

આગર

૧૯૪૮

દરેક પ્રગતિશીલ શાળાએ આત્મવિકાસ માટે દરેક બાળકને
સ્વતંત્રતા આપવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. હેટલીક વાર માનવામાં
આવે છે તેમ આ સ્વતંત્રતા કદિ સ્વચ્છ હતા નહિ અને. જે
સંભાળના વિદ્યાર્થી એક સભ્ય છે અને તેના સહાધ્યાયીઓ અને
શિક્ષકો પીળા સભ્યો છે તે સમાજમાં વસતી એક વ્યક્તિનું
આ નિયંત્રિત સ્વાતંત્ર્ય હશે. શિક્ષકના વધારે પડતા દબાણ
કે અથોઅ લાગવગરાંથી આ સ્વાતંત્ર્ય મુક્તિ પામેલું હશે.
વ્યક્તિગત વિદ્યાર્થીને પોતાની વિશિષ્ટ યુદ્ધિ ને શક્તિઓનો
ઉપયોગ કરવા દેવા માટેનું તથા શિક્ષકની દોરવણી હેઠળ
પોતાને મન ગમતી રીતે પોતાનું વ્યક્તિત્વ ખીલવવા માટેનું
આ સ્વાતંત્ર્ય હશે. જેટલે દરજ્જે આત્મવિકાસ માટે તેમની
વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં વિદ્યાર્થીઓને સ્વતંત્રતા આપવામાં
આવે છે તેટલે જ દરજ્જે સર્વનોત્તમક શક્તિની ખીલવણીના
ધ્યેયની સિદ્ધિ કોઈપણ શાળા માટે શક્ય છે.

રૂપદય એમ. રાયખર્ન

ધ પ્રોગ્રેસીવ સ્કૂલ ના એક પ્રકરણમાંથી

ગામડાંમાં અક્ષરજ્ઞાન

[વિદ્યાર્થીઓના કાર્યના ટૂંક હેવાલ] —શ્રી. ઠાકોરલાલ ગોહીવાળા

[નોંધ:—મુંબઈ ઇલાકા વિદ્યાર્થી સંઘ (Bombay Presidency Students' Federation) તરફથી મે મહિનાની રાત્રીઓમાં વિદ્યાર્થીઓને ગામડાંમાં અક્ષરજ્ઞાન તથા 'લોકજ્ઞાનના પ્રચાર' માટે ઇલાકામાં આવ્યા હતા. આપણા ઇલાકામાં—અને દેશમાં પણ—આ પહેલો જ પ્રયત્ન કહેવાય. અને એ રીતે પ્રચારનું પરિણામ જોતાં કોઈને પણ સંદેહ નથી થાય કે આ અખતરો ધણું જ ફાયદામંદ નીવડે છે. સ્પેશલ અને મીનના વિદ્યાર્થીઓ આનું કાર્ય ધણું વર્ણવેલી કરતા આવ્યા છે અને એ લોકોએ તે પોતાના દેશમાં ગામડે ગામડે રખડી કાન્ટીની નથીત દૂર દૂર સુધી પહોંચાડી છે અને દેશમાં નવી નવગતિ પેદા કરી છે. નાના પાયા ઉપર ઉપારેલું આ કાર્ય વિદ્યાર્થીઓમાં રહેલી ગંભીર શક્તિનો ખ્યાલ આપે છે. આ પ્રયોગનો હેવાલ મુંબઈ ઇલાકાના વિદ્યાર્થી સંઘના મંત્રી પાસેથી જાણવાનો મને એ આપણું સદ્માન્ય છે. હવે પછી ચતુર પ્રયોગોમાં શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓને સહકાર આપે તે આ પ્રયોગને વિશેષ સફળતા મળે અને દેશને અનહદ લાભ થાય એમાં શક નથી. —તંત્રી]

આપણા દેશમાં જાહેર પ્રગતો ધણો મોટો ભાગ વિદ્યાર્થીઓની ધણી ખેરી પ્રવૃત્તિ તરફ શકાની દૃષ્ટિએ જુએ છે. દુર્ભાગ્યે, જાહેર પ્રગતિ ઉપરાંત આપણા કેટલાક જાણીતા નેતાઓએ પણ આવી જ નીતિ અખતાર કરી છે. થોડે ધણે આંશે આમાં વિદ્યાર્થીઓનો વાંક ગણામ; છતાંય એમણે હાથ ધરેલી દરેક પ્રવૃત્તિને તુચ્છકારી કાઢી એ કેટલું ભૂલભરેલું છે એનો ખ્યાલ અમારી નાના યા ઉપર ઉપાડેલી અક્ષરજ્ઞાન યોજના પરથી કોઈને પણ સંદેહ નથી. વિદ્યાર્થીઓ બિનઅખતાર અને ઉજાંજળા હોઈ કંઈ પણ સક્રિય કાર્ય કરવાને લાયક નથી એમ કહેનારને અમારો આ પ્રયોગ પૂરેપૂરો સચોટ જવાબ આપે છે. જે આ કાર્યમાં જાહેર સંસ્થાઓ તરફથી થોડીધણી પણ મદદ આપે તે આપણું કાર્ય ધણું સહેલું થાત અને એ કાર્ય વધુ બહોળા પ્રદેશમાં ફેલાવી શકાત.

જો એ તથ્ય વર્ણવી જુએ જુએ શહેરોમાં વિદ્યાર્થીમંડળો સ્વતંત્ર રીતે અનેક પ્રકારનું કાર્ય કરે છે. વિદ્યાર્થીમંડળોની વધતી જતી પ્રવૃત્તિનાં અનેક કારણો છે. એ પ્રવૃત્તિના માટે 'સંગઠન' મુખ્યત્વે જવાબદાર ગણી શકાય.

જોમાં રહેલા ચેતનને ગેરચ રસ્તે દોરવામાં આવ્યાં સંગઠનો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. નાનાં નાનાં વિદ્યાર્થીમંડળોને સંગઠિત કરવા મુંબઈ ઇલાકા વિદ્યાર્થી સંઘ સફળતાથી જુદા જુદા પ્રાંતોના મધ્યસ્થ સંઘોને કાર્યદિશાનું એક જ નામજવા અખિલ હિંદી વારંવાર સૂચનાઓ મળ્યા કરે છે. આ રીતે એક પાથે ચાલતી વિદ્યાર્થી યોજનામાં આવે છે.

પોતામાં અને શહેરોમાં વિદ્યાર્થી પરિવહો ભરાય છે. ગયા ડિસેમ્બર માસમાં સિદ્ધિ પૂનામાં ભરવામાં આવી હતી. એ પરિવહમાં મું. ઇ. વિ. સંઘની કાર્યવાહક યોજના વિદ્યાર્થીઓ ગામડાંમાં અક્ષરજ્ઞાનનું કાર્ય ઉપાડી શકે, એ માટે એક રીતો દ્વારા પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. આ પછી જાન્યુઆરીમાં મદ્રાસમાં પોતાના તથા સૂરત, અમદાવાદ, વગેરે શહેરોમાં ભરાયેલી વિદ્યાર્થી

પરિપક્વતામાં પશુ આવાં જ પ્રકારના દરાવો પસાર કરવામાં આવેલા. એ દરાવો કાગળ પર નહિ રહેતાં એનો પૂરેપૂરો અમલ કરવામાં આવ્યો છે એમ કહી શકાય.

પૂનામાં ભરાયેલી એ પરિપક્વતા દરાવ પ્રમાણે મું. ઇ. વિ. સંઘ તરફથી શ્રી. પ્રહાદ કુરજે, શરદ કે. શાહ અને હાકારમાઈ ગોદીવાળા એમ ત્રણ વિદ્યાર્થીઓની એક સમિતિ આ યોજના તૈયાર કરવા નિમાયેલી. એ સમિતિએ, શિક્ષણના કાર્યમાં રસ લેતા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓની મદદથી એક યોજના ઘડી કાઢી અને એ યોજના પ્રમાણે રંગના દિવસોમાં ગામડાંઓમાં કાર્ય કરવામાં આવ્યું. ગામડાંઓમાં અક્ષરજ્ઞાન અને લોકજ્ઞાન આપવા ઉપરાંત ગામડાંની આર્થિક તથા સામાજિક સ્થિતિ તપાસવા માટે એક લાંબી પ્રશ્નોત્તરી તૈયાર કરી હતી એનો પણ સંપૂર્ણ રીતે ઉપયોગ થયો છે.

x

આ યોજનાની વિશિષ્ટતાઓ ઘણી ય છે. અત્યાર સુધી આપણાં દેશનાં ગામડાંમાં 'એનિક લેન્ટર્ન' અને 'અમોફોન' ભાગ્યે જ પહોંચ્યા છે. એ દ્વારા શિક્ષણ ધણું સહેલું થઈ શકે છે એ કોઈ પણ અનુભવી શિક્ષક કહી શકશે. અમારો વિચાર ખાસ 'Slides' અને 'Records' બનાવવાવવાનો હતો, પરંતુ પૂરતી આર્થિક મદદ નહિ મળવાથી એ વિચાર અમારે માંડી વાળવો પડ્યો. અને થોડી ઘણી સાધારણ 'Records', અને સામાજિક કુરદિઓ તથા સ્વચ્છતા, શારીરિક શિક્ષણ, ખેતીવાડી, સડકાર, દારૂનિષેધ, વગેરેના પ્રચારાર્થે મેળવેલી 'Slides'નો ઉપયોગ અમે કર્યો હતો. કેટલાંક ગામોમાં આવાં 'Lantern lectures' સાંભળવા તથા જોવા દૂર દૂરનાં ગામોથી પણ લોકો આવતા અને એમની સંખ્યા કેટલીક વેળાએ ૫૦૦-૬૦૦ જેટલી થતી.

આ ઉપરાંત 'દિવાલ-પત્રિકા' [Wall-newspapers] તથા સંવાદો અને નાટકો દ્વારા ધણું ઉત્તેજાગી શિક્ષણ આપી શકાય છે એ અમારા અનુભવે અમને શીખ્યું. 'દિવાલ-પત્રિકા' વિષે તો જુદો લેખ છપાય એ જ યોગ્ય છે.

અક્ષરજ્ઞાનની આ યોજનાનો મુખર્ષી ઇલાકાના ત્રણે વિભાગમાં અમે અખતરો કર્યો અને એ ત્રણે વિભાગમાં અમને સફળતા મળી. ગૂજરાતમાં બે, મહારાષ્ટ્રમાં ત્રણ અને કર્ણાટકમાં એક એમ બધું મળી ૭ કેન્દ્રો અને ઉધાડયાં હતાં. દરેક કેન્દ્રની આસપાસ પાંચ, સાંત કે એથી વધુ ગ્રામીણ ગામો પસંદ કર્યાં હતાં અને ત્યાં નિયમિત કાર્ય કરવામાં આવતું. દરેક ગામમાં વિદ્યાર્થીઓને ૩૦-૪૦ દિવસ રહેવું પડેલું.

અક્ષરજ્ઞાન આપવાની પદ્ધતિ, ગૂજરાતમાં "દક્ષિણમૂર્તિ" તરફથી પ્રસિદ્ધ થઈ છે ('ચાંસો વાંચીએ') એ રાખવામાં આવી હતી અને મહારાષ્ટ્રમાં શ્રી. ભાગવતની યોજના પ્રમાણે શિક્ષણ અપાતું. કર્ણાટક માટે કોઈ ખાસ સરળ પદ્ધતિ નહિ હોવાથી, નવી જ પદ્ધતિ અમારા એક કાર્યકર્તા તરફથી તૈયાર થઈ છે અને થોડા ફેરફાર સાથે એ યોજના પ્રસિદ્ધ થવાનો સંભવ છે. ચિત્રોદ્ધારા મૂળાક્ષરો શીખવવાની પદ્ધતિનો એમાં ઉપયોગ થયો છે અને એમાંનાં થોડાં 'Cyclostyle' કરેલાં ચિત્રોમાં દેરવામાં આવેલી વસ્તુનો આકાર, એ વસ્તુના નામનો પહેલો સ્વર અને મૂળાક્ષર એ ત્રણે વસ્તુનું સામ્ય આ પદ્ધતિમાં જળવવામાં આવ્યું છે.

વિદ્યાર્થીઓને ગામડાંમાં મોકલતાં પહેલાં કાર્યક્ષેત્ર તથા પદ્ધતિનો ખ્યાલ આપવા માટે મુખર્ષીમાં એક શિક્ષણવર્ગ (Training class) રાખવામાં આવ્યો હતો. એ વર્ગ પંદર દિવસ સુધી ચાલ્યો હતો અને એમાં ખાસ મરાઠી અને ગૂજરાતી નિષ્ણુઓને બોલાવવામાં આવ્યાં હતાં. મરાઠી માટે

ગ્રા. ભાગવતે અને ગૂજરાતી માટે તારાબેન મોડકે (ગિજુભાઈએ આવવા કહેલું. પણ આવી ન શક્યા) શિક્ષણપદ્ધતિ ઉપર વિવેચન કર્યું હતું અને અભણ લોકોનો ખાસ વર્ગ (demonstration lessons માટે) રખાયો હતો, એમાં આ પદ્ધતિનો કેમ ઉપયોગ કરવો એ બતાવવા કેટલાક પહેા શિષ્યવ્યા હતા. આ પ્રમાણે વિદ્યાર્થી-શિક્ષકોને પૂરતી તાલીમ આપી હતી. આ ઉપરાંત શ્રી. એમી રસ્તમજી (ઉત્તર વિભાગને મુળધર્મી કન્યાશાળાઓના નિરીક્ષક), શ્રી. કપિલા ખાંડવાળા, શ્રી. યમુનાબાઈ દિરલેકર (મુળધર્મ સરકારની એડલ્ટ એડ્યુકેશન કમીટીના સભ્ય) શ્રી. રામપ્રસાદ બક્ષી (પ્રિન્સિપલ, પોદાર હાઈસ્કૂલ, સાંતાક્રુઝ), એસ. યુ. શુક્લ (પ્રિન્સિપલ ફેલોશિપ સ્કૂલ, મુંબઈ) એમ. ટી. બાસ (પ્રિન્સિપલ, ન્યૂ ઈરા સ્કૂલ, મુંબઈ) પ્રો. પી. એમ. ત્રિવેદી (ખાલસા કોલેજ, માટુંગા) પ્રો. હીરાલાલ ગોદીવાલા (એમ. ટી. બી. કોલેજ, સુરત), પ્રો. ભાગવત (સેંટ એવીથર્સ કોલેજ, મુંબઈ) ડૉ. મેન્શાટ (ડાયરેક્ટર, ટાટા સ્કૂલ ઓફ સોશીયોલોજી અને એડલ્ટ એડ્યુકેશન કમીટીના પ્રમુખ) શ્રી. વી. કે. આર વી. રાવ (પ્રિન્સિપલ, લાલભાઈ આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદ) શ્રી. મોડક, શ્રી. કુલકર્ણી, વગેરેએ શિક્ષણના જુદાં જુદાં અંગો પર વિવેચન કર્યો હતો. ત્યાર પછી જુદાં જુદાં કેન્દ્રોમાં કાર્ય ઉપાડવામાં આવ્યું હતું.

ગૂજરાત

[૧] લવેટ :

ગૂજરાતમાં બે કેન્દ્રો ઉદ્ઘાટ્યાં હતાં; એક સુરત જિલ્લામાં માંડવી તાલુકાના તથા વડોદરા રાજ્યના મોગરોળ તાલુકાનાં થોડાં ઘણાં ગામોની વચ્ચમાં હતું. લવેટ (વડોદરા રાજ્યમાં) મુખ્ય કેન્દ્ર હતું અને એની આસપાસનાં પાંચ ગામો-પરવટ, કીમડુંગરા, નાંદોલી, ભડકૂવા, ધસનપુરાનો આગો સમાવેશ થયો હતો. દરેક ગામમાં થએલા કાર્યનો ટૂંકો હેવાલ નીચે આપ્યો છે. ધીજી કેન્દ્ર અમદાવાદ પાસે દશક્રોઈ તાલુકાના વટવા ગામમાં રાખ્યું હતું. એની આસપાસનાં નારામ, દેવડી, સદીજપુર, ધસનપુર, વીંઝાવ, વગેરે ગામો આ કાર્ય માટે પસંદ કરવામાં આવ્યાં હતાં.

પહેલા કેન્દ્ર (લવેટ) માં કુલ ૨૭ વિદ્યાર્થીઓ ગયા હતા. એમાંના ઘણાંપર સુરત વિદ્યાર્થી-મંડળ તરફથી મોકલવામાં આવેલા. મુળધર્મી આ કેન્દ્ર માટે ૭ વિદ્યાર્થીઓ ઝએલા; આ ઉપરાંત અમદાવાદ વિદ્યાર્થી મંડળ તરફથી એક જાહેન ત્યાં આવ્યા હતાં. હાંસોટ અને નડિયાદના વિદ્યાર્થીઓ પણ આ કેન્દ્રમાં કામ કરતા. શ્રી. કપિલાબેન ખાંડવાળા પ્રેક્ષક તરીકે ત્યાં આવ્યાં હતાં. એમણે પણ વિદ્યાર્થીઓમાં દસ-બાર દિવસ રહી, એમની સાથે બળી જઈ, વિદ્યાર્થીઓને ઉત્સાહ આપે એવું કાર્ય કર્યું હતું.

આ ગામોની સામાજિક તથા આર્થિક તપાસ લેવા ઉપરાંત નીચે પ્રમાણેનો રોજનો કાર્યક્રમ રહેતો:-

ભડકૂવા :

ખાળકોનો વર્ગ	સવારે ૭ થી ૧૦ અને ૩ થી ૫
મોટાઓનો વર્ગ	રાત્રે ૭ - ૩૦ થી ૧૧
રમત અને કસરત	સાંજે ૬ થી ૭ - ૩૦

સરેરાસ ૨૩ છોકરાઓ અને ૩૩ મોટાઓએ આ વર્ગોનો લાભ લીધો હતો. ઘણાંપર એને પૂરેપૂરું અક્ષરજ્ઞાન આપવામાં આવ્યું હતું.

વેટ :

આ ગામમાં ત્રણ વર્ગો આવતા હતા.

સવારે ૭.૩૦ થી ૧૦

બપોરે ૧.૩૦ થી ૪

રાત્રે ૮ થી ૧૦

શ્રીઓ માટે ખાસ વર્ગ ચલાવવામાં આવતો. જેમાં ૧૨ શ્રીઓ હાજર રહેલી.

આ ઉપરાંત સાંજે કસરત અને રમતના વર્ગો ચલાવવામાં આવતા. એક સ્વયંસેવકદળ પણ તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે.

પરવટ :

અહીં પણ ત્રણ વર્ગો ચલાવવામાં આવતા. ૨૫ બાળકો, ૨૭ મોડાઓ અને ૯ શ્રીઓની સરેરાસ હાજરી રહેતી.

ધસનપુર :

૧૮ છોકરાઓ અને ૩૦ મોડાઓ એમ આ બંનેના બે વર્ગો ચાલતા, એમાંના બે પુરુષો ૫૦ વર્ષથી પણ વધુ વયના હતા.

નાંદોળા :

આ ગામમાં ઘણુંજ સુંદર કાર્ય થયું છે. અને બહુ મળી આસરે ૭૫ શ્રી, પુરુષ અને બાળકોને અક્ષરજ્ઞાનનો લાભ મળ્યો. એક વૃદ્ધ પુરુષની ઉંમર ૮૦ વર્ષની હતી અને એની હાજરી નિયમિત હતી.

કીમકુંગરા :

વિદ્યાર્થીઓની માંદગીને લઈને અહીંનું કામ ૧૫ દિવસ પછી છોડવું પડ્યું; જે કે છોડતાં પહેલાં ૨૮ લોકોને વાંચતા શીખવવામાં આવ્યું હતું.

આ ૭ ગામોમાંથી ત્રણ ગામોમાં-નાંદોળા, ભડકૂવા અને લવેટમાં-સ્થાયી વર્ગ ચાલુ રાખવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. બીજા ગામોમાં ધણીખરી ઉપયોગી વસ્તુઓ અને મૂકી આવ્યા છીએ, જેનો ઉપયોગ કોઈપણ ઉત્સાહી પુરુષ ધારે તો કરી શકે.

આ રાજ્યના કાર્યક્રમ ઉપરાંત થોડેથોડે દિવસે એક બીજા ગામના લોકો વચ્ચે દેશી રમતો, 'ગો-ગો', 'હુ-તૂ-તૂ-તૂ-' ની હરીફાઈ રાખવામાં આવતી અને એમાં ગામના લોકો ખૂબ રસ લેતા.

બધાં ગામો ખૂબ ન્હાનાં ૪૦ થી ૫૦ ઘરોની વસ્તીવાળાં હોઈ વસ્તી ધણી થોડી હતી. લગભગ બધીજ વસ્તી મોંઘરા અને ભીંજ લોકોની હતી અને એમાંનાં ધણીખરાં અજાણજ્ઞ હતાં. લોકોનો ભણવા માટેનો ઉત્સાહ, એમેનામાં આવેલી નવી જગૃતિ, અને મુખ્ય કાર્ય ઉપાડતાં પહેલાં થએલા પ્રચારકાર્યને લીધે અમારું કાર્ય રહેલું ધર્મ પડ્યું હતું.

આ રીતે આ કેન્દ્રમાં ૪૦ દિવસને અંતે આસરે ૩૦૦ શ્રી-પુરુષોને અક્ષરજ્ઞાન અપાયું; એમાંનાં ત્રણમાં સ્થાયી વર્ગ ચાલુ થયો અને દરેક ગામમાં ૪૦-૫૦ પુસ્તિકાઓના નાનોશો સંગ્રહ થયો.

વડોદરા રાજ્યના દરેક ગામમાં એક નિશાળ હોય છે એમ સાંભળેલું. અમે પસંદ કરેલાં ચાર ગામમાંથી એકમાં પણ આવી નિશાળ નહોતી.

[૨] વટવા :

આ કેન્દ્રમાં થએલું કાર્ય પહેલાં કરતાં જુદા પ્રકારનું હતું. અહીં ગએલા વિદ્યાર્થીઓને અનહદ મુશ્કેલીઓ નડી હતી અને એમાંના કેટલાકને તો પાછા ફરવું પડ્યું હતું. બધું મળી ૧૨ વિદ્યાર્થીઓ અમદાવાદ વિદ્યાર્થી મંડળ તરફથી મોકલવામાં આવ્યા હતા.

અહીંની કાર્યપદ્ધતિ સહેજ જુદી હતી. બધા જ વિદ્યાર્થીઓ વટવામાં રહેતા અને ત્યાંથી આસપાસના ગામોમાં જતા. આજુબાજુના ગામડાંઓમાં શિક્ષણની જરૂરિયાત માટે ભૂમિકા તૈયાર કરવામાં આવી છે જેનો ઉપયોગ બીજી રજાઓમાં થઈ શકશે. આ કેન્દ્રમાં એક મુસ્લિમ ભાઈ પણ ગયા હતા અને તેઓ વટવામાં એક મુસ્લિમને ત્યાં જ રહેતા. પાછળથી વિદ્યાર્થીઓએ પતરાં ઠોકી પોતાનું સ્વતંત્ર ઝૂપડું બનાવ્યું હતું અને બધા પછીથી એ ઝૂપડામાં રહેતા. અહીં એક બહેન ગએલાં, જેઓ પાછળથી લવેટ આવ્યાં હતાં.

વટવા અને સહીજપુર એ બે ગામોમાં સુંદર પ્રચારકાર્ય થયું છે. વિદ્યાર્થીઓએ અહીં પોતાનો વધુ વખત સામાજિક, આર્થિક તથા રાજકીય ચર્ચાઓમાં ગાળ્યો હતો.

આ ઉપરથી વિદ્યાર્થીઓના કાર્યનો ધણોખરો ખ્યાલ આવી શકશે.

મહારાષ્ટ્ર

મહારાષ્ટ્ર અને કુર્ણાટકમાં થએલા કાર્યનો ધણો જ ટૂંકો હેતુલ નીચે પ્રમાણે છે. મહારાષ્ટ્રમાં ત્રણ કેન્દ્રો હતાં. એક ભિવંડી (થાણા જિલ્લામાં) બીજું કાનહડા (પૂર્વ ખાનદેશમાં) અને ત્રીજું પૂના-સતારા. આ ત્રણે કેન્દ્રો માટે મું. વિ. મંડળ, પૂના વિ. મંડળ અને જળગાંવ વિ. મંડળ જવાબદાર મણી શકાય. પૂનામાં મું. વિ. મંડળ (ઉત્તર વિભાગ) તરફથી ૧૫ વિદ્યાર્થીઓ મોકલવામાં આવ્યા હતા. ત્રણે કેન્દ્રો મળી આસરે ૬૫ વિદ્યાર્થીઓ રોકાયા હતા.

[૧] ભિવંડી-અહીંનાં બે ગામો-ખારબાંડ અને તાંમેવલી-માં વિદ્યાર્થીઓ ગએલા. તાંમેવલીમાં પૈસા, વખત અને શક્તિનો ખોટો વ્યય થયો એમ કહીએ તો ચાલે. ઠોકરો પાધા સિવાય આગળ જોણું જ જઈ શકાય છે ? ત્યાંના લોકોને આવા કાર્ય પ્રત્યેના તિરસ્કાર અને એમના દારુના વ્યસનને અંગે પંદરેક દિવસ પછી ખાસ કંઈ કામ કર્યા વગર એ ગામ છોડવું પડ્યું. એની પાસેના ખારબાંડ ગામમાં ધણો સારો સત્કાર મળ્યો. આ ગામોમાં નીચેનો કાર્યક્રમ પળાતો :

સવારના ૬ થી ૭	કસરત, મોટા માટે
૭	ઝંડાવંદન
૭-૩૦ થી ૮-૩૦	કસરત, બાળકો માટે
૮ થી ૧૦-૩૦	શારીરિક કામ (ખેતરમાં જવું, વગેરે)
૧૨-૩૦ થી ૨	સ્ત્રીઓ માટેનો વર્ગ
૩ થી ૫	દિવાલ-પત્રિકા
૬ થી ૭	રમત અને કસરત
૮ થી ૧૧-૩૦	શિક્ષણવર્ગ

અહીં આસરે ૧૦૦-૧૫૦ માણસો રમત રમવા આવતા અને કસરત પણ કરતા. ફૂટબોલ એમની પ્રિય રમત થઈ પડી હતી. ધણી જ સુંદર 'દિવાલ-પત્રિકાઓ' આ ગામમાં તૈયાર થએલી. આ ગામની એ વિશિષ્ટતા કહી શકાય. અહીં 'Magic-Lantern' નો પણ સારા પ્રમાણમાં ઉપયોગ થયો હતો.

જ્યાં ગામો મળી અહીં ૧૫૦ સ્ત્રી-પુરુષ અને બાળકોએ શિક્ષણ વર્ગનો લાભ ઉઠાવ્યો. આ ગામો છોડતાં પહેલાં એક ઉત્સાહી શિક્ષકના હાથમાં અમારું 'ચએલુ' કામ ચાલુ રાખવાનું સોંપી આવ્યા છીએ અને આસરે ૧૦૦ પુસ્તકો પણ એમને આપ્યાં છે.

[૨] પૂના-સતારા :

આ વિભાગમાં રિજક મહારાષ્ટ્ર વિદ્યાલયના સહકારથી ઘણુંખરું કાર્ય થયું હતું. બધું મળી અહીં ૩૫ વિદ્યાર્થીઓ ગયા હતા જેમાંના ૧૫ મુંબઈથી ગએલા.

[૩] જલગાંવ :

જ. વિ. મંડળના ૧૫ વિદ્યાર્થીઓ પાંચ ગામોમાં ફરી વળ્યા. દરેક ગામમાં આશરે પચાસેકની સંખ્યા વર્ગમાં હાજર રહેતી. એટલે બધું મળી આ કેન્દ્રમાં ૨૦૦-૨૫૦ જણાં અક્ષરજ્ઞાન પામ્યાં. ઝંડાવંદન, કસરત, રમત, વગેરે રોજના કાર્યક્રમ ઉપરાંત આર્થિક તપાસ પણ સતોપકારક રીતે કરવામાં આવી હતી.

કણ્ઠિક

શરૂઆતમાં અહીં કંઈ પણ કાર્ય થાય એવી અમને આશા નહોતી. છેવટે એક ભાઈના સહકારથી અને એમના ઉત્સાહથી એ કાર્ય પણ પાર પડ્યું. ગિમપુર વિદ્યાર્થી મંડળનો આમાં પ્રથમ સ્તરીય ફાળો હતો. કનડ ભાષામાં મૂળાક્ષર શિખવવાની સરળ પદ્ધતિ નહિ હોવાને અંગે એક નવી જ યોજના ધડવામાં આવી હતી. અહીંના ત્રણ ગામોમાં જે વર્ગો ઉઘાડવામાં આવ્યા હતા તે દારા આશરે ૧૦૦ જણાં લખતાંવાંચતાં શીખ્યાં. બધા વર્ગો ઝાઝ નીચે અથવા ખેતરોમાં ભરવામાં આવતા અને ખાસ ફેરી ખેતરોમાં જોવાળીના છોકરાઓ ભેગા થતા.

આ પ્રમાણે મું. ઇ. વિ. સંઘ તરફથી ધડવામાં આવેલી આ યોજનાને પરિણામે આશરે હજારેક સ્ત્રી પુરુષ અને બાળકો લખતાં વાંચતાં શીખ્યાં, અને સોથી વધુ શહેરી જીવન જીવનાર વિદ્યાર્થીઓએ ગામડાનું જીવન જોયું, જાણ્યું અને એ જીવન એકાદ મહિના સુધી જીવ્યા પણ ખરા.

કેટલાકને એક સવાલ થતો હશે. આ બધા કાર્ય પાછળ કેટલો ખર્ચ થયો અને એ ખર્ચના પૈસા ક્યાંથી આવ્યા? વિદ્યાર્થીઓનાં ગાડીભાડાં, પુસ્તકોનો ખર્ચ, રહેવા તથા જમવાનો ખર્ચ (ગામડાઓમાં અમે અમારું રસોડું જુદું જ રાખતા અને સીધા સામાનના પૈસા અમે જ ખર્ચતા), વગેરે મળી રૂ. નવસોથી હજાર સુધીમાં અમે બધું સમેટી શક્યા. કોઈ પણ સંસ્થા તરફથી આર્થિક મદદ નહિ મળવાથી એમાંના ચોડા ઘણા પૈસા બીખ માગી માગીને ભેગા કરવામાં આવ્યા અને બાકી રહ્યા એને માટે પણ હજી બીખ માગવી જ રહી. જાહેર કાર્ય કરતું હોય તો બીખ માગવાની શરમ રાખે કેમ આવે!

ભૂખ સમ્બંધી આપણે ફક્ત એક જ પ્રકારની ભૂખ સમજીએ છીએ. પરંતુ વસ્તુતઃ જો માણસને અન્નની ભૂખ હોય છે તે પ્રમાણે બીજા પ્રકારની પણ ભૂખો હોય છે. કારણ સ્પષ્ટ છે. અન્નની ભૂખ એ શારીરિક ભૂખ છે. પણ માણસ એટલે કેવળ શરીર નહિ. શરીર ઉપરાંત માણસ ધર્મ તત્ત્વોનો બનેલો છે. માણસને મન છે, પ્રાણબળ છે, હૃદય છે અને આત્મા છે. અને આ બધાં તત્ત્વોનાં અરસપરસના સંબંધોને લઈને માણસ વિવિધ પ્રકારની ભૂખોને અનુભવ કરે છે. માણસ હમેશાં જ્ઞાન માટે ઝંખેલો આવ્યો છે. તે તેના ઉચ્ચ મનની ભૂખ બતાવે છે. માણસ જેમ જ્ઞાન માટે ઝંખે છે, તેમ તે ધન, પરાક્રમ અને કીર્તિને માટે પણ ઝંખી રહ્યો હોય છે. આ બધી માણસની ઉચ્ચ વૃત્તિઓને જો યોગ્ય આરક્ષણ અને સંગવડ મળે તો વ્યક્તિ અને સમાજ બન્નેની પ્રગતિ સધાય છે.

પણ વાસ્તવિક જગતમાં આપણે શું જોઈએ છીએ? માણસની આ વિવિધ ભૂખોને યોગ્ય તંદુરસ્ત અવકાશ જ ક્યાં મળે છે? પરિણામે આ ભૂખને સંતોષવા માટે માણસને તરફ્ફડીયાં મારવાં પડે છે અને ધમપછાડ કરવા પડે છે. એક શારીરિક ભૂખનું જ દૃષ્ટાંત લઈએ. અન્ન મેળવવા માટે માણસને કેવાં આંધળાઓ કરવાં પડે છે? કટલી વિટંબણાઓ અને હાડમારીઓ સહન કરવી પડે છે? સમાજમાં પ્રવર્તી રહેલા વિવિધ પ્રકારના અંધડાઓ અને વર્ગવિગ્રહો આ અન્નની ભૂખને જ આભારી છે. ખેડૂતો, કામદારો અને મજૂરોની દયાબળક સ્થિતિ આ અન્નની યોગ્ય વ્યવસ્થાના અભાવને જ લઈને છે. આખોયે સમાજવાદ અન્નભૂખને સંતોષવાના પ્રથમ ઉપર જ રચાયો છે. અને આ અન્નભૂખના કોયડાને ઉકેલવાની જરૂર જોઈ ચર્ચા છે. કારણ કે આ કોયડાનો ઉકેલ ક્યાં સિવાય સમાજનો દેહ સશક્ત રહી શકે નહિ.

શરીરની ભૂખ એ પ્રાથમિક જરૂરિયાત કહેવાય છે એ વાત સાચી છે. પણ એ જરૂરિયાત કોની છે એ પણ સાચે વિચારી લેવું જોઈએ. તથા પ્રાથમિક જરૂરિયાત એટલે સૌથી શ્રેષ્ઠ પ્રકારની જરૂરિયાત એવો જે વિચારબ્રમ પ્રચલિત છે તેને પણ સમજી લેવાની જરૂર છે. અન્નની ભૂખ એ શરીરની ભૂખ છે. આત્માની ભૂખ નથી. અને આત્મા એ શરીર કરતાં મહાન છે. આગા શરીરદ્વારા વ્યક્ત થાય છે, એટલે એમ ન માની શકાય કે આત્મા શરીરનું પરિણામ છે. આપણે જરૂર એમ કહી શકીએ કે શરીર એ માનવરૂપી હવેલીનો પાપો છે. પાપો એ હવેલીનું કારણ નથી, પણ હવેલીને ઊભા રહેવાનું સ્થાન છે. બીજી રીતે કહીએ તો ઇલેક્ટ્રીક ઝોજ એ વીજળીના દીવાનું કારણ નથી; વીજળીને વ્યક્ત કરવાનું સાધન માત્ર જ ઝોજ છે. એટલે શરીરદ્વારા વ્યક્ત થતો આત્મા શરીર કરતાં શ્રેષ્ઠ અને મહાન છે. અને તેથી શરીરની જરૂરિયાતો કરતાં આત્માની જરૂરિયાતો ઉપર વધારે લક્ષ આપવાની જરૂર છે. વ્યવહારમાં પણ આપણે શું જોઈએ છીએ? ધણી યે સ્વમાની વ્યક્તિઓએ પોતાના સિદ્ધાન્તોની ખાતર શરીર અને શરીરની જરૂરિયાતોનાં બલિદાનો આપ્યાં છે. આત્માના અવાજને બેવશ બનવા કરતાં શરીરની સુખાકારીને તિલાંજલિ આપી છે. એટલે પ્રાથમિક જરૂરિયાતોને નામે આત્માની વૃત્તિઓને શુંગળાવવી એ દંભ અને અજ્ઞાન છે.

સમાજમાં પ્રવર્તી રહેલી અનેક ભૂખોમાં માણસમાં રહેલી કલાવૃત્તિની ભૂખને સંતોષવાના બાહેધર બોલ પ્રયત્નો થયા છે. પરિણામે આ દુઃખોથી અને છંછેડાઓથી વૃત્તિએ સમાજના નૈતિક બંધનોને તોડવામાં અને તેના ધાર્મિક ઢોંગોને ઉઘાડા પાડવામાં કંઈ બાકી રાખ્યું નથી. માણસની જ્ઞાનભૂખ સમાપ્ત થઈ વ્યવસ્થિત અને વ્યવહારુ પ્રયત્નો થયા છે. માણસની પૈસાની અને કૌશલ્યની ભૂખને પ્રામાણિક આવેગોના સિક્કાઓ લગાવી સમાજમાં ગાનભેર ફૂટથી ફરવાની રમ આપવામાં આવી છે, એટલું જ નહિ પણ તેનાં યશોમાન મોટી મોટી પાઠશાળા, વિદ્યામંદિરો અને હુનરશાળાઓ દ્વારા ગવાઈ રહ્યાં છે. પણ બિચારી કળાની ભૂખનું શું ? શરમાતે શરમાતે લપાઈ લપાઈને કળાને ચાલવું પડે છે. કળાની આ નૈસર્ગિક ભૂખને સંતોષવાના પ્રામાણિક માર્ગો બંધ હોવાથી ચોર ડાકુની ગાફલ અંધારી રાત્રે ગલીઓ ગલીઓ ફરી એકબીજા ને મળ્યું તે ખાઈ લઈ સંતોષ માનવાનું કળાના નશીબમાં લખાયેલું છે. આ કળાની ભૂખને સંતોષવાનો સમાજમાન્ય રાજમાર્ગ નહિ હોવાથી તેને આડા માર્ગો લેવા પડે છે. પરિણામે આપણે આખો સમાજ વિવિધ પ્રકારની વિકૃતિઓથી ખંખેરતો જોઈ રહ્યા છીએ. જે દુરાચાર, અનાચાર અને વ્યગિચાર આપણી આંખે જાણ્યું આપણને ઘેરી વળ્યો છે તેના મૂળમાં આ કળાની વિકૃત ભૂખ છે. જેમ કાંઈ નીરોગી ભૂખ્યા માણસને તંદુરસ્ત ખોરાક ન મળે તો હાથમાં જે આવે તે કાચુ કેરું એકબીજા ખાઈ લે એવી દશા આ કળાની બાળતમાં આપણ સમાજની થઈ પડી છે. દરેકના દિલમાં એક પ્રકારનો અસંતોષ અને ગ્લાનિની આગ સળગી રહી હોય છે. તેને સંતોષવાને તેને કંઈ પણ જડવું નથી. એટલે ભૂખ્યા માણસ જેમ લાકડાંને રોટલો માની બચકાં બરે તેમ કળાને નામે અનેક પ્રકારની ગંદી અને એકી વસ્તુ સમાજ આરોગી રહ્યો છે. આમાં દોષ કોનો કાલો ? વ્યક્તિનો કે સમાજનો ? અનેક પ્રકારના બીમત્સ શૃંગારના હાવભાવથી ભરપૂર નાટક-સિનેમાના નાચો અને પ્રેમગોષ્ઠિઓ દ્વારા કળા અને આનંદવૃત્તિને પકડવા સમાજ મંદી રહ્યો છે. અને જેમ ભૂખ્યા માણસ વિષમય ખોરાક ખાઈ પોતાનું જીવન દિનપ્રતિદિન વધુસાડી રહ્યો હોય છે તેમ સમાજ આવા માર્ગો દ્વારા પોતાની કળા અને આનંદવૃત્તિનું ખૂન કરી રહ્યો છે.

કળાની ભૂખની સાચી તૃપ્તિ નહિ થવાને કારણે દરેક માણસના દિલમાં એક પ્રકારની અશાન્તિ અને અધુરાપણું વ્યાપી રહ્યું હોય છે. આ ભૂખ ને શાન્ત કરવાનો સાચો ઉપાય બધાં સુધી હાથ ન લાગે ત્યાં સુધી આ વ્યર્થ તરફશાન્ત શાન્ત થાય તેમ નથી.

અત્યારે અપાઈ રહેલી કેળવણીમાં કળાની કેળવણીનો લગભગ અભાવ છે. આને પરિણામે વિદ્યાર્થીઓમાં અનેક પ્રકારના દોષો અને વિકારો નજરે પડે છે. રંધાઈ રહેલી કળાવૃત્તિ નીતિ ભંગના આવકાઓ આપે છે.

મનુષ્ય માત્રને ભવ્યતા, સુંદરતા અને વિશાળતાનાં દર્શન કરવાથી (એક પ્રકારનો) અવર્ણનીય અને અગમ્ય આનંદ થાય છે; કારણ સ્પષ્ટ છે. મનુષ્યનો આત્મા વિશાળ અને સુંદર હોઈ આત્માના દર્શનથી તેને આનંદ થાય છે. બ્યારે બાળકને આવો આનંદ અનુભવવાની તક મળતી નથી ત્યારે તે શ્રુતિ અને ભવ્યતાના કુદરતી દૃશ્યો જોવાનો પ્રસંગ નહિ મળવાથી બાળક મારફક, ફરતા, ખોટી મોટાઈ, આડંબર અને અહંકારની શુદ્ધાઈને વશ થાય છે, બીજાઓને કાંઈ પણ રીતે હેરાન કરી પોતે તેનાથી મોટા છે એવો આત્મસંતોષ અનુભવવા તરફડીયાં મારે છે. તેજ પ્રમાણે સૌન્દર્યની શ્રુતિને પોષણ. અને સંતોષ નહિ મળવાથી બાળક નાટકચેટકના

ઈંદ્રમાં પડી વિલાસી જીવન તરફ દોષ છે. પ્રકૃતિમાં રહેલી સુંદરતા—ખજખજ વહેતી નદી, મધમધી-રહેલાં વનો અને ઉપવનો, શીતળ ગંદમંદ વાતી પવનની લહરીઓ, કલરવ કરતાં પક્ષીઓનું મધુર સંગીત—ની મોજ માણુવાનાં પ્રસંગો જે બાળકોને અવારનવાર મળતા હોય તો બાળકોની વૃત્તિ કોઈ દિવસ એકવાડ ખાવા તરફ નજ વળે. જ્યાં બાળકોને ચોવીસે કલાક રહેવાનું હોય ત્યાંનું વાતાવરણ કળાગમ્ય અને કુદરતી સૈંદર્યથી ભરપૂર હોય તો બાળકને આત્મ-સંતોષની ટાક મળતી હોય છે. ત્યારે નકામી ધમાલ કે તડકડાટની ઝાનિથી તે મુક્ત જ અને છે.

કળા એ મનુષ્યની સર્જનશક્તિને સંતોષવાનું સાધન છે. જેમ ખોરાકથી માણુસની શારીરિક ભૂખ સંતોષાવાથી માણુસનું શરીર અને શારીરિક મન એક પ્રકારની પ્રયુક્તતા અનુભવે છે તે જ પ્રમાણે કળાશક્તિને સંતોષ મળવાથી માણુસનું હૃદય પ્રયુક્ત અને છે. તેના આત્મામાં શાન્તિ અને આનંદના દુવારાઓ ઊઠે છે અને પરિણામે જાતીય દોષોનો અજળજાટ આપોઆપ શાંત પડે છે.

ચિત્રકળા એ રેખા અને રંગના સપ્રમાણ મિલાવટની કળા છે. કુદરતમાં જે સુંદરતા દૃષ્ટિગ્રામ્ય થાય છે તેની પાછળ રેખાની સપ્રમાણતા રહેલી છે. રેખાઓ વડે કુદરત વિવિધ પ્રકારની આકૃતિઓ ખડી કરી છે. બાળક આ પ્રમાણે કુદરતનું અનુકરણ કરી આલેખનકળા દ્વારા પોતાની સર્જન શક્તિને સંતોષે છે. મનુષ્યના આત્મામાં નાચતી અનેક પ્રકારની રેખાઓ, આકૃતિઓ, અને રંગોને પ્રકૃતિના સાધન દ્વારા બહાર વ્યક્ત કરવાનું કાર્ય આલેખન કરે છે. એટલે જ્યારે બાળકને આલેખનનો સ્વાદ લાગે છે અને એ દ્વારા પોતાના આત્માની અંદર ઊઠતી અનેક લહરીઓ ને વ્યક્ત કરવાનું તેને યોગ્ય સાધન મળે છે, ત્યારે તે અનેરો આનંદ અનુભવે છે. પણ તેને વરણાગીઆપણામાંથી જેમ તેમ કરી સંતોષ માનવાનો રહેતો નથી. નાટકચોટકની વિકારમય ચેષ્ટાઓ તેને આકર્ષતી નથી. એને આવે બિભત્સશૃંગાર પ્રાણુ વિનાનાં મડદાં જેવો લાગે છે.

આત્મામાં ઊડતા સુમધુર અવાજના પડધાઓને વ્યક્ત કરવાનું સાધન એ સંગીતકળા. સ્વરોની યોગ્ય મિલાવટ દ્વારા આત્માનો અવાજ સંભળાય છે. જે બાળકની ચેત્તિમાં શુદ્ધ સંગીત-કળાનું વાતાવરણ જન્મેલું હોય છે તે બાળક સ્વરોની સ્વર્ગીય સૃષ્ટિમાં વિહાર કરે છે. તેને હલકા પ્રકારના સંગીતની મોજ માણુવાની હજી થતી નથી. સંગીતની ભૂખ દરેકને હોય છે. પણ જ્યારે માણુસની આ ભૂખ સાચા સંગીતથી સંતોષાય છે ત્યારે તેને ભજકભજ્યાં પણ રોગીશ અને વિકારમય સ્વરે આકર્ષી શકતા નથી. એના અભાવે ગમે ત્યાંથી ગમે તેવું કુસંગીત મેળવી તે પોતાની સંગીતશક્તિને તૃપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરે એ સ્વાભાવિક છે.

પણ દુઃખની વાત એ છે કે માણુસના આત્માને તંદુરસ્ત ખોરાક આપવાની પોતાની ફરજ છે એવું સમાજ માનતો નથી. પણ તંદુરસ્ત ખોરાકના અભાવે જ્યારે કોઈ પણ વ્યક્તિ એકું ખાવા તરફ ધસે છે, ત્યારે તે પોતાનો દંડુકો ઉઠાવી લગાવવા માટે હમેશા તૈયાર હોય છે અને આમ કરીને પોતે ઇતિહાસિક માને છે. સમાજના આ દંડુકાના ભયને લીધે ઉઘાડી રીતે એકું ખાતાં માણુસ અચકાય છે, પણ જ્યારે જ્યારે લાગ મળે છે, ત્યારે ત્યારે ચોરીછપીથી પણ આ ભૂખને સંતોષવા માણુસ પ્રયત્ન કરતો હોય છે. ધણીયે નીતિ, સદાચાર અને ધર્મનો દંભ કરતા માણુસો આ છૂપા વ્યસનમાંથી મુક્ત નથી હોતા. બહારથી ઝાણમરા અને નીતિના ચોખ્ખોદારો માણુસો આ છૂપી રીતે બિભત્સ ચિત્રો દ્વારા, ગંદા લખાણો દ્વારા, બિભત્સ શૃંગારથી પ્રચૂર વાર્તાઓ અને નવલકથાઓ દ્વારા આ વૃત્તિને મનાવવા અને સંતોષવા પ્રયત્નો કરતા હોય છે. કોઈ

સુદર યુવતીની આકૃતિ દૃષ્ટિએ પડતાં, કોઈ સુરમ્ય વિલાસી સ્વર શ્રવણે પડતાં તેમની વૃત્તિઓ ચોર ઝડુઓની માફક વિલાસ માણવા બેલગામ બની જાય છે અને બંને બાજુ કાર્યમાં તે વૃત્તિઓનું પરિણામ ન દેખાય, છતાં આંતરિક હૃદયમાં પોતે વ્યભિચાર કરતા જ હોય છે. એક રીતે, તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ, આવા લોકો ઉધારી રીતે અનાચાર અને વ્યભિચાર કરતા માણસોથી જરા પણ બીજાં જોવા નથી.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે માણસ ખરી પ્રગતિ અને ખરી આનંદ ત્યારે જ સાધી શકે છે કે જ્યારે તે પોતાની વૃત્તિઓને ઉચ્ચ કક્ષાએ લઈ જઈ તેને આત્માના આનંદનું હથિયાર બનાવે. આ વૃત્તિઓને દબાવી રાખવાથી કે તેને છૂટથી એક ખાવા માટે મહાલવા દેવાથી માણસ ખરી આનંદ ભોગવી શકતો નથી. આ વૃત્તિઓનું ઉચ્ચીભવન કરવા માટે કળા એજ સાચું સાધન છે. નીતિ, સૂત્રો કે વિલાસનું તાંડવનૃત્ય એ સાચા ઉપાયો નથી.

x

હવે આપણે શાળાની કેળવણી તરફ વળીએ. શાળામાં ઓછાવસ્તુ આંશે પણ જ્ઞાનભૂમિ સમાવવાનું અને સંતોષવાનું સાધન હોય છે. શાળાનો વિવિધ અભ્યાસક્રમ માણસમાં રહેલી નિઃસાક્ષરતા અને તર્કશક્તિને સંતોષવા માટે હોય છે. પરંતુ આ જ્ઞાનની રાત્રે માણસમાં રહેલી આનંદવૃત્તિને ખીલવવા અને સંતોષવા માટે કોઈ પણ પ્રકારની વ્યવસ્થા શાળામાં નહિ હોવાને લીધે, મોટા મોટા જ્ઞાની જડેખાઓ પણ વિદ્યુત બનેલી ભોગવૃત્તિના ભોગ બને છે. સમાજમાં પ્રવર્તી રહેલી વિવિધ પ્રકારની બંધીઓનું મૂળ આમાં જ રહેલું છે. કેળવણીમાં જેટલો જાર જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અને તર્કશક્તિની ખીલવણી ઉપર મૂકવામાં આવે છે તેનાથી સોગા ભાગેનો ભાર આ લલિતકળાદ્વારા માણસની આનંદવૃત્તિને ખીલવવા ઉપર મૂકવામાં આવતો નથી. ઊલટું જ્યાં આવી લલિતકળાના શિક્ષણ માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે ત્યાં ડાહ્યા માણસોની નજરે ઉણઉપણું અને વિલાસિતા જણાય છે. જાણકોની સૈન્યવૃત્તિ અને કળાવૃત્તિ ખીલવવા માટે જે જે સાધનસામગ્રીઓ વસાવવામાં આવે છે તથા જે જે યોજનાઓ અને રચનાઓ કરવામાં આવે છે, તે ખાલી ટાપટીપ અને સમય તથા નીણાંનો દુર્બ્ય લાગે છે. તેઓ એમજ જાનતા હોય છે કે આવી બાબતો એ શાળાની જવાબદારી નથી. સમાજમાં ધર કરી બેઠેલી આ હલકી વિલાસીવૃત્તિઓને ખસેડવાની જવાબદારી ને શાળા ન સ્વીકારે તો પછી શાળા અને વાણિયાની હાટડીઓમાં જાઓ તક્ષાવત નથી એ વહેલામાં વહેલી તકે સમજી લેવાની જરૂર છે. આ પ્રસંગે એક ખુલાસો કરી લેવાની જરૂર છે. લલિતકળાનું શિક્ષણ બહુ જ ખર્ચાળ છે એવી એક દલીલ છે. પણ આદિ ખર્ચાનો પ્રશ્ન નથી. કેળવણીને કેવા દૃષ્ટિબિંદુથી નિહાળી નેઈએ એ એક મોટો સવાલ છે. જે એક વાર કેળવણીની આ દૃષ્ટિ સ્વીકારવામાં આવે તો નાણાંનો પ્રશ્ન ગૌણ બની જાય છે. શાળા અને શાળામાં કામ કરતા શિક્ષકો સન્મુખ જે આ દૃષ્ટિ પડી હશે તો ગમે તેવા સંજોગોમાં, ગમે તેવાં સાધનોથી તે જાણકોના હિતને માટે કળાનું વાતાવરણ રચી શકવા શક્તિમાન થશે જ.

જેમ શાળામાં કળાના વાતાવરણની જરૂર છે તેમ શાળા બહાર ઘરમાં અને સમાજમાં પણ કળાને વ્યક્ત કરવા માટે યોજનાઓ અને અવસરો યોજવાં જોઈએ. ઘરની વ્યવસ્થા, ઘરના સરસામાનની રચનાદ્વારા માણસના હિંમમાં રહેલી આ કળાવૃત્તિને સંતોષ મળતો જોઈએ. ઘરમાં વિલાસ વધારનારાં સાધનો નહિ પણ કળાને પોષનારા સાધનો હશે તો માણસને ઘરના વસવાટથી પણ એક જાતનો મીઠો આનંદ થશે અને તેને પરિણમે બહાર બહાર આનંદ-વિલાસ, મેળવવાના પ્રસંગો

ગિભા ધરો નહિ. ધરનાં બાળખત્ત્યાં અને કુટુંબ તરફ પણ સાચી સ્નેહાળ વૃત્તિનો ઉગમ થઈ પાસવી આનંદ માટેની લોહુપતા ઝોઝી થઈ જશે.

સમાજમાં સમૃદ્ધતા કાર્યપ્રસંગે પણ આ કળાવૃત્તિને અપનાવી લેવી જોઈએ. તહેવારો, ઉત્સવો, લગ્નના પ્રસંગોએ આ કળાવૃત્તિ વ્યક્ત થાય એવી યોજનાઓ હોવી જોઈએ. હાલ તો આવા પ્રસંગોએ ગિબ્બો બોજન અને વિદ્યારી નયનો તૃપ્ત થાય એવી ધમાધમ જ નજરે પડે છે. પરિણામે તહેવારો અને ઉત્સવોમાંથી આપણને કાંઈ પણ નવી પ્રેરણા કે નવો આનંદ મળતો નથી. લગ્નના પ્રસંગોએ સ્ત્રીઓ અને પુરુષોએ સાથે ગળી શૂદ અને આંગણનાં સુશોભન માટે પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. સુંદર રંગીનીઓ, સુશોભિત લગ્નમંડપો, વગેરે કાર્યો, કેવળ કળા અને સૌંદર્યની દૃષ્ટિથી હાથ ઉપર લેવાં જોઈએ. ધાર્મિક ઉત્સવોમાં પણ કળાને ધણો જ અવકાશ રહેલો છે.

આ પ્રમાણે જ્યારે સમગ્ર સમાજની કળાભૂષને સંતોષવા માટે સમાન પ્રયત્નો કરવામાં આવશે ત્યારે જ સમાજ સાચો આનંદ અને શાન્તિ મેળવી શકશે. અત્યારે તો દરેક જણ આનંદ માટે ઝાંઝવાના જળની પાછળ જેમ દરજો દોડદોડ કરી મૂકે છે તેમ ધમાધમ દોડદોડ કરી રહ્યો હોય છે અને હાથ ચાટીને પેઠે ભરવાના પ્રયત્નો કરે છે, પણ તેની ભૂખ સંતોષાતી નથી. પરિણામે તેને આખું યે જગત દુઃખમય અને શોકપૂર્ણ લાગે છે.

સુંબઈ ઇલાકા, વડોદરા અને બીજાં રાજ્યોનાં કેળવણી ખાતાંએ
શાળાઓ તથા પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર ફરેલું

નૂતનશિક્ષણ

તથા

‘છાત્રાલય અને માધ્યાપ’

— બૃહદ્ ગૂજરાતના શિક્ષકોનું મુખપત્ર —
દર માસની ખહેલી તારીખે નિયમિત રીતે પ્રગટ થાય છે.

જો તમે શ્રાહક ન હો તો આજે જ નમૂનાનો અંક મંગાવો.

. વાર્ષિક લવાજમ .

. પત્રવ્યવહારનું સરનામું .

દિન્દિમાં - રૂપિયા બે

વ્યવસ્થાપક.

શબરદેરામાં - રૂપિયા ત્રણ

નૂતનશિક્ષણ કાર્યાલય

પરદેરામાં - પાંચ શિલિંગ

દેસાઈચોળ • સુરત

બાળકો અને વ્યવસ્થાપ્રેમ -૨. સતીશચંદ્ર જોષી

જન્મથી બાળક અમુક અંશે પ્રેરણા-શક્તિ લઈને જ આવેલું હોય છે, એમ સામાન્ય રીતે સૌ કોઈ માને છે. તે પછી હર પળે બાળકની શારીરિક અને માનસિક શક્તિ વિકાસ પામતી જ નાય છે. બાળકને તેની ખરી રીતે સમજવું એ જરૂર મુશ્કેલ કામ છે. તેમનાં રહસ્ય સમજવાં અને તે પ્રમાણે વર્તન રાખવું એ સારો અભ્યાસ ગાંઠી લે છે. જો તેમને બરાબર સમજી ગયા પછી જ તેમની સાથે વર્તન થાય, તો ઘણું ચે રદન, ધમપછાડા, ખૂમો, કજીઆઓ, વગેરે જોઈ યઈ નાય; પ્રભુના પયગંબરો તેમનું યથોચિત માન મેળવે. સાચે જ Child, father of man બને. આ રીતે ગૃહથી જ યોગ્ય વિકાસ પામેલું બાળક શિક્ષકોનો કેટલોય શ્રમ અને મુશ્કેલીઓ બચાવી દે છે.

બાળગૃહોની યોજના અને પ્રવૃત્તિ આપણે ત્યાં હજી જોઈએ તેવી જોશબેર ઊપડી નથી. ડિન્ડરગાર્ટન, મોન્ટેસોરી પદ્ધતિએ આવતાં બાલકુળો હજી જોઈએ તેટલી સફળતા સાધી શક્યાં નથી. Nursery Schools ની પદ્ધતિ આપણે ત્યાં હજી બહુ ઓછે જ સ્થળે શરૂ થઈ છે. આવી યોજનાઓની ખૂબ જ જરૂર છે. સામાન્ય જનતા તેનો લાભ લઈ શકે તેવી યોજનાઓ કાં તો દરેક શહેર લગતાવાર ગોઠવણ કરી લે-અથવા તો એ શક્ય ન હોય ત્યાં સરકાર તરફથી એ જાતની પ્રવૃત્તિ યુવી જોઈએ. બાળકના શિક્ષણપ્રબંધની આ વાત થઈ.

બાળકના જન્મ પછીનાં શરૂઆતનાં વર્ષો જે તેના વિકાસનો કાળ છે, તે ખૂબ અગત્યનો સમય છે. નાનપણથી જ તેનામાં ઘણી શક્તિઓ રહેલી છે. ખાસ કરીને વ્યવસ્થાશક્તિ તો ખૂબ સારી રીતે વ્યક્ત થયેલી જોવામાં આવી છે. બાળકોનો વ્યવસ્થા-પ્રેમ ખૂબ આકર્ષક અને તીવ્ર હોય છે.

બાળમાનસના અભ્યાસીઓ જાણે છે કે એકથી બે વર્ષનાં બાળકોએ પણ વ્યવસ્થા માટેનો પ્રેમ, અને વ્યવસ્થિત વસ્તુઓ કરાવવા માટે ખાસ અનુરાગ બતાવ્યો છે. બાળુ-બાળુની વસ્તુઓ હંમેશાં વ્યવસ્થાપૂર્વક રખાવવાનો બાળક ખાસ આગ્રહ રાખે છે. વ્યવસ્થા-પરત્વે બાળકનો પ્રેમ એટલો બધો સુંદર હોય છે કે પોતાના ધરને ખૂબ સુધક અને વ્યવસ્થિત રાખવા ઇચ્છતી આદર્શ ગૃહિણીને પણ કોઈ કોઈનાર શરમાવા જેવું થઈ નાય છે. અવ્યવસ્થાથી બાળક ગભરાય છે-મુંઝાય છે-પોતાનો રોષ જાહેર કરે છે-પછી છેલ્લો ઉપાય-ખૂમાખૂમ કરી બાળુબાળુના વડીલોનું ધ્યાન ખેંચે છે. એવે વખતે આપણે મોટરોંઓ તેને બરાબર સમજાવવા વગર ધમકાનીએ છીએ, બહાર ફરવા લઈ જઈએ છીએ, રમકડાં કે ખાવાની વસ્તુઓ આપીને સંતોષવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ, પણ બાળકને એમાં કશામાં રસ નથી અને તેનો વિરોધ ચાલુ રહે છે. આ રીતે તેની ખેંચતાણ ચાલુ રહે છે. આપણા કડક વર્તનથી તેની વૃત્તિઓ દબાઈ નાય છે, બદકે કુશિત થઈ નાય છે અને ધીમે ધીમે એ નહોર બનીને પોતાનો વિરોધ હંમેશાં જાહેર કરે છે. મોટરોંઓના અસ્તવ્યસ્ત જીવનમાં-ગૃહભારમાં-એ પણ મોટું થતાં જોડાઈ નાય છે. આ પ્રમાણે તેની સ્વયંજન્ય ખૂબ સુંદર શક્તિનો આપણે મોટરોંઓ જ ગેરસમજને લીધે ધ્વંસ કરી નાખીએ છીએ, અને તેના આ ખૂબ અગત્યના જીવનસમયમાં તેના ઘડતરની એક અમૂલ્ય તક જતી કરીએ છીએ. બાળકો ચીડિયાં થઈ નાય, કજીયાખોર બને, વગેરેનાં મૂળ વડીલોની સાથે જે ગેરવર્તણૂક થાય છે તેમાં જ રહેલાં છે. આપણું અમાન જ તેમને તેવાં બનાવી મૂકે છે. સમાજમાં સાધારણ રીતે જન્મપ્રમાણ

આપણે ત્યાં વધારે હોઈ, સાધારણ જનતા પણ ખૂબ ગરીબ હોવાથી, બાળકો પરત્વે જોઈએ તેટલું લક્ષ્ય અહીં આપાતું નથી અને ખૂબ અદ્ય અને રૂઢિભૂત વાતાવરણમાં બાળકના સંસ્કાર ધડાય છે. શિક્ષિત માઆપો પણ પોતાની જવાબદારી જોઈએ તેટલી સફળતાથી આ કર્તવ્યમાં અદા કરી શકતાં નથી. અને એ રીતે બાળકોનો પ્રશ્ન હતો એમને એમ આપણી શરમ સમેા ઊભો છે. માઆપોની જવાબદારી પછી બીજી જવાબદારી શિક્ષકોની છે. બાળમાનસ ન જાણનાર ગમે તે વ્યક્તિ શિક્ષક તરીકે દોષી એસાડાય, ત્યાં શિક્ષણ પણ ચર્ચારપદ બની રહે એમાં શંકા જ નથી. આપણે ત્યાં પ્રાથમિક કેળવણીના વિધાતાઓ તરફ દૃષ્ટિ ફેંકીએ તો ખૂબજ નિરાશાજનક દશા આપણા માનસ સામે ઊભી થાય છે. શા માટે આમ થાય છે? એ પ્રશ્ન અહિં અસ્થાને છે. પણ એક વસ્તુ તો સ્પષ્ટ જ છે કે બાલગૃહોની પ્રવૃત્તિ યોગ્ય શિક્ષકોદ્વારા ખૂબજ થવાની જરૂર છે. આ પ્રશ્ન દરેક શિક્ષક ભાઈ બહેનોનો નૈનિક ફરજ પૂરેતો પણ હોવા જોઈએ. અસ્તુ.

આપણા પ્રૌઢ સમાજમાં વ્યવસ્થા અને શિસ્તનું ખૂબજ ઓછું દર્શન થાય છે. સાધારણ રીતે આપણે ત્યાં આ એક ખૂબ શરમજનક દુર્ગુણ છે. જ્યાં બાળકોમાં જ આ ગુણ ખૂબ સારી રીતે ઉદ્ભુત થયેલો હોય છે, તો પછી એ ગુણને દબાવીને, સમાજમાં ફક્ત આનાથી વિરુદ્ધ મનોદશ ઉત્પન્ન કરનાર કોણ? આપણે મોટેરસંખ્યા જ એ ગાટે જવાબદાર હોઈ શકીએ બાળક પાસેય આપણે આ વસ્તુ શીખવાની જરૂર જ છે. બાળકને Messial પયગમ્બર તરીકે ગણાવતાં માત્ર મોટેસોરી આગે પાશ્વર્ય પ્રદેશોમાં જોજ વસ્તુ સુચાવી રહ્યાં છે. તેમના અનુભવો અને અભ્યાસ સમધારણ જનતા સમક્ષ મૂકવાની ખાસ જરૂર છે. જેથી થોડું ઘણું પણ બાળકોનું રહસ્ય આપણે જાણતા થઈએ. બાળકોની વ્યવસ્થાશક્તિ બતાવતા તેમના અનુભવોના દાખલા અહિં જણાવું છું.

એક ચારેક વર્ષનું બાળક એક વાસણમાંથી બીજા વાસણમાં પાણી રેડતું હતું. અને તેનાથી અનજાણનાં જાગીન ઉપર થોડાં થોડાં ટીપાં પડતાં હતાં. બીજું એક નાનું બાળક આ જોઈને ઊઠ્યું. એક કપડાંનો કકડો લઈને છાત્રાંગુલી નીચે બેસીને પેલાં ટીપાં લૂછવા લાડ્યું. ત્રીજે ટીપાં પડતાં બંધ થયાં ત્યારે નાનાએ પૂછ્યું: 'બસ, હવે વધારે નથી?' મોટું બાળક અગ્નિપ્રય થઈને બોલી ઊઠ્યું - 'શું વધારે નથી?'

બીજો પ્રસંગ વધારે સુંદર છે.

એક ગૃહસ્થ કુટુંબના ઘરમાં દિવાનખાનામાં એક ટેબલ હતું; તેના ઉપર હંમેશાં એક સ્વચ્છ અને સુંદર કપડું બિચાવતું. અને પછી તેના ઉપર એક આકર્ષક ચિત્રદાનમાં ફૂલો મુકતાં. ઘરનાં નાના બાળકને આ ખૂબ ગમતું. એક વખત એક મહેમાન આવ્યા. બાળક દિવાનખાનામાં રમતું હતું. મહેમાને આવીને પોતાની છત્રી પેશા મેજ ઉપર મૂકી. બાળકે તે જોતાં ખૂબ પાડી. તેની વ્યવસ્થાપ્રેમની લાગણી ધવાઈ. બાળકને છત્રી જોઈએ છીએ એમ બધાંને લાગતાં તેને તે આપવામાં આવી. પણ તેણે તેને દૂર ફેંકી દીધી. છત્રીને ફરી મેજ ઉપર મૂકવામાં આવી. બાળકે વધારે જોરથી વિરોધ જાહેર કર્યો. ચતુર માતા બાળકને સમજાવ્યું, અને તેણે છત્રી ત્યાંથી લઈ તેના યોગ્ય સ્થાને મૂકી. બાળક શાંત થઈ હસવારમવા મંડી ગયું. કેરલો સુંદર વ્યવસ્થાપ્રેમ! આવો જ સરસ એક બીજો અનુભવ છે.

એક કુટુંબ બાદર ફરવા નીકળ્યું. માતાના હાથમાં પહેરવાનો કોટ હતો. બીજા હાથમાં બાળકને તેડ્યું હતું. બાળકે કોટ જોઈને ખૂમાખૂમ કરવા માંડી. માતા આગળથી બાળકને પિતાએ

લીધું. રમાડવા પ્રયત્નો કર્યા. બહારની કેટલીયે વસ્તુઓ તરફ તેને આકર્ષવા પ્રયત્નો કર્યા પણ વ્યર્થ. માતાપિતા ઉતાવળમાં ગભરાયા જેવાં થઈ ગયાં. માદમ મોન્ટેસોરીએ આ દૃશ્ય જોયું. અને તેમણે પાસે જઈને બાળકની માતાને કહ્યું: ‘લાવો બાળકને હું’ રાખું. તમે આ કોટ પહેરી લેશો?’ માતા કંટાળી ગઈ હતી. તેણે તુરત કોટ પહેરી લીધો. અને જાણે જાણે થયો હોય તેમ બાળક ખુશ થઈ ગયું. ‘બા-કોટ પહેર.’ જાણે કે તે કહેતું હોય કે કોટ હાથમાં ન રખાય, એ તો પહેરવા માટે જ છે.’

કેવા સુંદર અનુભવો છે !

બાળકની આ સુંદર શક્તિનો વિકાસ એ કુદરતી બક્ષિસ છે. આ તત્વસ્પર્શી સમયમાં ને વિકાસ સાધવામાં આપણે ખૂબ સાવચેતીથી આપણો ફાળો આપવો જ જોઈએ. ભવિષ્યનું બાળક આપણે જ ધરીએ છીએ. બાળકને પિંજાનવામાં આપણે બેદરકાર રહીએ એના જેવો કૂર ગુનો બીજો હોઈ શકે જ નહિ. આપણી શાળાઓમાં વ્યવસ્થા ને શિસ્ત એ બે ખૂબ અગત્યના શબ્દો ગણાય છે. શાળા નિયમનમાં આ શબ્દો ખૂબ મોટો ભાગ ભજવે છે. બાળકો જન્મથી જ વ્યવસ્થા અને શિસ્તપ્રેમી હોય છે, તે ઉપરના દાખલાઓ સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે. એટલે શાળાઓમાં આપણે આપણો ભાર ઓછો કરવા માગતા હોઈએ, શિસ્તપાલનના કડક નિયમો તથા વ્યવસ્થા જાળવવા પાછળ ચત્તાં સમયના વ્યયને ઓછો કરવા માગતા હોઈએ તો બાળકના વિકાસમાં જ તેનામાં રહેલી આ ખૂબ સુંદર શક્તિને આપણી જ જૂઝટી કચરી નાખવી ન જોઈએ. આપણી જૂઝને લીધે જ આપણે ખૂબી બાળકોને દંડીએ છીએ. કેટલીયે શિક્ષા પ્રથાઓ-ટાસ્ક કલાસો-દંડ વગેરે બહુ કેવું દૂર થઈ જાય ! બાળમાનસ સમગ્ર તેના પરત્વે વર્તન રાખવામાં જ શિક્ષણના મૂળ સિદ્ધાંતો સરળતાથી આપણે પાર પાડીશું.

‘નૂતનશિક્ષણ’નું ત્રીજા વર્ષનું ભેટ પુસ્તક મળ્યું ?

કેળવણીની કરુણતા

• મૂળ અંગ્રેજી લેખક •

એડમન્ડ હોમ્સ

• અનુવાદક •

અંબલાઈ કા. ભટ્ટ

છટક નકલ માટે ચાર આનાની ડિકિટ બીડો.

આંતરરાષ્ટ્રીય

શાંતિ અને વિશ્વપ્રેમ*

શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદી

દુનિયાભરના પ્રતિનિધિ ભાઈબહેનો,

આપની સૌની સમક્ષ આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ અને વિશ્વ પ્રેમનો શિક્ષણદ્વારા પ્રચાર કરવાનો એક દરમિયાન રહ્યો થયો છે. એ દરમિયાન ઉપર મારા વિચારો જણાવવાની મને તક સાંપડી છે તેથી હું મારી ભાતને ધન્ય માનું છું.

મને લાગે છે કે આ પ્રકારના દરમિયાન તો કેટલીયે વખત જુદા જુદા સંમેલનોમાં આવ્યા જ કરતા હશે. આ દરમિયાન જે ભાષા આપણી સમક્ષ આવી છે તે પણ મૂળ ભાષાના ધણા સુધારા પડીથી આવી છે. પરિવર્તના અનેકાનેક મિત્રો સાથે આજે સવારે આ દરમિયાન સંબંધમાં વિચારોની આપણે કરવાનું પણ મને સદ્ભાગ્ય સાંપડ્યું છે. હું પોતે માનું છું કે વિશ્વશાંતિ અને વિશ્વપ્રેમ માટે સૌથી વધારે કાર્ય પણ સઘ પ્રયત્ન કરી શકે તેમ હોય તો તે શિક્ષકોનો જ સંબંધ હોઈ શકે. આ દરમિયાન આપણે કરીએ તો સમાજના નેતાઓ અને રાજકારણના મોટા મોટા સૂત્રધારો આપણી તરફ કદાચ દસવળા છે. આપણે તેમને જણાવી દેવું જોઈએ કે વિશ્વશાંતિ અને વિશ્વપ્રેમનો ખરો આધાર તો શાળામાં આવી રહેલા શિક્ષણ ઉપર છે. જે વિદ્યાર્થીને શાળાના શિક્ષણમાં જ એ શાંતિ અને એ પ્રેમનું બાન કરાવ્યું હશે તે વિદ્યાર્થી જ મોટાપણે કાર્ય રાષ્ટ્રના શહેરી તરીકે શાંતિ અને પ્રેમને વળગી રહેવાના પ્રયત્નો કરી શકશે.

વિશ્વશાંતિનો વિચાર કરતી વખતે તેનો અમલ કરવા સારું શિક્ષણસંસ્થાઓ તરફ નજર નાખીએ તો દરેક રાષ્ટ્રના શિક્ષણતંત્રની પાછળ રહેલી આદર્શ વિચારસરણી આપણી નજર સમક્ષ આવ્યા વિના રહે નહિ. શિક્ષણના દરેકાર્થ તંત્ર પાછળ એના પ્રેરક બળ તરીકે રાષ્ટ્રનો અને પ્રજાનો આદર્શ રહેલો હોય છે. આજે આપણું સૌ કોઈ દુર્ભાગ્ય છે કે દુનિયાના લગભગ તમામ રાષ્ટ્રો પોતાના તમામ તંત્રો પાછળ દિંસાનો આદર્શ સેવી રહ્યા છે અને એ આદર્શદ્વારા ગમે તે ઉપાયો વાટે પરિધોષ વધારવાના કાગમાં ગુંથાઈ ગયેલા છે. જે પ્રજા પોતાના નાનકડા સ્વાર્થ ખાતર બીજા પ્રજા ઉપર દિંસક શસ્ત્ર વડે લસકરી આક્રમણો કરે તે પ્રજાના બાળકોને વિશ્વશાંતિનો પાઠ બાજુવલો કેળી રીતે શક્ય બને? શિક્ષણ સંસ્થામાં માનવતાનું શિક્ષણ આપના માટે ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને રાજકારણ જેવા વિષયો શિખવવામાં આવે છે. એ વિષયોનું શિક્ષણ દિંસાના આદર્શ ઉપર નિર્ભર હોય અને એ શિક્ષણદ્વારા બીજા પ્રજાઓને ચૂસી ખાવાના હેતુઓ સિદ્ધ કરવાના પ્રયત્નો થતા હોય તેવી શિક્ષણસંસ્થાઓમાં વિશ્વશાંતિની વાતો કેમ સંભવે? શાળામાં બહુતો વિદ્યાર્થી પોતાની આસપાસની દુનિયાથી અલિપ્ત નથી રહી શકે. શાળામાં બસે એ શાંતિની વાતો સાંભળતો હોય પરંતુ શાળાની બહાર સમાજના પ્રતિષ્ઠિત માણસને અશાંતિનો આશરો સેતો એ જોઈ રહ્યો હોય છે. દિંસાનું શરણ લેનારા અને અશાંતિ ઊભી કરનારા માણસોને રાષ્ટ્રના પ્રતિષ્ઠિત નેતાઓ તરીકે એ ઓળખે છે અને જાણે અજાણ્યે એના મનમાંથી વિશ્વશાંતિના ખ્યાલો ઝોસરી ન્દય છે. વિશ્વશાંતિ સ્થાપના માટે શિક્ષણ સંસ્થાઓ ત્યારે જ પોતાના પ્રયત્નોમાં સફળ થશે કે જ્યારે એ પ્રજાના સમગ્ર તંત્રની પાછળ વિશ્વશાંતિનો સાચો આદર્શ પડેલો હશે.

*રાષ્ટ્રીય-જાપાનમાં ગ્રંથ અને શાળા વિભાગમાં આ વિષય ઉપર પ્રસ્તાવ રજૂ કરતી વખતે કરેલું આખ્યાન

અને વિશ્વપ્રેમની વાતો કરતી વખતે પણ આપણે તો ધ્યાન સાંભળવાનું રહે છે. આપણે સૌ ધધાએ શિક્ષકો છીએ. વિશ્વપ્રેમ ઊભો કરતાં પહેલાં સ્વપ્રેમ, કુટુંબપ્રેમ, શહેરપ્રેમ અને રાષ્ટ્રપ્રેમમાંથી બાળકને પસાર થવું પડે છે. એ પસાર થવાની ક્રિયા ઘણી જ અઘરી હોય છે. આપણી પાસે ભણી રહેલું બાળક કોઈ પણ એક પ્રગથિયા ઉપર સ્થિર થવાને બદલે ઉત્તરોત્તર એ આગળ વધ્યા જ કરે તેવા પ્રયત્નો આપણે કરવાના રહે છે. આજે તો આપણી સમક્ષ નગર નાખતા આપણને દેખાય છે કે બાળકોને પ્રેમ પોતાની જાત આગળથી વધારે પ્રગતિ કરી શકતો જ નથી. કુટુંબો તરફ નગર નાખીએ છીએ તો ત્યાં પણ આપણને દેખાય છે કે આત્મકેન્દ્રી બાળકોની સંખ્યા જ વધારે પ્રમાણમાં હોય છે. મોટી ઉંમરે આપણી સૌની સમક્ષ રાષ્ટ્રપ્રેમનો આદર્શ ધરવામાં આવે છે ખરો. પરંતુ એક જ પ્રગથિયા ઉપર સ્થિર બેસી જવાની ટેવવાળા આપણે રાષ્ટ્રપ્રેમને પણ અસાધારણ સીવરથી વળગી રહીએ છીએ અને આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રેમનો વિચાર સરખો પણ કરતા નથી-આવો સંકુચિત રાષ્ટ્રપ્રેમ માનવજાતની પ્રગતિમાં જરા સરખો પણ વધારો કરતો નથી. સંકુચિત રાષ્ટ્રપ્રેમથી પ્રેરાયલાં અનેક રાષ્ટ્રોને વેરના ઝેરી કુંડાળમાં સપડાયેલાં આપણે નેહ શરૂ કરીએ છીએ. આપણાં બાળકોને આપણે તેમાંથી પણ બચાવી લેવા નેહથી.

શિક્ષક ભાઈઓ, આ પ્રસંગે આપણી સૌની એક અંગત વાત તરફ પણ હું સૌનું લક્ષ્ય મેંચવા માગું છું. પ્રેમને જન્યત કરનારી, વિકસાવનારી અને આપણે વિશ્વપ્રેમમાં ફેરવી નાખનારી જાતીયતાની જે પ્રાથમિક વૃત્તિ મનુષ્ય માત્રમાં પડેલી છે તે વૃત્તિનો યોગ્ય વિકાસ આપણી પોતાની જાતમાં પણ થયેલો નથી હોતો. આપણાં જીવનમાં પણ એ વૃત્તિ પ્રાથમિક અને જડ સ્વરૂપમાં પડેલી છે. એ જડ વૃત્તિના પ્રેરાયેલાં આપણે ઘણે મોટે અંશે આત્મપ્રેમની બની ગયેલા છીએ. આત્મપ્રેમના પ્રગથિયા ઉપરથી આગળ વધવાનો આપણને અવકાશ નહિ મળેલો હોવાથી એ સંકુચિત વર્તુલમાંથી બહાર આવવાનું આપણે માટે અશક્ય બની ગયું છે. બુદ્ધિથી આપણે ગમે તેટલી દલીલો કરીએ અને તર્કશક્તિથી આપણા વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવાના પ્રયત્ન કરીએ તોપણ આપણા પોતાના જીવનને વિદ્યાર્થીઓ નીરખ્યા વિના રહી શકતા જ નથી. ઘણી જે વખત એવું બનવા પામે છે કે જીવનશક્તિનો આપણો પ્રવાહ અણધારી રીતે કોઈ એક ઠેકાણે અટકી પડે અને ત્યાંથી ફૂટકો મારીને ભૂતકાળના નહિ ભૂલાયેલ એવાં કોઈ સંસ્મરણો ઉપર જઈને પડે—ત્યાં આગળ પડી માણસ પાસે એક પ્રકારનું એવું વિચિત્ર વર્તન કરાવે કે જે વર્તન મોટી ઉમરના માણસની બુદ્ધિને અને જ્ઞાનને અસંગત હોય અને અણજાનતું પણ હોય. આવું તો આપણા હરકોઈના જીવનમાં અનેકવાર બન્યા કરતું હોય છે. આપણા ઘરનાં બાળકોથી અને આપણા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓથી એ હકીકત છૂપી નથી રહી શકતી. આપણી વિશ્વપ્રેમની વાતો એમના બાકિશ જાનને પણ વાહિયાત જેવી લાગે છે, અને બાળકના મનની મૂઝવણો ઘટવાને બદલે વધ્યા જ કરે છે. શિક્ષકનો ધધો આત્મનિરીક્ષણને પ્રેરનારો હોય તો આપણે હરહંમેશ આત્મનિરીક્ષણ કરતા રહેવું નેહથી. આટલી ઉંમરે આપણા મનની એ દશામાંથી આપણે ઝટ નીકળી શકીએ નહિ એ સંભવિત છે ખરું. પરંતુ એક વખત આપણે જાતને ઝોળખી લીધી હોય તો આપણા વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ નમ સ્વરૂપે ઊભા રહેતાં આપણને સંકોચ થવાનો નથી અને એ એક જ હકીકત એમના મનનો જોડાણો દૂર કરીને એમને સાચે પંથે પાડવામાં એમને મદદ કરવાની છે.

વિશ્વશાંતિની અને વિશ્વપ્રેમની આપણે માત્ર વાતો કરવી ન હોય અને આપણા શિક્ષણદારો એના પાંડો આપણા વિદ્યાર્થીઓને આપવા હોય તો આપણી શિક્ષણની આજની રીતમાં ફેરફાર કરી

નાખવો જ નોંધશે. ઇતિહાસ કે રાજકારણ શિખવવામાં રાષ્ટ્રીય સંકુચિતતાનો પાઠ શીખવવાનો આવતો હોય તો પણ હકીકત તરીકે તેને રજૂ કર્યા પછી આપણે તો તેનો વિરોધ જ કરવો રહે. કેળવણીના તંત્રને રાજકીય તંત્રથી અથવા તો સમાજના બીજા કોઈ પણ તંત્રથી મુક્ત રાખવું જોઈએ એવા વિધાનની પાછળ શિક્ષણના તંત્રને કોઈ પણ પૂર્વગ્રહો વિના કેવળ આદર્શ ઉપર નિર્ભર રાખીને ચલાવવા દેવું જોઈએ એ પ્રકારનો અર્થ સમજવો. એટલા સ્વતંત્ર અને એટલા મુક્ત આપણે ન હોઈએ તો માનવતાના કોઈ પણ ઉદાર સિદ્ધાંતનું શિક્ષણ આપણે આપી શકવાના નથી. જે જે દેશોમાં શિક્ષણતંત્ર ઉપર રાજકારણ, સમાજ કે ધર્મનું નિયંત્રણ મૂકવામાં આવ્યું હોય છે તે તંત્રનાં પરિણામો ધણીક વખત નિર્જન અથવા તો કલુષિત આવ્યાં હોય છે. આજે આપણે એવી પકડોમાંથી છૂટા થયા ન હોઈએ તો આપણા પ્રયત્નો તો છૂટા થવાના જ હોવા જોઈએ. શાળાની અંદર શાંતિના નિયમો ઊભા કરવાથી અથવા તો વિશ્વશાંતિની જરૂરિયાત સમજવવાથી આપણું કામ સરવાતું નથી. શાંતિનો આદર્શ તંત્ર પાછળ ન હોય તો શિક્ષકના જીવન પાછળ હોવો જ જોઈએ. અશાંતિમાંથી શાંતિ જન્માવવા માટે શિક્ષકસંસ્થાનું આદર્શ જીવન આગળના અનવરથાવાળા યુગમાં પણ ધણું અંશે કાર્યસાધક બની શકશે.

વિશ્વપ્રેમ માટે દું હમણાં જ કહી ગયો. પોતાનું પ્રેમમય જીવન જે કક્ષાએ ઊભું હોય તે કક્ષાને ગણગણ સમજી લઈને વિદ્યાર્થી સાથે આપણા સંબંધો બંધાવા જોઈએ. શોધ કરતાં ધણી વખત માતૃમ પાસે કે પ્રેમની ભૂમિકા પરત્વે આપણે અને વિદ્યાર્થીઓ એક જ કક્ષા ઉપર ઊભા હોઈએ છીએ. ઉમરનો ભેદ ઊર્ધ્વિતો ભેદ નથી હોતો. એક જ કક્ષા ઉપર ઊભેલા આપણે એક જ સાથે ગતિ કરવાની રહે તેમાં સંકોચ ન થવો જોઈએ. પ્રેમનો પ્રવાહ શુદ્ધ રીતે અને અસ્ખલિત વલા કરે તેનું આપણા કરતાં આપણા વિદ્યાર્થીના જીવનમાં વધારે જનવાતું છે. આપણે તો કદાચ હોઈએ ત્યાં ઊભા રહી જઈશું, પરંતુ આપણો વિદ્યાર્થી આપણાથી પણ આગળ જશે. આવી પરિસ્થિતિમાં પ્રેમને વિદ્યાળ બનાવવાની બાગતમાં ધણીય વખત આપણે તો આપણા વિદ્યાર્થી પાસેથી સાચા પાઠો બજાવાના રહે છે. આટલું સમજાઈ ગયું તો પરંપરામાં શિક્ષક પોતાના વિદ્યાર્થી તરફ નિરભિમાનપણે ઉપકારદષ્ટિથી જોતો રહેવાનો છે. પ્રેમનો વિનિમય એ વર્ગમાં શક્ય બને છે અને વિશ્વપ્રેમની ભાવના ખીલવવામાં સહાયરૂપ બને છે.

સંસ્કૃતનું શિક્ષણ

—શ્રી. ધીરજલાલ ઉપાધ્યાય—

લેખાંક બીજો .

[ગતાંકના પૃ. ૪૨૧ થી આણું]

સંસ્કૃતનું પહેલું વર્ષ

આપણા સંસ્કૃત-શિક્ષક સંસ્કૃત-શિક્ષણના પ્રથમ દિવસે જ સરળ ગૂજરાતીમાં સંસ્કૃત-શિક્ષણની અગત્ય ચર્ચા છે. ગીતા, સમાયણુ, મહાભારત, વિ. ધાર્મિક ગ્રંથો તેમ જ સાહિત્યની સુંદર કૃતિઓ, આર્થ સંસ્કૃતિ, ગૂજરાતી-સંસ્કૃતનો ભાષાસંબંધ, વિ. વિષેની વાત બાર-તેર વર્ષનાં બાળકો સમજી શકે એવી રીતે સંસ્કૃતની અગત્ય સમજવવા માટે કરવામાં આવે છે. પછીથી વિદ્યાર્થીઓના ઉચ્ચાર સંબંધી તે ધ્યાન આપે છે. જે બાળકોના માતૃ-ભાષાનો શિક્ષક તેમના ઉચ્ચારમાં સવિશેષ સાવધાન રહ્યો હોય તો આપણા સંસ્કૃત-શિક્ષકનું કામ ઘણું સરળ થઈ પડે છે; પણ જે માતૃભાષાના ઉચ્ચારમાં જ અશુદ્ધિ પેસી ગઈ હોય તો શુદ્ધ સંસ્કૃત-ઉચ્ચાર માટે સંસ્કૃત-શિક્ષકને શ્રમ લેવો પડે છે. વળી, સંસ્કૃત શીખનારા ઉચ્ચ વર્ણના સંસ્કારી કુટુંબોમાંથી આવેલા હોય તો ઉચ્ચાર સંબંધી ધણી મુશ્કેલી નથી નડતી; પણ હવે તો અત્યાર સુધી સંસ્કારવિહીન રહેલી કોમોમાં પણ શિક્ષણની સહવાવના અગત્ય છે એટલે પોતાના ઘરમાંથી તેમ જ ઘરના વાતાવરણમાંથી અશુદ્ધ ઉચ્ચારો પરંપરાથી લઈ આવેલાં આવાં બાળકોના ઉચ્ચાર માટે પણ સંસ્કૃત-શિક્ષકને ઠીક ઠીક શ્રમ લેવો પડે છે. વળી દેશના અમુક ભાગમાં જે લોકોનો બહોળો વર્ગ અમુક જ અશુદ્ધ ઉચ્ચાર વ્યવહારમાં કરતો હોય તો તે સુધારવામાં સંસ્કૃત-શિક્ષકનો શરૂઆતનો સમય બપો છે. ઇ. ત. ગૂજરાતના ચરોતર વિભાગમાં જે નો તાત્કાલિક જ ઉચ્ચાર તેમ જ ચરત તરફ જૂ તરીકેનો ઉચ્ચાર ગૂજરાતીમાં કરવામાં આવે છે. સંસ્કૃતમાં જ, જ અને ધ નો ભિન્ન ઉચ્ચાર વર્ગમાં મહેનત લઈને પણ શિક્ષક બાળકોની જાગૃત કરાવે છે. વળી કેટલાક બાળકોની જાગૃત દંત્ય જૂનો ઉચ્ચાર જૂ તરીકે, જૂનો જૂ તરીકે, જૂનો જૂ તરીકે, જૂનો જૂ તરીકે નાનપણથી જ કરતી આવેલી હોય છે; યોગ્ય અભ્યાસ પછી શિક્ષકની મહેનતથી જાગૃત શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરતી થઈ જતી નેઈએ. વળી ગૂ-જૂ નો, જૂ-જૂ નો ઉચ્ચાર બાળકો સ્પષ્ટ કરે છે તે નેઈ નેઈએ. અનુનાસિકોના તેમ જ હ્રસ્વ-દીર્ઘ સ્વરોના શુદ્ધ ઉચ્ચારોનો અભ્યાસ [repetition] હાથલાઓ સાથે વર્ગમાં શરૂઆતમાં જ થવો નેઈએ. નેડાક્ષરો બાળકો બરાબર લખે છે તે પણ હમણાં જ નેઈ લેવું નેઈએ. વિસર્ગનો ઉચ્ચાર હજી જ થઈ જાય તે પણ સંભાળવાનું છે. વિસર્ગ પછી કઠોર વ્યંજન આવે તો એ કઠોર વ્યંજન સાથે વિસર્ગનો ઉચ્ચાર બળી જવો નેઈએ. ગચ્છામિ, પતામિ વગેરે બોલનામાં વિદ્યાર્થીઓ જે અંત્યસ્વરનો દીર્ઘ ઉચ્ચાર કરે તો આ એવ ટાળવા માટે ઉપાંચ સ્વરને સહેજ વધારે લંબાવી ઉચ્ચાર કરવો. ઇ. ત. ગચ્છા (જા) મિ, પતા (જા) મિ. વળી કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ ન નો ઉચ્ચાર ન કરે છે. ઇ. ત. મૂર્છેંગ નો મૂર્છેંગ, કોધિવાર મ નો ઉચ્ચાર મ કરે છે. ઇ. ત. ગચ્છેયમ નો ગચ્છેયમ તરીકે. આ શરૂઆતથી જ સુધારવું ધટે. જે આ પ્રમાણે સંસ્કૃત-શિક્ષક શરૂઆતથી જ ઉચ્ચાર સંબંધી બગટ રહેશે તો પછી બાળકોની નોડણી માટે ભવિષ્યમાં એની ચિંતા ઝોડી થશે. [સાથે સાથે ગૂજરાતીની ધણીખરી નોડણીની પણ] કારણ કે સંસ્કૃતમાં તો જેમ લખાય તેમ જ ઉચ્ચારાય છે, અંગ્રેજીમાં તેમ નથી.

આ પ્રમાણે શરૂઆતમાં વર્ણોના ઉચ્ચાર સંબંધી પ્રાથમિક તૈયારી થઈ રહ્યા પછી સંસ્કૃત-શિક્ષક સંસ્કૃતનો પ્રથમ પાઠ શરૂ કરશે. ત્યારે એ સંસ્કૃત-શિક્ષણમાં કઈ પદ્ધતિ રચીશરશે ? જો. ભાષ્યારકરની વ્યાકરણ-ભાષાન્તર પદ્ધતિ ? ના, આગલા ક્ષેત્રમાં જતાવ્યું તેમ તે તો મૌખિક પદ્ધતિનો જ ઉપયોગ કરશે, કારણ કે તે જાણે છે કે ભાષા એટલે મુખ્યત્વે બાખતું, બોલતું તે [Language is Speech]. તે જાણે છે કે બાળક નાનપણથી ભાષા શીખે છે, ઘરમાં વડીલોનાં વાક્યો સાંભળી સાંભળીને. વારંવાર અમુક શબ્દોનો ઉચ્ચાર અમુક વસ્તુ કે ક્રિયા સાથે થાય એટલે બાળક તે શબ્દોચ્ચારને તે તે વસ્તુ કે ક્રિયા સાથે સાંળી લે છે અને એમ સમજીને તેવો ઉચ્ચાર અનુકરણથી કરવા પ્રેરાય છે. આજ રીત શિક્ષક અહીંઆં નાપરે છે. દા. ત. અહં શ્રીમળેદામ્ નમમિ । એ વાક્ય શિક્ષક બોલશે તે વખતે અહમ્ બોલતાં પોતાની જાત, શ્રીમળેદામ્ બોલતાં ગણેશની છબી અને નમમિ બોલતાં નમસ્કારની ક્રિયા શિક્ષક પોતે કરી જતાવે છે. વિદ્યાર્થી આમ વાક્ય દ્વારા જ અહમ્, મળેદામ્, અને નમમિ શબ્દોનો અર્થ પ્રત્યક્ષ વસ્તુના ને ક્રિયાના દર્શનથી પામી જાય છે. ભાષાન્તરની પછી જરૂર જ રહેતી નથી. [૧] આમ આવું વાક્ય શિક્ષક બે ત્રણ વાર સ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષ ક્રિયાથી કે વસ્તુદર્શનથી પોતે બોલશે, અને નવો શબ્દ પાટિયા પર લખશે. [૨] પછીથી આખો વર્ગ સમૂહમાં શિક્ષકની પાછળ તે જ વાક્ય શિક્ષકની આદ્ય બોલશે. સમૂહમાં આમ વાક્ય બોલતું હોય ત્યારે શિક્ષકને પોતાના કાન સતેજ રાખવા પડશે. આજામુએને અને અશુદ્ધ વર્ણોચ્ચાર કરતા વિદ્યાર્થીઓને એણે ઝટ પારખી કાઢવા જોઈએ. [૩] પછી વિદ્યાર્થીઓ પાસે તે વાક્યનું પુનરુચ્ચારણ વ્યક્તિગત થવું જોઈએ. ઉચ્ચારમાં જોડવાળા વિદ્યાર્થીઓ પાસે આત્યારે શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરાવડાવવો જોઈએ. આમ વિદ્યાર્થીએ વાક્ય સમજી લીધું : વાક્ય સાંભળીને, ઉચ્ચાર કરીને, પ્રત્યક્ષ ક્રિયા કે વસ્તુનો સંબંધ મનમાં ગોઠવીને અને છેવટે પાટિયા પર એવું લખાણ જોઈને. આવી રીતે લ્હમ્, સઃ અને ખીન્નં ત્રણ - ચાર ક્રિયાપદ, ત્રણ - ચાર નામો, તેમ જ ખીન્નં સર્વનામોનાં નવાં વાક્યો વાપરી શકાય. (૪) આમ પાંચ - સાત વાક્યો આવી રીતે વર્ગમાં શીખવાડ્યા પછી શિક્ષક એ વાક્યોનું 'આદર્શ વાચન' કરશે. આખો વર્ગ શિક્ષકનું વાક્ય સાંભળીને એની પાછળ વાંચશે. વાચન વખતે કંઈના આરોહ, અવરોહ અને ઉચ્ચારની બાબતમાં શિક્ષકે હીક સંભાળ રાખવી જોઈએ. પ્રથમ માટે આદ્યાર્થ, અને આદ્યર્થદર્શક વાક્ય માટે વાક્યનો આરોહાવરોહ જાળવવો પડે. શિક્ષક જેવું વાંચશે તેવું જ વિદ્યાર્થીઓ શીખશે. વાચન મંદ ગતિએ અથવા ખૂબ ઝડપથી ન થવું જોઈએ. વાચન થયા પછી વિદ્યાર્થીઓને તે જ વિષયના પ્રશ્નો પૂછા. પ્રશ્નો શરૂઆતમાં ઘણા જ સાદા હોવા જોઈએ. કિમ્, કયમ્, કુત્ર, ક્વ, કતિ, દર્શય વિગેરે ના અર્થ બાળક જાણે તો પ્રશ્નો પૂછતામાં સરળતા થઈ પડે છે. પ્રશ્નોના સારા જવાબો વર્ગમાં સમૂહમાં તેમ જ વ્યક્તિગત બોલાવડાવવા જોઈએ, વિશેષ તો પેલા પછત વિદ્યાર્થીઓ પાસે. (૫) છેવટે પ્રશ્નો પૂછ્યા પછી વાક્યોમાં ખાલી જગ્યા પૂરવાનાં, બંધબેસતા શબ્દો ગોઠવવાનાં, અસ્ત વ્યસ્ત કરેલાં વાક્યોને વાક્ય-ક્રમમાં જોડાવ ગોઠવવાનાં વિગેરે મનોમત્તો મૂકવાં જોઈએ. જે વાક્યો ગોઠવાય તેનો ગૂજરાતીમાં અર્થ પૂછી જોવો-જેથી વિદ્યાર્થીઓ જાણવર સમજવા છે કે નહિ તેની કસોટી થઈ શકે. આમ શરૂઆતના યોગ્ય પાઠો આ પદ્ધતિએ સંસ્કૃત-શિક્ષક લેશે. પાઠોના વિષય તરીકે બાળકો જેના નિમ્ન સંપર્કમાં આવતાં હોય તે રાખવા જોઈએ. દા. ત. શરીરનાં અંગો, વર્ગ, પુસ્તકો, પાઠશાળા, બાગ, ફીંગરણ, સર્પ, ચન્દ્ર, ગાય, ફૂલો, પક્ષી, નદી વિગેરે. સંસ્કૃતના પહેલા વર્ષમાં-ત્રીજા ધોરણમાં આ પદ્ધતિએ દશ-ચાર પાઠો લેવા જોઈએ.

શિક્ષક કોઈ વાર્તાના પાઠથી સંસ્કૃતના ખીજ વર્ષમાં-ચોથા ધોરણમાં શરૂઆત કરે. માત્ર બાળમાં એ વાર્તા બાળક જાણુનો હોય તો શિક્ષકને પાઠ શીખવાડવામાં સરળતા થઈ જાય. વિદ્યાર્થીઓએ દસ-ગાર પાઠમાં ઠીક ઠીક શબ્દ-બડોળ જમા કર્યું હોય છે. એ શબ્દ-બડોળ તેમ જ વાક્ય-રચનાઓનો ઉપયોગ શિક્ષક વાર્તા-પાઠ શીખવાડવામાં વારંવાર કરતો રહેશે-પ્રશ્નો પૂછવામાં [૧] પ્રથમ તો વાર્તાનાં મુખ્ય પાત્રો સંબંધી પ્રશ્નોદ્વારા સાધારણ ચર્ચા કરશે. [૨] સાથે સાથે નવા શબ્દો-વાર્તાની સુગમવંટમાં ખાસ જરૂરી એવા-પોતે પહેલાંની પદ્ધતિથી વિદ્યાર્થીઓના મનમાં રચિત કરશે. [૩] પછી શિક્ષક પોતે તે વાર્તા સ્પષ્ટતાથી, સરળતાથી અને બાળકોનાં મનમાં આપું કયાચિત ખડું થાય એવી કુશળતાથી કહેશે. કયા કહેતી રખતે કયાભાગના રસને અનુરૂપ કંઠનો આરોહાવરોહ શિક્ષકે કરવો, મુખ ઉપર તે તે રસના ભાવો લાવવા અને બાળકો વાર્તાપ્રવાહમાં તદ્દપ અને એવી રીતે સંયમથી હાથ આંખ, વિગેરે નો અભિનય કરવો. આમ કથા એ વાર કહેવી. [૪] પછીથી વાર્તા વિષેના સાધારણ પ્રશ્નોના ઉત્તરો પૂછવાથી બાળકો સહેલાઈથી આપી શકશે. [૫] તરત જ પુસ્તકમાંથી વાર્તાનું આદર્શ-વાચન શિક્ષક કરશે. બાળકોને પોતાની પાછળ પાઠ વંચાવશે. સમય રહે તો મનોમલો મૂકવાં. વાર્તાકથનમાં શિક્ષકને સહાયરૂપ થઈ પડે એવાં ચિત્રોનો ઉપયોગ છૂટથી થવો જોઈએ. હવે સંવાદપાઠ લઈએ. સંવાદ-પાઠો સંસ્કૃત-શિક્ષણમાં ધણા ઉપયોગી થઈ પડે છે. બાળકોને પ્રકૃતિથી જ નાટકનાં પાત્રોની માફક સામસામા સંવાદો બોલવાનો બહુ શોખ હોય છે. ધણું ય ક્ષિયામાં નાનાં બાળકોની મંડળીઓ જુદાં જુદાં પાત્રોનો વેશ લઈ જોરથી સંવાદો કરતી માલૂમ પડે છે! સંવાદ-પાઠનાં વાક્યો બાળકો મોઢે કરી નાખે છે અને એમ એટલું સંસ્કૃત કંઠાય બની જાય છે. અને કોઈ પણ બાળના સારા અભ્યાસ માટે તે લાભાની-કેટલી ય વાક્યરચનાઓ શરૂઆતમાં મોઢે તો કરવી જ પડે છે. હવે સંવાદ-પાઠ શરૂ કરતાં પહેલાં નવા શબ્દો શિક્ષક વર્ગમાં દાખલ કરશે. ત્યારબાદ પોને આખો સંવાદ કંઠના યથાર્થ આરોહાવરોહ સહિત એ વાર વાંચી બતાવશે. પ્રશ્નો પૂછી બાળકોને પાતાની પાછળ સંવાદ વંચાવશે. છેવટે વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ પાસે [પૂરતો અભ્યાસ થયા પછી] તે સંવાદ વર્ગમાં કરાવવો જોઈએ.

આ પ્રમાણે સંસ્કૃતના બીજા વર્ષમાં દસ-ગાર વાર્તાઓ, અને ચાર-પાંચ સંવાદપાઠો ... શકાય. સંસ્કૃતના બીજા વર્ષમાં આપણે વ્યાકરણનો અભ્યાસ નિયમિત કરાવીશું. આપણે આ-... નેયું તેમ વ્યાકરણ સાહિત્યદ્વારા અને સાહિત્ય માટે જ શીખવાડવાનું છે. સાધન તરીકે, લઘુ તરીકે નહીં. સંસ્કૃતના પહેલા વર્ષમાં નામનાં અને ક્રિયાપદોનાં રૂપોનો સારો ખંડોળ વિદ્યાર્થીના મનમાં થયો છે. હવે એવાં રૂપોનો નિયમિત અભ્યાસ આપણે વિદ્યાર્થીઓને કરાવીશું: [૧] પ્રથમ તો શિક્ષક પાટિયા ઉપર લખેલાં એવાં વાક્યો અથવા સુસંગઠ કંડિકાં તેમની આગળ મૂકશે કે જે જે ક્રિયાપદનાં કે નામનાં કે કાળનાં રૂપો શીખવવાનાં હોય તેમાંના ચોક્કસ વિદ્યાર્થીઓ પહેલાં શીખ્યાં હોય. દા. ત. વદ્ કે રામનાં બધાં રૂપો શીખવવા માંગીએ તો પાટિયા ઉપર લખેલી કંડિકામાં વદ્ કે રામનાં ચોક્કસ રૂપો હોવાં જોઈએ [૨] વિદ્યાર્થીઓ આં વાક્યો સમજે છે કે નહીં તે જોવા માટે શિક્ષકે ચોક્કસ અક્ષો પૂછી લેવા. [૩] પછીથી વિદ્યાર્થીઓને એ વાક્યો કે કંડિકાનું શાંતવાચન કરવા કહેવું. વાંચતી વખતે ક્રિયાપદ-કર્તાનો સંબંધ—વચન, પુરુષ વિષેનો શોધી કાઢવા કહેવું.

વિદ્યાર્થીઓ હોશિયાર હશે તો વચન અને પુરુષનું કર્તાક્રિયાપદમાં એકસરખાપણું જણાવી કહી જતાવશે. [૪] અમુક શબ્દ અમુક ક્રિયાપદનો કર્તા છે કે કર્મ છે તે જાતની પ્રથમા અને દ્વિતીયા વિભક્તિમાં એ નામો છે તે જતાવવું. આગળ ખીજાં વાક્યોમાંથી કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન, સંયોગ, અધિકરણ, સંયોગનનાં દૃષ્ટાંતો જતાવીને જ ત્રીજી, ચોથી, પાંચમી, છઠ્ઠી, સાતમી અને સંયોગનનાં પૂરાં રૂપો આપનાં. [૫] શિક્ષકે ખાલી 'કોણ'ના રૂપમાં વિદ્યાર્થીઓની સહાયથી રૂપો પૂરી દેવાં. નામનાં રૂપોની માફક ક્રિયાપદનાં પણ ભિન્ન ભિન્ન કાળનાં રૂપો ટેજણરૂપમાં વિદ્યાર્થીઓની સહાયથી પૂરાવવાં. [૬] આખો કોઠો ભરાઈ ગયે શિક્ષક પોતે નામનાં કે ક્રિયાપદનાં રૂપો વાંચશે અને વિદ્યાર્થીઓને પોતાની પાછળ બે ત્રણ વાર સમૂહમાં વચાવશે. વ્યક્તિગત પણ પછત વિદ્યાર્થીઓ પાસે રૂપો બોલાવવાં જોઈએ. [૭] એવી જ જાતનાં નામો અને એ જ ગણનાં અને કાળનાં ખીજાં ક્રિયાપદોનાં રૂપો પણ એ પ્રમાણે વિદ્યાર્થીઓ પાસે બોલાવવાં જોઈએ. પછી ખીજે દિવસે એ રૂપો કેમ જન્યાં તેની સમજણ પાડવામાં આવે અને નિયમો શોધી કઢાય તો હીક છે. વિદ્યાર્થીઓને રૂપો તો મોઢે કરવાનાં જ છે. વર્ગમાં સમૂહમાં તેમ જ વ્યક્તિગત સારો અભ્યાસ [Drill] થયે હશે તો રૂપો વધારે સારી રીતે વિદ્યાર્થીના ગગજમાં દસી જશે. કર્મણિ—કર્તારિ ને કૃદંતોના પાઠો પણ વક્યો કે કંડિકાની મદદથી સેવા જોઈએ.

સુખાપિતો કે સાદાં કાવ્યો હોય તો સંધિ વિચક થયા પછી પ્રશ્નો એવી રીતે પૂછ્યા કે જેથી વિદ્યાર્થીઓ પ્રશ્નના ઉત્તર તરીકે પદમાંથી ગદ્યરૂપ લાવી શકે. નવા શબ્દો પ્રથમ આપી દેવાય તો સારું. વાક્યોમાં શબ્દોની સંધિ માટે નિયમો ન શીખવાડવા. સંધિ જ્યાં થઈ હોય તેવાં ઘણાં રૂપો વિદ્યાર્થીના મગજ આગળ વારંવાર મૂકવામાં આવશે તો પછી આપોઆપ એવા દાખલાઓમાંથી નિયમો કાઢી શકશે.

સંસ્કૃતનું ત્રીજું વર્ષ

સંસ્કૃતના જાનને વર્ષોમાં વિદ્યાર્થીએ મૌખિક પદ્ધતિથી સંસ્કૃત વાક્યોનો, શબ્દોનો, તેમ જ શૈલીનો હીક હીક અભ્યાસ કર્યો હશે. એટલે આ વર્ષમાં મૌખિક પદ્ધતિથી પાઠ-શિક્ષણની જરૂર નહીં રહે. હવે તો પાઠ્ય-પુસ્તકનો એ વધારે ને વધારે ઉપયોગ કરે એ જીજ્ઞ છે. કારણ આપણું છેવટનું લક્ષ્ય તેને બહારના પુસ્તક-વાચન તરફ લઈ જવાનું છે, વળી તે એની મેળે સંસ્કૃત સમજતો થઈ જાય એ પણ આપણો હેતુ છે. એટલે પોતાની મેળે, ઘેર કે વર્ગમાં, પાઠ્ય-પુસ્તકની બહાર વધારાનું સંસ્કૃત એ વાંચતો થાય એ શિક્ષકે જોવાનું છે. તે માટે શિક્ષક હવે પોતાની પદ્ધતિ બદલશે. હવે કોઈ પણ નવો પાઠ શરૂ કરતાં પાઠ વિષે સામાન્ય ચર્ચા કરી, વિદ્યાર્થીઓને એક બે વાચન-હેતુકે [Objectives] આપી, એમને પાઠનું શાંત-વાચન કરવાનું કહેશે. વિદ્યાર્થીઓ પોતાની મેળે પાઠ સમજવા પ્રયત્ન કરશે. શાંત વાચન પછી પાઠની વિસ્તૃત-ચર્ચા શિક્ષક પક્ષ પરંપરાથી કરશે અને વિદ્યાર્થીઓ પાઠ બરાબર સમજે છે તે જોઈ લેશે. પાઠમાં આવતી નવતરે રચનાઓ, શબ્દો, ક્રિયાપદો, રૂપો, વગેરે સમજાવવા માટે શિક્ષક પ્રત્યક્ષ વસ્તુ, ચિત્ર, નમૂનો, ક્રિયા, અભિનય, શબ્દ-ચિત્ર, વ્યાખ્યા, પર્યાય, વગેરે વાપરશે. નવા શબ્દો સમજાવવામાં શિક્ષકની કસોટી છે. માતૃભાષામાં અર્થ આપી દેવાથી વિદ્યાર્થી સરળતાથી સમજી શકતો હોય તો પર્યાય આપી દેવો; પણ જો ત્યાં સુધી પ્રત્યક્ષ પદ્ધતિથી જ વિવરણ સંસ્કૃતમાં આપવું. વિવરણ થઈ રહ્યા પછી ભાષાન્તર, નિબંધ, કે વાક્યોમાં શીખેલી રચનાઓના પ્રયોગો. મનોમત્ત તરીકે કરવાનું કહેવું જોઈએ.

વિદ્યાર્થીઓ બરાબર સમજ્યા છે કે નહીં તે જાણવા માટે માતૃભાષામાં ભાષાન્તર કરવાનું વારંવાર કહેવામાં આવતું નોંધ્યો. છેવટે આખો ય પાઠ શિક્ષકે વર્ગમાં આદર્શ - વાચન તરીકે વાંચી જવો નોંધ્યો. આ વર્ષમાં પણ વાચન તરફ ખાસ લક્ષ્ય આપવાનું છે. કારણ કે વાચનની પણ કલા છે. વાંચતી વખતે શિક્ષકનો કંઠ, હૃદયની છૂટ, એની શૈલી, ઢબ, વગેરેની વિદ્યાર્થીઓના વાચન પર ખૂબ અસર થાય છે. માટે શિક્ષકનું 'આદર્શ-વાચન' ખરેખર આદર્શ રૂપ જ હોવું નોંધ્યો વળી ત્રીજા વર્ષમાં પણ ધણાખરા વિદ્યાર્થીઓ સંસ્કૃત સાહુ વાંચી શકતા નથી. એટલે શિક્ષકે તે સારી રીતે વાંચી જતાવવું નોંધ્યો. ને શાંત-વાચન કરવાનું કહેવામાં ન આવે તો શિક્ષકે પોતે પાઠ વાંચી જવો, વિદ્યાર્થીઓને એમાં યોગ્ય સંધિનો વિગ્રહ કરવા કહેવું, અને વિદ્યાર્થીઓની મદદથી આખા પાઠનું પ્રત્યક્ષ પદ્ધતિએ વિવરણ કરવું. ગમે તેમ, શિક્ષકનું વાચન તો દરેક પાઠમાં થવું જ નોંધ્યો.

આ તો ગદ્ય-પાઠની વાત થઈ. હવે આપણે કાવ્ય કેમ લઈ શકાય તે નોંધ્યો. કાવ્યો એટલે સંસ્કૃત-શિક્ષકનાં આનંદ-ધામો. સંસ્કૃત વ્યાકરણની શુષ્ક રણ-યાત્રાથી થાકેલા શિક્ષકમગમને આ કાવ્યો લીલાં હરિયાળાં રણપ્રદેશનાં જેવાં આનંદદાયી થઈ પડે છે. સુભાષિનોને આ વર્ષમાં હવે જાણુ સ્થાન રહ્યું નથી; હવે તો વિદ્યાર્થીઓને સંસ્કૃત પદ્યની મધુરતા, સુંદરતા, અને રસ-વાનગી પીરસવાની છે જે પદ્યો મૂકવામાં આવે તે જગન્નાથ જેવા રસેશ કવિની કવિતા-ઝોળીમાંથી, કે કાન્નિદાસ-ભવશૂતિનાં નાટક-મહાકાવ્યોમાંથી, કે વ્યાસ-વાલ્મીકિમાંથી વીણીવીણીને ઐક્ય કરેલાં હોવાં નોંધ્યો. કાવ્યનો રસાસ્વાદ કરવાનો છે, ગદ્યની માફક એને ચૂંથવાનું નથી કાવ્યના અનુપ્રાસથી-પ્રાસ, મતિ, કે છેદ-યગક, કે વર્ણુ-સગાઈથી રચાના ધ્વનિની ખૂબી, હંદની વિષય સાથેની અનુકૂળતા, શબ્દોની પસંદગી, કંપનાનાં ઉચ્ચ ઉડ્ડપન, કવિના માનવ-સ્વભાવનું ને પ્રકૃતિનું ઉડું નિરીક્ષણ, નવ રસોમાંના કોઈ રસની ઝમાવટ, અલંકારો, વિ. પર કાવ્યની સુંદરતા જતાવતાં વિદ્યાર્થીનું લક્ષ્ય દોરવાનું છે. પદ્યો આખી પદ્યનું ગદ્ય-રૂપમાં કાવ્યશિક્ષણ ન પરિણમે એ નેવાનું છે. [૧] કાવ્ય પ્રથમ તો બે વાર મધુર રીતે શિક્ષકે વાંચવું નોંધ્યો. સારા કાવ્ય-વાચનથી જ કાવ્યશિક્ષણ સફળ બને છે અને વિદ્યાર્થી કાવ્યમાં રસ લેતો થઈ જાય છે. શિક્ષકનો જો મધુર કંઠ હોય તો તે અહીં ખૂબ કામમાં આવે છે. [૨] વિદ્યાર્થી પાસે સંધિ છૂટી પદ્યના પદ્યો ત્રણ ચાર શ્લોક શાન્તવાચન માટે મૂકવા. [૩] પછી પ્રથમ પરંપરાથી કાવ્યનો અર્થ વિશદતાથી સંપૂર્ણ સમજાય એમ નોંધ્યો લેવું. [૪] છેવટે જ કાવ્યના સૌન્દર્યદર્શન, એના રસાસ્વાદ (appreciation) માટે કાવ્યની ખૂબીઓ ચર્ચવી. વિદ્યાર્થીઓને હંદ, રસ, અને અનુપ્રાસ વિષે જ્ઞાન ગણી જાય તે શિક્ષકે સંભાળવું.

વિદ્યાર્થીઓ પહેલાં બે વર્ષમાં યોગ્ય વિષય પર વાક્યો ગોઠવાયલાં એમના પાઠમાં શીખ્યા હોય છે. ને આવી રીતે વિદ્યાર્થીઓને કોઈ પણ વિષય ઉપર સુસંબદ્ધ વિચાર કરવાની ટેવ પડેલી હોય અને સંસ્કૃતનો ભરોળ એ વર્ષમાં ફીક જામ્યો હોય તો તેઓ સ્વતંત્રલેખન (Composition) સહેલાઈથી કરી શકશે. એમણે કરેલાં મનેખલો હવે આવા લેખનમાં મદદગાર થઈ પડશે. ચિત્રોથી વાર્તાઓ લખાવી શકાય અથવા વાર્તાનું જોખું ટુંકાણમાં મુદ્દા-નિર્દેશથી આખી શકાય, જેને વિદ્યાર્થીઓ વિસ્તારથી આખી વાર્તામાં ઘડી શકે.

ભાષાંતરનો વિદ્યાર્થીના જ્ઞાનની કસોટી તરીકેનો ઉપયોગ આપણે નોંધ્યો, કલા તરીકે પણ ઉપયોગ થઈ શકે. ગૂજરાતીમાંથી શિષ્ટ સંસ્કૃતમાં મુક્ત ભાષાન્તર કરવા માટે ફકરાઓ આપવા

શાંતિલાલ શાંત કેમ થયો? શ્રી. હરભાઈ

એના પિતા એને શાળામાં મૂકવા માટે આવ્યા ત્યારે કહી ગયેલા કે 'શાંતિ સ્થિર ચિત્તે અને પશુ એકસને બેસીને વાંચી શકતો નથી કે કામ પશુ કરી શકતો નથી' બીજી કોઈ ખોડ એનામાં નથી. શાંતિના અહીં આવ્યા પછી બીજે જ ગઢિને નાનીમોટી ખામીઓનાં દર્શન એનામાં થવા લાગ્યાં.

૧. શાળાનો વખત ચર્ચ ગયો હોય છતાં શાળામાં જવા માટે પોતાના આસનેથી ઊઠે જ નહીં.
૨. શાળામાં ગયા પછી પશુ કોઈ ઠેકાણે કામ કરવા બેસે નહિ.
૩. છત્રાલયમાં નવરો પડ્યો હોય અને એકસો હોય તો કોઈની ચીજ ઉપાડી પોતાના બિસ્તરામાં સંતાડી દે.

૪. તક મળે તો પોતાથી નાના વિદ્યાર્થીને મારે અને રડાવે.

૫. મોટા છોકરાઓ સાથે લડવા જાય પશુ તરત જ હારે અને પછી પોતે જ રડવા લાગે.

શાંતિ તો વધારે ને વધારે નવરો પડવા લાગ્યો; આ નવરાશે એની આ કુટેવોને વધારે ઉત્તેજન આપ્યું અને પછી તો એ ક્યાંક બેઠો હોય અથવા તો કોઈની સાથે ઝઘડતો હોય અથવા તો એકસો બેસો બેસો રડતો હોય. શાંતિના પ્રશ્ને શિક્ષકમંડળનું પશુ ધ્યાન ખેંચ્યું.

એક શિક્ષક ફરિયાદ લાગ્યા પોતાના ઓરડામાં એક કબાટ હતું અને કબાટની અંદર ડિયાળનો ડબો હતો. ઘડિયાળમાં વખત જોઈને ઓરડાના હાજરીપત્રમાં પોતાનો સમય નોંધવાનું રજિયાત હતું. એક દિવસે ઓરડાના કબાટનો કાચ ફેડી નાખેલો ખાલૂમ પડ્યો અને તપાસ કરતાં જણાયું કે એ શાંતિએ ફેડયો હતો. યોગ્ય વિદ્યાર્થીઓ એના સાક્ષી હતા. હવે શું કરવું?

અંગ્રેજીના શિક્ષકે ફરિયાદ રજૂ કરી કે ડીક્ષનરીનાં પાનાં કોઈ કોઈ વખત ફાટી જાય છે અને ને કામ શાંતિ કરે છે એવો તેમને ચોક્કસ વહેમ છે.

શાંતિનો પ્રશ્ન મને સોંપવામાં આવ્યો.

શાંતિને મેં મારા વિશ્વાસમાં લીધો. મારા પ્રેમના દબાણને વશ થઈને એ અભ્યાસ તરફ ઢળવા લાગ્યો. અંગ્રેજી, ગૂજરાતી અને પ્રતિહાસના વિષયો એના શોખના હતા, તેમાં તેણે કામ શરૂ કર્યું. મેં તેને પ્રોત્સાહન આપ્યું અને તેના શિક્ષકોને પશુ, તેને મદદ કરવા કહી દીધું. પશુ ત્યાં તો એક નવી ઉપાધિ બેસી ચર્ચા એને ગાયું દુઃખવાનો વ્યાધિ શરૂ થયો. એ વાંચી કેવી રીતે શકે? એને તો કસરત કરવી ગમે નહિ, રમતો રમવી ગમે નહિ અને ફરવા જવું પશુ ફાવે નહિ. પડ્યાં પડ્યાં બંધકાશ થવા લાગ્યો. કોઈ કોઈ વખત એને તાવ પશુ ચડવા લાગ્યો. શાંતિ સંબંધીની મારી મૂંઝવણ વધી.

એક દિવસ હું એની પથારી ઉપર એના માથા પાસે બેઠો હતો અને દુઃખનું માથું દાબી રહ્યો હતો. દાઘતાંદાખતાં એની સાથે મારી વાતો ચાલતી હતી.

હું—તને વાંચવું/બાંચવું કેમ નથી ગમતું?

શાંતિ—મને ગમે તો છે જ પશુ મારાથી વંચાતું નથી. મારું માથું દુઃખી આવે છે.

હું—તું બીજાની નાનીમોટી ચીજે શા માટે ઉપાડે છે? તારી પાસે તો બધું જ હોય છે. છતાં એ કોઈ વખત જોઈએ તો મારી પાસેથી મારી લેવું તેવી આપણી શરત છે તે તો યાદ હશે જ.

શાંતિ—હા, પણ હું નવરો એકો હોઉં છું ત્યારે મારા જેવી જ બીજાની બીજી ચીજો જેવા-જાણવાની ગમે ખૂબ મરજી થઈ આવે છે. કોઈની ચીજ બહાર તો હોય જ નહિ તેથી તેનો કબ્જા ઉઘાડવાનું મન થઈ જાય છે અને પછી કોઈની પણ ચીજ મારી ચીજ કરતાં વધારે સારી લાગે છે ત્યારે તેને રાખી લેવાનું મન થાય છે.

હું—વારુ. પણ એ ટેવ સારી નથી. તું નાના છોકરાને મારે છે શા માટે ?

શાંતિ—તે મને ખબર નથી પણ કેઈ નાનો છોકરો મને ખીજવે છે ત્યારે મને એને મારવાનું જ મન થઈ જાય છે. પાછળથી મને મારી બૂલ સમજાય છે. ખરી, પણ તે વખતે તો મન કાબૂમાં નથી રહેતું.

હું—અને પછી તારાથી મોટા બીજા તને મારે ત્યારે તો રડવા લાગે છે ?

શાંતિ—જરાજર છે. હું એમને પહોંચી શકતો નથી અને પછી શરમમાં રડી દેવાય છે.

શાંતિના ઉત્તરોએ મને મારે વિચારમાં નાખી દીધો હતો. હું સમજી શકતો હતો કે એના મનમાં પોતાની અદ્વિતાનું જ્ઞાન વધારે ઉમળાનું જતું હતું. અદ્વિતાનુભવ અંધિ એને મારે સતાવી રહી હતી. વખતસર જો તેનો ઉપચાર કરવામાં નહિ આવે તો બાહ્ય કદાચ હાથમાંથી જશે. બીજાની ચીજની સરખામણીમાં એને પોતાની ચીજ હલકી અને ઊતરતી જણાતી. એની પાસે બીજો કેઈ ઉપાય તો ન હતો તેથી બીજાની તેની ચીજો ચોરી લેવામાં એ સંતોષ માનતો. મોટા છોકરાઓ એને ચીડવતા અને મારતા. તેમનો સામનો કરવાને માટે પોતાની જાનને અશક્ત લેખતો. શાંતિ અદ્વિતાનુભવનો પ્રેરાયો શરમાતો અને પછી ‘રોઈ ધર રાખવામાં’ આત્માસન મેળવતો.

પહેલાં તો શાંતિને શરીરે સ્વસ્થ જાનારો તે જ જરૂરનું હતું. અદ્વિતાનુભવ અંધિ ક્યાં ને ક્યાં ગંધાર્થ તેનો પ્રતિલાસ શોધવાની જરૂર જણાશે તો તેમ કરીશું; પરંતુ હાલ તુરત જે રીતે એ બહુતરમાં પાછળ રહી ગયો છે તેમાંથી ઉગરી, જાણુતરમાં જધાનો બરોબરીઓ પોતે છે જ તેવું જ્ઞાન જામત કરવાનું જો બની શકે તો આમાંથી કેઈક માર્ગ સુઝે તેવો મન સાથે મેં નિરધાર કર્યો. મને મનમાં જાણેસો હતો કે અભ્યાસમાં બરોબરીઓ થઈ જાય તો પછી અદ્વિતાનુભવ અંધિને વારંવાર ઉપર આવવાના પ્રસંગો ઓછા થઈ જશે અને તેનો ઉપાય તો નિરાંતે થઈ શકશે.

શાંતિના ઉપર વૈદકીય ઉપચારો કરવામાં આવ્યા. આઠ દિવસે એને ઠીક થયું. બંધકોશની ફરિયાદ ને કે હજી ચાલુ હતી. એક દિવસ સાંજના વખતે એ એક આરામખુરશીમાં પડ્યો હતો. હું એની પાસે ગયો. મારા હાથમાં વાર્તાનું એક પુસ્તક હતું. મેં તેને સાથે વાંચવા પૂછ્યું તેણે હાં કહી અને મારી દરખાસ્તથી પુસ્તક તેણે વાંચ્યું તેમ કરાવ્યું.

શાંતિને પણ ઘણા દિવસોની જાણે કે વાંચવાની ભૂખ જાગી હોય તેમ તેણે એ કબૂલ્યું અને વાંચવા લાગ્યો. હજી તો દેશક મિનિટ થઈ હશે ત્યાં તો એની આંખમાં પાણી આવવા લાગ્યા અને માથું ડુઝવાની ફરિયાદ શરૂ થઈ મને મનમાં એકાએક એક વિચાર સ્ફૂર્યો. તેની આંખો તો નળણી નહિ હોય ? હાલને તપાસ કરાવીએ.

બીજો દિવસે શાંતિને આંખના નિષ્ણાત ડોક્ટર પાસે લઈ ગયો. તપાસતાં જ તેણે જાહેર કર્યું કે આંખ બગડવા લાગી છે અને તેને ચક્ષુમાની જરૂર છે. મારા મનમાં કરાર વળ્યો. આંખ બગડી હોય અને ચક્ષુ લેવામાં આવે તો તો તેને વાંચવા લખવા માટે બેસાડી શકાશે અને કામમાં રાખવાથી તે નવરો નહિ પડે તથા અભ્યાસમાં બીજાનો બરોબરીઓ કરવાનો મારો વિચાર પણ અગત્યમાં મૂકી શકાશે. ડોક્ટરે બીજો દિવસે સવારે આવવાનું કહ્યું.

ખીજ દિવસે સવારે મારે કામ હતું તેથી હું શાંતિ સાથે નહિ ગયેલો. ખપોરે મારી ઓદિસમાં બેઠો બેઠો હું કંઈક લખી રહ્યો હતો તે જ વખતે શાંતિ આનંદમાં દૂદતો દૂદતો મારી ઓદિસમાં પ્રવેશ્યો. 'સાહેબ ચાલો તો ખરા' કહેતોકને એણે મારો હાથ ખેંચ્યો. અમારા સંબંધો હવે ઘણા નજીકના થઈ ગયા હતા. હું પણ ખેંચાયો. ઊઠ્યો. મને પણ તેના કોઈ વિચિત્ર આનંદમાં ભાગીદાર થવાનું મન થઈ આવ્યું. એ મને શાળાના વચલા મોટા ઓરડામાં લઈ ગયો. તેણે મોટા ધડિયાળ તરફ જોયું અને તે જરાડી ઊઠ્યો :

“હું હવે ધડિયાળ બરાબર જોઈ શકું છું. જુઓ સવાળાર વાગ્યા છે કે નહિ ?”

શાંતિનો કાલકો ઉકલવા લાગ્યો હતો. તેની ખરાબ આંખોએ એને બારે પળ્યો હતો. એ કશું જ કામ ન કરી શકતો. એ નવરો પડ્યો અવળે માર્ગે વળતો અને એના મનમાં પડેલી અલ્પતાનુભવની અંધિને જોર મળતું. હવે એ પંચે પડી ચૂક્યો હતો. અભ્યાસમાં એ આજળ વધવા લાગ્યો હતો. અન્ય સાથેની સરખામણીમાં હવે તે બરાબરીઆનો ભાવ અનુભવતો થયો હતો. એની જૂની અંધિને છોડવાનું કામ પણ મારે માટે સરલ થવા લાગ્યું હતું. શાંતિ ધણી જ શાંત બનવા લાગ્યો હતો.

સંસ્કૃતનું શિક્ષણ

[પૃ. ૨૩ થી ચાલુ]

જોઈએ. ભાષા ઉપરનું પ્રભુત્વ આમ પરખાઈ જશે અને મુક્ત ભાષાન્તરથી નવું શિષ્ટ સંસ્કૃત લખાણ કરવાનો મહાવરો મળશે. આથી ભાષાની વિશિષ્ટ ખાસિયતો ને ખૂબીઓ તરફ વિદ્યાર્થીનું લક્ષ્ય કેન્દ્રિત થશે.

સંસ્કૃતનું ચોથું ને પાંચમું વર્ષ

સંસ્કૃતના ચોથા અને પાંચમા વર્ષમાં બને તેટલું ગદ્ય—પંચતંત્ર, હિતોપદેશ, કાદંબરી, દશકુમારચરિત, કથાસરિતસાગર, વ. માંથી, પદ્ય—રામાયણ, મહાભારત, કાલિદાસ, ભવભૂતિ, બદનારાયણ, શુદ્રક, વાસ, જગન્નાથ, ભર્તૃહરિ, વ. માંથી, અને નાટકોમાંથી વીણી કાઢીને, પંચાવનું જોઈએ. આપણું લક્ષ્ય વિદ્યાર્થીને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં રસ લેતો કરવાનું છે. જેટલી વધારે વિદ્યાર્થી સાહિત્યની વાનગી આખરે તેટલી વધારે અભિરુચિ સંસ્કૃત સાહિત્ય માટે એનામાં જાગશે, માટે આપણો વાચનસંગ્રહ અને તેટલો વિશાળ, ભિન્નભિન્ન રસવાનગીવાળો, જુદા જુદા સાહિત્યસ્વામીઓનો પરિચય કરાવતો અને સાહિત્યનાં વિવિધ પ્રકારનાં અંગોનું ઓળખાણ કરાવતો હોવો જોઈએ. આવો સંગ્રહ વિદ્યાર્થીઓ આગળ મૂકવામાં આવે તો વિદ્યાર્થીમાં પાઠ્ય-પુસ્તક બહારના સંસ્કૃત વાચનની ભૂખ જાગે અને બવિધ્યમાં વધારે સંસ્કૃત નવરાશમાં વાંચે.

આમ આ પાંચ વર્ષમાં આપણે સંસ્કૃત-શિક્ષક સંસ્કૃત-વિદ્યાર્થીને સંસ્કૃતપ્રેમી જરૂર બનાવશે. સંસ્કૃત-શિક્ષકની મદદ વિદ્યાર્થીને ઝોલી નથી. કારણ કે સંસ્કૃતના અભ્યાસથી વિદ્યાર્થીને ગુજરાતીના તત્સમ શબ્દોના ઉચ્ચારમાં અને જોડણીમાં એણે પરાક્ષ રીતે શુદ્ધ માર્ગે દોર્યો છે, વિદ્યાર્થીના માતૃભાષાના અભ્યાસમાં સંસ્કૃતના અભ્યાસથી ઘણી મદદ કરી શક્યો છે, વિદ્યાર્થીઓને સંસ્કૃત પદ્યની મનોહારિતા અનુભવાવી છે, તેને બવિધ્યના સંસ્કૃતના વાચનના ધોરી માર્ગો બતાવ્યા છે, ધર્મ પુસ્તકોના અને ઇતર સાહિત્યક્રમોના તેમજ મૂળકાવ્યોના વાચનથી વિદ્યાર્થીને ધર્મ, સંસ્કૃતિ, વગેરે વિષે જાણકાર કરી મૂક્યો છે, અને આમ સંસ્કૃતનો અભ્યાસ અવિચ્છન્ન માર્ગે ચાલુ રાખી સંસ્કૃત વિદ્યાનો નિષિષ બન્યો છે.

પ્રશ્નોત્તરવિભાગ

મારા વર્ગમાં એક બાર વધારે વિદ્યાર્થી છે. ત્યારે ત્યારે એને બહુવવાતા પ્રયત્નો કરું છું ત્યારે ત્યારે બહુવાનો વિરોધ કરે છે અને વધારે આગ્રહ કરું તો ચિંતાઈ જઈને તોડફાન કરવા માંડે છે. એના પરમાં પણ એનું આગ્રહ તોડફાન ચાલે છે તેમ મેં જાણ્યું છે. પ્રેમનું હથિયાર મેં અજમાવી જોયું છે. આ છોકરાને પણ તે નિષ્ફળ ગયું છે. સમજવટથી તે સમજતો નથી. એને કશું કામ પણ વિધાતું નથી. આનો કંઈ ઉપાય બતાવશો ?

દિક્ષગીરીની વાત છે કે આવાં મૂઝવતાં બાળકો આપણા સમાજમાં વધતાં જાય છે. શાળાઓની અંદર જેમ જેમ શાસ્ત્રીય વાતાવરણ વધતું જાય છે તેમ તેમ આ બાળકોની આપણી ઓળખ વધતી જાય છે. આવા કોપડાઓ ઉકેલવાનો શિક્ષકવર્ગને શોખ થયો છે તે અત્યંત આનંદની વાત છે. આ કોપડાઓ જેટલા વિકટ છે તેટલા જ વિકટ તેના ઉકેલો પણ છે.

પ્રશ્નકર શિક્ષક પોતાનો પ્રશ્ન રજૂ કરે છે તેટલા ઉપરથી એ વિદ્યાર્થીમાં પક્ષટો થઈ જાય તેવી આશા રાખવી વધારે પડતી કહેવાય. આવા વિદ્યાર્થીના પ્રશ્નના ઉકેલ માટે તો તેના ભૂતકાળનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કરવો જોઈએ નાનપણના ઘર અને શરીરના સંસ્કારો તેમ જ માતૃપિતાના વર્તનનો પણ આવી સ્થિતિ ઊભી કરવામાં ઘણો મોટો હિસ્સો હોય છે. આજની આપણી પ્રાથમિક શાળાની સ્થિતિ જોતાં ત્યાંથી પણ આવા માનસિક રોગોનો એપ લાગે તેવો સંભવ છે. એ વિદ્યાર્થીનું વર્તમાન જીવન કેવી ક્રિયાઓ પ્રતિક્રિયાઓથી ભરેલું છે તે પણ જાણવાની અત્યંત જરૂર છે. પ્રસ્તુત વિદ્યાર્થીની બાળ્યમાં એટલા માટે જ હકીકતોના અભાવે કંઈ ખાસ ગાર્ગલ્દર્શન કરી શકાય તેવું નથી. પ્રશ્નકર ભાઈ ઉપર જણાવેલી વિગતો મોકલશે તો તેમાંથી કંઈક સૂઝ પડશે ખરી.

આમ છતાંયે વિદ્યાર્થીને બહુવાનું કહીએ ત્યારે ધસીને ના કહે છે અને આગ્રહ કરીએ ત્યારે ચિંતાય છે એટલી જ હકીકત ઉપરથી જે અતુમાન નીકળી શકે તે કરીને સામાન્ય સચનાઓ રજૂ કરીશું.

આવાં બાળકો પરિસ્થિતિના વિરોધને કારણે જ ધણી વ વખત નાનીમોટી પ્રવૃત્તિઓના વિરોધી બની ગયાં હોય છે. વળી કુટુંબમાં એનાથી બે ત્રણ બાળકો નાનાં હોય તો ૫ ભાંડડાંઓની સરખામણીમાં માગપો ધણી વખત બૂલ કરે છે તેવી થઈ જાય અને એવું બાળક શ્રેષ્ઠતાનુભવ અંધિનો ભોગ બને. પોતાની જાતે કામ કરવાની ટેવ ન હોય, કુટુંબની અંદર મોટરું અને પહેલું બાળક હોવાથી કાઠીનું બન્યું હોય, અણધાર શિક્ષકના હાથે વારંવાર અપમાનિત બન્યું હોય, વગેરે પ્રકારનાં કારણોને લીધે આવું બાળક કોઈની પણ સલાહસૂચના મળતાં પોતાના મનમાં વિરોધ ઊભો કરે છે. એ સલાહસૂચનામાં હુકમનો અંશ ભળે તો તો એવા બાળકના મનમાં ભારે રોષ પેદા થાય છે. પોતાને બધાએ માન આપવું જ જોઈએ તેવી મનોદશાવાળો આવો વિદ્યાર્થી શિક્ષકની કે કોઈ પણ વડીલની આજ્ઞામાં પોતાનું અપમાન જુએ છે. અપમાનિત મન પ્રતિક્રિયા રૂપે જરૂરત બેસી રહેવામાં જ મજા માને છે. અપમાનનો બદલો પોતે ઊભા કરેલા મનસ્વીપણાથી વાળવાનો આવા પ્રસંગોએ કેવળ વિદ્યાર્થી પ્રયત્ન કરે છે.

અને પછી તો સમજવટ કે પ્રેમભરી વાતો એના ઉપર કશી અસર કરી શકતી નથી. શિક્ષકના પ્રેમમાં અને ખુશામત દેખાય છે. એની ખુશામત પહેલેથી મળી હોત તો તો એણે કદાચ

પુસ્તક પરિચય

Longmans' English Readers—By Mr. S. S. Cameron M. A.
(Oxon) and Mrs. M. Choksi M. A. Publishers—Messrs
Longmans Green & Co. Ltd., 53 Nicol Road, Bombay 1.

Primer 4½ annas.

Book I 6 as.

Book II 8 as.

Book III 10 as.

Book IV 12 as.

Book V 14 as.

Book VI Re. 1/-

ન્યારે આપણી શાળાઓમાં અનુકૂળ થઈ પડે એવાં સારાં અંગ્રેજીનાં પાઠ્યપુસ્તકોની અછત છે ત્યારે શ્રી. કેમ્પ્સેન અને ગિસિસ યોદ્ધસીએ પ્રસિદ્ધ કરેલી આ અંગ્રેજી વાચનમાળા આપણને ઉપયોગી થઈ પડશે એમ લાગે છે. રૂપે અને રંગે આકર્ષક એવાં આ વાચનમાળાનાં પુસ્તકો—ખાસ કરીને પહેલાં ત્રણ ધોરણ માટેનાં ચાર પુસ્તકો—એકઠરે સહેલાં અને છતાં જરૂરી શબ્દભંડોળ સારી રીતે વધારી દેતાં, Direct method થી શીખવવાને અનુકૂળ થાય એવી વસ્તુગોઠવણીવાળાં, તથા સુંદર અને સચોટ ચિત્રોથી ભરેલાં છે. પ્રાથમિકના બીજા ત્રીજા પાઠથી જ 'Sit on', 'walk under', 'climb up', વગેરે ક્રિયાપદોનો પરિચય કરાવ્યો છે તે કદાચ કેટલાકને વધારે પડતું લાગે છતાં એમ કરવામાં લેખકોએ ગણતરીબૂલ કે ઉતાવળ કરી છે એમ ગણ લાગતું નથી. અંગ્રેજી વ્યાકરણ આપણાં જાળકોને નિરસ અને કઠણ લાગે છે તેનાં બે કારણો છે. એક તો એમનું ગૂંજરાતી વ્યાકરણ જ ખૂબ કાચું હોય છે. અને અંગ્રેજી વ્યાકરણનું જ્ઞાન પણ એમને એવી રીતે અપાય છે કે જાણે વ્યાકરણને અને રોજના જીવન અને રોજની ભાષાને કંઈ સંબંધ જ ના હોય. આ પ્રાથમિકમાં જાળકોનાં જીવનના જ પ્રસંગો લઈને આવાં ક્રિયાપદો અને બીજા ઉપયોગી શબ્દોનો પરિચય અપાયો છે. આવા શબ્દોનો ઉપયોગ જાળકોને શાળાની બહાર ગયા પછી પણ કરવાનું મન થાય અને આમ ભાષા પર કાબૂ આવતાં વ્યાકરણ પર કાબૂ મેળવવાનું કઠણ ના પડે. આ માટે પુસ્તકોમાંની વાર્તાઓ સહેલી, સરળ અને જાળકોને ગમી જાય એવી છે. વળી પાળી શકાય એવા પશુપક્ષીનાં તથા જાળકોની રમતગમતો અને ઉર્મણી જેવી પ્રવૃત્તિઓનાં વર્ણન આપતા પાકો પણ છે. આ રીતે જાળકોને વિવિધ માહિતી અને સારો શબ્દભંડોળ મળે છે.

ઉપરાંત ધોરણોના ત્રણ પુસ્તકોમાં પણ સારી વિવિધતા રહેલી છે. વાર્તાઓનું પ્રમાણ ધણું સારું છે, અને ચિંતનાત્મક નિબંધશૈલીના લેખોનો સમાવેશ કર્યો જણાતો નથી. સાથે-ઉપયોગી માહિતી આપે અને સાહસને પ્રેરે એવા 'દક્ષિણધ્રુવની શોધ' જેવા પાકો, પણ આપેલા છે. આથી એ પુસ્તકો પણ વિદ્યાર્થીઓને ગમી જવાનો પૂરો સંભવ છે.

આ પુસ્તકોના કેટલાક પાકોમાં જે અંગ્રેજી વાતાવરણ છે તેને યોગ્ય ગણતું કે અયોગ્ય એ મતભેદનો વિષય છે. ઉપરાંત ધોરણો માટેનાં પુસ્તકોની પ્રસ્તાવનામાં લેખકો આપણને કહે છે કે ભાષામાં હંમેશાં તેને યોગ્યનાર પ્રેમના માનસનું પ્રતિબિંબ પડેલું હોય છે. તેથી કોઈ પણ વિદેશી

ભાષા શિખનારને તે ભાષા જોલનાર પ્રજાના જીવનનો અને રહેણીકરણનો અને એટલો સાચો ખ્યાલ હોવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. આથી ભાષાનું વ્યાકરણ કંઈ નહિ લાગે એટલું જ નહિ પણ ભાષાનાં અલંકારો અને વિશિષ્ટ વાક્ય કે શબ્દપ્રયોગો પણ વધારે સ્પષ્ટ બની જશે.

આ વાત ખરી છે, પણ વિદેશી ભાષાના અભ્યાસમાં સ્વદેશી વાતાવરણની પણ આવશ્યકતા છે. અંગ્રેજ સાહિત્યમાંથી લીધેલા પાઠો અને પ્રસંગોમાંથી એ પ્રજાના માનસ અને રહેણીકરણની જે છાપ પડે તે પૂરતી છે. પરંતુ વર્ણનાત્મક જાણતોમાં પણ ઇંગ્લંડનાં જ દૃશ્યોનું વર્ણન આપતું એ વધારે પડતું છે. પ્રાયઃમંત્રમાં 'eat with' એ ક્રિયાપદ શીખવવા માટેનું ચિત્ર છરીકંટાથી ખાતું જાળક બતાવે છે. કેટલાંક પક્ષીઓનો જાળકોને પરિચય અપાયો છે તે પણ બધાં ઇંગ્લંડનાં જ પક્ષીઓ છે. પ્રકૃતિવર્ણનના પાઠો તેમ જ ચિત્રોમાં પણ ઇંગ્લંડનાં જ દૃશ્યો છે. 'The king-fisher,' 'English Birds in Winter' 'The Wagtails and Migration,' 'Spring' 'Christmas Trees', વગેરે પાઠો પહેલાં ત્રણ ધોરણનાં અને 'Fox Hunting,' 'The Deer's Escape,' 'Birds,' 'The Amateur Poacher' વગેરે પાઠો ઉપલાં ધોરણોનાં પુસ્તકોમાં આવે છે. સામાન્ય રીતે આપણાં જાળકોને વર્ગની બહાર લઈ જવાનું બનતું નથી. આપણાં જાળકોને જીવન કે પ્રકૃતિ સાથે કશી જ નિરખત હોતી નથી. એવી દશામાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં પણ ઇંગ્લંડનાં ગમે તેવાં સુંદર પક્ષીઓનાં કે પ્રકૃતિનાં ચિત્રોથી જ તેમનું મન ભરી દેવું એ વાસ્તવિક નથી. Poaching જેવા વિષયોમાં કે શિકારની દોડાદોડનાં વર્ણનોમાં તેમને રસ ન પડે તો તેમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી.

પરંતુ આવા પાઠો પણ ધણા યોગ્ય છે. સુંદર અને વિવિધ માહિતી આપતા પાઠો, અને જાળકોને રસ પડે એવી સરળ વાર્તાઓનું પ્રમાણ ધણું સારું છે. કવિતાની પસંદગી જોઈએ તેવી સારી નથી, ખાસ કરીને ઉપલા વર્ગનાં પુસ્તકોમાં, એ નોંધી લઈએ તો ય આ વાચનમાળા આપણી શાળાઓમાં આવકારને પાત્ર છે એમ કહેવામાં કંઈ હરકત નથી.

આપણું દેશનો ઇતિહાસ [સુસલમાન યુગ] લેખકો : - રા. નાનુભાઈ કું. દેસાઈ એમ. એ., બી. ડી. અને રા. મગનલાલ જી. નાયક બી. એ., બી. ડી. પ્રકાશક : મેસર્સ લો-ગમન્સ ટ્રીન એન્ડ કંપની, લિ., પ૩, નિકલ રોડ, મુંબઈ. મૂલ્ય : રા. ૧-૬-૦

હમણાં હમણાં ગૂજરાતી ભાષામાં ઇતિહાસભૂગોળ પર શાળાપયોગી પુસ્તકો કે પુસ્તિકાઓ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં પ્રગટ થાય છે. એનું એક આસરે ત્રણસો પાનાનું પુસ્તક "આપણા દેશનો ઇતિહાસ-સુસલમાન યુગ" રા. નાનુભાઈ દેસાઈએ તેમજ રા. મગનલાલ નાયકે પ્રગટ કર્યું છે.

હિંદુસ્તાનનાં ઇતિહાસ પર અનેક પાઠ્યપુસ્તકો જેવામાં આવે છે પણ વિદ્યાર્થીની તેમજ શિક્ષકની દૃષ્ટિએ તેમાં જીથુપો જથ્થુય છે. એમાંની કેટલીક જીથુપો [દા. ત. વિગતોની સચોટતા, ચિત્રોના દેખાવો, પ્રશ્નો, સાર, વગેરે જાણતો પર પૂરતું લક્ષ ન અપાય તે] દૂર કરવાનો પ્રયત્ન લેખકોએ પ્રયત્ન કર્યો છે. એ પુસ્તકમાં ઠીક ઠીક વિગતો ભેગી કરવામાં આવી છે; ચિત્રો તથા નકશાઓ પર સાધારણ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે. પ્રકરણસાર અને પ્રશ્નો વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકનો અભ્યાસ કરવામાં સારી મદદ આપશે. મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીઓને સહાય મળે એવા શુભ હેતુથી

‘મુસલમાન યુગ’ પર જુદું પુસ્તક રચવાની જહેમત લેવા માટે લેખકોને ધન્યવાદ ધરે છે પણ ઇતિહાસ જેવા હકીકતોથી ભરેલા વિષયને રસપ્રદ બનાવવા જે ભાતની સરળ ને જોશદાર ભાષા જોઈએ, ભાષામાં જે મીઠો અરુણસિત પ્રવાહ જોઈએ તે પ્રસ્તુત પુસ્તક વાંચતાં કવચિત જ દષ્ટિગોચર થાય છે. છતાં જેમને અનુલક્ષીને પુસ્તક લખાયું છે તેમને થોડે ધણે અંશે પણ એના વાચનથી લાભ થશે એવી અમારી ખાતરી છે.

x

આ ઉપરાંત નીચેનાં પુસ્તકો અવલોકનાર્થે મળ્યાં છે.
તેની નોંધ હવે પછીનાં અંકોમાં ક્રમશઃ લેવામાં આવશે.

૧. દીપશિખા	૨૧. અમીદાસ કાણકિયા
૨. The Progressive School	Mr. W. M. Ryburn
૩. A Way to English [Primer & Five Books]	Oxford University Press
૪. A Guide to English Composition.	Messrs. Bartley & Bannerji
૫. High School English Grammar & Composition.	Messrs. Wren & Martin
૬. ભૂમિતિનાં મૂળતત્ત્વો	૨૧. મોહનલાલ પંચોળી
૭. પાંચમના દેશોની કેળવણી [એ પુસ્તકો] અનુવાદક : રા. ગોપાળ ગલનન વિદ્વાંસ, પ્રકાશક : શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન મંદિર, ભાવનગર	મૂળ લેખક : ડૉ. ગલનન શ્રીપત ઝેર, દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન મંદિર, ભાવનગર
૮. મંગળમૂર્તિ	૨૧. સોપાન

પ્રશ્નોત્તરવિભાગ

[પૃ. ૨૭ થી ચાલુ]

સ્ત્રીકારી પણ હોત. પરંતુ સૂચના અને આગા પછી પ્રેમભરી સમજાવટ આવતી હોવાથી વિદ્યાર્થીને તેમાં અપમાનયુક્ત ખુશામત દેખાય છે. પછી તો જેમ જેમ એને સમજાવવામાં આવે તેમ તેમ એનો વિરોધ વધે, ક્રુદ્ધ મન તે વખતે કશું બોલી શકતું નથી. પોતાના વિરોધના ચિહ્ન તરીકે આખરે એનું વર્તન તેજાની બનવા લાગે છે એવો વિદ્યાર્થી પછી પોતાના પહેરીને કે સમસ્ત વર્ગને નિરાંતે કામ કરવા દેતો નથી.

ઘરમાં માતાપિતા જેડે એનું તોફાની વર્તન હોય છે એ પણ આવાં જ કાંઈ કારણોને લીધે. માથાપને તો હુકમો છોડવાની ટેવ હોય છે. હુકમોના અનાદર કરવો એ આવાં બાળકોના મનની નીતિ બની જાય છે. માથાપ અને બાળક વચ્ચેની ગેરસમજૂતો વધતી જાય છે, ગેરસમજૂતોમાંથી અંતર વધે છે અને પરિણામે માથાપ પોતાના બાળકને તોફાનના અવતારસમું ગણે છે. ત્યારે બાળક પોતાના માથાપને ખોટી રીતે સત્તા ચલાવનારા અને દયાણુ કરનાર માને છે.

આનો ઉપાય સાધારણ વિદ્યાર્થી સાથે જે રીતે વર્તીએ તેવા વર્તનથી ન ચર્ચ શકે. શિક્ષકે આવા બાળકના પ્રશ્નને અંગત પ્રશ્ન ગણી કાઢવો જોઈએ. તેને બચાવવાનું કામ મહત્ત્વનું નથી. એની મનોદશામાં રહેલી વિકૃતિ નીકળી જાય અને સામાન્ય વ્યવહારમાં બીજાં બાળકો જેટલે સમાધારણ બની જાય ત્યાં સુધી બાળકને કોરે મૂકીને એના માનસિક વર્તન તરફ શિક્ષકે સંપૂર્ણ લક્ષ્ય આપવું ધટે છે. માથાપોનો સાથ મળે તો પરિણામ વધારે સુંદર આવે.

પ્રાસંગિક નોંધ

• ચોથા વર્ષમાં પ્રવેશ •

આ અંકથી આપણું માસિક ચોથા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે. છેલ્લાં ત્રણ વર્ષમાં માસિકે કેટલી પ્રગતિ કરી છે અને ગૂજરાતી શિક્ષકજનતાની કેટલી સેવા કરી છે તેનો ક્યાસ કાઢવાનું અમે વાચકો પર જ છોડીશું. ત્રીજા વર્ષે દરગિયાન એક બાબત ખાસ નોંધને પાત્ર છે. દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન મંદિર તરફથી પ્રગટ થતું 'છાત્રાલય' માસિક બંધ કરવામાં આવવાથી અમારી સેવાનું ક્ષેત્ર વિસ્તૃત કરવાનું સહભાગ્ય અંગેને પ્રાપ્ત થયું છે. નૂતનશિક્ષણના મૂળજૂત સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર જેટલો શાળાઓમાં જરૂરી છે તેટલો જ છાત્રાલયોમાં ને આપણાં ઘરોમાં પણ આવશ્યક છે. નાની નાની બાબતોમાં આપણાં અજ્ઞાન, ગેરસમજ કે પૂર્વગ્રહોને લીધે આપણે બાળકો સાથે એવો વર્તાવ રાખીએ છીએ કે જેને પરિણામે તેમનો વિકાસ રૂઢાચ ને અનેક વિકૃતિઓ તેમનામાં ધર કરી બેસે છે. આનું હાનિકારક પરિણામ ઉદ્ભવતું અટકાવવાને શિક્ષકો, માબાપો ને ગૃહપતિઓને બાલ્યવસ્થા અને બાલવર્તન વિશે સાચો ખ્યાલ આપવાનું કામ 'નૂતનશિક્ષણ'નું છે. આથી આપણા માસિકનું કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તાર પામ્યું છે તેને અમે અતિ મહત્વની બીના માનીએ છીએ.

આ પ્રમાણે છાત્રાલય ને ગૃહમાં ઉપયોગી બનવાની હોંસ ધરાવવાથી શાળા અને શિક્ષકને અંગેની અમારી પ્રતિતિ પર અમે જરા પણ કાપ મૂક્યો નથી. આ નવીન વિભાગ ખોલવાનું નક્કી કર્યું ત્યારથી જ અમે માસિકમાં આઠ પાનાનું વિશેષ વાચન આપવાનું સ્વીકારી લીધું છે. આથી અમે લગભગ ૧૫૦ થી ૨૦૦ રૂપિયાની વધુ આર્થિક જવાબદારી માથે વહેરી લીધી છે. પરંતુ તે એવી આશાએ કે માસિકના હાલના આઠકો તો આઠક તરીકે ચાલુ રહેશે જ ને તે ઉપરાંત પોતાની સંસ્થાને કે પોતાના ગિરોને તેમાં રસ લેતા કરી આઠક બનાવશે.

હવે આ માસિકમાં માત્ર શિક્ષકને ઉપયોગી થઈ પડે એવી શિક્ષણની તાત્વિક ચર્ચા જ માત્ર નથી થતી પરંતુ સામાન્ય જનતાને પણ રસ પડે અને બાળક સાથેના તેમના વર્તાવમાં માર્ગદર્શક થઈ પડે એવા લેખો એમાં છપાય છે. આથી એનો લાભ શિક્ષકો ઉપરાંત માબાપો, ગૃહપતિઓ, ને સામાન્ય વાચકો પણ અવશ્ય લઈ શકશે. આથી જ અમે આશા રાખીએ છીએ કે માત્ર રૂપિયા એના વાર્ષિક લવાજમમાં દર મહિનાની પહેલી તારીખે પૂરાં ૪૦ પાનાંનું વાંચન પૂરું પાડનાર આ માસિકના આઠકો તરીકે બૃહદ્ ગૂજરાતની પ્રાથમિક ને માધ્યમિક શાળાના તેમ જ મહા વિદ્યાલયોના શિક્ષકો, બાળક પ્રત્યેની પોતાની જવાબદારી અદા કરવાની ઉત્સુકતા ધરાવનાર સુશિક્ષિત માબાપો, આપણી કેળવણીની સઘળી સંસ્થાઓ, છાત્રાલયો ને વાચનાલયો પોતાનાં નામ નોંધાવશે.

ત્રીજા વર્ષની ભેટનું પુસ્તક ધાર્યા કરતાં સહેજ નાનું થયું છે તે માટે અમે આઠકોની ક્ષમા વાચીએ છીએ. નૂતનશિક્ષણના મૂળ સિદ્ધાંતની તત્ત્વસ્પર્શી ચર્ચા કરતું પુસ્તક હાથ લાગ્યા પછી કદ નાનું હોવાને કારણે તે અમે જતું કરી શક્યા નથી. પરંતુ ઓછાં પાનાંના વાચનનો બદલો ચોથા વર્ષના ભેટ પુસ્તકમાં વાળી દેવાની અમે સૈને ખાતરી આપીએ છીએ.

માસિકમાં પ્રગટ થતાં લેખોમાં પૂરતી વિવિધતા આજુવાની અમારી ઇતેમદરી અમે વારંવાર જાહેર કરી છે. આ માસિકનું સંચાલન ઇતર પ્રતિતિ તરીકે થતું હોવાથી

કાર્યાલય પાસેથી માસિકતા બધા વિભાગો સમૃદ્ધ રાખવાની તેમ જ નિયમિત રીતે પ્રગટ કરવાની અપેક્ષા રાખવી એ વધારે પડતું છે. દા. ત. 'સમાચારસંગ્રહ'નો વિભાગ અમારી તીવ્ર ધ્યાન છતાં અમે વ્યવસ્થિત ને સંપૂર્ણ બનાવી શકતા નથી. આ તેમ જ બીજા વિભાગો માટે યોગ્ય શિક્ષકબાઈઓ માસિકતા સંચાલકોને મદદ કરવાનું પોતાની સ્વેચ્છાથી સ્વીકારી લે તો અમને ખાતરી છે કે આ સામયિક વધુ ઉપયોગી નીવડે. આ ઉપરાંત પોતાની શાળાની મહત્વની પ્રવૃત્તિઓનો ટૂંક સાર પશુ જો મોકલવામાં આવે તો વિવિધ સ્થળોની ખબરો પ્રગટ થઈ શકે. વળી વાચકો એકના એક લેખકના લેખો વાંચવાને બદલે વિવિધ લેખકોના અનુભવો ને વિચારો જાણવા સ્વાભાવિક રીતે ઇતેન્નર હોવાથી શિક્ષણપ્રેમી બાઈબેનોને ટૂંકા ને મુદ્દાસરના લેખો મોકલી આપવા અમારી આગ્રહભરી વિનંતિ છે. અમને જેટલી આર્થિક સહાયની જરૂર છે તેટલી જ જરૂર લેખકોના સહકારની પણ છે.

x

• મુંબઈ ઇલાકા માધ્યમિક શિક્ષક પરિષદ •

સુરતના નૂતનશિક્ષણ સંઘે ઉપર્યુક્ત પરિષદનું આગામી અધિવેશન સુરતમાં બરવા માટે મુંબઈ ઇલાકા માધ્યમિક શિક્ષક સંઘ પર નિમંત્રણ મોકલ્યું હતું. સંઘના સામાન્ય સભ્યોની છેલ્લી સભાએ તે નિમંત્રણો સ્વીકાર કર્યો છે. પરિષદની તારીખો હજી નક્કી થઈ નથી પરંતુ દિવાળીની રજાઓ શરૂ થાય તે અરસામાં જ સુરતમાં તેની બેઠક યોજવામાં આવશે. પરિષદને અંગેની બધી વ્યવસ્થા કરવાની જવાબદારી સુરતની શિક્ષક જનતા ઉપર છે અને તેઓ તે સફળતાથી અદા કરશે એ વિશે અમારા મનમાં જરાય અંદેશો નથી. પરંતુ કેળવણીની દૃષ્ટિએ અત્યાર સુધીની બધી બેઠકોમાં સર્વોત્તમ બનાવવાની જોખમદારી આખા ગૂજરાતને શિર છે. આ પરિષદનાં અત્યાર સુધીમાં ચર્ચાનાં બાર અધિવેશનોમાં વડોદરાએ બે વખત ને સુરતે એક વખત પરિષદને પોતાને આંગણે નોંતરી હતી. ગૂજરાતનાં બીજાં મધ્યકોએ પરિષદને નિમંત્રણ આપી સક્રિય હિસાબ ન દાખવ્યો હોય તો પણ જ્યારે જ્યારે પરિષદ ગૂજરાતમાં બરાબ ત્યારે ત્યારે તેને પોતાનાથી શક્ય એવી બધી મદદ આપીને તેને કાર્યસાધક ને ફત્તેહગંદ બનાવવી જોઈએ. આ સામયિક દ્વારા અમે બૃહદ ગૂજરાતની શાળાઓને તેમજ શિક્ષકજનતાને આ પરિષદની સફળતામાં પોતાનો સક્રિય ફાળો આપવા બારપૂર્વક વિનંતિ કરીએ છીએ. શિક્ષક બાઈબેનો અને એટલી મોટી સંખ્યામાં તેમાં હાજરી આપીને, શાળાના સંચાલકો પોતાના વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષકોના સુંદર કાર્યોના સંગ્રહ પ્રદર્શન માટે મોકલીને, તથા શિક્ષણશાસ્ત્રના ઊંડા અભ્યાસીઓ પરિષદને અને ઇલાકાના શિક્ષકોને માર્ગદર્શક થઈ પડે એવા અભ્યાસપૂર્ણ નિબંધો મોકલીને પરિષદને સફળ બનાવવામાં સહાયજૂત થઈ શકે છે. તે ઉપરાંત સ્વચ્છ સમિતિના સભ્ય કે શાળા કે વ્યક્તિગત પ્રતિનિધિ થવા માટેની મંત્રીઓની વિનંતિને પણ તેઓ યથાશક્તિ સન્માનશે એવી આશા રાખવી એ વધારે પડતું ન જ મણાય. પરિષદની સફળતામાં જ બૃહદ ગૂજરાતની અને સુરતની સફળતા તેમ જ શોભા છે.

થોડાંએક રેખાચિત્રો

કંચનલાલ

એનું ખરું નામ જ કંચનલાલ હતું. પણ છાત્રાલયના નાનામોટા વિદ્યાર્થીઓ એને 'પાટ' કહેતા. પહેલાં તો 'સોનાની પાટ' નામ પડેલું પણ એ શબ્દ જરા વધારે પડતો મોટો લાગ્યો એટલે બધા એને 'પાટ' ના ટૂંકે નામથી સંબોધવા લાગ્યા.

કંચનલાલ પૈસાદારનો છોકરો હતો. શરીરે સ્થૂળ હતો અને સ્વભાવે જરા ઉગાઉ હતો. આગસ્ટ પશુ ખરો. 'પાટ'નું ઉપનામ આ બધા જ કારણે તેને ઘણી ય વાર ખૂબ બંધબેસતું લાગતું. એને પોતાને 'પાટ' શબ્દ સામે શરૂઆતમાં થોડો વાંધો હતો. એ ફરિયાદ કરવા પશુ આવતો. પણ વખત જતાં એનો વાંધો નીકળી ગયો અને આજે તો આખા ય છાત્રાલયમાં એને સૌ 'પાટ' જ કહે છે. જાણે કે એનું નામ કંચનલાલ છે જ નહિ. ગમ્મત ચાલતી હોય, કે મરકરી ચાલતી હોય; બે ચાર વ્યક્તિઓ વાતો કરતી હોય કે મોટો સમૂહ એકઠો થયો હોય; અંદર અંદર વિદ્યાર્થીઓ ચર્ચા કરતા હોય કે ગૃહપતિ સામે ચર્ચા ચાલતી હોય, તમે કંચનલાલને ઠેકાણે 'પાટ' જ શબ્દ સાંભળો.

વિદ્યાર્થી મંડળની સભા ભરાઈ હતી બોજનના પ્રશ્ન ઉપર ગરમાગરમ ચર્ચા ચાલતી હતી. કોઈ જમવાની વાનીઓની નિવિધના સૂચવતું હતું. કોઈ કરકસરનો સુદો આગળ ધરતું હતું તો કોઈ વિદ્યાર્થીની રૂચિ-આશ્ચિની તાત્ત્વિક ચર્ચા ઉપર ચડતું હતું. કંચનલાલે એક સૂચના કરી :

“આપણે આમ કરો. બોજનમાં રોટલીએ થાય અને રોટલાએ ચાય. શાકં એક નહિ પણ બે ચાય. દાળ મોળી પણ હોય અને તીખી પણ હોય. જમી રહ્યા પછી દૂધ પણ મળે અને દહીં પણ મળે. રાત્રે ... ..”

“એ પાટ, હવે બસ કરો.” નાનાલાલ નામના વિદ્યાર્થીએ એને હવે વચ્ચેથી જ બોલતો અટકાવ્યો. “આ તમારા બાલજીનો આગલ તમારા જેવા પૈસાદારના ઘરોમાં પોપાય, અહીં છાત્રાલયમાં નહિ.” અને વિદ્યાર્થીઓમાં ખડખડત હાસ્ય પ્રસરી રહ્યું. બધા હસતા બંધ થયા અને ફરી ગંભીરતા છવાઈ તથા ચર્ચા આગળ ચાલી ત્યારે. કંચનલાલ મંદ હાસ્ય કરતા કરતા દિવાલને અઢેલીને નિરાંતે પડ્યા હતા !

x

ગૃહપતિ આગતનો દિસાળ તપાસી રહ્યા હતા. તે જ વખતે શહેરમાંથી એક વિદ્યાર્થીના વાહી મળવા આવ્યા. ચોપડાને ધડીભર એક કોરે મૂકીને પેલા વાહી સાથે ગૃહપતિ વાતો કરતા હતા. વાતો ગંભીર હતી અને જલદી ઉકેલ માટે તેવી હતી. બરાબર તે જ સમયે ત્રણ વિદ્યાર્થીઓએ કાર્યાલયમાં પ્રવેશ કર્યો. વચ્ચેનો વિદ્યાર્થી જોરથી રડતો હતો અને બીજા બે તેની એક એક બાજુ ઊભા રહી તેને આશ્વાસન આપતા હતા તથા તેનો પક્ષ કરવા આવ્યા હતા.

“છે શું ? રમણિકલાલ આટલું બધું રડે છે શા માટે ?” પેલા મહેમાનની થોડી મિનિટ માટે ગૃહપતિએ ક્ષમા માગી અને પોતાનું બધું ધ્યાન આ કિસ્સા ઉપર કેન્દ્રિત કર્યું.

[૨]

ગૃહપતિને માર્ગદર્શન.

પત્ર ૧૧ મા

નિયમ, તેના ભાગ અને શિક્ષા

ભાઈશ્રી ગૃહપતિ,

મારા અગાઉના પત્રોમાં વખતપત્રક, પ્રાર્થના, સવારમાં વહેલા ઊઠવું, વગેરે સંબંધીના નિયમો કેટલા યિનજરી અને હાનિકર્તા છે તે મેં જણાવ્યું છે. છત્રોની સુધારણા માટે અને છત્રોમાં ધાર્મિક સંસ્કાર નાખવા માટે જે જે નિયમો યનાવવામાં આવે છે, તે તે નિયમોના હેતુ સધાતો નથી. ઊઠવું, છત્રો વધારે બગડતા જાય છે, ઢોંગી અને ધૂતારા ચતા જાય છે, નિયમોનો ભંગ કરતા થાય છે, શિક્ષામાંથી જયવા માટે જૂઠું, લુચ્ચાર્શી શીખે છે, અને ગૃહપતિને કંટાળો આપનાર અને તેના માર્ગમાં અંતરાયરૂપ થઈ પડે છે.

જે નિયમો ફક્ત છાત્રાલયની અનુકૂળતા માટે યનાવવામાં આવે છે, તેટલા જ જરૂરના છે, અને એવા નિયમોનો ઇરાદાપૂર્વક ભંગ જાણે થાય છે. નિયમો યિનજરી છે, તથા તે પોતાની સ્વતંત્રતા ઉપર તરાપ મારનારા છે, પોતાનો નકામો વખત ગુમાવનારા છે. એવું જ્યારે છત્રોને લાગે છે, ત્યારે જ તેમનો ઇરાદાપૂર્વક ભંગ થાય છે અને જો ભંગને પરિણામે શિક્ષાનાં કાયદા ઊભા થાય છે.

જ્યારે જ્યારે કોઈ પણ નિયમનો મોટા ભાગના છત્રો ઇરાદાપૂર્વક ભંગ કરે અથવા વિરોધ કરે, ત્યારે ત્યારે છત્રોને શિક્ષા કરવાનો વિચાર કરતા પહેલાં તે નિયમની યોગ્યતા અયોગ્યતા સંબંધી વિચાર કરવો જોઈએ. અને જો નિયમની યોગ્યતા જણાતાં તે યોગ્યતા છત્રોને સમજાવવી જોઈએ. જો છત્રો તે નિયમની યોગ્યતા સમજશે તો તેઓ તેનો ભંગ કરતા અટકશે.

‘સવારમાં વહેલા ઊઠવું’ અને ‘દરજિયાત પ્રાર્થના’ એ જે નિયમોએ છાત્રાલયનાં ક્ષેત્રમાં એટલાં ઊંડાં મૂળ ધાલ્યાં છે કે તેને આપણે છાત્રાલયનો ભાગ ગણતા થઈ ગયા છીએ, અને તેને ટકાવી રાખવા માટે છત્રોનું અહિત થતું હોય તો તે પણ ચલા દઈએ છીએ. છત્રોના હિતને માટે તે નિયમોની જરૂર છે, એવું જણાતું જ્યારે આલતું નથી, ત્યારે છાત્રાલયની અનુકૂળતાનું જણાતું આગળ આણવામાં આવે છે.

સવારના પહેારમાં કેટલાંક છાત્રાલયોમાં છત્રોને દૂધ પાવાનો રિવાજ હોય છે. આ દૂધ પાવાનું કામ વહેતું પતાવી રસોઈઆઓ તથા ગોદરો રસોઈના કામ માટે નવરા થઈ જાય એ જરૂરનું છે. આ દૂધ પીવા માટે છત્રો વખતસર તૈયાર થઈ જાય એટલા માટે છત્રોને વહેલા ઉઠાડવાનો નિયમ રાખવો જોઈએ એમ કેટલાક ગૃહપતિ કહે છે.

પણ ગૃહપતિએ એટલી લાંબી ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. દૂધ પીવા માટે છાત્રાલયને અનુકૂળ વખત નક્કી કરવો જાય છે. જેમને દૂધ પીવું હોય તેઓ તે વખતે તૈયાર થઈ જાય દૂધ પીવાની મરજ છત્રોને હોય. દૂધ પાવાની ચિંતા ગૃહપતિએ રાખવાની જરૂર નથી.

અલગત, જે છાત્રાલયોમાં કચરો કાઢવાનું કામ છત્રોએ જ કરવાનું હોય છે ત્યાં જ્યાં વહેલા ઊઠી ગયાં હોય તો કચરો કાઢવાનું કામ એટલા માટે એવાં છાત્રાલયોમાં જાણને ઊઠવાનો અમુક વખત નક્કી કરી શકાય.

ફરજિયાત પ્રાર્થનાને માટે જોમ જગ્યા કરવામાં આવે છે કે ગૃહપતિ આખો દિવસ છાત્રાલયને અંગે જુદાં જુદાં કાગમાં રોકાએલા હોય છે અને છાત્રો સવારમાં ન્હાવા ધોવાના તથા ખીજાં કાર્યમાં રોકાએલા હોય છે અને ત્યાર પછી નિશાળે જાય છે, તેથી તેઓ એકબીજાને મળી શકતા નથી. ફરજિયાત પ્રાર્થનાદ્વારા ગૃહપતિ છાત્રોને મળી શકે છે, તેમને સૂચનાઓ તથા શિખામણ આપી શકે છે.

ગૃહપતિને છાત્રોને મળવાનો વખત મળતો નથી, એ કહેવું બૂલભરેલું છે. જો ગૃહપતિ છાત્રાલયમાં રહેતો હોય તો તે કેટલીયે વખત છાત્રોના સમાગમમાં આવી શકે છે.

છાત્રોને રહેવાની ઓરડીઓ આગળ તથા છાત્રાલયના મકાનની આસપાસ જો ગૃહપતિ આટો મારે તો વિધવિધ પ્રવૃત્તિમાં રોકાએલા છાત્રો માલુમ પડશે. તે છાત્રો આડે રસ્તે જતા માલુમ પડે તો તેમને તે જ વખતે સૂચના, શિખામણ આપી શકાય એમ હોય છે, અને તે જ વખતે આપેલી સૂચના અથવા શિખામણ બધા છાત્રોને બેગા કરીને આપેલી સૂચના અથવા શિખામણ કરતાં વધારે અસરકારક હોય છે.

જ્યારે બધા છાત્રોને સામાન્ય સૂચનાઓ અથવા શિખામણ આપવાની જરૂર લાગે ત્યારે બધાને બેગા કરીને સૂચનાઓ અથવા શિખામણ આપવાનું અનુકૂળ થઈ પડે છે, પરંતુ એટલાં માટે જ બધાને બેગા કરવાની જરૂર નથી. જમવાને વખતે અથવા બધા છાત્રો બેગા થાય એવા ખીજા કોઈ વખતે સૂચનાઓ અથવા શિખામણ આપી શકાય.

અલગજાત, લાંબું પ્રવચન કરવાનું હોય તો તેને માટે ખાસ જુદો વખત નક્કી કરવો ઠીક પડે, પરંતુ પ્રવચન કરવા માટે પ્રવચન કરનારમાં ઉત્તમ ચરિત્ર અને વિશાળ જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે. પ્રવચનનો અમુક વિષય પહેલેથી નક્કી કરેલો હોવો જોઈએ અને તેને માટે ગૃહપતિની તૈયારી હોવી જોઈએ. તો જ તેની અસર થઈ શકે. સંબંધ વગરનું જેમ આવે તેમ બોલવાની કંઈ જ કિંમત નથી.

શિખામણ અને સૂચનાઓ રોજરોજ આપવાની હોય નહિ. છાત્રાલયની શરૂઆતમાં તમામ છાત્રોને પહેલે દિવસે સામાન્ય સૂચનાઓ આપવાની જરૂર પડે, અને ત્યાર પછી કેટલાક દિવસ જેમ જેમ ખીજા સૂચનાઓ આપવાની સાંભરી આવે તેમ તેમ આપવાની જરૂર પડે. પરંતુ એક વખત સૂચનાઓ આપ્યા પછી રોજ રોજ તેની તે સૂચનાઓ આપવાની જરૂર નથી. જો છાત્રો સૂચનાઓ આપ્યા પછી સૂચનાઓનો અમલ કરવો ભૂલી જતા હોય, તેમને વ્યક્તિગત યાદ કરાવી શકાય. તેટલા માટે બધા છાત્રોને વખત યુમાવવો ઠીક નથી. જો કોઈ સૂચનાઓનો સામાન્ય ભંગ થતો માલુમ પડે અને તે સંબંધી બધા છાત્રોને કહેવાની જરૂર લાગે તો બધાને બેગા થવા માટે ખબર આપી શકાય અને ત્યાર પછી જે કંઈ કહેવું હોય તે કહી શકાય.

જ્યારે એકની એક સૂચનાઓ વારે ધડીએ કરવામાં આવે ત્યારે તે ટાલકાં જેવી લાગે છે, અને પ્રાર્થનાના સામાન્ય કંટાળામાં વધારો ઉત્પન્ન કરે છે. જ્યાં મોટી ઉમરના છાત્રો હોય ત્યાં સૂચના આપવા માટે નોટિસ બોર્ડનો ઉપયોગ કરી શકાય. અને એ રીત વધારે સગવડભરી થઈ પડે.

જો નિયમો છાત્રાલયની અનુકૂળતા માટે જ બનાવ્યા હશે, તો તે નિયમોનો ધરાધર્મ બંધ ભાગ્યે કોઈ છાત્ર કરશે. જો કોઈ છાત્રની ભૂલ થઈ જાય તો તેને તેની ભૂલ ખતાવવાથી ફરીથી તે ભૂલ કરતો બંધ પડશે. જો કોઈ છાત્ર ધરાધર્મ નિયમનો ભંગ કરતો માલુમ પડે, તે તેને તે નિયમ કેવી રીતે છાત્રાલયની અનુકૂળતા માટે જરૂરનો છે તે સમજાવવાથી તે તેનો ભંગ

કરતો બંધ પડશે. શિક્ષાની જરૂર પડશે નહિ. શિક્ષાની બીકથી તો છાત્ર પોતાનો શુનો છુપાવવાનો પ્રયત્ન કરશે, છુપાવવા માટે જુદું પણ બોલશે, અને શિક્ષા કરનારની પ્રત્યે વેરની દૃષ્ટિથી જોશે અને એ રીતે છાત્ર નૈતિક અધોગતિ તરફ જશે.

શિક્ષાની બીકથી જે નિયમો પળાય છે, તે બધાં સુધી શિક્ષાની બીક હોય છે ત્યાં સુધી જ પળાય છે. પણ શિક્ષાની બીક દૂર થતાં તે નિયમોનો ભંગ થાય છે. એટલે શૃદ્ધપતિની હાજરી દરમિયાન જ નિયમો પળાય છે પણ તેની હાજરી દૂર થતાં નિયમોનો ભંગ થાય છે. પણ પોતાની સમજણથી જે નિયમો પાળવામાં આવે છે તે શૃદ્ધપતિની હાજરી હોય કે ન હોય છતાં પળાય છે.

એકાદ છાત્ર કદાચ એવો મળી આવે કે જેને ગમે તેટલો સમજાવે છતાં તે નિયમોનું ધરાધારપૂર્વક ભંગ કર્યા જ કરે. આતું કારણ તેના માનસની વિકૃતિ છે. આવો છાત્ર શિક્ષાથી વધારે બગડશે. આવા છાત્રને સુધારવાની કેટલીક તકો આપ્યા પછી, તથા તેને સુધારવાના તમામ પ્રયત્નો કર્યા પછી નિષ્પાયે છાત્રાલયમાંથી છૂટો કરવો પડે. પણ તેને છૂટો કરવો એ શિક્ષા તરીકે નહિ, પણ છાત્રાલયના કામમાં થતો વિશેષ અટકાવવા માટે જ હોતું જોઈએ. આ પગલું બહુ વિચાર કરીને ભરવાતું છે. યાદ રાખવું કે આવેશમાં આવી જઈને કોઈ પણ છાત્રને છાત્રાલયમાંથી દૂર કરાય નહિ.

કેટલીક વખત એવું બને છે કે છાત્રાલયની અનુકૂળતા માટે કોઈ નિયમ બનાવવામાં આવ્યો હોય, તો પણ તે નિયમોનો મોટા ભાગના છાત્રો વિરોધ કરે છે. છાત્રોને સમજાવીએ તો પણ સમજતા નથી. આતું કારણ બધા છાત્રો ખરાબ હોય છે એમ નથી, પણ કોઈ એકાદ તોફાની અને ખરાબ છાત્રની લાગવગ નીચે બીજા છાત્રો હોય છે, અને શૃદ્ધપતિમાં છાત્રોને વિશ્વાસ હોતો નથી.

આવે વખતે છાત્રોનો શૃદ્ધપતિમાં વિશ્વાસ એસે ત્યાં સુધી ધીરજ રાખવી જોઈએ માત્ર શૃદ્ધપતિએ જે અવિશ્વાસ પેદા કર્યો હોય છે તેનું ફળ પછીના શૃદ્ધપતિને પણ ભોગવવું પડે છે.

બ્યારે આતું અવિશ્વાસનું વાતાવરણ સાદૂમ પડે, ત્યારે ગમે તેવો સારો અને જરૂરતો નિયમ કરવાની ઉતાવળ કરવી નહિ. તે નિયમની ચોગ્યતા અને જરૂરિયાત સંબંધી બધા છાત્રોને સમજાવવું, અને એવો નિયમ બનતા સુધી તેમની મારફતે જ પસાર કરાવવો.

• નાથાભાઈ પટેલ •

[૩]

સુધારવા માટે શું કરવું ?

અનેક માતૃપિતાઓ પોતાના દશ બાર વરસના બાળકના વર્તનથી ત્રાસી બળ છે અને પછી તેને સુધારવા માટે શું કરવું એ જાતના પ્રશ્નો પૂછ્યા જ કરે છે અને વાત પણ સાચી છે. જે બાળક બે વરસની ઉંમરે અત્યંત વહાલું લાગતું હતું એજ બાળક પાંચ છ વરસનું થાય એટલે જરા તોફાની દેખાય છે. જે બાળકને દોઢ બે વરસની ઉંમરે પરાણે રમાડવાતું મન થતું તેજ બાળક આઠ દશ વરસની ઉંમર થાય ત્યારે માતાપિતા એકાતું ઘર્ષ પડે છે અને પોતાની હાજરીમાંથી એને દૂર કરવાના પ્રયત્નો કરે છે. ત્રણ ચાર વરસના જે બાળક માટે માતૃપિતા પરાણે પરાણે નાની મોટી વસ્તુઓ ખરીદી લાવતા હતા, એજ બાળક બાર તેર વરસનું થાય ત્યારે નાની મોટી ચીજ માટે માતાપિતા ઠપકા સાંભળે છે અને કોઈ વખત અપમાન પણ ભેગવે છે. જે બાળક ધરના

શબ્દમારૂપ ગણાતું હતું એ જ બાળક મોટી ઉંમરે ધરમાં અડચણરૂપ ગણાય છે. આ બધું શા માટે ?

બાળક જન્મીને માતૃપિતાનું ધર શોભાવે ત્યારે માતૃપિતાને એકું જ જ્ઞાન થાય છે કે એ ધરને સતત શોભતું રાખવા માટે જોડાં લાડ, જોડી શોભા કે જોડી પ્રતિષ્ઠા કામમાં નથી આવવાના. બાળકના જન્મ પછીની જવાબદારી આપણા ધરમાં ખૂબ એકી જ દેખાય છે. બાળક પાંચસાત વરસનું થાય ત્યાં સુધી એના ઉપર કોઈ મહેનત કરવાની છે કે કેમ એના ખ્યાલ સરખો પથ નથી હોતો. શિક્ષણનું કામ પણ બંને કે સાત વરસની ઉંમર પછી જ શરૂ થાય છે. સાત વરસ સુધીના કાળને બિનજોખમી ગણવામાં આવે છે. આપણને ખજાર નથી કે તે વર્ષો દરમિયાન બાળકના મન ઉપર સારીગાદી જે છાપ પડતી હોય છે તે છાપ જ એના બનિષ્ઠના વર્તનના કારણ રૂપ હોય છે. કોઈક વખત આ છાપને ઉઠાવ વહેલો થાય છે તો કોઈક વખત મોડો થાય છે. શક્તિશાળી બાળકો બારે તેર વરસની ઉંમરે જ દમનની પ્રતિક્રિયા શરૂ કરે છે. અને પોતાની બાલવયમાં જે જે કોઈ સંઘર્ષ હોય તેને પ્રગટ કરવાના પ્રયત્નો કરે છે. આવા બાળકો નાની ઉંમરથી જ માળાપને મૂકવાનાં નીવડે છે. અને તેથી જ તેનાં બાળકાને માળાપો સુધારવો માટે શું કરવું એ પ્રશ્નની આંદીધુટીમાં સપડાય છે. એમની પાસે કોઈ માર્ગ નથી હોતો. તેઓ તો બાળકને કોઈ શિક્ષકને સોંપી દે છે અથવા તો પોતાની પાસે સમ અને બીકનો રાજમાર્ગ હોય છે તેનું શરણ લે છે, તેમાંથી કોઈ પરિણામ નીપજતું નથી અને એમનો પ્રશ્ન સનાતન અણઉકેલ્યો રહે છે.

આવા સુધારવા જેવા દેખાતા છોકરાઓને કંટાળીને માળાપ છાત્રાલયમાં મોકલી આપે છે. છાત્રાલયો પણ શાસ્ત્રીય તાલીમ પામેલા ગૃહપતિઓને હાથે ચાલતાં નથી હોતાં એટલે ગૃહપતિ માટે પણ એ જ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે આવા છોકરાઓને સુધારવા શી રીતે ? બાલપણનું માળાપનું લાડીલું બાળક હવે વધારે ને વધારે અકારં બનતું જાય છે. ઉનાળાની કે દિવાળીની રમતોમાં ઘેર જવાની હેંશ સેવતા બાળકને માળાપ પરાણે છાત્રાલયમાં રોકી રખાવે છે. આખા સત્તરમિયાન માયાઝીક કરીને ઝાકેલા ગૃહપતિ ગિયમવશ તેને રાખે ખરો, પરંતુ રમતો દરમિયાન તેના ઉપર કશી જ દેખરેખ રાખતો નથી. અને રમતો પૂરી થયા પછી એનો એ જ કાપડો એવડા જોરથી એની સામે ખેંચે થાય છે.

કેમ સુધારવો એવો પ્રશ્ન પૂછનાર માળાપ અને ગૃહપતિ માટે થોડી એક અગત્યની વસ્તુઓ બાણી લેવા જેવી હોય છે. સુધારવાના કરતાં બગડતો અટકાવવા માટે જે માળાપ કામ કરે છે તે માળાપ ધન્યવાદને પાત્ર છે. એવા ધન્યવાદ મેળવવા માટે તો માતૃપિતાએ ધણી તાલીમ મેળવવાની જરૂર રહે છે. છતાં જે પોતાનાં બાળક તરફ નજર નાખીને જે માતાંપિતા વહેલાં જાગે છે તેઓ પણ વહેલો લાગા ઉઠાવી શકે છે; તેનાં માળાપ અને ગૃહપતિ માટે થોડીએક સૂચનાઓ આવશ્યક છે.

૧. બાળક બગડેલું છે તેમ માનો નહિ. આપણી નજર સમક્ષ એ બગડેલું દેખાય છે એનું કારણ તો ઘણું મોટે અંશે આપણે હોઈએ છીએ.

૨. બાળક ધરમાં હોય કે છાત્રાલયમાં હોય તેવે વખતે તેના દરેક પ્રકારના વર્તનનો અભ્યાસ કરો. તેના અભ્યાસની નોંધ ધણી આવશ્યક છે.

૩. નિયમ વિરુદ્ધ કે સમાજ વિરોધી વર્તન કરે ત્યારે બાળકને કપડો નં આપો. પરંતુ એને જે કંઈ કહેવાનું હોય તે સહાનુભૂતિથી સાંભળો.

૪. તેને સુધારવાનો મનમાંથી વિચાર કાઢી નાંખો; કારણકે તે બગડેલ નથી. એનું જે વિરોધી વર્તન દેખાય છે તે વર્તનને રચાને પરિસ્થિતિને અને સંયોગને બંધબેસતું હોય તેવું વર્તન બાળક કેવી રીતે કરી શકે તેના ઉપાયો યોજો.

૫. બાળક બાળસુ, શિયલ, ઉંઘણુશી અથવા તો પરાવલંબી દેખાય ત્યારે એની શારીરિક તપાસ કરાવો.

૬. બાળક અકેશ્યું કે અનંદુ દેખાય, વાતચાતમાં વિરોધ કર્યાં કરતું જણાય અથવા તો બંધુવાની ના કહે ત્યારે એની માનસિક તપાસ કરાવો.

૭. બાણવા-બણાવવાનો આગ્રહ સેવતાં પહેલાં એના સામાન્ય વર્તનને યોગ્ય દિશામાં વાળવા માટે વધારે આગ્રહ રાખો.

૮. એ જેમ જેમ વધારે માળાપને મૂઝવે તેમ તેમ વધારે માનસિક રોગનું ભોગ થઈ પડ્યું છે તેમ સમજો અને શારીરિક રોગની માફક જ એની તપાસ કરાવો.

• હરભાઈ ત્રિવેદી •

મુદ્રક • હિંદુસ્તાન પ્રેસ લિમિટેડ 'લોકવાણી' મુદ્રણમંદિર • ચૌધરી સુરત
પ્રકાશક • ચન્દ્રવંશ ચૌધરીલાલશાહ • દેસાઈચૌધરી • સુરત

સમાચારસંગ્રહ

લક્ષ્મી પાટીદાર આશ્રમ, નવસારી

તા. ૨૪મી જૂન ૧૯૩૮ ને દિને ઉપર્યુક્ત આશ્રમે વીસ વર્ષ પૂરાં કરી એકવીસમા વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો તે પ્રસંગની ઊજવણીરૂપે આશ્રમવાસીઓની એક સભા રાખવામાં આવી હતી. શરૂઆતમાં શ્રી. હોદુભાઈ પટેલે રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવી ધ્વજવંદન કરાવ્યું હતું. વિદ્યાર્થીઓ તરફથી એક ભાઈએ સંસ્થાની પ્રગતિ અને કાર્યપદ્ધતિનો ખ્યાલ આપ્યો હતો. નાનકડી સંસ્થામાંથી ૬૦ છાત્રોને રહેવાની સગવડવાળી સંસ્થા વિકાસ પામે અને એ બધા છાત્રો પોતાની સંસ્થાનો ચોખ્ખ વહીવટ પોતાની મેળે કરી 'સ્વરાજ્ય' ભોગવે એ જોરવ લેવા જોવી પીના છે. સંસ્થાના એક આગેવાન સંચાલક ભાઈ જોરખાભાઈએ સંસ્થાની રાષ્ટ્રીયતા પર ભાર મૂકી રાષ્ટ્રીય તહેવારોની ઊજવણી ને લોક-નેતાઓનાં વ્યાખ્યાનની વિશિષ્ટ પ્રશ્નતિઓ ઉદ્દેશ્ય કર્યો હતો. ઉપસંહારમાં શ્રી હોદુભાઈ પટેલે આ જાનામાં રાષ્ટ્રધ્વજની મહત્તા ને રાષ્ટ્રસેવા માટે તૈયાર થવાની દરેક યુવાન માટેની અનિવાર્ય આવશ્યકતા ઉપર વિવેચન કર્યું હતું.

મુંબઈ ઇલાકા માધ્યમિક શિક્ષક પરિષદ

આ પરિષદનું ચૌદમું અધિવેશન સરતમાં ભરવાનું 'નૂતનશિક્ષણ' સંઘ તરફથી મુંબઈ ઇલાકા માધ્યમિક શિક્ષક સંઘને નિમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું. તા. ૨૬મી જૂન ૧૯૩૮ ને દિને મુંબઈમાં સંઘની કાઉન્સિલની એક બેઠક મળી હતી. તેમાં એ નિમંત્રણનો સ્વીકાર થયો છે. પરિષદ માટે તા. ૧૭-૧૮-૧૯ ઓક્ટોબર ૧૯૩૮ ના દિવસો સરવાયા છે. છેવટનો નિર્ણય સ્વાગત સમિતિ અને સંઘની કાર્યવાહક સમિતિ કરશે. આ પરિષદ અંગે કેમ વ્યવસ્થા કરવી તે મુબંધી પ્રાથમિક ચર્ચા કરવાને સરતના કેળવણીમંડળ અને નૂતનશિક્ષણ સંઘની કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યોની એક સંયુક્ત બેઠક તા. ૨૪ મી જુલાઈ ૧૯૩૮ ને દિને મળી હતી. તેમાં સ્વાગત સમિતિના સભ્યો માટે ૩. ૫) અથવા ૩. ૨) લેવાનું ઠરાવ્યું હતું. સભ્યો નોંધવાને પાંચ ભાઈઓની એક સમિતિ પણ નીમવામાં આવી હતી. સરતની જનતાને અને શિક્ષકોને ખાસ કરીને સ્વાગત સમિતિના સભ્યો થવા અમે આપકાદપૂર્વક વિનંતિ કરીએ છીએ. સરત જિલ્લાનાં અને ગૂજરાતનાં શિક્ષકપ્રેમી ભાઈબેનો પણ સ્વાગત સમિતિના સભ્યો તરીકે પોતાનાં નામ નોંધવી શકશે.

અખિલ હિંદ કેળવણી પરિષદ

આ પરિષદની ચૌદમી બેઠક મુંબઈમાં ભરવાનું નક્કી થયું છે. મુંબઈના શિક્ષકમંડળે આને અંગેની વ્યવસ્થા કરવા માંડી છે. મિ. સી. એ. કીરટી જણાવે છે કે મુંબઈની વિદ્યાર્થી પરિષદને ૩. ૩૦૦ ની મદદ કરવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી છે. મુંબઈ શહેર અને ઇલાકાની કેળવણીમાં રસ લેતી પ્રજાને ૩. ૫) આપી પરિષદની સ્વાગતસમિતિના સભ્ય થવાની અથવા ૩. ૨) આપી પ્રતિનિધિ તરીકે પોતાનાં નામ નોંધાવવાની વિનંતિ કરે છે. આ પરિષદ દસ વર્ષે મુંબઈમાં ભરાય છે. પરિષદની બેઠક નાતાલની રમઝા દરમિયાન મળશે.

નૂતનશિક્ષણ સંઘ - સુરત

આ સંઘે પોતાની પ્રથમ પ્રગતિ તરીકે શિક્ષકોને ઉપયોગી થઈ પડે એવું પુસ્તકાલય તથા વાચનાલય ખોલવાનું નક્કી કર્યું છે. આની ઉદ્દઘાટન ક્રિયા તા. ૧ લી ઓગસ્ટ ૧૯૩૮ ને દિને શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદી કરશે. તેજ દિવસે સાંજે તેઓ 'ધરમાં અને શાળામાં મૂકવનું જાણક' - એ વિષય પર જાહેર વ્યાખ્યાન આપશે.

‘નૂતનશિક્ષણ’ માસિકનો ત્રીજા વર્ષનો હિસાબ

[તા. ૧-૮-૧૯૩૭ થી તા. ૩૧-૭-૧૯૩૮ સુધીની તારીખ]

જ

૪૯-૧૦-૧૧ ગયા વર્ષની સિલક :—

- (૧) સરત કાર્યાલય ૦-૯-૬
- (૨) ભાવનગર „ ૪-૧૪-૦
- (૩) સરતની બેન્કમાં ૪૪-૩-૫

૪૯-૧૦-૧૧

આવક

- ૧૨૦૩- ૫-૦ આલોકોનું લવાજમ
- ૪૮૩- ૪-૦ જાહેર ખાતરની આવક
- ૫-૧૦-૦ પરચુરણ આવક
- ૦- ૮-૦ બીજા વર્ષના ભેટ પુસ્તકની આવક

દેવું

- ૫૫૦- ૦-૦ શ્રી “ જ ” પાસેથી ખોટને અંગે
- પહેલે વર્ષે ઊઝીના લીધેલા હતા તે

ઉ

ખર્ચ

- ૫૫૦- ૦-૦ પહેલા વર્ષની ખોટ ખાતે
- ૧૦૨૬- ૧-૦ ત્રીજા વર્ષના અંગ્રેજીની છપાઈ, કાગળ, પૂઠાં, વગેરે
- ૨૯૩-૧૫-૯ માસિકનો, ભેટ પુસ્તકનો, વી. પી નો તેમજ પત્રવહેવારનો ટપાલખર્ચ.
- ૧૮૬- ૦-૦ કારકુન વગેરેનું વાર્ષિક વેતન
- ૧૦૮- ૦-૦ ત્રીજા વર્ષના ભેટપુસ્તકની છપાઈ, કાગળ, પૂઠાં, વગેરે
- ૫૪- ૮-૦ સ્ટેશનરી, રસીદપુક, રેપર, કવર વગેરેની કિંમત તેથા છપાઈ
- ૨૧- ૦-૦ પરચુરણ [આકક તથા બેન્ક કમિશન, વગેરે]
- ૩-૧૪-૦ ઉપત્રક ખાતે

૨૨૪૩- ૬-૯ કુલ ખર્ચ

૪૮-૧૫-૨ સિલક

(૧) સરત કાર્યાલય ૧૬- ૪-૩

(૨) ભાવનગર „ ૧૦- ૬-૬

(૩) સરતની બેન્કમાં ૨૨- ૪-૫

૪૮-૧૫-૨

૨૨૯૨- ૫-૧૧ સરવાળો

૨૨૯૨- ૫-૧૧ સરવાળો

ચન્દ્રવદન શાહ

વ્યવસ્થાપક

‘નૂતનશિક્ષણ’ કાર્યાલય • સરત

શ્રીયુત્તમ પ્રાધ્યાપનાઇ આપણું દૃષ્ટ આવડા
તરફથી સંવિનય સંપ્રેમ ભેદ.

વર્ષ ૪ થુ

સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૮

અંક ૨ બે

વર્ગશિક્ષક પોતાના રોજના કામમાં આવતી મૂંઝવણોનો ભરેલ અવેજાનિક રીતે અને તાત્કાલિક ને હાથ ચઢે તે પ્રમાણે કરતો હોય છે. આમ કરવાથી એની મૂંઝવણો ઉકેલાતી નથી. સાનંદાશ્વર્ય સાથે બીજા દિવસે એ નિહાળે છે કે એની મૂંઝવણો વધી છે અને વિવિધ બની છે. વૈજ્ઞાનિક માર્ગ એની પાસે નહિ હોવાથી એના એ ન માર્ગનું ફરી ફરીને એ સરણ શોધે છે અને ફરી ફરીને એને નિષ્ફળતા મળ્યા ન કરે છે. આનો ભરેલ બે રીતે લાવી શકાય. નવારે પણ કોઈ મૂંઝવણો પ્રથમ વર્ગશિક્ષક પાસે ખડો થાય ત્યારે એ પ્રશ્નના મૂળમાં રહેલાં આપણે ન નાણી શાખીએ તેવાં કારણોને શોધવાનો પ્રથમ પ્રયત્ન કરવો. જોમ યથેસા કોયડા માટે ઉપર ઉપરથી આપણને ને કારણ જાણ્યું હશે તે કારણ વધારે જાણી જાતરતાં અધૂરું અને ખાટું માલુમ પડશે. દેખીતા કારણને રવાને કોઈ નવું ન અને આપણને આશ્ચર્ય પમાડે તેવું કારણ આપણને હાથ લાગશે. કારણ હાથ લાગ્યું એટલે પછી એનું નિવારણ કોઈ પણ શિક્ષક માટે સહેલું થઈ પડવાનું છે. કોયડાનો ભરેલ લાવવા માટે આપણું મૂળ કારણ શોધવા નતાં ચોડા વધારે વખત લાગે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. વળગાળાના એ વખત દરમિયાન શિક્ષક વિદ્યાર્થી સાથે કાં તો તટસ્થ વર્તન રાખવું અને કાં તો ધેગ અને સહાનુભૂતિમયું વર્તન રાખવું. રોજના આજી કામમાં વિદ્યાર્થી સાથે રહે નહિ. તો તેની ચિંતા ન કરવી. કુશળ શિક્ષક પાઠ્યક્રમને એક કોડે રાખીને પણ વિદ્યાર્થીની બુદ્ધિના વિકાસ માટે સ્વતંત્ર કામો અને સોંચી શકે છે અને તેમ કરીને એને કામમાં પડેલી શકે છે.

નૂતનશિક્ષણ એટલે શું ? શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદી

છેલ્લાં પાંચેક વર્ષોથી નૂતનશિક્ષણનાં આદેશનો આપણે ત્યાં ઠીક ઠીક ગતિમાન થયેલાં દેખાય છે. નૂતનશિક્ષણની વાતો થાય છે, અર્થો થાય છે, પ્રયોગો કરવાના મનસૂયા રચાય છે અને હવે તે સંબંધમાં સાહિત્ય પણ ઠીક પ્રમાણમાં પ્રગટ થવા લાગ્યું છે. નૂતનશિક્ષણના ખ્યાલો, શિક્ષકો તેમ જ માતાપોતા મનમાં વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ થયા કરે અને સ્પષ્ટ ખ્યાલો દ્વારા તેનો અમલ પણ વધારે ને વધારે વૈજ્ઞાનિક થતાં રહે તેથી સમાજને ભારે લાભ થવાનો છે. તેવી સ્પષ્ટતા ખાતર અને આપણે સૌ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ કેળવવામાં આગળ વધતા જ રહીએ તેટલા ખાતર થોડાંએક સૂચનો રજૂ કરવાની રજા લઉં છું.

નૂતનશિક્ષણ સ્વાતંત્ર્યમાં માને છે. સ્વાતંત્ર્યનો સામાન્ય અર્થ તો આપણે સૌ કોઈ જાણીએ છીએ. સ્વાતંત્ર્યને શિસ્ત સાથે જોડી દેવામાં આવે છે ત્યારે જ તેના અર્થ ઉપર વિવાદો ઊભા થાય છે, અમરતા સામાન્ય પ્રસંગોમાં સ્વાતંત્ર્યની વ્યાખ્યા બાંધવા કોઈ વિચાર સરખો પણ કરતા નથી. આનો અર્થ એ થયો કે મનુષ્યને શિસ્તવાળું સ્વાતંત્ર્ય જોઈએ છે. ત્યારે ખરી રીતે શિસ્તની વ્યાખ્યા બાંધવાની રહે. શિસ્ત તો માનવસર્જિત સમાજને જરૂરી વસ્તુ છે. સ્વાતંત્ર્ય સ્વયંજીવ અને માનવમાત્રના જન્મસિદ્ધ હક જેવી વસ્તુ છે. માટે જ શિસ્ત, પ્રગતિશીલ મનુષ્યની જીવવા માટે અને પ્રગતિ માટે અનિવાર્ય આવશ્યકતા સમાન છે; અને સ્વાતંત્ર્ય તો જન્મહક જેવું હોઈ નવસમાજમાં શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રગટી શકતું નથી અને પ્રકટે છે તો જીરવી શકાતું નથી.

નૂતનશિક્ષણને માટે ભાગે તો સામાન્ય જનતા સાથે કામ કરવાનું હોય છે. આમ પ્રજા આજે ખોટા શિક્ષણ નીચે કચડાઈ રહી છે. શિક્ષણના અનર્થકારી ખ્યાલોના કારણે પ્રજાએ કોઈ લાભદાયી શિક્ષણ મળતું જ નથી. આમાંથી પ્રજાને બચાવી લેવાના મનોરથો નૂતનશિક્ષણના છે. એટલા માટે જ નૂતનશિક્ષણના પ્રચારકો અને વિચારકો તેમ જ પ્રયોગકારોને સ્વાતંત્ર્યનો વિચાર શિસ્તની ભૂમિકા ઉપર ઊભા રહીને ધણી વખત કરવો પડે છે.

સ્વાતંત્ર્ય આપણને ગમે છે. તેના વિના આપણને સુંઝારો લાગે છે. શિસ્ત પણ આપણને ગમે છે. તેના વિના આપણને અનવરચા દેખાય છે. સ્વાતંત્ર્ય તો વગરમાગ્યું પણ મળી શકે, શિસ્ત માટે આપણે મહેનત હાવવી પડે અને છતાં તે હાથ ન લાગે. નૂતનશિક્ષણકાર સ્વાતંત્ર્યનો વિચાર આ દૃષ્ટિથી કરે છે.

પણ શિસ્તને આજે જે રીતે સમજવામાં આવે છે અને તેને ઊભી કરવા માટે જે પદ્ધતિ અપ્પત્યાર કરવામાં આવે છે તે નૂતનશિક્ષણકારને મંજૂર નથી. આજે તો વ્યક્તિત્વના ભોગે સમાજ શિસ્ત ભાગે છે, આજે તો કોઈ સરમુખત્યારી ખાતર મોટા સમાજને નહિ ગમતી શિસ્ત પરાણે પાળવી પડે છે, આજની શિસ્ત નિયમનના ખ્યાલોમાંથી થતા વ્યવહારનું શુદ્ધ પરિણામ નથી. આજની શિસ્ત તો સમાજના થોડાધણા માણસોએ પોતાની કલ્પના પ્રમાણેનો વ્યવહાર સરળતાથી ચલાવવા સારું અગાઉથી નક્કી કરેલ નિયમોનું ચોકકું છે. આ શિસ્તની ભૂમિકા ઉપરથી શુદ્ધ સ્વાતંત્ર્યનું દર્શન શક્ય નથી. ત્યાંથી તો કલુષિત દર્શન લાધે છે અને સ્વચ્છંદ જન્માવે છે. નૂતનશિક્ષણકારને તે હરામ છે, જે શિસ્ત વ્યક્તિના જીવનવિકાસ માટે જરૂરી છે અને જે શિસ્ત

સમાજ ખાતર વ્યક્તિ પાસે થોડો ત્યાગ કરાવે છે, જે શિસ્તથી સમાજનો વ્યવહાર સરળતાથી ચાલી શકે છે અને જે શિસ્ત વડે સમાજ વ્યક્તિને દબાવતો નથી પણ સંયમિત બનાવે છે તે શિસ્ત નૂતનશિક્ષણકારને ખપે છે. આવું શિસ્ત હોય ત્યાં સાચા સ્વાતંત્ર્યનાં દર્શન થાય છે અને ત્યાં જ વ્યક્તિ તેમ જ સમાજ મુક્ત રહીને આગળ ધપી શકે છે.

આવી શિસ્ત ઊભી કરવા માટે આજે તો દમનની ક્રિયા ચાલે છે અને સમગ્ર શારીરિક તેમ જ માનસિક-નો આશ્રય લેવામાં આવે છે. નૂતનશિક્ષણને આ પદ્ધતિ પણ ત્યાગ્ય છે. શિસ્ત ઊભી કરવા માટે નૂતનશિક્ષણકાર વ્યક્તિને પ્રથમ તો સ્વતંત્ર વિહરવા દે છે, એવા વિહારમાંથી જ એને જ્ઞાન થાય છે કે તેમ કરવાથી તો ખીજાઓને અસહ્યરૂપ સર્જ પડાય છે. વ્યક્તિ જે ધડીએ એવો વિચાર શરૂ કરે છે કે પોતે તો મોટા સમાજનું એક અંગ છે, અને જવાબદાર અંગ છે, તે ધડીથી સાચી શિસ્તની તેની કલ્પના શરૂ થાય છે. પછી તો વ્યક્તિ અને સમાજ, પોતપોતાના ગ્રંથાથે જોગા રહીને શિસ્તની પોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણેની વ્યાખ્યા રચે છે અને તેવા લાંગળા કાળના અને અનેકાના પ્રયત્નોના ફળરૂપે સાચી શિસ્ત પેદા થાય છે.

આ ઉપરથી સમજી શકાયું હશે કે નૂતનશિક્ષણને દમન સાથે તો કશી જ લેવા-દેવા નથી. સ્વાતંત્ર્યના આશ્રય માટે પણ દમન નહીં અને શિસ્તના પાલન માટે પણ દમન નહીં. આથી જ નૂતનશિક્ષણના સિદ્ધાંત ઉપર આવતી શાળામાં સજ્જ નહીં હોય, મહેણાં નહીં હોય, કપડાં નહીં હોય અને દંડ નહીં હોય. ત્યાં સહાનુભૂતિ હશે, વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થી વચ્ચે અને વિદ્યાર્થી-શિક્ષક વચ્ચે પ્રેમ હશે, છૂટ હશે, એક ખીજાની સુખસગવડના આશ્રય હશે અને સમૂહગત જવાબદારીઓ હશે.

x

નૂતનશિક્ષણ બાળકનું સ્વમાન જાળવવામાં માને છે સ્વમાન સૌ કોઈને પ્રિય છે. અપમાન સૌ કોઈને અકારું છે. બાળક બુદ્ધિમાં અને ઉંમરમાં નાનું હોય એટલા માટે એને સ્વમાનનું ઓછું જ્ઞાન હોય છે અથવા તો એનું અપમાન કરવામાં વાંધો નથી તેમ જ્ઞાનનું ભૂલભરેલું છે. બાળક મનુષ્યનો પિતા છે એવી ઉક્તિનો એ અર્થ છે કે ભવિષ્યમાં જેવા નાગરિકો જોઈતા હોય તેના નાગરિકત્વ ખીજા બાળપણમાંથી જ નંખાવાં જોઈએ. નૂતનશિક્ષણ બાળકને આ દૃષ્ટિથી અવલોકે છે અને તેથી દરેક પ્રકારનું શિક્ષણ બાળકેન્દ્રિત હોવું જોઈએ એમ પોકારી પોકારીને કહે છે. શિક્ષણના બધા જ વ્યવહારોના મધ્યબિંદુ તરીકે બાળકને મૂકવામાં આવે તો જ શિક્ષણકાર ડગલે ને પગલે બાળકનો વિચાર કરતો રહે. એના વિચારગતમાંથી બાળકના અપમાનનો છરોદો સરી પડે છે. બાળકને હંમેશાં કેન્દ્રમાં રાખવાના આશ્રયથી એના વ્યક્તિત્વની હયાતિ નજર આગળ રહે છે અને એવી હયાતીમાંથી બાળકના ગનનો ખ્યાલ શિક્ષક પાસે જીવંતોજાગનો રહે છે.

બાળકને જ્ઞાન આપો એવી ખોલી ધૂમો પાડવાથી કશું વળતું નથી. નૂતનશિક્ષણકાર એના હંમેશના વ્યવહારમાં માને છે. બાળકને શિક્ષણના કેન્દ્રમાં રાખીને એના વ્યક્તિત્વને જ્ઞાન આપવાનો સાક્ષાત પ્રયત્ન નૂતનશિક્ષણકાર કરે છે. શિક્ષણની તમામ પ્રતિક્રિયા કેન્દ્રમાં રહેલા બાળકના વ્યક્તિત્વ જોડે સાંધી દેવાના પ્રયત્નો કરનાર શિક્ષક એને જ્ઞાન આપ્યા વિના રહી શકતો નથી તથા એને અપમાનવાની હિંમત કરી શકતો નથી. શિક્ષણની તમામ ક્રિયાઓ બાળકની ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા જોડે શિક્ષકને સાંકળવી પડે જ છે. બાળક અમુક વિષય શીખવું ન હોય અથવા તો અમુક કોઈ વિષયમાં

વધારે હોશિયાર હોય, બાળક વધારે તોફાન કરનારું હોય, અથવા તો ડાહ્યુંડમરું હોય, બાળક પોતાના સહાધ્યાયીઓ સાથે લડનારું હોય અથવા તો તેમની સાથે એકસંપીથી કામ કરનારું હોય. આવા ગમે તેવા સંયોગે, માં શિક્ષક બાળક ઉપર અભિપ્રાય રાખે તો નથી તેમ જ એની ખુશામત પણ કરી શકે તો નથી. નૂતનશિક્ષણ તો એને સમજાવે છે કે બાળકની ગમે તેવી પરિસ્થિતિને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ અવલોકો. એ દૃષ્ટિ શિક્ષકના રોજના સામાન્ય મંતવ્યોને ઘણી વખત ઉચ્ચાવનારી નીવડે છે. તોફાની બાળકના વર્તન તરફ મનમાં ઘૂણા ધર્ષ આવી હોય તેવો શિક્ષક પણ બાળકની માનસિક સ્થિતિનું મહાર્થ દર્શન કરે છે ત્યારે તેના સંબંધેના પોતાના અભિપ્રાય બદલી નાખે છે. જે બાળક પ્રથમ દૃષ્ટિએ બારે હોશિયાર દેખાતું હોય તે બાળકના મનમાં હોયે છે તેથી પછી શિક્ષકની એના તરફની દૃષ્ટિ બદલાઈ જાય છે. જે બાળક ડાહ્યુંડમરું દેખાતું હોય છે તેના મનનો અભ્યાસ શિક્ષકને ચિંતાતુર બનાવવા સુધી જઈ શકે છે. નૂતનશિક્ષણકારને તોફાની બાળકમાં પ્રાણવાન વીર દેખાય છે. હોશિયાર દેખાતા બાળકમાં ગોખણપટ્ટીનું ભોગ ધ્યેયનું દયા ઉપજાવે તેવું બાળક દેખાય છે. અને ડાહ્યુંડમરું બાળક મનની અંદર અનેક પ્રકારના દમયોથી પિડાતું માલૂમ પડે છે. નૂતનશિક્ષણ પાસે આ જાતની નવી દૃષ્ટિ હોય છે, એ દૃષ્ટિ આજની સામાન્ય દૃષ્ટિમાં પરિવર્તન કરાવી નાખે છે. એવા પરિવર્તન માટેની સાક્ષાત ક્રિયા તે બાળકના મનનો રોજરોજનો અભ્યાસ હોય છે. એવા અભ્યાસ વડે શિક્ષણના કેન્દ્રમાં રહેલા બાળકને નૂતનશિક્ષક સાથા સ્વરૂપમાં સમજી શકે છે એવો શિક્ષક જ બાળકના વ્યક્તિત્વનો ઉચ્છેદ થયા દેતો નથી અને વ્યક્તિત્વનો ઉચ્છેદ ન થાય ત્યાંજ બાળકનું સાચું સ્વભાવ થાય છે તેમ સમજાવું.

x

નૂતનશિક્ષણ આજના અભ્યાસક્રમ ઉપર નજર નાખે છે અને એ ક્રમમાં જરૂરજરૂર ફેરફારની જરૂર છે એમ તુરત જ પકડી પાડે છે. આજનો અભ્યાસક્રમ બહુનારને કચડી નાખનારો છે એટલું જ નહિ પણ સર્વાંશે અવ્યવહારુ છે. જે જીવન આવતી કાલે બાળકને જીવવાનું છે તેની સાથે આ અભ્યાસક્રમને કરી જ લેવાદેવા નથી. શાળામાં શીખેલું જીવનમાં નકામું નીવડે છે. જીવનની જરૂરિયાતો શાળાનું શિક્ષણ પૂરી પાડી શકતું નથી. આમ આજનો અભ્યાસક્રમ શક્તિઓનો ખેવડો ફાસ કરે છે. નૂતનશિક્ષણને આ ક્ષય મંજૂર નથી. અને તેથી જ નૂતનશિક્ષણનો હિમાયતી શિક્ષક આજના અભ્યાસક્રમ ઉપર પહેલેથી જ નજર નાખે છે. શાળાનો અભ્યાસક્રમ જીવનવિકાસને અનુરૂપ હોવો જોઈએ. વિકાસક્ષેત્રમાં રોજને રોજ આગળ ધપતો મનુષ્ય જે પ્રકારનો અને જે રીતનો વિકાસક્રમ સ્વાભાવિક રીતે અનુસરતો હોય છે તેવી જ વિકાસપથગામી સ્વાભાવિકતા શિક્ષણના અભ્યાસક્રમ પાછળ હોવી જોઈએ. આજે આમ નથી દેખાતું. આજનો અભ્યાસક્રમ નથી મનુષ્યજીવનના વિકાસક્રમને અનુસરતો કે નથી બાળક માટે કશી તૈયારી કરાવતો. નૂતનશિક્ષક એને બ્યારે પોતાની દૃષ્ટિથી અવલોકે છે ત્યારે એવા અભ્યાસક્રમને દૂર ફેંકી દે છે. અમુક વિષયો સાચવવાથી સંસ્કારિતા સચવાશે અથવા તો અમુક વિષયો કાઢી નાખવાથી સંકુચિતતા આવી જશે તેવી ઉપરછલ્લી દલીલો એને અસર કરતી નથી. એ તો વિષયો ફેરવી નાખે છે, ક્રમ બદલાવી નાખે છે અને અભ્યાસક્રમની પાછળ રહેલી તરવગિમાંસાને વફાદાર રહેવાના પ્રયત્નો કરે છે. નૂતનશિક્ષણકાર શિક્ષણના અભ્યાસક્રમને કદી વિસારે તો નહીં પરંતુ જુદી જ દૃષ્ટિથી નિહાળે.

વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ એ નૂતનશિક્ષણનું અગત્યનું અને છતાં અનિવાર્ય અંગ છે. કોઈ પણ ક્રિયા પછી તે શિક્ષણની હોય, અભ્યાસની હોય કે બહુનારના વર્તનની હોય, તો પણ તેને અવલોકવા માટે અને અવલોકન પછી તદ્દનુસાર વર્તન કરવા માટે નૂતનશિક્ષક હમેશા વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિનો જ

ઉપયોગ કરતો હોય છે. સમાજમાં નાના મોટા જે જે વિદ્યાનો વિકસી રહેલા મનુષ્યઆત્માને એક યા બીજી રીતે અસર કરતાં હોય છે તે બધાયનો નૂતનશિક્ષક વિચાર કરે છે. એ વિચાર સ્વતંત્ર વિજ્ઞાનનો એકાંગી હોય છે તેમજ બધાય વિદ્યાનોનો સુમેળ સાધતો સર્વાંગી પણ હોય છે. મનુષ્યનો આખો વિકાસક્રમ એક વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ જ ચાલી રહ્યો હોય છે. જ્યાં જ્યાં એવા વિકાસક્રમમાં વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિનો અથવા તો વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિનો અભાવ જણાય ત્યાં ત્યાં શિક્ષણના કાર્યને અને બાળકને કદી મેળ મળી શકતો નથી. આજની શિક્ષણસંસ્થાઓમાં નજર નાખતા આ હકીકત આપણને અવશ્ય દેખાય છે. શાળાજીવન અને ગૃહજીવનનો દુર્ભેળ આપણે રોજ જોઈએ છીએ. શિક્ષકજીવન અને વિદ્યાર્થીજીવનની ભિન્નતા આપણો રોજનો પ્રશ્ન છે. બહારની દુનિયા અને અંતરની દુનિયાનો અંધારો એ આપણો મૂંઝવતો કાયડો છે. આના મૂળમાં ઉપર કહ્યું તેમ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ અને પદ્ધતિનો અભાવ રહેલો છે.

નૂતનશિક્ષણકાર માટે સૌથી વધારે જરૂરું વિજ્ઞાન તે માનસવિજ્ઞાન છે. માનસવિજ્ઞાનનો સાચો પરિચય જે શિક્ષકને હોય છે તે શિક્ષક બીજા વિદ્યાનોને શિક્ષણક્રમની અંદર સુયોગ્ય રીતે બંધોસ્તતા કરી શકે છે. માનસવિજ્ઞાનનો અભ્યાસ શિક્ષક જ બહુનાર બાળકને સાચા અર્થમાં સમજી શકે છે. એવા નૂતનશિક્ષકનો તમામ વ્યવહાર બાળકના સાર્વજનિક વિકાસ માટે હોય છે. માનસવિજ્ઞાનનું જ્ઞાન એવા નૂતનશિક્ષકની આંખ હંમેશા જાગ્રત રાખી શકે છે એવી નમ્રુતિ નૂતનશિક્ષણની ફતેહની એક કીમતી ચાવી છે.

આપણે સૌ શિક્ષકો નૂતનશિક્ષણના ખરા રહસ્યને સમજીએ અને એને વ્યવહારમાં ઉતારવાના નિત્ય પ્રયોગો કર્યા જ કરીએ. આપણે તો એ રોજનો ધર્મ છે.

સુખર્ષ હલાહા, વડોદરા અને બીજાં રાજ્યોનાં કેળવણીખાતાંએ
શાળાઓ તથા પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર કરેલું

નૂતનશિક્ષણ

તથા

‘છાત્રાલય અને માળાપ’

— પૃહ્લદ્ ગૂજરાતના શિક્ષકોનું મુખ્યપત્ર —
દર માસની પહેલી તારીખે નિયમિત રીતે પ્રગટ થાય છે.

જો તમે ગ્રાહક ન હો તો આજે જ નમૂનાનો અંક મંગાવો.

• વાર્ષિક લવાજમ •

• પત્રવ્યવહારનું સરનામું •

દિન્દિમાં — રૂપિયા બે

વ્યવસ્થાપક

બ્રહ્મદેશમાં — રૂપિયા ત્રણ

નૂતનશિક્ષણ કાર્યાલય

પરદેશમાં — પાંચ શિલિંગ

દેસાઈપોળ • સુરત

[માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ]

ધીરુભાઈ પુરશી ઉપર બેઠા છે. તેમનાથી દશેક ફૂટ દૂર એક બીજી પુરશી પડેલી છે. બે વર્ષના અધિનને તે પુરશી ધીરુભાઈની પુરશી નજીક લાવવાની ઇચ્છા યદ્યપિ પુરશી અધિન કરતાં ઘણી મોટી હતી; પરંતુ તે પુરશી ધસડીને ધીરુભાઈ પાસે લાવતો હતો. વચ્ચે હાંચકો આવતો હતો; તે હાંચકાની બાજુએ યદ્યપિ તે પુરશી પ્રયત્નપૂર્વક ધસડી લાવતો હતો. ધીરુભાઈની નજીક તે હવે આવ્યો હતો. તેને હવે બે-ત્રણ ફૂટ પુરશી ખેંચી જવાનું રહ્યું હતું. મને લાગ્યું કે અધિન હવે બહુ યાત્રી ગયો છે એટલે હું તેને મદદ કરું. આગ વિચારીને મેં પુરશી ધીરુભાઈ પાસે મૂકી. પરંતુ અધિને તો ચીસેચીસ પાડી મૂકી તેથી તે ત્યાં સુધી પુરશી લાવ્યો હતો ત્યાં મેં તે મૂકી દીધી. પુરશી ધસડવી ફરીથી તેણે શરૂ કરી દીધી, અને મેં ત્યાં પુરશી મૂકી હતી ત્યાં ધીરુભાઈ પાસે પુરશી તે લાવ્યો, અને તેના ઉપર બેઠો.

મને મારી ભૂત્ર સમજાઈ. પરંતુ આ ભૂત્ર તો અનેક ભૂત્રોમાંની એક ભૂત્ર છે. બાળકો અને મોટરોએ વચ્ચે જે સંઘર્ષજનક જગતભરમાં ચાલી રહ્યું છે તેનું આમાં આહું પ્રતિબિંબ છે.

અધિન શા વારને પુરશી ધસડતો હતો? તેને કોઈએ એમ કરવા કહ્યું ન હતું. એ કોઈ બહારના દબાણને વશ યદ્યપિ એ પ્રભાણે કરતો ન હતો. ત્યારે તે શા માટે એમ કરતો હતો? હું. એ ન લાવે તો અગારે કેઈને ત્યાં મૂકવી પડે એમ ન હતું. અગારો શ્રમ બચાવવાના કે અમને મદદ કરવાના હેતુથી તે પુરશી ત્યાં મૂકતો હતો એમ ન હતું, કેમકે એની ભાવના તેને હજી જાગૃત થવાને વાર છે. ત્યારે શા માટે તે પુરશી ધસડતો હતો? તે પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે એમ કરીને તેને તેના અંતરની ક્રોધા તૃપ્તિ કરવી હતી. પોતાના મનની ઇચ્છા પ્રમાણે તેને વર્તન કરવું હતું. તેને પોતાની ક્રિયાશક્તિ-માંની power-કેળવવી હતી તેના હાથ પગ ઉપર તેને નેઈએ તેવો કાબૂ આવ્યો નથી. તેની ઇચ્છા પ્રમાણે હલનચલન કરી શકતો નથી. તે શીખવતું તેને હજી બાકી છે. તે એ શીખ્યા કરે છે. પુરશી ખસેડીને તે હાથપગને કેળવતો હતો; તેની ઇચ્છા મુજબ હાથપગ અને બીજાં સર્વ અવયવો કાર્ય કરે એ પ્રમાણે તે શીખતો હતો. પુરશી ખસેડવામાં તે માત્ર હાથપગ હલાવતો ન હતો; તે માત્ર શારીરિક વિકાસ સાધતો ન હતો; તે તો માનસિક વિકાસ પણ સાધતો હતો. એ ક્રિયાદ્વારા તે તેની સમગ્ર શક્તિઓ કેળવી રહ્યો હતો; તે તેના જીવનનો વિકાસ સાધી રહ્યો હતો.

અધિને કેમ ચીસેચીસ પાડી મૂકી હતી? હવે એનો ઉત્તર આપણે યથાર્થ રીતે આપી શકીએ છીએ. પુરશી ખસેડીને તે તેની જીવનવિકાસ સાધતો હતો; અને એમાં તેને અંતરાય નહોતો એટલે તેણે ચીસો પાડી.

બાળકો અને મોટરોએ વચ્ચે આ ધર્ષણ ઘણી નાની ઉંમરે શરૂ થાય છે; પરંતુ બ્યારે બાળક ચાલતાં શીખે છે, ત્યારે એ ધર્ષણ અતિ ઉચ્ચ સ્વરૂપ પકડે છે. બાળક એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે જઈ શકે અને મોટરોની વસ્તુઓને અડવા માટે છે, એટલે તરત જ એ ચાલ શરૂ થાય છે. મોટરોએ કહેશે: “ નહિ, એને નહિ અડાય; એને તું ખસેડીશ મા.” દિવસમાં આવી આમ્ના સો વાર કરીને માબાપ થાકી જાય છે, અને બાળક પણ આ બધું અનુભવીને દુઃખી થાય છે, તેનો

જીવનપ્રવાહ આગળ વધવા માગે છે, પણ ત્યાં તો વચ્ચે મોટા પહાડ આવ્યો હોય એવું તેને લાગે છે, પરંતુ એ જીવનપ્રવાહ કોઈ નાના પર્વતમાંથી નીકળતો હોતો નથી, એ તો હિમાલયના કોઈ ઉત્તમ શિખરેથી નીકળતો હોય છે, એટલે એ એમ અટકાવ્યો અટકી જતો નથી. એ ભારે જોરથી પહાડ મારે છે, એ અડ્ડાંય છે, એ ચીસેચીસો પાડે છે, એને પોતાનું ધાર્યું કરવું છે, વચ્ચે જે કંઈ આવે તેને તે દૂર ફેંકી દેવા મથે છે.

પરંતુ બાળકના એ બળવાન જીવનપ્રવાહની સામે એથી પણ બળવત્તર પ્રવાહ ધસમસતો આવે છે. મોટરાંઓને પણ પોતાનું ધાર્યું કરવું છે. એ કહે છે: “તું જરીવાર પણ સરખો નહિ ખેસે? આને આડું છે અને તેને આડું છે; આ કરવું છે અને તે કરવું છે. જરા શાંત બેસ જોઈએ.” મોટરાંઓને તેની પાસે ધાર્યું કરાવવું છે. તે સારો રીતમાતના નિયમો બાળકો માટે રચે છે. પોતાની સગવડ સચવાય એવા તે નિયમો હોય છે, અને બાળક પાસે તે પળાવતા માગે છે. પરંતુ બાળક કંઈ ચોખ્ખી સ્ટેટ નથી કે તેના ઉપર ગમે તે લખી શકાય. ઓગો જીવનપ્રવાહ સ્વયંનિર્મિત દિશામાં વહે છે, એનું જીવનવહેણ પોતાનું ધ્યેય સિદ્ધ કરવા છત્તે છે. બાળકોનું જીવન વિકાસને પંથે વળવા આતુર બની રહ્યું હોય છે. વડીલો તેના પ્રત્યે પ્રેમ હોવા છતાં તેની વચ્ચે આવે છે. બન્ને વચ્ચે અયગમણ જીભી ચાય છે. બાળક નાનું અને અસહાય હોવાથી આ વિમ્મદમાં તે હાર પામે છે. છતાંય તેનો જીવનપ્રવાહ માર્ગ કાઢવા મથે છે, તે ધમપહાડ કરે છે, તે તોફાને ચડે છે. આ પ્રમાણે બાળક તોફાની બને છે.

બાળકની ઉમ્મર જેમ વધે છે તેમ આ જીવનપ્રવાહ વિશેષ માર્ગો શોધે છે. તેને બીજા ખતરાવે એ ગમતું નથી; તેને પોતાના હાથે ખાતું છે. તેને બીજા નહવરાવે એ પાલનવતું નથી; તેને પોતાના હાથે નહતું છે. તેના વાળ બીજા ઓળે એ તેને માફ આવતું નથી; તેને પોતાના હાથે વાળ ઓળવા છે; એ પ્રમાણે તેના શરીરને લગતી ક્રિયાઓમાં તે આપમેળે કાયં કરવા છત્તે છે. તે સ્વતંત્ર થવા છત્તે છે. પ્રથમની માફક આપણે ફરીથી પ્રશ્ન પૂછીશું કે બાળક શા માટે એમ કરે છે? તે તેના માન્યાપને મદદ કરવા છત્તે છે? એવી વૃત્તિ તેના બાળહૃદયમાં જન્મે એવું બનવાને હજી વાર છે; બીજું તે હાથે કાર્ય કરે એટલે વધારે સમય લાગે અને તેના માન્યાપને મદદને બદલે વધારે કાર્ય કરવું પડે છે. એટલે વ્યવહારિક દૃષ્ટિથી પ્રેરણાને બાળક એ કાર્ય કરવા છત્તે નથી. એ તો એના અંતરની કોઈ ગૂઢ પ્રેરણાને વશ થઈને એ ક્રિયાઓ કરવા છત્તે છે. તેને તેના સ્નાયુ ઉપર કાબુ મેળવવો છે; તેને તેની ક્રિયાશક્તિ કબજાવી છે, તેને તેના જીવનનો સર્વતોમુખી વિકાસ સાધવો છે.

બાળકોની આ પ્રકારની જીવન-સાધના બીજી રીતે પણ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. બાળક જે ક્રિયા કરે છે તેમાં અને મોટરાંઓ જે ક્રિયા કરે છે તેમાં એક તાત્વિક ભેદ રહેલો છે. આ ટેળલ ઉપર એક ગ્રામ પડેલો છે. ન્હાનકડી રમા તે ગ્રામ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરે છે. તે માત્ર ગ્રામ દૂર કરીને જ સંતોષ માનતી નથી; એ તો આખુંય ટેળલ સાફ કરવા મથે છે, એ માત્ર ઉપરથી નહિ પણ નીચેથીય તે સાફ કરે છે, અને આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે એ માત્ર એકવાર નહિ પણ અનેકવાર આ ક્રિયા કરે છે. એક જ દિવસ આ ક્રિયા કરીને તે અટકી જાય છે એટલું જ નહિ પણ કેટલાય દિવસ તે તે ક્રિયા ચાલુ રાખે છે. ક્યાં સુધી તે તે ક્રિયા ચાલુ રાખે છે? ત્યાંસુધી તે ક્રિયા કરવામાં તે પૂર્ણ નથી બની

ત્યાં સુધી તે તે ક્રિયા કરે છે, આ રીતે ફરી ફરી ટેબલ સાફ કરવાનો તેનો ઉદ્દેશ માત્ર ટેબલ સાફ કરવાનો નથી; એ તો ગૌણ ઉદ્દેશ છે; તેનો ખરો ઉદ્દેશ તો પોતાના અવધવોને શિક્ષણ આપવાનો, પોતાની શક્તિઓને કેળવવાનો, પોતાની અંદર રહેલ વૃત્તિને વ્યક્ત કરવાનો છે.

આ પ્રમાણે વિકાસ સાધતા સાધતા તેના જીવનનો અંતિમ ઉદ્દેશ તે સિદ્ધ કરે છે. સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે એ સત્રનો તે જીવનમાં સાક્ષાત્કાર કરવાને પથે પળે છે. આવી ક્રિયાઓ કરાથી બાળક સ્વતંત્ર રીતે વર્તતાં શીખે છે; આવી બાળકો માટે તેને મોટરાં ઉપર આધાર રાખવો પડતો નથી. ડૉ. મોન્ટેસોરીએ બાલજીવનનું આ સત્ય પોતાની શિક્ષણ દિશ્સુરીમાં પૂરેપૂરું ઉતાર્યું છે. તે કહે છે કે પ્રકૃતિ બાળકને નવાં નવાં સાધનોથી સંબંધ કરે છે અને બાળક વિશેષ ને વિશેષ મુક્ત થાને છે. બાળક જન્મ લે છે એ જ એક મુક્તિનું પગથિયું છે. માતાના ઉદરમાં શ્વાસ લીધા વિના તે શ્વાસ લઈ શકતું હતું; આધા વિના તે બોજન પ્રાપ્ત કરી શકતું હતું; કાંઈ પણ ક્રિયા જાને કર્યાં સિવાય તે જીવન બ્યતીત કરતું હતું. તે એક ક્રિયા પોતાની મેળે કરતો ન હતો; પરંતુ બ્યારે તે જન્મ પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તેને હાથે શ્રમ કરવો પડે છે; તે શ્વાસ લે છે; તે ખોરાક ખાય છે; ખોરાક વિના તે ચીસેચીસો પાડે છે. તેને દાંત આવે, તે ચાસતાં શીખે, તે બોલતાં શીખે ત્યારે તે ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરે છે, તે ઉત્તરોત્તર સ્વતંત્ર બનતું જાય છે. તેની જરૂરિયાતો તે પોતાની મેળે પૂરી પાડે છે. એથી ઉમ્મરમાં તે આગળ વધે છે ત્યારે ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે તેના શરીરને આવશ્યક એવી ક્રિયાઓ તે હાથે કરવા માગે છે. સ્વાતંત્ર્યના માર્ગ ઉપર તે એક કદમ આગળ વધવા માંડે છે. માતાઓએ સ્વયંપ્રજ્ઞાથી આ વસ્તુ જોઈ લીધી હતી અને તેથી કેટલેક અંશે તેમણે રસ્તો કાઢ્યો હતો. દરેક ઘરમાં બાળકને માટે દૂધની નાની વાટકી હોય છે. દૂધવાળી આવે ત્યારે બાળક ની વાટકી લઈને ઊભું રહે છે. આ ઉપરાંત પાણી પીવા માટે બાળક માટે પાણીની ટબુડી પણ હોય છે. બાળકનાં રમકડાં પણ તેના નાજુક હાથ ઉપાડી શકે એવાં નાનાં હોય છે. તેને માટેની ઘંટી, તેને માટેનાં ચૂલા, એ સર્વ બાળકો ઉપયોગ કરી શકે એટલાં નાનાં હોય છે. જેટલે અંશે આ કરવામાં આવ્યું છે તેટલે અંશે આ સર્વ સારું છે; પરંતુ એમાં એક ત્રુટી રહી ગઈ છે. દૂધની વાટકી અને પાણીની ટબુડી આપીને આપણે અટકી ગયા; એટલી વસ્તુઓ રખાણે વારતવિક જીવનને ઉપયોગી આપી; પછી જે આપી તે રમતગમત માટે આપી. આપણે બાળકને ઘંટી આપી, બાળકને ચૂનો આપ્યો પણ તેથી કાંઈ દળી શકાય નહિ, તેથી કાંઈ રાંધી શકાય નહિ. એટલે આપણે થોડુંક વારતવિક જીવનને અનુકૂળ કર્યું; અને પછી વાસ્તવિક જીવન માટે કાંઈ બીજું જરૂરનું નથી એમ માનીને આપણે અટકી ગયા. પછી જે આપણે બાળકને આપ્યું તે વાસ્તવિક જીવન માટે નહિ પણ તરંગી જીવન માટે રમતગમતના જીવન માટે આપ્યું.

ડૉ. મોન્ટેસોરીની પ્રતિભાએ આ સ્થળે આપણને રસ્તો બતાવ્યો છે. તે કહે છે કે બાળકને વારતવિક જીવન બહુ ગમે છે. તેને સ્વતંત્ર થવું છે એટલે તેના જીવનમાં આવશ્યક એવી અનેક ક્રિયાઓમાં તેને સ્વતંત્ર બનાવો. બાળકને હાથે ખાવું છે, તો તેને હાથે ખાવા દો; તેને ચમચીની જરૂર હોય તો તેને માટે નાની ચમચી આપો. તેનાં લુગડાં બગડે એવું હોય તો તેને રૂમાલ આપો, એટલે તેના ઉપર ડાઘ પડશે. તેને ખાલા રકાખી લઈ જવાની હોંશ થાય છે તો તે ઉપાડી શકે એવાં નાનાં રકાખીખાલા તેના માટે વસાવો. તેને ટેબલપુરશી એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે ફેરવવા છે; તો તેને લાયક નાનાં ટેબલપુરશી ઘરમાં રાખો. તેને વાળવાની હોંશ થાય છે, તો તેના નાજુક હાથમાં રહી શકે એવી નાની સાવરણી અને સુપડી ઘરમાં રાખો.

ગાન આટલેથી બાળકો સંતુષ્ટ થતાં નથી. તેમને વાસ્તવિક શ્રવન શ્રવણું છે એટલું જ નહિ પણ સંપૂર્ણ રીતે તે શ્રવન શ્રવણું છે; તેને ગાન રકાબીખાસો એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે લઈ જવાં નથી, પરંતુ કોઈ પણ અવાજ કયાં વિના તે લઈ જવાં છે. આમ કરવામાં તે અતિશય શ્રમ લે છે. અવાજ થયો કે નહિ એ તેને કોણ કહે છે? બાપને કોઈ તે કહેવાની જરૂર નથી. બાળકનો કાનજ તેને કહે છે કે “જો હજુ અવાજ થાય છે, માટે હજુ વધારે ધીમેથી રકાબીમાં ખાસો મૂક, અથવા રકાબીખાસો એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે લઈ જા.” બાળક આ ક્રિયાઓમાં પૂર્ણ થવા, તેમાં પૂરેપૂરી સિદ્ધિ મેળવવાં તનતોડ મહેનત લે છે. જેમ કોઈ મનુષ્ય વાદ્ય વગાડતાં શીખતો હોય છે, અને જ્યાં સુધી ધારેલા સ્તર ન નીકળે ત્યાં સુધી તે ફરી ફરીને વગાડયા કરે છે તે પ્રમાણે બાળક પણ તેને સંતોષ થાય એવું કોઈ ન થાય ત્યાં સુધી તે ફરી ફરીને ક્રિયા કરે છે.

બાળકો પુનરાવર્તન કરે છે તે પોતાના વિકાસ અર્થે કરે છે. આપણે કેટલીક વાર આ વસ્તુ સમજી શકતા નથી, અથવા આપણી સગવડને આડે આ ક્રિયાઓ આવે છે, અને આપણે બાળકની આ ક્રિયાઓને ‘બાળકક’ એવું અળખામણું નામ આપીને નવાજીએ છીએ, અને બાળકની અને આપણી વચ્ચે વિગ્રહ ઊભો કરીએ છીએ.

પરંતુ જો આ ક્રિયાઓ પાછળ રહેલો બાળકનો ઉદ્દેશ સમજીએ તો આપણે તેને સહાય કરી શકીએ છીએ. બાળક સ્વતંત્ર થવા ઇચ્છે છે અને તેમ જનવામાં આપણે તેને મદદરૂપ બની શકીએ છીએ. બાળક જે આપણી પાસેથી ઇચ્છે છે તે આપણે તેને આપી શકીએ છીએ. બાળક એટલું જ ઇચ્છે છે કે “મને સ્વતંત્ર થવા દો, અને તેમ જનવામાં મને સહાય કરો; તેમ જ મારા સ્વતંત્ર્યને આડે આવે એવી એક ક્રિયા તમે કરશો નહિ.”

આટલું જો આપણે સમજી લઈએ તો આપણે બાળશ્રવનની મોટી સેવા કરી ગણાય.

‘નૂતનશિક્ષણ’નું ત્રીજા વર્ષનું ભેટ પુસ્તક મળ્યું?

કેળવણીની કરુણતા

• મૂળ અંગ્રેજી લેખક •

એડમન્ડ હોમ્સ

• અનુવાદક •

ચંદ્રલાલ કા. બક્ષ

છૂટકે નકલ માટે ચાર આનાની ટિકિટ ખીડા.

લશ્કરી

કેળવણી અને સ્કાઉટિંગ

શ્રી. રમણિક વેપાર

લશ્કરી કેળવણીની જરૂરિયાત ધણી અગત્યની છે એમ ધણીવાર કહેવાઈ ગયું છે પણ હજી સુધી આપણી યુનિવર્સિટીઓએ લશ્કરી તાલીમને ફરજિયાત કરી નથી.

લશ્કરી કેળવણીથી જનતાને લશ્કરી ક્ષમ્યતાનું જ્ઞાન મળે છે અને તેથી કરીને જ્યારે જોઈએ ત્યારે લશ્કરી બળ ઊભું કરી શકાય એવા અનુકૂળ સંજોગો પ્રાપ્ત થાય છે એટલું જ નહિ પણ એનાથી શરીરનો બાધા સારી રીતે ધરાય છે. એનાથી માણસને પુરુષત્વ મળે છે. આમ હોવાથી કોઈ પણ માણસ લશ્કરી કેળવણીથી વંચિત રહેવો ન જોઈએ. જોટલી માનસિક કેળવણી આવશ્યક છે તેટલી જ લશ્કરી કેળવણી પણ માણસને જરૂરી છે. ધરાનમાં બધાંને મોટે લશ્કરી તાલીમ ફરજિયાત છે. આ નિયમ જોટલી ચોકસાઈથી અમલમાં મૂકવામાં આવે છે કે હિંદુસ્થાન આવી વસેલા ધરાની છોકરાઓને પણ લશ્કરી કેળવણી લેવા ધરાન જવું પડે છે! સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં દરેક શહેરીને લશ્કરી કેળવણી લેવી પડે છે. ત્યાં સ્થાયી લશ્કર રાખવામાં આવતું નથી અને આમ હોવાથી રાષ્ટ્રીય ખર્ચમાં મોટો બચાવો થાય છે. જ્યારે જોઈએ ત્યારે તાલીમ લીધેલા શહેરીઓનું લશ્કર ઊભું કરી દેવામાં આવે છે; આ લોકોને મોખરે અથવા “Front Line”માં મૂકવામાં આવે છે જ્યારે કાચા સિપાઈઓને પાછળ રાખવામાં આવે છે. આવી રીતે દરેક સ્વતંત્ર દેશમાં કોઈ ને કોઈ પ્રકારની લશ્કરી કેળવણી અપાતી હોય છે.

જર્મની મુખ્યત્વે કરીને લશ્કરી માનસવાળો દેશ છે. ત્યાં નાનપણથી જ છોકરાઓના મનમાં બંધી લશ્કરી વસ્તુઓ વિષેનો ઉત્સાહ કેળવવામાં આવે છે. નાનપણથી જ તેમને તપખીરિયા રંગનો લશ્કરી પોશાક આપી દેવામાં આવે છે, અને જ્યારે હેર ફિટલર આવા તપખીરિયા રંગના, બાળ સિપાઈઓની બેઠ જાણુએ, લશ્કરી શિસ્તથી ઊભી રહેલી લંગારમાંથી પસાર થાય છે ત્યારે અનેક ધ્વનિઓથી ચિત્રિત બનેલું વાતાવરણ “દાદલ ફિટલર”ના ધ્વનિથી ગાજી રહે છે. ૧૯૧૪ ના યુદ્ધ વખતે જર્મનીની લગભગ દરેક શાળામાં શિક્ષકોએ વિદ્યાર્થીઓને યુદ્ધમાં ઝંપલાવવાને પ્રેરણા આપી હતી. લશ્કરી કેળવણીને સારુ જે ઉત્સાહ જર્મનીમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેવો જ ઉત્સાહ ઇટલીમાં પણ છે. અર્જન્ટીના નાના ઇરાલિયનોનો લશ્કરી આદર્શ સિનોર બેનિટો મુસોલિની છે.

આ રીતે જોતાં લગભગ દરેક દેશમાં લશ્કરી કેળવણી ફરજિયાત છે. આપણા ઇલાકામાં સુબઈ યુનિવર્સિટી ટ્રેઇનિંગ કોર તરફથી લશ્કરી તાલીમ ધણી અનુભવી માણસોની દેખરેખ નીચે અપાય છે. આમાં મોટે ભાગે પારસી અને દક્ષિણીઓ જોડાય છે. ગૂજરાતીઓ ધણી ઓછા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. આ લશ્કરી કેળવણીનો લાભ મુબઈ કે પૂનાના વિદ્યાર્થીઓ જ લઈ શકે છે. યુનિવર્સિટી ટ્રેઇનિંગ કોરનાં મથકો ખીન્ન શહેરોમાં પણ હોવા જોઈએ કે જેથી બધા વિદ્યાર્થીઓ એનો લાભ લઈ શકે.

લશ્કરી કેળવણી માત્ર લડવાને માટે નથી. એનાથી શરીરમાં શક્તિ અને સૈદ્ધ્ય આવે છે. જીવનનો અનેકો આનંદ માણવો હોય તો લશ્કરી તાલીમ જરૂરી છે. લશ્કરી વાતાવરણમાં મન અને શરીર જોડવાં વિકાસ પામે છે તેટલાં ભાગ્યે જ ખીન્ન કોઈ વાતાવરણમાં પામતાં હશે, વળી લશ્કરી

કેળવણી લેવાથી કોમી એકતાનતા આવે છે. લસકરમાં જાંચનીચનો ભેદ નથી, તેમ કોમકોમનો ભેદ નથી; ત્યાં બધા જ સરખા છે અને એક જ કક્ષાના ગણાય છે. અહીંના વિશાળ વાતાવરણમાં કોમી ભેદભાવો એની મેજે નિસરાઈ જાય છે અને જે ગાથુસે લસકરી કેળવણી લીધી હશે તે પોતાનું તથા પોતાના કુટુંબનું રક્ષણ પણ સહેલાઈથી કરી શકશે. યુનિવર્સિટી કોરના પ્રાપ્તિદેશની બંદુકો લઈને કૂચ કરતી દુકડીઓ નોઈને લોકોમાં સ્વરક્ષણનો અને તેની સાથે એક સ્વતંત્ર અને અવિભાજ્ય પ્રજા હોવાનો વિચાર પ્રબલિત થશે.

કોઈ પણ પ્રમંજને હંમેશને સારુ યુવામીઓ રાખી શકાતી નથી, બહુ જ ખરાબ સ્થિતિમાંથી પણ પ્રજાઓ સ્વાતંત્ર્ય મેળવે છે. હિંદુ પણ એક દિવસ સ્વતંત્ર બનશે. સ્વતંત્ર હિંદના રક્ષણુર્થે એક લસકર તો નોઈશે જ ને ? તો તે માટે આપણે અત્યારથી જ તૈયારી કરવી નોઈએ. લસકરી કળામાં આપણા યુવકો નેટલી વધુ નિપુણતા મેળવતા જશે તેટલા જ પ્રમાણમાં દેશની સલામતી વધુ ને વધુ શક્ય બનતી જશે. આ કારણસર લસકરી કેળવણી જેમ બને તેમ વધારે યુવકોને મળે એવી ગોઠવણ થવી નોઈએ. માધ્યામિક શાળાનાં ઉપલાં ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ બંદુક ફાંટવાની કૌશલ્ય ન સે તો પણ “રાઈફલ ડ્રિલ” તો સહેલાઈથી શીખી શકે. જે શાળામાં લસકરી કેળવણી શરૂ કરી હોય તો તેની પૂર્ણાહુતિ કોલેજમાં થઈ શકે. જેઓએ સાતઆઠ વર્ષ સુધી એ લાઈનમાં સતત કાર્ય કર્યું હોય તેમને લસકરમાં પણ મોકલી શકાય.

મેટ્રિક અથવા કોલેજનાં ધોરણોમાં “Strategy of war” અથવા “Military administration” અથવા એવા ખીજ કોઈ પ્રકારના વિષયો અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરવા નોઈએ. આમ કરવાથી યુદ્ધશાસ્ત્રનું પ્રાયમિક જ્ઞાન તે વિષયના જિજ્ઞાસુ વિદ્યાર્થીઓને મળી રહેશે.

x

શાળામાં લસકરી કેળવણી હાલ શક્ય ન હોય તો આપણે રાષ્ટ્રીય સ્કાઉટ પ્રવૃત્તિને વેગ આપવો નોઈએ. બેડન પોવેલના સ્કાઉટો મોટે ભાગે તો માત્ર ક્લેક્ટરને અને ગવર્નરને સલામી ભરતા હતા. ખર્ચની દૃષ્ટિએ જોતાં બેડન પોવેલની સ્કાઉટ પ્રવૃત્તિએ ડોળ અને દમાગ પાછળ ઠીક ઠીક પૈસો ખર્ચ્યો હતો, અને એ પ્રવૃત્તિ સ્થાનિક કાર્ય-કર્તાઓને પ્રકારમાં આવવાને એક તક આપતી હતી. હિંદુસ્તાનમાં તો બેડન પોવેલની સ્કાઉટપ્રવૃત્તિ હવે લગભગ મૃતપ્રાય થઈ ગઈ છે. હવે જે નવી સ્કાઉટ યજનજળ અમલમાં આવશે તે રાષ્ટ્રીય સિદ્ધાંત પર રચાયેલી હોવી નોઈએ. એમાં પણ લસકરી શિસ્ત તો નોઈશે જ. ‘સ્કાઉટિંગ’ નો ખરો અર્થ સમજીએ તો એ પણ લસકરની એક અગત્યની પ્રવૃત્તિ છે; કારણ કે સ્કાઉટિંગ વગર લસકર આગળ ધપી શકે જ નહિ. અત્યારે તો શાળામાં સ્કાઉટિંગ મરજિયાત છે. આ વસ્તુ મરજિયાત હોવાથી વિદ્યાર્થીઓને ધણો મોટો ભાગ એમાં ભાગ લેતો નથી માટે એને મરજિયાત કરવી નોઈએ. પછી કદાચ “સીઝિલ ટ્રેફનિંગ”ની પણ જરૂર નહિ પડે.

અંગ્રેજ પહેલા ધોરણથી જ સ્કાઉટિંગ દાખલ કર્યું હોય તો નાના વિદ્યાર્થીઓના મનમાં સારા સંસ્કારની રેખાણી કરી શકાશે સામાજિક જીવન કેવી રીતે જીવવું નોઈએ એનો ખ્યાલ વિદ્યાર્થીને નાનપણથી જ મળી જાય છે. માનવતાના ઉચ્ચ ગુણોની છાપ વિદ્યાર્થીના મનમાં પહેલેથી જ પડતી નોઈએ. સ્કાઉટિંગ પણ એ જ ધ્યેય સ્વીકારે છે.

શિક્ષણમાં એકીકરણની વાતો શિક્ષકસમુદાયમાં આજે ઠીક પ્રચલિત થઈ છે. એકાકી રહી ગયેલું શિક્ષણનું અંગ એકીકરણ માગતું જ હતું. એવા એકીકરણના સંબંધમાં એક્સ કિશા નામી થવાની તેટલી જ જરૂર રહે છે. જે રીતે આજે શિક્ષણનું કામ ચાલી રહેલું છે તે રીતમાં એકીકરણના સાચા ખ્યાલોથી સુધારો કરવામાં આવે તો કેળવણીના ક્ષેત્રમાં આપણે કંઈક સંગીન કર્યું ગણી શકાય. એકીકરણ સંગઠિત તેથી જ થોડાએક વિચારો અહીં રજૂ કરવામાં આવે છે.

શિક્ષણનું કામ આજે માત્ર શિક્ષકો જ કરે છે. મનુષ્ય જીવનની કેળવણીમાં શિક્ષણને જેટલું મહત્ત્વ આપી શકાય તેટલું આપીએ તો પણ તેમાં માતૃપિતાઓનો ફાળો ઓછો ન હોઈ શકે. શિક્ષક જેટલે અંશે વિજ્ઞાનને નજર આગળ રાખીને પોતાનું કામ કરતો હોય છે તેટલે અંશે પણ તેના કાર્યનાં પરિણામો સફળ થયેલાં દેખાતાં નથી.

આનું કારણ એ છે કે માયાપોતો તેને પૂરો સાથ નથી. ઘરે માયાપ પોતાના બાળકના શિક્ષણનું કામ એક યા બીજી રીતે ચલાવી જ રહ્યા હોય છે. વ્યવહારમાં જરૂરી વસ્તુઓનું પોતાના બાળકને માયાપ શિક્ષણ આપે જ છે. શાળામાં બુદ્ધિના શિક્ષણને પૂરતી રીતે ધણી વિધ્યોમાં માયાપ પોતે ગદ્દ કરતા હોય છે અથવા તો ખાનગી શિક્ષકદ્વારા મદદ કરાવતા હોય છે આમ છતાંયે દુઃખની વાત તો એ છે કે શાળાનું અને ઘરનું શિક્ષણ એક બીજાનું પૂરક બની રહે તેવા એકીકરણ ઉપર ચાલતું નથી હોતું. માયાપોએ સમજી લેવું જોઈએ કે પોતાના તમામ પ્રયત્નોમાં તેમજ શિક્ષકનો સાથ અનિવાર્યપણે લેવો જરૂરી છે. શિક્ષકે પણ પોતાના કામને થાય છે તેથી રે સફળ બનાવવું હોય તો માયાપને હંમેશા પોતાની સાથે જ રાખવા શાળાનું કામ ધણી ઘરે કરાવવામાં આવે છે. ઘરના કામ ઉપરથી ધણીય વખત શાળાના કામને વેગ પણ મળે છે. પરંતુ આ બંધાયતી પાછળ શિક્ષણની વિચારસરણીની એકતા ન હોય તેમ જ શિક્ષણપદ્ધતિઓ પણ ભિન્ન હોય તો શિક્ષણના કાર્યને ઝાઝો જશ મળે નહિ બાળક સાથે કામ કરવાની જે રીત શિક્ષકની હોય તે જ માયાપની હોય. શિક્ષણપદ્ધતિનું ધોરણ અને વિષયોની વહેંચણીની જવાબદારી પણ બન્નેએ સાથે મળીને જ ચોળ્યા હોય. આમ થાય ત્યારે જ શિક્ષણકાર્ય સરળ થાય એટલું જ નહિ પણ પ્રગતિમાન પણ રહે.

આજકાલ છાત્રાલય સંસ્થાઓ ઘણા મોટા પ્રમાણમાં ઊભી થવા લાગી છે. માયાપો પોતાનાં બાળકોના શિક્ષણથી અસંતોષ બનીને તેમને આવા છાત્રાલયોમાં ધકેલી મૂકે છે એવા અસંતોષનાં મૂળ માયાપ પાંડી શક્યાં નથી હોતાં. આપણે ધણીયે વાર જોઈએ છીએ કે વૈદિક શિક્ષણની બાળકમાં પણ આવા છાત્રાલયોમાં આવ્યા પછી વિદ્યાર્થીમાં બહુ ઝાઝો ફરક નથી પડતો. આનાં કારણો તપાસીએ તો ત્યાં પણ આપણને શાળા અને ગૃહના એકીકરણનો અભાવ જ મોટે ભાગે જાણવા દેખાશે. આજનાં છાત્રાલયો અને શાળાઓ વચ્ચે હજી સુધી મેળ જ નથી જામ્યો. છાત્રાલયને પોતાની શાળા હોય તો સારું ખરું પરંતુ આપણા જેવા ગરીબ દેશને આજે એ ન પોષાય તેવે વખતે કાંઈ પણ એક શહેરનાં એકથી વધારે છાત્રાલયો પોતાની વચ્ચે એક શાળા ઊભી કરી દે તેવું તો જરૂર બની શકે. છાત્રાલય અતે શાળા વચ્ચેનું એકીકરણ જેમ વધારે દૃઢ થશે તેમ વધારે છાત્રાલયના ગૃહપતિઓ પોતાના વિદ્યાર્થીના માયાપ સાથે ગાઢો સંબંધ જોડશે.

આજની સ્થિતિ તો ઘણી ખરાબ ગણી શકાય તેવી છે. છાત્રાશયના ગૃહપતિઓ અને ગાળાપો વચ્ચે પણ સુમેળ નથી. એકીકરણનો પ્રથમ વિચાર શિક્ષક અને ગાળાપ વચ્ચે મેળ જમાવવાનો હોઈ શકે.

ખીજો મુદ્દો આજે શિક્ષણની શાળા ઉપરાંત ખીજા અનેક પ્રકારની શાળાઓ ઊભી થવા માંડી છે તેની સાથેના એકીકરણનો છે. આજની શાળાઓ કેવળ યુદ્ધિનું જ શિક્ષણ આપે છે અને યુદ્ધિ સિવાયનાં વિદ્યાર્થીનાં ખીજાં અંગો દિગ્ગજ છે તેવી ખાતરી થવાથી સમાજના અનેક પ્રકારની અવનવીન સંસ્થાઓ ઊભી થવા લાગી છે. શરીરની કેળવણી શાળાઓમાં ન મળી એટલે વ્યાયામ-શાળાઓ ઊભી થઈ. ઇતરવાચનનો અભ્યાસ આપણી શાળાઓ ઠીક રીતે પૂરો ન પાડ્યો એટલે જુદાં વાચનાલયો અને પુસ્તકાલયો ઊભાં થયાં. વિદ્યાર્થીને અનેક પ્રકારની લાગણીઓને યોગ્ય રીતે વિકસવાનો અવકાશ ન મળ્યો એટલે સેવામંડળો અને યુવકમંડળો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. રાજકારણના જ્ઞાનથી શાળાઓએ વિદ્યાર્થીને વચિત રાખ્યા એટલે રાજકિય મંડળો ઊભાં થયાં. આ બધાં મંડળો અનિવાર્ય હતા શિક્ષણનો ક્રમ જ રીતે આજે રચાયો છે અને તેને અંગે જે અભ્યાસક્રમ ઊભા કરવામાં આવ્યા છે તે જોતાં આ પ્રકારના અન્ય શિક્ષણકાર્યને અવકાશ નથી રહેતો. એ જોતાં આની બધી સંસ્થાઓનું અસ્તિત્વ સર્વોચ્ચ શિક્ષણ માટે જરૂરનું છે પરંતુ આ બધી સંસ્થાઓ વચ્ચે પણ સાચા અર્થમાં એકીકરણ નહિ હોવાથી એ બધી મહેનત ધણી પ્રયાણમાં નકામી જાય છે.

મનુષ્યનું જીવન એક અને અખંડિત છે. એની સર્વગમ્યતા તોડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો એ જીવન હિનભિન્ન થઈ જાય ઉપર ગણ્યવેલી શિક્ષણસંસ્થાઓ મનુષ્યના અખંડ વહેતા જીવનપ્રવાહને વિભિન્ન કરવાના પ્રયત્નો કરે છે તેમ કહેવામાં હકીકતનું જ નિરૂપણ છે. યુદ્ધિના શિક્ષણની શાળાઓ શરીરનું શિક્ષણ ન આપી શકે અને તેની પૂર્તિ રૂપે વ્યાયામશાળા ઊભી થાય એ જરૂર ધમ્મજા જેવું છે. પરંતુ ઐદિક શિક્ષણની શાળા કેવળ યુદ્ધિને જ નિકસાવે અને વ્યાયામ શાળા કેવળ શરીરને જ વિકસાવે તો તો માણસનું શરીર અને મન બંને કૃષ્ણ બને. કોઈ વ્યાયામશાળા કેવળ હાથને જ વ્યાયામ આપે અને શરીરના ખીજા અંગોને અગણ્ય તો જે સ્થિતિ થાય તે જ સ્થિતિ યુદ્ધિની શાળા અને વ્યાયામ શાળાની સાચા એકીકરણ વિના થઈ રહી છે. સેવાની અનૈકવિધ પ્રેરણાઓ કરી રહેલાં નાનાંમોટાં મંડળો દ્વારા વિદ્યાર્થીઓની અનેક પ્રકારની લાગણીઓને વિકસાવવાના પ્રયત્નો થાય છે એ જરૂર પ્રશંસનીય કહી શકાય. પરંતુ આજનો અનુભવ તો એવો છે કે સેવાની એની પ્રેરણાઓ વિદ્યાર્થીઓ માત્ર તેના મંડળો દ્વારા જ કરી શકે છે. યુદ્ધિની શાળાઓમાં કે ઘરોમાં તેમની તેની પ્રેરણાઓ અભાવ દેખાય છે. મંડળદ્વારા ખીજાની ખાતર દુષ્ટો સડન કરવા જનાર સુધી વિદ્યાર્થી ઘરમાં જરા જેટલી સેવાનું કામ પણ હાથ ન ધરે તેના બનાવો આજે અસામાન્ય નથી. આનો સીધો અર્થ એ છે કે વિદ્યાર્થીની યુદ્ધિ અને ઊર્મિ વચ્ચે શિક્ષણની દૃષ્ટિએ જ મેળ જાયો નથી. એનું કારણ શિક્ષણની આવી જુદીજુદી સંસ્થાઓ વચ્ચે એકીકરણ કરવામાં આવ્યું નથી એ છે. આપણે આશા રાખીએ કે એક દિવસ એવો જરૂર આવશે કે જ્યારે મનુષ્યની કેળવણીનું કામ એકધારું અને સતતચાલુ બનશે. એવે વખતે જુદીજુદી શિક્ષણસંસ્થાઓની જરૂર નહિ રહે પરંતુ સવારથી રાત સુધીના દિનભરના કાર્યક્રમમાં બધા જ પ્રકારની તાલીમને અવકાશ મળે તેવો ક્રમ એક જ કેળવણીની સંસ્થાએ ઊભો કર્યો હશે આ દિવસ ન આવે ત્યાં સુધી શિક્ષણની અલગ અલગ સંસ્થાઓએ પોતાપોતાની અંદરના એકીકરણના વિચારો વધારે દૃઢ કરવા જોઈએ.

એક બીજો વિચાર અહીં અસ્થાને નહિ ગણાય. આજકાલ ઉદ્યોગના શિક્ષણની વાતો પણ ખૂબ ગતિમાન થઈ છે અમુક વરસની ઉંમર પછી વિદ્યાર્થીઓ માટે ઔદ્યોગિક શાળા બંધી કરવામાં આવે તેમ જ ફિશર અવસ્થાનાં બાળકો માટે બુદ્ધિના શિક્ષણની સાથે જ ઉદ્યોગનું શિક્ષણ પણ બંધી કરવામાં આવે એવા વિચારો પણ આજે નેશનલર આવી રહ્યા છે. આજે દેશની કેળવણીની પૂર્વધટનામાં આ વિચારો આવશ્યક છે પરંતુ જેમ બીજી બાજતોમાં કરવામાં આવી છે તે જ રીતે બુદ્ધિના શિક્ષણની પૂરક છતાં એકીકરણ વિનાની ઉદ્યોગશાળા બંધી થશે તો તેમાંથી આપણે બહુ જ એકાં લાભ ઉઠાવી શકવાના છીએ. ઉદ્યોગ વિદ્યા જીવનનું અનિવાર્ય અંગ ગણાયું નેઈએ એના ચોખ્ખા સ્વરૂપમાં ફિશર માટેની તેમ જ કુ માટેની શિક્ષણસંસ્થાઓમાં એનું શિક્ષણ ઓતપ્રોત થઈ જવું જોઈએ વિશિષ્ટ ઉદ્યોગસંસ્થા આગળ જતાં વિદ્યાર્થીને કામ આવે એ તો એની વિશિષ્ટ પ્રકારની તાલીમ માટે હોય. ચોક્કસ વરસની ઉંમર પછી બાળુનાર વિદ્યાર્થીને માથે એકાએક ઉદ્યોગની તાલીમ આવી પડે તો વિદ્યાર્થીને તેનાથી વ્યવહાર પૂરતો લાભ થાય; એથી વિશેષ જીવનના સર્વાંગી વિકાસની કેળવણી તેને મળે જ નહિ.

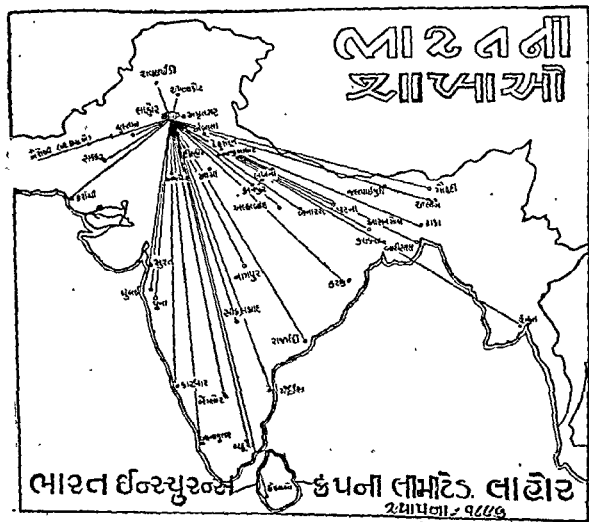
એકીકરણના સંબંધમાં શિક્ષણની દૃષ્ટિએ ત્રીજો વિચાર આજે શિખવાતા વિષયોના એકીકરણનો છે. કોઈ પણ શાળામાં જઈને નજર નાખીએ તો આપણને માલૂમ પડે છે કે શાળામાં શિખવાતા વિષયોને એક બીજા સાથે જોડી કે કરી જ લેવા દેવા નથી. જમાનો નિષ્ણાતોનો છે. ગણનિષ્ણાત શિક્ષકો પોતાના વિષયનું મહત્ત્વ, ગાવામાં અને શક્ય તેટલાં સાધનો વડે વિદ્યાર્થીના જાનમાં તેને રેડી દેવામાં ઇનિ કર્તવ્યતા માને છે. જુદાજુદા વિષયના શિક્ષકો એક બીજાના મધ્યે અને વિષયના શિક્ષણથી લગભગ અનણ જ હોય છે. વિદ્યાર્થીના કુમળા મગજ ઉપર વસ્તુની આગાહ છાપ જોડે છે એમને પણ એમ જ લાગે છે કે આ બધા વિષયોને કરી જોડી નથી તેની જ રીતે શાળામાં શિખવાતા કોઈ પણ એક વિષયને અને પોતાના સર્વાંગી વિકાસને કરી જ સંબંધ નથી. વિદ્યાર્થીઓ આ હકીકત વ્યક્ત કરી શકતા નથી પરંતુ તેમના જીવનના વ્યવહારમાં સુક્રમતાથી જોનાર શિક્ષક તુરત જ પારખી લે છે કે આ પ્રકારની સંગતિને અશ્વાસ તેમનામાં ઊતરેલો હોય છે.

શાળામાં જે વિષયો શિખવાય છે તે વિષયોની સાંસ્કૃતિક કિંમત અચૂક હોય જ છે. માનવતાના દૃષ્ટિબિંદુનો વિકાસ ઇતિહાસભૂશાળ કરાવે તો માનવસંસ્કૃતિનું માપ બાપાઓનો અભ્યાસ આપી શકે છે. ગણિત જેવા વિષયથી માણસમાં ચોક્કસાઈ આવે તો વિજ્ઞાનના અભ્યાસસદાર બળુનારની દૃષ્ટિ વૈજ્ઞાનિક અને વિશાળ થાય ચોક્કસાઈ અને વિશાળ દૃષ્ટિનો પણ સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં ઘણો મોટો ફાળો હોય છે. આ દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો પણ જુદાજુદા વિષયોની કંટાળાભરેલી વિગતોને બાદ કરતાં તે તે વિષયોના અભ્યાસની પાછળનું દૃષ્ટિબિંદુ ઘણું અંશે એક સરખું જ હોય છે. આજના અભ્યાસક્રમની ધરેડમાં પડેલો શિક્ષક આ દૃષ્ટિબિંદુ વીસરી જાય છે અને પરિણામે બળુવાના વિષયોના એકીકરણથી થતા અનેક લાભોથી વિદ્યાર્થી વંચિત રહે છે. બીજાકોઈ વિચારણાને બાજુએ મૂકીને માત્ર વિષયોના આવા એકીકરણના મુદ્દાને આજના શિક્ષકો નજરમાં રાખે તો પણ શાળામાંથી વિદ્યાર્થીને થોડો ઘણો લાભ મળી શકે.

અને એકીકરણના વિષયમાં સૌથી મહત્ત્વનો વિચાર શાળાના બળુતરની સાથે જીવનમાં તમામ વ્યવહારોના એકીકરણનો છે. આજના આપણા અભ્યાસક્રમો કેવળ તરંગી રીતે ધડાયા છે.

આજના આપણા પાઠ્યપુસ્તકો વ્યવહારવિદ્યાથી દૃષ્ટિના પરિણામ રૂપ છે. શાળાનું આપણું તંત્ર શાળા બહારની દુનિયા સાથે જરા જોડાણ પણ સંબંધ રાખતું ન હોય એ પ્રકારનું છે. શાળાની શિક્ષણપદ્ધતિ પણ બહારના જીવનની સાથે સંગતિ ધરાવતી નથી હોતી. વર્ગમાં પ્રતિદાસનું શિક્ષણ અપાતું હોય તે વખતે વર્ગ બહાર ભગવાઈ રહેશે જીવતો પ્રતિદાસ વર્ગમાં ભણતાં બાળકોને જોવા ન મળે એ સ્થિતિ શોચનીય ગણાય. શાળાના ઓરડામાં ગણિતનું શિક્ષણ લેતો હોય તેવો વિદ્યાર્થી વ્યવહારના ગણિતમાં ગમરાઈ જાય એ પરિસ્થિતિ પણ અસહ્ય ગણાય. આમ છતાં દુઃખપૂર્વક આપણે કબૂલ કરવું જ જોઈએ કે આજે કંઈક આવી જ પરિસ્થિતિ પ્રવર્તે છે. શિક્ષણનો અભ્યાસક્રમ વિદ્યાર્થીની આસપાસ પડેલી જીવતી જાગતી દુનિયાને નજર સમક્ષ રાખીને ઘડાય ત્યારે જ જીવનનું અને શિક્ષણનું જરૂરી એવું એકીકરણ થયેલું ગણાય.

શિક્ષણમાં એકીકરણના આદર્શ મુદ્દાઓ ઉપરથી વાંચનાર સગજ શકશે કે એકીકરણ વિનાનું શિક્ષણ લગભગ નિષ્ફળ નિવડે છે એ પરિસ્થિતિ યાજવા માટે આપણે તમામ શિક્ષકોએ હવે કટિબદ્ધ થવું જોઈએ.

સામયિકોમાંથી

[૧]

શિક્ષકવૃત્તિ

ગયા પખવાડિયામાં અમદાવાદમાં વર્ષોની શિક્ષણયોજના વિષે મેં વ્યાખ્યાન આપ્યું અને વ્યાખ્યાનને બીજે દિવસે પ્રશ્નોત્તરી થઈ. તેમાં અનેક મતના પ્રશ્નો હતા, તેની વાત અહીં નથી કરતો. પણ લગભગ એથા ભાગના પ્રશ્નો પ્રાયગિક શાળાના શિક્ષકોના ટૂંકા પગાર અને ટૂંકા જ્ઞાન વિષેના હતા. એ પ્રશ્નોના સાર આ હતા: ‘આજના શિક્ષકો જેમને પેટ પૂરતું ખાવા પણ મળતું નથી અને જેમને નિર્વાહ માટે બીજે કાંઈ મારી શક્તિનો વ્યય કરવો પડે છે તે શિક્ષકો મારફત આ નવી કેળવણી, જે ખાસ પ્રકારની આવડતો અને વિવિધ વિષયોનું જ્ઞાન માંગી લે છે, તેનો અમલ કરાવવાના સંકલ્પો સેવવા એ સુવધારા પડતું નથી?.....’ શિક્ષકોના પેટનો ખાકો પૂરવાની પેટની પ્રથમ કરવી જોઈએ નહિ?’

શિક્ષકોની આગળ કોઈ નવી યોજનાની વાત કરવામાં આવે ત્યારે તેઓને ખિચારાઓને આમ પોતાનું પેટ ઉઘાડું કરીને બતાવવું પડે એ ખરેખર બહુ દુઃખદ અને કરુણ દશા છે. શિક્ષકનું કામ બહુ મહત્ત્વનું છે એ તો સૌ કોઈ સ્વીકારે છે. દેશના ભાવિનો આધાર મુખ્યત્વે કરીને શિક્ષકના કામ ઉપર છે. વિદ્યાર્થીઓના જીવનનું અને ચારિત્ર્યનું ઘડતર એના હાથમાં છે. એ જો ઉચ્ચ આદર્શોની અને ઉચ્ચ કર્તવ્યચુદ્ધિની ભાવનાઓથી રંગાયેલો હોય, તેનું પોતાનું પવિત્ર અને તેજસ્વી હોય, પોતાના ધંધા પ્રત્યે તેના દિલમાં પ્રેમ હોય, અને પોતાના ધંધાના ગૌરવનો તેને સદ્ગમ અને તીવ્ર ખ્યાલ હોય તો જ તે પોતાની ફરજ બરાબર અદા કરી શકે. શિક્ષક એ કાંઈ પોતાના પેટિયા માટે મજૂરી કરનારો વૈતરો નથી. એટલે શિક્ષકને જો હરહંમેશ પોતાના પેટિયાનો જ વિચાર કરવો પડતો હોય તો બહેતર છે કે એ શિક્ષકનો ધંધો છોડી દૂધ કોઈ બીજે ધંધે વળગી જાય પણ સમાજને કાંઈ શિક્ષકો વગર ચાલવાનું નથી. એટલે સમાજે પણ સમજવું જોઈએ કે તેને વૈતરો અથવા તો વેલિયા નહિ, પણ પોતાનાં જાળકો માટે પોતાના ધંધાના પ્રેમવાળા, સંતોષી અને તેજસ્વી શિક્ષકો જોઈતા હોય તો તેઓ પેટની ચિંતાથી મુક્ત રહે એટલું તેમને આપવું જ પડશે. બીજાં કામકાજ અથવા ધંધામાં જેમ નફાનુકસાન તત્કાળ અને પ્રત્યક્ષ રચૂળ રૂપમાં દેખાય છે તેમ શિક્ષકના કામમાં નથી દેખાતો માટે તેના કામની સમાજ યોગ્ય કદર ન કરે એ વાજબી નથી. શિક્ષક વર્ગને ભૂખે મરતું પડતું હોય તો સમાજને માટે શરમજરેલું છે!

પરંતુ આની સાથે એ પણ કહેવું જોઈએ કે શિક્ષકને માટે નફો અથવા કમાણી એ કદી પ્રેરક અથવા ઉત્તેજક કારણ ન હોવું જોઈએ. શિક્ષક કાંઈ વેપારી વાણિયો નથી કે જેનું મૂલ્ય આપો તેવો માલ આપે અથવા કોન્ટ્રાક્ટર નથી કે જેટલું દામ આપે તેટલું કામ કરી આપે. શિક્ષકે પોતાનું કામ કરતી વખતે, વિદ્યાર્થી આગળ પોતાનો આત્મા ધાલવતી વખતે અથવા વિદ્યાર્થીમાં ચેતન રેડતી વખતે પોતાના પગાર સામું નથી જ નોવાનું. શિક્ષક નામને લાયક થવા માટે, વિદ્યાર્થીમાં રહેલી શક્તિઓને જાગૃત કરવા માટે, તેણે પોતાનું ચારિત્ર વિશુદ્ધ રાખવું જોઈશે.

પોતાની શક્તિ, પોતાનું જ્ઞાનમંડળ, પોતાની આવડત વધારવા સદા ઉદ્યમી રહેવું પડશે, સ્વાધ્યાયમાં સદા રત રહેવું પડશે અને વિદ્યાર્થીઓના જીવનનું ધકતર, વિદ્યાર્થીઓના પોતા પ્રત્યેનો પ્રેમ અને સહભાવ એને જ પોતાની સાચી કુળાણી ગણવી પડશે. હાત્રની સમાજવ્યવસ્થામાં હુનરઉદ્યોગ તથા વેપાર કરનારા કોઈ સક્ષમિપતિ થઈ શકે છે, પણ શિક્ષકે એ આગંધા કદી રાખવાની નથી સુખ્ય વે કરીને ધનવૈભવને પ્રતિષ્ઠાનું રચાવ આપનારા આજના સમાજમાં પણ શિક્ષકની પ્રતિષ્ઠા તો કદી પણ તેના ધનથી મધાવાની નથી. દરકોઈ સમાજમાં શિક્ષક હંમેશાં સાદું, સંયમી અને ખીજા ધંધાવાળાઓને મુકાબલે ગરીબ જીવન ગાળવું પડવાનું, અહીં ગરીબ સખ્દ ભારે અર્થમાં લેવાનો છે. પોતાની જરૂરિયાતો જેણે સ્વેચ્છાથી મર્યાદિત કરી છે અને તે સ્થિતિમાં પોતાને સુખસંતોષ છે એવું જીવન, એ અર્થ અહીં કરવાનો છે. બાકી ખરો ગરીબ તો તે છે જેને પોતાની ગમે તેવી ધનવૈભવવાળી સ્થિતિમાં પણ સંતોષ નથી, જે હંમેશાં પોતાની જરૂરિયાતો વધારવાના જ ભેત રચ્યાં કરે છે અને જે એની પાછળ વસોપાન અને દાવવેલ ક્યાં જ કરે છે. એ જેને પોતાની સ્થિતિમાં સંતોષ છે અને જે સામાન્ય સુખસગવડો માટે બેપરવા છે એ તો મસ્ત થઈને ફરે છે. ખરો શ્રીમંત એ જ છે. આવો સંતોષ, આવી મસ્તી જેનામાં નથી તે શિક્ષકના ધંધાને શોભાવી શકવાનો નથી.

પણ આ તો શિક્ષકવૃત્તિની તાત્વિક ચર્ચા થઈ. પણ પેટના ખાડા વિષેની શિક્ષકોની ફરિયાદનો આપણે વિચાર તો કરવો જ જોઈએ. ખીજાં સરકારી ખાતાંઓમાં નોકરી કરનારાઓને મુકાબલે અથવા વેપારઉદ્યોગ કે વકીલ દાકતરના ધંધા કરનારાને મુકાબલે શિક્ષકોના પગાર ઓછા છે એ વિષે શંકા નથી. પરંતુ વેપારઉદ્યોગ અને વકીલ દાકતરના ધંધા સ્વતંત્ર ગણાય. એમાં જે હાની જાય છે તે બહુ શ્રીમંત થાય છે, અને નથી હાવતા તે રખડી પણ જાય છે. ઝોટલે એની સાથે આપણે શિક્ષકોની સરખામણી નહિ કરીએ. પરંતુ ખીજાં સરકારી ખાતાંમાં આવડત અને શક્તિના પ્રમાણમાં જેટલા પગાર મળે છે તેટલા પગાર શિક્ષક ખાતામાં પણ મળવા જોઈએ, અને ન મળતા હોય તો એ અન્યાય સરકારે દૂર કરવો જોઈએ, એ વિષે શંકા નથી. વળી પ્રાથમિક શાળાઓના, માધ્યમિક શાળાઓના તથા કોલેજોના શિક્ષકોના પગારમાં જે ભારે અંતર છે તે પણ દૂર થવાની જરૂર છે. પ્રાથમિક શાળાઓમાં નાનાં બાળકો સાથે છ.છ.કલાક માયાદુટ કરનાર શિક્ષકનો પગાર પંદર કે વીસ રૂપિયા હોય અને કોલેજમાં બે ત્રણ કલાક વ્યાખ્યાન કરી જનાર અથવા નોટ્સ લખાવી જનાર પ્રોફેસરનો પગાર બસોથી માંડીને હજાર હજાર અને બુખ્યે હજાર હોય તે ચિપમતામાં ભારે અન્યાય રહેશે છે. કારણ કામના મહત્ત્વની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકનું કામ કોલેજના પ્રોફેસર કરતાં જરાયે ઊંચરતા પ્રકારનું નથી.

અહીં એ વસ્તુ નોંધવી જોઈએ કે તમામ સરકારી અને સાર્વજનિક ખાતામાં પગારનું ધોરણ આપણા દેશના કરોડો લોકોની જે સ્થિતિ છે તેની સરખામણીમાં કાંઈક શોભી, શકે એવું રાખવાની જરૂર છે. ખીજાં સરકારી ખાતાંમાં પગાર બહુ મોટા હોય તો ધડાડવા જોઈએ. બાકી પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકો જે સમાજ વચ્ચે પોતે રહે છે તેની સ્થિતિનો વિચાર કરી તેની સાથે પોતાની સરખામણી કરે તો તેઓને બહુ ઓછું મળે છે એમ ન કહેવાય.

આ પ્રશ્નની એક ખીજી બાજુનો પોણું વિચાર કરવાની જરૂર છે. આજે સમાજમાં પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકની પ્રતિષ્ઠા જોઈએ તેવી નથી. શિક્ષક ઝોટલે વેદિયાં, પંતુજ,

એવો અભિપ્રાય સમાજમાં પ્રચલિત છે. આનું કારણ શિક્ષકને એછો પગાર મળે છે એ નથી. આ અપ્રતિષ્ઠાનું મોટું કારણ તો શિક્ષકનું સમાજમાં જે સ્થાનાત્મિક સ્થાન છે અથવા હોવું જોઈએ તેને અનુરૂપ ધણી શિક્ષકનું જીવન અને વર્તન નથી હોતું તે છે. શાળામાં વિદ્યાર્થીઓને અમુક વિષયો ભણાવવા એટલેથી શિક્ષકનું કર્તવ્ય આટલું નથી. વિદ્યાર્થીઓને આરિયન ધર્મનો જોડો આપવો તે જ કરી શકે છે તેનું પોતાનું આરિયન ધર્મનું ધારણ કરવું જોઈએ, એ આપણે ઉપર કહી ગયા. પણ તે ઉપરાંત સમાજને લગતાં તમામ સાર્વજનિક કાર્યોમાં લોકોને કેળવણી આપી તેણે દોરવાના છે. સામાજિક સુધારાઓમાં તે અગ્રણી હોવો જોઈએ. પણ આજે મોટા ભાગના શિક્ષકો અગ્રણી નથી હોતા તે હું દાખલાથી સ્પષ્ટ કરીશ. સરકારી કાયદાથી હરિજન બાળકોને સાર્વજનિક શાળાઓમાં ખીજ કોમનાં બાળકો સાથે બેસવાની છૂટ છે. મેં કેટલીયે શાળાઓમાં જોયું છે કે હરિજન બાળકોને શાળાઓમાં દાખલ થતા રોકવામાં શિક્ષકો ઠીકઠીક ભાગ ભજવે છે. જૂના વિચાર પ્રમાણેના ધર્મનો સિદ્ધાંત શિક્ષકને નડતો હોય છે એમ પણ નથી હોતું. ગામલોકના ડરથી જ તે આ પ્રમાણે વર્તે છે. ખીજ તરફથી જ્યારે સરકારી ઇન્સ્પેક્ટરનો ભય આવે છે ત્યારે એ દયામણી દશામાં આવી પડે છે. ગામલોક આગળ પોતાનું પેટ ઉઘાડું કરીને જામો રહે છે, અને કહે છે કે 'હું જો હરિજન બાળકને ન બેસાડું તો મારો રોટલો જાય.' ઇન્સ્પેક્ટરને કહે છે કે 'બાઈશાળ, મારે ગામમાં રહેવું છે, લોકોની ધતિરાજ વહેણું તો હું ટકી ન શકું.' આમ આ સુધારાની બાબતમાં મોટા ભાગના શિક્ષકો તદ્દન લાચાર અને નિષ્ક્રિય રહે છે. આવો વિચારો, નિષ્ક્રિય, લાચાર માણસ કોઈ દિવસ પણ કોઈના આદરને પાત્ર થઈ શકે ખરો? પોતાના વિદ્યાર્થીઓ આગળ ન્યાય, સમભાવ, વીરતા એવા ગુણોના કયા આદર્શો તે રજૂ કરી શકે? ખીજે દાખલો લઈએ. લગ્નવ્યવહારની બાબતના, જાતજાતના ખર્ચોની બાબતના એવા કેટલાયે સંસારસુધારાના પ્રશ્નો સમાજ આગળ પડેલા છે. જોમાં આપણા શિક્ષકો શો કાળો આપે છે? આવા સુધારા કરવા માટે જે થોડું ધણું સાહસ જોઈએ, જે બહાદુરી જોઈએ તે એક વર્ગ તરીકે આપણા પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકો બતાવે છે ખરા? આવી બાબતમાં સમાજ અણસમજૂ હોય તો તેનો વિરોધ વહોરી લેવાનું સાહસ કરવાની શિક્ષકની તૈયારી ન હોય તો તેઓ તત્પક્ષીરિતે પોતાના વિદ્યાર્થીઓનું અને પરોક્ષ રીતે સમાજનું ગુરુપદ શી રીતે શોભાવી શકે? આપણા સમાજને આવશ્યક નવા સુધારાઓમાં અને વિચારોમાં આગળ પેડીને કામ કરવા જો તે તૈયાર થાય તો જ સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી શકે. એટલે પોતાનો પગાર કેમ વધે એટલો જ નહિ પણ પોતાના કામને પોતે શી રીતે શોભાવી શકે, શી રીતે સમાજના સાચા આદરને પાત્ર પોતે થઈ શકે એનો વિચાર તેણે પ્રધાનપણે કરવાનો છે. કેળવણીમાં જે સુધારા કરવાની વાત આલે છે તેથી ડરી જવાને બદલે તેણે તો એ સુધારાનો અભ્યાસ કરી તે બરાબર રીતે સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એ સુધારા પોતાને વાજબી લાગે તો તે દાખલ કરવા ખાતાને પણ તે પ્રેરણા આપી શકે. અને તે અમલમાં મૂકવાનો પ્રસંગ આવે તે પહેલાં તેણે તો કેટલીયે પૂર્વતૈયારી કરી લીધેલી હોવી જોઈએ. સાચી જીવિતી અને શુભ નિષ્ઠાથી કામ કરનાર માણસને સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા મળે જ છે. વળી આજના સંક્રાંતિકાળમાં શિક્ષક જેવું પ્રતિષ્ઠિત પદ વીરતા અને સાહસ વિના ભોગવી નહિ જ શકાય.

[૨]

બાલ માતા

૧૯૧૪-૧૮ ના મહાયુદ્ધના સંહારમાંથી નવું પ્રજાજીવન જન્મ્યું. તે સાથે કેટલીક નવીન ભાવનાઓ અને વ્યવસ્થાઓ જન્મી. તેમાંની એક ભાવના બહુજ નાનાં બાળકોનાં સંરક્ષણની અને તેમના જીવન વિકાસની. કૃષ્ણ અને સેગીનના સિદ્ધાન્તોમાં આ ભાવના હતી જ: પણ મેડમ મોન્ડીસોરીના તે જ સિદ્ધાન્ત પર રચાયેલા નૂતન દર્શને અને તેની સિદ્ધિના પ્રયત્નોએ આ ભાવનાને નવો જન્મ અને નવો વેગ આપ્યો હતો. તેના પરિણામે જગતભરનાં બાલ-કુલો નવું જીવન ઝીલવા લાગ્યાં. આપણા પ્રાંતે પણ એ સંદેશ ઝીલ્યો અને પંદર સત્તર વર્ષ પહેલાં એ ભાવનાનો પ્રચાર બાલમંદિરના આરંભથી થવા લાગ્યો. આજ પંદરસત્તર વર્ષના ગાળા પછી કચ્છ, કાઠિયાવાડ, ગુજરાતમાં બાલમંદિરોની સંખ્યા હીક હીક છે. પરંતુ તેમાં પ્રવેશી શકે તેવાં બાલકોની સંખ્યા આગળ હાલનાં બાલમંદિરોની સંખ્યા ઘણી અલ્પ છે. આપણા પ્રાંતના નકશામાં આવાં સ્થાનોનાં મિનુટોએ કેટલાં બધાં જોઈએ છે? પણ આપણે જરૂર છે એવાં બાલગૃહોની અને બાલશાળાઓની કે જ્યાં ગરીબ કુટુંબનું બાળક પણ પ્રવેશી શકે. એક તરફથી આવી બાલશાળાઓ ખર્ચાળ ન જોઈએ તેમ બીજી તરફથી તેને આવશ્યક વાતાવરણ અને સગવડો ઉત્પન્ન કરવામાં રાજ્યનો અને પ્રજાનો સારો સક્રિય સ્થાવર હોવો જોઈએ આવી બાલશાળાઓ અને બાલગૃહો શહેરની શેરીએ શેરીએ અને ગામડે ગામડે ઉધાડવાની જરૂર છે.

આવી બાલશાળાઓ બાળકનું સાચું ગૃહ બને. તેના શરીરનો અને મનનો વિકાસ થવાની અહીં પૂરી સગવડ હોય. તેવી સગવડ તથા તેનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરનાર શિક્ષક બાળકોની માતા જેવા હોય. માતાની કામગીરીઓની કાળજી, માતાની હૃદયમંત્રી લાગણી, બાળકના બધાં દોષોને ગળી જતી તેની ઉદારતા, તે દોષોને યુક્તિથી તથા સહૃદયતાથી દૂર કરવાની તેની ધીરજ, અને સગમ વાતાવરણ ભરી દેતી બાળક માટેની તેની વત્સલતા : આ બધું બાલશાળાના શિક્ષકમાં હોય. બાળકની માતા બનવું અને તેમાં પણ પુરુષ શિક્ષકે માતા બનવું તે તેના માટે દુષ્કર કાર્ય છે. આ કાર્ય માટે કુદરતે સ્ત્રીને કેટલીક અનુકૂળતાઓ આપી છે. પ્રાથમિક શાળાઓમાં આપણા દેશમાં સ્ત્રી શિક્ષિકાઓ નથી એ બહુ વિચિત્ર હકીકત છે. આપણા સમાજની અને ધર્મની માન્યતાઓ અને રૂઢિઓ, તથા તેનાં કેટલાંક બંધનો એવાં છે કે તેણે સ્ત્રીનું કર્તવ્યક્ષેત્ર ધરતી ચાર દિવાલોની અંદર મર્યાદિત કરી દીધું છે. પુરુષની ગૃહિણી, સચિવ, સખી અને પ્રિયશિષ્યા બનીને સ્ત્રી, પુરુષની સાથે અનેક ક્ષેત્રોમાં ફરતી. આ અતિ પ્રાચીન સમયની હકીકત છે પણ પછી સ્મૃતિયુગમાં અને તે પછીના મધ્યયુગમાં સ્ત્રીમાં ગિલકતની જ ભાવના આરોપાઈ ત્યારથી સ્ત્રી સ્વતંત્રતા અને સ્વાશ્રય રહિત બની અને તેનું જીવન સ્વતંત્ર બન્યું. સ્ત્રીજીવનના વિકાસને રૂંધતી અનેક પરંપરાઓમાં તેનું આર્થિક પારતંત્ર્ય મુખ્ય છે. આવાં કારણોથી સ્ત્રી ધરતી બહાર નીકળી ન જ શકી. વસ્તુતઃ તો બાલશાળાઓમાં તથા પ્રાથમિક શાળાઓમાં સ્ત્રીનો જ અધિકાર જોઈએ. ગૃહની જેમ તે તેની પણ અધિષ્ઠાત્રી છે. પ્રાથમિક શાળામાં તો તેનું યોગ્ય સ્થાન તે પામી શકી નથી પરંતુ ગૃહમાંના તેના ઉચ્ચ સ્થાનેથી જ આજ તે પદ્મ્યુત થઈ છે.

પશ્ચિમના બધા દેશોમાં અને નવી સંસ્કૃતિ અને ભાવનાને અપનાવતા પૂર્વના કેટલાક દેશોમાં, બાલશાળાઓમાં સ્ત્રી શિક્ષિકાઓ જ હોય છે. આવી શાળાઓમાં પુરુષ

શિક્ષક હોય એ વિચાર અકલ્પ્ય નેવો છે. બાળશાળાઓમાં સ્ત્રીનું સ્થાન અનેક રીતે યોગ્ય છે. નાનાં બાળકો પ્રત્યેનો જનનીભાવ સ્ત્રીમાં સહજ છે. સમજનાં પ્રાણીઓની સ્ત્રી-જાતિમાં એ ભાવ ઉત્કટપણે રહેલો છે. મિન્ન મિન્ન જાતિમાં તે લાગણીના આવિષ્કારની ક્રિયા ભલે મિન્ન રૂપે દેખાય, પણ ભાવ તો એક જ છે. મનુષ્યજાતિમાં સ્ત્રીમાં એ ભાવ વિશિષ્ટ રૂપે વિકાસ પામેલો દેખાય છે. આ કારણે બાલશાળાઓમાં સ્ત્રી શિક્ષિકાઓ જ હોય એ વિચાર વિના વિલંબે સ્વીકારવો જોઈએ, અને જનકધ્યાણુ ધન્યતા સર્વ વિચારકોએ તેના પ્રચાર અને અમલ માટે બધી તૈયારી કરવી જોઈએ. સામાજિક માન્યતાઓ અને વહેંચેલો અને ધર્મનાં કેટલાંક ખેંટાં બંધેને તે પહેલી તકે દૂર કરી સ્ત્રીઓને આ અતિ મહત્વના કાર્ય માટે તૈયાર કરવી જોઈએ. આજે ઘણી ખરી પ્રાથમિક કન્યાશાળાઓમાં સ્ત્રીઓ શિક્ષિકા તરીકે કામ કરે છે એ સાચું છે, પણ આ યોજનામાં શિક્ષણને બદલે અને બાળકના વિચારને બદલે સ્ત્રીની નિરાધારતાનો તથા તેની આર્થિક મૂંઝવણનો વિચાર મુખ્ય હોય છે. પ્રાથમિક કન્યાશાળાઓમાં કામ કરતી શિક્ષિકાઓનો મોટો ભાગ વિધવાઓ અને નિરાધાર અબળાઓ હોય છે (અને કોઈ સ્થાને પુરૂષો હોય છે તો તે નોકરીમાંથી જીતરી ગયેલા કામ કરવાને અસક્ત અને જૂદા હોય છે). વિધવાઓની તથા નિરાધાર સ્ત્રીઓની આર્થિક તેમ જ સામાજિક સ્થિતિ સુધારવાનું, તેમની મૂંઝવણ ટાળવાનું અને તેઓ સુખથી જીવન વ્યતીત કરી શકે તેવી સગવડ આપવાનું કાર્ય લોકોપકારક છે પણ તેમ કરવામાં શિક્ષણનું કાર્ય ગૌણ ન બનવું જોઈએ. આપણી સામાજિક રૂઢિઓ અને માન્યતાઓને લીધે આવી બહેનોની દૃષ્ટિ તથા તેમનું માનસ એવાં સંકુચિત હોય છે, કે નાની બાલિકાઓનાં કોમળ મન અને હૃદય પાસે એવો આદર્શ ધરવો યોગ્ય નથી. જીવનનો ઉદ્દાસ, આનંદ, અખૂટ કાર્યશક્તિ, ઉચ્ચ કર્તાવ્ય, વિશાળ તથા ઉદાર દૃષ્ટિ-આ બધું સામાજિક પરિસ્થિતિએ તેમનામાં સૂકવી દીધું છે. એ સૂકાય નહિ તથા તેમના સંસર્ગમાં રહેલી બાલિકાઓના જીવનને નવપદ્મવિત કરે તેવી યોજના હાલના કેળવણીકારોએ કરવી જોઈએ, અને તેમ કરીને હાલની પરિસ્થિતિને સુધારવી જોઈએ.

બાલશાળાઓ સંસ્કારી અને નવીન બાવના ઝીલતી સ્ત્રીઓની જવાબદારી પર મૂકવી જોઈએ. આમ થવું એ એક વ્યક્તિનું કે એક વર્ગનું કામ નથી. ભવિષ્યની પ્રજાનું હિત ધરાવનારા સમાજસુધારકોએ અને કેળવણીકારોએ તથા રાજધુરા વહેનાર પ્રમુખિતરવી સચિવો અને રાજવીઓએ આ પરિવર્તનના કામને વેગ આપવો જોઈએ તથા તે માટે બધી સગવડો ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ. આ સ્થિતિ લાવવામાં કેટલોક સમય જશે. પ્રજાના પક્ષપાતી જીવનમાં સન્ધિકાળ દીક દીક લાંબો હોય છે. પણ એ પરિવર્તન થાય ત્યાં સુધી બેસી ન રહેતાં, તેના માટે અનુકૂળ વાતાવરણ અને ભૂમિકા તૈયાર કરવાનું કામ આજથી શરૂ થવું જોઈએ.

‘સૌરાષ્ટ્રશિક્ષક’માંથી]

કાલિદાસ વ. ૬૯

વ્યાખ્યાનોમાંથી કંઈક

ધરમાં અને શાળામાં મૂળવતું બાળક

[સૂરતના નૂતનશિક્ષણ સંઘના આશ્રય હેઠળ તા. ૧૬ી ઓગસ્ટે શ્રી. હરસાઈ ત્રિવેદીએ આપેલા નહેરુ વ્યાખ્યાનમાંના થોડાક મુદ્દાઓ અહીં હતાયાં છે.]

પરંપરા પછી એકાદ બે વર્ષ પછી બાળકને કિલકિલાટ સંબંધાય છે, ત્યાં તેના માગ્યાપને આપ્યું જગ જગ્યા હોય એટલે આનંદ થાય છે અને તેઓ તેને જાતજાતનાં લાડ લડાવે છે, પશુ ત્રણ ચાર વર્ષ પછી એ આનંદ કોણ જાણે ક્યાં સુકાઈ જાય છે અને આનંદને બદલે ઊઝડી જ પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થાય છે. બાળક સમજાયું થાય છે તેમ તેમ તે પિતાને વધારે ને વધારે મૂઝવે છે અને માને ત્રાસ આપતું હોય એમ લાગે છે. બાળક સમજાયું થાય છે કે પિતાને પોતાના પ્રત્યેક કાર્યમાં ખસેલ પહેંચે છે-વિશેષ પડે છે, પોતાના કાર્યમાં દીલ થાય છે અને ધીમે ધીમે પિતા મુશ્કેલીમાં આવી પડે છે અને પરિસ્થિતિ ધીમે ધીમે વિપત્તિ યતી જાય છે, સામાન્ય પિતા આ પરિસ્થિતિ દૂર કરવા ક્યાં તો બાળકને ધમકાવે છે, મારે છે કે પછી રડાવે છે, આમ તે પોતે પોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવાના નિષ્ફળ પ્રયત્નો આદરે છે.

જરા વધારે કેળવાયેલા પિતા પોતાને હેરાન કરતા બાળકને ક્યાં તો બાળકની માને આશરે મૂકશે અથવા તો એ બાળકને જાતજાતની લાલચ આપીને પોતાનું કાર્ય આટોપશે. જેવી મૂઝવણ બાળકના માગ્યાપને થાય છે તેવી જ મૂઝવણ શિક્ષકને પોતાના વિદ્યાર્થી તરફથી થાય છે. શિક્ષક બાળકને શિખવવાના જાતજાતના અખનરાઓ કરે છે. બાળકનું મન વિષય પરત્વે કેન્દ્રિત કરવાને નવી નવી સુકિતપ્રયુક્તિ અગમ્ય છે. શિક્ષણની નૂતન પદ્ધતિને અનુસરતો હોઈ એ સમગ્રમાં માનતો નથી. આખરે ચારે બાજુથી નિરાશા દેખી એ હતાશ થઈ જાય છે. અને મૂઝવણના મહાસાગરમાં જોયાં ખાય છે કે આને સુધારવો શી રીતે ? આનો રસ્તો શો ? બાળકને વિષે આ અને આવા બીજા મૂઝવતા પ્રશ્નોનો તાત્ત્વિક ઊકેલ લાવવાનો સમગ્ર દૃષ્ટિથી વિચાર કરવો જોઈશે, નહિ તો પરિસ્થિતિને વિપત્તિ સ્વરૂપ લેતાં જરા પશુ વાર નહિ લાગે. સૌથી પહેલો પ્રશ્ન એ થાય છે કે બાળકને કહેવામાં આવે તેનાથી એ ઊણું કેમ કરે છે ? એ પ્રશ્નનો વિચાર કરીશું તો જણાશે કે બાળક જન્મે છે ત્યારથી જ થોડીક વૃત્તિઓનું નિરૂપણ એનામાં થયેલું હોય છે. આસપાસનું વાતાવરણ એ વૃત્તિને ધડવામાં મદદ કરે છે. બાળક સમજાયું થતાં ઘરમાં એ જે જાતનું વાતાવરણ નિરખે છે તે વાતાવરણ બાળકના માનસપટ ઉપર કેતારાઈ જાય છે.

x

બાળક ઘણે અંશે સત્તાનું વાતાવરણ નિહાળે છે. પોતાના પિતાને પોતાની મા ઉપર સત્તા ચલાવતો જુએ છે, પોતાના મોટા ભાઈને તેનાથી નાનાભાઈ ઉપર સત્તા ચલાવતો જુએ છે અને આમ વિવિધ પ્રકારના બનાવો અને તેને અંગે ઊંચું થતું વાતાવરણ બાળકના મગજ પર અસર કરે છે. આથી બાળકમાં સત્તાનો શોખ પ્રગટે છે. અદ્યતન માનસશાસ્ત્રીય શોધ આ વિષય પર વેધક પ્રકારના નાખતાં જણાવે છે કે બાળકને સત્તાનો શોખ પુષ્કળ થાય છે-જે કે

સત્તાના શોખને પોષવો એ માથાપને ધણુખરે અંશે ન પાલવે, એ વસ્તુ જુદી છે. શિક્ષિત મા-આપની વિચારસરણીથી એ જાતની પરિસ્થિતિ ઉદ્ભવે છે. કંગાળ માથાપને ત્યાં બાળક ઉપર મારનો, શિક્ષાનો, અને બીકનો પ્રયોગ અજમાવવામાં આવે છે, અથવા તો બાળકને રડવા દેવામાં આવે છે, કે પછી તેને થોડો વખત બહાર કાઢી મૂકવામાં આવે છે. તવંગર માથાપને ત્યાં બાળકને નોકર ચાકરને આશ્રયે સોંપવામાં આવે છે. એને ત્યાં અમુક જાતનો શિષ્ટાચાર પ્રથમથી જ રાખવામાં આવે છે કે બાળક ન પિતાના ઝોરકામાં રમવા વગર જઈ શકે, કે ન પોતે ધરના અમુક અમુક ભાગમાં સ્વેચ્છાએ જઈને રમી શકે. પિતા પણ બાળકને ભાગ્યે જ દિવસના અમુક કલાક મળતો હશે કે પોતાના ગ્રેમનો બાળકને લાભ આપી શકતો હશે. ધીમે ધીમે બાળક અને એના પિતા વચ્ચે અગળા મારણસ જેવો સંબંધ થતો જાય છે.

×

ઉપર વર્ણવેલી બંને પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ રાખી માથાપે તે પરવે વિચાર કરવો ઘટે છે. અને એ બાબત ઉપર વિચાર ચકાવતાં એક સૂચના જરૂર આપવી ઘટે અને તે એ કે જ્યાં માથાપ પોતાના બાળકને માનસિક બિમારીથી પિડાતો જુએ કે તરત જ તે બિમારી ધ્યાનમાં લઈ પોતાના દરેક વ્યવસાયને અનાર્થ પર મૂકી એક કુશળ ડોક્ટરની માફક એ પરિસ્થિતિ સત્વર દૂર કરવા પ્રયત્નો કરે બીજી સૂચના એ આપી શકાય છે કે બાળક જે જે સત્તા વાપરવા હોંસ રાખતો હોય તેને જરાપણ સંકોચ વગર અવકાશ આપવો. અને આ વિષે રખે કોઈ માથાપ એવા ભૂલવામાં પડે કે બાળક સત્તાનો દુરુપયોગ કરશે કે બાળક ઊલટું માથે ચઢી બેસશે. ઊલટું બાળકને સત્તા આપવાથી થોડા કાળે એની વૃત્તિઓ ધીમે ધીમે હુસાતી જશે અને ગમે તેવી વિકટ પરિસ્થિતિ પછીથી દૂર થઈ જશે પણ સાથે સાથે એ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે કે બાળકને સત્તાનો ઉપયોગ કરવા દેવાની માથાપમાં એક પ્રકારની કુનેહ હોવી જોઈ એ. સૌથી પ્રથમ એ તપાસવાની જરૂર રહે છે કે બાળક કથી સત્તા માગે છે? એ તપાસીએ તો તરત જ જણાશે કે અમુક અમુક બાબતમાં યથેચ્છ રીતે બાળકનો સત્તાનો શોખ ઉત્તેજ શકાય. દા. ત. મા પોતાના નાના મોટા સત્તાના તમામ વ્યાપારો તમામ બાળકને આપી શકે. પિતા પોતાના બાળકને પોતાની વસ્તુ સંધરવાને એક કપાટ જરૂર આપી શકે. ધરતી દુનિયામાં બાપ ધારે તો પોતાની સત્તાનું જે પ્રદર્શન કરે તે સત્તાનો ઉપયોગ કરવાની બાળકને સત્તા નિઃસંકોચપણે આપી શકે. એ સત્તા આપતી વખતે માથાપે બાળક ઉપર કોઈ પણ જાનનો અવિશ્વાસ રાખવાની જરાયે જરૂર નથી. ખૂબ ધ્યાન રાખજો કે બાળક ઉપર અવિશ્વાસ રાખવાથી ધણાં માણં પરિણામ નીપજ્યાં છે.

×

નિદાર્થીઓ ઉપર એની જવાબદારી વિષે અવિશ્વાસ રાખતો શિક્ષક અને શિક્ષકની જવાબદારી વિષે અવિશ્વાસ ધરાવતો હેઠમારતર દરેક ઠેકાણે નિષ્ફળ નીવડે છે. પણ આ તો એક બાળકની વાત થઈ. જે માથાપને એકથી વધુ બાળકો હોય છે તેની મુશ્કેલીઓ અને મૂંઝવણો પાર નથી રહેતો. જે ઠેકાણે વધુ બાળકો હોય છે ત્યાં કઈ જાતની પરિસ્થિતિ ઊભી થાય છે એનો પણ આપણે વિચાર કરીએ. ચાર પાંચ વર્ષનું બાળક પોતાના ઘરમાં જ્યાં નવું બાળક આવે છે, એને માથાપના હેતના સાગરમાં ઊછળતું જુએ છે કે એને ઈર્ષ્યા જાગે છે કે પોતાના અને માથાપના ગ્રેમમાં ભાગ પડાવવાને એક બાગીદાર આવ્યો. મોટું બાળક નાના બાળકની ઈર્ષ્યા કરે અને બાઈ બેનની ઈર્ષ્યા કરે છે. માથાપ આ પરિસ્થિતિ સત્વર ધ્યાનમાં લે અને એવું વાતાવરણ કદી ઊભું ન કરે

કે જેથી જાણકને ઈર્ષ્યા કરવાની તક મળે અથવા તો એને એમ લાગે કે પોતે માયાપના પ્રેમથી ભૂખ્યો રહે છે. આ જાણતની સતત કાળજી રાખી ધરની અંદર રચના અને વહેંચણી એવી રીતે રાખવી કે જાણકની ખોટી માન્યતા તરત જ સરી પડે.

ધરમાં જાણકના માનસની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરી દેવે એ જાણક શાળામાં જાય છે. ત્યાં એની શું સ્થિતિ થાય છે તે પર જરા દૃષ્ટિ-કેંદ્રીયું તો જણાશે કે બહારના જગતની સાથે પોતાની જાતની જાણક સરખામણી કરે છે. હું નીચો કે હું ઊંચો? હું સારો કે હું નધારો? હું હોશિયાર કે હું ઠોઠ? આપણે પ્રથમ જોઈ ગયા કે જાણક જન્મથી જ કેટલીક વૃત્તિઓ લેતો આવે છે અને એ અનુસાર બહારના જગતની સાથે પોતાની જાતને પોતાની યુદ્ધિ અનુસાર તુલના કરીને પોતે શ્રેષ્ઠતા કે અદ્વિતતા અનુભવે છે. આ પ્રમાણે જાણક પોતાની જાતનો વિચાર કરે, વિચારીને પોતાની જાતને માટે આમુક મન્તવ્યો નિશ્ચિત રીતે બાંધી બેસે કે પછી એ મન્તવ્યો બાંધીને પોતાની જાતને નવા નવા વિચાર કરી એને અમલમાં મૂકી પોતાની જાતને વર્ણાંક આપવા પ્રયત્ન કરે એ પહેલાં શિક્ષકે એ પરિસ્થિતિને દૂર કરવાને તાત્કાલિક પગલાં લેવાં ધરે; નહિ તો જાણકની મનોદશા વધારે ને વધારે વિકૃત બનતી જશે અને ભવિષ્યમાં એ વિકૃત બનતી જતી મનોદશા અકલ્પ્ય અને યોગ્યતાનું પરિણામ લાવી મૂકશે. પણ આ પ્રમાણે કેટલા શિક્ષકો કરે છે? શિક્ષક જાણકની મૂઝવણ ધરાવવા કરતાં એને ઊલટી વધારે છે. અને એને માટે આપણે શિક્ષકને જવાબદાર મણવા કરતાં હાલની શિક્ષણપદ્ધતિને વધુ જવાબદાર લેખીશું. કારણ કે શરૂઆતથી જાણકને પોતાની જાતને માટે શ્રેષ્ઠતા કે અદ્વિતતા અનુભવવાને માટે આપણે એને માટે ક્ષેત્રો ખુલ્લાં મૂકીએ છીએ. જાણકની વિષયોમાં પરીક્ષા લઈ ગ્રંથાંક આપી આપણે એની સાચી સ્થિતિનું જાણે અજાણે જ્ઞાન કરાવીએ છીએ કે તું મણિતમાં પચાસમાંથી ૪૫ લાગ્યો. તું હોશિયાર! તને દસ માર્કેય ન મળ્યા? તું કેવો ધોળો છે? આટલેથી ન અટકતું હોય તેમ આપણે જાહેર મેળાવડાઓ કરી બસો ત્રણસો માણસોની વચ્ચે એને ધનામ આપીએ અને એ એની શ્રેષ્ઠતાનુભવઅંશિને પોષીએ છીએ-ખીલવીએ છીએ.

આ પ્રમાણે ધરમાં અને શાળામાં જાણકની માનસસ્થિતિનું અવલોકન કરીને જાણકના ઉદ્ધર માટે કંઈ નવી પદ્ધતિનો આશરો લેવો જોઈએ અથવા તો જુની પદ્ધતિ ક્યા ક્યા સુધારા ગાગે છે તે દરેક માથાપે જોવું પડશે. અને એને માટે કેટલાક અનુમાન આપણે આપ્યારે કરી શકીએ કે માથાપ એટલી કાળજી તો જરૂર રાખે કે માથાપ પોતે જેમ જીવે છે તે પ્રમાણે જાણક જીવે છે કે નહિ એ તપાસે. જાણક પોતાની શ્રેષ્ઠતા કે અદ્વિતતા અનુભવઅંશિને ખીલવી આગળ જતાં નિર્ગાત્ર થાય કે મિથ્યાભિમાની થાય કે આડંબરી બને તેના કરતાં એના મનમાં બેમાંથી કોઈ પણ જાતની અંશિને ખીલવવા કરતાં એ નિર્ગાત્ર પણ ન બને કે મિથ્યાભિમાની પણ ન બને તે જોવું ધરે છે. એવા નિર્ગાત્ર અથવા મિથ્યાભિમાની બની પોતાની જાતને હોશિયાર માને અથવા હોશિયાર બને તેના કરતાં એવી જાતની હોશિયારી જાણકમાં નહિ હોય તો આલશે જાણકને નિરાશામાં પણ પૂરેપૂરા વિશ્વાસથી એને એની સ્વતંત્ર વિચારસરણી ઉપર રહેવા દઈને એને એનું કામ કરવા દો અને ખીલવા દો. જુઓ, એ બધાથી જુદું જ તરી આવશે; જવાબદારી જેવી વસ્તુ શિક્ષક તરફથી તેનું જ્ઞાન કરાવ્યા વગર એની મેજે જ એનામાં જોવામાં આવશે. અને આજનું મૂઝવણ જાણક આવતી કાલેના સુંદર નાગરિક બનશે.

ભૂમિતિનાં મૂળતત્ત્વો [પ્રવેશક અને પુસ્તક ૧] લેખક: મી. મેહનલાલ હરજીવન પંચોલી; પ્રકાશક: એસ. બી. શાહ એન્ડ કો. અમદાવાદ; મૂલ્ય ૦-૧૨-૦

માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવાનો મત વધારે ફેલાતો જાય છે તેમ તેમ જુદા જુદા વિષય ઉપરનાં પાઠ્યપુસ્તકો નીકળતાં જાય છે. અત્યાર સુધી ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વગેરે વિષય પર અનેક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યાં છે. હવે ગણિતશાસ્ત્ર ઉપરનાં પુસ્તકો પણ ગૂજરાતી ભાષામાં લખવાની શરૂઆત થઈ ચૂકી છે એ સંતોષની વાત છે. અમદાવાદની એક બહુમીલી શાળાના મુખ્ય ગણિત શિક્ષકને હાથે લખાયેલું આ પુસ્તક વિદ્યાર્થીવર્ગ તથા શિક્ષકવર્ગ વધારી લેશે એમ અમને આશા છે. એમાં વિષયની રજૂઆત, વૃત્તનતમ સિદ્ધાંતને અનુસરીને કરવામાં આવી છે. દરેક સિદ્ધાંત ને પાછળ આપેલા અભ્યાસની અંદરના પ્રશ્નો દરેક કોટિના વિદ્યાર્થીને કસે એવા છે. આકૃતિઓ પણ સ્પષ્ટ અને સુરેખ છે. નીચે જે થોડીક ક્ષતિઓનું સૂચન કર્યું છે તે માત્ર એવીજ આશાથી કે ખીજ આકૃતિ-કે જે અમારા મત પ્રમાણે થોડા વખતમાં જ નીકળવી જોઈએ-વખતે સુધારી આ પુસ્તક વિદ્યાર્થીવર્ગને વધારે ઉપયોગી બનાવવામાં.

પહેલી વાત આ પુસ્તકની અંદરની આકૃતિઓનાં નામકરણ માટે વપરાયેલા અક્ષરોની પસંદગી સંબંધી છે. અંગ્રેજીમાં X, Y, Z વપરાતા હોય ત્યાં ગૂજરાતીમાં ક્ષ, ય, ર વાપરવા એ અમને, તો બહુજ અયોગ્ય-લગભગ વાંદરનકલ જેવુંજ-લાગે છે. ગૂજરાતીના ક ક્ષ ગ વગેરે અક્ષરો ઉચ્ચારણમાં સુગમ, અને યાદ રાખવામાં પણ સુલભ છે એટલે એજ અક્ષરો વાપરવા અમને તો મૃત જણાય છે.

અંગ્રેજી પુસ્તકોના આધારે લખાયેલાં અન્ય પુસ્તકોની ગાંફક આ પુસ્તકની ભાષા પણ ઘણી જગ્યાએ તરજૂમિયા ગૂજરાતી જ બની ગઈ છે. દાખલા તરીકે, અંગ્રેજી “The distance of a point from a line” ભાષાંતર ‘કોઈ પણ બિંદુનું એક સીધી લીટી સુધીનું અંતર’ [પૃ ૧૭૩] એ પ્રમાણે કરતા કરતાં ‘કોઈપણ સીધી લીટી અને એક (નિશ્ચિત) બિંદુ વચ્ચેનું અંતર’ કરવું વધારે સુગમ છે. આવી જ કિલકટ રચના પૃષ્ઠ ૨૫૫ (પ્રશ્ન પત્ર ૧૩ જ. પ્ર. ૩), પૃષ્ઠ ૧૨૯ પ્ર. ૮, તેમજ ખીજ ઘણી જગ્યાએ જોવામાં આવે છે.

‘≡’ આ ચિહ્નનો અર્થ “ને એકરૂપ છે” એમ થાય છે એટલે એ ચિહ્ન બે નિકોણનાં નામની વચ્ચેજ આવે. તેને બદલે એ ચિહ્ન કોઈ વાર છેલ્લે મૂકી એનો અર્થ “એકરૂપ” ગણવામાં આવ્યો છે; ગમે તે એક અર્થને વળગી રહેવાની જરૂર છે.

પુસ્તકની આખરે આપેલી પરિભાષા : સચિમાં તો મુદ્રણની તેમજ ખીજ ઘણી જ ભૂલો છે. અમને આશા છે કે પુસ્તકના વિદ્વાન લેખક આ બધી ક્ષતિઓ તરફ ખીજ આકૃતિ બાપતી વખતે જરૂર લક્ષ આપશે ને પુસ્તકને વધારે ઉપયોગી કરશે.

પુસ્તકના કદ તથા આકૃતિઓની સંખ્યા તરફ નજર કરતાં કિંમત ઘણી જ વાજખી, બલકે ઓછી છે.

દીપશિખા [કાવ્યસંગ્રહ]

કવિ:—શ્રી. અમીદાસ કાણકિયા, કિંમત: દોઢ રૂપિયા

પુસ્તકનું મુખ્યિત અને ઉદ્ધવ [Got-up] જોતાં આપણને લાગે કે એ હાલના જગતનાં છે. હાલનું જૂનરાતી સાહિત્ય કવિતા સમૃદ્ધિમાં જોઈએ તેટલું વિશાળ નથી. એટલે એ રીતે ભાષ કાણકિયાએ રીતિર નેટલાં કાવ્યોનો સંગ્રહ બહાર પાડ્યો એ એમનો પ્રયાસ સ્તુત્ય. ગણી શકાય. પણ કાવ્ય એટલે નર્યુ સૌન્દર્ય. એ સૌન્દર્ય એકી સુંદરતાના સમૃદ્ધિમાંથી શોધવું પડે એ જરા અપ્રકૃત લાગે છે. હાલના કવિઓ “ In small proportions we just beauties see ” એ સૂત્ર અનુસરીને પોતે લખેલાં કાવ્યોમાંની તારીને યોગાં જ પ્રસિદ્ધ કરાવે તો કાવ્યપ્રદેશ વંધારે સૌન્દર્યથી ભરેલો અને

કવિ પોતે નિવેદનમાં લખે છે તેમ યુગજનોની અસર એમનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં માલુમ પડે છે. એનાં આધુનિક કવિતાની રીતે લખાયેલાં યોગાં કાવ્યો બહુ સુંદર છે. “ કવિતાને ” ની હેક્લી-ચાર લીટીમાં જણાવેલી ધ્રુવ કવિની જ ધ્રુવ હોઈ શકે. “ મુક્તાત્માને અંજલિ ” માં બહુ ઊંડા ભાવ નથી છતાં એ કાવ્ય બહુ સુંદર અને અસરકારક છે. “ સૌન્દર્યદર્શન ” માં સૌન્દર્યના દર્શનથી ઊપજતી ઉલ્લાસ, આનંદ અને ઊર્મિની મિશ્ર લાગણી સચોટ રીતે કવિ વ્યક્ત કરે છે, “ જંખના ” તદ્દન આધુનિક ઢબનું કાવ્ય ગણી શકાય. એમાં જે ઊર્મિ છે તે ઊર્મિ એમનાં ધણાં કાવ્યોમાં હોય તો એ કાવ્યો જીવંત લાગે. તે ઉપરાંત આધુનિક વિષયવાળાં, ગ્રેય, ઊર્મિથી ભરેલાં, સરળ રીતે લખાયેલાં, અને ભાવનાવાળાં હોવાને લીધે અસરકારક બનેલાં કાવ્યોમાં, ‘ જીવન શિષ્ટકાર ’, ‘ જૂનચોગી ’, ‘ સહચાર ’, ‘ પિતૃચરણ ’, ‘ સ્વપ્નાંગી ’, ‘ પ્રેમ અને મૃત્યુ ’, ‘ નવસર્જન ’, ‘ અપૂર્ણ પ્રતિમા ’, ‘ આશ્વાસન ’, ‘ નર્તકીને ’, ‘ અપૂર્ણશોધ ’, ‘ દેવમાનવ ’ અને ‘ જ્ઞાનવિરામ ’ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

—૨૧.

ઈન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યુટ [ઉલ્લી ત્રણ સદીનો: સ્ટુઅર્ટ અને હેનોવર રાજ્યવંશ] લેખક: શ્રી. નાનુભાઈ કુંવરજી દેશાઈ, એમ. એ., બી. ડી, હેડમાસ્ટર, ધ કોલેજ હાઈસ્કૂલ અકાશક: મેસર્સ હોન્ગમન્સ ગ્રીન એન્ડ કં. લિમિટેડ, મુંબઈ.

‘ આપણાં દેશનું રાજ્યવંશારણ્ય ’ અને ‘ આપણા દેશનો ઇતિહાસ [મુસલમાની યુગ] ’ નામનાં પુસ્તકોના લેખકે યોગ જ સમયમાં ઈંગ્લંડના ઇતિહાસ પર આ પુસ્તક બહાર પાડ્યું તે માટે તેમને ધન્યવાદ થતે છે. વિદેશી પ્રકાશન ગદિરે વૈભવી સ્થાપિત કરેલી પ્રતિષ્ઠાને જાને એવી સુષ્કતાથી છંપાણે, અનેક સ્પષ્ટ ચિત્રો ને નકશાઓવાળું ૪૧૨ પાનાનું આ પુસ્તક મેટ્રિકની પરીક્ષાના અભ્યાસક્રમ મુજબ સ્ટુઅર્ટ ને હેનોવર સમયનો ઈંગ્લંડનો ઇતિહાસ આવેલો છે. તે ઉપરાંત ઈંગ્લંડના રાજ્યવંશારણ્યની રૂપરેખાનો પણ એમાં સમાવેશ કર્યો છે. આ રીતે પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ વિદ્યાર્થીને ઈંગ્લંડનાં ઇતિહાસ વિષે જોઈતી માહિતી તેને એક જ પુસ્તકમાં અહીં મળી રહેશે. કેટલાક જાણીતા ઇતિહાસકારોનાં લખાણોના પ્રસ્તુત ઉત્તારોએ અમુક પ્રકરણોને અતિ આખીને લેખકે જિજ્ઞાસુઓને વધુ વાચન માટે યોગ્ય માર્ગદર્શન કર્યું છે. કેટલાક નકશાઓ અગત્યના વિષયને સ્પષ્ટ બતાવે તેવા છે.

પુસ્તકના પૂર્વાર્ધ ને ઉત્તરાર્ધ એમ એ બાગ પાડવામાં આવ્યાં છે. પહેલાં બાગમાં ‘ દેવી હક અનુસારની રાજાશાહી ’, ‘ લોકશાસનનો અખતરો ’, ‘ સ્ટુઅર્ટ રાજાશાહીની ખીજ કસોટી ’ એમ ત્રણ ખંડો યોગ્યા છે. બીજા બાગમાં ‘ મર્યાદિત રાજાશાહીની શરૂઆત ’, પ્રજાકીય સરકારનો ઉદયકાળ, ‘ પ્રજાકીય સરકારનો ઉન્નતિકાળ ’ અને ‘ બ્રિટિશ રાજ્યવંશારણ્ય ’ એમ ચાર ખંડો મુકવામાં

આવ્યા છે. અંગ્રેજ લોકોના ઇતિહાસનાં જુદાજુદા યુગોની આવી સરસ ભાવવાહી રૂપરેખા તેમજ 'સમયક્રમ કરતાં વિષયો ઉપર વધારે ભાર મૂકવાની' લેખકે પ્રસ્તાવનામાં કરેલી હિમાયત કાઠ પશુ વાચકને પુસ્તક તરફ કુતૂહલરૂપિણી આકર્ષે એ સ્વાભાવિક છે. અનુક્રમણિકા અને પ્રસ્તાવના પરથી મોટી આશા બાંધીને અમે તે બારીકાઈથી જોવા ગ્રેસાયા હતા પરંતુ અમારે સખેદ જણાવવું પડે છે કે પોતે દોરેલી ભવ્ય ચોજનાને લેખક વળગી રહી શક્યા નથી. સમયક્રમને જાણુસ્થાન આપવાનો સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યા છતાં લેખકે મોટે ભાગે તો ક્રમાનુસાર જ ઇતિહાસનું આલેખન કર્યું છે. ઐતિહાસિક ક્રાંતિ, સુધારાનો યુગ, આયર્લેન્ડનો પ્રશ્ન, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો વિકાસ, ઇત્યાદિ મહત્વના વિષય પર વિગતવાર ચર્ચા સમગ્રપણે ક્યાંય નગરે પડતી નથી. આમાં લેખકનો જોડેલો દોષ કાઠી શકાય તેથી વિશેષ દોષ તેમણે જે મર્યાદામાં રહી પુસ્તક લખવાનું સ્વીકાર્યું તેનો છે. મેટ્રિકની પરીક્ષા માટે મુકરર થએલો અભ્યાસક્રમ એક વર્ષમાં નહીં પરંતુ ત્રણ વર્ષમાં પૂરા થાય છે એ વાત લેખક તેમજ પ્રકાશક બરાબર સમજી લીધી હોત તો આ ત્રણે સરોનો ઇતિહાસ એક જ પુસ્તકમાં લખવાનું તેઓ સ્વીકારત નહીં. માધ્યમિક શાળાનાં ઉપલાં ધોરણનાં વિદ્યાર્થીઓ ગૂજરાતીમાં લખાએલા ઇતિહાસના પુસ્તક [જે તે જોશદાર શૈલીમાં લખાએલું ને રસિક વિગતોથી ભરેલું હોય તો] ના ૧૨૫ થી વધુ પાનાં દર વર્ષે જરૂર વાંચી શકે છે. જોડેલો વ્યાપારી દૃષ્ટિએ એક જ પુસ્તકમાં અભ્યાસક્રમ સમાવવાથી પુસ્તકનું વેચાણ સારું થવા સંભવ છે છતાં ઇતિહાસ-શિક્ષણની દૃષ્ટિએ આ પુસ્તક અને તેની પહેલાં લખાએલાં બીજાં કેટલાંક પુસ્તકોમાં અમે ઝોઝો ફેર જોતા નથી. જે રીતે સમયરેખા છાપી છે તે અમને પસંદ નથી. એમાં વધારે ચોક્કસાઈ તેમજ સુધારાને માટે અવકાશ હતો. પ્રકરણ સાર 'નોટ્સ' ના આ જગાનામાં પ્રથમ દૃષ્ટિએ વિદ્યાર્થીને આશીર્વાદ રૂપ લાગે છતાં એને જ લીધે ઇતિહાસનો સ્વતંત્ર અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થી અટકે છે એ નિઃસંદેહ છે. એ આપવાને બદલે એની પછી આપેલા પ્રશ્નો છાપીને લેખકે સંતોષ માન્યો હોત તો તેમણે વિદ્યાર્થીજગતની સાચી સેવા કરી લેખાત.

આમ અમારા મત પ્રમાણે લેખક ઇતિહાસનું વિષય વાર [Topical] આલેખન કરવામાં સફળ નીવડ્યા નથી છતાં જૂનાં પાઠ્યપુસ્તકોની સરખામણીમાં સરળ ભાષાની દૃષ્ટિએ, સુધારા છાપકામની દૃષ્ટિએ, અંગ્રેજ લેખકોનાં લખાણમાંથી છાપેલા સુંદર ઉતારાની દૃષ્ટિએ તેમનું આ પુસ્તક આપણી શાળાઓમાં આવકારપાત્ર નીવડશે એમ અમને લાગે છે.

The Progressive School By: W. M. Ryburn; Publishers: Oxford University Press, Bombay; Pp. 318; Price Rs. 4/-

હિન્દના શિક્ષણજગતમાં મિ. રાઇબર્નનું નામ ઠીક ઠીક જાણીતું છે. 'Suggestions for the organization of Schools in India' અને 'Suggestions for the Teaching of English in India' નામનાં પુસ્તકો વડે ફરેલ વિચારક તરીકે મેળવેલી ખ્યાતિમાં આ નવીન પુસ્તક વડે લેખકે વધારો કર્યો છે એ નિઃસંદેહ છે. આ પુસ્તકનું એકેએક પ્રકરણ મનનીય ને હૃદય વિચારોથી ભરપૂર છે. લેખકના બધા વિચારો સાથે આપણે સંમત ન થઈએ તો પણ તેમનું મતામલ વિનાનું છતાં અસરકારક વિચારનિરૂપણ આપણને વિચાર કરતાં કરી મૂકે છે.

પહેલા પ્રકરણમાં લેખક પ્રાથમિક શાળાના હેતુઓની ચર્ચા કરે છે. આવી શાળામાં ભણતા બાળકનો સર્વદેશીય વિકાસ થાય, જે સમાજમાં તેને પોતાનું જીવન વિતાવવાનું છે તે સમાજને અનુરૂપ કેળવણી તેને મળે, વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ ખીલવી સ્વતંત્રપણે વિચાર કરતો તે થાય.

એવી તાલીમ તેને મળે, એનું સમગ્ર વ્યક્તિત્વ ખીણે એનું શિક્ષણ તેને મળે તે સારું' નૂતનશિક્ષણના મૂળભૂત સિદ્ધાંત પર બાર મૂકતાં લેખક કહે છે : 'The Progressive School must therefore be child-centred, as contrasted with the older type of School which is subject-centred.' બીજા જગ્યાએ લેખક કહે છે : 'The progressive school will therefore aim at giving freedom to its pupil for self-development.' 'The Scientific Spirit,' 'Freedom in School' અને 'Developing the Creative mind' નામનાં પ્રકરણોમાં બાલવિકાસની તથા તેને માટે શાળામાં જુદા જુદા નિયમો શીખવવા સારુ અનુસરવા લાયક પદ્ધતિની તાર્તિક ને વ્યવહારુ ચર્ચા કરી છે ને ધણાં ઉપયોગી સૂચનો વિગતવાર કર્યાં છે. 'Individual work', 'The Project Method', 'Group work' અને 'The Play Way' માં અદ્યતન શિક્ષણના અખતરાઓ વિશે માહિતી આપી બાળકેન્દ્રિત શાળામાં એનો ઉપયોગ કેટલો હિતાવહ ને અનિવાર્ય છે તે એમણે બતાવ્યું છે.

બીજાં પ્રકરણોમાં શાળાનો વ્યક્તિ સાથે, ગૃહ સાથે, સમાજ સાથે, રાષ્ટ્ર સાથે ને આખા વિશ્વ સાથે શો સંબંધ છે તે સમજાવ્યું છે. પોતાને ત્યાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓને ધરમાં, સમાજમાં, દેશમાં અને રાષ્ટ્રમાં પોતાનું સ્થાન કેવી રીતે શોભાવવું તેની શાસ્ત્રીય રીતે નિર્માણ કરેલી તાલીમ આપવી એ દરેક પ્રગતિશીલ શાળાનો ધર્મ છે એમ સમજાવતાં લેખક શાળામાં સ્વરાજ્યનો અખતરા શી રીતે થઈ શકે, બાલિ નાગરિકને પોતાની જવાબદારી અદા કરવા માટે શી રીતે તૈયાર કરી શકાય, રાષ્ટ્રપ્રેમ ને આંતરરાષ્ટ્રવાદનો સમન્વય કરતાં કેમ શીખવી શકાય—આ બધું વ્યવહારુ દૃષ્ટિથી રસિક શૈલિમાં વર્ણવવામાં આવ્યું છે. જગ્યાએ અભાવે અમે આ પુસ્તકમાંથી મહત્વનાં ટાંચણો આપી એનું સવિસ્તર અવલોકન કરી શકતા નથી, છતાં અંતમાં અમે એટલું તો જરૂર બારપૂર્વક કહીશું કે દરેક શાળાના પુસ્તકાલયમાં આ પુસ્તક હોવું જોઈએ અને દરેક શિક્ષકે, ખાસ કરીને શાળાના મુખ્ય શિક્ષક કે સંચાલકે, એનો ધ્યાનપૂર્વક અભ્યાસ કરવો જોઈએ ને પોતાની ગયાંદમાં રહીને પણ એમાંની કેટલીક સૂચનાઓનો અમલ કરી પોતાની શાળા પ્રગતિશીલ બનાવવા યત્ન કરવો જોઈએ.

High School Grammar and Composition By: Wren & Martin; Publishers: K. & J. Cooper, Bombay, 4; Pp. 647; Price Rs. ૩/-

અનેક અંગ્રેજ પાઠ્યપુસ્તકોના લેખક તરીકે મિ. પી. સી. રેનનું નામ આખા ઈલાકામાં જાણીતું છે. જૂની પદ્ધતિ પ્રમાણે લખાએલાં અંગ્રેજ ભાષાનાં વ્યાકરણોમાં મિ. રેનનું વ્યાકરણ આગળ પડતું સ્થાન ધરાવે છે એને નિષે એની અનેક આવૃત્તિઓ જ સાચો પુરાવો છે. કેટલાક મુખ્યશિક્ષકોની માગણીનો સ્વીકાર કરીને પ્રકાશકેએ વ્યાકરણ અને લેખનકળાનાં બે જુદાં પુસ્તકોની સંયુક્ત આવૃત્તિ રા. ૪-૪-૦ ને બદલે રા. ૩)માં પ્રગટ કરી તે માટે તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે. જો કે અમે પોને વ્યાકરણશિક્ષણની જૂની પદ્ધતિમાં શ્રદ્ધા ધરાવતા નથી છતાં આપણી અનેક શાળાઓ તે પ્રમાણે હજી કામ કરે છે અને તેથી આ પુસ્તક એમને અત્યંત ઉપયોગી નીવડવા સંભવ છે. વિદ્યાર્થીઓને પણ કિંમતમાં સારી રાહત મળે છે. આ પુસ્તકની ઉપયોગિતા વધારવા એક સૂચના અમે કરીશું અને તે એ કે આ પુસ્તક ધણું મોટું છે. એની બાંધણી, કાગળ, વગેરે સરસ છે છતાં એક પુસ્તક કોઈ વિદ્યાર્થી ચાર વર્ષ વાપરી ન શકે. વળી એકા સાથે રા. ૩) ખર્ચવા પણ સામાન્ય વાલીને બારે પડે. માટે જો આ પુસ્તકને ધોરણવાર અથવા તો બપોળે ધોરણ માટે ભાગ પાડીને પ્રગટ કરવામાં આવે તો પ્રકાશકેએ શાળાની જરૂરિયાતોને અનુરૂપ બનાવવાની પોતાની ધમશનું બીજું નવસંત દર્શાવત પડું પાડ્યું ગણાશે.

પ્રાસંગિક નોંધ

[૧]

- ડિપ્લોમા ઇન ટીચીંગ -

આજથી લગભગ બે વર્ષ ઉપર મુંબઈ વિદ્યાપીઠ ઍન્જ્યુએટ ન હોય એવા શિક્ષકોને તાલીમ આપવા માટે બે વર્ષનો અભ્યાસક્રમ ઘડી કાઢી એ મુજબની પરીક્ષામાં પસાર થનાર શિક્ષકોને પ્રમાણપત્ર [Diploma] આપવાનું નક્કી કર્યું હતું. શિક્ષણને લગતા આ પ્રમાણપત્ર સાથે વિદ્યાપીઠ કેટલાંક ઔદ્યોગિક પ્રમાણપત્રો આપવાનું ઠરાવ્યું હતું. આ નિર્ણય મુંબઈ સરકારની મારફત ચાન્સેલરની મંજૂરી માટે મોકલવામાં આવતાં આજ સુધી એમનો એમ પડી રહ્યો. મહાસભા પ્રધાનમંડળે ઓદ્ધારસ્વીકાર કર્યો તે પછી શિક્ષણના ડિપ્લોમાની આવશ્યકતા ઉપર બાર મૂકી તે મંજૂર કરવા તેને દબાણ કરતાં તેમણે વિદ્યાપીઠને એવી મતજબતું લખી જણાવ્યું છે કે ' સરકારે ઔદ્યોગિક પ્રમાણપત્રો આપવાના વિદ્યાપીઠના નિર્ણયને મંજૂરી આપવાનું નક્કી કર્યું નથી; પરંતુ જો શિક્ષણના પ્રમાણપત્રને બીજા પ્રમાણપત્રોથી અલગ કરી એ બાબતમાં સેનેટનો જુદો ઠરાવ મોકલવામાં આવશે તો સરકાર તેના પર વિચાર કરવા તૈયાર છે. ' આથી ઓગસ્ટની તા. ૧૭ થીજે મળેલી સેનેટની સભામાં પ્રિ. એન. એમ. શાહનો નીચેનો ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયો હતો:

‘ ડિપ્લોમા ઇન ટીચીંગ માટે મુકરર થયેલા નિયમો પ્રમાણે લેવાએલી પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થનાર વ્યક્તિને સેનેટ ‘ ડિપ્લોમા ઇન ટીચીંગ ’ એનાયત કરશે. ’

આ ઠરાવ ઉપર સહેજ પણ વિવેચન ન થયું અને કોઈનો વિરોધી સર પણ ન નીકળ્યો એ સેનેટના સર્વ પક્ષના સભ્યો, એટલે ભિન્ન ભિન્ન વિચારો ધરાવતા સઘળા સભ્યો, આ બાબતમાં એકમત હતા એમ સૂચવે છે. આ નિર્ણય કંઈ નવો ન હતો; માત્ર પોતાના આગલા નિર્ણયનું પુનરાવર્તન જ હતું. છતાં તેમ કરીને સેનેટે માધ્યમિક શાળાઓની તથા તેમાં કામ કરતા મોટા શિક્ષકસમુદાયની મોટી સેવા કરી છે, ને તે માટે તેને અભિનંદન ઘટે છે.

આપણી માધ્યમિક શાળામાં કામ કરતા શિક્ષકોનો મોટો ભાગ બિનકેળવાએલો છે. મુંબઈ હવાકામાં તાલીમ પામેલા શિક્ષકોનું પ્રમાણ આશરે ૨૦ ટકા જ છે. ઈ. સ. ૧૯૩૫-૩૬ સુધી તેમને તાલીમ આપનાર એક જ સંસ્થા હતી ને તે મુંબઈની સેકન્ડરી ટ્રેઇનિંગ કોલેજ, એમાં પણ ૧૯૩૦-૩૧ સુધી માત્ર ૬૦ શિક્ષકો દાખલ થતા; ત્યાર પછી થોડા વખતમાં ૧૦૦ શિક્ષકો માટે સવડ થઈ. લગભગ ત્રણ વર્ષ પર કોલ્કાતુરમાં બીજી એક કોલેજ નીકળી ને આ વર્ષે વડોદરામાં ૫૦ શિક્ષકોને તાલીમ આપવાની સવડ થઈ. વળી મુંબઈ સરકાર બીજી એક સંસ્થા ખોલવા વિચાર ચલાવી રહી છે. આમ આખા હવાકામાં ચાર કોલેજો થતાં દર વર્ષે લગભગ ૩૫૦ શિક્ષકો એક વર્ષની તાલીમ લઈ બી. ટી. ની પદવી મેળવશે.

પરંતુ આ તો ઍન્જ્યુએટ શિક્ષકોની વાત થઈ. એમને માટેની સવડ પૂરતી ને સંતોષકારક લેખીએ તો પણ એમનાથી ઘણી મોટી સંખ્યામાં માધ્યમિક શાળાઓમાં કામ કરતા બિનઍન્જ્યુએટ શિક્ષકોનું શું ? એમને તો સરકારી ખાતા તરફથી લેવાતી પરીક્ષા આપીને એસ. ટી. સી. મેળવીને જ સંતોષ માનવો પડતો ! આ પરીક્ષાના નિયમો પ્રમાણે ઍન્જ્યુએટ ને બિનઍન્જ્યુએટ માટે એક જ પરીક્ષા રાખવામાં આવી છે. વળી એમાં બેસવા માટે કોઈ સંસ્થામાં જોડાવું શિક્ષક માટે

ફરજિયાત નથી. આ બધું જોતાં જેમને વધારે વ્યવસ્થિત તાલીમની જરૂર, જેમને શાળાના વિષયોનું સાદુ-માન આપવાની જરૂર અને જેમનું દૃષ્ટિબિંદુ વિશાળ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની ખાસ આવશ્યકતા, તેમની તાલીમ માટે કશી જોગવાઈ જ નહીં, એવી પરિસ્થિતિમાં આપણે આજ પર્યંત રહ્યા. આપણી માધ્યમિક શાળાઓની આર્થિક સ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખીએ તો આપણી ખાતરી થશે કે એના સંચાલકોનો બિનચેતન્ય એટલે શક્યા સિવાય કશુંક નથી. આથી જ અમે વિદ્યાર્થીના ઉપર્યુક્ત નિર્ણયને વધારી લઈએ છીએ અને તે દ્વારા તેમણે માધ્યમિક શાળાની મોટી સેવા કરી છે એમ માનીએ છીએ.

અમે ઉમેદ રાખીએ છીએ કે ઓછામાં ઓછા સમયમાં સરકાર આ ડિપ્લોમાને મંજૂરી આપીને પોતાની એક અગત્યની જવાબદારી અદા કરશે. આને અંગે સરકારની જવાબદારી આ મંજૂરી આપવાથી પૂરી થતી નથી. ડિપ્લોમા મંજૂર થયા પછી એને માટેનું શિક્ષણ આપનાર સંસ્થા જોઈશે. અત્યારે તો એવી કોઈ સંસ્થા અસ્તિત્વમાં નથી. કેટલેક સ્થળે એસ. ટી. સી. પરીક્ષા માટે શિક્ષણ આપતા વર્ગો છે, તેનું નવી સંસ્થામાં રૂપાંતર થાય એવો સંભવ છે. પરંતુ સરકારે પણ આ બાબતમાં થોડી જવાબદારી પોતાને શિર સેવી જોઈશે. ઇલાકામાં ઓછામાં ઓછા બે ત્રણ સ્થળે આવી કોલેજો ક્યાં તો તેણે પોતે નભાવવી જોઈશે અથવા તો ખાનગી સંસ્થાઓ તે નભાવવા પ્રેરાય એ રીતની મદદ આપવાની જાહેરાત કરવી જોઈશે. કેટલેક સ્થળે સરકારી માધ્યમિક શાળાઓ બંધ કરવાની વાતો ચાલે છે. જો તેમ કરવાનો સરકારનો ઇરાદો હોય તો તેનાં મકાન, પુસ્તકાલય અને ફર્નિચર નવી કોલેજ ખોલવા માટે કોઈ જાહેર સંસ્થાને આપીને તે આ દિશામાં સંજીવન મદદ કરી શકે છે. આ પ્રાથમિક સહાય ઉપરાંત જો વાર્ષિક મદદ આપવાની તત્પરતા સરકાર બતાવશે તો ગૂંજરાત, મદારાષ્ટ્ર ને કર્ણાટકમાં આવી કોલેજો ટૂંક સમયમાં સ્થાપી શકાશે. સરકાર આ બાબતમાં ય જિદ્દ નીતિ અતુલસરી પોતાનો ધર્મ બજાવશે એવો અગત્યનો વિશ્વાસ છે.

[૨]

— મુંબઈની સેકન્ડરી ટ્રેઈનીંગ કોલેજ —

થોડા સમય પર મુંબઈ સરકારે બધી શાળાઓ પર પરિપત્ર મોકલી જાહેર કર્યું છે કે આવતા વર્ષથી ઉપર્યુક્ત કોલેજમાં દાખલ થનાર દરેક વિદ્યાર્થી પાસે સત્રના રૂ. ૧૦૦ ની ફી લેવામાં આવશે. થોડાં વર્ષો પૂર્વે દેશી રાજ્યમાંથી આવતા શિક્ષક પાસે વાર્ષિક રૂ. ૬૦૦ ની ફી લેવાતું કરાવીને સરકારે દેશી રાજ્યો—કે જ્યાં તાલીમ શુ, નવીન શિક્ષણપ્રથાઓ શું તેનો થોડો ખ્યાલ હોતો નથી ને જ્યાં વધારે પ્રકાશની જરૂર છે,—માંથી આવતા શિક્ષકો માટે પોતાની કોલેજમાં જારણમાં બંધ કર્યા હતાં. આ તાજા નિર્ણયથી બ્રિટિશ પ્રાંતોમાંના શિક્ષકોને માટે પણ કોલેજમાં જવું સરકારે મુશ્કેલ બનાવ્યું છે. બિનસરકારી શાળામાં કામ કરતો શિક્ષક કેટલી આર્થિક જવાબદારી માથે વહોરીને મુંબઈની કોલેજમાં જવા તૈયાર થાય છે તેનો ખ્યાલ સરકારને હોવો જોઈતો હતો. સોમાંથી નવ્વાણું ટકા શિક્ષકો કપાતે પગારે કોલેજમાં જાય છે; ધણીવાર તેમને પહેલાની કે પછીની કે બેક રમઝાનો પગાર મળતો નથી; ધણી વાર શાળાના સંચાલકો આગલી નોકરીને આધારે મેળવેલી હકની રજા પણ શિક્ષકને આપતા નથી, અને જો આપે છે તો તેનો પગાર બીજા વર્ષે આપવાનું કરાવે છે! ટૂંકમાં ધણી શિક્ષકોને જાર મહિનાનો પગાર જતો કરવો પડે છે; તે ઉપરાંત ખાનગી ટ્યુશનની કે બીજી આવક કમી થાય તે નફામાં આમ આવક બંધ થાય છે ને ખર્ચ વધે છે. પોતાના કુટુંબનો નિર્વાહ કરવાની જવાબદારી તો હોય છે જ; તે

ઉપરાંત પોતાને મુંઝવણમાં રહેવાનું જે ખર્ચ થાય તે જુદું. આમ શિક્ષક આશરે રૂ. ૧૨૦૦ થી ૧૪૦૦ નું દેવું કરે. ત્યારે તે કોલેજમાં જઈ શકે. આમાં સરકારે તેને રાહત આપવી જોઈએ; તેને ખદલે સરકારે તેને માથે રૂ. ૨૦૦) ની વધારાની જવાબદારી લાદી છે, સરકારનો નિર્ણય તેની આર્થિક સંકડામંજુમાં ગમે તેટલો વાજબી હોય તો પણ શિક્ષકની દૃષ્ટિએ તદ્દન ગેરવાજબી અને તેને નિરુત્સાહી બનાવનારો છે એમ અમને લાગે છે. આ બાબતમાં ફરી વિચાર કરી જે નિર્ણય ખદલવામાં આવે તો તાલીમ મેળવવા માટે શિક્ષકસમુદાયમાં જે નવીન ભૂતિ આવી છે તેને સારો વેગ મળશે.

આજ કોલેજને વિષે એવી અફવા જોશમેર બીડી રહી છે કે સરકાર એનો વહીવટ કોઈ ખાનગી સંસ્થાને સુપરત કરવા ચાહે છે. આ અફવામાં સત્ય કેટલું છે તેની તપાસ કરવાનો અમને અવસર મળ્યો નથી, છતાં જે એ વાત સાચી હોય તો એને વિષે એક બે બાબતોનો ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર છે. આ કોલેજ લગભગ ૩૪ વર્ષથી માધ્યમિક શિક્ષણને ઉત્તમ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહી છે. એણે કેટલીક સુંદર ને અનુકરણીય પ્રજ્ઞાલિકા પાડી છે. એના જેવી જ બીજી સંસ્થાઓ હજી બાધ્યાવસ્થામાં છે. એટલે આ જૂની સંસ્થા એના પ્રગતિશીલ સ્વરૂપમાં જ થોડો વખત જળવાઈ રહે એ અમને ખાસ જરૂરનું લાગે છે. સરકાર એની પાછળ દર વર્ષે લગભગ રૂ. ૬૦,૦૦૦ નું ખર્ચ કરે છે એ સહેજ વધારે પડતું છે ખરું; પરંતુ એમાં ઘણી કાપકૂપને માટે અવકાશ છે; ને તે જો ચોખ્ખી રીતે હાથ ધરવામાં આવે તો સરકારની થોડી ઘણી આર્થિક મૂંઝવણ ઓછી થશે. અગતે આશા છે કે આ બાબતનો વિચાર કરતી વેળાએ સરકાર ઉપર્યુક્ત દૃષ્ટિબિંદુ ધ્યાનમાં રાખશે અને જે તે એનો વહીવટ અન્ય સંસ્થાને સુપરત કરવાનો જ નિર્ણય કરે તો કેઈ સદર, કેળવણીની પ્રગતિશીલ નીતિ ધરાવનાર ને અનુભવી સંસ્થાને તે માટે પસંદ કરશે ને તે ટ્રેનિંગ કોલેજને ઉચ્ચ ધોરણે ચલાવે એવો ચોખ્ખો અર્થાંશ કરશે.

આઆચાર્યનો શિક્ષક પ્રત્યેનો ધર્મ

દરેક શાળાના આચાર્ય શિક્ષકોની શારીરિક તપાસ દાખલ કરવી ઘટે છે. શિક્ષકોનાં વજન ઘટે તો તુરત જ તેણે નોંધ લેવી જોઈએ, અને શાળામાં તેનું કારણ જે કાંઈ હોય તે દૂર કરવું જોઈએ. શાળાના શિક્ષકો હંમેશાં હસતા અને આનંદિત રહે. તેનું પાતાવરણ શાળામાં આચાર્યે રાખ્યું જોઈએ. પોતે તો પ્રેરણા, ઉત્સાહ અને સ્ફુર્તિના આધાર થવું જોઈએ. જે આચાર્ય હસશે તો સૌ હસશે, જે આચાર્ય ધ્રુવડ બનશે તો શિક્ષકો ધ્રુવડ થશે. આચાર્ય શાળાનો એક પ્રકારનો પ્રમુખ છે, અને શિક્ષકો તથા વિદ્યાર્થીઓ તેના રાષ્ટ્રની પ્રજા સમાન છે.

શાળામાં પૂરતી હવા અને અજવાણું છે તે જમ બાળકોની દૃષ્ટિથી જોવાતું છે, તેમ જ શિક્ષકોની દૃષ્ટિથી પણ જોવાતું છે. ઉત્સાહથી કામ ખેંચનાર શિક્ષકોની આનુભાવની પરિસ્થિતિ સ્ફુર્તિદાયક અને શ્રમને સહેજે હરી લે તેવી જોઈએ. વળી દરેક શિક્ષકને માટે આયામ ફરિયાત કરવો; અર્થાત્ સંલિખા શિક્ષકોએ ભેળા મળીને થોડામાં થોડો વખત પણ રમવું જ જોઈએ. રમતગમત વિના શિક્ષકોનો ચાક જતારવો આકરો છે. ન્યાં બની શકે ત્યાં શાળામાં વિશ્રાંતિગૃહ એટલે સારા સ્ફુર્તિદાયક નાસ્તા અને પીણીની વ્યવસ્થા હોય તો ઘણું સારું. પંદર મિનિટ એની પાછળ ગાળવામાં નુકસાન નથી જ.

ખાસ તો આચાર્યે એ ધ્યાન રાખવાતું છે કે પોતાની ગાફીતા ડબ્બામાં ક્યાંય પણ ખાટકો માલમ પડે તો તુરત જ ડબ્બાને 'સીક' માં નાખી દેવો. મંદો મંદો શિક્ષક બધો વખત કામ આપે તેના કરતાં સાલે શિક્ષક કદાચ એણે વખત કામ આપે તો પણ સરવાળે લાભ જ થશે.

'શિક્ષણપત્રિકા' માંથી]

ગિજુભાઈ

— ઓગસ્ટની રોજનીશી —

તા. ૧—મહાસના ગોખલે હોલમાં પંડિત હલ્લનાથ કુંઝરુનું, 'વર્ધા યોજના' ઉપર ભાષણ. પુસ્તકીયા શિક્ષણ ઉપર એ ભાષણ દરમિયાન એમણે કડક ટીકા કરી અને શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓ સાથે સાથે ખીલવવાની આવશ્યકતા ઉપર ખાસ ભાર મૂક્યો. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ સાત વર્ષમાં પૂરું ન થઈ શકે એમ વક્તાએ જણાવ્યું હતું.

તા. ૮—અમદાવાદ યુનિવર્સિટીએ મુંબઈ સરકારના નવા પ્રાથમિક કેળવણીના કાયદાનો વિરોધ કર્યો. શ્રી. હરિસિંહ ઠાકોરની અમદાવાદના વ્યાયામ વિદ્યાલયના આચાર્ય તરીકે નિગણુક થઈ.

તા. ૧૦—ઓરિસાના નવા પ્રધાન વિશ્વનાથદાસે વર્ધા યોજના પ્રમાણે દરેક ગ્રામમાં એક એક શાળા કાઢવાનું નક્કી કર્યું. તેમણે મહાત્મા ગાંધી પાસે એ યોજનાના જાણકાર શિક્ષકોની માગણી કરી અને એ માગણી પ્રમાણે શ્રી. આર્યનાયકમ અને તેમનાં પત્ની આશાદેવીને સાં મોકલવા ગાંધીજીએ નક્કી કર્યું.

તા. ૧૧—મુંબઈમાં અખિલ હિંદ સંસ્કૃત વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપવા માટે 'ધ ઓલ ઇન્ડિયા સંસ્કૃત યુનિવર્સિટી એસોસીએશન' સ્થાપનામાં આવ્યું. એ મંડળનો હેતુ સંસ્કૃત વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના માટે અનુકૂળ સોકમત કેળવવાનો છે. એ વિશ્વવિદ્યાલયમાં વેદ, કલ્પસૂત્રો, દર્શન, ધર્મશાસ્ત્રો, ઇતિહાસ, પુરાણો, વગેરેના વિસ્તૃત અભ્યાસની યોજના કરવામાં આવશે.

તા. ૧૨—એલગામમાં એક ભાષણ દરમિયાન મુંબઈ સરકારના નાણામંત્રી શ્રી. લઠ્ઠેએ જણાવ્યું કે સોકોની નિરક્ષરતા દૂર કરવાને માટે જોરસુરસે કરીએ તેટલું આણું છે. હાથમાં 'તો' આપણી મુખ્ય પ્રશ્ન એ જ હોવી જોઈએ. બીજી પ્રશ્નિઓને ક્યાં તો જાણ સ્થાન આપવું જોઈએ અથવા તો થોડો વખત તેમના ઉપર લક્ષ ન આપવું. પણ જાહેર જનતાનો શત્રુ-નિરક્ષરતા-તો ગમે તે ભોગે દૂર કરવો જ રહ્યો.

તા. ૧૨-૧૩—કેળવણી ખાતાના સરકારી અમલદારોની સભા કેળવણીની પુનર્ગઠનાના ફેટલાક અગત્યના મુદ્દાઓ પર વિચાર કરવા પૂનામાં મળી હતી. વડા પ્રધાન શ્રી. જેર પ્રમુખસ્થાને હતા. એમણે મુખ્ય વચના શ્રી પુરુષોત્તમ કેળવણી, ઔદ્યોગિક કેળવણી, હિંદીનું શિક્ષણ, અને આનંદ-ધન-એકાદ શાળાના નિયમો, વગેરે માટે જુદી જુદી સમિતિઓએ કરેલી ભલામણો ઉપર વિચાર કર્યો હતો.

તા. ૧૩—“ સમાજ અને દેશની સેવા માટે જીવતી પ્રજાને સંપૂર્ણ રીતે તૈયાર કરવી, એ કેળવણીનું ધ્યેય હોયું જોઈએ આ કારણથી જ વર્ષા યોજનામાં હુન્નર ઉદ્યોગોને અગત્યનું સ્થાન અપાયું છે.” આ શબ્દો વડા પ્રધાન શ્રી. જેરે પૂનામાં એક કાંતણુવર્ગની મુલાકાત દરમિયાન ઉચ્ચાર્યા.

તા. ૧૬—મુંબઈ વિદ્યાપીઠનો પદવીદાન સમારંભ બબ્બતારથી ઉજવાયો. એન્સેલરે ૨૦૪૭ ઉમેદવારોને જુદી જુદી પદવી આપી. વાઇસ એન્સેલરે તેમના બાપણુ દરમિયાન સ્નાતકોને દેશસેવા કરવા માટે ખાસ ભલામણ કરી અને આજ્ઞાન વિદ્યાર્થી રહેવાનો તેમને આગ્રહ કર્યો.

તા. ૧૭—મુંબઈ વિદ્યાપીઠની સેનેટની બેઠકમાં પ્રિન્સિપલ એન. એમ. શાહે ‘ ડિપ્લોમા ઇન ટીચીંગ ’ ના નિયમો પ્રમાણેની પરીક્ષા પસાર કરનારાઓને સેનેટ એ ડિપ્લોમા આપશે’ એવો ઠરાવ રજૂ કર્યો હતો. એ ઠરાવ ચર્ચા વિના સર્વાતુભવે પસાર થયો.

મુંબઈ ઇલાકાના અી મંડળની સભા સમક્ષ લેફ. કર્નલ બલાલશાહે પોતાના બાપણુ દરમિયાન જણાવ્યું કે યુનાનેને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી જાતીય શિક્ષણ આપવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓને યોગ્ય શિક્ષકો અને શિક્ષિકાદ્વારા યોગ્ય વયે શિક્ષણ આપવાથી ઘણી વિકૃત ટેવોમાંથી તેમને બચાવી શકાય અને તેમની તંદુરસ્તીને પણ સારો ફાયદો થાય.

તા. ૧૮—કરાંચી કોર્પોરેશન હસ્તક આલતી શાળાઓના શિક્ષકોના પગાર અને બચ્ચા ઉપર કાપ મૂકવાની સિંધ સરકારની સૂચનાથી લગભગ ૮૦૦ શિક્ષકો હડતાળ ઉપર જવાનો નિવાર કરી રહ્યા છે.

તા. ૨૪—ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા ભરોસાપાત્ર રચયેથી માહિતી મેળવી જણાવે છે કે, મુંબઈની સેક્રેટરી ટ્રેડીંગ કોલેજનો વહીવટ મુંબઈની એક કેળવણીની સંસ્થાને સોંપી દેવાની વાટાઘાટ ચાલે છે. આ કોલેજ ઈ. સ. ૧૯૦૫ માં હસ્તીમાં આવી હતી ત્યારથી તે અત્યંત સુધી આધ્યમિક શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં તાલીમ પામેલા શિક્ષકો પૂરા પાડીને એ સંસ્થાએ સંગીન ફાજો આપ્યો છે.

તા. ૨૭-૨૮ —મુંબઈ શહેરના વિદ્યાર્થીઓની એક પરિષદ, સર. જવસજી જહાંગીર હોલમાં સંયુક્ત પ્રાંતના કેળવણી ખાતાના પ્રધાન સ્વામી સંપૂર્ણાનંદને પ્રમુખપદે મળી હતી. થોડાક વિદ્યાર્થીઓ ધાંધલ કરવાના ઇરાદાથી પરિષદમાં ઘખલ થયા હતા. એમનાં શોરમકોર, તોફાન અને અણુજાજતા વર્તનને પરિણામે પ્રમુખે પરિષદ વહેલી બરખાસ્ત કરી હતી. પરિષદ માટે ૧૫ ઠરાવો ઘડવામાં આવ્યા હતા, પરંતુ તેમાંથી માત્ર નવ ઠરાવો પસાર થઈ શક્યા હતા. આમાંના મોટા ભાગના ઠરાવો રાજકીય પ્રશ્નોને લગતા હતા, ને વિદ્યાર્થીઓમાં સ્વાભાવિક એવા ઉદ્દામ વિચારો વ્યક્ત કરતા હતા. એક ઠરાવદ્વારા તેમણે પ્રિન્સિપલ જી. એસ. મહાજનનીનાં મુંબઈના વરિષ્ઠ ધારામંડળને દરેક વિદ્યાર્થી માટે લશ્કરી તાલીમ ફરજિયાત કરવાની ભલામણ કરતા ઠરાવને અનુમોદન આપવામાં આવ્યું હતું.

તા. ૨૮—મુંબઈના એક પરા માડુંગામાં આવેલી ખાલસા કોલેજના આગ્રય હેઠળ મુંબઈ સરકારના જલ્દસચીવ શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીએ ટેકનીકલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટની ઉદ્ઘાટનક્રિયા કરી હતી.

— શિક્ષકમંડળોના સમાચાર —

મુખ્ય ઇલાકા માધ્યમિક શિક્ષક સંઘ : આ સંઘની કાર્યવાહક સમિતિની એક બેઠક તા. ૧૬ મીએ મુંબઈમાં મળી હતી. તેમાં નીચેનાં કામો થયાં હતાં : [૧] ઉત્તર મુંબઈ અને પરાંના શિક્ષક મંડળને ગાન્ય કરવામાં આવ્યું હતું; [૨] 'દીયર્સ' રજીસ્ટરની યોજનાને ઉપદ્રુ સ્વરૂપ આપી કાઉન્સિલની બીજી બેઠક સમક્ષ રજૂ કરવાનું ઠરાવ્યું હતું; [૩] સૂરતમાં બરાનાર ઇલાકા પરિપદ માટે તા. ૧૭-૧૮-૧૯ ઓક્ટોબર મુકરર કરી હતી; [૪] હવાકાના શિક્ષકોની આર્થિક સ્થિતિની તપાસ કરવાના ઇરાદાથી એક અન્વેષક પત્રનો ખરડો તૈયાર કરવાને એક પેટા સમિતિ નીમી હતી; [૫] મુંબઈમાં બરાનાર હિંદ શિક્ષક પરિપદના પ્રમુખ તરીકે મહાત્મા ગાંધી અને સર ઝોગ. નિરવેશરાયાનાં નામો સૂચવ્યાં હતાં.

નૂતનશિક્ષણ સંઘ, સૂરત : પોતાના ઉદ્દેશો પૈકી શિક્ષકો માટે એક સ્વતંત્ર 'પુસ્તકાલય ને વાચનાલય' સ્થાપવાની પ્રવૃત્તિને સંઘની કાર્યવાહક સમિતિએ પ્રથમ પસંદગી આપી હતી. સંઘના સભ્યોએ સ્વેચ્છાએ લગભગ ૧૦૦ પુસ્તકો ભેટ આપ્યાં હતાં. તે ઉપરાંત શિક્ષણ તેમજ સાહિત્યને લગતાં સામયિકો મેળવવાનો પણ પ્રબંધ થયો છે. હાલ તુરત આકાઉડિયાના ત્રણ દિવસ-બુધ, શનિ ને રવિ-આ પુસ્તકાલય તથા વાચનાલયનો લાભ શિક્ષકોને આપવાની વ્યવસ્થા થઈ છે. આ પ્રવૃત્તિની શરૂઆત કરવાને સંઘના ખાસ નિમંત્રણને માન આપીને શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદી બાવનગરથી તા. ૧લી ઓગસ્ટે ખાસ સૂરત પધાર્યા હતા. વધુ ને વધુ જ્ઞાન મેળવી પોતાની શક્તિ-તાકાત ખીલવવાનો સંકલ્પ કરવા તેમણે શિક્ષકોને આમ્રહ ક્યોં હતા. એ રીતે મેળવેલી નવીન તાકાત વડે તે સમાજનો નેતા બની શકશે, પોતાની મૂનપાય બનેલી પ્રતિજ્ઞાને પુનર્જીવન અર્પી શકશે અને નવીન રાષ્ટ્રના ધડનરમાં પોતાનો સક્રિય ફાળો આપી શકશે. 'સૂરતના શિક્ષકોની આ શક્તિ ખીલવવામાં આજ શરૂ થતી આ નાનકડી પ્રવૃત્તિ જવાબદાર બનો' - એવી શુભાશિષ સાથે તેમણે પોતાનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત કર્યું હતું.

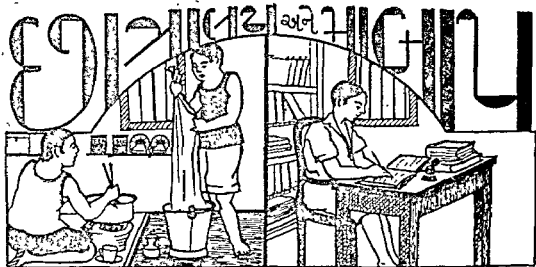
ત્યાર બાદ હાગર રહેલા સભ્યો સાથે તેમણે વર્ધાની કેળવણી યોજના વિષે ચર્ચા કરી હતી, એજ સાંજે સંઘના આત્રય હેઠળ શ્રી. હરભાઈએ 'ધરમાં અને શાળામાં મૂળવતું વ્યાજક' શ્રી. બિજ્જીરાજાઈ આંકડાને પ્રમુખપદે એ વિષય પર જાહેર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. એનો વિસ્તૃત હેતુક અન્યત્ર છાપ્યો છે.

કેળવણી મંડળ, સૂરત : તા. ૨૭ ઓગસ્ટે શ્રી. કાળિદાસ દેસાઈના પ્રમુખપદે શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદીએ 'કેળવણીમાં માનસશાસ્ત્રનો ઉપયોગ' એ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. તા. ૨૮ મી ઓગસ્ટે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના નિરૂત્ત વિદ્યાધિકારી શ્રી. પ્રાણલાલ કીરખારામ દેસાઈએ 'મુંબઈ સરકારના પ્રાથમિક કેળવણીના નવા કાયદા' પર વિવેચન કર્યું હતું.

ખેડા જિલ્લા શિક્ષક સંઘ : આ સંઘે આઠ વર્ષ માટે શ્રી. બળવંતરાય કાકરને પોતાના પ્રમુખ તરીકે પસંદ કર્યા છે. સંઘના આગેવાનો જિલ્લામાંથી પૂરતી સંખ્યામાં શિક્ષકો તૈયાર થાય તો તેમના લાભાર્યે એસ. ટી. સી. પરીક્ષા માટે તૈયાર કરનાર વર્ગ ખોલવાનો વિચાર કરે છે. વળી જિલ્લાના શિક્ષકોની આર્થિક તેમજ ધર્મા પરત્વેની સ્થિતિનો બારોસાપાત્ર ખ્યાલ મેળવવાને તેમણે એક અન્વેષક પત્ર તૈયાર કરી શિક્ષકોને મોકલી આપ્યું છે.

નવસારીમાં માધ્યમિક શિક્ષકસંઘ સ્થાપવાનો વિચાર આવે છે.

અમદાવાદની માધ્યમિક શાળાઓના મંડળને માધ્યમિક શિક્ષક સંઘમાં ફેરવી વધારે સક્રિય બનાવવાનો પ્રયત્ન ચાલે છે.

[૧]

માખાપેને

[લેખાંક ચોથો]

કેળવણીનું કામ ગર્ભાવસ્થામાંથી શરૂ થાય છે એ તો માનસવિજ્ઞાનમાં આપણે ઊંઝા ઊતરીએ ત્યારે ખબર પડે છે. પરંતુ સાક્ષાત કેળવણીનું કામ બાળકના જન્મથી શરૂ થાય તેમાં તો શંકા કોઈને હોય જ નહિ. આપણે સૌ એટલું જરૂર સમજી લઈએ કે કેળવણીનો અર્થ ધણો વ્યાપક છે. મનુષ્ય જે જે વસ્તુઓનું પૂતણું બનેલો છે તે તમામનું સાચું શિક્ષણ કેળવણીમાં સમાઈ જાય છે. માણસને શરીર છે, બુદ્ધિ છે, લાગણી છે, મન છે અને એ સર્વના સુંદર સમન્વયરૂપ અખંડિત આત્મા પણ છે. એ બધાયને યોગ્ય શિક્ષણ આવશ્યક છે અને તેવા શિક્ષણની શરૂઆત બાળકના જન્મથી થાય છે. મનુષ્યના જુદા જુદા અંગ ઉપાંગોનું સંગીન શિક્ષણ શરૂ થાય તેમાં વય, ભેદ પ્રમાણનો તકાવત તો જરૂર રહે જ. પરંતુ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં એ બધાય ખગોની તાલીમનું કામ ચાલી રહેલું છે તે માતૃપિતાએ ભૂલવું નેઈએ નહિ.

બાળક જન્મે છે ત્યારે તો છેક જ પ્રાથમિક દશામાં હોય છે. એના તમામ બાહ્યાચારો પશુના જેવા જ હોય છે. એ બાહ્યાચારો કેક જ સ્થૂળ પ્રાથમિક વૃત્તિઓના આવેશકારો જેવા હોય છે. બાળક પશુથી જુદું તો એ માટે પડે છે કે માણસમાં પ્રાથમિક વૃત્તિઓનો સમૂહ પશુની પ્રાથમિક વૃત્તિઓના કરતાં ધણો મોટો હોય છે. તેમ જ પશુજીવનમાં જે શક્ય નથી તે વૃત્તિઓનું સંસ્કરણ અને ઉન્નતિકરણ મનુષ્યના જીવનમાં શક્ય છે એટલું જ નહિ પરંતુ તેની ગતિ આપણે કંઈ ન શકીએ તેટલી વેગવાન અને તેનું આખરી પરિણામ આપણે ધારી ન શકીએ તેટલું બળવાન હોઈ શકે છે. જીવમાત્રમાં સૌથી બળવાન વૃત્તિ ભૂખની અને કામની હોય છે. કામવૃત્તિના વિષયને આપણે હાલ તુરત નહિ સ્પર્શીએ. ક્ષુધાવૃત્તિ પશુના જેટલી જ બળવાન નવા જન્મેલા બાળકમાં પણ હોય છે. બાળકના હર્ષશોક ક્ષુધાવૃત્તિની તૃપ્તિ અતૃપ્તિના પ્રતિબિંબરૂપ હોય છે. ક્ષુધા જાગ્રત કરવા માટે જે જે ક્રિયાઓ દેહને માટે અનિવાર્ય હોય છે એ બધી જ બાળક કરતું હોય છે. ક્ષુધાવૃત્તિના નિવારણ માટે તે જ પ્રમાણે અનિવાર્ય એવી તમામ ક્રિયાઓ બાળક કરતું જ હોય છે દેહના ધર્મ

પ્રમાણે વધારે પડતી ભૂખ, વધારે પડતું ખાતું, અપચો, ઝાડા, વગેરે પ્રકારની શારીરિક અતિશયોક્તિ-
માંથી બાળકને પસાર થતું હોય છે. છેક જ નાની વયમાં માળાપને તેની ઓછી ખચર હોય
છે ખરી. નાતું બાળક હસતું હોય કે ક્રિંકક્રિલાટ કરતું હોય ત્યારે તેની કુધાટિ જરૂર કેટલેક
અંશે તૃપ્ત થયેલી હોય છે. એના રૂદન પાછળ ભૂખ અથવા તો અતિઆહારથી બિચું થતું દુઃખ
પણ હોય છે. માળાપો બાળકના શરીરની ચાતુ થતી ક્રિયાઓને સફળતાથી અવલોકવાનું અને
નોંધવાનું રાખે તો આવી તો કેટલીયે હકીકતો તેઓ સમજી શકે અને પછીથી તેમનું તમામ વર્તન
બાળકના હિતમાં જ થાય. કુધાટિ જેવી પ્રાથમિક જરૂરિયાતો આપણે એટલા જ જરૂર ખ્યાલોથી
અલગ નહિ કરી શકીએ. એ વૃત્તિનો યોગ્ય સંતોષ બાળકના દેહ વિકાસ માટે અને આડકતરી
રીતે તેના બીજા અંગોના વિકાસ માટે અત્યંત આવશ્યક છે. મોટી ઉંમરના માણસો આહારમાં
જે ભૂલ કરે છે તેવી જ ભૂલો બાળકના આહાર પરવે બાળકના સંરક્ષક તરીકે પણ માળાપ કરતા
હોય છે. રડતું બાળક ભૂખ્યું જ થતું હોય છે એમ માનીને કટાણે કટાણે બાળકને સ્તનપાન કરાવતી
માતાઓ જોઈએ તેટલી ગળે. કોઈ વખત તો રડતા બાળકને માટે સ્તનપાન સાચો ઉપાય ન
નિવડે ત્યારે બીજો કોઈ પણ વિચાર કરતા પહેલાં ગમે તે વખતે અને ગમે તેવા સંયોગોમાં એને
સુતારી દેવાના પ્રયત્નો કરેનામાં આવે છે. અજ્ઞાન જનતામાં એથી પણ આગળ જઈને પોતાની
મુશ્કેલી ઠાળવા માટે અરીથુ જેવા કેરી પદાર્થો બાળકોને ખવડાવનારી માતાઓ હોય છે. રચૂળ
કુધાટિ એમાંથી નીપજતા નાનાંમોટાં પરિણામો અને એ વૃત્તિના યોગ્ય વિકાસ માટે અણસમજણ,
માળાપ પાસે બાળકો સંબંધે અનેક પ્રકારની ગેરસમજૂતીઓ બિલી કરાવે છે. દેખાતા પશુવત
દેહવાળા બાળકના મન ઉપર આની શી અસર થાય છે તેની આપણને ગતાગમ નથી. રચૂળ
અને લાચાર દેહમાં રચૂળ અને પ્રાથમિક કુધાટિ સંબંધેનું માતૃપિતાનું અજ્ઞાન બીજા અનેક
પ્રાથમિક વૃત્તિઓને અપમાનિત અને ઉત્તેજિત કરે છે આનાં સીધાં પરિણામો વર્ષો વીત્યા પછી
જોવા મળે છે; એટલે મનુષ્યના જાત્યકાળમાં એની છેક જ અવગણના આજદિન સુધી કરવામાં
આવી છે. કુધાટિના પ્રશ્નને આ દૃષ્ટિથી તપાસીએ તો માતૃપિતાના બાળકના આજના બીજેરમાં
ધણો ફેરફાર થઈ જાય.

. હરભાઈ .

[૨]

ચિ.....ને સુધારી દો.

વાણું વાય ને હીરાચંદના ઘરમાં એની એ ધમાલ “ માથે દિ આગ્યો પણ રોજ કહોને
ક્યાં ગણકારવું છે, નધરોળની પેઠે ધોયાં જ કરવું છે. છે કાંઈ બાણુવાળુવાની ચિંતા ! નવોદિયો
અહીંથી ટળે તો એ હારુ. ” હેયાઉકાળો કરતાં લક્ષ્મીકાકી રોજ તાડૂકે.

હીરાચંદ થોડું ધણું બણેલા. એમના વખતની યોડિંગોમાં એ ચાર વર્ષ રહેલા. વેપાર
રોજગાર અંગે એમને ગામપરગામ ફરવું પડતું. તેમને આવો રેદિઆળ છોકરો હૃદયમાં શૂળની માફક
સાલતો બાણુગણે નહિ વાડેથી કનિયા સાવવામાં પૂરો. શાળાના ભાસ્તરોએ તેનાથી હાથ ધસેલા.
હીરાચંદને આવા છોકરોનો એક મોટો પ્રશ્ન મનમાં હતો.

ચિ.....ને કોઈ દિવસ ગામમાંથી દૂર ખસેડેલો નહિ. જ્યુબીલીઓ બિજવતાં તેણે પ્રાથમિક.
પાંચ ધોરણનો અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યો. દંપતીને રોજ તેના વડે કનિયા થતા. એકમેકને ઉંચા સાદે,
બોલવું પડતું. દિવસો સુધી અબોલા રહેતા. આ દુઃખ હીરાચંદને ઓણું ન હતું.

તેમણે એક બોર્ડિંગ શાળા ત્યાં મોકલી દેવા વિચાર કર્યો કે જ્યાંથી વર્ષે પશુ ઘેર ન આવે. જ્યાંથી બહાર ડોકિયું કરવાનું થ ન મળે. જ્યાં માસ્તરનો પૂર્ણ બહોખરત હોય.

મારી બોર્ડિંગમાં એક દિવસે અગિયાર વાગે હીરાચંદના ચિ.....નો ટ્રંક ગિસ્તરો ઊતર્યો. અમારા ધારાધારણુ પ્રમાણે હીરાચંદ ન તો અગને દાખલ કરવા સંબંધી રમ્મ માગેલી કે ન તો કાંઈ આવવા સંબંધે જણાવેલું. અમારા છાત્રાલયમાં સંખ્યા ભરાઈ ગઈ હતી. નવા વિદ્યાર્થીને દાખલ કરી શકાય તેમ ન હતું.

જમ્યા પછી હીરાચંદ શુદ્ધપતિ સાથે પોતાના દોકરને દાખલ કરવા સગંધે વાતે વળગ્યા.

“સાહેબ, જંગો હોય કે ન હોય, પણ મારા ચિ.....ને તમારે દાખલ કરવો જ પડશે. કોઈપણ રીતે એને સુધારી જ દો. અમારે એને પી. એ. કે મેટ્રિક નથી બનાવવો પશુ કંઈક આચારવિચાર નહોતે, ચાર માણસમાં રહેવાના વળગાં આવે, કેમ બોલવું, કેમ ચાલવું, કેમ રહેવું વગેરે શીખે, તો ય થયું છે. અમે તમારો ઉપકાર નહિ વીસરીએ.”

શુદ્ધપતિએ મનમાં વિચાર કર્યો: ‘પોણા બસોમાં એક નધારે. ગિસ્તરા વગેરે લઈ આવેલો માણસ પાછો ક્યાં રખડશે ! વળી આટલી બાળકને સુધારવાની કાળજીવાળા પિતાને ના પશુ કેમ કહેવાય !’ પછી તેઓ બોલ્યા: ‘બસે હીરાચંદ, તમારા ચિ.....ને દાખલ તો કરીશું પણ તેનામાં કાંઈ ખોડખાંપણ છે વારુ !’ શુદ્ધપતિએ જાળકને સમજી લેવા પ્રભ કર્યો.

“ના રે સાહેબ, ખોડખાંપણ કે કહેવા જેવું તો કાંઈ નથી પણ ભારે તોફાની છે, એક સોટા રાખી પાંસરો તીર બનાવી દેજે, તે સંબંધી મારી કાંઈ ફરિયાદ નહિ આવે.” મારીમારનો યાકેલા, પરંતુ હજુ સુધારો ન કરી શકેલા છતાં પુત્ર માટે સોટીરાજ ને સિપાઈગીરીની જ ભલામણ કરીને હીરાચંદ ગયા.

x

પૂરા પાંચ દિવસે ન થયા એટલામાં ચિ.....ની ઉપરા ઉપરી ફરિયાદોનો શુદ્ધપતિ પાસે વરસાદ વરસવા લાગ્યો, શાળાના શિક્ષકો કહેવા લાગ્યા: ‘બહુ અટકચાળો ! અભ્યાસ તો કરવો જ નહિ, ઘણીવાર વર્ગમાં હાજર પણ ન હોય !’

કસરતના નેતા કહે: ‘કોઈ દિ સીટી વાગે હાજર થયો નથી. મોડો આવે તો એક બાજુ ખેસી રહે !’

ભોજનશાળાના નેતા કહે: ‘એની તો ભારે ગડબડ, સૌ ખેસી જાય, તો ય એનો પાર ન આવે, પોટલા ખખડાવે ને મોટે સાદે ગાનો ફરે !’

એના ખંડના સાથીઓ કહે: ‘ને ઉઠાડીએ છતાં ફરી ગોદું એઠી પડયો રહે, ખંડમાં રહે નહિ ને ક્યાંક બહુ ર જ ફર્યો કરે.’

આ બધું તો ઠીક હતું પણ એક દિ રમણે નજેથી પહેલું પાણી તેને પીવા ન દેતાં રહેજ ધક્કા મારી પોતે પીવા માંડ્યું. ચિ.....નો મિત્રજ હાથ ન રહ્યો. હાથમાં સોટા હતો. મોઝી એવો લલકાર્યો કે રમણના કપાળમાંથી લોહીની ધાર છૂટી !

શુદ્ધપતિને હવે .....ને હાથમાં લીધા સિવાય છૂટકો ન હતો. તેમણે પોતાનું ધ્યાન ચિ.....તરફ ફેરવ્યું. તેને જેમ કરતો હોય તેમ જ કરવા છડતે શું શું કરે છે તેની નોંધ લેવા માંડી. ડાચરીનાં પાનાં .....નાં કાચો, કિયાઓ ને પગેપળી રહેણીકરણીના બનાવેથી ભરાવા માંડ્યાં.

.....ના તોફાનથી ઘણીવાર ગૃહપતિનો મિત્રજ પશુ જતો. -ને ધોલધપાટ કરવાનું મન થતું. તેમ કરી તેને ઘણી ઘઉં ઢેકાણે લાવી દેવા મન કહેતું. પણ 'તેમ કરવાથી તે પ્રેમપાશમાં નહિ બંધાય એવા વિચારથી તેઓ રોકાઈ જતા. વળી ખીમળોને હેરાનગતિ થતી એટલે અન્ય શિક્ષકો વગેરે 'આવી બધા ક્યાં વેરી છે? તેને રમજ આપી દે ને!' એવી સલાહ-સૂચના કરતા છતાં ગૃહપતિ એ બધુંય ગળી જઈ,.....ને કરવું હતું તેમ કરવા દેતા.

બ્યારે સૌ.....ને ઠપકારે, નિદિ ને અવગણના કરે ત્યારે ગૃહપતિ એક દરેક ન હચ્ચારે તેથી કુદરતી રીતે.....ને એમ થયું કે મને બ્યારે બધા ધૂતકારે છે, ત્યારે મારી વાત સાંભળનાર એક જણ છે. આડેક દિવસના ગૃહપતિના મૌન પછી તે એટલો વિચાર કરતો થયો કે મારામાં કંઈક ખામી છે.

પ્રાર્થના પછી એક સાંજ તેને ગૃહપતિએ બોલાવ્યો. તેનાં કાર્યોની મોંઘપોથી ગૃહપતિએ ફરીફરીને વાંચી હતી. તેના ઘરે પડોશમાં આમોફિન રોજ વાગતું તે સાંભળી કેટલાંય ગીતો તેને કંઠે થયેલાં. તે ખીમળને સંભળવવા આનુર હવે પણ કોઈ કહે નહિ કે 'તું' ગા, તેથી તેને કાલે ત્યાં તે સમકર્ષા કરતો. ગૃહપતિએ રાત્રે તેને ગીતો ગાવા બોલાવેલો. પહેલાં તો તે શરમગાયો પણ ગૃહપતિ તેના વાંસો યજ્ઞીને 'બોલો, જુઓ સાથે આપણે બોલીએ' કહેનાં 'વાલગ આલે વસો મોરે મનમે' ।' આહ્યું. આસપાસથી વિદ્યાર્થીઓ આવી આવી બેસવા લાગ્યા. પાંચ, પંદર ને પચીસની બેઠક જામી. અને પછી ખીમળ ગીત આસવા માંડ્યું, સૌએ ગીતોની તારીફ કરી. અઠવાડિયે આવી એક બેઠક કરવાનું.....ને ગૃહપતિએ જણાવ્યું. ત્યારથી જ્યાં ત્યાં ગાવાનું તેણે બધ કયું છે.

ગૃહપતિની મોંઘપોથીમાં વલવાલ કરવાની બાબતમાં એક પેન્સીલની, એક દાંનિયાની, એક દર્પણની, એક હુવાલની, એક સાથુની, એક દડાની એમ ફરિયાદો મોંઘાઈ હતી. ચિ.....પાસે પૈસા હતા પણ તેણે કોઈ દિવસ વસ્તુઓ જાતે ખરીદિલી ન હતી ને તેના બાપા જોઈએ તે લાવ્યું' કરી પૈસા આપી ચાલ્યા હતા. પોતાની પાસે વસ્તુઓ નહિ એટલે ખીમળની લેવાથી ને બૂલયાપથી પડી જાય તો ભાંગી જવાથી તકરારો થતી. વિદ્યાર્થી સાથે લલવાલ થતી, ઘોડો જળારો એટલે ખીમળથી ગાંજયો ન જતો. ગૃહપતિએ આ સ્થિતિનો અભ્યાસ કરી આવતી નજીકની રજના દિવસે તેને ગામમાં લઈ ગયા. બધી વસ્તુઓ અપાવી, ત્યારથી ચિ..... વલકણો મડ્યો. તેની ફરિયાદો ઝાઝી થઈ ગઈ.

ગૃહપતિએ ચિ.....ને તેના ધોરણની વ્યાયામ-રમતગમતની ટુકડીનો નેતા બનાવ્યો. તાની જવાબદારી...ના મનમાં આવતાં જ એકાએક ખીમળ સવારે...થી વહેલાં ઊઠી જવાયું. દાતથુ-ણી, જંગલ, સ્નાન, વગેરેથી પરવારી સીડીની રાહ જોઈ તૈયાર બેઠો. સૌએ ન જોયેલો ફેરફાર ડો. ત્યારથી ચિ.....મોડો ઊઠ્યો એવું કદી સાંભળ્યું નથી.

આમ ધીરેધીરે ચિ.....માં નહુઈ ફેરફારો થવા લાગ્યા. પોતે પણ હવે અવજનીય સુખ ખનખવવા લાગ્યો. તેને ઘેર જવું હવે પાલવતું નથી. હવે તે નિયમિત, સ્વચ્છ ને શાંત બન્યો કે. પોતાની ઉત્તરિતા જ વિચારો કર્યા કરે છે. અભ્યાસમાં કુદકે ને જુસકે આગળ વધી રહ્યો છે.

રજઓ પડી. ચિ.....ઘેર આવ્યો. હીરાચંદ ને તેમનાં પત્ની લક્ષ્મીબેન પોતાના બાળકના મોં ઉપરથી જ અજગ ફેરફાર જોઈ શક્યાં કપડે લતે, બોલવા ચાલવામાં તે ખૂબ જ સુધરી ગયો હતો. બન્ને એકસામટાં બોલી ઊઠ્યાં: "બેટા, તું સુધરી ગયો!"

રતિભાઈ અમીન

[૩]

કેટલાંક રેખાચિત્રો

૨

૮ પાલી

વસંતરામ એનું ખરું નામ, પણ એના સહાધ્યાયીઓ એને ટપાલી કહેતા. બવનની ટપાલ વહેંચવાનું કામ એને માથે હતું; અને એને પણ એનો શોખ હતો એટલા માટે જ કેવળ નહીં. ચતુર વિદ્યાર્થીઓએ એની ખાસિયત પકડી પાડીને એનું નામ 'ટપાલી' રાખેલું અને એને પણ એ નામ પસંદ હતું.

છેક જ સાંજ પડી ગઈ હતી, મુસાફરીના ક્રમ ગોઠવવા અને ચર્ચવા સૌ વિદ્યાર્થીઓ અને ગૃહપતિ કાર્યાલયમાં એકઠા થયા હતા, જમીન ઉપર નકશાઓ પાથરેલા પડ્યા હતા, કાગળ ઉપર નામે અને લીટાઓ દોરાયે જતા હતા, એક માર્ગ બંધ કરીને બીજાને લેવાના આકારો થયે જતા હતા. બરાબર તે વખતે જ ગૃહપતિની નજર ઘડિયાળ ઉપર પડી. ઘડિયાળમાં સાડાસાત થયા હતા. અંધારું પણ થવા લાગ્યું હતું. ટપાલ આપવાનો સામાન્ય રીતનો સમય સાડા છ વાગ્યાનો હતો, જે મુસાફરી થવાથી હતી તે સંબંધમાં કેટલાક અગત્યના પત્રોની આજની ટપાલમાં આવવાની વકી હતી, ગૃહપતિએ તુરત જ મંડળના મંત્રીને ઉદ્દેશીને પૂછ્યું:

ગૃહ૦—તમે જરા તપાસ તો કરો કે ટપાલ કયાં પડી છે ?

મંત્રી—હજી સુધી મેં ટપાલીને જોયો જ નથી.

એક વિદ્યાર્થી—અરે, એ તો કાંઈને ન જુએ તો પેલી પેટીમાં બધી ટપાલ નાખી ગય છે. ત્યાં જરા તપાસ કરાવોને !

બીજા વિદ્યાર્થી—એમાં તપાસ કરવાની શી જરૂર છે ? આ રહ્યો ટપાલી એને જ પૂછોને.

વસંતરામ—અરે સાહેબ, આજે ટપાલ શાની આવે. આજે તો રવિવાર છે. આજની ટપાલ અત્યારે નહીં આવવાની.

ગૃહ૦—અરે, એ તો ભૂલાઈ જવાયું,.....અને ગૃહપતિ હસી પડ્યા સાથે થોડા વિદ્યાર્થીઓ પણ હસ્યા.

વસંતરામ તો ગંભીર જ હતા !

*

એક વિદ્યાર્થીની માંદગી જરા ગંભીર સ્વરૂપ પકડે તેમ જણાયું હતું તેથી તેની પથારી પાસે સતત બેસી રહેવા સારું વિદ્યાર્થીઓના વારા ગોઠવાયા હતા. ડાકટર હમણાં જ આવી ગયેલા અને દરદીને દવા પાવાની તૈયારી કરવાની હતી. ગૃહપતિ માંદગી માથા ઉપર હાથ ફેરવતા બેઠા હતા. વિદ્યાર્થીઓને જમવાનો વખત થયેલો હોવાથી વારા નવા બદલાતા હતા. બે વિદ્યાર્થીઓને ગૃહપતિએ જમવા બેઠા અને નવા બેની રાહ બેતા પોતે બેઠા હતા. નવા વિદ્યાર્થીઓ આવે એટલે દરદીને દવા પાઈ પોતે જશે તેમ ધરાદો હતો થોડી જ વારમાં મગનભાઈ આવ્યા.

ગૃહ૦—કેમ કંઈ મેહું થયું ?

મગન૦—ના જી, જમવા તો વખતસર બેસી ગયો હતો પરંતુ ચાળી પીરસાઈ ગઈ છતાં ‘ટપાલી’ આવેજ નહીં તેથી તેની રાહ જોવામાં થોડી મિનિટ મોડું થયું. ચાલો, હવે દવા પાઈશું ?

ગૃહ૦—વસંતરામને આવવા દો, એ કેમ મોડા થયા છે ? ક્યાં રોકાયા ?

મગન૦—ખચર જ નથી, મેં તો ખૂબ રાહ જોઈ પણ એ તો આવ્યોજ નહિ, ક્યાં ગયો છે તે પણ ખચર નથી. ક્યાંક કોઈની ચિઠ્ઠી ચપાટી આપવા ગયો હશે. ચાલો આપણે તો દવા પાઈ લઈએ.

ગૃહ૦—હા, તો તો દવા માટે રાહ જોવી નકામી છે. એ આવશે ત્યાં સુધી હું તમારી સાથે રહીશ.

બેડ માંદા વિદ્યાર્થીને દવા પાપ છે. દવા પાઈને ખગડેલા ઓછાડને બદલવા ગૃહપતિ તથા મગનભાઈ તૈયારી કરે છે. તેમ જ વખતે વસંતરામ દવાખાનામાં પગ મૂકે છે.

વસંત૦—સાહેબ, માફ કરજો. જરા મોડું થઈ ગયું. આ આપના પત્રો અને મગનભાઈ, આ તમારો કાગળ.

ગૃહ૦—પણ તમે આટલા બધા મોડા કેમ ? જમ્યા કે નહીં ?

વસંત૦—નાજી. આજે જમવાનો વખત જ ન રહ્યો. જમવા બાદ તો અહીં આવવાનું મોડું થઈ જાય એટલે હવે બાર વાગે જમીશ.

મગન૦—પણ જમવા ટાણે જ ક્યાં પધાર્યો હતા, ટપાલી સાહેબ !

વસંત૦—બસ, એ જ કામ માટે. આજે ટપાલ જરા વહેલી આવી તેથી મને થયું કે લાવને હમણાં જ વહેંચી કાઢું અને કાગળો ધણુના હતા તે જરા મોડું થયું.

ગૃહ૦—પણ એ તો તમે જમીને પણ વહેંચી શક્યા હોત.

વસંત૦—ના, વિદ્યાર્થીઓ ખૂબ હતાવળા થાય છે. અમે લોકો ટપાલની કેવી આતુરતાથી રાહ જોતા હોઈએ છીએ એની ખચર આપને ન હોય. જરા પણ મોડું થાય તો મન ભારે અધીરું થઈ જાય છે.

ગૃહ૦—ત્યારે તમે ખરા ‘ટપાલી’

મગન૦—તે ખરા છે જ ને ? !

વસંતરામ તો ગંભીર જ હતા. અત્યારે તો જાણે કે પોતાની જાતને ધન્ય માનતા હોય તેવા જણાતા હતા.

X

નિવાસગૃહમાં અત્યારે સાત વિદ્યાર્થીઓ બેઠા હતા. વાતાવરણ ખૂબ ગંભીર અને ભારે જણાતું હતું. સાતેના મોં ઉપર ગમગીની અને ગંભીરતા છવાયાં હતાં. કંઈક અસાધારણ બન્યું હતું અથવા તો બનવાનું હતું એમ લાગ્યા વિના ન રહે. થોડીવાર થઈ અને વસંત દેખાયો.

એક વિદ્યાર્થી—‘ટપાલી’ આવ્યો તો ખરો.

બીજો—ક્યાં છે ? આજે મારો પત્ર આવવો જ જોઈએ. તેમાં મારે માટે છેવટનો એક નિષ્ણ્વ આવવાનો છે.

ત્રીજો—અરે, આ તો આપણો ટપાલી !

વાતાવરણ જરા હળવું થયું વસંતરાયે નિવાસગૃહમાં પગ મૂક્યો. મુખી જેવા દેખાતા એક વિદ્યાર્થીના હાથમાં તેણે થોડા કાગળો મૂક્યા. થોડીવાર તદ્દન શાંતિ છવાઈ રહી.

મુખ્ય વિદ્યાર્થી—ત્રણેય જણાએ પોતપોતાના વિચારો આ પત્રોમાં જણાવ્યા છે. એ સાંચે તો આપણે કદાચ સંગત થઈ શકશું પણ પોપટની શરતો સ્વીકારાય તેમ નથી. સંગાધાન થવું શક્ય નથી.

એક વિદ્યાર્થી—લાવો, એનો પત્ર વાંચીએ. એમ છેક નિરાશ શા માટે થઈએ ? હજી પણ તેને જવાબ લખો અને જુઓ કે તે મચક આપે છે કે નહિ ?

અધા બેગા મળી પોપટનો પત્ર વાંચે છે અને પછી તેના જવાબનો મુસદ્દો ધડે છે. દરમિયાન વસંતરાય તો તટસ્થ બાવે શાંત બેસી રહે છે. તેને જવાબ સુધરત કરવામાં આવે છે ત્યારે કાગળ લઈ સુપસાપ ચાલ્યો જાય છે.

છાત્રાલયમાં આવે એ દિવસથી પક્ષાપક્ષી થઈ છે, અને હવે તો બે પક્ષો સામસામાં થઈ રહ્યા છે. સમાધાન કરવાના પ્રયત્નો તટસ્થ વિદ્યાર્થીઓ કરી રહ્યા છે; પણ હજી કશું સંગાધાન થયું જણાતું નથી. જવાબદાર મોટા વિદ્યાર્થીઓએ ગૃહપતિને નજીબુદ્દીને પૂરી વાત કરી નથી પણ છૂટકો નથી તેવા વિચારો ચાલી રહ્યા છે. શું થશે તેના અનુમાનો પેલા સાને જણ્યું કરી રહ્યા છે. વસંતની કાગને ડોળે રાહ જોવાય છે. ત્યાં તો ગૃહપતિ આવે છે.

ગૃહ—(આસપાસ જોઈને), વાતાવરણ ચાલુ ગંભીર કેમ છે ?

મોટા વિદ્યાર્થી—કંઈ નહીં. એ તો સહજ; અમે અધા 'ટપાલી'ની રાહ જોઈએ છીએ.

ગૃહ—ટપાલ તો આવી ગઈ.

એક વિદ્યાર્થી—ટપાલ નહિ સાહેબ, ટપાલીની.

બીજો વિદ્યાર્થી—પેલા વસંતની, સાહેબ.

ગૃહ—હા, હા સમજ્યો. પણ મામલો શો છે ?

બીજો વિદ્યાર્થી—અગાશે ઇરાદો તો આપને આમાં પાડવાનો હતો જ નહીં. અમે જ આ બધું અમારી જાતે ફાડી લેત. પણ હવે આપ આવો ચડ્યા છો તો સાંભળો.

ગૃહપતિ પાસે બધી હકીકત રજૂ થાય છે. ગૃહપતિ સાંભળતાં સાંભળતાં જ તેનો ઊંઘેલ કેવી રીતે લાવવો તેના વિચારો સેવી રહ્યા હોય તેમ તેની મુખમુદ્રા ઉપરથી દેખાય છે. જે વખતે વાત પૂરી થવા આવે છે તે જ વખતે વસંતરાય આવે છે. અધા જ એકીસાથે બોલી ઊઠે છે: આ ટપાલી આવ્યો. ઉપરથી તો જણાય છે કે કંઈક સારા સમાચાર છે. 'કોણ ટપાલી ?' ગૃહપતિએ વસંતની સામે જોયું અને હસ્યા.

વસંત તો ધીર ગંભીર બાવે ચાલ્યો આવતો હતો.

ગૃહપતિએનો પોતાનાં છાત્રાલયોમાં આવા ટપાલીઓ પણ જોવા મળતાં હશે.

• હરભાઈ ત્રિવેદી •

આમનાં સ્વ. વાગ્દેશના સમગ્રતાય
શ્રી કાર્ય સ મુજગારી સમાજને
શ્રીયુત પ્રત્યાભામ આશુદૃષ્ટ આવડા
તરફથી સન્નિવય સંમન ભેટ.

૧૫૬ ૪ ૬૬

ઓક્ટોબર ૧૯૩૮

અંક ૩ બે

માધ્યમિક શાળાઓમાં બાણતા વિદ્યાર્થીઓ દાયકામ કરવાના અખ્યાત કરતા હોય છે એવી આપણી શિક્ષકોની ફરિયાદ છે. શા માટે તેમ બને છે તેનો વિચાર શિક્ષકો માટે તેથી અનિવાર્ય ગણાય. સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિઓમાં નાની ઉંમરનાં બાળકોને મારે રસ હોય છે. જો સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિ તેમને આપવામાં આવે નહિ તો તેઓ પોતાની શક્તિ ખંડનાત્મક પ્રવૃત્તિ તરફ વાળવા લાગે છે. પ્રાથમિક શાળામાં બાણતા બાળકને આવી સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ નથી મળતી હોતી એના પરિણામે તેઓ ખંડન તરફ દોળે છે અને સર્જનનો વિરોધ કરે છે. એવા વિરોધની પાછળ સાચી રીતે કહીએ તો સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ માટેની ખૂમ અને એવી પ્રવૃત્તિઓ નથી મળતી તે સંબંધની ફરિયાદ રહેલી છે. એ વિરોધ તો સર્જન માટેનો આકંઠ હોય છે. બાળક મોટું થઈને માધ્યમિક શિક્ષણ લેતું થાય છે ત્યારે એના બાળપણના આકંઠની અવગણના કરનાર મોટેરાંઓની યંત્રાચરી કરવાના વિચાર તરફ એ દોળવા લાગે છે. એને સમજાય છે કે બુદ્ધિને જેટલી વધારે વિકસાવીશું અને હકીકતોનું જેટલું વધારે જ્ઞાન મેળવીશું તેટલા જલદી વડિલો જેવા આપણે ગણાઈશું. આ મનોવૃત્તિમાંથી બુદ્ધિના વિષયો તરફનું તેમનું આકર્ષણ જન્મે છે. પછી તો હાયકારીગરી કે નાનકડા ઉંઘોગો તરફ આકર્ષિત પેદા થાય છે. આ એવું ખીજું કારણ છે. માધ્યમિક શાળાઓમાં હાયકામનું મહત્ત્વ સંધાપવા માટે પહેલાં આપણે પ્રાથમિક શાળાના અભ્યાસક્રમ તરફ વળવું જોઈશે. અને ખીજું બુદ્ધિના શિક્ષણને વ્યવહારમાં અપાતા મહત્ત્વને ધરાવવા તરફ વળવું જોઈશે.

આપણે

શું સાધી શકીએ ?

રા. હરભાઈ ત્રિવેદી

જ્યારે જ્યારે માધ્યમિક શાળામાં શિક્ષકસમુદાયને મળવાનું બને છે ત્યારે ત્યારે આપણા રોજના કામકાજ સંબંધે અનેક પ્રકારની મુશ્કેલીઓ રજૂ કરવામાં આવે છે. વાત પણ સાચી છે. આપણી મર્યાદાઓ ઘણી છે. કામ કરવાની આડે આવનાર બંધનો પણ ઘણાં છે. આમ છતાંયે એની મર્યાદાઓ વચ્ચે અને એવાં બંધનો વચ્ચે પણ આપણે થોડીએક વસ્તુઓ આપણી પોતાની ખંતથી સાધી શકીએ તેમ છીએ. અભ્યાસક્રમના બંધનને એમને એમ રહેવા દઈને શાળાના સમયપત્રકને સ્પર્શ્યા વિના જ થોડું ઘણું આપણે સાધી શકીએ તેનો વિચાર કરવો આવશ્યક છે.

શિક્ષણશાસ્ત્રની ઘણી વિચારણાઓ આજે ચાલી રહી છે. અધ્યાપનમંદિરોદ્ધાર અવનવીન શિક્ષણપદ્ધતિઓનો અભ્યાસ શિક્ષકોને કરાવવામાં આવે છે. અભ્યાસકાળ દરમિયાન શિક્ષક પોતાના બાવિ કામનાં નાનાંઓનાં સુંદર સ્વપ્નો પણ રચે છે. પરંતુ અભ્યાસ પૂરી કરીને સાક્ષાત્ કામ ઉપર શિક્ષક બેસે છે ત્યારે એની મુશ્કેલીઓ શરૂ થાય છે. વરસને આખરે અભ્યાસક્રમ પૂરો કરવો જ જોઈએ એ નગ્ન હકોક્ત એની પાસે બાબી હોય છે. માત્રિક અને છાત્રાસિક પરીક્ષાઓનો ભૂત એને હંમેશા કનડો હોય છે. નિરીક્ષણની તલવાર તો કાયમ ઝંઝૂમતી હોય જ. આ બંધી તકલીફ કરતાં સૌથી મોટી તકલીફ તો એ છે કે એની આસપાસની દુનિયામાંથી એને કશી જ સહાનુભૂતિ કે પ્રોત્સાહન મળતાં નથી. ચીલામાં પડેલા શિક્ષકો અને પોતાની જાતને અનુભવી કહેવડાવતા જૂના વિચારના સહકાર્યકર્તાઓ વાતવાતમાં એને નિરુત્સાહ કરી મૂકે છે. કોઈ પણ નવી પદ્ધતિનો વિચાર વાતવાતમાં રજૂ કરે તે વખતે એવા નવા આવેલા શિક્ષકની મશ્કરી કરવામાં પણ કેટલાકો પાછા પડતા નથી. એની આસપાસનું વાતાવરણ સંકુચિત અને વારે વારે એને પાછો પાડનારું હોય છે. આ મુશ્કેલીની સાથે જ બીજી પણ એવડી જ મુશ્કેલી એની પાસે પડી હોય છે. એની આગળ ભણનારા વિદ્યાર્થીઓ લાંબા કાળથી એક જ ચીલે ચાલતા હોય છે તેથી તેમને પણ આ નવી વસ્તુ રચતી નથી. વ્યાખ્યાનપદ્ધતિથી શિખવવાની ચાલી આવતી રહી વિદ્યાર્થીઓને ઘણું ધસંદ પડે છે. કોઈકે આવી આપેલું જણે ઉત્તારવાની તેમને આદત પડી ગઈ હોય છે. એ ચીલાથી જુદો ચીલો મળતા તેઓ બૂમ પાડી બેઠે છે. તેમને પણ એમ જ લાગે છે કે અભ્યાસની ઘણી વસ્તુઓ શિક્ષકે જ તૈયાર કરી આપવાની જરૂર છે.

આવી બંધી મુશ્કેલીઓ વચ્ચે શિક્ષકને કામ કરવાનું હોય ત્યારે પણ પોતાનું કામ પાર પાડવા માટે ધારે તો પોતે ઘણું કરી શકે. શિક્ષણની નવી વિચારણા સાથે પોતાના વર્ગમાં કામ કરવા બેઠા પછી બીજી બંધી મર્યાદાઓને સ્વીકારી લેવી અને પોતાના સહાધ્યાથીઓની હાંસીને ગળી જતાં શીખી લેવું એ નૂતન વિચારના શિક્ષક માટે ઘણું જરૂરી છે. જૂનવાણી કુઝાળા વચ્ચે નવીન તત્ત્વ પડે ત્યારે કુઝાળામાં પડેલા માથુસોને ઘડીબર આઘાત થયા વિના રહે નહિ. એ આઘાતની પ્રતિક્રિયારૂપે ધડાકો કરનાર તરફ સૌ કોઈ ધ્યાન અને ક્રોધથી જુએ પણ ખરા. પરંતુ સાચો શિક્ષક એ બંધી વસ્તુઓને સહી લે, પોતાના વિચારોને વળગી રહે અને પોતાનું ધાર્યું કરવા તરફ પ્રયત્નશીલ રહે.

જે વર્ગમાં શિક્ષકને કામ કરવાનું હોય છે તે વર્ગમાં આપણે જોયું તેમ વ્યાખ્યાન પદ્ધતિથી કામ કરવાનું પરંપરાગત ચાર્યનું આનતું હોય છે. પદ્ધતિનો એકાએક ફેરફાર કદાચ અભ્યાસક્રમની આડે આવે અને કદાચ નિરીક્ષકને ન રુચે એમ પણ બને એટલા માટે જ જે શિક્ષકને નવી પદ્ધતિદ્વારા વધારે સંગીન કામ સાધવું હોય તેણે ધીમી છતાં મક્કમ ગતિએ ચાલવું ઘટે. વર્ગ શિક્ષણની અંદર આવે એક ફિક્કર ફેરફાર એ પ્રત્યેક પદ્ધતિ કહી શકાય. શિક્ષક ભણે વ્યાખ્યાન કરતો રહે પરંતુ નિષ્ક્રિય બેસી રહેવા દેવાયેલા વિદ્યાર્થીનિ અવારનવાર પ્રશ્નો પૂછીને જાગ્રત કરતો રહે એ ખૂબ જરૂરનું છે. આજકાલ આ પદ્ધતિનો પ્રયોગ પ્રચલિત થવા લાગ્યો છે ખરો. પરંતુ પ્રગતિશીલ શિક્ષકે આટલેથી જ નહિ ચટકતા આગળ પગલા માંડવાની જરૂર રહે છે. કેવળ વ્યાખ્યાનમાંથી વિદ્યાર્થીઓને પ્રશ્નો પૂછવા સુધી જનાર શિક્ષકે પછીથી વિદ્યાર્થી પોતાને પ્રશ્ન પૂછે તે તરફ એમને લઈ જવા જોઈએ શિખવાય તેટલું જ માત્ર સાંભળ્યા કરે તેવી પરાધીન અવસ્થામાંથી વિદ્યાર્થીઓને બહાર કાઢવા હોય તો તેમને અભ્યાસ તરફ વાળવાની જરૂર રહે છે. વર્ગશિક્ષણ વખતે વિદ્યાર્થીને પ્રશ્ન પૂછવાથી તેની સમજણની કસોટી થાય છે અને તેના જ્ઞાનનું તેને પોતાને જ્ઞાન કરાવાય છે. પરંતુ જે ધડીએ વિદ્યાર્થી શિક્ષકને પ્રશ્ન પૂછતો થઈ જાય તે ધડીએ વિદ્યાર્થીમાં સાચી જિજ્ઞાસાનાં બીજ રોપાય છે અને એને વિચારશીલતાને પંથે પડાવાય છે. શિક્ષણપદ્ધતિઓને ઉત્તરોત્તર લાભદાયી બનાવવામાં વર્ગશિક્ષણના આવા ફેરફારો ખૂબ આવશ્યક છે. ત્રુત્તન વિચારતો શિક્ષક આ રીતે કામ કરતો થઈ જાય તો પછી યોગ્ય જ વખતમાં વિદ્યાર્થીઓની મનોદશામાં પણ ફેરફાર થઈ જશે અને અભ્યાસમાં પ્રવાલંબન છોડીને સ્વાલંબન તરફ ઘળતા થશે.

માનસશાસ્ત્રનો વિચાર આજે તો વાતાવરણમાં ખૂબ ઊંડે છે. જાલમાનસનો અભ્યાસ દરેક શિક્ષક માટે અનિવાર્ય છે તેમ પણ હવે સ્વીકારાયું છે. આમ છતાંયે લેખકને પેતાની શિક્ષકો સાથેની અન્યેક મુલાકાતો દરમિયાન એકનો એક પ્રશ્ન પુછવા કરે છે કે વિદ્યાર્થીના માનસનો અભ્યાસ વર્ગશિક્ષણમાં કેવી રીતે કામમાં લેવો. સામુદાયિક ધોરણ ઉપર ચાલતી મોટી મોટી શાળાઓમાં આ એક મૂંઝવણનો પ્રશ્ન છે તે વાત પણ સાચી. આમ છતાંયે માનસવિજ્ઞાનની દિશામાં આપણે યોડુએક જરૂર આધી શકીએ છીએ એ પણ જોઈએ.

સાધારણ રીતે સમધારણ બાળકોની સંખ્યા વર્ગમાં મોટા પ્રમાણમાં હોય છે. સમધારણ બન જુદા જુદા પ્રસંગોએ કેવી કેવી ક્રિયાઓ કરે અને પ્રતિક્રિયાઓ બતાવે તેનું શાસ્ત્ર સર્વ સામાન્ય ઉપયોગ માટે નિશ્ચિત થયેલું છે. તે શાસ્ત્રનો પરિચય દરેક શિક્ષકને હોવો જોઈએ. પોતાના વર્ગના દરેક બાળક સાથે વ્યવહાર કરતી વખતે આ શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે ચાલવાનું ધોરણ શિક્ષક અખત્યાર કરવું ઘટે. જેમ કોઈ પણ યંત્ર ચલાવતી વખતે એ યંત્ર ચલાવવાના શાસ્ત્રનું જ્ઞાન અને તે પ્રમાણેનો વ્યવહાર આવશ્યક હોય છે તેવી જ રીતે મનોવૈજ્ઞાન જરૂરી જ્ઞાન અને તે પ્રમાણેના શાસ્ત્રીય વ્યવહાર દરેક શિક્ષક માટે જરૂરનાં છે. વર્ગમાં શિક્ષણનો પ્રશ્ન ઊભો થાય કે શિસ્ત અને વ્યવસ્થાનો પ્રશ્ન ઊભો થાય એવા હરકોઈ પ્રસંગે એનો નિદાન ગમે તેવી રીતે શિક્ષક નહિ કરી શકે. શિક્ષક પાસે પોતાનું એકસ વિજ્ઞાન છે અને તે પ્રમાણે જ તેનો વ્યવહાર હોય. આ પ્રમાણે સમધારણ બાળકો સાથે પોતાનો વ્યવહાર કરવાથી અવૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી થતા વ્યવહારના પરિણામરૂપ તમામ મુશ્કેલીઓનો અંત તો સહેલાઈથી આવી જશે.

વર્ગમાં વિવિધધારણ અને અવધારણ બાળકો આવવાનો પણ પૂરો સંબંધ હોય છે. આવાં બાળકો તરફ આજનો આપણો વ્યવહાર અલ્પાઈ જવો જોઈએ. શિક્ષકે કાં તો તેવાં બાળકોનો

પ્રશ્ન હાથ ધરવો નહિ, અને ધરવો પડે તેમ જ હોય તો એવાં જાળકા સંબંધિત મનોવિજ્ઞાન પણ થોડુંક જાણી લેવું ઘટે. શિક્ષક પાસે એવા વિજ્ઞાનના નિષ્ણાત જનવા જેટલો વખત નથી હોતો તેમ માની લઈએ તોય થોડુંએક પ્રાથમિક વિજ્ઞાનનું કામ હાથ ધરવામાં આવે એટલે તે વિષયના નિષ્ણાતને પાછળથી ધણું મદદરૂપ થઈ પડે. આવા પ્રાથમિક કામનો થોડોએક ઉલ્લેખ અહીં કરું. વર્ગના અસ્પષ્ટારણ કે વિષમધારણ વિદ્યાર્થીના રોજ રોજના વર્તીવની શિક્ષક નોંધ રાખે. એ શું બણે છે અને નથી બણ્યોતો, ક્યારે બણે છે, કઈ જાતનાં તોફાન કરે છે, સમાજ ન સહન કરી શકે તેવી વિષમતાઓ એનામાં કઈકઈ છે, ખીજા વિદ્યાર્થીઓ સાથેનો એનો વર્તીવ કેવો છે, આવા શાળાજીવનના અનેક પ્રશ્નોની શિક્ષક ઝીણવટથી નોંધ રાખે. આ ઉપરાંત તેવા જાળકના ગાતાપિતા પાસેથી શક્ય હોય તેટલો જયપણુનો ઇતિહાસ મેળવે, પોતાની રાખેલી નોંધમાંથી શિક્ષકને પોતે કલ્પ્યા નહિ હોય તેવાં અવનવીન તત્ત્વો જાણવા મળશે. શિક્ષક સમગ્ર શકશે કે જે પ્રકારની મનોદશા એ જાળકની છે તે મનોદશાને અસંગત નહિ તેવું એવું વર્તન હોય છે. સામાન્ય સમાજમાં એવું વર્તન બંધ એસવું નથી થતું હોતું તેથી ઉપસક્ત દૃષ્ટિએ એ અસંગત જણાય તો પણ વધારે ઊંડાણથી તપાસ કરતાં તેમા સંગતિ દેખાશે. માખાપ જે ઇતિહાસ પૂરો પાડે તે ઇતિહાસમાંથી શિક્ષકના અભ્યાસમાં ખૂટતી ઘણીયે સાંકળો તેને મળી આવશે. આટલી વસ્તુ એની પાસે મળી જાય એટલે પછી શિક્ષકનું કામ શાસ્ત્રીય અને સરળ થઈ જવાનું છે. આપણા કામમાં આપણને રસ મળે, જાળકોનો વિકાસ એ આપણો શોખનો વિષય હોય અને આપણા પોતાના ધંધાની પ્રગતિ એ આપણી ચિંતા હોય, તો કોઈ પણ શિક્ષક માટે આટલું કામ વધારે પડતું નથી.

વર્ગના અને શાળાના અનેક પ્રશ્નોનો નિકાલ કોઈ પણ એક પ્રકારની સજા કરવાની નીતિથી લાવવાનો પ્રયત્ન આજદિન સુધી કરવામાં આવે છે. આ નીતિમાં ફેરફાર કરવાના દિવસો પણ જરૂર આવી લાગ્યા છે. આ વિષય પરત્વે આ લેખકને એક પ્રશ્ન અચૂકપણે પુછાયા કરે છે. વિદ્યાર્થીઓ બણ્યોત ન હોય અથવા તો તોફાનમગરતી કરતા હોય એવા પ્રસંગોએ શાળાની વ્યવસ્થા અને શિસ્ત ખાતર તેને નાની યા મોટી સજા ન કરવી તો શું કરવું. વાંચનાર સમગ્ર શકશે કે આ પ્રશ્નના ગર્ભમાં જ સજા કરવાની નીતિ ઉપર ઊંડે ઊંડે પશું બરોસો રહેલો છે. કોઈ ઉપાય હાથ ન લાગે ત્યારે સજાના ઉપાયને તો જરૂર હાથ ધરવો તેવી માન્યતા એમાંથી દ્વિત યાય છે. આજના અને આવતી કાલના શિક્ષકે આ માન્યતા હવે છોડી દેવી ઘટે છે. શિક્ષણના અથવા તો શિસ્ત કે વ્યવસ્થાના કોઈ પણ પ્રશ્નનો નિકાલ કોઈ પણ પ્રકારની સજાથી આવી શકવાનો જ નથી એ જાતની માન્યતા શાસ્ત્રીય પ્રયોગો પછી જાણી થયેલી છે તેવો વિશ્વાસ દરેક શિક્ષકના મનમાં હવે એસવો ઘટે છે. પ્રશ્નોના નિકાલ માટે સજાની અપેક્ષાએ ખીજો કોઈ ઉપાય ન હોવો જોઈએ. સજા એ એક ઉપાય છે એ ખ્યાલને મનમાંથી દૂર કર્યા પછી આપણા દરેક પ્રશ્નના નિકાલોનો વિચાર થવો ઘટે છે. આ જાતની મનોવૃત્તિથી શરૂ થઈશું તો જ આપણા અનેક પ્રશ્નોના જોકેલના ઉપાયો આપણને હાથ લાગવાના છે.

વાંચનાર શિક્ષક જોઈ શકશે કે આપણી અનેક મર્યાદાઓ વચ્ચે અને પાર વિનાની મુશ્કેલીઓ વચ્ચે આપણી સાચી, દાનતંત્રા કારણે આપણે ઘણું સાધી શકીએ તેમ છીએ. શિક્ષણપદ્ધતિનો ફેરફાર સહેલો છે. માનસવિજ્ઞાનનો અભ્યાસ તેટલો જ સહેલો છે અને આપણા અનેક પ્રશ્નોના નિકાલ માટે સજાનો આશરો છોડવો પણ મુશ્કેલ નથી. આટલું કાર્ય સાધવા માટે આપણી પાસે જે શક્તિઓ છે તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ અને તેવા કામ માટેની વૃત્તિ કેળવવી પડશે. શિક્ષણુદ્ધારા ચતુ ક્રિમિત પણ સેવા કરી જવાના કોડ ધરાવનાર શિક્ષક માટે આટલું કામ વધારે પડતું ન ગણાય.

કલાનું સ્વરૂપ

કલા એટલે માનવીના આત્માની લાગણીઓના, ઊર્મિઓના આક્ષેપોના આવિર્ભાવનું મૂર્ત-સ્વરૂપ. મનુષ્યના હૃદયની, આત્માની એ ઊર્મિઓ, લાગણીઓ, કવિતા, સંગીત, નાટ્ય, શિલ્પ, ચિત્ર કલાદિ લલિતકલાઓમાં પ્રગટ થાય છે, જોયા પ્રકારની એ લાગણીઓ મનુષ્યજીવનની આકર્ષકતા, પ્રસન્નતા, ઉર્મિલતા અને મંથનમાંથી જન્મે છે. ભૌતિક આનંદને દૂર કરી મનુષ્ય જ્યારે માનસિક આનંદને અનુભવે છે ત્યારે એ ઊર્મિઓ કલારૂપે પ્રકટ થાય છે. મનુષ્યના ઉચ્ચ જીવનની એ લાગણીઓ, પ્રેરણાઓ કલાવિધાનરૂપે અમર રહે છે. માનવજીવનના ભૌતિક અંશનો વિનાશ થાય છે, પણ એની ભાવનાની અગરતા કલામાં મૂર્તિમંત થઈ અમર બને છે. પ્રગ્નઓ, સામ્રાજ્યો અને અનેક રાષ્ટ્રો કાળના અતલ વિશાળ સિન્ધુમાં વિલીન થયાં છે, પણ તેની સંસ્કૃતિ, તેની કલા, તેની ભાવના હજી જીવંત છે-અમર છે. કવિની ભારતી, ચિત્રકારની પાંછી, શિલ્પકારનું શંકુજી એ બધાં અમર અને અમર છે.

માનવજીવન અને કલા

ખાળકો એ શક્તિના ખજાનારૂપ છે. ખાળકોમાં અનેક ગૂઢ શક્તિઓ સુષુપ્ત છે. એ નિગૂઢ શક્તિઓ પ્રગટ થવા મળે છે. યોગ્ય વાતાવરણ મળતાં ખાળકોની એ નિગૂઢ શક્તિઓ વિકાસ પામે છે. ખાળકોની એ વિકાસક્રિયાને પોષણ મળે એ માટે તેમને શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. કેળવણીનો હેતુ ખાળકોની શક્તિઓને કુદરતી અને સરળ રીતે વિકાસવધી તે છે. તેની શક્તિઓના વિકાસ માટે યોગ્ય વાતાવરણ ઊભું કરવું અને યોગ્ય માર્ગદર્શન કરવું એ જ શિક્ષણનો હેતુ છે.

ખાળક કેવળ પોતાની જાતે વિકાસ કરવાને માટે પ્રયત્ન કરે તો કદાચ પ્રાથમિક દશાને પણ પહોંચી શકે કે કમ તે શંકાશીલ છે. શિક્ષણપદ્ધતિએ અત્યાર સુધી જે શોધ કરી છે, ચિંતન કરી, પ્રયોગ કરી અનુભવ મેળવેલો છે, જે રીતિઓ અને પદ્ધતિઓ શોધી કાઢી છે તે બધાનો ઉપયોગ કરવાથી ખાળકનો વિકાસ ઝડપી બને છે.

પ્રત્યેક ખાળકની અંદર સર્જનશક્તિ રહેલી છે. ખાળકોનું સર્જનશીલ મન સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ માગે છે. કેવળ બૌદ્ધિક શિક્ષણ એકાંગી છે. કળા અને ઉદ્યોગોનું શિક્ષણ તેની માનસિક, બૌદ્ધિક અને વ્યાવહારિક સર્જનશીલતાને પોષે છે અને પરિણામે જીવનને સર્વાંગસુંદર બનાવે છે.

કલાપ્રદર્શનનો હેતુ

લગભગ દરેક શાળામાં ખાળકોની સર્જનશક્તિને વેગ મળે, તેનામાં રહેલી સર્જનાત્મક ક્રિયાત્મક શક્તિઓનો વિકાસ થાય, હાથ, પગ, નાક, આંખ, કર્મેન્દ્રિયોનો સુયોગ્ય અને સંવાદી વિકાસ થાય અને એ રીતે મન, બુદ્ધિ, સર્જનશક્તિ, પ્રતિભા, વગેરે જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો સુયોગ્ય સંવાદી સંવાદ સંધાય તે માટે કેટલાક હતર વિષયો શિખવાય છે. ચિત્રકળા, સ્કેલ્ડ વર્ક, ખાગાયત, ઉદ્યોગો, સંગીત, વગેરે ઉદ્યોગો અને કળાદ્વારા ખાળકો પોતાની સર્જનશક્તિનો વિકાસ સાધે છે.

* સર્વ વિદ્યાત્મક હાઈસ્કૂલના (કડી) કલાપ્રદર્શનને અંગે કરેલું નિવેદન

કલાનું શિક્ષણ આપવામાં એક ધ્યેય રાખવામાં આવે છે. ઐદિક શિક્ષણ માત્ર ગોખણીયું જ ન રહે, પણ બાળકો અવલોકન, નિરીક્ષણ, કરી કોઈ પણ વસ્તુ કે પદાર્થનો મર્મ સમજતાં થાય, જુદી જુદી વસ્તુઓનું નિરીક્ષણ કરી તેમની તુલના કરી તે બધાં વચ્ચેનો ભેદ પારખતાં થાય, તેમજ તે બધાંના ભેદને પારખી તેમનું વર્ગીકરણ કરી તેમનું પૃથક્કરણ તેમજ એકીકરણ કરતાં શીખે. તેમ કરવામાં તેમની કર્મોન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોને ખીલવતાં જાય. કલાના શિક્ષણથી બાળકોનાં બુદ્ધિ, અવલોકન, નિરીક્ષણ, તુલના, તર્કશક્તિ, એકીકરણ, વર્ગીકરણ, વ્યવસ્થા, સ્વાશ્રય અને પૃથક્કરણ કરવાની અનેકવિધ શક્તિઓ ખીલે છે. આ પ્રકારની શક્તિઓની ખીલવણીથી એ કાળાંતરે ચિંતનશીલ બને છે તેથી કોઈ કોઈ વાર તેનામાં રહેલી દિવ્ય, મૌલિક પ્રતિભા પ્રગટ થાય છે.

વિદ્યાલયનું કલાપ્રદર્શન ભરવામાં ઉપરનો હેતુ દૃષ્ટિ સમીપ રાખવામાં આવ્યો છે. આ કલાપ્રદર્શનની મદદતા તેની શિક્ષણવિષયક દૃષ્ટિમાં રહેલી છે. બાળકોમાં રહેલી નિગૂઢ શક્તિઓ, ભાવનાઓ, ભૂમિઓ જે પ્રગટ થવાને મથે તેને બાળકની શક્તિની મર્યાદામાં રહી પ્રગટ થવા દેવું એ કલાપ્રદર્શનનો હેતુ છે. બાળકોની સર્જનશક્તિને વેગ મળે; તેનાં અવલોકન, નિરીક્ષણ, તુલનાશક્તિ ખીલે; રેખા, રંગની મિલાવટ, સપ્રમાણતાનું જ્ઞાન તેનામાં જાગૃત થાય, વસ્તુઓ તથા પદાર્થમાં તેમજ ચિત્રોને સૌંદર્યના અંશોને એ નિરખવાને પ્રયત્ન કરે અને એ રીતે બાળકો પોતાની ભૂમિઓને વ્યક્ત કરે એ કલાપ્રદર્શનનો હેતુ છે.

દૂરકમાં બાળકોની સર્જનશક્તિનો વિકાસ થાય એ કેળવણીની દૃષ્ટિને જ પ્રધાનરચાને રાખવામાં આવી છે.

પ્રોજેક્ટપદ્ધતિ

સ્વાધ્યાય અને સ્વાશ્રય એ કેળવણીનાં પ્રધાન અને પ્રથમ અંગો છે. બાળકો એ ખાલી કોયળા કે ડબ્બા નથી અને જ્ઞાન એ કોઈ જરયાજરી કે ગરરીનાં ચોસલાં નથી કે તેમાં ભરી શકાય. શિક્ષણ એટલે સ્વયંવિકાસ અને સ્વાધ્યાય. એ જ બાળકોને સ્વયંવિકાસને માર્ગે દેરી જાય છે.

શાળાના આ કલાપ્રદર્શનને તૈયાર કરવામાં અને આ પૂર્વે ખીલ કેટલાય ઉત્સવ પ્રસંગોએ જે કલાદર્શન, સુશોભન, પ્રદર્શન, વગેરે જોવામાં આવેલું તે બધું વિદ્યાર્થીઓના સ્વાશ્રય અને સ્વાધ્યાયનું જ પરિણામ હતું. તેમનામાં રહેલી સર્જનશક્તિઓએ આ પ્રદર્શન જોવામાં તેમને પ્રેરણા આપી છે તેમની સ્વાધ્યાયની વૃત્તિએ જ કલાનાં પ્રાથમિક અંગોના પરિચય તેમણે સાધ્યો છે. આ કલાપ્રદર્શન તૈયાર કરવામાં તેમનો ઉત્સાહ, ખંત, શ્રમ, સહકાર અને અભ્યાસ સૌ કોઈને જણાશે. સ્વાધ્યાયદ્વારા જે શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓને મળે છે એ બધું આ કલાપ્રદર્શનમાં વ્યક્ત થતું જણાશે.

આ કલાપ્રદર્શન તૈયાર કરવામાં પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. સ્ટીવન્સને પ્રોજેક્ટ મેથડનું લક્ષણ આ પ્રમાણે આપ્યું છે: "A problematic act carried to completion into natural surroundings." કુદરતી અથવા સ્વાભાવિક સંયોગોમાં પ્રયોગાત્મક કાર્યની પૂર્ણાવૃત્તિ એ પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિનું લક્ષણ છે. કલાપ્રદર્શનનાં બધાં અંગો તૈયાર કરવામાં ઉપર્યુક્ત પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

એટલે આ કલાપ્રદર્શન સ્વાધ્યાય, સહકાર, સર્જન અને સ્વયંવિકાસના એક નાનકડા પ્રતિક સમાન ગણાય એમ કહી શકાય. વિદ્યાર્થીઓની સર્જનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિનું આણું આંખું

દર્શન માત્ર છે. વિદ્યાર્થીઓના કલાપ્રદર્શનની મહત્તા અને કિંમત તેની શુદ્ધ શાસ્ત્રીય કલાદષ્ટિની અને કલામીમાંસાથી નહિ આંકવી જોઈએ. પણ કેળવણીના એક સર્વનાત્મક અંગ તરીકે તેની કિંમત આંકવામાં છે એમ સૌ કોઈ શિક્ષણપ્રેમી કબૂલ કરશે જ.

કલાપ્રદર્શનનાં અંગો

કલાપ્રદર્શનનાં મુખ્ય અંગો નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) ચિત્રકળા (૨) માટીકામ (૩) સંઘડસ્થાન (૪) ગૂજરાતની અદ્વૈતમૂર્તિઓ (૫) હિંદી અને ધરતર ચિત્રકળાના સંપ્રદાયો (૬) ભૌગોલિક પ્રદર્શન (૭) વિજ્ઞાનપ્રદર્શન (૮) પ્રાણીશાસ્ત્ર અને જીવશાસ્ત્ર પ્રદર્શન (૯) હસ્તવિખિત સામયિકો

મુખ્યત્વે આ પ્રદર્શન ચિત્રકલા પ્રદર્શન બની શક્યું છે. તેમાં (૧) ભૂતિચિત્રો (૨) કિર્તીમુર્તિ (૩) હાથચિત્રો (૪) લાઠન વર્ક (૫) પ્રાણીવિભાગ (૬) મોડેલ (૭) પોર્ટ્રેટ (૮) નેચર (૯) કેનવાસ (૧૦) વિજ્ઞાનના નકશા, વગેરેનો સમાવેશ થયો છે. લગભગ ૩૦૮ નમૂના આ વિભાગમાં આવેલા છે અને ૬૦ વિદ્યાર્થીઓએ તેમાં ભાગ લીધો છે.

ચિત્રકલાવિભાગનો ખીજો વિભાગ એ કલાસંઘડસ્થાન અને ચિત્રકલાપ્રદર્શનનો ગણી શકાય. તેમાં મુખ્યત્વે હિંદી ચિત્રકલાના સંપ્રદાયોની ઉત્તમ કૃતિઓ સંગ્રહ કરવામાં આવી છે. જંગમકલા, ગૂજરાતકલા, રાજપૂતકલા, મોગલકલા, વૈષ્ણિક (Group) કલા, શૈક્ષિક, જાપાન વગેરે કલાસંપ્રદાયોની કૃતિઓ રજૂ કરવામાં આવી છે.

વિજ્ઞાનપ્રદર્શનમાં વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતો રજૂ કરવામાં આવે એવી રીતે પ્રયોગો દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

સંઘડસ્થાન

માટીકામમાં બાળકો ખૂબ રસ લઈ શકે છે. ચીકણી માટીના નમૂના બનાવવામાં જુદા જુદા ઘાટ પાડવામાં તેમની આંગળીઓની એકાગ્રતા અને સપ્રમાણતાની દૃષ્ટિ બરાબર ખીણે છે. વળી કુંબારને ઘેરથી જે માટી તૈયાર લાવવામાં આવી તેથી તેની ચીકાશ અને કેળવણીનો ભેદ પણ તેમને સમજાયો. બાળકોએ જાતે તૈયાર કરેલાં રમકડાં, હાથી, બળદ, વગેરે નમૂનાઓ સંઘડસ્થાનમાં રજૂ કરવામાં આવ્યા છે.

આ ઉપરાંત મહાસભામાં ગયેલા વિદ્યાર્થીઓએ તાપી તટથી વીણેલા સૌન્દર્યના અંશો પણ રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. તેમાં જુદા જુદા પથ્થરોના નમૂના, છીપકાં, શંખકાં, વગેરેના સમાવેશ થાય છે.

આ ઉપરાંત ૭૦ જૂના સિક્કાઓનો સંગ્રહ તો ખરેખર નમૂનેદાર બનેલ છે. આ સિક્કાઓનો ઘાટ, હાથ અને ધાતુનો જો કે બરાબર અભ્યાસ થઈ શકેલ નથી તો પણ એ સંગ્રહ કરવાની વૃત્તિમાં બાળકોનો સંસ્કૃતિ સંરક્ષવાનો શોખ અને આનંદ કેળવાય છે.

વળી પ્રવાસો, પર્ફેટન અને મુસાફરીમાંથી વિદ્યાર્થીઓને જે કંઈ મળ્યું છે તે માળાઓ, જુદા જુદા રંગનાં પીંછાં, જુદા જુદા પક્ષીઓના માળા, અને મધુપૂડા, વગેરે રાખવામાં આવેલ છે. વળી પાટણનાં વાસણો અને બીજી કલાકૃતિઓનો પણ સમાવેશ સંઘડસ્થાનમાં કરવામાં આવેલ છે.

મોતીની ઝૂંથણી, મોતીનાં તોરણ, મોતીના હાથી, મોતીનું પેપરવેઇન્ટ એ પણ આકર્ષક નીવડશે.

જો કે આ સંગ્રહસ્થાન વિભાગમાં પદાર્થોની સંખ્યા ઓછી છે પણ શિક્ષણની દૃષ્ટિએ તેની મહત્તા વિશેષ છે. સાદસ, અવલોકન, ભ્રમણ, કલાત્તિ, સૌંદર્યદૃષ્ટિ, પુરાતત્વસંશોધનદૃષ્ટિ એનાથી કેળવાય છે. સંશોધન અને પ્રાચીન ઇતિહાસનો શોખ એથી. કેળવાય છે. વળી પ્રકૃતિને ખોળે બેસી નિરંતર તેના સહવાસમાં રહી સૌંદર્યનું જ પાન જાળકો કરે છે એ તેમની માનસિક સ્થિતિનું ઉદ્ભવમન છે.

વ્યાપારી કલા -

આ બધામાં વ્યાપારી કલા (Commercial Art) જે પણ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. આમાં વ્યાવહારિકતા સમાયેલી છે. કલાપ્રદર્શનને અંગે જે જે સહયદર્યોને નિર્માણ મોકલવામાં આવ્યાં હતાં એ બધાં જાળકોએ પોતાને હાથે જ સુશોભનો આલેખી તૈયાર કર્યા હતાં. તેમાં માત્ર પેનવર્ક, અને નહીં જેવું કલર વર્ક હતું. આથી છાત્રમણીગે આખો પ્રશ્ન ઉકેલાઈ ગયો અને જાળકોની કલાભૂખ પણ સંતોષાઈ. જો આવી નતની વ્યાપારી કલાને ઉત્તેજન મળે તો તેનું શુભ પરિણામ આવી શકે.

કલાપ્રદર્શન કેમ જોવું ?

કલા એ કલ્પનાનો વિષય છે. જેટલી કલ્પના વિશાળ, ઉદાત્ત, જડી, મર્મગ્રાહી, રસમય અને વેધક તેટલા પ્રમાણમાં કલાનો આસ્વાદ લઈ શકાય છે. કલ્પના ઉપરાંત તેનું ટેકનીક એટલે શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિ સમજવી પણ જરૂરી છે. આપણે જ્યાં સુધી કલાનું શાસ્ત્ર (Science) ન સમજીએ ત્યાં સુધી તે કલાનો નિરવધ આનંદ માણી શકતા નથી.

ચિત્રકલા એ પ્રમાણનું શાસ્ત્ર છે. ચિત્ર જેટલું પ્રમાણસર હોય તેટલું એ સારું લાગે. એટલા માટે ચિત્રો જોવા પૂર્વે એનું માપ અને પ્રમાણ (Proportion) કેવું હોવું જોઈએ તેનો ખ્યાલ આવવો જોઈએ. જેમકે માથું નાનું અને પેટ મોટું હોય તો આપણને એ અસ્વાભાવિક લાગે. ત્યારે ચિત્રસંયોજનામાં આવી અસ્વાભાવિકતા કાઢીને તેમાં જોવામાં આવે છે. ત્યાં કોઈ પણ વિચાર અથવા ભૂમિતિની લાક્ષણિકતા રજૂ કરવામાં કલાએ ઉપયોગી થાય છે. બાકી ચિત્રસંયોજનાની દૃષ્ટિએ એવું માપ જોડું કરે છે.

દૃષ્ટિકોણ

ચિત્ર જોવામાં દૃક્સંયોજનાનું મહત્ત્વ વધારે છે. કઈ બાજુએથી ચિત્ર જોવામાં આવે તો એ સુંદર લાગે એ જોવા માટે ચિત્રને જોતાં પહેલાં તેની જોવાની દિશા નક્કી કરવી જોઈએ. વળી ચિત્રમાં મુખ્ય વસ્તુ જુદી તરી આવતી નથી; તેનું રહસ્ય પણ દૃક્સંયોજનામાં રહેલું છે. ઘણા પ્રયત્ને આ દૃક્સંયોજન (Perspective) સાધ્ય બને છે. મોડેલને જોવા માટે છાયા પ્રકાશનું નિયંત્રણ જુદીજુદી દૃક્સંયોજનાથી જોવામાં આવે તો જુડું જુડું દેખાય. માટે કલાદૃષ્ટિની સાથે દૃક્સંયોજના હોવી પણ જરૂરી છે.

વળી કલાપ્રદર્શનમાં એક ચિત્ર છૂટું હોવું નથી પણ ગોઠવીને મૂકેલાં હોય છે. એ બધાનો ખ્યાલ આવે તેટલા માટે ચિત્રોના આખા સમૂહને દૃષ્ટિ સમીપ રાખવું જરૂરી છે.

અંતર

ચિત્રો જોવામાં અંતરની જરૂર હોય છે. ચિત્ર અને આંખની વચ્ચે પ્રમાણ-બરેલું અંતર હોય તો જ ચિત્રની સુંદરતા નિહાળી શકાય. ખાસ કરીને ભૂતચિત્રો માટે આ

ખૂબ જરૂરી છે. તેનાથી રેખા, રંગની ગિલાવટ, ચિત્રનું સંયોજન, અને ચિત્રનો ભાવ વ્યક્ત થશે. આની રીતે ચિત્રો બનેવાથી તે સજીવ, પ્રકૃત અને ભાવવાહી જણાશે.

પશ્ચાદ્ભૂમિકા [Background]

ચિત્રોનો ઉદ્દેશ તેની પશ્ચાદ્ભૂમિકાથી વધુ આવે છે. કોઈવાર ગાઢ ભૂમિકા ઉપરનાં ચિત્ર સરસ લાગે. પોર્ટ્રેટની કલામાં ભૂમિકા આછી અને ઝાંખી હોય તો ચિત્રનો ઉદ્દેશ મનોહર થાય. હાયાચિત્રોમાં પશ્ચાદ્ભૂમિકા બિલકુલ સાદી હોય તો જ એની સુંદરતા સત્વચાય.

રેખા

ઉત્તમ પ્રકારનાં ચિત્રોનું આલેખન ફક્ત રેખાઓમાં જ વ્યક્ત થાય છે. રેખાનું સામર્થ્ય અદ્ભુત છે. આ જણાવવા પશ્ચિમની ચિત્રકલા અને હિંદુ ચિત્રકલાની તુલના કરવી જોઈએ. પશ્ચિમની ચિત્રકલામાં જ્યારે દેવદૂતોનું આલેખન કરવામાં આવે છે ત્યારે તેમને ઊડતા કલ્પવા માટે પાંખો ચીતરવામાં આવે છે. પણ હિંદી ચિત્રકલામાં કેવળ કેશ કે ઉપવસ્ત્રના ઊડતા વળાંકથીજ ઊડવાની ક્રિયા અને ઊડવાની શક્તિ વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. ‘અશ્વિનો’નું આવું એક ચિત્ર જંગલકલા વિભાગમાં મૂકવામાં આવેલું છે. ઉપરાંત હાયાચિત્રોમાં નારદનું આલેખન અને મીરાંનું નૃત્ય એ રેખાઓના સામર્થ્યના અદ્ભુત, મનોરમ અને કલાત્મક નમૂનાઓ છે.

રંગના ભ્રમણ વગર ફક્ત સાદી રેખાઓથી આવાં ભાવવાહી ચિત્રો દોરવામાં કલાકારની કલાની સાર્થકતા છે. આવાં ચિત્રો બનેવામાં કલ્પનાશક્તિ પણ વિશેષ જોઈએ.

રંગની ગિલાવટ

ચિત્રસંયોજનામાં રંગની ગિલાવટ એવી હોવી જોઈએ કે જેથી ચિત્રનો અમુક ભાગ વ્યક્ત થાય તેની સાથે સાથે ચિત્રનાં બીજાં અંગો સંવાદી ભૂમિકામાં ગોઠવાય. રાજપૂત કલામાં આછી રંગની ગિલાવટ એના નમૂનારૂપ છે.

સંવાદિતા [Harmony]

કોઈ અનેક પાત્રોથી આલેખાયેલા ચિત્રમાં વિશેષતા વૈષ્ણિક કલામાં (Grouping art) સંવાદિતા હોવી જરૂરી છે. ‘કૃષિમહોત્સવનું’ આવું ચિત્ર સંવાદિતાના નમૂનારૂપ છે. મહોત્સવને અનુકૂળ પાત્રોની ગોઠવણી, રંગની ગિલાવટ, ભાવ, રેખા, સંયોજન અને સમગ્ર ચિત્રની મુખ્ય વિચારને અનુકૂળ સંવાદિતા એ કલાના નમૂનારૂપ છે. સંવાદિતા હોય તો જ ચિત્ર ભાવદર્શી અને હૃદયગમ અને, અન્યથા નહિ.

મોટાંઓ તો ચિત્ર બનેવાની દૃષ્ટિ પામેલાં હોય છે પણ બાળકોમાં એ દૃષ્ટિ ખીલવવી જરૂરી હોવાથી ઉપરનું વક્તવ્ય ફક્ત વિદ્યાર્થીઓ માટે જ ઉપયોગી છે.

કલાપ્રદર્શનની અનેકવિધ ત્રુટિઓ છે. વિદ્યાર્થીઓ તેને પહોંચી ન શકે એ પણ સ્વાભાવિક છે. તો પણ શિક્ષણની દૃષ્ટિએ કલાપ્રદર્શનની મહત્તા ધણી છે તેમ જ બાળકોની સર્જનશીલતાના પરિપાકરૂપે તે છે એટલું જણાવી તેની ઉદ્દેશ્યન ક્રિયા કરેલા આપણા આચાર્યશ્રીને હું વિનંતિ કરું છું.

● કલાની સર્વવિદ્યાલય હાઈસ્કૂલના આચાર્ય શ્રી. બાપુભાઈ ગામીએ કલાપ્રદર્શનની ઉદ્દેશ્યન ક્રિયા કરીને આપેલું પ્રાસંગિક વ્યાખ્યાન ‘કલાની ભૂમિ’ નૂતનશિક્ષણના છેલ્લા અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

સમાજ, શાળા અને શિક્ષક વચ્ચેનો સંબંધ તો જીવંત સંબંધ છે. વળી એ ત્રણે પરસ્પર એટલા બધા આધારજૂત છે કે એક પોતાની ફરજ ચૂકે તો એ ત્રણેની વચ્ચેનો સંબંધ ધ્વંસ છે, ને તેટલા પ્રમાણમાં ત્રણેનો વિકાસ અટકી પડે છે. ઋષિમુનિઓ અને તેના આશ્રમેની વાતો પર મુસ્તાફ રહેતા આવેલા આધુનિક હિન્દુસમાજનું પોતાની શિક્ષણસંસ્થાઓ પ્રત્યેનું બેપરવાઈભર્યું માનસ સામે જ અક્ષમ્ય છે. એ અક્ષમ્ય બેપરવાઈમાં રાજકીય ગુલામીએ નિરાધારતા આણી ને તેને પરિણામે સમાજજીવન જોડે શિક્ષણસંસ્થાઓનો મેળ ન ગળ્યો, એટલે ગામડીઆ કહેવત પ્રમાણે આપણે સમાજ બ્યારે બેપરવાઈ ન બતાવે તો હોય ત્યારે તો ન નમાવી રાકાય એવી દલકટ અને બિનજવાબદારીભરી ‘સવારી’ઓ* શાળાઓ અને શિક્ષકો પર લઈ જવામાં શરૂ છે. આ પરિસ્થિતિમાં શિક્ષક ક્યાઈ ગયો છે, રગશીઈ જીવન જીવેના ધૂઈ ગયો છે, માનવતાને વિસરવા લાગ્યો છે, ને વળી સમાજની નજરમાં માનવી મરી ગયો છે; શિક્ષકના સ્વતંત્ર વિકાસ માટે સમાજે સઘળાં બારાં બંધ કર્યા છે પણ બ્યારે બ્યારે વ્યક્તિગત શિક્ષકો માનવી તરીકે જીવવાના પોતાનું હકનું પ્રતિષ્ઠાન કરી યથાર્થ પ્રયાસો કરે છે ત્યારે ત્યારે સમાજ તેના માર્ગમાં અટકાયત નાખવાની ધૂછતા કરે છે; તેની પ્રમાણિકતા, તેની સત્યપ્રિયતા ને વિવેકબુદ્ધિ પરત્વે શંકાની નજરથી જુએ છે; ને ઘણીયે વેળા શિક્ષણમંથાનો પહીવટ કરતી સમિતિઓને એવા માનવી તરીકે જીવવા ઇચ્છતા શિક્ષકોને સહન ન કરવા જેટલી દુર્બુદ્ધિનો ભોગ બનવામાં જોરવ લેતી આપણે જોઈએ છીએ. સાચે જ આ સારીય પરિસ્થિતિ આપણા સમસ્ત તંદુરસ્ત જીવનની અવરોધક છે.

સંઘિના ઉત્પત્તિકાળથી માનવસમાજને પોતાના બાળકોના શારીરિક અને બુદ્ધિગત વિકાસની આવશ્યકતા ઘણી જ છે. ભૌગોલિક પરિસ્થિતિને અનુસરી એ વિકાસ અને તેના સાધનોની મર્યાદાઓ બંધાઈ માનવસમાજ જેમ જેમ સુસંસ્કૃત બનતો ગયો તેમ તેમ માત, તાત અને વાલીઓ માટે પોતાના ફરજીદોના વિકાસ પરત્વે સ્વતંત્ર રીતે ધ્યાન આપવાનો સમય જ ન રહ્યો, ઐત્તિહ્ય વિકાસ માટે જોઈતી શક્તિ પણ સૌને પોતામાં ન જણાઈ, ને પરિણામે બાળમાનસને વધુ સારી રીતે સમજીને તેનું ઘડતર કરી શકે એવા નિષ્ણાતોની જરૂરિયાત સમાજે જોઈ ને ત્યારથી શાળાની અને શિક્ષકની અનિવાર્ય આવશ્યકતા ઊભી થઈ ને બધાં મુઠ્ઠી સમાજ પોતાનાં બાળકોને શાળામાં મોકલતો રહે છે ત્યાં મુઠ્ઠી શાળાની દરિત સમાજને માટે અનિવાર્ય છે; પછી શાળા સમાજે કે

* આ શબ્દને મેં અવતરણ ચિહ્નોમાં મૂકેલો છે, તેનું કારણ એટલું જ છે કે ખાસ કરીને શાળાના સમય દરમિયાનમાં આચાર્ય કે હપાચાર્યની સહીથી ઓફિસમાંથી આવતા ફતવાઓ તથા હુકમોની હબલગીરી ઘણી વખત વધારે પડતી લાગે છે, ને તે બધાનો મામિક ને સાચો હપહાસસૂચક ને તે સાથે શાળાના આચાર્ય, હપાચાર્ય, સમિતિ, સમાજ ને બાળકોની નજરમાં રહેલા નિરાધાર શિક્ષકની પરિસ્થિતિસૂચક. આ ‘સવારી’ શબ્દપ્રયોગ માટે હું મારા સાથી શ્રી. કાન્તિલાલ બ્યાસને ઋણી છું.—પિપાસુ

રાજસત્તાએ ખોલી હોય કે અમુક મંડળના આશરે હેઠળ અમુક વ્યક્તિઓએ ખોલી હોય કે માત્ર એક જ વ્યક્તિએ ચાલુ કરી હોય.

એ તો નિર્વિવાદ છે કે શાળાના કાર્યને કુંભારના કાર્ય જેટલું ન સરખાવી શકાય. કુંભાર પોતાની માટી જેટલે પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેમ નિરંકુશપણે વર્તી શકે છે, ને તેમાંથી પોતાનું ધાર્ણું ધડતર નિપજાવી શકે છે. શાળાના શિક્ષકો કુંભારની જેમ નિરંકુશપણે શાળાના બાળકો જેટલું ન વર્તી શકે તેમ જ પોતાની ઇચ્છા મુજબનું ધડતર કરવાનો આગ્રહ પણ ન રાખી શકે. આજનો શિક્ષક બાળકના વિકાસગામી આત્માને ન ઉવેખી શકે. આ પરિસ્થિતિમાં શિક્ષકની જવાબદારી અનેકગણી વધી ન્ધય છે. ને એ જવાબદારી પ્રમાણિકપણે, સહૃદયતાથી અદા કરવા માટે શાળાના આંતરિક વ્યવહારમાં શાળાના સંચાલકો-આચાર્ય અને શિક્ષકો-પૂર્ણપણે સ્વતંત્ર હોવા જેઈએ. તેમાંય શિક્ષકો તો માત્ર તેમના આચાર્યને જ જવાબદાર હોય. આનો અર્થ એમ નથી કે કોઈ વાલી પોતાના બાળકના અભ્યાસ પરત્વે તેના શિક્ષકને ન પૂછી શકે. જરૂર પૂછી શકે ખરો, પણ તે આચાર્યની મારફતે જ. હરકોઈ વાલી પોતાના બાળકના માનસ વિષે ને અભ્યાસ વિષેની માહિતીઓ તેના શિક્ષક પાસેથી જરૂર મેળવી શકે. ધડતાં સલાહસૂચનો પણ મેળવી શકે ને કેટલાક સંજોગોમાં સલાહસૂચનો પણ આપી શકે કેમકે બાળક વિષે વધુ જાણવાનો દાવો તો માત્ર તેનો શિક્ષક જ કરી શકે, આચાર્ય પણ નહિ પણ ઉપર્યુકત બાવનાથી શિક્ષક પાસે પહોંચનાર વાલી શાળાને વાલીઓ તરફથી જેઈતો સહકાર આપે છે એમ કહેવાય. વાલીઓના પ્રમાણિક અને સહૃદયી સહકાર વિના શાળાનો વિકાસ અધૂરો જ રહે છે. પણ શિક્ષકને ઊતરતી કક્ષાનો લેખી, એક જાડૂતી માણસ સમજી તેની પાસે જવાનો કોઈ પણ વાલીને અધિકાર નથી. ટૂંકમાં એવી મનોદશા-વાળા વાલીને પોતાનાં બાળકોને શાળામાં મોકલવાનો પણ હક નથી એટલું જ નહિ પરંતુ એવો વાલી તો પોતાનાં બાળકોને શાળામાં મોકલી પોતાની જાતને-આત્માને હેતરે છે; ને તેટલા પ્રમાણમાં તે શાળાનો ને સમાજનો દ્રોહ કરે છે.

આમ ઊંડા ઊતરી વિચારીશું તો સમજશે કે સાચે જ ને સમાજને શાળાની અને શિક્ષકની જરૂર જ લાગતી હોય તો તેણે શાળાના સાચા વિકાસની આડે આવતી વસ્તુઓ દૂર કરવાનો ચલ કરવો જેઈએ, શાળાનું સંચાલન સોંપતાં પહેલાં સત્તરવાર વિચાર કરી લેવો જેઈએ; ને પછી એક વેળા સંચાલન સોંપ્યા બાદ આચાર્ય અને શિક્ષકોમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મૂકવો જેઈએ. કેમ કે અવિશ્વાસના વાતાવરણમાં કોઈ પણ સંસ્થાનો સાચો વિકાસ થવો અશક્ય છે. ઊલટું અવિશ્વાસ અને કુશંકા સામાને અપ્રમાણિક બનાવે છે સમાજની અને શિક્ષણસંસ્થાઓની સમિતિઓની આવી મનોદશાને લીધે આજની આપણી મોટા ભાગની શિક્ષણસંસ્થાઓનો સાચો વિકાસ અટક્યો છે. સાચું કહીએ તો શિક્ષણસંસ્થાઓના આંતરિક વહીવટમાં આચાર્યને અને શિક્ષકોને સાચું માર્ગદર્શન આપી શકે એવી શિક્ષણસંસ્થાઓની સમિતિઓ તો સારાય મુંબઈ ઇલાકામાં એક આંગળીને વેટે ગણી શકાય એટલી હશે. આમ હોવાથી મોટે ભાગે પૈસાના જોર પર સત્તાનો મદ શાળાના આંતરિક વ્યવહારમાં શિક્ષણનિષ્ઠ વ્યવહારમાં પ્રવેશે છે. સત્તાનો મદ અત્યંત ખૂરી ચીજ છે, ને તેને પરિણામે આચાર્ય પ્રત્યે કે શિક્ષકો પ્રત્યે અવિશ્વાસની નબરે જોવાય છે, ને આચાર્ય જ પતાવી દેવાની હોય છે તેવી ઝીણી ઝીણી વિગતોમાં પણ એ કહેવાતા કેળવણીકારો-સત્તાનાં મદપ્રતીકો-પોતાનો કંકો ખરો કરાવવા મથે છે. એમ થતાં શિક્ષણનો

સારોય આદર્શ માર્થો જાય છે. આ સંજોગોમાં ભાવનાવાળો માણસ પણ સાંખો સમય પોતાની ભાવના ટકાવી રાખવા અશક્ત બને છે. પરિણામે જો શિક્ષકો પોતાની ફરજમાં મોળા પડે, પ્રમાણિકતા બૂસે તો તેનો દોષ શાળાની સમિતિને અને સમાજને શિરે છે.

કેમકે 'કોઈ'ને હલકો ગણવો, જાહેરમાં કે ખાનગીમાં ઉતારી પાડવો, તેને વિશે ગંદો પ્રચાર કરવો, ટૂંકમાં પ્રમાણિકતાથી, સહૃદયતાથી કાર્ય કરતા માણસને ઝાંખો પાડવાનું ગંદું કામ કરવું એ તો સહેલ વાત છે, કાપરનું કામ છે. કારણ કે ગંદકી ફેલાવવામાં મરદાનગી નથી જોઈતી, બુદ્ધિ, શક્તિ કે પ્રતિભા નથી જોઈતી, આત્મનિમ્મલ પણ નથી જોઈતો, ઉદારતા કે પ્રમાણિકતા પણ નથી જોઈતી. સુવાસ ફેલાવવા માટે આ સહયુક્તો જરૂરના છે. ગંદકી ફેલાવવામાં તો માત્ર જોઈએ છે નરી નિષ્ક્રીય નફાટાર્ક ને બેવકૂફી. આ ન્યાયે સમાજ ગમે ત્યારે, વિના લેવેદેવે નાની નાની બાબતોમાં પણ શાળા પર 'સવારી' લાવી પોતાની મનોદશા પ્રકટ કરે છે. શાળાના વિકાસમાં શિસ્તપાલન એક આવશ્યક અંગ છે. એ અંગેના પ્રયાસમાં શિક્ષક કે આચાર્યના કાર્ય પરત્વે કુશકાઓ સેવવાની સમાજને જરૂર નથી. દાખલા તરીકે ખીજો ઘંટ વાગી ગયા પછી આચનાર વિદ્યાર્થી સ્વભાવિક રીતે વર્ગમાં દાખલ ન થઈ શકે એવો એક નિયમ હોય તો એ નિયમનો ભંગ કરનાર વિદ્યાર્થી કે વિદ્યાર્થીની ફરિયાદ કરે કે તેમને વગમાં દાખલ ન થવા દેવામાં આવ્યાં, તેટલા ઉપરથી શું આખાપે સીધા શાળામાં જઈ પહોંચી શિક્ષક પર 'સવારી' લઈ જઈ પ્રશ્નોની પરંપરા રચી કરવી? આ શું ન્યાય છે? પ્રમાણિકતા છે? શિક્ષણસંસ્થાને સ્વતંત્ર રીતે વિકસવા દેવાનો રસ્તો કહેવાય?

આમ આ બધાને લીધે કહો કે પછી સમાજની શિક્ષણસંસ્થાઓ પ્રત્યેની વિકૃત મનોદશાને લીધે કહો કે પછી એ બધું નમાવી લેનાર નમ્રણા મનના આચાર્યને લીધે કહો, [હા, આ ઉપરાંત એ પણ ખરું છે કે આચાર્યને પણ એક ભાડૂતી માણસ લેખી તેની સાથેના વ્યવહારમાં પણ સમિતિ અને સમાજ સુજનતા બૂસે ત્યાં બિચારો આચાર્ય ને પરિણામે શિક્ષક કેટલું કરી શકે? એમને પણ પેટ તો પડ્યું જ હોય છે ને.] પણ પરિણામ સાથે જ બૂરું આવ્યું છે. શિક્ષકને દયાવી દેવામાં આવ્યો છે, શિક્ષકના વ્યક્તિત્વને અવરોધવામાં ન્દીણ કરવામાં આવ્યું છે, ને આજે શિક્ષક સમાજની, આચાર્યની, સમિતિની, કે વિદ્યાર્થીઓની નજરમાંય નિરાધાર જેવો દીસે છે. આ બધા જ શિક્ષકના પર 'સવારી' લાવવામાં મરદાનગી અનુભવે છે. પોતાની બાવિ ઝગમગ ધડતર કાર્ય, જે વ્યક્તિઓને સમાજ સોંપે છે તે વ્યક્તિઓની સાથેનો સમાજનો વ્યવહાર સાથે જ આત્મઘાતી છે.

શાળા સમાજવિકાસનું પ્રતીક બને, સમાજની પ્રગતિ કરનારું એક વિશિષ્ટ અંગ બને, સમાજનું સાચું સંસ્કૃતિક્ષેત્ર ગણાય તો જ સમાજ, શાળા ને શિક્ષકનો જીવંત સંબંધ સાર્થક થાયો ગણાય. તે માટે સમાજે શિક્ષણ સંસ્થાઓ પ્રત્યેના પોતાના દૃષ્ટિકોણ અને વ્યવહાર બદલવા રેલાં ને એ સાથે આચાર્ય અને શિક્ષકના વ્યવહારની મર્યાદાઓમાં પણ પલટો થવો જોઈએ. શિસ્તના મહા પ્રશ્નનો જોકેલ પણ શાળાએ લાવવો રહ્યો. કેમકે જ્યાં સુધી શાળા શિસ્તના પ્રશ્નનો જોકેલ ન આણી શકે ત્યાં રૂઢી સમાજનો સાથ હોવા છતાંય તેના શિક્ષકોના પ્રમાણિક પ્રયાસો વેડફાઈ જાય છે. ને શિસ્તનો સારોય પ્રશ્ન તો મોટે ભાગે આચાર્યના વ્યક્તિત્વ પર આધારભૂત છે. પણ આ બધા પ્રશ્નોની ચર્ચા તો બુદ્ધિ લેખો માગી લે છે.

કેળવણીના કેન્દ્રમાં

શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદી

કેળવણીનો અર્થ કેટલો વ્યાપક છે તે તો આજે આપણે સૌ સમજીએ છીએ. મનુષ્ય જન્મે ત્યારથી મરે ત્યાં સુધી એક યા બીજા પ્રકારે કેળવણી લેતો જ હોય છે. સમાજરચનાની અનુકૂળતા ખાતર કેળવણી આપવાનું કામ જુદી જુદી રીતે વહેંચી નાખવામાં આવ્યું છે. બુદ્ધિની કેળવણીનું કામ આપણી શાળાઓને સોંપાયેલું છે. આ કામમાં પુસ્તકોનું જ્ઞાન તેમ જ બીજું થોડુંએક વ્યવહારુ જ્ઞાન આવશ્યક છે; એટલે શાળાની કેળવણી મોટે ભાગે શિક્ષણપ્રધાન બની ગઈ છે. શિક્ષણને કેળવણીનું મદત્તનું અંગ બનાવવું હોય તો વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ જે સાચી દિશા હાય લાગે તે દિશામાં તેને વાળવું જોઈએ. આજે આવું અદ્વાંશે જ બને છે. શિક્ષણનું કાર્ય હકીકતોનો પોટલો બંધાવવા જેવું થઈ પડ્યું છે, અને તેથી એવા શિક્ષણમાંથી નથી બચુનારને કેળવણી મળતી કે નથી જ્ઞાન સાંપડતું. શિક્ષણસંસ્થાઓદ્વારા તૈયાર થયેલો આજનો વિદ્યાર્થી સર્વસામાન્ય જીવન-વ્યવહારમાં દેવાળું કાઢતો હોય છે અને જ્ઞાનભારનો પોટલો માથે લઈને મિથ્યાભિમાનમાં ફર્કા કરતો હોય છે. બુદ્ધિના વિષયોના શિક્ષણ માટે જે પરિણામ શિક્ષણસંસ્થાઓમાં આવ્યું તે જ પરિણામ મનની, હૃદયની, તેમ જ નીતિની અને સદાચારની કેળવણી માટે તે તે વિષયો પૂરતી જે જે શિક્ષણસંસ્થાઓએ કામ કર્યું તેમાં પણ આવ્યું. બુદ્ધિના શિક્ષણ પૂરતા આપણે વેદીયા બન્યા. તેનો વ્યવહારુ અમલ કરીને જીવન જીવવાની દિશામાં આપણે નિબ્ધન ગયા. હૃદયની કેળવણીની આપણે વાતો જ કર્યા કરી અને મનુષ્ય તરીકે આપણે લાગણીહીન જડ બન્યા મનને પારખવાની કશી જ શક્તિ આપણે કેળવી નહિ અને એને પરિણામે ન તો પોતાના મનને સાચી રીતે જોળખી શક્યા કે ન તો પારકાના મનને પારખવા શક્તિમાન થઈ શક્યા. ગેરસમજૂતીઓની પરંપરા ચાલી. વેરઝેર વધ્યાં અને દુનિયામાંથી સંપ અને સુખ જાણે કે આસ્વાં ગયાં. આપણું નૈતિકજીવન દરિદ્ર બન્યું. આપણી પોતાની નબળાઈઓને પરિણામે નીતિ-અનીતિની ખૂસો પાડવામાં જ જાણે કે આપણે ધનિકૃત્તવ્ય માન્યું. આપણી એવી ખૂસોમાંથી નથી નીતિનું રક્ષણ કરી શકાયું કે નથી નવી નીતિ જન્મી. અનીતિના ધોષથી આપણે મૂંઝાઈ ગયા છીએ. તેનો પ્રવાહ ખાળી રાખવા માટે અસમર્થ બન્યા છીએ. સદાચાર એ તો મનુષ્યજીવનનો એક મોટો આધાર છે. કોઈ પણ શિક્ષણસંસ્થામાંથી એ આપણને નથી મળ્યો. એ આધારસ્તંભ વિના મનુષ્યજીવન પડું પડું થઈ રહેલું આપણને દેખાય છે. યુગે યુગે તે સંબંધમાં પ્રયત્નો તો ઘણા થયા છે. પરંતુ તેમાંયે કેળવણીની દૃષ્ટિ નહિ હોવાથી બહુ સફળ થઈ શકાયું નહોતું. સમાજનો સદાચાર ઊભો કરવા માટે ઉપદેશનું સાધન સૌથી વધારે વપરાયેલું એ ઉપદેશ કેના ઉપર, ક્યારે અને કેવી રીતે કરવામાં આવતો હતો તે તરફ ધ્યાન દુલક્ષ રહેતું. આજે પણ સદાચાર ઊભો કરવા માટે શું કરવું તે આપણને સૂઝતું નથી. મનુષ્યના સદાચારને અને એની સુધુષ્ટ તેમ જ મત્રત વૃત્તિઓને ઘણી લેવાદેવા હોય છે. એ વૃત્તિઓના વ્યાપારને સમજ્યા ન હોઈએ તો સદાચાર ઊભો કરાવવામાં આપણે સફળ થઈએ નહિ. મનુષ્યનાજને કેળવણી આપવા માટે આ રીતે જે જે શિક્ષણસંસ્થાઓએ કામ કર્યાં કર્યું તેનાં આવાં પરિણામો આપણને વિચાર કરતા કરી મૂક્યા વિના રહે નહિ, અને તેટલા માટે જ કેળવણીના કેન્દ્રમાં શું એ પ્રથમના ઊદ્દેશ માટે આપણે વિચાર કરતા થઈ જવું જ જોઈએ. શિક્ષણ માટે જે જે સંસ્થાઓ કામ કરી રહી છે અને જેમનો શિક્ષણના કાર્ય

દ્વારા કેળવણીનું કામ કરવાનો દાવો છે તેઓ કેળવણીના કેન્દ્રમાં શાને રાખે છે અને શાને રાખવું જોઈએ તેનો વિચાર આવશ્યક બને છે.

કેળવણીની સૌથી મોટી સંસ્થા માળાપ અને ઘર છે. આ સંસ્થા કેળવણીનું કામ કેવું કરી રહી છે તે આપણાથી બહુ અજાણું નથી. માળાપ પોતાનાં બાળકોની કેળવણી માટે કેન્દ્રમાં બે વસ્તુ રાખે છે. એક પ્રતિષ્ઠા અને બીજી પૈસા. બાળકની કેળવણીનો પ્રયત્ન આ બે વસ્તુના વધારા માટે જ ઘરમાં ચાલી રહ્યો હોય છે. બાળકના તમામ વ્યવહારને માતાપિતાને મળનાર પ્રતિષ્ઠા અપ્રતિષ્ઠાના ગત્રથી માપવામાં આવે છે. બાળકનો વ્યવહાર માળાપની આગ્રુ વધારનારો માળાપની દૃષ્ટિએ દેખાય તો તેમને એ બાળક કેળવાયેલો લાગે છે. પોતે કદાપી લીધેલી પ્રતિષ્ઠામાં બાળકના વ્યવહારથી ખામી આવતી જણાય કે તુરત જ માળાપને મન બાળક અણકેળવાયેલું લાગે. બ્યારે પોતે ચાપી રહેલ કેળવણીના પૂરક અંગ તરીકે માળાપ શાળા-મહાશાળા તરફ નજર નાખે છે ત્યારે ત્યારે કેળવણીના કેન્દ્રમાં પૈસાને મૂકે છે. જે સંસ્થાની કેળવણી પોતાના બાળકને ભવિષ્યમાં વધારેમાં વધારે પૈસા કમાનાર બનાવી શકે તે સંસ્થા માળાપને મન હિતમ શિક્ષણસંસ્થા ગણાય છે. શાળા-મહાશાળાઓની કિંમત આજે આ દૃષ્ટિએ અગ્રામ્ય છે એ તો આપણે સૌ કોઈ જાણીએ છીએ. આ રીતે ઘર અને માળાપની કેળવણીના કેન્દ્રમાં પૈસા અને પ્રતિષ્ઠાને રાખવાથી બાળકની સંપૂર્ણ અવગણના થઈ રહી છે. બાળકની સાહજિક વૃત્તિઓનું તેમ જ એના સમગ્ર જીવનનું ગમે તે થાઓ માળાપને તો બાળક દ્વારા આ બેજ વસ્તુ સાધવી છે. એ વસ્તુ સાધવા માટે જેટલા જેટલા પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે તે પ્રયત્નોમાં બાળકનો આત્મા કયાં હિજરાય છે કે હણાય છે એની તેઓ કાળજી રાખતા નથી. કેળવણીના કેન્દ્રમાં રહેલી આ બે વસ્તુઓએ એટલું બધું મહત્ત્વ મેળવ્યું છે કે આખી માનવ સમાજમાં પૈસા અને પ્રતિષ્ઠાને જે ગૌરવ મળ્યું છે તે બીજી કોઈ પણ વસ્તુને મળ્યું નથી.

શિક્ષણસંસ્થા તરીકેનું બીજું જગરું અંગ તે સમાજ છે સમાજ પોતાના સરળ વ્યવહાર માટે જે નિયમો ધરે છે અને નિયમનો ઉભા કરે છે તેમાંથી જ રહિયસ્ત, વ્યવહારો તથા જડ સીલાઓ જન્મ પામે છે. સમાજનું આ કાર્ય તો અવ્યવહાર ચાલ્યા જ કરે છે. એ કાર્યને પક્ષકારો મળે કે વિરોધીઓ મળે એમાં બહુ જ લેભ હજી સુધી કરી શકાયો છે. સમાજ સમાજ પોતાના વિરાટ અંગને જોઈએ તેટલું મહત્ત્વ આપવા માટે પોતાની આ કાર્યપદ્ધતિનો હંમેશા આશરો લીધો છે. સમાજકદાપી એ વિરાટ અંગમાં સમાજને જ રચનારી વ્યક્તિ કયાં ગૂંમ થઈ જાય છે એની દરકાર સમાજને નથી. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય કે વ્યક્તિવૈશિષ્ટ્યની ખૂમે સાંભળતા માટે સમાજ પાસે કાન નથી. એને તો પોતાના વિરાટ દેહમાં બધું સ્વાતંત્ર્ય સમાવી દેતું છે, અને બધી વિશિષ્ટતાનો લેખ કરવો છે. એને જરૂર છે માત્ર પોતાના દેહને બંડા કરવાની. સમાજનો દેહ આજે એટલો બધો સ્થૂળ અને કઠંગો બની ગયો છે કે એને રચનારી દરેક વ્યક્તિ એનાથી શરમાયા વિના રહે નહિ જડ સમાજ આજે હવે મસકરીઓથી પણ ડરતો નથી. એના શરીરનું આમું તમામ વસ્તુઓની સામે ટકર લઈ શકે તેટલું કઠણ બની ગયું છે. એના હુંદુભિન્નવાજમાં વ્યક્તિની તનૂદીએ નથી સાંભળતો. આપણે સમજી શકીએ કે સમાજ જે કેળવણીનું કામ કરે છે તેના કેન્દ્રમાં સમષ્ટિનું મહત્ત્વ અને વ્યક્તિની અવગણના રહેલાં છે. સમાજ વિધાયકો દાવો તો એવો કરે છે કે પોતાના પોપણમાં જ વ્યક્તિનું પોપણ રહેલું છે. હકીકત અન્યથા છે. સમાજમાં નજર નાખતાં તો દેખાય છે કે ત્યાં વ્યક્તિ શોષાઈ રહી છે. શોષણનું આ કાર્ય

ગમે તેટલી ઉચ્ચતાથી આવતું હોય તો પણ સમાજની આંખમાં એ જોવાની હવે તાકાત રહી નથી. સાચી કેળવણી બહુનાર વ્યક્તિમાં સુધુષ્ટ પડેલી શક્તિઓના સર્વાંગી વિકાસમાં સમાયેલી છે. આ દૃષ્ટિએ નિકાળાએ તો સમાજરૂપી શિક્ષણસંસ્થા કેળવણીનું કંઈએ કામ કરે છે કે કેમ એ એક મોટો પ્રશ્ન યદ્યપિ પડે.

ત્રીજો મોટો શિક્ષણસંસ્થા તે આજની શાળા-મહાશાળાઓ છે. એના તરફ નજર નાખીએ તો એમના કેળવણીના કેન્દ્રમાં શું છે એ જાણી સમજાય જ નહિ. જે પ્રકારનું શિક્ષણ આ શિક્ષણસંસ્થાઓમાં આપવામાં આવે છે તે જોતાં તો એના શિક્ષણના કેન્દ્રમાં વિવિધ પ્રકારની બદલાતી વસ્તુઓ જોવામાં આવે છે. શિક્ષકની દૃષ્ટિ છોકરાઓને પાસ કરાવવામાં અને પોતાના પગારમાં વધારો કરાવવામાં રહેલી હોય છે. પરીક્ષા અને પ્રમોશન એ શિક્ષક માટે શિક્ષણનું કેન્દ્ર દેખાય છે. શાળાના આચાર્યની દૃષ્ટિ અભ્યાસક્રમને પહોંચી વળવામાં અને શાળાને અનુપમ શિસ્ત આપવામાં રહેલી દેખાય છે. પરીક્ષાનો કાળ આવે તે પહેલાં ચોક્કસ વખતે શિક્ષકોએ અભ્યાસક્રમ પૂરો કરાવી દેવો જ જોઈએ એ આચાર્યનો આશય હોય છે. ગમે તે ભોગે પણ વર્ગની અને સમગ્ર શાળાની શિસ્ત પોતે માને તે પ્રકારે ઉત્તમ રહેતી જ જોઈએ એ એનું લક્ષ્ય હોય છે. આચાર્ય પોતાનો ધણોપરો કાળ અને ધણી શક્તિઓ આ વસ્તુઓ સિદ્ધ કરવા માટળા માટે છે. ત્યારે આપણે જરૂર કહી શકીએ કે આચાર્યની દૃષ્ટિએ શિક્ષણના કેન્દ્રમાં અભ્યાસક્રમ અને શિસ્ત છે. પરીક્ષા, પ્રમોશન, અભ્યાસક્રમ અને શિસ્ત સંજ્ઞાનાપૂર્વક પાર ઉતારવા માટે એ બધું જોને માટે થાય છે તે બાળક ક્યાં છે, તેનો વિચાર નથી શિક્ષકને આવતો કે નથી આચાર્યને આવતો. બાળકની ખુદી આ બધી અટપટી વસ્તુઓમાં ક્યાં અટવાઈ જાય છે, બાળકની લાગણીઓ વજનદાર દેખાતી આવી વસ્તુઓ નીચે ક્યાં કચરાઈ જાય છે, અને બાળકનું મન જાણે અગાધે ચાલી રહેલા દમનને કયા પ્રકારની ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓમાંથી પસાર થાય છે એની તો કાંઈને કશી ખબર જ પડતી નથી. શિક્ષણસંસ્થાઓ જીવે છે વિદ્યાર્થીઓ માટે અને તેમ છતાં એમની જીવંત જીવવાની ક્રિયા બહુનારને દાખી દેવાની હોય છે. શિક્ષણના કેન્દ્રમાં ખરી રીતે શું હોયું જોઈએ એનો વિચાર સરખો પણ શાળાઓ કરી શકતી નથી. એમને કુરસદ પણ નથી અને ગરમ પણ નથી. શાળાઓ ચલાવવા માટે જે તંત્રો બનાવવામાં આવ્યા હોય છે તે તંત્રો પણ નિરીક્ષણ વાટે સામુદાયિક પરીક્ષાઓદ્વારા, છાત્રામ અને હરિકાષ્ઠીની લાંચરસત પોષતી પદ્ધતિઓ દ્વારા કેળવણીના કેન્દ્રમાં બાળક હોય છે તે હકીકતને વિસરાવી દેવા માટે જોઈ જવાગદાર નથી.

આપણે જોઈ શક્યા હોઈશું કે કેળવણીના કેન્દ્રમાં જુદી જુદી દૃષ્ટિએ જુદી જુદી વસ્તુ રહેલી છે. જ્યાં સુધી કેળવણીનું ધ્યેય સ્પષ્ટ થાય નહિ અને કેળવણી લેનાર બાળકના મનને વૈમાનિક અભ્યાસ થાય નહિ ત્યાં સુધી આ બધી પરિસ્થિતિનો અંત આવવાનો નથી. કેળવણીના કેન્દ્રમાં બાળક જ રહેતું જોઈએ એ સનાતન સત્ય છે. બાળકની વિવિધ શક્તિઓના વિકાસ માટે જે જે પ્રકારના પ્રયત્નો કરવામાં આવે તે બધાં માત્ર સાધનો જ સમજવાં. કેન્દ્રમાં બાળક છે એ ભૂલઈ ગયું એટલે સાધ્ય પણ ભૂલઈ ગયું છે. એ ભૂલ એટલી બધી દહે પહોંચી છે કે આ બધાં સાધનોને સાધ્ય સમજતા પણ આપણે ધઈ ગયા છીએ. મનુષ્ય માત્રની કેળવણી માટે તેના તમામ વ્યાપારોનો સ્પષ્ટ અભ્યાસ અત્યંત આભારી છે. એ તરફ આપણું લક્ષ્ય જશે ત્યારે જ કેળવણીના કેન્દ્રમાં પડેલી ખોટી વસ્તુઓ ત્યાંથી દૂર થશે અને તે સ્થાને બાળક બેસશે.

શાળા અને રમતો

રા. સતીશચન્દ્ર બેશી

આધુનિક શિક્ષણ રમતના સિદ્ધાંત [play-way] ઉપર અવલંબેલું છે, એમ કહીએ તો ખોટું નથી. રમતગમત બાળક તેમ જ મોટાને એટલી સહજ છે, કે તે જીવનમાં ખૂબ અગત્યનો ભાગ બજાવે છે. કામ અને રમત બંને વચ્ચેનો તફાવત શિક્ષણવિધાયકો સૌ કોઈ બાળકે છે જ. બાળકો પાસે શાળામાં જોડાતું કામ ગમ્મતથી કરાવવામાં આવે છે તે તેના પર ખૂબ સુંદર અસર કરે છે. ઉપરાંત શારીરિક કેળવણી પાછળ આવકાલ આપણે ત્યાં જે જે પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે-તે ઉપરથી સૌ કોઈનું લક્ષ આ દિશામાં વધુને વધુ રસ લેતું થયું છે એટલે શાળાની અંદર રમત ગમતનું સ્થાન બહુ અગત્યની મીમાંમા માગી લે છે. બાળકનો માનસિક તેમ જ શારીરિક વિકાસ સાધવાની જવાબદારી શાળાઓ રમતગમતોના સુંદર કાર્યક્રમથી જરૂર વધારે અને યોગ્ય રીતે અદા કરી શકે.

રમતગમતો ધીમાં, પહાત, ક્રમઅક્ષત્ર, આળસ, ચીડિયાં, વગેરે બાળકોને માટે તો એક અદ્ભુત રસાયણ છે. બાળકો જે ફક્ત બેસી જ રહે, બહારથી આવેલા ઉત્સાહ જેના ઉપર અસર ન કરે, જેઓ અલ્પ સાંભળે, જુએ, વિચારે અને આચરણ કરે, તેવા જણતા બાળકોનું રમત-ગમતથી એકદમ પરિવર્તન થઈ જાય છે. મોટેસોરીની Sense Perception માટેની રમતોથી માંડીને મોટી હાઈસ્કૂલમાં રમાતી રમતો, સૌ આ દિશામાં સરસ કાર્ય કરે છે. રમતમાં ઊતરેલું બાળક આત્મવિશ્વાસ કેળવે છે, શારીરિક સૌખ્ય પ્રાપ્ત કરે છે, અને જીવનમાં આનંદ માણી શકે છે. કંટાળીએ દવાઓ અને માગાપોની ચિંતા આમ આપોઆપ દૂર થઈ જાય છે.

આપણે ત્યાં રમતગમતો તથા શારીરિક વિકાસનું શિક્ષણ લગભગ દરેક શાળામાં આપાય જ છે. દરેક શાળાને પોતાનું મેદાન હોય છે. પોતાના વ્યાયામશિક્ષક કે ફિઝિકલ ટીચર હોય છે જ. છતાંય આજે આપણે ત્યાં આ દિશામાં જોઈએ તેવો વિકાસ સાધી શકાયો નથી. રમતગમતોમાં બાળકો મસ્ત બનીને તેમાંથી ખૂબ સુંદર વૃત્ત અપનાવી લે એ જૂન આપણે ત્યાં હજી અવગણી રહી છે. એનાં કારણો ઘણાં છે. ઘણી શાળાઓમાં જોઈએ તેવાં ફીડિંગ્સો નથી હોતાં. ખાસ કરીને શહેરોમાં તો મોટી મુશ્કેલી પડે છે. ઉપરાંત રમતગમતોમાં ખૂબ સચોટ અને તીવ્ર અભ્યાસથી રચેલાં સમયપત્રોની પણ આપણે ત્યાં ઊણપ છે. બાળકોની વય પ્રમાણે, તેમની માનસિક શક્તિઓના વિકાસક્રમ પ્રમાણે, સમયની અનુકૂળતા પ્રમાણે રમતોનાં સમયપત્રો થવાં જોઈએ એ હજી છે. ઘણી શાળાઓમાં રમતગમતોનાં સાધનો તથા તેવા કુશળ શિક્ષકોનો અભાવ હોય છે. કોઈ કોઈ વખત ઘણી સંસ્થાઓ જૂની ઉકિત પ્રમાણે ‘દાદીની દાદી અને સાવરણીની સાવરણી’ની જૂઠી કરકસરી આ મનોદશા સેવી વ્યાયામશિક્ષક પર બીજી બે ત્રણ જનની જવાબદારીઓ લાદી દે છે. તેમાં કોઈ કામ બરાબર થઈ શકતું જ નથી. આજે હું ગાનું છું કે વ્યાયામના ખડતલ શિક્ષણ તથા અખાડાઓની કુસ્તી કરતાં બાળકોને રમતોની ખાસ જરૂર છે. યોગ્ય અંગરિત્થાસની [Posture] ની આપણે ત્યાં ખૂબ જ જરૂર છે. અહીં એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. આપણી વિદ્યાપીઠના શારીરિક કેળવણી ખાતાના ડૉ. ગાડગીલ એક વખત બોલેલા “આપણે ત્યાં કેમ ચાલવું અને કેમ બેસવું તે જ આપણને નથી આવડતું. એક અંગ્રેજને કોઈ બીજા મિત્રે પૂછ્યું: “તમે હિંદમાં રાજ્ય કેમ કરો છો?” તેણે જવાબ આપ્યો કે ‘હિંદમાં

લોકોને ટટાર ચાલવું કે બેસવું તે નથી આવડતું એટલે. ' આ કદાલોકિતમાં ઘણું સત્ય રહેલું છે. શાળામાં ત્રીસથી ચાલીસ મિનિટ સુધી બેસી રહેતાં બાળકોને જો જોયાં તોય તો એ બહુ સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે. ઘણાએ શારીરિક અને માનસિક રોગો જેવાં કે ટૂંકી દૃષ્ટિ, બેસી ગયેલી છાતીઓ, ગોળ આગળ પડતા ખભા અને અશ્ચર્યથી ઉપત્ત થયેલી દ્વિકાશ, ગાથું દુઃખવું, વગેરે બોડી રીતે બેસવાની આદતથી થાય છે દરેક સમય પૂરો થયા પછી પાંચ મિનિટની રજા મળવી જ જોઈએ. કે જેમાં બાળકો ખુલ્લી હવામાં જરા ફ્રી રળી પાછાં તાગનાં થઈ શકે. જેટલી રમતગમત વધારે આકર્ષક તે સદાયથી તેટલી જ વર્ગમાં વધુ એકાગ્રતા અને શાંતિ. આ બન્નેને ખૂબ સંબંધ છે. આપણી વિશ્વાંતિઓમાં બાળકો રમતગમતના અભાવે બહુ બોડી રીતે નિષ્ક્રિયતામાં પડ્યા રહે છે. ઘણાં તો વર્ગ જ છોડતાં નથી. બાઈનામાં કોઈ બનરુ બેળ, એવડો, વગેરેનું સેવન કરવામાં વખત માગે છે. વિશ્વાંતિનો સમય પશુ યોગ્ય રીતે પ્રવૃત્તિમય બનાવવો જોઈએ; નેથી બાળકો બરાબર રીતે વર્ગનો માનસિક અને શારીરિક થાક ભૂલી જઈને, પ્રદુલ્લ બની, ફરી વર્ગમાં આવે. પછી બ્યારે આવે રીતે નથી થતું ત્યારે બાળકો વર્ગમાં કંઈકને કંઈક રમત કરે, અસ્વસ્થ બને અને શાંત ન રહે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

વર્ગના શિક્ષણક્રમમાં પણ વર્ગરમતો થઈ શકે. થોડી મિનિટ સુધીનું મુક્ત હાસ્ય, રસપૂર્ણ વાનો કે હસનચત્રન અથવા રમન સાથેનાં તાલગદ કાવ્ય, જોડકણાં, વગેરેથી પણ આ હેતુ સાધી શકાય છે.

રમતગમતો બીજી ઘણી રીતે આપણાં સમસ્ત જીવનમાં અવસ્થાન ભોગવી રહી છે. બાળકોના વિકાસક્રમમાં જોઈતી ઘણી અમુક્ય વસ્તુઓ રમતગમતો પૂરી પાડે છે. માનસશાસ્ત્રનો અભ્યાસ દરેક રમતગમતના કાર્યક્રમ તથા સમયપત્ર રચવામાં જરૂરનો છે જ. જુદી જુદી વયનાં બાળકો, તેમની માનસિક વૃદ્ધિ, પ્રેરણાશક્તિઓ, વિકાસક્રમમાં તેમનું સ્થાન, અને શારીરિક માનસિક એકતા નાજવવાનો પ્રયાસ વગેરે પ્રશ્નોનો વિચાર કરીને જ રમતગમતો બાળકો માટે ચોજવી જોઈએ. રમતગમતના પીરિયડો ગમે ત્યારે વચ્ચે આવે તો બાળક કદી તેમાં રસ લઈ શકે જ નહિ, ઉપરાંત રમતગમતો, વ્યાયમ વગેરેમાં સાહજિક આનંદ અને રસ ઉત્પન્ન કરાવવાં જોઈએ, તો જ તેનું સાદૃશ્ય છે.

આજઠાજ ઈતર પ્રવૃત્તિઓ શાળામાં વધારે અવસ્થાન પામતી બન્ય છે. આ પ્રવૃત્તિઓ જેમ સાધન તરીકે ઉત્તમ છે તેમ જો બરાબર ચોગ્ય રીતે અને કુશળ કાર્યક્રમ વગર ચેજવામાં આવે તો તે સાધન જેટલું ઉત્કૃષ્ટ બની શકે તેવું છે, તેટલું જ નુકમાનકારક બની જાય છે. રમતોનું પણ તેવું જ છે. રમતોની ચોજનાનું સમયપત્ર પણ ખૂબ વિચાર અને દાર્દૃદષ્ટિ માગે છે. ' શાળામાં અમુક રમતો રમાય છે ' તેમાં ફક્ત બાહ્ય દેખાવ માટે જો એવી ચોજના થાય તો તેના જેવું ધૃત્યારપદ બીજું કંઈ નથી.

' ઇટન અને હેરોના કીડંગણ ઉપર જ પોર્ટર્સનું યુદ્ધ જિતાયું હતું ' એ ઉક્તિ કેટલી સત્ય છે એ દરેક ચોજક મનમાં સમજ જ લે જીવનભરમાં ન શીખી શકાય, શાળાઓના ગમે તેટલા નીતિશિક્ષણ કે વડીલોના ઉપદેશો છતાંય જે જીવનમાં ન ઊતરે એવા કેટલાયે અગત્યના ગુણો રમતો કેળવી શકે છે. આજે આપણે ત્યાં શાળામાં બાળકને સાચો નાગરિક, પોતાના જીવનમાં, સ્થિત બની સમાજને ઉપયોગી બને તેવો મનુષ્ય બનાવવાની હોંશ છે. જૂની પુસ્તકીયાં મનોદશા આજે ઊડી જવા માંડી છે. સમાજજીવનમાં ઉપયોગી ગુણો જેવા કે નિયમબદ્ધ વર્તણૂક, વ્યવસ્થા, વગેરે

બાળકો રમતગમતથી ખૂબ સારી રીતે તેમનાં જીવનમાં ઉનારી શકે છે. રમતો ફેરવાયે બીકણ, ચંચળ, માધ્યમકાંક્ષા બાળકોને નવું જીવન આપે છે. ઇચ્છાશક્તિનો મહાન ગુણ તો રમતો જ ખૂબ સારી રીતે વિકસાવી શકે. બાળકોમાં જોવામાં આવતું હીપલ્સ [Willfulness], ઇચ્છાશક્તિની સાથે જે સંયમ પણ હોવો જોઈએ તેનો અભાવ હોવાથી ઉદ્ભવે છે. ૧૩ વર્ષ સુધીનાં બાળકોમાં આ ખાસ આવશ્યક છે. તેથી ઇચ્છાશક્તિનું તેની સાથે સુમેળ સંમિશ્રણ થતાં બાળકનું ચારિત્ર્ય પ્રકાશી જાય છે. એથૂ આર્નોલ્ડ ચારિત્ર્યની વ્યાખ્યા - 'A completely fashioned will' સંપૂર્ણપણે કેળવાયેલી ઇચ્છાશક્તિ ત્યારે જ સાધી શકાય છે.

રમતો તરફ બાળકોમાં રસ ઉત્પન્ન કરવો એ મૂળભૂત પ્રશ્ન છે. નાનાં બાળકો જન્મથી જ રમતપ્રિય હોય છે. પ્રથમનાં છ વર્ષમાં તેનું સર્વકાર્ય રમતો જ છે. તે જ તેના વિકાસનું ક્ષેત્ર છે. નાના બાળકોની રમતોમાં ફરી ફરી તેનું તે જ જોવાવાનું, કરવાનું આવતું જોઈએ. તે મોટું થતાં તેને પછી સામુદાયિક 'રમતો' તરફ દોરવું જોઈએ. કારણ કે તેની માનસિક દૃષ્ટિએ તો તરફ વિકાસ પામે છે. સ્વાયમચાલીની દૃષ્ટિ પણ તેજ કાળે દોડવા જેવી રમતો માગી લે છે. હવે આ સામુદાયિક રમતોમાં સામસામા પક્ષ રમતા હોવાથી હરિદ્વિધિનું તરત અર્ધ શરૂ થાય છે. હરિદ્વિધિ સામે આપણે ખૂબ ચેતીને ચાલવાનું હોય છે. કારણ કે આ ગુણ એવો છે કે તેને યોગ્ય માર્ગદર્શન ખાસ જરૂરનું છે, નહિતર આ હરિદ્વિધિ, ઇર્ષ્યા, દ્વેષ, અપ્રમાણિકતા, વગેરે બાધકર દુર્ગુણોમાં પરિણમે છે. ચારિત્ર્ય આખું બ્રષ્ટ કરી મૂકે છે સમાજમાં એક કુદિત નાગરિક આમ પ્રવેશ પામે છે. આજના બાળકોનાં ક્ષેત્રમાં ખાસ કરીને હરિદ્વિધિ જે કુદિત અર્થમાં જોવામાં આવે છે તે મોટા દુર્ગુણ બચપણમાંથી જ ઉદ્ભવે છે જે શિક્ષકના હાથમાં આ નાજૂક પ્રશ્ન સોંપવામાં આવે છે. તેણે માનસિક તેમ જ શારીરિક શક્તિઓના વિકાસક્રમનો સંપૂર્ણપણે અભ્યાસ કરવો જરૂરનો છે.*

શક્તિનો વિકાસ સાધવાનો રમત એ કુદરતનો પોતાનો રસ્તો છે. બાળક પછી વ્યારે ૧૫-૧૬ વર્ષનું થાય ત્યારે તેને વધારે કસાય તેવી પણ સંધરમતો [team games] આપવી જોઈએ. સામાજિક વાતાવરણમાં તેને હવે દોરવાનો સમય ગણાય. એટલે એવી રમતોની ખાસ જરૂર પડે છે. એવું પણ ન કહી શકાય કે રમતો માટે ચોક્કસ, બદલી ન શકાય તેવું સમયપત્ર હોવું જોઈએ. રમતનો રસ એવી વસ્તુ છે કે આપણે કોઈ વાર નાનાં બાળકોની રમતમાં રસ લઈએ, અથવા કોઈ વાર મોટી રમતોને વધારે પસંદ કરીએ. એટલે રમત વસ્તુ જ ખૂબ વિશાળ છે. યુસ કહે છે તેમ - 'We do not play because we are young: we have a period of youth, so that we may play.' આખાસદૃષ્ટિ સૌ જુદી જુદી રમતોમાં રસ લઈ શકે છે. આપણે બધા અંગ્રેજોની માફક ખેલાડી [sport-minded] ક્યારે થઈશું તે તો કહી શકાતું નથી પણ છતાંય બાળકોને તો શાળામાં ખેલાડી બનાવવા એ દરેક શિક્ષકની ફરજ છે. આને મુંબઈ સરકારે શારીરિક શિક્ષણ માટે પ્રયાસ કરવા માંડ્યો છે અને તેની સમિતિએ બહાર પાડેલા અહેવાલમાં-માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિ-જે રમતોની યોજનામાં લીધી છે તે ખૂબ સુંદર છે મુંબઈમાં શરૂ કરેલા શારીરિક તાલીમ વર્ગમાં બી. એ. ની ડીગ્રી મેળવેલા શિક્ષકોને પસંદગી આપવાનું જે ધોરણ સ્વીકાર્યું છે તે ખૂબ પ્રશંસનીય છે; ત્યારે જ સાચું શિક્ષણ બાળકોને મળી શકશે.

* કાર્લ યુસનું પુસ્તક 'The play of animals and the play of man' અને વિલિયમ જેમ્સનના પુસ્તક 'The play of animals and the play of man' પ્રકરણ તો સૌએ જાણમાં જોઈ અવશ્ય વાંચી જ જવું જોઈએ.

એક વસ્તુ તરફ લક્ષ દોરવાનું રહી જાય છે. રમતગમતના કાર્યક્રમો હંમેશાં આહવાદક, ચાંદારક હોવા જોઈએ. એટલે બાળક ખૂબ ચાકી જાય ત્યાં સુધી કે તદ્દન કસરત ન મળે તેવી હદ સુધી પણ ન જવા જોઈએ. બંધકે પ્રમાણસર હોવા જોઈએ. “The day we most need a holiday is the day after the holiday.”—રમના પછીના જ દિવસની રમતની આપણને ખરી જરૂર રહે તેમ ન હોવું જોઈએ. રમતો સ્ફૂર્તિદાયક [recreative] હોવી જોઈએ.

શિક્ષણમાં રમતો ઇવન રહે છે. શાળાના અનેક જટિલ પ્રશ્નોના નિરાકરણની તક આપે છે. સામાજિક ઇવનને સુદૃઢ કરવાનો સયોગ આપાવે છે. ચારિત્ર્યની ઉત્કલ્પના ત્યાંથી જ ઉગે છે. સામાજિક તંદુરસ્તી જળવવાનું એક મોટું સાધન છે. કેટલાય દવાખાનાઓ, રોગાલયો, વગેરે મ્યુનિસિપાલિટી, વગેરે સંસ્થાઓને યોજનાં બચી જાય. જે સારાં કીડ્સોના કે એવી રમતો રમવાની જગાઓ પોતાની જ બાળજનતા માટે મોટેરાઓ બધાવે તથા યોગ્ય તો જરૂર સામાજિક સ્વાસ્થ્ય સુંદર બને. ટૂંકમાં કામ અને રમતનું ખૂબ સુંદર સંયોજન સાધી શકાય તો સત્પરિક્ષણ આપીને તેનું સાદૃશ્ય આપણે દેખી શકીશું.

મુખર્ષી છતાંકા, વડોદરા અને બીજાં રાજ્યોનાં કેળવણીખાતાંએ
શાળાઓ તથા પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર કરેલું

નૂતન શિક્ષણ

તથા

‘છાત્રાલય અને માધ્યાપ’

— બૃહદ્ ગૂજરાતના શિક્ષકોનું મુખપત્ર —
દર માસની પહેલી તારીખે નિયમિત રીતે પ્રગટ થાય છે.

જે તમે આહુક નહો તો આજે જ નમૂનાનો અંક મંગાવો.

• વાર્ષિક લવાજમ •

• પત્રવ્યવહારનું સરનામું •

હિન્દમાં - રૂપિયા બે

બ્યવસ્થાપક

બહારમાં - રૂપિયા ત્રણ

નૂતનશિક્ષણ કાર્યાલય.

પરદેશમાં - પાંચ શિલિંગ

દેસાઈ પોળ સૂરત

બે સંસ્કૃત પાઠોની નોંધ શ્રી. ધીરજલાલ ઉપાધ્યાય

[૧]

વિષય : અભિનવા પાઠાવલિ (પ્રથમા) પ્રથમ : પાઠ : ૧

ધોરણુ : સંસ્કૃતનું ૧ હું વર્ષ સમય : ૪૦ મિનિટ

સાધનો : ગણપતિની છબી

વિષય

પદ્ધતિ

[૧] પાર્શ્વનિરૂપણ

ખંડ પહેલો

શ્રીગણેશમ્ હૃદં નમામિ ।

(૧) ગણપતિની છબી શિક્ષક આંગળી વડે બતાવી તેને નમસ્કાર કરે છે અને આ વાક્ય આગ ત્રણ વાર ક્રિયા કરી ત્રણ વાર બોલે છે.

(૨) પાટિયા ઉપર શ્રીગણેશ અને નમામિ બોલતાં બોલતાં લખે છે. શબ્દ લખાયા પછી આખા વર્ગને તે શબ્દો સમૂહમાં બોલવાનું કહે છે, ત્રણ વાર.

(૩) ત્રણ વાર શબ્દો સમૂહમાં બોલાયા પછી વર્ગના-ઉચ્ચારમાં નબળા-ત્રણ ચાર વિદ્યાર્થીઓને વ્યક્તિગત આ શબ્દોનું પુનરુચ્ચરણ કરાવે છે.

શ્રીગણેશં સ્વં નમસિ ।

(૧) વિદ્યાર્થીને વર્ગની આગળ આવવાનું કહી ગણપતિની છબીને નમસ્કાર કરવાનું કહેવામાં આવે છે.

(૨) વિદ્યાર્થી નમસ્કાર કરતો હોય તે વખતે શિક્ષક આ વાક્ય તેને કહે છે.

(૩) બીજા બે વિદ્યાર્થીઓને બોલાવી તેઓ છબીને નમસ્કાર કરે તે વખતે આ વાક્ય શિક્ષક બોલે છે.

(૪) પાટિયા ઉપર નમસિ । લખાયા પછી એ શબ્દનું સમૂહમાં ત્રણવાર ઉચ્ચરણ કરવામાં આવે છે અને ઉચ્ચારમાં નબળા બે ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ પાસે વ્યક્તિગત પુનરુચ્ચરણ કરાવવામાં આવે છે. સ્વં બોલતાં શિક્ષક વિદ્યાર્થી તરફ આંગળી ધરે છે.

અર્ચં વાલઃ શ્રીગણેશં નમસિ ।

(૧) વર્ગની સમક્ષ આવેલો વિદ્યાર્થી ત્યારે ગણપતિને નમસ્કાર કરતો હોય ત્યારે શિક્ષક તે વિદ્યાર્થીને (અર્ચં વાલઃ) આંગળી વડે બતાવી આ વાક્ય વર્ગને ઉદ્દેશીને કહે છે. બીજા

વિષય

પદ્ધતિ

એ વિદ્યાર્થીઓને એક પછી એક બોલાવી વર્ગને ઉદ્દેશીને આ વાક્ય એ વાર કહેવામાં આવે છે.

(૨) પાટિયા ઉપર ચાલ: અને નમતિ લખાયા પછી પહેલાંની માફક વર્ગમાં સમૂહગત તેમજ વ્યક્તિગત ત્રણ વાર પુનરુચ્ચરણ.

ત્રણ વાક્યો—અહં શ્રીગણેશં
નમામિ । ત્વં શ્રીગણેશં
નમસિ । અયં ચાલ: શ્રીગણેશં
નમતિ ।—તું પુનરાવર્તન

હવે શિક્ષક આ ત્રણ વાક્યોનું યોગ્ય ક્રિયાપૂર્વક પુનરાવર્તન કરશે. ત્રણેય વાક્યો ધીમે ધીમે બોલી જશે. પછી ગણ્યપતિને નમસ્કાર કરતા વિદ્યાર્થીને કિં કરોમિ ત્વમ્ । પૂછશે. એ ચાર વિદ્યાર્થીઓને આવી રીતે બહાર આવવાનું કહી પ્રશ્નના જવાબ તરીકે શ્રીગણેશમ્ અહં નમામિ । એ વાક્ય બરાબર બોલાવડાવશે. કિં કરોમિ અહમ્ । અને કિં કરોતિ અયં ચાલ: । એ પ્રશ્નો પૂછીને જવાબ તરીકે ત્વં શ્રીગણેશં નમસિ । અને અયં ચાલ: શ્રીગણેશં નમતિ । એ બરાબર વિદ્યાર્થી પાસે બોલાવડાવવાં જોઈએ. અહં—નમામિ । ત્વં—નમસિ । અને અયં ચાલ:—નમતિ । એ વાક્યોમાં ક્રિયાપદ અને કર્તાનાં રૂપો વાક્યપુનરુચ્ચરણથી અલગરત થવાં જોઈએ.

આચાર્યાન્ અહં નમામિ ।
આચાર્યાન્ ત્વં નમસિ ।
આચાર્યાન્ અયં નમતિ ।

કોઈ વિદ્યાર્થી આચાર્યને નમસ્કાર કરે છે અને શિક્ષક આચાર્યાન્ ત્વં નમસિ એમ તેને કહે છે. આખો વર્ગ આચાર્યને નમસ્કાર કરતા વિદ્યાર્થી તરફ આંગળી બતાવી આચાર્યાન્ અયં નમતિ । એમ કહે છે. આચાર્યને નમસ્કાર કરતા વિદ્યાર્થીને કિં ત્વં કરોમિ એમ પૂછતાં આચાર્યાન્ અહં નમામિ એમ કહેશે. ત્રણ વાક્યોને સમૂહગત તેમજ વ્યક્તિગત બોલાવવામાં આવશે. પાટિયા ઉપર આચાર્ય શબ્દ શિક્ષક લખશે.

ખંડ બીજો

एतद् मम आसनम् ।

શિક્ષક ખુરશી આંગળીથી બતાવી એતદ્ મમ આસનમ્ એ વાક્ય બોલશે. આસન શબ્દ પાટિયા ઉપર લખશે અને એ શબ્દ પહેલાંની માફક સમૂહગત તેમજ વ્યક્તિગત બોલાવવામાં આવશે.

अहम् अन्न उपविशामि ।

આ વાક્ય બોલી શિક્ષક ખુરશી પર બેસશે. ઉપવિશામિ પાટિયા ઉપર લખશે. પહેલાંની માફક સમૂહગત તેમજ વ્યક્તિગત પુનરુચ્ચરણ.

एतद् त्वं आसनम् ।

આ વાક્ય બોલી શિક્ષક વિદ્યાર્થીનું બેસવાનું સ્થાન બતાવશે.

વિષય

પદ્ધતિ

ત્વમ્ અન્ન ઉપવિશસિ

વિદ્યાર્થીને એના રથાનપરથી બેસાડ્યા પછી એ બેસે ત્યારે તેને આ વાક્ય શિક્ષક કહેશે.

ઇદમ્ અસ્ય આસનમ્ ।

અર્થે વાલઃ અન્ન ઉપવિશતિ ।

બીજા કેઈ વિદ્યાર્થીનું આસન શિક્ષક વર્ગને બતાવશે. અને એને બેસાડી બેસવાનું કહી આ વાક્ય શિક્ષક બોલશે. પહેલાંની માફક દરેક વાક્યનું સમૂહગત તેમજ વ્યક્તિગત પુનરુચ્ચરણ.

આ વાક્યોનું પુનરાવર્તન

આ વાક્યોનું પુનરાવર્તન કિમ્ ઇદમ્, કુત્ર કિ-ક્વ-મમ-ત્વ-અસ્ય આસનમ્, કિં કરોમિ-પિ-તિ-અહં-ત્વં-અર્થે વાલઃ પ્રશ્નો પૂછવાથી કરવું.

આસનાત્ અહમ્ ઉત્તિષ્ઠામિ ।

(૧) પુરથી પર બેઠેલા શિક્ષક હાથના અભિનય સહિત આ વાક્ય બોલતાં પુરથી પરથી બહાર બેસે. વાક્યનું ત્રણવાર આવર્તન.

(૨) ઉત્તિષ્ઠામિ પાઠ્યા પર લખાશે.

(૩) વ્યક્તિગત તેમજ સમૂહગત આવર્તન.

આસનાત્ ત્વમ્ ઉત્તિષ્ઠસિ ।

‘એ-ત્વ’ પર બેઠેલા વિદ્યાર્થીને બહાર જવાનું કહી તે બેઠે ત્યારે આ વાક્ય શિક્ષક બોલે છે.

આસનાત્ અર્થે વાલઃ ઉત્તિષ્ઠતિ ।

આ વાક્યોનું પુનરાવર્તન

આખો વર્ગ આસનપરથી બેઠેલા વિદ્યાર્થીને આંગળી વડે બતાવી વાક્ય બોલે છે. હ્રદયસ્થા (તિષ્ઠ) અને ઉપવિશનાં ત્રણેય પુરુષનાં રૂપો વારંવાર કિં કરોમિ અહમ્ । કિં કરોમિ ત્વમ્ । અને કિં કરોમિ અર્થે વાલઃ । એ પ્રશ્નો પૂછી અહં, ત્વમ્, અને અયમ્ સાથે સાંકળી વર્ગમાં બોલાવવાં.

ખંડ ત્રીજો

ભૂમૌ અહં તિષ્ઠામિ ।

ભૂમૌ ત્વં તિષ્ઠસિ ।

ભૂમૌ અર્થે તિષ્ઠતિ ।

અહં દ્વારં પ્રતિ ગચ્છામિ ।

ત્વં દ્વારં પ્રતિ ગચ્છસિ ।

અર્થે દ્વારં પ્રતિ ગચ્છતિ ।

અહં દ્વારં પ્રતિ ધાવામિ ।

ત્વં દ્વારં પ્રતિ ધાવસિ ।

અર્થે વાલઃ દ્વારં પ્રતિ ધાવતિ ।

ભૂમિ ઉપર બેસાડેલાની ક્રિયા બતાવવી-બતાવડાવવી,

દાર તરફ જવાની ક્રિયાબતાવવી, બતાવડાવવી. વાક્ય બોલતાં ‘દાર’ પાઠ્યા પર લખવું.

વાક્ય બોલતાં દાર તરફ દોડાવવાની ક્રિયા વિદ્યાર્થી પાસે કરાવવી અને વાક્યો બોલાવવાં.

તિષ્ઠામિ, ગચ્છામિ, ધાવામિ પાઠ્યા ઉપર લખવાં. પહેલાંની માફક અભ્યાસ.

વિષય

પદ્ધતિ

[૨] પુનરાવર્તન

કિમ્, एतद् અને કરોમિ-વિ-તિ પ્રશ્નો પૂછી આશુચંચ

નમમિથી ધાવતિ સુધીના બધા

પુનરાવર્તન કરાવવું.

શબ્દોનું પુનરાવર્તન

[૩] પાઠનું વાચન

(૧) શિક્ષક એક પછી એક વાક્ય ચોપડીમાંથી વાંચશે અને આખો વર્ગ એકે એક વાક્ય એની પાઠળ વાંચશે.

(૨) શિક્ષક આખો પાઠ બે વાર વાંચશે.

[૪] મનોમત્ત

(૧) શિક્ષક ' રોજ-અપ ' પાટિયા પર લખેલાં વાક્યો-ખાલી

૧ આચાર્યાન્ અહં— ।

જગો પૂરવાનાં-નિધાર્થી આગળ ધરશે.

૨ ત્વં શ્રીગણેશ— ।

(૨) વર્ગને વાક્યો ધ્યાનપૂર્વક મનામાં વાંચતા માટે અને

૩ —આચાર્યાન્ નમતિ ।

ખાલી જગો પૂરવા માટે ત્રણુચાર મિનિટ આપવામાં આવશે.

૪ —આમને ઉપવિશામિ ।

(૩) વિદ્યાર્થીઓની મદદથી ખાલી જગાઓ પૂરવી.

૫ —આસનાત્ ઉત્તિષ્ઠસિ ।

(૪) વિદ્યાર્થીઓની શબ્દાર્થની સમજની કસોટી માટે ખાલી

૬ અર્થ વાલઃ — પ્રતિ— ।

શબ્દ પુરાવા પછી દરેક વાક્યનું ભાષાંતર ગૂજરાતીમાં કરવાનું કહેવું.

—પાટિયા પર લખેલા શબ્દો—

શ્રીગણેશ ।

ઉપવિશામિ ।

નમતિ ।

દ્વાર ।

નમામિ ।

ઉત્તિષ્ઠામિ ।

વાલઃ ।

ગચ્છામિ ।

નમસિ ।

તિષ્ઠામિ ।

આચાર્ય ।

ધાવામિ ।

આસન ।

[૨]

એક ' કથા — પાઠ '

વિષય : સારમેયઃ । (અમિનવા પાઠાવલિઃ—પ્રથમા । ૧૪ મો પાઠ)

ધોરણુ : સંસ્કૃતના બીજા વર્ષની શરૂઆત

સમય : ૪૦ મિનિટ

સાધનો : પાણીમાં પડતી રેતલી તરફ દૃષ્ટિ રાખી પાટિયાના પૂજ ઉપર ઊભા રહેલા કૂતરાનું મોઢું ચિત્ર.

વિષય

પદ્ધતિ

[૧] પૂર્વતૈયારી

નવા શબ્દોનો પરિચય

(૧) કુકુર : ।

શરુઆતમાં વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તિષ્ઠત, ઉપવિશત વ. આદેશો આપી પાઠ માટે એકચિત્ત કરવામાં આવે છે.

(૧) શિક્ષક પાઠ્યા ઉપર ચિત્ર ટાંંગે છે અને પૂછે છે : કસ્ય વર્તેતે इदं चित्रम् ।

(૨) શિક્ષક સારમેય : । અર્થાત્ કુકુર : । એમ કહી, અનુવદત વ્યૂં સર્વે એમ સંસ્કૃતમાં બોલી કુકુર શબ્દ તથા વાર વર્ગમાં સમૂહમાં બોલાવે છે.

(૩) ત્વમ્ અનુવદ, એમ આંખળી વડે બે ચાર ઉચ્ચારમાં નળળા એવા વિદ્યાર્થીઓને ઉદ્દેશી વર્ગમાં વ્યક્તિગત પુનરુચ્ચાર કરાવે છે.

(આ પ્રમાણે દરેક નવા શબ્દને તથા વાર સમૂહમાં તેમજ વ્યક્તિમાં પુનરુચ્ચાર કરાવવાનો છે.) •

હવે શિક્ષક સારમેય વિષે થોડી ઔપચારિક ચર્ચા વિદ્યાર્થીઓ સાથે પ્રશ્નોદ્વારા કરે છે. ઇ. ત. કુકુરસ્ય મુલં દર્શય, લાઘુલં દર્શય । કતિ પાદાઃ કુકુરસ્ય । કુકુરસ્ય શૃઙ્ગં દર્શય । નાસ્તિ । કસ્ય અન્યસ્ય પ્રાણિનઃ શૃઙ્ગમ્ નાસ્તિ । અશ્વસ્ય । વ૦

(૨) અપૂપ : ।

(૧) શિક્ષક બોલે છે : કુકુર : અપૂપં મક્ષયતિ માંસં ચ મક્ષયતિ । ગૂર્જરાતીમાં અપૂપ નો શો અર્થ થાય તે વર્ગના કોઈ હોશિયાર વિદ્યાર્થીને પૂછતાં જવાબ મળી જશે.

(૩) સેતુ : ।

શિક્ષક ચિત્રમાંના પાઠ્યાનો પૂલ યતાત્રી બોલશે. અયમ્ સેતુઃ । (પાટીયાં યતાવતાં) એતે દારુપલકાઃ । પથી અયં દારુપલકસ્ય સેતુઃ એમ ફરીથી બોલશે.

(૪) પ્રલ્લવઃ ।

શિક્ષક બોલે છે : અત્ર સેતોઃ અધઃ જલસ્ય પ્રવાહઃ વર્તેતે । ઇપઃ જલસ્ય પ્રલ્લવઃ ।

(૫) મયળમ્

શિક્ષક બોલે છે : જનાઃ સારમેયં ગૃહે પાલયન્તિ । સ રાત્રીં ગૃહં રક્ષતિ । યદા ચીરઃ આગચ્છતિ તદા સ મપતિ । કુકુરસ્ય શબ્દઃ 'મયળમ્' इति उच्यते ।

શિક્ષક ગૂર્જરાતીમાં મપતિ નો અર્થ (વિદ્યાર્થી સમજ્યા છે તેની ખાતરી કરવા) પૂછશે.

[૨] ઉદ્દેશવચન

શિક્ષક પાંદશિક્ષણનું ઉદ્દેશવચન બોલશે : અધુના અહં સારમેયસ્ય एकां लब्ध्वा कथां कथयामि । वृयं सर्वे मां सावधानं तया शृणुत ।

વિષય

પદ્ધતિ

[૩] પાઠનિરૂપણ

(૧) શિક્ષક આપીય કથા યોગ્ય હાવ-ભાવપૂર્વક અને હૃદયપારશુદ્ધિ જાળવીને એ વાર વિદ્યાર્થીઓને કહી બતાવે છે.

(૨) પછીથી બોલે છે : इमाम् एव कथाम् उद्दिश्य काञ्चित्पञ्चान्पृच्छामि ।

કુકુરઃ છદે વસતિ ।

અપૂર્ણં પદ્યતિ ।

પ્રસ્રવસ તટં ગચ્છતિ ।

સેતૌ તિષ્ઠતિ ।

આત્મનઃ પ્રતિવિમ્બં પદ્યતિ ।

સ ચિન્તયતિ ।

અન્યઃ કુકુરઃ જલે વર્તતે ।

તસ્ય મુખે અપૂર્ણઃ વર્તતે ।

તમ્ અપહરામિ इति ।

આત્મનઃ મુલમ્ ઝડપાટયતિ ।

અપૂર્ણઃ જલે પતતિ નિમગ્નતિ ચ ।

[૪] શિક્ષકનું વાચન

કુત્ર વસતિ કુકુરઃ ।

કિં પદ્યતિ કુકુરઃ એકસ્મિન્દિને ।

કુત્ર ગચ્છતિ અપૂર્ણં ધૃત્વા ।

કુત્ર તિષ્ઠતિ સ તદા ।

કિં પદ્યતિ જલે સ તદા ।

પ્રતિવિમ્બં દૃષ્ટ્વા કિં કરોતિ ।

કિં ચિન્તયતિ સઃ ।

કિં તદા સ કરોતિ ।

કિં ભવતિ તદા ।

શિક્ષક બોલે છે : इमाम् एव कथाम् वाचयामि । પુસ્તકાનિ કવધાવ્યત । યૂયમ સર્વે મામ્ અનુવાચયત । શિક્ષક એ વાર પાઠ વાંચે છે. વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષકની પાછળ વાંચે છે.

શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તક બંધ કરવાનું કહે છે. 'સેલ-અપ' પાટિયામાં પહેલેથી લખી રાખેલા મનોયત્ન વિદ્યાર્થીઓ આગળ ખૂટકું મૂકે છે મનોયત્ન ખાલી જગ્યાઓમાં યોગ્ય શબ્દો મૂકવાનું, અવ્યવસ્થિત ગોઠવેલાં વાક્યોને ક્રમ પ્રમાણે ગોઠવવાનું, વગેરે હોઈ શકે. દા. ત.

અવ્યવસ્થિત ગોઠવેલાં વાક્યો

આપવાને ક્રમ

અથઃ પતતિ અપૂર્ણઃ ।

(૬)

કોઽપિ કુકુરઃ અપૂર્ણં ધૃત્વા પ્રસ્રવસ તટં ગચ્છતિ ।

(૧)

કુકુરઃ મુલમ્ ઝડપાટયતિ તથા કર્તુમ્ ।

(૫)

તત્ર આત્મનઃ પ્રતિવિમ્બં જલે પદ્યતિ ।

(૩)

પશ્ચાત્ સેતૌઃ મધ્યભાગે તિષ્ઠતિ ।

(૨)

તદા ચિન્તયતિ । અન્યઃ કુકુરઃ જલે વર્તતે ।

(૪)

અસ્ય મુખે અપૂર્ણઃ વર્તતે ।

અપહરામિ એનમ્ અહમ્ । इति ।

— પાટિયા પર લખેલા શબ્દો —

કુકુરઃ ।

સેતુઃ ।

પ્રસ્રવઃ ।

અપૂર્ણઃ ।

મણમ્ ।

પ્રશ્નોત્તર વિભાગ

કોઈ એક વિદ્યાર્થીને બણવાના કોઈ પણ વિષયમાં રસ આવતો જ ન હોય અને ન્યારે ન્યારે બણવાનું કહેવામાં આવે ત્યારે કંટાળો ચડતો હોય તો તેના વિદ્યાર્થી માટે શું કરવું ?

આવો પ્રથમ એક અથવા બીજા સ્વરૂપમાં ધણી જે વાર પુછાય છે એના જવાબો જુદી જુદી રીતે આપી શકાય. અહિં તો કશું જ બણવાની જગે ઇચ્છા નથી અને બણનાં જગે કંટાળો આવે છે તેવા વિદ્યાર્થી સંબંધે પૂછવામાં આવ્યું છે. આપણે તેનો સમગ્ર દૃષ્ટિએ વિચાર કરીશું.

બણતરનો અર્થ આજે હવે વધારે સ્પષ્ટ થવાની જરૂર રહે છે. આજની નિશાળોમાં જે બણાવવામાં આવે છે તેને જ આપણે વિષયો બણુનર તરીકે સ્વીકારીએ છીએ. નિશાળમાં બણાવવામાં આવતા વિષયો સિવાયના બીજા કોઈ પણ વિષયના બણુતરને આપણે બણુતર કહેતા જ નથી. આજની શાળાના અભ્યાસક્રમમાં મોટે ભાગે યુદ્ધિના જ વિષયો હોય છે. એ વિષયો બણાવવાની પદ્ધતિ પણ અવૈજ્ઞાનિક અને કંટાળા ભરેલી હોય છે. માગાપતે મન શાળામાં બણાવાય તે જ બણુતર; એટલે ઘેર પણ તે જ વિષયોને હથેલા મારીમારીને બણાવવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. શાળાના શિક્ષક પાસે વધારે જીડિ વિચાર નથી અને વખત પણ નથી. સમાજનો વ્યવહાર એ વિષયોને જ પ્રતિષ્ઠા આપે તેવો ખોટી રીતે ઘડાઈ ગયો છે. શિક્ષણની પદ્ધતિની સફળતા કે નિષ્ફળતા માટે દંડ, ધનાગ કે લાલચ જેવી વસ્તુઓ ઉપર આધાર રાખવામાં આવે છે. બણુનારના મનને સમજવાનો કોઈ કશો જ પ્રયત્ન કરતું નથી. આ બધા સંયોગો બણવાના યુદ્ધિના વિષયો તરફ બણુનારને વિમુખ કરે જોમાં શી નવાઈ!

બણુતર શાળાના જ વિષયોમાં પરિસમાપ્ત થતું નથી તે આજે હવે આપણે સમજી લેવું જોઈએ. શાળાના વિષયો બણાવવાની પદ્ધતિમાં ધરમૂળથી ફેરફાર થઈ જવો ઘટે છે. આજની પદ્ધતિ તો વિદ્યાર્થીને વિષયનો દુશ્મન બનાવે તેવી છે. પદ્ધતિનો વિચાર એક કોરે રાખીએ તો પણ બણુનાર બાળક પોતાના જીવન માટેનો જરૂરી અભ્યાસ શાળાની આર દિવાલોમાં જ નહિ પરંતુ શાળા બહારની દુનિયામાંથી અનેક રીતે કરી રહ્યો હોય છે તે આપણે સમજી લેવું જોઈએ. યુદ્ધિના વિષયોમાં છેક જ ઠોઠ ગણતો વિદ્યાર્થી હસ્તકળા કે હસ્તકારીગરીના વિષયોમાં સૈથી મોખરે આવી જીમે રહેતો હોય છે, તેવો થોડા ધણા અનુભવ આપણે સૌ કોઈને હોય છે. આ લેખકનો પંદર વરસનો એક વિદ્યાર્થી અંગ્રેજ બીજા ધોરણથી આગળ ચાલી શકતો જ નહિ. બધા વિષયો એને ઝેર જેવા લાગતા. એના ઉપર યુદ્ધિમંદની છાપ મારવામાં કોઈ અચકાતું નહિ. એના માનસનો યોગ્ય અભ્યાસ કર્યા પછી એક એક્સ હથોગ તરફ તેને વાળવામાં આવ્યો. પરિણામ અમકારિક આવ્યું. એ એ હથોગમાં મોખરે આવીને જીમે રહ્યો. યુદ્ધિના વિષયોનો શત્રુ, હાથ કારીગરીના વિષયોનો મિત્ર બની ગયો. આપણે તો એજ જવાનું રહે છે, કે બણુનાર વિદ્યાર્થીના વિકાસ કઈ દિશામાં અને કેવી રીતે શક્ય બને.

બહુતરની સાથે કંટાળાના પ્રશ્નને જોડી દેવામાં આવે ત્યારે પણ આપણે શિક્ષકોએ પણ વધારે ઊંડા વિચાર માટે ચેત્તી જતું થવું છે. દરેક માણસને પોતાની પ્રગતિ માટે દરેક જાગૃતમાં એક સરખો રસ હોતો નથી. શાળામાં બહુવિધતામાં આવતા બુદ્ધિના દરેક વિષય તરફ એકધારે રસ અથવા તો એકધારે કંટાળો કોઈ પણ વિદ્યાર્થીને આવ્યો હોય તેવા દાખલા બહુ જૂના હોય છે. હા, બુદ્ધિના છ સાત વિષયોમાંથી એ ત્રણ વિષયો ગમે જ નહિ તેવું બનતું હોય છે ખરું. પ્રશ્નકાર પૂછે છે તે સો ટકા હકીકત હોય તો તેમ બનવાને માટે શિક્ષક અને શાળાની પરિસ્થિતિ જ મોટે ભાગે જવાબદાર હોય છે. શાળાનું બાણાવવાનું ધોરણ જ એવું હોય છે કે જે વિષયમાં સુદર પ્રગતિ કરનારો વિદ્યાર્થી બીજા એ ત્રણ વિષયોમાં શિથિલ હોય અને એકાદ એ વિષયો તરફ છેક જ વિમુખ હોય તો તેને માટે આગળ વધવાનો કશો જ અવકાશ હોતો નથી. નથી શાળાની પ્રણાલિકા અને આગળ જવા માટે પ્રેરણા આપતી કે નથી શાળાનો શિક્ષક એના મનગમતા વિષયોમાં એને ઊંતસાહ પ્રેરતો શાળાના કોઈ એક વિષયમાં પણ પાછળ રહી જનાર વિદ્યાર્થીને પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ તો આખું વરસ જ બગાડવાનું હોય છે. પરીક્ષાપદ્ધતિ, શિક્ષણની રીતિ તથા માળખા અને શિક્ષકોનો હંસમુદ, નહિ રુચિતા વિષયો તરફ વિદ્યાર્થીને એવી ખોટી રીતે અને પરાણે ધકેલે છે કે શાળાના સમગ્ર બહુતરમાંથી એનો રસ જોડી ગયા વિના રહે નહિ. આજના બેફાલ ધોરણ એ એટલા માટે જ હાજરો અને લાખો વિદ્યાર્થીઓને શાળાના અને તેથી વિદ્યાના શત્રુઓ બનાવ્યા છે. એ પરિસ્થિતિ ટાળવી એકલા શિક્ષકના હાથની વાત નથી. શિક્ષણના તમામ વિધાયકોએ શિક્ષણનો આજે હવે તદ્દન નવી દૃષ્ટિથી વિચાર કરવો પડશે. શાળાનું શિક્ષણ સર્વવ્યાપી અને સમાજ ઉપયોગી અને તે માટેનાં નવાં ધોરણો ઊભાં કરવાં પડશે. બહુતરને શાળાના વિષયોમાં જ પૂરી રાખવાને બદલે એને બહાર કાઢવું પડશે.

‘નૂતનશિક્ષણ’ના ગ્રાહકોને દિવાળીની ભેટ

નૂતનશિક્ષણના ચાલુ વર્ષના ભેટ પુસ્તક ‘કેળવણીની કુશળતા’ના લેખક શ્રી. ચંદ્રભાઈ કા. ભટ્ટનું અણભોલું મૌલિક પુસ્તક

માનસવિજ્ઞાનનો દૃષ્ટિકોણ

‘નૂતનશિક્ષણ’ના ચાલુ ગ્રાહકોને માત્ર અડધી કિંમતે મળશે.

મૂળ કિંમત રૂ. ૧-૪-૦

આજે જ તમારો નંબર લખી તમારી નકલ મંગાવો.

નવી દુનિયા કાર્યાલય

ગાંધીનગર અમદાવાદ

નોંધ : ટપાલથી મંગાવનારે ટપાલ ખર્ચના એ આના વધુ ભોક્તા.

વ્યાખ્યાનોમાંથી કંઈક

કેળવણી અને વિશ્વશાન્તિ*

આજ કાલ યુરોપમાં યુદ્ધનાં વાદળ એટલાં બધાં ઘેરાં બન્યાં છે, આંતરરાષ્ટ્રીય શાન્તિ માટે ભલભલા મુત્સદ્દીઓ અને રાજકારણના અગ્રણીઓ એટલા બધા નિરાશ બન્યા છે, જેમને હંમેશાં માનવજાતિનું હિત સતત વસેલું છે તેવા વિચારકો-કવિઓ-ફિલસૂફી અને નેતાઓ બવિધના ગર્ભમાં શું છુપાયેલું છે તે વિષે અનેક પ્રકારની કલ્પનાઓ સચિત્ત નયને અને ધક્કતે હૃદયે ચક્ષાવી રહ્યું છે કે અત્યારે જો હું વિશ્વશાન્તિની વાતો કરું તો હું એક અવ્યવહારુ સ્વપ્નદટ્ટામાં ખપું. પણ છતાંય મને એટલો સંતોષ છે કે જગતભરના બધાય મુખ્ય ધર્મોએ વિશ્વશાન્તિનાં સ્વપ્નાં સેવ્યાં છે. હિંદુધર્મની સત્યયુગની ભાવના, મહાન પયગંબર ઇશુખ્રિસ્તની 'પૃથ્વી પર ઊતરેલા સ્વર્ગના રાજ્યની કલ્પના,' જૈન ધર્મમાં નજરે પડતો ઉત્સર્પિણી યુગનો ઉદ્દેશ્ય-આ સધળા પુરાવાઓ સાક્ષી પૂરે છે એક વાતની કે જગતના મહાન પયગંબરો અને આધ્યાત્મિક વિભૂતિઓએ એક સુવર્ણમય આશા સેવેલી કે વિશ્વમાં શાંતિ સ્થપાય; માનવીઓ બાઈ બાઈ પેઠે આચરણ કરે, તો જગત સુખી, સંપત્તિશાળી અને વધારે રમણીય બને.

તે સ્વપ્નને પાર્થિવ ભૂમિકા પર ઉતારવા માટે માનવજાતિએ અનેક પ્રયત્નો કર્યા છે. ધર્મ, કલા, નૃત્ય, સંગીત, સ્થાપત્ય, કવિતા, સાહિત્ય, તત્ત્વચિંતન આ બધા પ્રયત્નો દ્વારા માનવ જાતિએ પેતાની બુદ્ધિ તથા લાગણીઓને વધારે શુદ્ધ, સંસ્કારી અને સૂક્ષ્મ બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે: જગતમાં વ્યવસ્થા પ્રવર્તાવવા માટે રાજકારણે જ કાયદાઓ રચ્યા છે તે પણ આવો જ એક પ્રયત્ન છે. નીતિના સિદ્ધાંતોનું ધ્યેય પણ એક જ છે; અને તે લોકસંગ્રહ, સમાજની સુવ્યવસ્થા, વિશ્વમાં શાંતિના સામ્રાજ્યનું સ્થાપન. પણ અત્યાર સુધીનો ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે મુત્સદ્દીઓ અને રાજદ્વારી નેતાઓ વિશ્વને શાંતિને પથે પ્રગતિ કરાવી શક્યા નથી. આટલાટલા પ્રયોગો પછી પણ રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે વેરઝેર, દ્વેષ, સ્વાર્થની સંકુચિત ભળો, કપટબાજી અને છંપ ચાલુ જ છે. રાષ્ટ્રના કહેવાતા જોહુકર્મી નેતાઓ-હિટલર અને મુસોલીની જેવા-આંતરરાષ્ટ્રીય હિતના ચરમા પહેરી જગતને જેવા અસમર્થ નીવડ્યા છે; ક્રૌટિલ્ય નીતિ અને છેતરપિંડી એ રાજકારણી પુરુષોમાં આવડત ગણાતી આવી છે. એ રીતે જોતાં, વિશ્વમાં શાન્તિ સ્થાપવાનો દિવ્ય હેતુ સફળતાથી સિદ્ધ કરી, માનવ જાતિને ઉદ્ધારિતને ઉપર પગથિયે લઈ જવામાં, મુત્સદ્દીઓ અને રાજદ્વારી પુરુષો નિષ્ફળ ગયા છે એમ કહીએ તો તે કેવળ નક્કર હકીકત છે.

હું ઉપર જણાવી ગયો તે પ્રમાણે ધર્મ, કલા, નીતિ, સાહિત્ય, વગેરે કેળવણીના જ પ્રકારો છે. મનુષ્યનો શારીરિક, બૌદ્ધિક અને આધ્યાત્મિક-સર્વાંગી વિકાસ સાધવો, અને એ રીતે તેને વધારે ને વધારે સંપૂર્ણ મનુષ્ય બનાવવો એ કેળવણીનું ધ્યેય છે. આ રીતની કેળવણી આપવામાં, આપણે વિદ્યાર્થીઓને આપોઆપ સારા અને સફળ શહેરી બનાવવામાં પણ સાહાય્ય કરીએ છીએ. બીજા દેશોનું સાચું જ્ઞાન આપવાથી, તેમના ધર્મ, સાહિત્ય, કલા વગેરેનો સમજણપૂર્વક અને સહાનુભૂતિભર્યો અભ્યાસ કરવાથી, આપણને એક એવું નેત્ર મળે છે કે જેની મદદ વડે આપણે આપણા પડોશી રાષ્ટ્રને વધારે સારી અને સાચી રીતે સમજી શકીશું, અને સાચું જ્ઞાન આપણું

અંધકારનાં પડળ દૂર કરશે, એટલે આપણે તે દેશને અને તે દેશના રહેવાસીઓને આહી શકીશું. આનું સીધું પરિણામ એ આવવાનું કે આપણે તેમના ગુણોની કિંમત આંખીશું, તેમની ખાસિયતો માટે માન અને આશ્ચર્ય ધરાવીશું; અને તેટલા પ્રમાણમાં આપણામાંથી તેમને માટે દ્રેષ, તિરસ્કાર વગેરે ઓછાં થઈ આખરે નિર્મૂળ થશે. આ વિશ્વશાન્તિના પ્રયત્નમાં આવશ્યક પ્રથમ પગલું.

આમ કરવું એ કેળવણીકારોથી નેટલું શક્ય છે તેટલું જીવનના બીજા કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં કામ કરતા પુરુષથી નથી. બાલમંદિરો, પ્રાથમિક કેળવણી, માધ્યમિક કેળવણી અને વિદ્યાપીઠની કેળવણી-આટલા પ્રયત્નો દરમિયાન, માનવી લગભગ અઠી વર્ષની ઉંમરથી તે બાનીસ વર્ષની ઉંમર સુધી કેળવણીકારોના હાથમાં સોંપાયેલો છે. તે દરમિયાન આપણે આપણને છટ લાગે એવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરી શકીએ છીએ, છૂટ લાગે તેવો જ્ઞાનભંડાર વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ પીરસી શકીએ છીએ, હિતાવહ અને કલ્યાણકારી જાવો-લાગણીઓ-ઊર્મિઓ અને આવેગોનું સિન્ધન કરી શકીએ છીએ, જગત તરફ અને પડોશી રાષ્ટ્રો તરફ-અરે, જીવન સમગ્ર તરફ એક નવીન વલય અને નવીન દૃષ્ટિબિંદુ સ્થાપન કરી શકીએ છીએ અને આટલું યાચ, તો પછી બાકી શું રહ્યું? એવા રંગથી રંગાયેલો તે માનવી આપણે નિશ્ચિત ક્યું હોય તેવા પ્રકારનું જ જીવન મોટે ભાગે જીવે તેમાં કોઈ નવાઈ નથી. પછી જાહેરે તેના જીવનની ગતિમાં થોડીક ચિત્રવિચિત્રતાઓ અને ફેરફારો હોય. પણ મુખ્યત્વે તો આપણો હેતુ સિદ્ધ થવાનો જે આપણે માનવસ્વભાવમાં આવ્યા પ્રકારનું પરિવર્તન કરવાની શક્યતામાં માનતા જ ન હોત, તો આપણે શિક્ષકનો ધંધો ક્યારનો એ ફગાવી દીધો હોત.

ત્યારે આ રીતે જીવનને વલય આપવા માટે, વિશ્વશાન્તિનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા માટે, આપણે શાળામાં કયાં વ્યવહારુ પગલાં લઈ શકીએ? રાષ્ટ્ર પરત્વે આપણે ઇતિહાસના શિક્ષણમાંથી કોમી નિષ્પાદના વિધેને દૂર કરી શકીએ. રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાંથી ઉચ્ચ તરત્વેને આગળ કરી, તેમનું મૂલ્યાંકન કરતાં શીખી અને શીખવી શકીએ. જગતના બધા જ દેશોએ જે ધર્મોને અપનાવી લીધા છે તે બધા ધર્મોનો સમાવેશ કરી, તેમનાં મૂળતત્ત્વોનો અભ્યાસ કરી, સર્વધર્મોના સાચા સ્વરૂપની સમાનતા પર એક મૂકી શકીએ. કલા, સાહિત્ય, તત્ત્વચિંતન, અને વિજ્ઞાનની અનેક શોધો એ તો સમગ્ર માનવજાતિનો મહામૂલો સર્વસામાન્ય વારસો છે-તે વાત પર ભાર મૂકી, બધા જ દેશના માનવીઓ, ઉત્ક્રાંતિની યાત્રામાં, સમાન યાત્રીઓ છે, માટે તેમણે સાચાં એકત્રે દુઃખે દુઃખી અને ખીજને સુખે સુખી થવાના પ્રયત્નો કરી, તેવી ઐક્યભાવના કેળવવી નેહીએ. તે સત્ય આપણે વિદ્યાર્થીઓની રંગરંગમાં અને બાહ્ય એ બાહ્યમાં ફસાવી શકીએ છીએ જેમ સમૃદ્ધસંગીતમાં બધાં વાજિત્રો એકરૂપ થઈ, પોતપોતાનો વિલક્ષણ ફાળો આપી, એકસૂત્રતા સાધે છે અને તેથી સંગીતને વધારે આહ્વાદક અને સમૃદ્ધ બનાવે છે, તેવી જ રીતે દરેક પ્રજાનો પોતાનો વૈયક્તિક વિલક્ષણ ફાળો માનવજાતિની પ્રાપ્તિઓના ભંડોળને વધારે વિશાળ, સમૃદ્ધ અને વૈવિધ્યમયો બનાવે છે-એ સત્ય આપણે દૈનિકપૂર્વક ધ્યાનમાં રાખી અને રખાવી શકીએ છીએ. વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ તો તદ્દન ચિન્-અંગન અને અવૈયક્તિક છે. આ રીતે આપણે માનવજાતિમાં સમાન ઉદારતા અને જ્ઞાનની નિરપૂર્વ ક્ષુધા જગાવી શકીએ છીએ.

હું ગાનું છું કે આમ કરવાથી જે મુલ્યદીઓ નથી કરી શક્યા, તે કેળવણીકારો કરી શકશે. માત્ર તે દક્ષિત કામ છે, ક્ષુદ્ર ધંધાદારીઓ છે એવો તેમનો ભગ તેમણે ફગાવી દેવો પડશે; અને તેને માટે સાચો પ્રયત્ન, આત્મશ્રદ્ધા, આજીવન અભ્યાસીપણું, વગેરે અનેક ગુણોની સાગથી તેમણે એકી કરવી પડશે.

[૨]

અઢાર વર્ષ સુધીની ઉમ્મરના અંગ્રેજ છોકરાની કેળવણી*

અંગ્રેજ છોકરાને અઢાર વર્ષ સુધીની કેળવણી ધણી મિત્ર મિત્ર રીતે મળી શકે છે અને તે મળવાનો આધાર તે છોકરાની હોશિયારી અને તેના સંજોગો ઉપર છે.

૨ થી ૫ વર્ષ સુધીનું બાળક ધ્યાન માગે છે; પણ તેને લાયક ધ્યાન બધી જગ્યાએ તેને નથી મળતું અને તેમાં પણ ખાસ કરીને ગરીબ માણસોનાં બાળકોની શારીરિક ખીલવણી અધિક અંશે અવરોધાય છે. આ બાબત ઉપર કુ. માર્ગચેટ મેકમીકનનું ધ્યાન ખેંચાયું અને અડધ ધૈર્ય અને પ્રતિકૂળ સંજોગો સામે સામનો કરી તેણે નર્સરી સ્કૂલ્સની સ્થાપના લંડનમાં કરી. જે બાળક ઘરે એકલું રહી બાળસમાજના લાભો શુભાવી એકલપેટું થવાની વૃત્તિ સેવે તે જ બાળક આ બાળમંદિરમાં બીજાં બાળકો સાથે હળીમળી આનંદદાર પોતાના શરીરની સંભાળ લેનાં શીખે છે. જે પ્રેમની એને જરૂર છે તે પ્રેમ એને આ શાળામાં મળે છે, અને પ્રેમ બતાવવાની એની વૃત્તિ પણ ત્યાં પોષાય છે. આવી જાતની શાળાઓ જે કે હજી ઘણી મોટા પ્રમાણમાં ત્યાં નથી તેમ છતાં તેમની ઉપયોગિતા સિદ્ધ થઈ છે અને તેમની સંખ્યા વધતી જાય છે.

આવી શાળાનો લાભ નહિ મેળવી શકતું બાળક પ્રાથમિક શાળાના બાળકિભાગમાં ૩ થી ૫ વર્ષ સુધી જઈ શકે છે. ત્યાંનું પણ વાતાવરણ બાળકોને આનંદ મળે અને રમતગમતથી પોતાની વણગાર મળે એવું છે. આ શાળા બાળકેન્દ્રિત [Child centred] છે, પણ એમાં શિક્ષકઓની જરૂર છે અને શિક્ષકઓને કેળવણી આપવા પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો છે.

૫ થી ૭ વર્ષ બાળક પ્રાથમિક શાળાના નીચલા ભાગમાં માગે છે. આ અરસામાં એને ખાસ વર્ગશિક્ષણ આપતું નથી પણ એ થોડી ઘણી વસ્તુઓ આપ મેળે જ શીખી લે છે. ૭ વર્ષની ઉમ્મરથી એની કેળવણીનો એક નવો ભાગ શરૂ થાય છે. ૭ થી ૧૧ સુધી એ દાખલા ગણતાર, લખતાર અને વાંચતાર શીખે છે અને ૧૧ વર્ષે એના જીવનની ઘણી અગત્યની પરીક્ષા આપવા માટે તૈયાર હોય છે, આ પરીક્ષા એક જાતની ચાળણીની ગરજ સારે છે. માધ્યમિક શાળાનું શિક્ષણ દરેક બાળક ન પચાવી શકે એ વાત જાણીતી છે અને દરેક બાળક પાછળ તેવી કેળવણી આપવા ખર્ચ કરવો નકામો છે એમ માની, તે કેળવણી લઈ શકવાની જેની હોશિયારી હોય તેવાં જ બાળકો તે શાળામાં જાય એ દૃષ્ટિએ આ પરીક્ષા રાખી છે. એમાં એક ઇંગ્લીશ લેખિત પેપર, એક ગણિત (થોડું બીજગણિત પણ), અને તે ઉપરાંત બુદ્ધિની કસોટી, તથા શિક્ષકોના અભિપ્રાય; આ ચાર મળી બાળકોની પસંદગી કરવામાં આવે છે. સૌથી હોશિયાર છોકરાઓ માધ્યમિક શાળાઓમાં ત્યાંની ખાલી જગ્યા પ્રમાણે જાય છે. ત્યાં તેમને ફરમિયાત ૧૧ થી ૧૬ વર્ષ સુધી રહેવું પડે છે. આ અરસાને છેડે તેમને પ્રથમ શાળાંત પરીક્ષા આપી તેમાં પસાર થઈ એક સરટીફિકેટ આપવામાં આવે છે. તેનાથી તેમને નોકરી મળવી સહેલી પડે છે. એટલે આપણા મેટ્રીકના સરટીફિકેટ જેવી જ ગરજ તે સારે છે. ૧૬ થી ૧૮ વર્ષ સુધી પણ છોકરાઓ ત્યાં રહી શકે છે, અને દ્વિતીય શાળાંત પરીક્ષા પસાર કરી શકે છે, આ પરીક્ષાથી તેમને યુનિવર્સિટીની ઇન્ટરમીડીએટ પરીક્ષા આપવી પડતી નથી.

* સૂરતના નૂતનશિક્ષણ સંઘને આશ્રયે શ્રી. જયોતીન્દ્ર દેસાઈએ આપેલા બ્યાખ્યાનનો સાર

જે બાળકો આવી શાળામાં ન જાય તેમને માટે શહેરોમાં સેન્ટ્રલ સ્કૂલ નામની નવી જાતની શાળાની ગોઠવણ છે. આ શાળાઓની વલણ વ્યાપારી અથવા ઔદ્યોગિક હોઈ, પોતાની વલણ પ્રમાણે એમનો શિક્ષણક્રમ યોજાય છે. અને તેમનો મુખ્ય આશય બાળકની કેળવણીને ઉપયોગી દિશા તરફ વાળવાનો હોય એમ લાગે છે. તેમાં પરીક્ષાઓ હોતી નથી અને તેથી શિક્ષકોની સ્વતંત્રતા વધારે કદી શકાય તથા પ્રયોગ કરવાની તક વધારે મળે છે. આવી શાળાઓ શહેરોમાં જ આવી શકે છે.

જે બાળક ઉપરની એક શાળામાં ન જઈ શકે તેને માટે સીનિયર સ્કૂલ નામની સંસ્થા છે. શહેરોમાં તેના વિદ્યાર્થીઓ હોશિયારીનાળા નજ હોઈ શકે કારણ કે બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થીઓ પહેલી જ શાળામાં આલ્યા ગયા હોય છે. આ શાળામાં તો બાળકને સામાન્ય વિષયો જ શીખવવામાં આવે છે અને કોઈ ખાસ જાતની વલણને સ્થાન નથી. પણ ગામડાની સીનિયર સ્કૂલમાં વસ્તુસ્થિતિ જુદી છે. આજુબાજુના જીવન સાથે શાળાનું શિક્ષણ સંબંધ રાખે છે અને બાળકો ખેતીવાડી, ઇત્યાદી કામો જાતે જ કરતાં શીખે છે. શહેરની સીનિયર અને સેન્ટ્રલ શાળાઓમાં પણ છેકરાઓને હાથકામ અને હુન્નરઉદ્યોગને લગતું શિક્ષણ પણ મળે છે કાર્ક પ્રગતિમાન સંસ્થાકોએ હવે નવી જાતની શાળાઓ ચલાવવી શરૂ કરી છે. તેમનું નામ ગ્રામવિદ્યાલય [Village Colleges] છે. આ શાળા દસગાર ગામડાંની શાળા છે. અને આ બધાં ગામડાઓમાંથી બાળકો ત્યાં આવે છે. તેમને માટે વાહન બકેટ્સ સ્થાપવામાં આવ્યા છે. બપોરે જગવા માટે ત્યાં ગોઠવણ હોય છે. શાળાનું મકાન સુંદર હોય છે અને તેના ફરતે ખૂબ ખુશ્કી જમીન હોવાથી બાળકો ખેતીવાડીનું કામ પણ તેમાં કરી શકે છે. બાળકોના શિક્ષણ ઉપરાંત તેઓ ગામડાનાં સામાજિક જીવનનાં કેન્દ્રો બનવા પણ પ્રયત્ન કરે છે. અને આ ગામનાં મોટી ઉમરનાં સ્ત્રીપુરુષો પણ ત્યાં વારવાર સાંજે મળે છે.

આટલે સુધીની વાત સામાન્ય જનતાના બાળકની થઈ. પણ તે ઉપરાંત રાજ્યની મદદ સિવાય નવાતી ત્યાંની વિશ્વવિખ્યાત શાળાઓ છે. તેમનું નામ પબ્લીક શાળાઓ છે અને તે નામ જરા બ્રજગરેલું છે. આવી શાળાઓમાં ઇટન અને હરોની કાળજૂતી શાળાઓ આવી જાય છે. ખરી સ્વતંત્રતાનો આનંદ માણતી આ શાળાઓ, કેળવણીના ફિરસ્તાઓનાં સેવાધામો થઈ પડી છે. આરનોલ્ડ, ટ્રીગ, સેન્ડરસન, ઇત્યાદિ પ્રધાનવ્યર્થીનાં નામ કેળવણીના ઇતિહાસમાં જાણીતાં છે. અને સ્વતંત્રતાના વાતાવરણમાં કેળવણીનું કામ કેવી સરસ રીતે થઈ શકે છે તેના આ જીવંત દાખલાઓ છે. જૂની પ્રણાલિકાઓને વળગી રહેવાની તેમની વૃત્તિ હોવાથી એના વિદ્યાર્થીઓનાં વર્તન અને વેશમાં આપણને વિચિત્રતાઓ માલુમ પડશે. હરોની ચપટી અને બેકોન તણસલાંની ટોપી, ઇટનની લાંબી ટોપી, કાઇરટ હોસ્પીટલના લોંગા ઝંખ્યા અને નારંગી મોઝાઈ, દરેક શાળાના વ્યક્તિત્વની સાક્ષી પૂરે છે અને આ પ્રણાલિકા પ્રત્યેના પ્રેમ સાથે પ્રગતિમાન હુનિયાથી દૂર રહેવાની તેમની વૃત્તિ નથી. વિદ્યાન શિખવવા પ્રત્યે વિમુખ શાળાઓમાં આજે વિદ્યાન શિખવવા માટે સારામાં સારી સામગ્રી છે. વિદ્યાર્થીઓને રહેવા માટે ત્યાં ફરજ પાડવામાં આવે છે, અને તેમના આ શાળામાં ૧૩ થી ૧૮ વર્ષ સુધીના રહેવાસ દરમિયાન શાળાનાં જીવન સાથે પોતાનું જીવન ઓતપ્રોત કરી ધણે ભાગે શાળાપ્રેમી થઈ તેઓ તેને છોડે છે. તેનું શિસ્ત લાક્ષણિક છે અને બજુબજુ ઉપરાંત આરિચ્છકર અને જીવન સારી અને ઉપયોગી રીતે જીવી જાણવાની કેળવણી માટે ત્યાં અડકતરો પણ સંચોટ પ્રગટે છે. વિદ્યાવતના પેસાદાર કુટુંબના છોકરાની કેળવણીમાં આવી શાળાઓનો ભાગ ધણે જ મોટો છે.

ગમે તેવા સંભોગ વચ્ચેના બાળકની કેળવણી સાથે તેની શારીરિક સંભાળ માટે રાજ્ય તરફથી ખાસ ગોઠવણ છે. બાળકના શાળાજીવનમાં તેની ત્રણ વખત દાકતરી તપાસ થાય છે. એક દાખલ થતાં, બીજી આઠ વર્ષે, ત્રીજી બાર વર્ષેની ઉમ્મરે. બાળકના રોગો છત્યાદિ માટે તેનાં માથાપતે ખખર કરવામાં આવે છે. ગરીબ માથાપનાં બાળકો માટે રાજ્ય તરફથી દાકતરી મદદનો પ્રયત્ન છે કેટલેક જગ્યાએ રાજ્ય તરફથી બાળકોને ખોરાક આપવાની પણ ગોઠવણ થઈ છે. તેમ જ શાળાનાં બધાં બાળકોને સારું દૂધ આડંબી કિંમતે દિવસમાં બે વાર મળે એવી નોંંગવાઈ ત્યાં દરેક જગ્યાએ છે.

*

બાળકના શાળાજીવનમાં શિક્ષક પણ અગત્યનો ભાગ હોઈ વિજ્ઞાયતના શિક્ષક વિષે પણ થોડો ઉદ્દેશ્ય કરવો યોગ્ય છે. ઇ. સ. ૧૯૦૦ પહેલાંનું શિક્ષકજીવન દુઃખમય હતું. પગાર ખૂબ ઓછા હતા. પેન્શનની ગોઠવણ નહિ હતી. ધીમે ધીમે વસ્તુસ્થિતિ સુધરતી ગઈ અને ૧૯૨૫ માં માધ્યમિક શાળામાં કામ કરતા શિક્ષકનો સરેરાશ પગાર મહિનાના લગભગ ૪૧૫ રૂપિયા અને મુખ્ય શિક્ષકનો પગાર સરેરાશ ૮૩૨ રૂપિયા હતો. કેળવણીના ક્ષેત્રમાં ખાસ કરીને શાળાઓમાં શિક્ષકો કરતાં શિક્ષિકાઓની કુલ સંખ્યા વધારે છે અને પગાર ઓછા છે. પગાર વધવાનું મુખ્ય કારણ તેમનું સઘનજ છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષક સંઘ [National Union of Teachers] એટલે એક જગરી સંસ્થા. બધા જ શિક્ષકો લગભગ એના સભ્યો. એ સંઘ પાસે મોટું ફંડ, લીભાની સંગીન યોજનાઓ અને બીજી વ્યવસ્થાઓ છે. હાલમાં જે બર્નહામ ધોરણે પગાર અપાય છે તે બર્નહામ કમિટીમાં ૫૦ ટકા સભ્યો આ સંઘમાંથી છે આ સઘનજ સાથે તેનું સંઘર્ષિત છે, અને પોતાના ધંધાની આબરુ વધે એવું વર્તન છે, તથા ધંધાની શક્તિતાની ખાતરી છે. શિક્ષકને સ્વતંત્રતા નોંંધે એ છે તે મળે છે. બાળક અને શિક્ષક વચ્ચે અસલનું અંતર હવે દૂર થતું જાય છે. વધારે અનુભવવાળો મિત્ર ઓછા અનુભવવાળા અને જીવન શરૂ કરનાર મિત્રને જે રીતે દોરવા પ્રયત્ન કરે છે તેવી જાતનું વર્ગજીવન તરફ વૃત્તિ વધારે દોડતી જાય છે. અસલના વ્યવસ્થા જાળવવાના પ્રયત્નને શિસ્તનું ખોટું નામ આપી જે બાળક ઉપર જુલમ થયો અને તેની જીર્ગિને કચડી નાખવામાં આવતી તેનો ખ્યાલ પણ હવેના શિક્ષકમાં ન આવી શકે. આ બધાં સાથે શિક્ષક જે જાતની નિયંત્રિત સ્વતંત્રતા માગે છે તે, તેને મળે છે અને કારકુની કામમાંથી તે ધણે ભાગે મુક્ત છે. સમાજમાં તેને માનનું સ્થાન છે કારણ કે તેને સારો પગાર મળે છે અને શિક્ષકનો ધંધો એ ખીમ વધારે આવકવાળા ધંધાઓ કરતાં કિંમતમાં ઊતરે એવો નથી એવી શિક્ષકમાં શ્રદ્ધા છે.

— સપ્ટેમ્બરની રોજનીશી —

તા. ૧—સરતની ગવર્નમેન્ટ હાઈસ્કૂલના નિયત હેડમાસ્તર શ્રી. જી. પી. શ્રોધતું ૬૭ વર્ષની ઉંમરે અવસાન થયું છે.

મુંબઈ સરકાર નિશાળોમાં અને કોલેજોમાં લશ્કરી તાલીમ આપવાની યોજના પર વિચાર ચલાવી રહી છે. હાલમાં ઇલાકામાં લશ્કરી તાલીમ આપતી સંસ્થાની સંખ્યા બે છે. એક સંસ્થા પૂનામાં અને બીજી નાસિકમાં છે. પૂનાની સંસ્થામાં તાલીમ લઈ રહેલાની સંખ્યા ૬૮ છે. નાસિકમાં ૧૩૩ ની સંખ્યા છે.

તા. ૪—પૂનાની એંગ્લોનીઝરીંગ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ ભાષણ કરતાં મુંબઈના વડા પ્રધાન શ્રી. જેરે જણાવ્યું હતું કે વિદ્યાર્થીઓએ ગામડાઓમાં જઈ પોતાના જ્ઞાનનો ઉપયોગ આયોદ્યાર માટે કરવો જોઈએ. જીવનનાં દરેક ક્ષેત્રમાં હિંદની સ્ત્રીઓએ ઝૂંઝવ્યું છે જ્યારે એંગ્લોનીઝરીંગ કોલેજમાં એક પણ સ્ત્રી વિદ્યાર્થી નથી એ તરફ પણ શ્રી. જેરે ઈસારો કર્યો હતો.

તા. ૬—સિંધની સરકારે નીમેશી કમિટીએ કેળવણીમાં વધારે નાણાંનો ઉપયોગ કરવાની ભલામણ કરી છે. જ્યારે મુંબઈ અને પંજાબમાં કુલ આવકનો અનુક્રમે ૧૬.૩% અને ૧૪.૩% સરકાર કેળવણી પાછળ ખર્ચે છે, ત્યારે સિંધની સરકાર ફક્ત કુલ આવકના ૮.૫% જ કેળવણીને માટે ખર્ચે છે.

તા. ૮—કેળવણીને વ્યવહારુ જતાવવાના હેતુથી મુંબઈ સરકાર માધ્યમિક શાળાઓના ઉપલા વર્ગોમાં વ્યાપારી શિક્ષણ આપવા યોજના ઘડી રહી છે. આ યોજનાનો અમલ પહેલાં ૧૯ સરકારી શાળાઓમાં થશે. માધ્યમિક શાળાઓમાં હિંદીને ઔચ્છિક વિષય તરીકે દાખલ કરવા પણ સરકારની ધારણા છે.

તા. ૯—મુંબઈ કોર્પોરેશનના એક ઓફિસરે જણાવ્યું છે કે મુંબઈની મ્યુનિસિપાલિટીની શાળાઓમાં ભણતા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને મફત દૂધ આપવાના પ્રશ્ન પર વિચારણા થઈ રહી છે. આ કાર્ય માટે દર સાલ એક લાખ સાઠ હજાર રૂપિયાનો ખર્ચ થશે.

તા. ૧૧—પ્રાથમિક કેળવણીની આવરણતા દર્શાવતું એક ચત્રચિત્ર તૈયાર કરવા મુંબઈ મ્યુનિસિપલ સ્કૂલ કમિટીના સભ્ય શ્રીમતી માલિની સુકથંકરે સચવા કરી છે.

તા. ૧૩—કાનપુરમાં પુખ્ત ઉંમરના માણસોને અક્ષરજ્ઞાન આપવા તથા શાળાઓ ખુલ્લી છે. બધું મળીને ૧૫૦ માણસોને તેમાં શિક્ષણ અપાય છે.

તા. ૧૭—યુક્ત પ્રાંતની સરકારે કાયદાના શિક્ષણમાં ફેરફાર કરવા નીમેલી કમિટીએ પોતાની ભલામણો રજૂ કરી છે તે ભલામણો નીચે પ્રમાણે છે :

- (૧) વિશ્વવિદ્યાલયમાં કાયદાના શિક્ષણ માટે બે વર્ષનો અભ્યાસક્રમ રાખવો.
- (૨) એ અભ્યાસક્રમ પૂરો થયા પછી એક વર્ષ સુધી કાયદાનું વ્યવહારુ શિક્ષણ આપવું.
- (૩) આ ગતની તાલીમ લીધેલાઓને જ વકીલાત કરવાની સનદ આપવી.

તા. ૧૮—અંગાળાના વડા પ્રધાન મિ. ફ્રાંકલિન હેકે હિંદના વાઇસરોય સાથે મધ્યસ્થ સરકારે અંગાળાની પ્રાંતિક સરકારને પ્રાથમિક કેળવણી મફત આપવા માટે મદદ કરવી જોઈએ, એવી મંત્રણા કરી હતી.

અંગાળાના ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લીક ઇન્સ્ટ્રક્શને દરેક કોલેજના આચાર્ય પર એક યાદી મોકલી જણાવ્યું છે કે કોલેજમાં ભણતી વિદ્યાર્થીઓ ગૃહર પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લે એ હિત્તવાચક નથી. કલકત્તાની કોલેજોમાં હમણાં જ પડેલી વિદ્યાર્થીઓની હડતાળ અંગે આ યાદી મોકલાઈ હોય એમ મનાય છે.

તા. ૨૨—કરાંચીના ૩૦૦ મ્યુનિસિપલ શિક્ષકોએ ત્યાંની સ્કૂલ બોર્ડ સામે વિરોધી દેખાવો કર્યા હતા. શિક્ષકોને અપાનાં ભથ્થાં ઓછાં કરવા માટે નિર્ણય થયો હતો તેથી આ દેખાવો થયા હતા.

મુંબઈ સરકારે ઇલાકામાં હિંદુસ્તાનીનું શિક્ષણ ફરજિયાત કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે. પ્રાથમિક શાળાઓમાં પાંચમા, છઠ્ઠા, અને સાતમા ધારણામાં, અને માધ્યમિક શાળાઓના પહેલા, બીજા અને ત્રીજા ધારણામાં હિંદીનું શિક્ષણ અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરવામાં આવશે. સરકાર માન્ય એવી બધી શાળાઓમાં શિક્ષણ ફરજિયાત રહેશે, પરંતુ દેવનાગરી લેખન ઉર્દુ એ બન્ને લિપિમાં શિક્ષણ અપાશે. લિપિની પસંદગી વિદ્યાર્થી કરશે. શિક્ષણના વાહન તરીકે તો માતૃભાષા જ રહેશે. હિંદુસ્તાનીનું જ્ઞાન વધારાની લાયકાત માટે રહેશે. સરકાર આ સંબંધમાં હવે પછી વિગતે હુકમો જારી પાડશે પણ તે દરમિયાન શિક્ષકો ને પાઠ્યપુસ્તકો સંબંધી વિચાર ચલાવે છે. સરકારે આ અંગે શ્રી. દત્તો વામન પોદારને પ્રમુખપદે પાઠ્યપુસ્તક સમિતિ નીમી છે. તેમાં ચૂંટાતા શ્રી. નરહરિ પરીખ અને શ્રી. ટિંગરલનલાલ અક્કડનો પણ સમાવેશ થાય છે.

તા. ૨૪—સરતમાં પી. જે. તાલિયારખાન 'સ્કાઉટ હટ'માં સ્થાનિક સ્કાઉટ એસોસિએશનની સામાન્ય સભા મળી હતી. એ સભામાં બેલાડના નવાય સાહેબને પ્રમુખપદે સ્થાપી, હિંદુસ્તાન સ્કાઉટ એસોસિએશનમાં સ્થાનિક બેચાઈ સ્કાઉટ એસોસિએશનનું રૂપાંતર સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. શ્રી. સુતરીયા અને શ્રી. દરે આ સંસ્થાના મંત્રીઓ તરીકે નિમાયા છે.

તા. ૨૫—સરતના લોહાણા વિદ્યાર્થી મંડળના આશ્રપ હેઠળ જાપાની પરિવારિક ડૉ. મુકરજીએ 'જાપાનમાં કેળવણી' એ વિષય ઉપર ભાષણ આપ્યું હતું.

— શિક્ષક મંડળોના સમાચાર —

મુંબઈ ઇલાકા માધ્યમિક શિક્ષકસંઘ : આ સંઘની કાર્યવાહક સમિતિની એક બેઠક તા. ૧૨ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૮ને દિને મુંબઈમાં મળી હતી. તેમાં નીચેનાં કામો થયાં હતાં : [૧] માધ્યમિક શિક્ષક પરિષદની સરતમાં ભરાનાર બેઠકની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા કરવા મુંબઈ સરકારના ચૂકમંત્રી શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી અથવા શ્રી. જ્ઞાનાર્ભ દેસાઈને વિનંતિ કરવાનું નક્કી થયું હતું. [૨.]

પરિપક્વતા પ્રમુખ તરીકે પ્રો. ધનંજય રામચંદ્ર ગાડગીળ, ડૉ. આર પી પરંજપે અથવા પ્રો. ખુશાલ તત્ત્વકશી શાહને પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. [૩] સતારા જિલ્લા માધ્યમિક શિક્ષકસંઘને તથા નવસારી શિક્ષકસંઘને માન્ય કરવામાં આવ્યા હતા.

તે જ દિવસે સંઘની કાઉન્સિલની બેઠક મળી હતી. તેમાં સંઘના અધ્યક્ષશ્રી શ્રી ડૉ. રમેશચંદ્ર કરવામાં આવ્યા હતા વળી સ્થાનિક મંડળોને માન્ય કરવા માટેના નિયમો ઘડવાને એક પેદાસમિતિ નીમવામાં આવી હતી.

પરિપક્વતા રજૂ થનાર હરાવેલી ચર્ચા કરી તેને છેવટનું સ્વરૂપ આપવાને કાઉન્સિલની એક સભા તા. ૧૬ મી ઓક્ટોબર ૧૯૩૮ને દિને સવારે નવ વાગે સાર્વજનિક હાઇસ્કૂલ [નાનપુર, સુરત] માં મળશે.

નૂતનશિક્ષણસંઘ, સુરત: તા. ૨૩ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૮ ને દિને સંઘના આશ્રમ હેઠળ તાજેતરમાં જ લાંડન યુનિવર્સિટીને ટીચર્સ ડિપ્લોમા મેળવી પાછા ફરેલા સંઘના સભ્ય શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર ડાહ્યાભાઈ દેસાઈએ ' આઠ વર્ષની ઉંમર સુધીના અંગ્રેજ યુવકની કેળવણી '—એ વિષય પર શ્રી. ચન્દ્રવદન શાહને પ્રમુખપદેથી રસિક ને માહિતીપૂર્ણ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. આ વ્યાખ્યાનનો ટૂંક સાર અન્યત્ર છાપ્યો છે. વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયા પછી હાજર રહેલા શિક્ષકભાઈઓએ ઇંગ્લંડના શિક્ષકો અને તેમની સ્થિતિ વિષે અનેક પ્રશ્નો પૂછી સરસ માહિતી મેળવી હતી.

ખેડા જિલ્લા માધ્યમિક શિક્ષકસંઘ : આ સંઘના આશ્રય હેઠળ ખેડા જિલ્લાની સઘની માધ્યમિક શાળાઓમાં કામ કરતા સર્વે શિક્ષકભાઈઓનું એક સંમેલન રવિવાર તા. ૧૧મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૮ ને રોજ આણંદની ચરોતર એડ્યુકેશન સોસાયેટીના મકાનમાં શ્રી. બળવંતરાય ઠાકોરના પ્રમુખપદે મળ્યું હતું. લગભગ ૧૨૫ શિક્ષકોએ હાજરી આપી હતી. આર સી. હાઇસ્કૂલ, અમદાવાદના મુખ્ય શિક્ષક શ્રી. બાપાજી દલાલે ' Psychology in Education ' ઉપર, નડિયાદના શ્રી. વિદ્યુતભાઈ કન્યાવિદ્યાલયના મુખ્ય શિક્ષક શ્રી દેસાઈભાઈ નાથાભાઈ પટેલે ' રાષ્ટ્રીય કેળવણી અને સ્વર્ણ યોજના ' ઉપર અને ખેડાની એડવર્ડ મેમોરિયલ હાઇસ્કૂલના મુખ્ય શિક્ષક શ્રી. શાંતિલાલ ઠાકરે ' Education and World Peace ' ઉપર વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. નડિયાદની ન્યૂ ઇંગ્લીશ સ્કૂલના સૈન્યન્યથી ' લાંડન ' અને ' એક્યુટ એપેન્ડીસાઇટીસ 'નાં ચલચિત્રો ખતાવવામાં આવ્યાં હતાં.

તે ઉપરાંત સંમેલને નીચેના બે હરાવે પસાર કર્યાં હતા. રમતો તેમ જ ઉપાહારનો કાર્યક્રમ યોજવામાં આવ્યો હતો. આવે રસિક ને વૈવિધ્યવાળો કાર્યક્રમ યોજવા બદલ આ સંઘના આગેવાનોને ધન્યવાદ ધટે છે.

હરાવં ૧ :

" માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકો સાડુ પગારનું નિશ્ચિત ધોરણ અને પ્રો. ફ. ની યોજના હોવી જોઈએ એ સિદ્ધાંત મુજબ સરકારે સ્વીકારીને તેને અંગે જે કંઈ પ્રવૃત્તિ કરી છે તેને માટે ખે. જિ. મા. શિ. સં. ની આ સામાન્ય સભા મુજબ સરકારને આભાર માને છે અને આમદભરી વિનંતી કરે છે કે મુજબ સરકાર વેતનનું નિશ્ચિત ધોરણ હરાવે, અને પ્રો. ફ.ની ચોક્કસ યોજના કરે અને એનો અમલ દરેક માધ્યમિક શાળા પાસે વહેવામાં વહેલી તકે ફરજિયાત કરાવે."

કરાવ ર:

“જે શાળાના શિક્ષકોનાં બાળકો તે જ શાળામાં અભ્યાસ કરતાં હોય તેમને શાળાના સંચાલકોએ શી લીધા સિવાય બાળાવનાં બેઈએ એ સિદ્ધાંતને અનુસરવા આ સભા સંચાલકોને વિનંતિ કરે છે અને તેના પ્રથમ પગથિયા તરીકે રૂ. ૬૦ થી વધુ ન હોય એવા પગારવાળા શિક્ષકોનાં બાળકોને વગર શીએ બાળાવનાં ધોરણ તાત્કાલિક ઘખલ કરવાને આ સભા આમહુરરી વિનંતિ કરે છે.”

— મુંબઈ ઇલાકા માધ્યમિક શિક્ષક પરિષદ • સૂરત —

આ પરિષદનું તેરમું અધિવેશન સૂરતમાં તા. ૧૭, ૧૮, ૧૯ મી ઓક્ટોબરે ભરાનાર છે એવી જાહેરાત આત્યાર આગમય થઈ ચૂકી છે. પરિષદની વ્યવસ્થાનો ભાર સૂરતના આગેવાન શહેરીઓએ તેમ જ અનેક શિક્ષકોએ પોતાને શિર ઉપાડી લીધો છે. પરિષદની સ્વાગત સમિતિમાં ૧૫૦ ઉપર બાઈબેનો જોડાયા છે. તા. ૩૧ મી ઓગસ્ટે નીચેના અધિકારીઓ તથા કાર્યવાહક સમિતિની ચૂંટણી થઈ હતી:

અધિકારીઓ

અન્ય સભ્યો

અધ્યક્ષ : દિ. બ. ચૂનીલાલ માણિકલાલ ગાંધી
 બી. એ., અલએલ. બી., એડવોકેટ
 ઉપાધ્યક્ષ : પ્રિન્સિપલ એન. એમ. શાહ, એમ. એ.
 પ્રમુખ - કાર્યવાહક સમિતિ : શ્રી. ઝિજરતલાલ
 અકકડ, બી. એ., એસ. ટી. સી.
 ઉપપ્રમુખો : શ્રી. દિનકરરાય જાહેરાય વેપ્પુવ, બી. એ.
 મિ. એમ. સી. બેન્સન બી. એ.
 ખજાનચી : શ્રી. નરવરલાલ સુતરિયા બી. એ.
 સામાન્યમંત્રીઓ : શ્રી. મૂળજીભાઈ અંબરિયા,
 બી. એ., એસ. ટી. સી. ડી.
 શ્રી. ચન્દ્રવદન ચૂનીલાલ શાહ,
 એમ. એ., બી. ટી., એલએલ. બી.
 મંત્રી, પ્રદર્શન સમિતિ : શ્રી. મગનલાલ નાયક,
 બી. એ., બી. ટી.
 મંત્રી, મનોરંજક કાર્યક્રમ સમિતિ : શ્રી. પ્રીતમલાલ
 મહુમહાર, બી. એ. એસ. ટી. સી.
 મંત્રી, પ્રકાશન સમિતિ : શ્રી. હરિભાઈ દેસાઈ,
 બી. એ., બી. ટી.
 મંત્રી, પ્રતિનિધિ સ્વાગતસમિતિ : શ્રી. હનુલાલ
 રણછાંડજી દેસાઈ બી. એ., બી. ટી.

મિસ જે.ઈ પાક
 શ્રીમતી ચન્દ્રિકાબેન પાકકજી
 મિ. ખુરશેદ દાબુ
 પ્રો. કાલિદાસ દેસાઈ
 શ્રી. યશવંત જોશી
 રા. કૃષ્ણલાલ શેઠ
 શ્રી. રતનલાલ ખાંડવાળા
 શ્રી. રમણલાલ દલાલ
 રા. જીવરાજ ગાંધી
 રા. મોહનલાલ મોહી
 રા. હાતીમ હમદાની
 શ્રી. હશ્મરલાલ દુલાચંદજીવાળા
 શ્રી. અરદેશર તલાડી
 મિ. એ. એ. બપોરિયા
 શ્રી. જનાર્દન રામચન્દ્ર જોગજેકર
 શ્રી. અમૃત કૃષ્ણ મોહિંતે

પરિષદની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા કરવા માટે મુંબઈ સરકારના ગૃહમંત્રી શ્રી. કૈયાલાલ મુનશીને વિનંતિ કરવામાં આવી છે. પરિષદનું પ્રમુખસ્થાન અર્ચશાસ્ત્રના જાણીતા અધ્યાપક ને સૂરતની કોલેજના એક વખતના આચાર્ય શ્રી. ધનંજય રામચન્દ્ર ગાડગીળ, એમ. એ., એમ. લિટ [કેન્ટબ], એ

સ્ત્રીકારવા કૃપા કરી છે. પરિપક્વ શિક્ષકો માટેના રજીસ્ટરની સ્થપના કરવા, તેમના પગારનું ઓછામાં ઓછું ધોરણ નક્કી કરવા, વિદ્યાર્થીકોમાં તેમજ ધારાસભામાં તેમને અલગ પ્રતિનિધિત્વ આપવા માટેના તેમજ બીજા અગત્યના હિસાબે રજૂ થાય એમ લાગે છે.

વર્ષી આ વર્ષે નિયમિત વાચનના શુભ કાર્યક્રમનું સ્થાન ચર્ચાને આપ્યું છે. નીચેના વિષયો ચર્ચા માટે હાલ તુરત પસંદ કરવામાં આવ્યા છે.

મુખ્ય વિષય—Educational Reconstruction

પહેલી ચર્ચા :

On Administrative Reforms:

1. Our Educational structure—what it is and what it ought to be.
2. Place of Teachers in School Organization
3. Inspection & Supervision
4. Examinations
5. University & Schools

બીજી ચર્ચા :

On Educational Reforms:

1. Critical Examination of the various schemes for Educational Reconstruction.
2. Syllabus Planning
3. Nationalizing our Educational System
4. Vocational training in Secondary Schools
5. Extra-curricular activities

આ ઉપરાંત નીચેના હિસાબ પર એક વિવાદ યોજવાનો પથુ ધરાવે છે :

“In the opinion of this House the time is now ripe for the Government to reinstitute the School Leaving Examination.”

પરિપક્વ કાર્યક્રમનો આજો ખ્યાલ નીચેની વિગતો પરથી આવશે :

તા. ૧૬-૧૦-૧૯૩૮ સાંજે—પ્રદર્શનની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા : મનોરંજક કાર્યક્રમ

તા. ૧૭-૧૦-૧૯૩૮ સવારે—પરિપક્વ શરૂઆત : માંગલિક વ્યાખ્યાન :

સ્વાગતાધ્યક્ષનું વ્યાખ્યાન : પ્રમુખનું વ્યાખ્યાન

બપોરે—પ્રદર્શનની મુલાકાત

રાત્રે—મનોરંજક કાર્યક્રમ

તા. ૧૮-૧૦-૧૯૩૮ સવારે : રમતો ; ચર્ચા

બપોરે : હિસાબ

રાત્રે : મનોરંજક કાર્યક્રમ

તા. ૧૯-૧૦-૧૯૩૮ સવારે : ચર્ચા : હિસાબ

બપોરે : વિવાદ : હિસાબ : એકની પૂર્ણાહુતિ

સાંજે : પ્રીતિભોજન

રાત્રે : મનોરંજક કાર્યક્રમ

પરિપક્વ કાર્યની આ રૂપરેખા કાઢી છે. એમાં ફેરફાર થવા સંભવ છે. પરંતુ મુખ્યત્વે ફરીને આ ધોરણ કામ થશે.

પરિપદના સંચાલકો ગૂજરાતની માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોને મોટી સંખ્યામાં પરિપદમાં હાજરી આપવી વિનંતિ કરે છે. આખા ઇલાકાની અને ખાસ કરીને બૃહદ્ ગૂજરાતની માધ્યમિક શાળાઓ ૩૧. પાંચ આપીને પરિપદમાં પોતાના શિક્ષકો પૈકી જેને પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલવા પ્રબંધ કરશે એવી તેઓ ઉમેદ રાખે છે. માધ્યમિક શાળાના કોઈ પણ શિક્ષક ૩૧. ૧ હરીને પ્રતિનિધિ તરીકે પરિપદના સઘળા કાર્યક્રમમાં ભાગ લઈ શકશે પરિપદમાં આવનાર ભાઈજેનોની સવર ખાતર પરિપદના જ કોમ્પાઉન્ડમાં તેમના ઉતારાની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી છે. રેજીસ્ટ્રેશન એક રૂપિયે આપનાથી પહેલેથી ખચર આપનારને તેનો લાભ મળી શકશે.

હવે શાળાના સંચાલકોને વિનંતિ છે કે પોતાની શાળાનું ૩. ૫) નું લવાજમ ન મોકલ્યું હોય તો તેઓ સત્તર મોકલી આપે; સૌ શિક્ષકભાઈઓને વિનંતિ છે કે તેઓ પ્રતિનિધિ તરીકે અને ઉતારાની વ્યવસ્થાનો લભ લેવા ઇચ્છા હોય તો તે માટે પણ સત્તર પોતાનું નામ નોંધાવે કે જેથી પાછળથી તેમને કે વ્યવસ્થાપકોને તકલીફ વેઠવી ન પડે. શિક્ષણપ્રેમી ભાઈઓ મોટી સંખ્યામાં આ પરિપદમાં અચૂક હાજરી આપે એ જ અભિલાષ ! પત્રવ્યવહારનું સરનામું : સામાન્ય મંત્રીઓ, મુખ્ય ઇલાકા માધ્યમિક શિક્ષક પરિપદ, સાર્વજનિક હાઈસ્કૂલ, નાનપરું, સુરત.

— શુકલતીર્થમાં કેળવણીનું પર્વ —

કેમ્પ સ્કૂલ : મુખ્યની ન્યૂ ઇરા સ્કૂલના લગભગ ૧૦૦ વિદ્યાર્થીઓ (પચાસેક છોકરાઓ ને લગભગ તેટલી જ છોકરીઓ) શાળાના આચાર્ય શ્રી મગનલાલ વ્યાસ અને અન્ય શિક્ષકો સાથે તા. ૧૪મી થી ૨૧ મી ઓક્ટોબર સુધી શુકલતીર્થમાં પહોંચ નાખનાર છે. એ શાળાના વિદ્યાર્થીઓ નૈસર્ગિક સૌન્દર્યના ધાગમાં એક અઠવાડિયું કે વધારે સમય સાથે રહે અને ધરાદાર વૃક્ષોના ઊંચામાં મળતા વર્ગોમાં વિશિષ્ટ પ્રકારની તાલીમ મેળવે એ હેતુથી આ અખચર કરવાનું સાહસ શાળાના ઉત્સાહી આચાર્યે કર્યું છે. નર્મદા હાઈસ્કૂલના આચાર્ય શ્રી. બીખાભાઈ પટેલના સહકાર વડે આ પ્રયોગ શક્ય બન્યો છે.

ગૃહપતિતાલીમવર્ગ : તા. ૨૯, ૩૦, ૩૧ ઓક્ટોબર ને તા. ૧, ૨, ૩ નવેમ્બરના દિવસો દરમિયાન ભાવનગરની દક્ષિણમૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવનના નિયામક શ્રી હરભાઈ ત્રિવેદીની દેખરેખ હેઠળ ગૂજરાતના ગૃહપતિઓને તાલીમ આપવાનો એક વર્ગ ખોલવામાં આવશે. આને અગે આ વિષયના અનુભવી નિષ્ણાતોને પણ નિમંત્રણ આપવામાં આવશે. તે ઉપરાંત આ દિવસો દરમિયાન છાત્રાલયનું જીવન ગાળી આદર્શ છાત્રાલય કેમ ચલાવી શકાય તેનો વ્યવહારુ પદાર્થપાઠ આપવાનો પ્રબંધ થશે. આ વર્ગનો લાભ લેવા ઇચ્છનાર ભાઈઓએ દાખલ, શી રૂપિયો એક મોકલી છાત્રાલય સંમેલનના મંત્રી (શુકલતીર્થ) પાસે પોતાના નામ નોંધાવવાં.

છાત્રાલય સંમેલન : તા. ૪-૫ નવેમ્બરને રોજ શુકલતીર્થ નર્મદા હાઈસ્કૂલના મકાનમાં અમદાવાદના શારદામંદિરના સંચાલક શ્રીમતી સવિતાબેન ત્રિવેદીને પ્રમુખપદે છાત્રાલય સંમેલનનું છતું અધિવેશન મળશે. સંમેલન કે તાલીમવર્ગમાં ભાગ લેનાર ભાઈજેન માટે રોજના દસ આના લઈને ભોજનની વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે. 'શુકલતીર્થ' આવવા માટે ભરૂચ રેશનથી ખસ સર્વિસ ચાલે છે. સંમેલનના મંત્રી શ્રી બીખાભાઈ પટેલ ગૃહપતિઓ ઉપરાંત છાત્રાલયના કાર્યમાં રસ લેતા સઘળા ભાઈજેનોને સંમેલનમાં હાજર રહેવા વિનંતિ કરે છે.

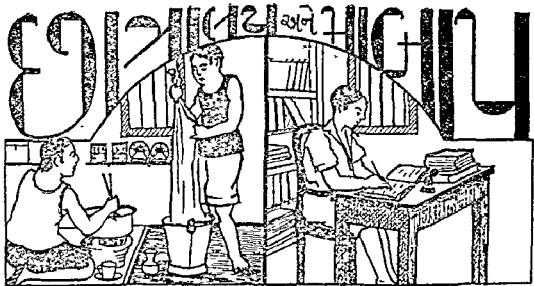
પ્રાસંગિક નોંધ

- છઠું છાત્રાલય સંમેલન -

પાંચમું છાત્રાલય સંમેલન કડી મુકામે બરાણું ત્યારે સરોતર ઝોડમુકદ્દાન સોસાયટી, આણંદ તરફથી છઠું છાત્રાલય સંમેલન માટે નિમંત્રણ મળ્યું હતું. આ વાતને બે ત્રણ વર્ષો પીટી ગયા છે. આણંદ મુકામે એ સંમેલન બરવાનો મોકો કોઈ પણ કારણસર હજીસુધી આવી શક્યો નહિ. દરગિયાન રાજકોટ તરફથી આ સંમેલન પોતાને આંગણે બરવાની માગણી કરવામાં આવી હતી રાજકોટના કાર્યવાદકો ખીજા અગત્યના વ્યવસ્થામાં રોકાયેલા હતા અને એટલામાં નર્મદા કેળવણી મંડળ, શુક્લતીર્થના શ્રી. ભીખાભાઈ પટેલે એ સંમેલન ચાલુ વર્ષે જ પોતાને ત્યાં બરવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. રાજકોટના બાઈએએ તેમ કરવાની ખુશીથી સંગતિ આપી. એટલે દલે પછીનું આ છઠું સંમેલન ઓક્ટોબરની આખરમાં તેમ જ નવેમ્બરની શરુઆતમાં શુક્લતીર્થ મુકામે ભરવું તે પ્રમાણે નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. ગૂજરાત કાર્યાવાહના ધણા ગૃહપતિ બાઈએ તરફથી, થોડા વખત પહેલાં દક્ષિણમૂર્તિ, વિદ્યાર્થીલુવનમાં ચલાવવામાં આવ્યો હતો તેવો ગૃહપતિ તાક્ષીમવર્ગ ચલાવવાની માગણી ધણા વખતથી આવ્યા કરે છે. અગતે એમ જણાયું છે કે આવો તાક્ષીમ વર્ગ પણ છાત્રાલય સંમેલનના અનુસંધાનમાં શુક્લતીર્થમાં જ રાખવો. તેમ કરવાથી ધણા બાઈએએ તેનો લાભ ઉઠાવી શકશે. અવા ઇરાદાથી ઓક્ટોબર નવેમ્બર મહિનામાંથી એક અઠવાડિયા માટે આ તાક્ષીમ વર્ગ અને સંમેલન એકી સાથે ગોઠવવામાં આવ્યાં છે.

છેલ્લા દશાબ્દ વર્ષથી છાત્રાલય સંમેલન અને છાત્રાલય માસિકની વ્યવસ્થા છાત્રાલય મંડળ દ્વારા ગૂજરાત-કાર્યાવાહને આંગણે ચાલતી આવી છે. કેટલાયે અનિવાર્ય સંજોગોને લીધે સંમેલન નિયમિત દર વરસે બરી શકાયું નથી. છાત્રાલય માસિક પણ આર્થિક સંકેટગણમાં આવી પડવાથી બંધ કરવું પડ્યું છે. આવા સંજોગોમાં શુક્લતીર્થનું સંમેલન નવી દિશા દેરવામાં આપણને સૌને સહાયભૂત થશે તેવી આશા જરૂર રાખી શકીએ. આવા સંમેલનના ફાયદાઓ ગણાવવાની જરૂર નથી. છેલ્લાં દશાબ્દ વર્ષોના પ્રતિષ્ઠાસ એમ ખતાવે છે કે છાત્રાલય સંસ્થા સાચા અર્થમાં કેળવણીની સંસ્થા બનવા માટે રાહ જોઈ રહેલાં બહાર જઈ રહી શકી છે, છાત્રાલય માસિકે પણ એ દિશામાં જઈ રહ્યો આપ્યો છે. નૂતનશિક્ષણ સાથે જોડાઈને એ માસિકને વધારે ઉપયોગી બનાવવાના અમારા અભિલાષો છે, છાત્રાલય સંમેલનનું કામકાજ વધારે વ્યવસ્થિત થઈ જાય, તેની કચેરી નિયમિત કામ કરતી બની જાય અને છાત્રાલય મંડળ જાગૃત રહે તો આપણા પ્રાંતની કેળવણીમાં આપણે ધણો કીમતી ફાળો આપી શકીશું, આવેલી શિધિલતાને ઉઠાડવામાં તથા નવીન કાર્યદિશા ચોક્કસપણે આંકવા શુક્લતીર્થનું સંમેલન સફળ થાઓ.

છાત્રાલય સંમેલનમાં ભાગ લેવા આવનાર માટે બે દિવસ નક્કી કરવાં અને વ્યાખાના છ દિવસો ગૃહપતિઓ માટેનો તાક્ષીમવર્ગ ચલાવવો તેવો નિયાર કર્યો છે. સંમેલનમાં તો સાધારણ રીતે વ્યાખ્યાનો, નિબંધો, ચર્ચાઓ અને જરૂરી દરાવોનું કામકાજ ચાલશે. અનુભવી અને અભ્યાસી ગૃહપતિ બાઈએએ પોતાનાં જ્ઞાન અને અનુભવના નિષેઠાઈ નિબંધો લખી મોકલે તેવી વિનંતિ કરવામાં આવે છે. આ સંમેલનમાં કયા કયા ઉપયોગી વિષયો ઉપર ચર્ચા રાખવી તથા કેવી જાતનાં વ્યાખ્યાનો ગોઠવવા તે સંબંધે જરૂરી સૂચનાઓ પણ સૌ કોઈ શ્રી. ભીખાભાઈ પટેલને જરૂર લખી મોકલે.

[૧]

ભારે મંઝવણ

શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં સગ નહિ કરવાનો સિદ્ધાંત આજકાલ હવે સ્વીકાર્ય ગયો છે. સમગ્ર સંસ્થાઓ ચાલતી હોય ત્યાં રહેવા છવ્વા માટેના નાના મોટા નિયમોની આવશ્યકતા રહે જ છે. છાત્રાલય સંસ્થા સારા અને સંસ્કારી ધરતું સ્થાન લેવા પ્રયત્ન કરે છે એટલે વ્યવસ્થા અને શિસ્ત માટે જરૂરી એવા બધા પ્રયત્નો તેને કરવા જ પડે છે. છાત્રાલયોમાં હવે તો વિદ્યાર્થીસ્વરાજની પ્રથા પણ ઠીક પ્રમાણમાં દાખલ થવા લાગી છે. સાધારણ રીતે કહીએ તો છાત્રાલયના ઘણા ભાગના નિયમો ગૃહપતિની મદદથી વિદ્યાર્થીઓ જ તૈયાર કરતા હોય છે એ નિયમોનો અમલ કરાવવા માટે ગૃહપતિ વિદ્યાર્થીઓ ભેગા મળાને મહેનત કરે છે. આ જાતના નવા વાતાવરણમાં એક ભારે મંઝવણ ઊભી થઈ છે તેવી ફરિયાદો ઘણા ગૃહપતિ તરફથી આવ્યા કરે છે. તેઓ લખે છે કે જે વિદ્યાર્થી નિયમનું પાલન કરે નહિ તેને તેમ કરાવવા માટે તેમની પાસે કશું જ સાધન નથી. ગૃહપતિની સાથે સાથે સમજૂ અને મોટી ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓ પણ મંઝવતા હોય છે. અણસમજૂ અને ખરાબ આદત લઈને આવેલા વિદ્યાર્થીઓ વારંવાર નિયમોનો ભંગ કરે તો શું કરવું તે સૂઝતું નથી. નિયમભંગ માટે કંઈ પણ સજા તો જોઈએ જ તેવું મનમાં ઊડે ઊડે લાગ્યા કરે છે. નૂતનવિચારસરણી સગ કરવાની મના કરે છે. છાત્રાલયમાં ઘણીયે વખત શિસ્ત અને વ્યવસ્થા નેખમાય છે. આનો કશો ઉપાય સૂઝતો નથી.

ગૃહપતિઓની આ મંઝવણ અસ્થાને નથી. નિયમોના પાલન માટે આજદિવસ સુધી કોઈ પણ એક પ્રકારની સગનો જ આશરો લેવામાં આવ્યો છે. સગ કરવાથી નિયમપાલન તાકાલિક કરાવી શકાય છે. કસ્ટર કે રમતમાં નિયમિત રીતે હાજર નહિ રહેનાર વિદ્યાર્થીને ખીન્ને દિવસે દૂધ કે શાક આપવામાં ન આવે ત્યાં તે જલ્દી ટેકાણે આવી જાય છે. છાત્રાલયના નિયમોનો જાણી જોઈને ભંગ કરનાર વિદ્યાર્થીને રૂપિયા રડો દંડ ચોટાડવામાં આવે અથવા તો એકાદ તમાચો મારવામાં આવે તો વખતે દિવસે તે તેમ નહિ કરે એમ માની લેવામાં આવે છે. આપણે કબૂલ પણ કરવું જોઈએ કે થોડા વખત માટે આમ દેખાય છે પણ ખુરં. પરંતુ એ સમજી લેવાની

જરૂર છે કે આ પરિણામ બધામાંથી જાપનેહું હોવાથી કોઈ એક સત્તાવાળાની હાજરીની અપેક્ષા રાખે છે. વળી કોઈ ન દેખી શકે તેવા નિયમોના છૂપા ભંગની સંખ્યા વધતી ચાલે છે. ગમે તેમ હોય કોઈપણ એકાદ પ્રકારની સખ્તથી કાર્યવાહકોને થોડી ધણી રાહત મળે છે. એ રાહતને કારણે જ તેમના મનમાં સખ સંબંધે ઊંડી ઊંડી શંકા રહે છે. સખને સદંતર કાઢી નાખવી જ હોય તો આ મુઝવણુ માટેનો કોઈપણ ઉપાય વિચારવો જ જોઈએ.

સૌથી ઉત્તમ ઉપાય તો વિદ્યાર્થીઓનો વિશ્વાસ અને પ્રેમ સંપાદન કરવો તે છે. આ પ્રેમ અને વિશ્વાસની વાતો આપણે ઘણા દિવસોથી કરીએ છીએ. આપણે એ પણ કપૂર કરવું જોઈએ કે તેવી-પોકળ વાતોથી આપણે કશો અર્થ સધો નથી. ગૃહપતિ અને વિદ્યાર્થી વચ્ચે એટલા બધા પ્રેમ અને વિશ્વાસ જોવા થઈ જાય કે વિદ્યાર્થી નિયમનું પાલન કર્યા વિના રહી શકે જ નહિ. એટલી બધી આશા સૌ કોઈ ગૃહપતિ પાસેથી રાખવી તે ઘણી વધારે પડતી વાત છે.

બીજો ઉપાય આપણા ગૃહપતિઓના હાથમાં જ છે. જે નિયમો સંસ્થા માટે નક્કી કરવામાં આવ્યા હોય તે નિયમોનો સોચે સો ટકા અમલ આપણા જીવનમાં હોવો જોઈએ. આમ કહીને તર્તીબ કે ચારિત્રના અંધ-અનુકરણની વાત કહેવા હું નથી માગતો. વિદ્યાર્થીઓના જીવનરના ઘડતર માટે ગૃહપતિએ પોતાના જીવનને દૃષ્ટાંતરૂપ બનાવવું જોઈએ એવી માન્યતાનું પ્રતિપાદન પણ આમ કહીને હું નથી કરતો. મારું કહેવાનું એમ છે કે કોઈ પણ સંસ્થાના નિયમો વાતાવરણમાં સળંગ-સતતા અને એકતા લાવે એવા હોવા જોઈએ. નિયમો એવા હોય તેની ચિંતા નહિ. નિયમો વધારે વિશાળ હોય તેની પણ ફિકર નહિ. ઘડતર માટે આવશ્યક એવા નિયમો થોડા વખત માટે છોડી દેવા પડે તો પણ વાંધો નહિ. પરંતુ જે નિયમો રચાય તેનો સંપૂર્ણ અમલ થાય તે પ્રમાણેનું અનુકૂળ વાતાવરણ જાણે પ્રગતિ માટે ધણું જ જરૂરનું છે ઉપયોગી અને ઉપકારક એવા એક જ નિયમના અણીશુદ્ધ પાલનમાંની બીજા અનેક ઉપકારક નિયમોનો જન્મ થશે. પ્રગતિના પરિધિમાંનો એ જ ક્રમ હોય છે. આ હકીકત આપણે ધ્યાનમાં રાખીએ તો પણ ધણું સાધી શકીએ.

ત્રીજો વિચાર પણ રોજના વ્યવહાર માટે ઉપયોગી અને અનુકૂળ થઈ પડે તેવો છે. દરેક છાત્રાલય પોતા પૂરતા નિયમો રચવા માટે અને તેનો અમલ કરાવવા માટે વિદ્યાર્થી પંચાયતની પ્રથા જામી કરી શકે છે. પંચાયત તો જીવનની તાલીમ પ્રાપ્તતા વિદ્યાર્થીઓની બનેલી હોય છે એટલે તેમાં નાની મોટી ભૂલો થવાનો સંભવ છે. નિયમપાલન માટેના આગ્રહમાંથી શારીરિક સખ નહિ તો બીજી પણ નાની મોટી સખ તરફ પંચાયતનું વલણ થઈ જાય તેવો પણ સંભવ છે. આવા બનાવથી આપણે ડરવાની જરૂર નથી. જે નાની મોટી સખઓ વડીલ વર્ગ તરફથી વડીલોએ માનેલા શુભા બદલ કરવામાં આવે છે તેની સામે જ વિદ્યાર્થીઓનો વિરોધ હોય છે. નિયમભંગને કોઈ પણ પ્રકારનો ગંભીર શુભો ગણ્યા વિના માત્ર વ્યવસ્થા ખાતર જામી કરવામાં આવેલી અનુકૂળતામાં જાણે અજાણે નાનો શો અંતરાય જામી કરવાની ક્રિયા તરીકે એવા નિયમભંગને લેખવામાં આવે છે ત્યારે તે બદલ થતી સખ વિદ્યાર્થીઓને ખૂંચતી નથી. પણ એ તો ત્યારે જ અને કે બ્યારે તેવો અધિકાર પોતાના સમવયસ્ક મિત્રને મળ્યો હોય અને તેનો અમલ પણ તેમના દ્વારા જ થતો હોય. પંચાયત પ્રથાની પદ્ધતિ છાત્રાલયમાં અંજમાવવા જેવી છે. આપણી બારે મુઝવણુનો થોડો ઘસો જોકે પણ બ્યાજબી રીતે તેમાંથી મળી રહેશે.

રેખાચિત્રો

[૨]

ફેબ્રુઆરી

કાંતિ શહેરમાંથી પાછો ફરતો હતો ત્યારે રસ્તામાં...છાત્રાલયના વિદ્યાર્થીઓ મોઝી દંડા રમતા હતા તેમની સાથે એ ધર્પણમાં આન્યો; એને પગમાં મોઝી લાગી અને ખિન્નને એ મોઝી કાંતિએ પાસેના ધરના ઊપર ઊપર ફેંકી દીધી. રમતનો નેતા ખિન્નયો. કાંતિને ગાળ દીધી. કાંતિ સામે ખિન્નયો; અને રસ્તા ઉપરથી પત્થર ઊંચકી ફેંક્યો. પત્થર એક વિદ્યાર્થીને પગમાં લાગ્યો અને તેને લોહી નીકળ્યું. બધા ખિન્નયા, ને કાંતિ દોડ્યો. ત્રણવાર વિદ્યાર્થીઓ તેની પાછળ દોડ્યા. પોતાનું છાત્રાલય બંદુ દૂર ન હતું તેથી ખૂબ જોસબેર દોડી કાંતિ પોતાના છાત્રાલયના દરવાજે પહોંચતાં જ તેણે ચીસ પાડી “ફેબ્રુઆરી, આ લોકો અને મારવા આવ્યા છે.”

રસિકને છાત્રાલયમાં બધા ‘ફેબ્રુઆરી’ કહેતા. એની ઉંમર બહુ ન હતી પરંતુ શરીરે એ ખૂબ જ મજબૂત હતો. દેખાવે બરાવદાર, કપાળ મોટું, મૂંઝે થોડી થોડી ઊગેલી, છાતી આગળ પડતી, નાક મોટું અને અવાજે થોડો ધોધરો. એ હિંમતવાન પણ બહુ હતો. છાત્રાલયમાં સાપ કે વીંછી નીકળે તો શૂદ્ધપતિ સુધાં રસિકને બોલાવે. વીંછીઓને તો એ દોરી ઉપર લટકાવતો. પોતાની પાસેના એક મોટી લાકડેને દોરડું બાંધી સાપને પકડવા માટેના ‘સાશુસો’ તૈયાર કર્યો હતો. સાપને પકડવો એને મન રમત વાત હતી. રમતની ટોળીનો એ નાયક હતો. મુસાફરીની ટોળીઓનો એ સરદાર બનતો. નાનામોટા છોકરાઓ એનાથી ડરતા. એ કોઈને મારતો નહિ પણ ડરાવતો ખરો. સ્વભાવે એ પ્રેમાળ પણ ખરો. ‘ફેબ્રુઆરી’ ગરીબનો બેલી હતો, નિર્બળનો સાથી હતો. અને મુશ્કેલીનો તોડનાર હતો. સૌ એને ‘ફેબ્રુઆરી’ જ કહેતા.

ઇસારાથી એણે કાંતિને છાત્રાલયમાં આવ્યા જવા કહ્યું, કાંતિનો બચ હવે કંઈક હોડો બેડો. ગતિ ધીમી કરી એ આવ્યો ગયો અને પોતાના નિવાસગૃહની બહારની જાળીમાંથી શું થાય છે તે જોતો બિભો રહ્યો, રસિક બે હાથ અને બે પગ પહેળા કરી દરવાજામાં બિભો રહ્યો, આવનાર વિદ્યાર્થીઓ પણ તેને ઓળખતા હતા. તેમાંના મોટા દેખાતા વિદ્યાર્થીએ કહ્યું.

“ફેબ્રુઆરી, આજે મોટું રક્ષણ કરશે તે નહીં આવે, આજે તમારે ન્યાય તોળવો જ પડશે.”

“જરૂર” રસિકે ગૌરવથી કહ્યું. “પણ મને એ તો કહ્યો કે આટલા નાનકડા વિદ્યાર્થી પાછળ આવડા મોટા ચાર જણા દોડા છે તે શરમાતા પણ નથી? કાંતિને મારવો હોત તો પણ તમારા પૈડી એક બસ યાત; અને મારી પાસે ફરિયાદ કરી હોત તો આમ પાછળ દોડવાની જરૂર નથી.”

“કાંતિએ અમારા એક વિદ્યાર્થીને માથામાં પત્થર માર્યો છે અને લોહી કાઢ્યું છે.”

આવેલ વિદ્યાર્થીઓ જરા ડઘાયા. તેમના અવાજમાં ફેર પડ્યો.

“હા પણ તેથી કંઈ પત્થર મરાય ?”

“એ જુદી વાત છે. ખિન્નય ત્યારે વિદ્યાર્થી શું કરે તે કહી શકાય નહીં, તમે તેને વધુ ખીન્ન્યો હશે.”

“ના, ના, અમારામાંના એક જણે ઉતાવળમાં એક ગાળ દઈ દીધેલી.”

“હા, હવે સમજ્યો. વાતો વધારે જાડી છે. આજે સાંજે રમત વખતે તમે આવજો. કાંતિ સાથે હું વાત કરી રાખીશ અને પછી આપણે સમાધાન કરીશું.”

ફોનદારના અવાજમાં નમ્રતા સાથે કડકાઈ હતી. તે બોલતો હતો તે જણે કે હુકમ કરતો હતો. પેલા વિદ્યાર્થીઓ વિશેષ ન કહી શક્યા. ચૂપચાપ ચાલ્યા ગયા.

બારીની બાજીમાંથી કાંતિનો ખડખડાટ હસવાનો અવાજ સંભળાયો.

છેલ્લા પંદરેક દિવસથી છાત્રાલયમાં નાની નાની ચોરીઓ ચલાઈ રહી છે. ધાતું ક્યાં છતાં ચોર પકડાતો નથી. વિદ્યાર્થીમંડળના મંત્રી મુંઝાયા છે. શુદ્ધપતિ પણ વિચારે ચડ્યા છે, સાંજે સવારે પ્રાર્થના પછી ધણા ધણા પ્રવચનો કરે છે પણ કંઈ અસર થતી દેખાતી નથી. જે દિવસે શુદ્ધપતિ વધારે દુઃખી દેખાયા હોય તેના પછીના દિવસે એકને બદલે ત્રણચાર ચોરીઓ થઈ હોય ! હવે શું કરવું તેનો વિચાર કરવા શુદ્ધપતિએ મંત્રી તથા ‘ફોનદાર’ ને પોતાના કાર્યાલયમાં બોલાવ્યા છે. ઠીક પ્રમાણમાં ગંભીરતાનું વાતાવરણ બન્યું છે.

“જરાક કડક થવું જ પડશે એવો મારો મત છે સાહેબ” મંત્રી જરા શરસામાં બોલ્યા.

“તમારી કડકાઈ એટલે સખ, ખડું ને ? મારાથી એ નહીં બને. ચોરને ખામુખ પકડીને તમે હાજર કરશો તો પણ હું તેને મારવાનો તો નહિ જ. ચોર પકડવા માટે તમે જે સુકિતઓ કરો તેમાં હું સામેલ છું. આજને તમને એ નીતિ હું સ્વીકારીશ, પણ સખ તો નહિ જ.”

“કંઈક ધાક બતાવ્યા સિવાય ચોરને પકડવો જરા મુશ્કેલ પડશે, ચોર જરા વધારે પડતો ચાત્રાક જણાય છે.” ફોનદારે પોતાનો અભિપ્રાય કહ્યો.

“તમે પ્રજા આમ બોલશો કે રસિકલાલ ? તમારી તો નૈતિક અસર જ ચોરને પકડી પાડવા બસ ગણાય. તેનો ઉપયોગ કેમ નથી કરતા ?” શુદ્ધપતિ ફોનદારની કિંમત સમજતા હતા. એમનામાં રહેલ શક્તિઓને સાથે માર્ગે વાળવામાં મહેનત લેતા અને ફોનદારના મનને પારખી રસ્તો બતાવતા. ફોનદાર પણ સારી પ્રગતિ કરી રહ્યો હતો.

“તમારી વાત મને પણ કબૂલ છે. પણ કશો રસ્તો સૂઝતો નથી ત્યારે આવા નિર્બળ વિચારો આવી જાય છે.”

“મને લાગે છે કે આપણે ‘દુખી પોલીસ’ની પ્રથા શરૂ કરીએ,” મંત્રીએ ખીન્ને જ માર્ગ બતાવ્યો. આ છાત્રાલયમાં આજના શુદ્ધપતિ આજના તે પહેલાં આવી પ્રથા ચાલુ હતી.

“ના, આપણે તે માર્ગ નહીં લઈએ, એ ભારે ભ્રષ્ટકારી રસ્તો છે. જો તમે દુખી પોલીસ બનાવો એને એનાથી ભારે નુકસાન થાય.” શુદ્ધપતિએ વિરોધ કર્યો.

“આલો, મને એક કામ કરવા દો.” જણે કે કંઈક નવું જ સૂઝ્યું હોય તેનો આનંદ ફોનદારના મોં ઉપર તરવર્યો એની આંખમાં અંતરમાંથી નીકળેલ કોઈ એક પ્રકારના વિશ્વાસનું તેજ દેખાયું, ખુરશી ઉપર એ આડધો બેઠો થયો.

“શું કામ કરવું છે ?” શુદ્ધપતિએ પણ ઉત્સાહમાં આવી જઈ પૂછ્યું.

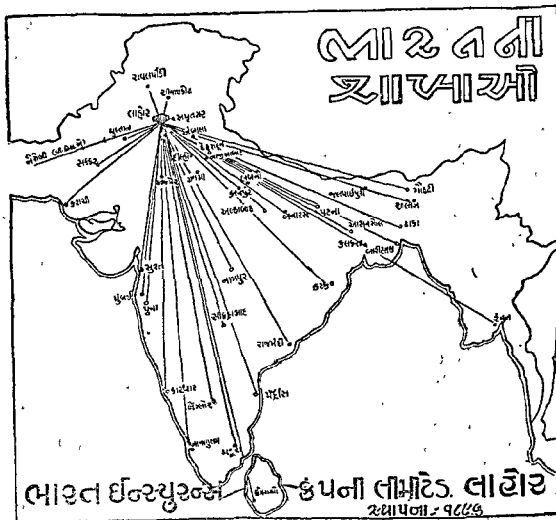
“ મને એમ લાગે છે કે જે વિદ્યાર્થીઓને બનરુ રેંકડીઓએ ગમે તે ખાવાની ટેવ પડેલી છે તેઓજ આવી નાની ચોરીઓ કરતા હોવા જોઈએ. વામનને તો આવી એકાદ રેંકડીવાળા પાસે ફેણું પણ ચર્ચી ગયું છે એમ તે મને કહે છે. મને એ રસ્તો તપાસવા દો. ”

“ બહે તેમ કરો. ” ચુલપતિ પણ ફેજદારમાં વિશ્વાસ રાખતા. તેના મનમાં કંઈક એવું જ સ્પષ્ટ હતું તેમ તેમના બોલવા ઉપરથી સમજાતું. મંત્રીએ પણ સંગતિ આપી અને શમ્પ હશે તટલી બધી મદદ કરવા વચન આપ્યું.

સમિતિ વિખરાઈ કહેવાની જરૂર નથી કે ‘ફેજદાર’ પોતાના કામમાં સફળ થયા હતા. રેંકડી ઉપર ગમે તેવી ચીજો પેટમાં નાખતા બે વિદ્યાર્થીઓજ આવી ચોરીઓ કરતા હતા તે તેમણે પકડી પાડ્યું. પેલા વિદ્યાર્થીઓએ પેંણુ એકરાર કર્યો હતો. પોતાનું કામ પતાવી તેના ઉપાય માટે હવે તેણે ચુલપતિ ઉપર બધું છોડ્યું હતું. રોગી હાથ લાગ્યો એટલે રોગનિવારણ હવે તેને મન મુસ્કેલ ન હતું.

રસિક જેવા ‘ફેજદારો’ ઘણાં છાત્રાલયોમાં જરૂર જોવા મળશે.

હરભાઈ

एगली स्व. पत्निश्रीना स्मरणार्थे

श्री फार्मस गुज. ती सभा.ने

श्रीयुत प्रसाभाष्ट आशुदृष्टि चावध

तरुथी सविनय संप्रभ से.

વર્ષ ૪ થું

નવેમ્બર ૧૯૩૮

અંક ૪ થો

વસ્તુ માત્રનું દર્શન મનુષ્યના મન ઉપર એક પ્રકારની ચોક્કસ છાપ પાડે છે. આ છાપ ઈદ્રિયગમ્ય હોઈ મન માટે સદગ્ર હોય છે. મનુષ્યની વિકસતી જતી બુદ્ધિ આવી છાપ ઉપર પોતાની તર્કશક્તિનો રંગ ચડાવે છે ત્યારે એ છાપમાંથી એક પ્રકારનો મત જન્મે છે. માણસની મુખ-દુઃખદાથી નાનીમોટી લાગણીઓ આ તર્કમાં ભળે છે ત્યારે તેમાંથી લાગણીજન્ય આશય પેદા થાય છે. હજારો વર્ષોનું જૂનું સમૂદ-માનસ ૩૬ સીદ્ધાંતોમાં ચાલવાને ટેવાયેલું હોવાથી મતાશયનું પણ વધારે જડ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. આવો મતાશય વિષમય બન્યા વિના રહી શકતો નથી.

બાળકની સાથેના પોતાના વર્તિત્વમાં માળાપ તેમ જ શિક્ષક આ મતાશયોનો ડાંબ માર્યા જ કરે છે અને બાળકની રસેરગમાં તેનું ઝેર પ્રવેશાવે છે. બાળક તેના પ્રતિકારમાં દુરાશયી બને છે. દુરાશયીને કોઈ ચોક્કસ મતનું અવલંબન નથી હોતું. એને તો મતાશયનો સાગનો કોઈ પણ પ્રકારે કરવો છે તેથી ગમે તે એક મતનું શરણ લઈ લે છે અને મતાશયની સામેની પોતાની લડાઈમાં એનો ઉપયોગ કરે છે. મતાશય દુરાશય વચ્ચેનો આ ભેદ છે વડીલ મતાશયી અને ત્યારે જ બાળક દુરાશયી બનવાનું જ. વડીલ માત્ર એતશે ?

જાપાનમાંના

હિન્દી વિદ્યાર્થીઓને*

શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદી

આજે તમારી સાથે મળવાનો શુભ પ્રસંગ ભાઈશ્રી સદાયે મને આપ્યો તેથી મને ધણો આનંદ થાય છે. એમણે આપણા દેશના વિદ્યાર્થીઓ માટે આ દેશમાં ભારે જહેમત ઉઠાવી છે. અહિં રહેવા ખાવાની આવી વ્યવસ્થા આટલી સસ્તી રીતે અને સરળતાથી આપણને કોઈને મળી ન શકે. મને લાગે છે કે તમારો સૌ કોઈનો એ ધર્મ થઈ ગયો છે કે મળેલી અતુલ્યતા બદલ આવી વ્યવસ્થાનો ઉપકાર માનીને કંઈને કંઈ કરી છૂટવું જોઈએ.

જાપાન જેવા દેશમાં હિંદુસ્તાનના વિદ્યાર્થીઓના પ્રતિનિધિ જેવા તમે તો ગણાવ. હિંદુસ્તાનનો વિદ્યાર્થી કેવો હશે તેની કલ્પના તમારા સૌના અહિંના જીવન ઉપરથી જાપાનીઝ લોકો તેમજ અન્ય દેશના લોકો કરી શકવાના છે. તમારી રહેણીકરણી, તમારો અભ્યાસ, તમારું વર્તન અને ખીજાઓની સાથેનો તમારો વ્યવહાર આપણા દેશના સંબંધમાં સાચી ખોટી પણ ઊંડી છાપ પાડવાનાં છે. મને સાંભળવા મળ્યું છે કે આપણા દેશમાંથી કેટલાયે એવા વિદ્યાર્થીઓ અહિં આવે છે કે જેમને શું બહુતું તેની પણ ખબર નથી હોતી. થોડા દિવસો પહેલાં કિયુંની ઔદ્યોગિક સંસ્થા જોવા જવાની મેં તક લીધી હતી. એ સંસ્થાના આચાર્ય ડૉ. નીશીદા સ્વભાષે ધણુ જ બક્ષા અને પ્રખર વિદ્વાન છે. પોતાની સંસ્થામાં બહુવા આવતા પરદેશના વિદ્યાર્થીઓ માટે તેઓ ભારે કાળજી રાખે છે. હિંદુસ્તાન તરફ તો તેમને એક પ્રકારનો મોહ છે. આપણા દેશના જે વિદ્યાર્થીઓ તેમની સંસ્થામાં અભ્યાસ કરે છે તેમને માટે તેમણે ખાસ સગવડો ઊભી કરવા ભારે જહેમત ઉઠાવી છે. જાપાનીઝ ભાષા નહિ જાણનારા વિદ્યાર્થીઓ માટે અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન તેમણે કર્યો છે. પોતે મોટા વિદ્વાનશાસ્ત્રી છે. આપણા દેશના જુવાનો એમની પાસે રહી વિજ્ઞાનની વિધિવિધ શાખાઓનો અભ્યાસ કરે એમ તેઓ ઇચ્છે છે. આ ડૉ. નીશીદા પણ ફરિયાદ કરતા હતા કે હિંદુસ્તાનના જે વિદ્યાર્થીઓના પત્રો આવે છે તેમાં શો અભ્યાસ કરવો છે તે સંબંધે કશી ચોખવટ હોતી નથી. વિનોદમાં તેમણે તો મને એમ પણ કહ્યું કે હિંદુસ્તાનના એક વિદ્યાર્થીએ પત્રમાં એવું પણ લખ્યું કે શું બહુતું તેની પોતાને ખબર નથી એટલે આચાર્ય કહેશે તે બણીશ! ખીજી મોટી મોટી શિક્ષણ સંસ્થાઓમાંથી પણ એવી હકીકત સાંભળવા મળી છે કે આપણા દેશના વિદ્યાર્થીઓ અચેક્ષિત મનના અને અભ્યાસ તરફ બેદરકાર હોય છે. હું માનું છું કે આ પ્રકારના વિદ્યાર્થીઓ આ દેશમાં ઝાઝા નહિ હોય. તમારા જ અહીંના કામ માટે ભાઈશ્રી સદાયે સતોય વ્યક્ત કર્યો છે. પરંતુ મારું કહેવું એમ છે કે આટલા દૂરના આ દેશમાં આપણા મુઠ્ઠીમર વિદ્યાર્થીઓ પણ આ જાતની છાપ ઊભી કરે તે આપણા માટે યોગ્ય નથી. હું ઇચ્છું છું કે આપણા દેશમાંથી બહુવા આવવા ઇચ્છતા તમામ વિદ્યાર્થીઓ માટે સાચી સલાહ આપનારી એક સંસ્થા અહીં ઊભી થાય. આ સંસ્થાની એક સલાયક શાખા હિંદુસ્તાનમાં પણ હોય. અહીં બહુવા આવતા પહેલાં જરૂરી તૈયારીઓ માટે આ સંસ્થા યોગ્ય સૂચનો કરે, અને જરૂરી તેમજ માર્ગદર્શન દરેક વિદ્યાર્થીને તથા વિદ્યાર્થીના વાલીને આ સંસ્થાદ્વારા મળતું રહે. ભાઈશ્રી સદાયે સાથે આ વિષયમાં મેં ચર્ચા કરી છે; તેઓ પોતે પણ એમાં સંમત છે. મારી તો એવી પણ કલ્પના ખરી કે

● કોઈમાં હિંદી વિદ્યાર્થીઓ સાથે કંદેલી વાતચીત

આ દેશમાં આનંદ કોઈ પણ વિદ્યાર્થી એવી સંસ્થાની છેવટની મંજૂરી વિના આવી ન શકે. પરદેશમાં આપણે આપણું માન અને પ્રતિષ્ઠા જાળવવાનાં હોય છે. પરદેશમાં જઈને આટલું બધું નાણું ખર્ચનારા આપણે લોકોએ એ ખર્ચનું યોગ્ય વળતર મળવાનું જ છે તેની ખાતરી કરી લેવી જોઈએ. આપણા જેવા ગરીબ દેશને પૈસા વેડફી નાખવા યોગ્ય નહિ. તપાસ કરીએ તો આને જ માલુમ પડશે કે આપણું અદ્યતન નાણું આપણા વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા પરદેશમાં ખર્ચાઈ જાય છે. એના બદલામાં આપણને નહિ જેવું જ વળતર મળે છે. આ દેશમાં આપણા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઝાઝી નથી. પરંતુ હવે આ દેશ તરફ પણ આપણા વિદ્યાર્થીઓનું આકર્ષણ વધ્યું છે. અદ્ય સમયમાં જ આપણા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા અડી અનેક ગણી થઈ જાય તો નવાઈ નહિ, આટલા માટે જ આપણે અગાઉથી સાવધાન થઈ જઈએ. તમે વિદ્યાર્થીઓ જ આ દિશામાં જે પ્રયત્નો કરશો તે ઊગી નીકળશે. અદિના તમારા શુભેચ્છકો તમને જરૂરી મદદ કરવાના જ છે તેમ હું સગવડ શક્યો છું. નંપાનમાં આપણા જેટલા હિન્દી વિદ્યાર્થીઓ વસે છે તેનું જરૂરી સંગઠન જલ્દી કરવું ઘટે છે. એ સંગઠનદ્વારા તમે આ કામ સાધી શકશો.

એક અગત્યના મુદ્દા તરફ હવે તમારું ધ્યાન ખેંચું છું. આ મુદ્દો પરસ્પરની સાચી સમજણનો છે. તમે જોઈ શકશો કે પરસ્પરની આવી સાચી સમજણના અભાવે દરેક સમાજમાં નાના મોટા ભારે અનિબંધો ધર કરી એસે છે તમે આવા જાતલાયકાં એક સાથે રહેતા હો ત્યાં પણ તમારો ય આલો અનુભવ અવશ્ય હશે. આજના મનુષ્યને એક જાતની એવી ટેવ પડી ગઈ છે કે સામી વસ્તુ જોવા માટે એ શક નહિ જાય. પોતાની સમજણ સાથે બીજાની સમજણને પણ સરખાવવાની અત્યંત આવશ્યકતા રહે છે. કોઈ પણ હકીકતને આપણે જે રીતે સમજીએ તે રીતે જ બીજાએ સમજવી ઘટે એમ માનવું ભૂલ બનેલું છે. તે પ્રમાણે માનવું હોય તો પણ આપણી સમજણ બીજાની સમજણ બને તેટલા સાદું અર્થ ધીરજ અને શાંતિની જરૂર રહે છે. એક પ્રખ્યાત માનસશાસ્ત્રીએ તો એટલે સુધી કહ્યું છે કે મનુષ્ય એક બીજાને સાચી રીતે સમજવા માટે જે દિવસે પ્રમાણિક પ્રયત્નો કરશે અને આવશ્યક ધીરજથી સાચી સમજણ બીજા ન થાય ત્યાં સુધી અટકશે તે દિવસે જ સગાઈમાં સંપ અને શાંતિ બિનાં થશે. આ કથનમાં ઘણું રહસ્ય રહેલું છે. સમાજમાં જે વેર ઝેર અને કુસંપ દેખાય છે તેના મૂળમાં ઘણું મોટું ભાગે કાં તો અધૂરી સમજણ અથવા તો ખોટી સમજણ રહેલાં હોય છે. પરસ્પરની સમજણ બિની કરવા માટે આપણે સૌએ ઘણી વખત થોડો ધંધો ત્યાગ પણ કરવો પડે છે. આપણને બ્યારે સમજાશે કે એ ત્યાગ બદલ આપણને જે કંઈ મળ્યું છે એ તો મહા મૂલ્યવાન વસ્તુ છે ત્યારે એવા ત્યાગ બદલ આપણે જરા પણ પસ્તાવાનું નહિ રહે. આ વાત તમારી પાસે હું એટલા માટે મૂકું છું કે આપણા અંદર અંદરના વ્યવહારમાં તેમજ બીજાની સામેના આપણા વ્યવહારમાં આ પ્રકારની સાચી સમજણને આપણે ધ્રુવ તારાની માફક વળગી રહીએ. આપણા દેશમાં તેમજ અન્ય સર્વ સ્થળે સાચી સમજણના અભાવે જે ગેરસમજૂતીઓ પેદા થતી આપણે જોઈ છે એના ઉપરથી આપણે યોગ્ય ધોરણે લઈએ અને આપણો પરદેશનો વ્યવહાર એ તત્ત્વ ઉપર રચીએ.

આવી જ બીજી વાત ઝટપટ અભિપ્રાયો બાંધવા સંબંધે તમારી પાસે રજૂ કરવા માગું છું. આપણો એ જાતનો પણ સ્વભાવ ધરાઈ ગયો હોય છે કે વાતવાતમાં કોઈ પણ વ્યક્તિ સંબંધે અથવા કોઈ પણ પ્રસંગ સંબંધે આપણે આપણો અભિપ્રાય બાંધી લઈએ અને પ્રગટ પણ કરીએ, ઘણીયે વખત

એવું પણ બને છે કે જે ઠેકાણે અભિપ્રાય બાંધવાની જરૂર ન હોય અથવા તો જે ઠેકાણે અભિપ્રાય બાંધવા માટેનાં સાધ્ય સાધનો ન હોય તેવે ઠેકાણે પણ આપણે તો આપણો અભિપ્રાય બાંધતા અચકતા નથી. પ્રસંગની સાથે કરો જ સંબંધ ન હોય, વ્યક્તિ સાથે જરા જેટલો પણ પરિચય ન હોય, સમુદાય તરફથી એક જ અનનિશ્ચિત હોઈએ ત્યારે પણ આપણે તો આપણો અભિપ્રાય બાંધી લેવામાં અને ગમે તે વખતે તે સ્થળે તેને પ્રગટ કરવામાં જરા પણ અડચણ જોતા નથી. આ ટેવ બહુ જ ખૂબી છે. આ ટેવની પાછળ આપણામાં રહેલું મિથ્યાભિમાન હોય છે. કોઈ પણ હકીકતના સંબંધમાં હું મારો અભિપ્રાય બાંધી લઉં ત્યારે જ મારું અભિમાન પોપાયલું ગને દેખાય છે એવા અભિપ્રાયથી બીજાને શું તુકશાન થાય છે તેની તો હું દરકાર કરતો નથી. પરંતુ મને પોતાને કેટલું તુકશાન થાય છે એ પણ હું સમજતો નથી. આવી રીતે અભિપ્રાયો બાંધવા અને તેને પ્રગટ કરવા એ વ્યક્તિ તેમજ સમાજના ઉત્કર્ષ માટે બારે અંતરાય રૂપ વસ્તુ છે. આટલું કહ્યા પછી તમે પોતે તમારા અંતરમાં ઊતરીને વિચાર કરશો તો તમને પણ જણાયો કે તમે સૌ હું કહું છું તે પ્રમાણે ઝટપટ અભિપ્રાય બાંધવાની ટેવવાળા પણ હશે. એકાદ માણસ સાથે એકાદ કલાકનો પરિચય પણ અભિપ્રાય બાંધવા માટે તમને બાણે કે બસ થઈ પડતો હશે. એકાદ સ્થળનું અવલોકન અથવા તો એકાદ પ્રસંગનું નિરીક્ષણ એકસ મત બાંધવા માટે ઘણી યે વખત આપણા માટે આપણે બસ ગણતા હોઈએ છીએ વ્યક્તિઓ માટે તેમજ જુદા જુદા રાષ્ટ્રો માટે પણ બને છે. અભિપ્રાયો બાંધવાની ઉતાવળના કારણે જ ચિત્રવિચિત્ર મતો જુદા જુદા દેશોના સંબંધમાં પ્રચલિત થયા કરે છે. એક જ મામૂલી પ્રસંગમાંથી વોતાની જ દૃષ્ટિએ સામા માટેના અભિપ્રાયો બાંધી લઈને રાષ્ટ્રો એક બીજાની વચ્ચે લડયા કરે છે. સ્વાર્થ માટેની કે અધિકાર માટેની મોટી મોટી લડાઈઓને બાદ કરીએ તો નાના મોટા કેટલાયે કલહો આવા ઉતાવળીયા અભિપ્રાયો બાંધવાના કારણે ચાલ્યા જ કરે છે. તમે આપણા દેશથી આટલે દૂર આવીને બેઠા છો ત્યારે તમારા માથે આ વસ્તુ ઉપર વિચાર કરવાનો સવિશેષ ધર્મ આવી પડેલો છે. આપણા દેશની પ્રવૃત્તિઓ સંબંધમાં ઉતાવળાં અનુમાનો બાંધતાં પહેલાં અટકજો. આપણી પોતાની સરખામણીએ અહીંના દેશના માણસો માટે અને પ્રવૃત્તિઓ માટે અભિપ્રાયો બાંધતા પહેલાં ખૂબ વિચાર કરજો. તમારા અભિપ્રાયની અસર અહીં અને ત્યાં તમે ધારો તેના કરતાં ઘણી વધારે થઈ શકે છે એ હકીકત તરફ પણ તમારું ધ્યાન ખેંચું છું.

છેલ્લી અને મહત્ત્વની વાત અત્યંત ગંભીરતાથી આજે તમારી પાસે મૂકવા માણું છું. તમે દોસ્તો હજારો માર્ધવ દૂર વહાલા વતનને છોડીને તથા ભાઈભાંડુ, સગાંવહાલાં અને મિત્રોને વેગળા મૂકીને અહિં અભ્યાસ કરવા માટે આવ્યા છો. તમારાથી મેળવી શકાય તેટલું મેળવવા પાછળ તમારી તમામ શક્તિઓને તમે ખર્ચો છો. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અને વિદ્યાઉપાર્જન તમારાં આજનાં ધ્યેયો છે. અને એ ધ્યેય જ છે કે તમારે તમારો તમામ વખત અને શક્તિ વિદ્યાઉપાર્જન પાછળ ગાળવાં પરંતુ એ ન બૂલજો કે તમે હિંદુસ્તાનના મહામૂલાં બાળકો છો. જન્મભૂમિ તમારી સૌની પાસેથી ઘણી મોટી આશા રાખી બેઠેલી છે. તમને અહિં મોકલ્યા છે જ્ઞાન અને અનુભવ લેવા માટે. એ જ્ઞાન અને અનુભવથી સમૃદ્ધ બનીને તમે પાછા ફરજો અને આજે હીન દરિદ્ર બનેલી માતૃભૂમિને નવું સંજીવન આપજો. આપણી અજ્ઞાનતાના કારણે આપણા કેટલાયે ભાઈઓ અહીંયા આંબીને આ દેશના લોકોને જૂદી જૂદી રીતે લૂંટેવાની વૃત્તિ ધરાવે છે. હું તમને એ કહેવા માણું છું કે તમે અહિં આવીને જ્ઞાનની લૂંટ ભણે ચલાવો પરંતુ બીજી બધી બાબતોથી અળગા રહેજો.

[અનુસંધાન માટે જુઓ પા. ૧૩૬]

સૂરત પરિષદના પ્રમુખ

પ્રોફેસર ધનંજય રામચન્દ્ર ગાડગીળ

એમ. એ. [કેન્ટન], એમ. લિટ્. [કેન્ટન]

ડિરેક્ટર, ગાળલે ઇન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ પોલીટીક્સ એન્ડ ઇકોનોમીક્સ, પૂના

[જેમણે મુંબઈ ઇલાકા માધ્યમિક શિક્ષક
સંઘનું પ્રમુખપદ સ્વીકારવાની કૃપા કરી છે.]

નવી યોજનાઓની સમીક્ષા

[મુંબઈ ઇલાકા માધ્યમિક શિક્ષક સંઘને આશ્રયે સુરતમાં તા. ૧૭-૧૮-૧૯ મી ઓક્ટોબર ૧૯૩૮ ને દિને મળેલી માધ્યમિક શિક્ષક પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી શ્રી. ધનંજય રામચન્દ્ર માડગીએ આપેલા મનનીય વ્યાખ્યાનના મુખ્ય મુદ્દાઓનું લાપાંતર આપણા માસિક માટે શ્રી. રમણિકલાલ વેપારીએ તૈયાર કર્યું છે તે નીચે ઉતાર્યું છે.]

આપણા ઇલાકાના માધ્યમિક શિક્ષકોની તેરમી પરિષદનું પ્રમુખસ્થાન મને આપીને આપે મને ધણો જ ઉપદ્રુત કર્યો છે. હજુ સુધી મેં કોઈ માધ્યમિક શાળામાં શિક્ષણ આપ્યું નથી અને માધ્યમિક શિક્ષણ વિશેના મારા અનુભવ તદ્દન બાહ્ય છે. મને વધારે મૂંઝવણ થવાનું કારણ તો એ છે કે આ વખતની પરિષદને ઘણા અગત્યના મુદ્દાઓ અર્ચવાના રહેશે. ને કે થોડા વર્ષો થયાં હું સુરત છોડીને આવ્યો ગયો છું તો પણ મને તો એમ જ લાગ્યા કરે છે કે હું સ્વાગત સમિતિને સભ્ય છું.

હેતુ આર માંસ દરમિયાન સારા હિંદમાં કેળવણીને લગતી ઘણી પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરાઈ છે. સમિતિઓ, પરિષદો અને તેની સાથે ચર્ચાઓ અને બીજી નહેરાતોથી વાતાવરણ તેજ થયું છે. આપણા ઇલાકામાં કેળવણીની આર સમિતિઓ નિર્માઈ છે અને તેમણે તેમના અહેવાલ તૈયાર કર્યા છે. વહીવટી વિભાગમાં કેટલાક ફેરફારો થયા છે અને હજુ વધારે મૂળભૂત ફેરફારોની આશા રાખી શકાય. આ બધી વાતોની સમાલોચના આવશ્યક છે અને સરકારની નીતિનાં આધુનિક અંગે તેમજ સમિતિઓના અહેવાલો ઉપરથી તમારે તમારાં મંતવ્યો ધરાવવાં જોઈએ. આ બાબતમાં હું મારી અયોગ્યતા સારી પેઠે સમજું છું. તેમ હોવા છતાં પણ મારે કેટલાક અગત્યના વિષયો પર મારા વિચારો આપને જણાવવા જોઈએ. હું મારા બાપણ દરમિયાન પ્રાથમિક તેમજ માધ્યમિક શાળાઓમાં ઔદ્યોગિક શિક્ષણના સ્થાન વિષે કંઈક કહીશ.

જેથી કમિટીના અહેવાલમાં પ્રાથમિક તેમજ માધ્યમિક શિક્ષણના ઘણા પ્રશ્નોના ઉકેલનો સમાવેશ થઈ જાય છે. કેળવણીની પુનર્ચના વિશેની એની સૂચનાઓ ઘણા ઉદ્દામ પ્રકારની છે. હેડો રિપોર્ટ પર અંગ્રેજ કેળવણીની પુનર્ચના થઈ છે. જેથી કમિટી પણ હેડો રિપોર્ટ ચર્ચાલા વિષયોની જ ચર્ચા કરે છે. પણ એ બેની સરખામણી અહીં અચાતે છે; અને જેથી કમિટીને તો બે જ માસમાં એનો રિપોર્ટ તૈયાર કરવાનો હતો. જેથી સમિતિ જેવી વિશ્વ પ્રકારની સમિતિ પાસે કેળવણી જેવા બહોળા વિષય પર તુરતાતુરત રિપોર્ટની આશા રાખવી એ જરા વધારે પડતું કહેવાય.

હેડો રિપોર્ટની સૂચનાઓ જે કેળવણીવિષયક અનુભવ મેળવી શકાયો છે તેના પર અવલંબે છે ન્યારે જેથી સમિતિના રિપોર્ટમાં એવી જાતના અનુભવ વિશે કોઈ પણ પ્રકારનો ઉલ્લેખ નથી. આ બે રિપોર્ટોમાં જે તફાવત આપણે ઉપર જોયો તેના પર આપણે ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈશે. ગઈ સાલ દરમિયાન કેટલીયે જાતના નવા વિચારો અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે અને એને અમલમાં મૂકવાના પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે. એ વિચારો હજુ પ્રયોગસિદ્ધ ન કહેવાય અને આપણા લોકો તો એ વિચારોને એના કાચા અને મૂળ સ્વરૂપમાં જ અમલમાં મૂકવા માગે છે. કેળવણીનો ધનિહાસ તો એમ કહે છે કે પ્રયોગ વગર પ્રગતિ સંભવી જ ન શકે. કેટલાક જુદી જુદી જાતના

સાધનસંપન્ન માણસો તો પોતાની મેળે પ્રયોગો કર્યો જ નથી છે. એ પ્રયોગનિષ્પન્ન વિચારોથી આપણા જ્ઞાનપુંજમાં વધારો થાય છે અને કેળવણીવિષયક આયોજન પ્રગતિ પામે છે. જોપી સમિતિનો પહેલો મુદ્દો એ છે કે કાર્ય સાધક સર્જનાત્મક ક્રિયાઓ વડે બાળકને ઉત્પાદક ઔદ્યોગિક ક્રિયાઓ તરફ વાળવું જોઈએ. કંઈ જાતના પાયા પર જોપી કમિટી આ મુદ્દો રજૂ કરે છે એ સમજાવું નથી. જોપી સમિતિ તો એમ પણ કહે છે કે આપણી નૂતન કેળવણીની રચનામાં આ સિદ્ધાંત મોખરે રહેશે. પણ આમ શા માટે હોવું જોઈએ તે પુરવાર કરવાને કમિટિ કોઈ પણ પ્રકારના સંજગ કારણો આપી શકતી નથી.

એનો અર્થ એમ લઈ શકાય કે એ સિદ્ધાંતમાં કેળવણીની એક આદર્શ પદ્ધતિનો સમાવેશ થાય છે. પણ જોપી સમિતિ તો એમ જ કહે છે કે એ સિદ્ધાંત આપણા શિક્ષણશાસ્ત્રનો પાયો ગનાવો જોઈએ. મને જે ખચર મળે છે તે મુજબ કોઈ એક પણ કેળવણીની સંસ્થાએ જોપી કમિટીની ભલામણોને અમલમાં મૂકી નથી. હું આ વસ્તુ પર તમારું ખાસ ધ્યાન ખેંચવા માગું છું. તમે જાણતા હશે કે કેટલાય કેળવણીવિષયક વિચારોને પ્રકાશમાં લાવવાને કેટલી હાડમારીઓ વેઠવી પડે છે અને છેવટે જ્યારે તે વિચાર કાર્યમાં પરિણમે છે ત્યારે તે ફટકો ખાઈ ગયેલા લાગે છે !

હું નવા વિચારોની વિરુદ્ધ નથી. હું એમ તો જરૂર માનું છું કે સતત બુદ્ધિપુરઃસર પ્રયોગથી જ પ્રગતિ સંભવિત થશે, અને નવા વિચારોને જો પૂરેપૂરા છણ્યા વગર અમલમાં મૂકવામાં આવે તો તેથી ઘણી હાનિ થશે.

હિંદુસ્તાનમાં કેળવણી-વિષયક પ્રયોગ પદ્ધતિને બહુ મુશ્કેલી વેઠવી પડે છે અને તેથી તેનું ક્ષેત્ર ઘણું નાનું રહ્યું છે. આનો જવાબ બે રીતે આપી શકાય. પ્રાયોગિક ઘટનાઓના અભાવમાં નવા વિચારને તરત અપનાવી ન લેવો જોઈએ પણ જુદી જુદી દિશાઓમાં પ્રયોગ શરૂ કરી દેવા જોઈએ બીજી અગત્યની વસ્તુ એ છે કે આપણે મેળવેલા અનુભવનો પાયો આપણે બરાબર તપાસવો જોઈએ અને એની નિષ્ફળતામાંથી પણ કાંઈક પાઠ શીખવો જોઈએ. આપણે ત્યાંની આંત-ધન-એકાદ પદ્ધતિને લીધે કેળવણીના ક્ષેત્રમાં જોઈએ તેવા પ્રયોગો થઈ શક્યા નથી. પણ આ પદ્ધતિની જાહેરના ક્ષેત્રમાં કેટલીક પદ્ધતિઓ હાથ ધરાઈ છે. વળી છેલ્લા ત્રીસ વર્ષથી આપણે ત્યાં “રાષ્ટ્રીય કેળવણી”નું નવીન તત્વ અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે. આ સિવાય પ્રચાર મંડળો [Missionary Institutions] અને ગુરુકુળ અને શાંતિનિકેતન જેવી સંસ્થાઓ પણ આવે છે. આ બધાનો હેતુ કાંઈકે શીખવવાનો છે. “રાષ્ટ્રીય” સંસ્થાઓના અનુભવ ઉપર ખાસ ભાર મુકાવો જોઈએ. આજે જે સિદ્ધાંતો સ્વીકારાય છે તે જ સિદ્ધાંતો “રાષ્ટ્રીય” સંસ્થાઓએ પોતાના ધ્યેય તરીકે માની લીધા હતા. આ સંસ્થાઓને નાણાં બીડ હતી અને ડિપ્લોમાઓ જાહેરજનતામાં માન્ય નહોતાં અને આ કારણને લઈને ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓને સામાન્ય નોકરી પણ મળવી મુશ્કેલ હતી. આવા સંજોગોમાં આ શિક્ષણ સંસ્થાઓને પોતાના અભ્યાસક્રમોને ખાસ વ્યવહારુ બનાવવા પડ્યા હતા. “રાષ્ટ્રીય” સંસ્થાઓને જે જે મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડી તે બધી કેળવણીવિષયક નહોતી. તેમને માણસ અને પૈસાની જરૂર હતી. શાળામાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા તે સમયની રાજકીય બાબતના ઉપર આધાર રાખતી. આ બધી મુશ્કેલીઓ જો એમ કહી શકાય કે આ સંસ્થાઓને કેળવણીની પદ્ધતિમાં

સફળતા મળી છે અને તે શાખા તે આયુર્વેદ શાખા. ગૂજરાતમાં ન્યાં કાર્યકરો, પૈસા અને વિદ્યાર્થીઓની ઝેટકી બધી તંગી નથી ત્યાં ખીજ દિશાઓમાં પ્રગતિ સાધી શકાઈ છે. ભાવનગરમાં જે કાર્ય થઈ રહ્યું છે તે તરફ આપનું ધ્યાન ખેંચું છું. ત્યાં આગળ તો પશ્ચિમની પ્રખ્યાત બનેલી કેળવણીની પ્રયાગોને દાખલ કરવામાં આવી છે. પ્રચારક મંડળો [Missionary Institutions] નો મુખ્ય વિજ્ય ગામડાઓમાં અને પ્રાથમિક સંસ્થાઓમાં થયો છે અને જંગલી પ્રાણીઓમાં પણ એમણે સફળતા સાધી છે.

x

હવે આપણે ફરી પાછા જેપી કમિટીની સૂચનાઓ વિચારીશું. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક વિભાગોને છૂટી પાડતી વિચ્છેદક રેખા ધણી અગત્યની છે. સમિતિ એમ કહે છે કે હાલની માફક પ્રાથમિક વિભાગમાં ૧ થી ૪ વર્ગો ન રાખતાં ૧ થી ૭ વર્ગો રખાવા જોઈએ. આગ કરવાનું શું કારણ હશે તે સમજાતું નથી. મૂળભૂત કેળવણી [Basic Education] ને સારુ જે સાત વર્ષની યોજના નક્કી કરવામાં આવી છે તેને ગળતી જ ઉપરની સૂચના લાગે છે. હેડો રિપોર્ટ પ્રમાણે પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણની સીમા-રેખાઓ ૧૧ વર્ષની ઉમરે આવવી જ જોઈએ. હાલના અભ્યાસક્રમો સમૂય માનસશાસ્ત્રીય શોધખોળ તેમજ ધારાશાસ્ત્રીઓ અને વહીવટી અમલદારોની કાર્યપ્રણાલિના પરિણામ રૂપે અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે. બાળકો અને નાના છોકરાઓના વિકાસ પર જે કેળવણીની રચના આધાર રાખતી હોય તો માનસશાસ્ત્રીય દલીલોને ખરેખર અગત્યની ગણવી પડશે. ગામડાની ધણી પ્રાથમિક શાળાઓ ચોથા ધોરણ સુધી જ શીખવે છે અને જેપી કમિટી પણ ૧૧ વર્ષ પછી ફરજિયાત શિક્ષણ દાખલ ન કરવાની વાત સ્વીકારે છે. ન્યાં સુધી આપણે ચાર વર્ષની ફરજિયાત કેળવણી દાખલ ન કરી શકીએ ત્યાં સુધી સાત વર્ષની વાત કરતી નહીં છે. ન્યાં સુધી વિદ્યાર્થીઓ જાને જ ચોથા ધોરણ પછી શિક્ષણ છોડી દેવાનું સ્વીકારે છે ત્યાં સુધી આધુનિક પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવો આવશ્યક નથી. ન્યાં સુધી વિભાગીય દૃષ્ટિગિંદુ રહેશે ત્યાં સુધી ચોથા ધોરણ આગળ જ વિચ્છેદક રેખા દોરાવી જોઈએ. આજ પદ્ધતિ આપણી શાળાઓને સારુ માન્ય રહેતી જોઈએ.

જેપી સમિતિ આગળ મુખ્ય પ્રશ્ન ઔદ્યોગિક કેળવણી અને ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓનો હતો. એ સમિતિ તત્કાલે કહે છે કે ધંધાધારી, ઔદ્યોગિક અને વેપારી સંસ્થાઓ જોઈતા પ્રમાણમાં સ્થપાવી જોઈએ. આ સંસ્થાઓ પ્રાથમિક શિક્ષણ સંબંધી હોઈ માધ્યમિક કેળવણીને સારુ સમિતિ કોઈ પણ પ્રકારની ઔદ્યોગિક યોજના રજૂ કરતી નથી. પણ માધ્યમિક શાળાના અભ્યાસક્રમોમાં વેપારી, ઔદ્યોગિક અને ખેતીવાડીનું શિક્ષણ રાખવાનું સૂચવવામાં આવ્યું છે. અભ્યાસક્રમોને જે વિભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યા છે: [૧] સામાન્ય અને [૨] વૈજ્ઞાનિક. ન્યાં અભ્યાસક્રમો મારફત વિદ્યાર્થીઓ ઊંચી કક્ષાના વિદ્યાર્થીના અભ્યાસો, ધંધાધારી સંસ્થાઓ અને જીવનના વ્યવહારુ ક્ષેત્રો તરફ જઈ શકશે.

જેપી સમિતિનું મતભવ એવું છે કે દરેક વિષયને એક વ્યવહારુ દિશા હોય છે અને આ વ્યવહારુ તત્વ જ સૌથી અગત્યનું મનાવું જોઈએ.

ઔદ્યોગિક કેળવણી અને અભ્યાસક્રમોની ચર્ચા કરતાં જેપી સમિતિ આપણા આર્થિક અથવા સામાજિક ચણતરનો કોઈ જ નિર્દેશ કરતી નથી એ ખરેખર નિયત લાગે છે. ડો. કોટરિનગ કહે છે કે કેળવણીવિષયક અને સામાજિક યોજના વચ્ચે ઘણો ધાડો સંબંધ છે. વિદ્યાર્થીઓ ક્યારે

શક્તિ એકત્રિત કરીએ તો જ એ કામ થઈ શકે એવું છે. આવી નતના કાર્યમાં તમારું ફેરફારનું ધ્યાન અગત્યનાં પગલાં લઈ શકે. નવી યોજનાઓ ધડવાનું જો એ બીજું મડપે તો તે યોગ્ય જ લેખારો. પણ એમ થવાને સારુ કેટલીક વસ્તુઓ આવશ્યક છે. સરકારની નીતિ વધારે ઉદારમતવાદી થવી જોઈએ અને ઇન્સ્પેક્ટરોનું કાર્ય વધારે સ્વિચિત્રાપક થવું જોઈએ. આને સારુ સરકારે થોડા પૈસા પણ ખર્ચવા પડશે. શાળાઓના અધિકારીઓએ પણ આમાં સક્રિય રસ લેવો જોઈએ. તેમજ શિક્ષકોમાં પણ એવી લાગણીનું સિંચન કરવું જોઈએ. નોકરશાહીની રીતો છોડીને હવે આપણે લોકશાસનની રીતોને અપનાવવાની છે.

વળી મહકારથી નકામા ખર્ચ દૂર કરવા જોઈએ. વિચારની આપણેમાં ફેરફારનું અને તેની બીજી સંસ્થાઓ ધણો અગત્યનો ભાગ ભજવી શકે છે. મને એમ લાગે છે કે આપણે ધણું ખરું અવહારુ કાર્ય કરવાને બદલે સીમાંસક પ્રશ્નો ચર્ચવાને જ તૈયાર હોઈએ છીએ. આ પરિપક્વતા હવે પછીની બેઠકોમાં ઇલાકામાં ચાલના પ્રાયોગિક કાર્યોની છજાવટને સારુ જો થોડો સમય રખાયો હોય તો તે ધણું ખપતું થઈ પડશે.

હવે મારું બાપણ પૂરું થાય છે. પહેલા જવા અવ્યવહારુ અને ખ્યાબજીવી શિક્ષકો હવે હોતા નથી. તેમને નૂતન યુગના વિચારો પ્રમાણે ચાલવું છે એટલે વધુ જવાબદારીઓ માથે લેવી પડશે આપણે વધારે જ્ઞાન સંપાદન કરવું પડશે અને સહાનુભુતિવાળો સ્વભાવ જોઈશે. આપણા સમાજ અને ધધાને લગના જે પ્રશ્નો આપણી આગળ ખડા છે તેનો ઉકેલ આપણે આપણી બુદ્ધિ-શક્તિથી લાવવો પડશે. આપણી જરૂરિયાતો બહુ દુખરી છે. પણ આપણે જેટલે અશે તે પૂરી કરી શકીશું તેટલે અશે જે નૂતન યુગ આપણા દેશમાં પ્રસરવાનો છે તે જલદી મેળવવાને બાગ્યશાળા થઈ શકીશું.

જાપાનમાંના હિન્દી વિદ્યાર્થીઓને]

[પા. ૧૩૦ થી ચાલુ]

આપણી માતૃભૂમિ અનેક પરદેશીઓથી આજે લૂંટાઈ અને ચૂસાઈ રહી છે. એ ચૂસણ અને એ લૂંટ બંધ કરવાના ભગીરથ કાર્યમાં આપણે સૌ આજે પ્રવૃત્ત થયા છીએ આપણા દેશની રાજકીય કે સામાજિક હિલચાલોના પૂરેપૂરા સંપર્કમાં તમે રહેજો. દરિદ્ર અને ભૂખે મરતી માતૃભૂમિની એકે એક પાઈનો તમારે હિસાબ આપવાનો છે તે બૂલશો નહિ. કંગાલ બનેલી જન્મભૂમિના તમે તેજસ્વી હોરાઓ છે. તમારા વડે જ એ જન્મભૂમિ શોભવાની છે. તમારી તમામશક્તિઓનો ઉપયોગ માતાને અજવાળવાં પાછળ તમારે કરવો પડશે એ હકીકત તમે બૂલશો નહિ. દોસ્તો ખૂબ ભણો. અહીંથી જેટલું લઈ શકાય તેટલું લ્યો. અહિંના જુવાનોનાં ખંત અને ઉત્સાહમાંથી નવી નવી પ્રેરણા મેળવો અહીંની ઉદ્યોગપ્રિયતા તમારા જીવનમાં વણી લ્યો અને પછી સ્વદેશે પાછા આવીને એ બધામનો સાક્ષ માતૃભૂમિને આપો.

સૂરતની

શિક્ષકપરિષદ

શ્રી. રમણિકલાલ દેસાઈ

['હિંદુ' વિદ્યાર્થલોકન]

હવેના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં કામ કરતા માણસોનું સંગઠન એ આ જમાનાની એક અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. દરેક ક્ષેત્રની કાર્યપદ્ધતિ હવે પરાપૂર્વથી ચાલી આવેલી રૂઢિ પ્રણાલિ ચાલતી નથી. વિજ્ઞાનની અને એવી બીજી અનેક શોધખોળોને પરિણામે દરેક ક્ષેત્રમાં કાર્યપદ્ધતિ અને તે પદ્ધતિને નક્કી કરતા સિદ્ધાંતો બદલાયા કરે છે. અને તેથી તેમાં કામ કરતાં માણસોને બે જમાનાની સાથે રહેવું હોય તો એક જ ચર્ચ વિચારની આપ-લે કરી પોતાની કાર્યપદ્ધતિ નક્કી કરવી પડે છે. ઉપરાંત પોતાના હકો અને પોતાની જરૂરિયાત જાળવવા માટે પણ આવાં સંગઠનની ખાસ જરૂર રહે છે. આવાં કારણોને લીધે આપણા ઇલાકાના માધ્યમિક શિક્ષકોએ પણ ૧૯૨૪માં પોતાની પહેલી પરિષદ વડોદરા મુકામે બરી હતી. બીજા વર્ષે બીજી પરિષદ સૂરતમાં ગ્રેફેસર વાડિયાના પ્રમુખપદે મળી ત્યાર પછીનાં બીજાં દશ અધિવેશનોમાં પરિષદ મુંબઈ, પૂના, રત્નાગિરિ, જળગામ, હૈદરાબાદ, બોરડી, સોલાપુર વગેરે સ્થળોએ ફરીને પાછી પોતાના ભેરમાં અધિવેશન આજે આ વર્ષે સૂરતમાં ભરાઈ હતી.

આ અધિવેશન ૧૭મી ઓક્ટોબરે શરૂ થયું, પરંતુ એનો કાર્યક્રમ તો ૧૬મીને રવિવારથી જ શરૂ થઈ ગયોલો ગણાય. આ પરિષદની સાથે શિક્ષકોને ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડે એવું પ્રદર્શન પણ યોજવામાં આવ્યું હતું. વિદ્યાર્થીઓની લલિનકળાના, બોરડીની શાળાના વિદ્યાર્થીઓના વણાટકામના, અને સૂરતના વિદ્યાર્થીઓના હસ્તકામો તથા ચાગડાના કામના નમૂનાઓ ખૂબ આકર્ષક હતા. વિદ્યાર્થીઓ આગળ જુદા જુદા વિષયો સ્પષ્ટ અને સુરેખ રીતે રજૂ કરવા માટે શિક્ષકોને અનેક પ્રકારનાં સાધનોની [Teaching Aids]ની જરૂર હમેશાં રહે છે. આવાં સાધનોને એક વિપુલ ભંડાર આ પ્રદર્શનમાં શિક્ષકો તથા પતિપદમાં રસ લેનાર બીજાં સજ્જનો સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. ઇતિહાસ ભૂગોળ અને વિજ્ઞાન શીખવવામાં મદદરૂપ થઈ પડે એવાં અનેક સાધનો ખરેખર સુંદર અને ઉપયોગી હતાં. દિન્દુસ્તાનનું રાજ્યવંશધારણ ચિત્રાવલી આકૃતિ, સર ક્રાન્સીસ ડ્રેઇક કે માર્કોપોલોની મુસાફરીનાં રેખાચિત્રો, અસલનાં આયસામ્રાજ્યોના વિસ્તાર ને આત્મારે હિન્દની આયાતનિકાશનું પ્રમાણ દર્શાવતા નકશાઓ બધાનું ધ્યાન ખેંચતા હતા માત્ર શબ્દદ્વારા સહેલઈથી ન સમજાવી શકાય એવા વ્યક્તિશ્ચના નિષ્ક્રમે સ્પષ્ટ સમજાવી દે એવાં ચિત્રો પણ ખૂબ સરસ હતાં.

રવિવારે સાંજે શ્રી અક્ટો 'જમણે શિક્ષણ કાર્યમાં જ પોતાનું આપું' હવેન સમર્પણ કર્યું છે એવા અને સૂરતના જ વનગી' પ્રિન્સિપલ કે. એસ. વકીયને પ્રદર્શનની ઉદ્ઘાટનક્રિયા કરવાની વિનંતિ કરી. શ્રી. વકીય એક જાણીતા કેળવણીકાર અને હાલમાં હૈદરાબાદની સેકન્ડરી ટ્રેઇનિંગ કોલેજના આચાર્ય છે. કેળવણીકરનું દૃષ્ટિગિન્દુ પોતાની સમક્ષ રાખીને એમણે યુરોપના

દેશોમાં તથા અમેરિકા અને જાપાનમાં પ્રવાસ કર્યો છે. આ પર્યટનો કરતાં એમણે જુદા જુદા દેશોનાં ઇતિહાસ, ભૂગોળ, પ્રકૃતિસૌન્દર્ય, સમાજજીવન અને ઔદ્યોગિકજીવનની આપણને, અંખી કરાવતાં અનેક ચિત્રોના સંગ્રહ કરેલો, તે પણ એમણે આ પ્રદર્શનમાં રજૂ કર્યો હતો. પ્રદર્શનને ખુલ્લું મૂકતી વેળાએ શ્રી. વક્રાએ એક મનનીય વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. એ વ્યાખ્યાનમાં એમણે આપણી કેળવણીને ફલદાયક બનાવવા માટે “ એનું બેઠક પુસ્તકો અને ચોગેર પરીક્ષાથી બચેલું કચેર ” બદલવાની આવશ્યકતા સમજાવી હતી. આ આપણને વિગતવાર હેવાલ આ અંકમાં અન્યત્ર જાણ્યો છે.

આમ સર્વ રીતે ઉપયોગી અને કલામય એવા આ પ્રદર્શનની ઉપયોગિતા મુંબઈની જુદી જુદી પુસ્તક પ્રદાશન સંસ્થાઓના સુન્દર સહકારથી ખૂબ વધી જતી હતી. આ પ્રદર્શનની તૈયારી પાછળ શહેરની બધી શાળાઓના શિક્ષકોના તેમ જ બંદારની શાળાઓના શિક્ષકોના સુન્દર સહકાર મળ્યો હતો. પરિપક્વ એક જલ્દત અંગ સભા એ પ્રદર્શનની સફળતા માટે મહેનત કરનાર દરેક ભાઈબેનને ધન્યવાદ ઘટે છે.

x

પરિપક્વ અધિવેશન તા. ૧૭-૧૦-૩૮ને સોમવારે સવારે આઠ વાગે શરૂ થયું. પ્રારંભિક મંગલવચન પછી સ્વાગતપ્રમુખ દિ. બ. ચૂનીલાલ માણેકલાલ ગાંધીએ સભ્યો અને પ્રેક્ષકોને આવકાર આપતાં શહેરનો અને સાર્વજનિક એજ્યુકેશન સોસાયટીનો ઇતિહાસ ટૂંકમાં રજૂ કર્યો હતો. પરિપક્વમાં ભાગ લેવા પધારનાર પ્રતિનિધિઓ અને પ્રેક્ષકોની સુખસગવડને માટે જહેમત ઉઠાવી રહેલા શહેરની બધી શાળાઓના શિક્ષકોના તેમના સહકાર અને સેવાભાવ માટે ઉદ્દેશ કરી દિ. બ. ગાંધીએ માધ્યમિક શિક્ષણ અને શિક્ષકો વિષે એ વાત કરી હતી. ૧૯૨૫ની સરતની પરિપક્વના પ્રમુખ પ્રો. વાડિયાના વ્યાખ્યાનમાંથી થોડાંક વાક્યો ટાંકીને એમણે શિક્ષકોનાં સંગઠનની આવશ્યકતા અને એનું સંગઠન Trade-Unionismના સિદ્ધાંત પર રચાયેલું ન હોવું જોઈએ એવી માન્યતા રજૂ કરી હતી. શિક્ષકોની સામાજિક પ્રતિષ્ઠા તથા આર્થિક દશા સુધરે એવા પ્રયત્નો તરફ પોતાની હાર્દિક સહાનુભૂતિ જાહેર કરી હતી; પરંતુ તે સાથે જ Law of Supply and Demandની યાદ આપી, વધારે સારી નોકરી મળતાં શાળા છોડી જનાર તથા ટ્યૂશનો પાછળ પોતાનો ઘણો સમય અને ઘણી શક્તિ વાપરી નાખનાર શિક્ષકોનાં દૃષ્ટાંતો રજૂ કરી, શ્રી. ગાંધીએ પરિપક્વના શિક્ષકોને “ Deserve and Desire ”ના સુન્દર મુદ્રાલેખની ભેટ ધરી હતી. વક્રા, દાકતર અને એવા બીજા ભણેલાના ધંધાઓ કરતાં શિક્ષકની આવક આખી દુનિયામાં જ ઓછી રહે છે, માટે શિક્ષકોએ તો સંતોષપૂર્વક આવતી કાલનાં જાળકોના ઘડતર માટે જ પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. છેલ્લે જાળકોની ઉપર હાલની શિક્ષણપદ્ધતિમાં ખૂબ ભોળો પડે છે અને એ રીતે હાલનું શિક્ષણ ખૂબ ખર્ચાળ બની ગયું છે, તો તે જાળકમાં પરિપક્વને ઘટવું કરવાની સૂચના કરી દિ. બ. ગાંધીએ પોતાનું વક્તવ્ય સમાપ્ત કર્યું.

શ્રી. ગાંધીના વ્યાખ્યાન પછી ગયા વર્ષના અધિવેશનના તથા આખા વર્ષ દરમિયાન ફેડરેશનના પ્રમુખ પ્રિન્સિપલ એચ. વી. હેમ્પટને એક નાનકડા પણ સુન્દર વ્યાખ્યાનમાં ફેડરેશન ગયા વર્ષમાં કરેલા કાર્યનો ખ્યાલ આપ્યો હતો. ફેડરેશનનું કામ ગયા વર્ષથી ખૂબ વધી ગયું હતું; જવાબદારી પણ તેટલા પ્રમાણમાં વધી હતી. કેંગ્રેસે પ્રધાનપદનો સ્વીકાર કર્યો પછી બધાં ખાતાંઓની માફક કેળવણીખાતામાં પણ અવનવું ચેનન જણાવા લાગ્યું હતું. આખી શિક્ષણપદ્ધતિને

મુંબઈ ઇલાકા માધ્યમિક શિક્ષક પરિષદ • સૂરત

કુટલાંક દર્શો : [૧] કેળવણીવિષયક પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકલોં પ્રિ. કે. એસ. વર્ષીય વ્યાખ્યાન આપે છે. [૨] પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકવાને પ્રિ. વર્ષીય પ્રો. ગાડગીલ, પ્રિ. દેવેશ્વર અને શ્રી. અક્કર સાથે પ્રદર્શનના મકાન તરફ જતા સાલુમ પરે છે.

[૩] પરિષદની પહેલી સેડમાં આગતઅગિતિના અધ્યક્ષ દિ. જ. ગુનીલાલ મોદિલાલ ગાંધી ચોતાનું વ્યાખ્યાન વાંચે છે.

ફેરવી નાખનાર યોજનાઓ અને સિદ્ધાંતો પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં. એ બંધાંતો અભ્યાસ કરી શિક્ષકોનું આ ફેરફારના પોતાના અભિપ્રાય વ્યક્ત કરે એ ખાસ જરૂરનું હતું. આ પછી પ્રિ. હેમ્પટને પ્રેફેસર કે. ટી. શાહની ઝોળખાણ કરાવી તેમને પરિપક્વ માંગત્રિક પ્રવચન કરવાની વિનંતિ કરી હતી.

x

પ્રેફેસર શાહે એમની વક્તવ્યકળાનો સરસ ખ્યાલ આપતી શૈલીમાં પોતાનું પ્રવચન શરૂ કર્યું. કેળવણીનો અર્થ અને ઉદ્દેશ નક્કી કરવાની આવશ્યકતા પર એમણે ખૂબ ભાર મૂક્યો. કેળવણીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ બાળકનાં વ્યક્તિત્વને નિર્વ્યાજ ખીંચવા દેવાનો હોવો જોઈએ. કેળવણી લેવાથી બાળકનું વ્યક્તિત્વ કોઈ વડીલ વ્યક્તિએ, સંસ્થાએ, સમાજે કે રાષ્ટ્રે નિર્માણ કરેલી મર્યાદા કે આકાર પ્રમાણે જ વિકાસ પામે ને સ્વરૂપ પકડે એ ચોખ્ખું નથી. અને આપણે ત્યાં તો એમ જ માય છે એટલું જ નહિ પણ એ મર્યાદા, એ આકાર પણ અનિ સંકુચિત છે. આપણી આત્માની કેળવણી બાળકોને પરદેશી સત્તાના નિમંત્રણને અનુકૂળ રહેતાં શીખવે છે એટલે સ્વતંત્ર માનસ તેમનામાં ખીંચતું જ નથી. આ એક દુર્દશા ગણાય; અને એનો ઉપાય સ્વરાજપ્રાપ્તિ સિવાય બીજો નથી.

એ પછી પ્રેફેસર શાહે શિક્ષકોને ઉદ્દેશીને એ બોલ કહ્યા હતા. ખાસ કરીને શિક્ષકોએ પોતાનું ચારિત્ર્ય નિષ્કલંક અને નિહાળ સંમતથી પર રાખવું જોઈએ. શિક્ષકોની મનોદશા પર સ્વાભાવિકપણે કરેલી ટીકાઓ જરી હોય તો દુઃખદ છે એમ જાહેર કર્યું હતું. સાચે આત્માની શિક્ષકોની આર્થિક અવદશાને પરિણામે તેમની આવી મનોદશા ગાટે સમાજ પણ ધણે અંશે જવાબદાર છે એ વાત એમણે સ્વીકારી હતી. બાળકોની સમક્ષ પોતાનું જીવન આદર્શ તરીકે રહે છે; આદર્શ સુચોગ્ય અને સુંદર હોય એ જોવાનું કામ શિક્ષકનું છે; પણ શિક્ષકને તેમ કરવાનું શક્ય બને એ જોવાનું કામ સમાજનું છે. બાળકોમાં ગુણમીની ભાવના નહિ પણ સ્વાતંત્ર્યની ધગશ પ્રગટે એ શિક્ષકોએ જોવનું છે. શિસ્તને નામે બાળકોને ભયથી ત્રાસેલાં રાખ્યાં એ એક અગમ્ય અપરાધ છે.

પ્રેફેસર શાહના લંબાણ પ્રવચન પછી નિવૃત્ત થતા પ્રમુખ પ્રિ. હેમ્પટનો આભાર મનાયો. અને તે બાદ પ્રિ. એન. એમ. શાહની પ્રિ. ગાડગીળના પ્રમુખપદે નીમવાની દરખાસ્તનો સર્વાનુમતે સ્વીકાર થતાં તેઓ તાળીઓના ગડગડાટ વચ્ચે પ્રમુખપદે બિરાજ્યા.

x

પરિપક્વના પ્રમુખપદનો પ્રો. ગાડગીળે સ્વીકાર કર્યો એ પરિપક્વ પરમ જાણ હતું. ઇંગ્લંડમાં પાંચ વર્ષ અભ્યાસ કરી હિન્દ પાઠ્ય કૃષી પછી તેઓ મુંબઈ સરકારના નાણાખાતામાં જોડ્યા બોદા પર નિમાયા હતા. પરંતુ એ આનંદ અભ્યાસી અને કેળવણીકારને ત્યાં એન ન પડ્યું અને પરિણામે સુરતની કોલેજના આચાર્યનું પદ સ્વીકારી તેઓ સુરત આવ્યા. એમના પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વથી તરત જ એમણે પ્રેફેસરો, વિદ્યાર્થીઓ અને સુરતની જાહેર જનતા પર ઊંડી છાપ પાડી. શહેરના સાંસ્કારિક જીવનમાં પણ એમનો ફાળો ધણો આગળ પડતો રહેતો તેઓ પાંચ વર્ષ અહીં રહ્યા; પણ કોલેજના તથા સોસાયટીની બીજી સંસ્થાઓના વહીવટના કાર્યમાં એમને અભ્યાસ અને સંશોધન માટે સમય મળતો નહિ. એટલે આ પદની પણ ફગાવી દઈને પૂનાના 'હિન્દ સેવા સમાજ'ના આશ્રય નીચે શરૂ થયેલ 'ગોખલે ઇન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ પોલિટીક્સ એન્ડ ઇકોનોમીક્સ'ના વડા તરીકે ગયા. અગ્રેજી બાપા પર એમનું પ્રભુત્વ અદ્ભુત છે. એમની વક્તવ્યકળા મુગ્ધ કરી મૂકે એવી છે, ગમે એવા વિષયો અર્થતાં પણ એમની વિચારસરણી ખૂબ સરળ અને સ્પષ્ટ રીતે વહી જાય

બાળાઓએ ગરબાની રમઝટ મચાવી હતી. ખીલ શાળાના વિદ્યાર્થીઓએ તથા બાલિકા સમાજે પણ આ કાર્યક્રમમાં સુંદર સાથે આપ્યો હતો. કાર્યક્રમ ખૂબ લાંબો હતો પણ પ્રેક્ષકોનો ધણો મોટો ભાગ છેવટ સુધી શાંતિથી બેસી રહ્યો હતો. તેજ એની સફળતા બતાવે છે. મંગળવારે રાત્રે સૂરતના 'હિન્દુ સ્ત્રી મંડળ'નો કાર્યક્રમ રખાયો હતો. એ બહેનોએ યેંઝા સુંદર ગરબાઓ લીધા હતા. એ ઉપરાંત બહેન કુસુમ દેસાઈનું મધુરવૃત્ત, ખાસ કરીને વૃત્તકળાની બાબતમાં સમગ્રપૂર્વક સૂચના અને દોરવણી સૂરતમાં પૂરતા પ્રમાણમાં મળી શકે એમ નથી એ વાત ધ્યાનમાં રાખતાં ધણું સફળ થયું ગણાય. બહેન નસિની જોગજોડનાં બન્ને ગીતો પણ ખૂબ સુંદર રીતે ગવાયાં હતાં. એ ગીતોની સુંદર હલક અને એ નાનકડી બાળાની નિર્ભય તરલતા ખૂબ આકર્ષક અને આશરપદ કહેવાય. બુધવારે રાત્રે શિક્ષકોનો પોતાનો કાર્યક્રમ હતો. આ પરિષદની એ પણ એક વિશિષ્ટતા ગણી શકાય. સમાજમાં પોતાની ગમે તેવી ગણના થતી હોય તો પણ સામાન્ય રીતે શિક્ષકો પોતાને માથે બદતા (*respectability*) નો આડંબરી ભાર સખીને હમેશાં ફરે છે. આ ભાર માત્ર દૂર કરીને સ્ટેજ પર પોતાનો જ કાર્યક્રમ શિક્ષકો ચોખ્ખો એ અનુભવમાં એક પ્રકારની તાઝગી રહેલી છે.

આવી પરિષદોની ઉપયોગિતા વિષે એ મત હોઈ શકે નહિ. ૧૯૨૪માં પહેલી પરિષદ બરાઈ ત્યારથી માધ્યમિક શિક્ષકોના હક અને તેમની ફરિયાદો સરકાર, યુનિવર્સિટી તેમ જ નાહર પ્રજા સમક્ષ રજૂ થતાં રહે છે પ્રોવિન્ટ કન્વેન્શનની ફરજિયાત યોજનાનો સરકારે કચેરો સ્વીકાર, મુખ્ય શિક્ષકોને યુનિવર્સિટીએ આપેલું સેનેટમાં પ્રતિનિધિત્વ, એ પરિષદની સફળતાનાં દૃષ્ટાંતો છે, અને એ પરથી હવે સેનેટમાં શિક્ષકોને પણ સ્થાન મળશે એમ આશા રાખવી વધારે પડતી નથી.

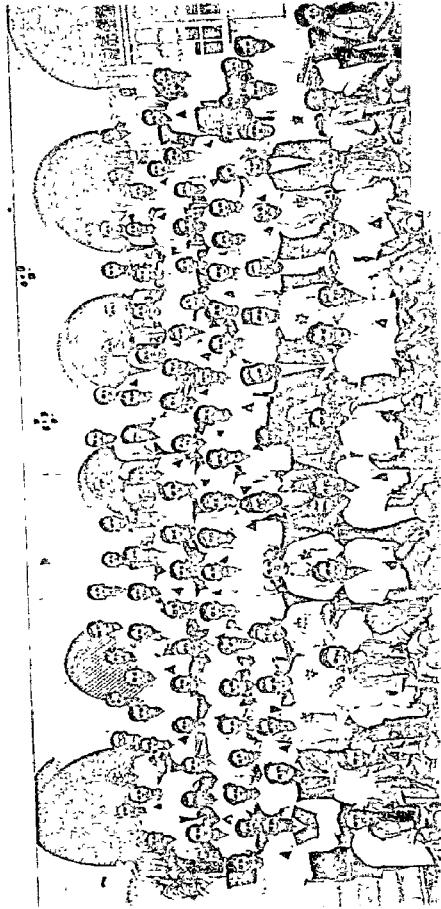
પરંતુ આ ઉપયોગિતાના સ્વીકારની સાથે પરિષદની આખી કાર્યવાહીમાં રહેલો અવાસ્તવિકતાનો અંશ પણ સ્વીકારી લેવો જોઈએ. શ્રી. બીસે અને શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદીનાં ટૂંકાં પ્રવચનોને બાદ કરતાં પરિષદમાં ચાલેલી બધી ચર્ચામાં સામાન્ય પ્રકારનું પુસ્તકિયાપણું સ્પષ્ટ જણાઈ આવતું હતું. આટલા બધા નિદાન કેળવણીકારો અને અનુભવી મુખ્ય શિક્ષકો તરફથી પરિષદને જે મળ્યું તે જેમને માધ્યમિક શિક્ષણ સાથે સીધો સંબંધ છે જ નહિ અને જેમનું બધું ધ્યાન Post-graduate અભ્યાસક્રમ પાછળ રહેલું છે એવા શ્રી. ગાડગીળના વિચારપ્રેરક વ્યાખ્યાનો આજળ નહવું લાગે છે. શ્રી. ગાડગીળનો આભાર માનતાં શ્રી. જળવંતરાય ઠાકોરને પણ શિક્ષકોએ બતાવેલી અસ્પષ્ટ વિચારસરણી, એમના શબ્દોમાં કહીએ તો muddled headedness, અને પ્રમુખ સાહેબના સ્પષ્ટ અને સુરેખ મંતવ્યો વચ્ચેનો તીવ્રપણે જણાઈ આવતો તફાવત સ્વીકારવો પડ્યો હતો. દરેક શિક્ષક સારી કેળવણી પામેલો હોઈ એને પૂરતી તક મળે તો સમૂદા કેળવણીવિષયક જ્ઞાન-Educational thought-માં ફાળો આપી શકે; પણ જીવનનિર્વાહની જટિલ ગૂંથમાંથી તે પરવારનો નથી ને પરિણામે આપણને તેની પાસેથી વર્ગના કાર્ય સિવાય કંઈ જ મળતું નથી.

છેવટે એક સૂચના અરથાને નહિ ગણાય. અખિલ હિન્દના શિક્ષકોના મહામંડળ (ફેડરેશન)માં કાયમી પ્રમુખની યોજના છે. પ્રેક્ટિસર શેશાદ્રી એ પદ પર હાલમાં બિરાજે છે. અધિવેશનના પ્રમુખ પ્રતિવર્ષ બદલાય પણ વર્ષ દરમિયાન ફેડરેશનનો પહોંચત કરનાર પ્રમુખ તો કાયમી પ્રમુખ જ હોય એવી યોજના આપણા ઇલાકાના ફેડરેશનમાં પણ થવાની જરૂર છે. અને જો એ પદ સ્વીકારવાને માટે આપણે પ્રિન્સિપલ ગાડગીળને સમગ્રવી શેષાયે તો આપણી સંસ્થાનું બવિધ્ય બિનજી છે એમ કહી શકાય.

મુંબઈ ઇલાકા માધ્યમિક શિક્ષકપરિષદ • સુરત

શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓનું સ્વયંસેવક દળ

[જેમણે રાત્રિન ભારે જહેમત ઉઠાવી પરિષદની આમુલ્ય સેવા ળગતી હતી.]

માંગલિક પ્રવચન

[સુરતની પરિપદની હૃદયપાટન ક્રિયા કરતી વેળાએ પ્રો. ખુશાલ તત્ત્વકશી શાહે આપેલા બ્યાખ્યાનનું ભાષાંતર શ્રી. રણછોડદાસ મહેતાએ આપણા સામયિક માટે કર્યું છે તે નીચે ઉતાર્યું છે.]

મારા આપણું માટે યોગ્ય વિષયનો વિચાર કરતાં આજની ઊગતી પ્રગ્ન તેમ જ શિક્ષક વર્ગ માટે એ મહત્ત્વના પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થયા. લોકકેળવણી શા માટે ? અને કેવી રીતે ? એ બે પ્રશ્નોનો જવાબ મેળવવામાં તમારી સૌની સમગ્રશુદ્ધિ મારા કરતાં વધારે ઉત્તમતર નીવડે એ હું જાણું છું. તમારી ચર્ચાઓ દરમિયાન એ મુળભૂત પ્રશ્નોની તમે ખૂબ છણાવટ કરવાના છો એવો મને વહેમ જાય છે; છતાં એક ગદારના માણસની દૃષ્ટિએ એ બે પ્રશ્નોનો સાધારણ ખ્યાલ મને તમારી સમક્ષ રજૂ કરવા દો. આપણી કેળવણીના રાષ્ટ્રીય સૂત્ર [National Code of Education] માં ચોક્કસ રીતે સમાવી શકાય તે માટે લોક-કેળવણીનો પ્રકાર, એના હેતુ અને ધ્યેય દર્શાવતી ચોક્કસ વિચારેલી અને ઘડી કાઢેલી પ્રભાવશીલ રૂપરેખાની ખાસ અમત્ય છે. લોકોમાં જેમનું ચક્રણ છે તેમના તરંગો અને મતાગ્રહો સંતોષવા માટે યના પ્રયોગોથી ઊગતી પ્રગ્નને તેમ જ દેશને જવાવવા એવા ચોક્કસ સૂત્રની ખાસ આવશ્યકતા છે એમ મારું માનવું છે. લોકકેળવણી એ સામાજિક પ્રશ્ન છે; એ ફક્ત આજની ઊગતી પ્રગ્ન પર અસર નથી કરતી; ભાવિ પ્રગ્ન પર પણ એનો પ્રભાવ પડે છે; એથી જ આપણી રાષ્ટ્રીય કેળવણીની પદ્ધતિના હેતુઓ દર્શાવવા આપણે ખૂબ ચીવટાઈ રાખવી જોઈએ. એ વિષય અંગે દેશને સંતોષકારક રીતે દેવવણી આપવા આ પરિપદ સિવાય કોઈ વ્યક્તિ કે મંડળ યોગ્ય હોય એમ હું જાણુનો નથી. એ વિષય અંગે હું કોઈ પણ વિચારો રજૂ કરું તે ફક્ત સૂચના રૂપે છે તે યાદ રાખશો.

વ્યક્તિની આંતરિક શક્તિઓની ખીલવણી થાય, પોતાની શક્તિઓનું એને દર્શન થાય, યોગ્ય પદ્ધતિઓથી એ શક્તિ કેળવાય અને પ્રગટ થયેલી શક્તિને વેગ મળે એ જ ખરી કેળવણીનો હેતુ હોવો જોઈએ એમ મારું ધારવું છે. વ્યક્તિની આજન્મ શક્તિઓનો સર્વોચ્ચ વિકાસ એ જ કેળવણી, ખીજું કંઈ નહિ.

પ્લેટોના સમયથી કેળવણીનું ધ્યેય સ્તીકારણું છે કે “જેને માટે તેણે યોગ્ય છે તેવાં જ્ઞાનંદો અને સંપૂર્ણતા તેમનાં શરીર તેમ જ આત્મામાં ખીલવવાં.” કેળવણેલો પુરુષ સમાજમાં પોતાને યોગ્ય સ્થાન ખેળી કાઢવા શક્તિમાન થાય, પોતામાં જે સર્વોત્તમ છે તેનો આધિર્ભાવ કરવાની દરેક તક મેળવે, અને જે સમાજમાં એ રહે છે તે દરે છે તેની પ્રગતિ સાધવામાં મદદરૂપ થાય, એ જ કેળવણીના હેતુઓ હોઈ શકે.

આજની કેળવણી પદ્ધતિ સામેની મુખ્ય ફરિયાદથી તમે વાકેફ છો; જીવનક્રમમાં પોતાનું યોગ્ય સ્થાન મેળવવા આજના કેળવણીના સ્ત્રીપુરુષો નિષ્પન્ન નીવડ્યા છે; આજની કેળવણીએ આપણી સમાજરચનામાં જેનો જરા પણ મેળ ન ખાય એવા માણસો ઉત્પન્ન કર્યા છે. પોતાને આપરૂપ, પાડોશીને ભારરૂપ, બેકાર, નકામ, અયોગ્ય અને અસંતોષી જતોથી આજનું હિંદ સમૃદ્ધ

છે! પરદેશી પદ્ધતિના એ મૂળ હુપ્પણને ભરમીભૂત કરે એવી રીતે આપણી લોકકેળવણીમાં ફેરફાર થવાની અનિવાર્ય જરૂર છે.

x

કેળવણી કેવી રીતે? એ પ્રશ્નનો ઉકેલ નિષ્ણાતો કરી શકે એ હું જાણું છું. મારાં કરતા તમારી સમગ્ર બુદ્ધિ એના ઉકેલ માટે વધારે લાયક છે એ હું નિર્દોષપણે સ્વીકારી લઉં છું છતાં એ અંગે પણ એવણુ સૂચના તમારી વિચારણા માટે હું રજૂ કરીશ. લોકકેળવણી માટે મુખ્ય સાધન શિક્ષક છે; મુખ્ય સંસ્થા શાળા છે; ને તેનો તાત્કાલિક લાભ ઉદાયનાર ઊગતી પ્રજા છે. એક સામાજિક ફરજ તરીકે લોકકેળવણી આપવી હોય તો શિક્ષક પોતાના કાર્ય માટે યોગ્ય રીતે લાયક બનવો જોઈએ; અને પોતાની ફરજ બજાવતાં એને અંતરાયો ન નડતાં યોગ્ય રક્ષણ મળવું જોઈએ. લોકકેળવણીનું મુખ્ય ધ્યેય પાર પાડવું હોય તો શાળાને કેન્દ્રરૂપે રાખવી જોઈએ; ને સમાજ શાળામાં કેન્દ્રિત થવો જોઈએ આ કેળવણીની પદ્ધતિમાંથી હિંદની નવી પ્રજાએ પૂરેપૂરો લાભ લેવો હોય તો, સ્વાનુભવથી પોતાનો આધિકાર મેળવવા, સ્વદર્શન કરવા અને પોતાના જીવન કાર્યદ્વારા પોતાની જાતને વ્યક્ત કરવાની એને દરેકે દરેક તક આપવી જોઈએ.

એ માટે શિક્ષકનો મોબલો, સ્થાન, એના હકો, એની ફરજો અને જવાબદારીઓ ચોક્કસ ધોરણ પર મૂકવા હું ઇચ્છું છું; અને એ અંગે જરૂર જણાય તો દેશની મોટામાં મોટી સત્તાને હાથે ધરાવેલો એક રાષ્ટ્રીય હકપત્રક [National Charter] પણ માણું. હિંદમાં પ્રાચીન કાળમાં શિક્ષક “ગુરુ” તરીકે પુજાતો હતો, એ ફક્ત મોટા, વડીલ કે વધારે અનુભવી નહોતો ગણાતો; એ હતો ભોગિયો, મિત્ર અને ફિલસૂફ. એનું કાર્ય વ્યક્તિને મુક્તિને માર્ગે સ્વદર્શનને રસ્તે અને આત્મ-માનના પ્રદેશમાં દોરવવાનું હતું. એક જૂની કડી યાદ આવે છે :

ગુરુ, ગોવિંદ, દોનો ખડે, કીસકો લાણું પાય,

બલિહારી ગુરુદેવકી, જિને ગોવિંદ દિયો પતાય.

આને તો વ્યવહારમાં શિક્ષક એક હલકી કોટિની વ્યક્તિ [Pariah] છે; અથવા વધારેમાં વધારે એ એક બાહુતી જીવ છે; એ પોતાના શિષ્યોતો કે તેમના માયાપોતો ભોમિયો કે મિત્ર નથી રહ્યો; તે સર્વોંશે પરાવર્તણી બન્યો છે; પોતાની જાતને આગળ લાવવાને તે પોતાનાં શક્તિ, સમય અને અનુભવ યુક્તિપ્રયુક્તિ રચવામાં ખર્ચાં કાઢે છે. હું એમ ઇચ્છું છું કે શિક્ષક આવી ગુલામી મનોદશામાંથી મુક્ત થાય, ને નવી પ્રજાના ઘડતરમાં પોતાનો ફાળો આપે. પરદેશી નોકરશાહીના માત્ર બાહુતી નોકર ન રહેતાં, જેણે આપણી આખી પ્રજાને ગુલામી દશામાં સંપડાવી છે, જેણે આપણી ઇચ્છાઓ કુટિત કરી છે અને મહત્વાકાંક્ષાઓને શૂંંગળાવી મારી છે તે શાસનપદ્ધતિના માત્ર હથિયારરૂપ ન બનતાં, શિક્ષક એક જ્ઞાની ભોગિયો, અનુભવી મિત્ર અને સહાનુભૂત ધરાવતો સમજી નેતા બને એમ હું ઇચ્છું છું. દુઃખ, જૂખમરાથી તે સંરક્ષિત રહે અને નીચ કાવાદવાથી તે પર રહે એવી મારી માગણી છે.

એ સ્થિતિ એ પ્રાપ્ત કરી શકે તે માટે એને નીચેની પાંહેધરીઓ આપવાની હું બલામણુ કરું :

[૧] જે સમાજમાં એને રહેવાનું છે તેના ધોરણ પ્રમાણે વાજખી સુખસગવડમાં પોતાનું જીવન ટકાવવા તેને યોગ્ય વેતન મળવું જોઈએ. [૨] પોતાના ધંધામાં જગ્યા મળ્યા પછી એ તેનું કામ સંતોષકારક લાગે તો પોતાની નોકરીના સ્થાયીપણા વિષે તેને ખાતરી મળવી જોઈએ. કોઈ પણ

રાજદારી પદની ધૂનનો એ ભોગ ન બનવો જોઈએ. [૩] અભ્યાસ, પ્રયોગ અને આત્મવિકાસ કરવાની એને તક સાંપડવી જોઈએ. [૪] વિચાર, વાણી અને વર્તનનું સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય એને મળવું જોઈએ. [૫] જે લોકોમાં એ કાર્ય કરે તેમાં એને પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન મળવું જોઈએ.

તમે સમગ્ર શકશો કે શિક્ષકો માટે આને મેં મૂળભૂત હકો ગણ્યા છે. શિક્ષકોના રાષ્ટ્રીય હકપત્રમાં એને કાયદાએ દાખલ કરવાની હું માગણી કરું અને દેશની મોટામાં મોટી ધારસભા પાસે એનો નિષ્પિપુરઃસર સ્વીકાર કરાવું. આમાંના એકેએક હકો પર વિગતવાર વિચારણા થઈ શકે છે ને ઘણી બાબતો જિનેરી શકાય એમ છે-મારી રજૂ કરેલી યોજના તો ફક્ત સારરૂપે છે. આ પ્રસંગે મારે વિગતમાં ઉતરવાનું ન હોય; પણ તમારી પરિવદ મારી આ સૂચના ઉપાડી લેવાનું ચૂકશે નહિ એવી હું આશા રાખું છું. જે હકપત્રની વાત મેં રજૂ કરી છે તે મેળવવા તમારા હકો, જવાબદારીઓ અને ફરતોનો તમે વિગતે વિચાર કરશો નેથી એનો પાયો કાળજીપૂર્વક રચી શકાય. ભાદૂતી માણસ મરીને તમે નતનજીવનના માન્ય પયગંચર, ભોમિયા અને નેતા બનો એવી રીતે એ પ્રયત્નો તમે જોડે લાવો એવી મારી શિક્ષકો પાસે માગણી છે.

રાષ્ટ્રીય હકપત્રમાં દાખલ કરવાના હકોના નમૂના જે મેં દર્શાવ્યા તે ગિનશરતી અને જડ ન હોવા જોઈએ. એ હકોની સાથે સાથે એજ ખરડામાં શિક્ષકોની ફરતો અને જવાબદારીઓનો પણ સમાવેશ થવો જોઈએ. મને ભય છે કે મોટે ભાગે આ બાબત પર દુર્લક્ષ અપાધું છે. શિક્ષકોનો ધંધો કરનારાઓએ પોતાનું કાર્ય બજાવવા શિક્ષકની દૃષ્ટિએ હકોને કાયદાએ ફેરવવા ચત્રો કર્યા છે એમ મેં સાંભળ્યું છે, પણ એની સાથે પોતાની જવાબદારીઓ રહેલી છે એવું અરુપ્પ સૂચન થતું પણ સાંભળ્યું નથી. એ જવાબદારીઓના દાખલા તરીકે હું યાદ દેવડાવું છું કે પોતાને શોભા આપે ને સમાજને લાભદાયી થઈ પડે એવી રીતે પોતાનું કામ કરવાની લાયકાત મેળવ્યા વગર કોઈ પણ વ્યક્તિને શિક્ષકના ધંધામાં દાખલ થવા દેવી ન જોઈએ. એ લાયકાતનું પ્રમાણ શું હોવું જોઈએ તે હું રજૂ નહિ કરું. ખરડાના એ ભાગની સવિસ્તર વિચારણા સમય દૃષ્ટિએ તમારે કરવાની રહી અને મને ખાતરી છે કે તમે એ યોગ્ય સમયમાં કરશો જ.

શિક્ષકના ધંધામાં પ્રવેશ મેળવવા માટેની લાયકાતો પર અતિશય ભાર મૂકવામાં આવે તો કદાચ એ 'ધંધામંડળ' [Trade Union] નું સ્વરૂપ પકડે; પણ હું કોઈ રાષ્ટ્રીય ગભરાઈ એવો નથી. કોઈ પણ ધંધાની માફક શિક્ષકનો ધંધો પોતાના હકોનું રક્ષણ કરવાને તથા અદા કરવાને વ્યવસ્થિત મંડળ રચે તેમાં નાનગ છે એમ હું માનતો નથી. શિક્ષકના ધંધામાં દાખલ થવાની પ્રાથમિક જરૂરિયાત તરીકે અમુક લાયકાત પર ભાર મૂકવાથી આજના સાહસ ખેડનારાઓ કે જાંત્રવેલોને બદલે દેશને તાલીમ પામેલા અને પ્રમાણુપત્ર ધરાવનાર યોગ્ય શિક્ષકો મળશે; અને એથી શિક્ષકોને જે હકો, ગોલ્મો અને માન માટે બાંહેધરી આપવા વિષે મેં સૂચના કરી છે તે આપવાથી સમાજ પર વધારે બોલો નહિ આવી પડે.

શિક્ષકજગતમાં પૂરતી લાયકાત પર ભાર મૂકવા સાથે ધંધામાં અમુક વિભાગો પણ દાખલ થશે. જુદી જુદી લાયકાતો પ્રમાણે વિભાગ પડશે, વળી શિક્ષણના વ્યવસાય અંગે જુદા જુદા ખાતાઓ માટેની જોઈતી લાયકાત અને શક્તિ પ્રમાણે વિભાગો પડશે, પણ તેથી ધંધાના સંગઠનમાં તેની યોગ્ય વ્યવસ્થામાં અને તેના સભ્યોની મૂળ સામ્યતામાં વિશેષ નહિ

પડે. અંતર્ગત જીતિ અને શક્તિ અનુસાર શિક્ષકોમાં કામની વહેંચણી, ખાસ કરીને આ દેશમાં, સ્ત્રી અને પુરુષ શિક્ષકોનો એક વધુ વિભાગ સૂચવે છે. પશ્ચિમના દેશોમાં આલમદિરો અને પ્રાથમિક શાળાના પ્રારંભિક વિભાગો ખાસ તાલીમ પામેલી લાયકાતવાળી શિક્ષિકાઓનો ઇન્કારો થઈ પડ્યા છે એ ગણ્યકારેને કહેવાનું ન હોય. કુદરતી રીતે આલમનસની સમજણ સ્ત્રીને મન સહજ છે; બાળકો તરફ સ્ત્રીને કુદરતી લાગણી રહે છે, એથી બાળકમાંથી ઉત્તમોત્તમ તત્ત્વ બહાર કાઢવા પુરુષ કરતાં સ્ત્રી વધારે લાયક છે. હિંદમાં પણ એજ પ્રમાણે વિશેષતા સ્ત્રી પરત્વે રહે એમ હું તો ધ્રુવું, પણ એ કાર્ય માટે આપણી પાસે તાલીમ પામેલી લાયકાત ધરાવતી સ્ત્રીશિક્ષિકાઓ " ધણી ઓછી છે એનું" મને લાગ છે; એ ખોટ પૂરી પાડવા આપણે વર્ષો સુધી રાહ જોવી પડશે.

આ વિગતોનો વિષય છે એમ તમે ગણો છતાં એક પણ અપવાદ વગર મારે આગ્રહપૂર્વક કહેવું જોઈએ કે શિક્ષકોએ અ-સામાજિક ચળવળોમાં ભાગ ન લેવો જોઈએ. અથવા તો સ્થાપિત ક્રમને ઊધસાવી નાખનારી ચળવળોમાં તેણે પડવું ન જોઈએ. હું સ્થાપિત સંસ્થાઓનો એકો નથી, આજની અન્યાયી ચૂસણુનીતિવાળી વૈયક્તિક સંસ્કૃતિને હું ટેકા આપું એમ નથી. ખુસ્લા દરિયા પર આપણું નાવ હંકારવા શિક્ષકની લાયકાત ઓછી અગત્ય ધરાવે છે એવું વધણુ બતાવવા હું માંગતો નથી. ક્રાંતિકારી કે અ-સામાજિક ચળવળોમાં ભાગ ન લેવાનું હું બ્યારે શિક્ષકો માટે ધ્રુવું છું, ત્યારે હું જાણે નૂતન વિચારોના મૂળ ઝરાનેજ રોકી દેતો હોઉં એમ જણાય છે. પણ હું એ જોખમ જરૂર ખેડું છું. સમજનો શિક્ષક ક્રાંતિના વખતમાં ગૂંચવાય તેના કરતાં હું એ જોખમ ખેડવું હું વધારે બહેતર ગણું છું. જરૂરી અને ઇચ્છાસ્પદ ક્રાંતિની ચળવળમાં સક્રિય ભાગ લેવા કરતાં શાંત વાતાવરણમાં પોતાના શિષ્યોને નવી દૃષ્ટિ તરફ ટેવવાનો માનવજગતની પ્રગતિમાં ફાળો આપવાનો, નવા વિચારોને આગળ ધપાવવાનો, નવા મંતવ્યોના આગનને ઉત્તેજન આપવાનો અને નવી જીવનપ્રણાલિકાઓને રજૂ કરવાનો શિક્ષકનો પ્રયત્ન વધારે શુભ છે.

જે જુસ્સાથી ઉપરની જવાબદારી રજૂ કરવામાં આવી છે તે સ્વીકારાય તો શિક્ષક પર વ્યક્તિ તરીકે તેમજ ધંધાર્થી તરીકે એક બીજી જવાબદારી હું મૂકવા માંડું છું. તે ફક્ત ઉપરની જવાબદારીના પરિણામ રૂપે જ છે. નિર્દોષ જીવન ગાળવાની શિક્ષકની ફરજ છે; એણે તો સમાજમાં જીવન આદર્શ રજૂ કરવાનો છે; એના તરફ કોઈ પણ ફરિયાદ, વહેમ, કે અવિશ્વાસની લાગણી ન હોવી જોઈએ. પોતાના ધંધાને લીધે શિક્ષક અચૂક એક કાચગૃહમાં રહે છે. બધા નિરીક્ષકો એના તરફ લક્ષ રાખે છે અને દરેક જણુ એના તરફ ટીકાની દૃષ્ટિએ નિહાળે છે. એણે યાદ રાખવું જોઈએ કે એના દરેક શિષ્ય, તેના ગાળાપો ને તેમના મિત્રો, બધેકે સારા સમાજનું જેના તરફ લક્ષ છે એવી એક વ્યક્તિ પરત્વે સૌ કોઈ જાણુએ અજાણુએ ટીકાદૃષ્ટિ રાખે છે. જ્યાં સુધી વ્યક્તિ પોતાની જાહેર દરજે સંતોષકારક રીતે અદા કરે છે ત્યાં સુધી એના ખાનગી જીવન સાથે જાહેર જનતાને કંઈ નિસંબત નથી એ સૂત્ર શિક્ષકના વ્યવસાયમાં રોકાએલા માટે વાજબી નથી. તંમને યાદ હશે કે મેં શિક્ષક માટે વિચારસ્વાતંત્ર્ય, મતસ્વાતંત્ર્ય અને સંઘસ્વાતંત્ર્યની હિમાયત કરી છે. કાચગૃહે હકની વાત રહે છે ત્યાં સુધી શિક્ષકનું સ્થાન સુરક્ષિત છે એવી ખાતરી આપવામાં આવી છે. પરંતુ સાથે સાથે એની એટલી જવાબદારી રહે છે કે એનું વર્તન એવું હોવું જોઈએ કે જેથી જે લોકોમાં એ કાર્ય કરે છે તે એની સહૃદયતા માટે શક રાખે નહિ, એના જીવનની પવિત્રતા માટે આશંકા ન ઊઠાવે કે એના વ્યવહારમાં એની અંગત પ્રમાણિકતા માટે વહેમાય નહિ. એક અચોક્કસ જવાબદારીનું હું

મન કરી રહ્યો છું એમ મને લાગે છે; પણ જે મુદ્દાની વાત રજૂ કરું છું એ તમને માન્ય હોય તો એને વધારે ચોક્કસ અને સચોટ કરવાનું કામ તમને સોંપું છું.

પોતાના દૈનિક જીવનક્રમમાં શિક્ષકે ગંભીર, સત્યમાની, સહૃદયી, મહેનતુ, વ્યવસ્થિત અને નિયમિત બનવાનું છે એ કહેવાની બાબતે જ નરર હોય. છતાં બ્યારે એ શિક્ષક ચોક્કસ સ્થાન બોગની શક્યે ત્યારે પોતાના શિષ્યો સાથે, તેમના માયાપો સાથે અને તેમના મિત્રો સાથે કેવો સંબંધ રાખશે એનો પૂરતો ખ્યાલ પ્રકાશમાં આવતો નથી. શિષ્યો અને તેમના માયાપોના, શા હકો શિક્ષક પરતે છે કે શિક્ષકોની શી ફરજો તેમના તરફ છે એનું વર્ણન કરી તમારો સમય નહિ લઉં; જેમ શિક્ષકોને ખાસ હકો આપવાની અગત્ય જણાય છે તે જ મુજબ શિક્ષક સંબંધે શિષ્યોના તેમ જ સમાજના ખાસ હકો બાળકોના રાષ્ટ્રીય હકપત્રમાં દાખલ કરવાની જરૂર છે. બગતી પ્રગ્ને ઉછેરવાના કાર્ય માટે શિક્ષક રોકાઓ છે તે શિક્ષક હંમેશા સ્મરણમાં રાખવાનું છે. શિક્ષક યાદ રાખવાનું છે કે હિંદ જે બગતી પ્રગ્ની આશા રાખે છે તે પ્રગ્ન ગુણોની પ્રગ્ન નહિ હશે કે તે નરમ આશાકિત સેવકો નહિ હશે; પરંતુ તે સ્વતંત્ર, સ્વમાની, સ્વરોજવાદી શહેરીઓ હશે, જેમનું વ્યક્તિત્વ, વક્ષણ અને સાદસ શિક્ષકે જોઈતા દરેક સાધનોથી ખીલવવાનું છે. આરંભના વર્ષોથી જ બાળકો હિંદમાં જીવનની નવી પરિસ્થિતિથી વાકેફ રહે, નવી સંસ્થાઓ જે યોગ્ય વખતમાં સ્થપાશે તેને કાર્ય કરશે તેને બાળકો સમજે, જે નવી સ્વતંત્રતા આપણને વારસામાં મળશે તેને પૂરેપૂરી રીતે ને સફળ રીત બાળકો બોગવે, તે માટે આજસુધી કારખાનારૂપે રહેલી શાળાઓ બદલાવી જોઈશે. બ્યાં આજસુધી નમ્ર, આશાકિત, ગુલામ પ્રગ્ન, અને પરદેશી સરાના દસાલો ઉત્પન્ન થતા હતા, તે શાળાઓ સ્વમાની, સ્વતંત્ર, સ્વરોજવાદી શહેરીઓની ઉત્પાદક બનશે. વિચાર, વાણી કે વર્તન અંગેની વિદ્યાર્થીની સ્વતંત્ર લાગણીઓ શિક્ષકે દાખી નહિ દેવી જોઈએ; પરંતુ કોઈ પણ વખતે મળતી તકનો લાભ લઈ શાળા-જીવનમાં એવી વૃત્તિઓને ખીલવવી જોઈએ; અને આગતી કાલના બગતા શહેરીઓમાં સ્વાતંત્ર્ય-પ્રેમ અને સ્વ-દર્શનની લાગણીઓને ઉત્તેજી જોઈએ. એવી સંસ્થાઓની વ્યવસ્થિત ક્રિયા માટે તેમ જ નવા આદર્શો સમગ્ર્ય એ ખાતર શિક્ષકે શિષ્યને દોરવા પોતાનો ફાળો આપવો જોઈએ. મારી નજરે શિક્ષકોના હકો માત્રક વિદ્યાર્થીના હકો પણ સંબાળપૂર્વક એક કાયદારૂપે સ્વીકારવા જોઈએ, દાખલા તરીકે શાળાજીવનમાં શિક્ષા (દંડ) ને ક્યું સ્થાન હોતું જોઈએ તેની ફરી વિચારણા થવાની જરૂર છે. જે શિક્ષક જૂની ઢબનો છે અને માને છે કે “ સોડી વાગે ચમચમ ને વિદ્યા આવે ધમધમ ” તેણે પોતાની દૃષ્ટિ બદલવાની જરૂર છે-મસ્તીખોર, પછાત કે ખોડખાંપણવાળા બાળક તરફનું શિક્ષકનું વર્તન પણ બદલાવું જોઈશે.

આ રીતે રૂપાંતર થતાં, શિક્ષણનો વ્યવસાય ને તેનો લાભ ઉઠાવનારા શિષ્યો સામાજિક જીવનક્રમમાં આપોઆપ નૂતન સ્થાન લેશે. સતત વૃદ્ધિ પામતા વર્તુલમાં વિચારો તેમ જ શક્તિનો પ્રવાહ રેલાવતી શાળાઓ સામાજિક જીવનમાં નવું કેન્દ્રસ્થાન બનશે; ખબરો, મતો અને વાતોનો વિનિયમ કરવા મામવારીઓ માટે એ નવી શાળાઓ સમાગ્રહો બનશે. આપણી આશાઓ, આદર્શો, ઇચ્છાઓ અને મહત્વાકાંક્ષાઓનું સ્મરણ-ચંદ બનવાને બદલે આપણી શાળાઓ ચાકી-ચુગલીનું સ્થાન બને તો તે મને પસંદ આવશે. ગમે તેમ પણ એને નવી જોરદાર શક્તિ

દર્શનની ઉપયોગિતા

[તા. ૧૬ મી ઓક્ટોબર ૧૯૩૮ને દિને માધ્યમિક શિક્ષક પરિષદને અંગે ચોક્કસ કેળવણી વિષયક પ્રદર્શનની ઉદ્દાત્તનક્રિયા કરતાં કોલ્કાત્તુરની ટીચર્સ' કોલેજના આચાર્ય શ્રી. કૃષ્ણલાલ સુરજરામ વધીએ આપેલા વ્યાખ્યાનનું શ્રી. હરિભાઈ દેસાઈ એ કરેલું લાપાંતર નીચે ઉત્તાયું છે.]

આજનું કાર્ય આનંદજનક છે, અને એ કાર્યની વિધિ માટે આમંત્રણ આપવા બદલ પરિષદના સંયોજકોનો હું આભાર માનું છું. કેળવણીપ્રદર્શનનું કામ ભારે જહેમતદારીનું છે, અને એ કાર્ય હાથ ધરવા બદલ હું તેમને મારાં અભિનંદન આપું છું. પ્રદર્શન બરવા માટે-પછી તે કેળવણીવિષયક પ્રદર્શન હોય, ઔદ્યોગિક પ્રદર્શન હોય કે ખેતીવાડી કે ઇતર વિષયને લગતું હોય-મારે પૂર્વશ્રમની જરૂર રહે છે અને તે માટે દૂર આવેલી તેમજ નજીકની કેટલીયે વ્યક્તિ અને સ્થાને એકત્રિતપણે કામ કરવું પડે છે. આને લીધે જ પરિષદ યોજવા કરતાં પ્રદર્શન યોજવાનું ભારે કપરું મનાય છે. પરિષદ અંગે વિચારકો અને વક્તાઓની જરૂર રહે છે; પણ પ્રદર્શન વિચારકો ઉપરાંત વક્તાઓ કરતાં મળતી મુશ્કેલ એવી કાર્યપરાયણ વ્યક્તિઓ જોઈએ છે.

જેઓનું કાર્ય ઊગતી પ્રાજ્ઞે રોજ રોજ કેળવણી આપવાનું છે એવા શિક્ષકો માટે તો વણીવિષયક પ્રદર્શનો ભારે લાભની વસ્તુ ગણાય. પોતાના જ ક્ષેત્રમાં કામ કરતા અન્યોની કૃતિ તેમજ કાર્ય સાથે પોતાની કૃતિ અને કાર્યની સરખામણી કરી, એ સરખામણીમાંથી પોતાની ખામી તારવી તેને સુધારવાના ઉપાય શોધવાની એમાંથી તેઓને તક મળે છે. પ્રત્યક્ષ તે પ્રમાણુ. શિક્ષકોને જે જ્ઞાન વડા શિક્ષકો કે નિરીક્ષકો તરફથી સૂચનાકારા મળે યા તો કેળવણીને લગતાં લખાએલાં પુસ્તકોમાંથી તેને કાંઈ ઉપસંધ થાય, તે કરતાં આવા પ્રદર્શનમાં મુકાએલા શાળામાં થએલા કામના પ્રત્યક્ષ નમૂના જોવાથી તેને વધારે ચિરસ્થાયી જ્ઞાન મળે છે. અને મારા મત પ્રમાણે તો શિક્ષકો માટે કેળવણીપરિષદો કરતાં કેળવણીપ્રદર્શન જ વધારે લાભજનક છે.

વર્ધા યોજનાએ હમણાં હમણાં લોકોનું પુષ્કળ ધ્યાન ખેંચ્યું છે, અને તે આધુનિક પુસ્તકિયા પ્રયાને બદલે કાર્યદ્વારા શિક્ષણની વિમાયત કરે છે. જૂની પરંપરાગત પ્રથા અને ક્રિયાભિમુખ પ્રથા વચ્ચે જે ફેર હતો તે જ ફેર ઉપલી એ પ્રથામાં છે. ડૉ. કિશોરકૃષ્ણના સમ્બોધનાં કહીએ તો પરંપરાગત પ્રથા શિક્ષણ માટે નિયત થએલા વિષયની મર્યાદામાં જ પર્ચાયત છે. તે વિષયનો અભ્યાસ એ એનું પ્રધાન અંગ. વાણ્યું એટલે પોતાનું કરવું કે જેથી બ્યારે પાછી તેની ગાંઠ થાય ત્યારે અસહ સ્વરૂપમાં તે આપી શકાય. આ જાતની કેળવણી તે બહારથી લાદેલી કેળવણી છે. તેમાં સ્વયંવિકાસ કે સ્વયંનિયંત્રણ જેવું કશું નથી બ્યારે ક્રિયાભિમુખ પ્રથામાં જાણકોનો અંદરથી આપમેળે વધુ અને વધુ વિકાસ થતો રહે છે, અને પોતાની શક્તિઓનું સર્વ નિયંત્રણ તે જાને કરે છે. પરંપરાગત પ્રથામાં જાણકે શું શીખવું તે શિક્ષક આગળથી નક્કી કરતો, અને તે એક પેઢીથી બીજી પેઢી ચાલી જતું. એ કેવળ નિષ્ક્રિય પ્રથા હતી; અને રિવાજ કે સત્તાના મુત્ત પર રચાયેલી હતી. બ્યારે એથી ઊંચું ક્રિયાભિમુખ પ્રથાનું મૂળ લોકજનગતિ કે વધતી જતી સંસ્કૃતિમાં છે. અને તેનો હેતુ વિચારપૂર્વકના અભ્યાસથી ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચતિ સાધવાનો છે. વર્ધા યોજના પ્રમાણે જો તેનો બરાબર અમલ કરવામાં આવે તો વર્ગમાં જાણકો નિષ્ક્રિય નહિ પણ પ્રવ્રત જોવામાં આવે અને એક સામગ્રી ખેસી લાગલાગટ શિક્ષકોના પાઠ કે ભાષણ સાંભળતાં તેમને જોવાને બદલે તેઓ છૂટાછૂટાં કે નાનાનાના સમૂહમાં કંઈ કંઈ કાર્યમાં સેકાર્થ આપમેળે જ્ઞાન લેતાં જોવામાં આવે અને બ્યારે એ જાનની પ્રથાનો તમામ શાળાઓમાં સાર્વત્રિક સ્વીકાર થાય ત્યારે આજના જેવા પ્રસંગે વિચાર્યોના કામના નમૂનાઓથી પ્રદર્શન બિમરાર્થ રહે. હાલ તો શાળાઓમાં વ્યવહારોપયોગી કામનો અભાવ હોવાથી જાહુ જ જૂજ શાળાઓમાં તેવું કામ થતું જોવામાં આવે છે, અને તેવી જૂજ શાળાઓ પોતાના કામના નમૂના પ્રદર્શનો માટે મોકલી શકે છે. આપણે આશા રાખીએ કે આ રિથિનિ જલદી રજો, અને કેળવણીની સંતોષકારક પ્રથા અસ્તિત્વમાં આવે. આ ઉપરથી એમ માનવાનું નથી કે આજના પ્રદર્શનમાં જોવા જેવું કંઈ નથી. પ્રદર્શનના જુદા જુદા વિભાગોમાં તમને વિવિધ વસ્તુઓ બેગી કરેલી જોવામાં આવશે. જુદી જુદી નિશાળોના જુદા જુદા નમૂનાઓ જોવામાં આવશે અને તમારું શિક્ષણ પ્રાણીવાન તેમજ અસરકારક થાય તે માટેની તરફીઓ અને પદ્ધતિઓ. એ ઉપરથી તમને જાણવાની અને જોવાની મળશે, જે શિક્ષક બંધુઓ અત્રે પધાર્યા છે તેમને, મારી ખાતરી છે કે, અહીં નવું જ્ઞાન થશે અને તેમનું શિક્ષણ તાત્વિક અને ફળદાયી અને તે માટેના પ્રયત્નો કરવાની તેમને અહીંથી પ્રેરણા મળશે. હું તેથી તેમને આજ સુખરું છું કે પ્રદર્શનના નમૂનાઓ જોવામાં તેઓ અત્રે પોતાનો ધણોખરો વખત ગાજે આટલું જોવી હું પ્રદર્શન ખુસ્તુ મુકાઓનું જાહેર કરું છું.

‘નૂતનશિક્ષણ’ નો

સૂરતશિક્ષકપરિષદ અંગેનો આ ખાસ અંક

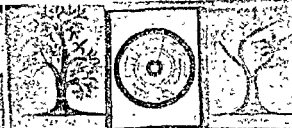
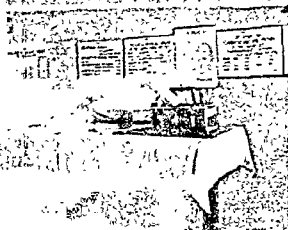
આર આનાની ટિકિટ બીકવાથી મળી શકશે.

કેળવણી વિષયક પ્રદર્શન શ્રી. મંગનલાલ નાયક

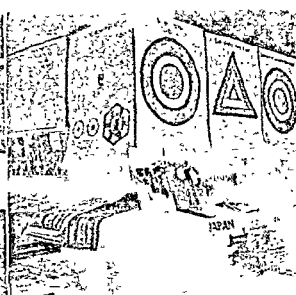
[મું. ઇ. મા. શિક્ષકપરિષદનું એક અંગ]

સૂરતને આંગણે મુંબઈ ઇલાકા માધ્યમિક શિક્ષકપરિષદ આવી ને ગઈ; પરંતુ તે નિમિત્તે ઉપરિથત થયેલાં આંદોલનો તો હંમેશા કાયમ રહેશે અને વૃદ્ધિ પામશે જ. એ આંદોલનો પૈકી ખાસ નોંધવાલાયક તો શિક્ષકોનો સહયોગ ને સમાગમ હતો. આખા ઇલાકામાંથી શિક્ષકો ભેગા-મળે ને વિચારની આપને કરી પોતાના ઘણાને દિપાવવા પ્રયત્ન કરે એ કાંઈ નવો તેઓ કાયદો નથી. સૂરતને તો એ પરિષદ હંમેશા માટે યાદ રહેવાની. સ્થાનિક માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકો ઘણા વર્ષ પછી પ્રથમ વાર એકમેકના નિકટ સદનાસમાં આવ્યા અને હાથોહાથ મેળવી, સાથે ખેસી વિચાર ચલાવીને તેઓએ પરિષદના કાર્યક્રમનાં વિવિધ અંગોને સુંદર રીતે ફેલેહગાંદ બનાવ્યાં. આવાં અંગો પૈકી કેળવણીવિષયક પ્રદર્શનને સૌથી વધુ ગહત્વનું ને ઉપયોગી અંગ ગણવામાં આવે તો તે સર્વાંશે વાજગી જ લેખાય. સૂરતને શિક્ષકગણ અનેક દિવસ સુધી એ કાર્ય પાછળ મંડયો અને ખરેખર એ તેને સફળ બનાવ્યું. દરેક શિક્ષક પોતપોતાની રીતે કંઈ નવું સર્જન કરવાની તમના લઈ ખેડો. કોઈ પુસ્તકમાં અગર અન્ય સ્થળે જોએલી બાબત ફક્ત મોટા કદમાં રજૂ કરવા કરતાં પોતે મેળવેલા જ્ઞાન ને પોતાની બુદ્ધિ, અનુસાર ભર્તિગત સ્વરૂપ આપી શિક્ષણના કાર્યમાં પોતાનો ફાળો નોંધાવવાની વશણ સહુએ અખત્યાર કરી. પરિણામે કેટલીક બાબત તદ્દન પહેલવહેલી જ વાર ચિત્રો ને આકૃતિના રૂપમાં પ્રદર્શન વખતે રજૂ થઈ. એમ તો ન જ કહેવાય કે પ્રદર્શનમાં જોયું તે બધું જ નવું હતું છતાં એટલું તો નહીં છે કે મોટા ભાગના કામમાં શિક્ષકોએ પોતાની મૈત્રિક શક્તિ બતાવી છે. સાથે એ પણ ધ્યાન બહાર ન રહેતું જોઈએ કે પુસ્તકમાંથી કૌંસા ઉતારા અગર બીજી કોઈ જગ્યાએ જોએલી વસ્તુ રજૂ કરવામાં પણ ઉપયોગિતા તો રહેલી જ છે. દરેક શિક્ષક દરેક પુસ્તક કે સ્થળ વાંચે કે જુએ એ તો ન જ બને. ત્યારે કોઈ શિક્ષકે અન્ય સ્થળે કે પુસ્તકમાં સારી વસ્તુ જોઈ હોય અને તેને આવે પ્રસંગે રજૂ કરે તો તે પણ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં એક સારી સેવા જ લેખાય. નૂતન સર્જન એ તો ઉમદા વસ્તુ છે; પણ તેની આજ્ઞા બધા પાસે ન જ રખાય. નહીં કે દરેક શિક્ષક એ ન કરી શકે પરંતુ દરેક તેની પાછળ જરૂરી વખતનો વ્યય અમુક સંજોગમાં તે સપડાયો હોવાથી કરી શકતો નથી. મારી તો ખાતરી છે કે શિક્ષકોને પોતાનો નવરાસનો સમય આવા કામમાં ગાળવાની તક મળે તો જે શિક્ષક ધારે તે મૈત્રિક કૃતિ અવશ્ય રજૂ કરી શકે. પરંતુ આપણો સમાજ, કેળવણીની સંસ્થાઓ અને સરકાર શિક્ષકો તરફ એ પ્રકારની સલાહભૂતિ દાખવવા જેટલી ઉદારતા કેળવવા હજી સુધી તો તૈયાર નથી થયાં. શિક્ષકોની ખામી શોધવી એ સહુ કોઈને આવડે છે. પરંતુ તે ખામી શાથી દાખલ થવા પામી? કયા કારણોને લીધે શિક્ષક પોતાના કામ ઉપરાંત બીજે કંઈક મારે છે તેનો વિચાર કરી તે કારણો દૂર કરવા કોઈ પણ તૈયાર નથી. 'Demand and Supply' નું સૂત્ર કેળવણીના ક્ષેત્રમાં દાખલ કરનારને શિક્ષકતા ચારિત્ર્ય પર દીકા કરવાનો હક્ક નથી. જે સમય દરમિયાન અને જે સંજોગો વચ્ચે સૂરતના શિક્ષકોએ પ્રદર્શન માટે સામગ્રીઓ એકઠી કરી અને તે સધળીને વ્યવસ્થિત ને આકર્ષક રીતે ગોઠવી એ સધળાનો ખ્યાલ કરનારની ખાતરી થશે કે શિક્ષકો પોતાની જવાબદારી સમજે છે એટલું જ નહીં પરંતુ તેને ફેલેહગાંદ રીતે પાર પણ પાકી શકે છે. વળી જે પ્રદર્શન ગોઠવાયું હતું તે તો મૂળ યોજનાનો અડધો ભાગ પણ ન કહેવાય. સંજોગો પ્રતિકૂળ નીવડતાં મોટાભાગનું કામ તો લગભગ તૈયાર હોવા છતાં પણ મુકાયું હતું એ વાત બુલાવી ન જોઈએ.

Educational Exhibition SURAT 1938

- 2 Two views of the Geographical Section - 3 A glimpse at the Science and Scouting Section
4 The Language Section-Gujarati and English - 6 Some exhibits in the History room

આટલી સામાન્ય વાત પછી આપણે એ પ્રદર્શનનું વર્ણન હાથ ધરીએ. મુખ્યત્વે માધ્યમિક શિક્ષણમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવી વસ્તુઓ રજૂ થાય તે આ પ્રદર્શનનો મુખ્ય આશય હતો. તે પ્રમાણે વિજ્ઞાન, ગણિતશાસ્ત્ર, સ્કાઉટીંગ, સાહિત્ય, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, લલિતકળા, હુન્નરઉદ્યોગ, વગેરે વિભાગમાં આ પ્રદર્શન વહેંચાયેલું હતું. સરતની સાર્વજનિક હાઇ ને ગિડલ સ્કૂલ, જૈન સ્કૂલ, સાર્વજનિક હુન્નરઉદ્યોગ શાળા, પ્રોપ્રાયેટરી સ્કૂલ, યુનન સ્કૂલ, ગર્લિસ વિદ્યાલય, સાર્વજનિક હાઇસ્કૂલ દોર ગર્લ્સ, મિશન ગર્લ્સસ્કૂલ તથા મિશન હાઇસ્કૂલ અને સરત પબ્લિક હાઇ સ્કૂલ, બોરડી, કાલ્હાપુર, પોંડ, દાદર, વગેરે સ્થળોની શાળાઓ તરફથી પ્રદર્શન માટેની સુંદર સામગ્રી રજૂ થઈ હતી.

વિજ્ઞાનખંડમાં હંમેશા પ્રેક્ષકોની ભારે બીડ રહેતી. અહીં આગળ સૌ જી, પુરુષ તથા બાળકોને મજા પડે એવી સામગ્રી હતી. વિજ્ઞાનના કેટલાક પ્રયોગો જેવા કે બરફથી સિગારેટ, સળગાવતી, ડૂબકી મારતી માછલી, વગેરેમાં સૌ કોઈ તત્કલીન થઈ રહેતું. કેળવણીમાં રસ બેનાર માટે ચિત્રો, આકૃતિઓ અને બીજી સામગ્રીઓ બરચક હતી. કાલ્હાપુરની વિદ્યાપીઠ હાઇસ્કૂલ તરફથી રજૂ થયેલાં કેટલાંક સાધનો કરકસર ને સાદાઈનો પાઠ શીખવે તેમ હતું. જેને આપણે નકામી વસ્તુ ગણી ફેંકી દઈએ તેમાંથી વિજ્ઞાન શીખવવા માટે જરૂરી સાધનો બનાવવામાં આવ્યાં હતાં. ગણિત, આશરગણિત, ભૂમિતિ, વગેરેના જુદા જુદા સિદ્ધાંતો વિવિધ પ્રકારે કેટલીક આકૃતિઓ દ્વારા સંયોગપણે રજૂ થયા હતા.

સ્કાઉટીંગ અને બૌદ્ધિકશાસ્ત્ર માટેના ખંડમાં પણ પ્રેક્ષકો માટે ઘણું સમજવા તથા જોવા જેવું હતું. રાવટી, તંબુ, પુત્ર, ભગ્ય ઇમારત અને ઝૂંપડાં, વગેરેના નમૂના, સીસોટી, વાવટા, વગેરેની સંગ્રાહના નકશા, સ્કાઉટને નિરીક્ષણ કરવાની જુદી જુદી વસ્તુઓ, વગેરે લગભગ બધી જ ચીજ વિદ્યાર્થીઓ તરફથી રજૂ થઈ હતી. શરીરશાસ્ત્ર અંગે રજૂ થયેલા અંગકડાના કોઠા ને આકૃતિઓ ખાસ ઉપયોગી લેખાય.

સાહિત્યખંડમાંની સામગ્રીઓ વિપુલ પ્રમાણમાં હતી. ગૂંચરાતી, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી ને ફ્રેન્ચ સાહિત્યના શિક્ષણમાં ઉપયોગી નીવડે તેવી તરેહવાર વાનગીઓ અહીં નજરે પડતી હતી. ચિત્રોદ્ધારા વાર્તા ને કાવ્યો, વ્યાકરણના સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ કરી બતાવતાં આકૃતિચિત્રો, પીંગળના છંદ ને સરસ રીતે રજૂ કરતી આકૃતિઓ, પદ્યછેદ, સમાસ, સમથરેખા, 'વ્યાકરણનાં પદો' અને સાહિત્યના ઇતિહાસનાં ચિત્રો, શ્લોકો, ને આકૃતિઓ મોહક ને ઉપયોગી હતાં ઉપરાંત જુદા જુદા શિક્ષકોએ શાખથી સાહિત્યનો કરેલો સંચય હસ્તલિખિત પુસ્તકદ્વારા રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો.

ઇતિહાસખંડમાં ઘણાં થતાં જ પ્રેક્ષક વર્ગની આંખ હિંદની મધ્યવર્તી સરકાર [Federal Government] અને પ્રાંતિક સરકારો વહીવટ તથા ધારાસભાની ચૂંટણી ને બંધારણ સમગ્રવતી અતિ સંભાળપૂર્વક અને આકર્ષકપણે રજૂ કરેલી કૃતિઓ પર ફરી જતી. કઈ સ્કૂલમાંથી તે રજૂ થાય છે તે બાબતની સહુ કોઈને સામાન્ય જિજ્ઞાસા થતી. આખાએ પ્રદર્શનમાં પ્રથમ સ્થાન આ કૃતિઓનું હતું એ વિષે બે મત હોઈ શકે જ નહીં, અને તે માટેનું માન સાર્વજનિક હુન્નરઉદ્યોગ શાળાના ચિત્રશિક્ષક શ્રીયુત એચ. એમ. શાસ્ત્રીને ધટે છે. તેમની આવડત, ધીરજ ને કાળજીને લીધે રાજ્યબંધારણ જેવા જટિલ વિષયને આકર્ષક રીતે રજૂ કરી શકાયો. ઉપરાંત ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ માટે ઇંગ્લેન્ડના રાજ્યબંધારણ,

મુંબઈ ઇલાકા

માધ્યમિક શિક્ષક સંઘ

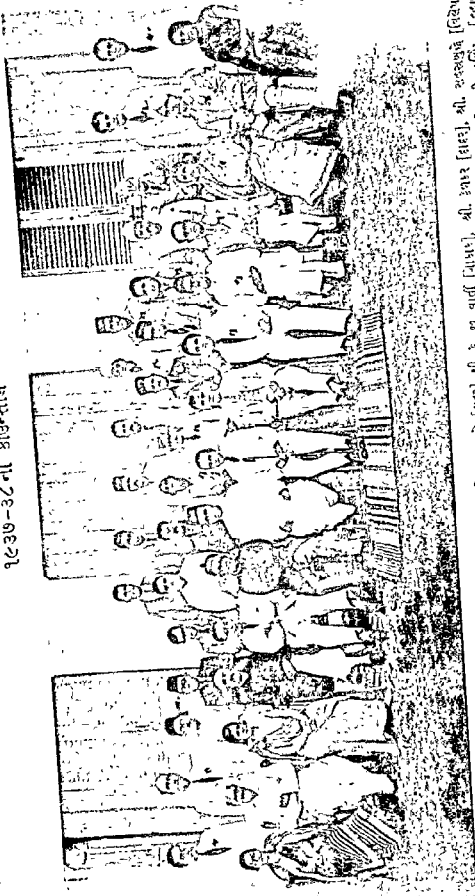
[સંઘની સામાન્ય સભા સમક્ષ તા. ૧૭-૧૦-૧૯૩૮ ને દિને સંઘના સામાન્ય મંત્રી
મિ. સી. એ. કીરડીએ રજૂ કરેલા ત્રીજા વર્ષના એટલે સને ૧૯૩૮નો હેવાલ]

મુંબઈ ઇલાકા માધ્યમિક શિક્ષક સંઘની કાર્યવાહક સમિતિ તરફથી સંઘના ત્રીજા વર્ષના હેવાલ આપ સમક્ષ રજૂ કરતાં મને પરમ આનંદ ઊપજે છે. નવેમ્બર ૧૯૩૭માં સોલાપૂર મુકામે માધ્યમિક શિક્ષક પરિષદ ભરવામાં આવી અને ત્યાર પછી દૂક સમયમાં જ પરિષદમાં પસાર થયેલા ઠરાવો અમલમાં શી રીતે લાવવા એ બાબતની વિચારણા ચલાવવા કાર્યવાહક સમિતિની બેઠક બોલાવવામાં આવી હતી. અને તેમાં એમ ઠરાવવામાં આવ્યું કે સરકારને ઉદ્દેશી થયેલા તમામ ઠરાવોની કેળવણી ખાતાના પ્રધાન સાહેબને અંગત ગાદિતી આપવા તેમ જ તે ઠરાવોની અગત્ય સમજાવવા, પ્રિ. એચ. વી. હેમ્પટન, શ્રી. એસ. યુ. શુક્લ, શ્રી. આર. કે. મર્ઝ્યાન, શ્રી. સી. એ. કીરડી અને શ્રીમતી યમુનાબાઈ ઊર્ફીકરે કારોબારી સમિતિ તરફથી શ્રી. ખેરની મુલાકાત લેવી. તે પ્રમાણે આ પ્રતિનિધિમંડળે માધ્યમિક શિક્ષકો માટે પ્રોવિડન્ટ ફંડ યોજનાની જરૂરિયાત, શિક્ષકોના રજીસ્ટરની આવશ્યકતા, સરકાર તરફથી મંજૂર થયેલી દરેક શાળામાં શિક્ષકોના બોજમાં બોજ પગારનું નક્કી ધોરણ, ખાનગી સંસ્થાઓના શિક્ષકો માટે રજા, વગેરેના નિયમોમાં સુધારો, સરકાર તરફથી કેળવણીની પુનર્રચના અંગે જે સમિતિ નીમવામાં આવે તેમાં સંઘના શિક્ષકોનું પ્રતિનિધિત્વ, કેળવણીને લગતી ગાદિતી આપનારા ખાતાની સ્થાપના, આન્ટ-ઇન-એઇડ કોડમાં સુધારો અને વિભાગવાર વિદ્યાર્થીની સ્થાપના, — આ અને આવા મહત્વના પ્રશ્નો કેળવણી ખાતાના પ્રધાન બાગળ રજૂ કર્યા હતા. જે માંગણીઓ રજૂ થઈ તે પર ચર્ચા કર્યા બાદ શ્રી. ખેરે જણાવ્યું કે, પ્રોવિડન્ટ ફંડ યોજનાના પ્રશ્ન પર સરકાર વિચાર ચલાવી રહી છે અને શિક્ષકોના રજીસ્ટરની બાબતમાં પ્રતિનિધિમંડળે પોતાની એક્કસ યોજના રજૂ કરવી એમ તેમણે માગણી કરી. તેમણે વધુમાં જણાવ્યું કે ખાનગી સંસ્થાઓમાં અપાતા પગારના ધોરણની બાબતમાં તેઓ કંઈ દબાણ કરી શકે એમ નથી. પણ એવી સંસ્થાઓને કેળવણી ખાતા તરફથી મંજૂરી ન મળે એ બાબતની મંડળની સૂચના પર તેઓ વિચાર કરશે. સરકાર તરફથી કેળવણીના પ્રશ્નને અંગે નિમાતી સમિતિઓમાં સંઘના પ્રતિનિધિત્વની માંગણી જિંમે તેમણે એક્કસ બાહેધરી આપવા ના પાડી, છતાં એ વિષે તેઓ ઘટતું ધ્યાન આપશે એમ કહ્યું હતું. વિભાગવાર વિદ્યાર્થીની સ્થાપનાની બાબતમાં તેઓ મંડળ સાથે સંમત થયા હતા, તેમ જ આન્ટ-ઇન-એઇડ કોડની બાબતમાં સંઘને પોતાના સુધારાઓ સચવાવાની તેમણે માગણી કરી હતી.

મુંબઈ વિદ્યાર્થીને લગતા ઠરાવો અંગે આ પ્રતિનિધિમંડળ વાઇસચેન્સલરને મળ્યું હતું. આ ઠરાવો સિન્ડિકેટમાં રજૂ કરવાનું તેમણે સ્વીકાર્યું હતું.

શિક્ષકોનું રજીસ્ટર

કાર્યવાહક સમિતિએ આ વર્ષ દરમિયાન શિક્ષકોના રજીસ્ટરની સ્થાપનાનો ખરડો તૈયાર કર્યો છે, અને તે સંઘની સામાન્ય સભા [Council] બાગળ તે હવે પછી રજૂ કરવામાં આવશે. તેની મંજૂરી મળતાં સરકાર તરફ રવાના કરવામાં આવશે.

મુંબઈ ઇલાકા

માધ્યમિક શિક્ષક સંઘ

[સંઘની સામાન્ય સભા સમક્ષ તા. ૧૭-૧૦-૧૯૩૮ ને દિને સંઘના સામાન્ય મંત્રી
મિ. સી. એ. કિરેદીએ રજૂ કરેલો ત્રીજા વર્ષનો એટલે સને '૧૯૩૮નો હેવાલ]

મુંબઈ ઇલાકા માધ્યમિક શિક્ષક સંઘની કાર્યવાહક સમિતિ તરફથી સંઘના ત્રીજા વર્ષનો હેવાલ આપ સમક્ષ રજૂ કરતાં મને પરગ આનંદ ઊપજે છે. નવેમ્બર ૧૯૩૭માં સોલાપૂર મુકામે માધ્યમિક શિક્ષક પરિષદ ભરવામાં આવી અને ત્યાર પછી ટૂંક સમયમાં જ પરિષદમાં પસાર થયેલા ઠરાવો અમલમાં શી રીતે લાવવા એ બાબતની વિચારણા ચલાવવા કાર્યવાહક સમિતિની એક બેઠાવવામાં આવી હતી. અને તેમાં એમ ઠરાવવામાં આવ્યું કે સરકારને હિંદુશી થયેલા તમામ ઠરાવોની કેળવણી ખાતાના પ્રધાન સાહેબને અંગત માહિતી આપવા તેમ જ તે ઠરાવોની અગત્ય સમજાવવા, પ્રિ. એચ. વી. હેમ્પટન, શ્રી. એસ. યુ. શુક્લ, શ્રી. આર. કે. મર્ઝબાન, શ્રી. સી. એ. ફીસ્ટી અને શ્રીમતી યમુનાબાઈ હીર્ષેકરે કારોબારી સમિતિ તરફથી શ્રી. ખેરની મુલાકાત લેવી. તે પ્રગણે આ પ્રતિનિધિમંડળે માધ્યમિક શિક્ષકો માટે પ્રોવિડન્ટ ફંડ યોજનાની નજરિયાત, શિક્ષકોના રજીસ્ટરની આવશ્યકતા, સરકાર તરફથી મંજૂર થયેલી દરેક શાળામાં શિક્ષકોના ઓળખાં ઓછા પગારનું નક્કી ધોરણ, ખાનગી સંસ્થાઓના શિક્ષકો માટે રજા, વગેરેના નિયમોમાં સુધારો, સરકાર તરફથી કેળવણીની પુનર્રચના અંગે જે સમિતિ નીમવામાં આવે તેમાં સંઘના શિક્ષકોનું પ્રતિનિધિત્વ, કેળવણીને લગતી માહિતી આપનારા ખાતાની સ્થાપના, આન્ટ-ઇન-એઇડ કોડમાં સુધારો અને વિભાગવાર વિદ્યાર્થીઓની સ્થાપના, — આ અને આવા મહત્વના પ્રશ્નો કેળવણીખાતાના પ્રધાન આગળ રજૂ કર્યા હતા. જે ગાંધીજીએ રજૂ થઈ તે પર ચર્ચા કર્યા બાદ શ્રી. ખેરે જણાવ્યું કે, પ્રોવિડન્ટ ફંડ યોજનાના પ્રશ્ન પર સરકાર વિચાર ચલાવી રહી છે અને શિક્ષકોના રજીસ્ટરની બાબતમાં પ્રતિનિધિમંડળે પોતાની એક્કસ યોજના રજૂ કરવી એમ તેમણે માગણી કરી. તેમણે વધુમાં જણાવ્યું કે ખાનગી સંસ્થાઓમાં અપાતા પગારના ધોરણની બાબતમાં તેઓ કાંઈ દબાણ કરી શકે એમ નથી. પણ એવી સંસ્થાઓને કેળવણી ખાતા તરફથી મંજૂરી ન મળે એ બાબતની મંડળની સૂચના પર તેઓ વિચાર કરશે. સરકાર તરફથી કેળવણીના પ્રશ્નને અંગે નિમાતી સમિતિઓમાં સંઘના પ્રતિનિધિત્વની માંગણી વિષે તેમણે એક્કસ બાંહેધરી આપવા ના પાડી, છતાં એ વિષે તેઓ ઘટ્ટું ધ્યાન આપશે એમ કહ્યું હતું. વિભાગવાર વિદ્યાર્થીઓની સ્થાપનાની બાબતમાં તેઓ મંડળ સાથે સંમત થયા હતા, તેમ જ આન્ટ-ઇન-એઇડ કોડની બાબતમાં સંઘને પોતાના સુધારાઓ સૂચવવાની તેમણે માગણી કરી હતી.

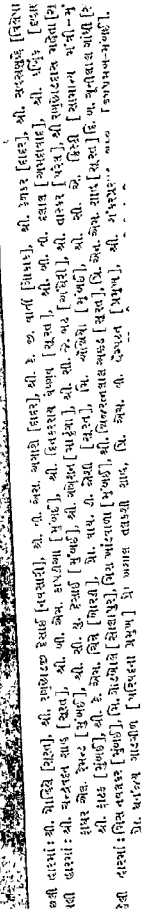
મુંબઈ વિદ્યાર્થીને લગતા ઠરાવો અંગે આ પ્રતિનિધિમંડળ વાઇસચેન્સેલરને મળ્યું હતું. આ ઠરાવો સિન્ડિકેટમાં રજૂ કરવાનું તેમણે સ્વીકાર્યું હતું.

શિક્ષકોનું રજીસ્ટર

કાર્યવાહક સમિતિએ આ વર્ષ દરમિયાન શિક્ષકોના રજીસ્ટરની સ્થાપનાનો ખરડો તૈયાર કર્યો છે, અને તે સંઘની સામાન્ય સભા [Council] આગળ તે હવે પછી રજૂ કરવામાં આવશે. તેની મંજૂરી મળ્યાં સરકાર તરફ રવાના કરવામાં આવશે.

૧૯૩૭-૩૮ની કાઉન્સિલ

૧૯૩૭-૩૮ની કાઉન્સિલ

વિદ્યાર્થીસ્વરાજની પ્રથા* શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદી

વિદ્યાર્થીસ્વરાજની પ્રથા સંબંધમાં દરેક પ્રકારની શિક્ષણસંસ્થા આજે હવે જાગૃત થઈ ગઈ છે. જેમ કોઈ જગત્સત્તરનો પ્રવાહ દરેક માણસોને વગર વિચાર્યે પણ પોતાનામાં જોએ જાય છે તેવી જ રીતે શિક્ષણના નવીન વિચારોના આ જમાનામાં વિદ્યાર્થીસ્વરાજની પ્રથાએ શિક્ષણમાં ખડેલા તમામ લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. એક યા બીજા સ્વરૂપમાં વિદ્યાર્થીસ્વરાજની પ્રથા શરૂ થઈ ચૂકી છે. લોકો તેનો આગ્રહ સેવે છે અને તેનો પક્ષ પણ કરે છે.

પરંતુ આ આગ્રહની પાછળ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિ અને શાસ્ત્રીય સમજણ નહિ હોય તો આપણને તેનાં પરિણામો મળી શકવાનાં નથી. આજનો યુગ વૈજ્ઞાનિક છે. દરેકે દરેક વસ્તુ તરફ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી જોનાર માણસ પોતાના કામમાં સહેલાઈથી સફળતા મેળવી શકે છે. આપણે શિક્ષકોએ અને ગૃહપતિઓએ એવી શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિ જલદીથી કેળવી લેવી ઘટે છે. જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં શાસ્ત્રીયતા પ્રવેશી છે કેળવણીનું કામ એ જો જીવનનું કામ હોય તો તેમાં શાસ્ત્રીયતા વિના ચાલી શકે નહિ. આ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ વિદ્યાર્થીસ્વરાજની પ્રથાને આપણે અવલોકવી પડશે. ત્યાર પછી જ તેનો વ્યવહાર આપણે માટે ઉપકારક બનશે.

મનુષ્યબાળ બાળે અગાળે જે કંઈ ક્રિયા કરે છે તેવી ક્રિયા કરવાની પાછળ પોતાનો વિકાસ સાધવાની ઝંખના રહેલી હોય છે. બાળકને તમે ધૂળમાં રમતું દેખો, માટીનાં રમકડાં બનાવતું દેખો, વિવિધ સાધનોથી નાની મોટી વસ્તુઓ તૈયાર કરતાં દેખો, ખાતાં દેખો, પીતાં દેખો કે ન્હાતાં દેખો. એની તમામ ક્રિયાઓ પાછળ કોઈ પણ એક પ્રકારના વિકાસની અણુજાણ વૃત્તિ રહેલી હોય છે. બાળક એવી ક્રિયાઓ કરતું હોય છે ત્યારે વડીલો એનું રહસ્ય નહિ સમજતા હોવાથી એની ક્રિયામાં અંતરાય નાખે છે એવો અતરાય ધણી વખત દેખીતી રીતે મદદનું સ્વરૂપ ધારણ કરતો હોય છે. ધણી વખત સીધી કે આડકતરી રીતે એવો અંતરાય જીભો કરીને બાળકને તેની ક્રિયામાંથી અટકાવી દેવાના પ્રયત્નો પણ કરવામાં આવે છે. ક્રિયાદ્વારા આત્મવિકાસ સાધી રહેલા બાળકને એની ક્રિયા જો અટવી લેવામાં આવે અથવા તો પોતાને બદલે તેવી ક્રિયા બીજા કોઈથી કરી આપવામાં આવે તો બાળકનો વિકાસશીલ આત્મા દુભાય છે. આત્મવિકાસમાં આત્મસંતોષ મેળવવાની એની વૃત્તિની આડે જે કોઈ આવે તે એને ગમતું નથી. વિરોધ કરવાની શક્તિ એનામાં નહિ હોવાથી બાળક બિચારું રડીને કે નાનાં નાનાં તોફાનો કરીને પોતાનો વિરોધ વ્યક્ત કરવાના પ્રયત્નો કરે છે. વડીલો આમાંનું કશું સમજતાં નથી અને તેથી મદદ કરવાને બદલે બાળકને હાનિ કરવા તરફ પ્રેરાય છે.

બાળક બાળક મટીને તરુણાવસ્થામાં આવે છે ત્યારે પણ એની મોટા ભાગની ક્રિયાઓ તો આત્મવિકાસ દ્વારા આત્મસંતોષ મેળવવાની વૃત્તિથી પ્રેરાર્થને ચાલ્યા કરે છે. મોટેરાંઓ અહિં પણ ગેરસમજૂત કરે છે. વડીલોની દૃષ્ટિએ જે ક્રિયાઓની સામાજિક કિંમત બિલકુલ નથી હોતી તેવી ક્રિયાઓ તરુણો હાથ ધરે છે ત્યારે તેઓ સમાજવિરોધી તત્વો કેળવશે તેવા ભયથી વડીલો તેનો પણ વિરોધ કરે છે. આવા વિરોધોમાંથી વડીલો અને તરુણો વચ્ચે એક પ્રકારનું ભારે ધર્ષણ પેદા

યાપ છે. તરુણીની નિર્દોષ ક્રિયાઓ ઉપર અનેક પ્રકારના ઇરાદાઓનું આરોપણ કરવામાં આવે છે અને એને પરિણામે તરુણ ઉપર પડી તો ક્રિયાઓની નિર્દોષતાને છોડીને નાણી ખૂઝીને મોટારાઓને નાણે કે ખીજવવા માટે ક્રિયા કરતો હોય તેવું વર્તન રાખવા માંડે છે. સમાજે જીવન વ્યવહારની સરળતા ખાતર નક્કી કરેલા નિયમો સામે જાંડ ચાલી રહ્યું હોય. તેવો ભાસ વડીલોને થાય છે. અને નાણીખૂઝીને જુવાનો પ્રચલિત ધરેડનો ભંગ કરતા હોય તેવી જાતનો ભય તેમના મનમાં પેસે છે. વડીલોની આ દૃષ્ટિ તરુણોના આત્મવિકાસના પ્રયાસોને બેધ શકતી નથી. તરુણોના આત્મસંતોષને તેઓ મિથ્યાભિમાન માને છે અને આ બધાયનું આજે તો એવું પરિણામ આવ્યું છે કે જુવાન અને વડીલો વચ્ચે ક્યાંયે મેળ મળતો નથી. આપણાં છાત્રાલયોમાં તેમજ અન્ય શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં આજે આ પ્રકારની સ્થિતિ પ્રવર્તે છે.

પોતાનો દીકરો રખેને આસામાજિક કે સ્વચ્છંદી બની જશે તેવા ખોટા ભયથી અથવા તો પોતાનો વિદ્યાર્થી સમાજમાં બંધ બેસતા થવાની ટેવ નહિ કેળવે એટલે વારે વારે અતડું અને તંત્રવિનાનું જીવન જીવ્યા કરશે તેવા ભયથી માથાપ અને શિક્ષક જુવાનની દરેક ક્રિયાઓ તરફ નિહાળવા લાગે છે. એમને કાંઈપણ રસ્તો સૂઝતો નથી એટલે એ જાતની ક્રિયાઓ ઉપર અંકુશ મૂકવાના વિચાર તરફ તેઓ ધસડાય છે. યુવાવસ્થામાં જે પ્રકારના સંયમની અપેક્ષા રાખી ન શકાય તે પ્રકારનો સંયમ ઊભો કરવા સારું બહારથી નાના મોટા અંકુશો મુકવા લાગે છે. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે એવા અંકુશોને સહિષ્ણુતા અને ઉદારતાના નામોથી સંબોધવામાં આવે છે. તરુણને મન એની કશી જ કિંમત નહિ હોવાથી એ એનો આચાર તો નથી કરતો પરંતુ એની હાસિ કરવા સુધી પહોંચી જાય છે. માથાપ, ગૃહપતિ કે શિક્ષકને તુરત જ એવો ભય લાગવા માંડે છે કે હવે તો પરાણે પણ એની મનોદશા અને એની ક્રિયાઓ ઉપર અંકુશ મૂકવામાં નહિ આવે તો જુવાન આડે માર્ગે ચાલ્યો જશે અને તેનો સાચો વિકાસ અટકી પડશે. આપણા આજના છાત્રાલયોમાં મોટે ભાગે આ ફિલસૂફીથી કામ લેવામાં આવે છે. નિયમો રચાય છે, નિયમનો લગાવાય છે અને વિદ્યાર્થીને આડે માર્ગે જતો અટકાવવા માટે નાના મોટા અનેક પ્રકારના અંકુશો ઊભો કરવામાં આવે છે. જુવાનનું કાર્યક્ષેત્ર હંમર અને યુદ્ધિની દૃષ્ટિએ વિસ્તાર પામ્યું હોય છે. જુવાનની મનોસૃષ્ટિ વધારે વ્યાપક અને કલ્પનાના ઉડપતો સેવનારી બની હોય છે. અંકુશ જેવી વસ્તુથી એ બડકે છે. એને પોતાનું વ્યક્તિત્વ હણાવું દેખાય છે. એ ખૂબ મારે છે અને ફિરિયાદો કરે છે એની બુદ્ધિ વધારે જાગ્ર બની હોય છે અને ફિરિયાદોની પાછળ પણ શક્તિ રહેલી હોય છે. એ બધું સહન કરવા તૈયાર હશે પરંતુ પોતાના વ્યક્તિત્વ ઉપર પડતા હયોડાને સહન કરવા તૈયાર નથી. એની અને ગૃહપતિ વચ્ચે એક પ્રકારનું યુદ્ધ ચાલે છે વિચારોનો બેદ, મતોનો બેદ અને વ્યવહારોનો પણ બેદ. આપણા છાત્રાલયોની આજની આ સ્થિતિ ગૃહપતિઓ માટે મારે વિકટ બની છે. તેમાંથી બહાર નીકળવા માટે સૌ શ્રેષ્ઠ મારે છે. જે અનેક ઉપાયો શોધવામાં આવ્યા છે તેમાંનો એક તો આ વિદ્યાર્થીસ્વરાજની પ્રથા છે.

વડીલોની સામાન્ય પ્રથા બાળક કે જુવાનને નાની મોટી સજા કરવાની હોય છે. ઘરેમાંથી આ પ્રકારની સજા ખમતો આવેલો વિદ્યાર્થી છાત્રાલયમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે ગૃહપતિની સામે એક નવો જ કોપડો આવીને ઊભો રહે છે. સમજાવટ કે પ્રેમની એ વિદ્યાર્થીને કદર નથી. ખીજ કેહી ઉપાયો વડે તંત્રની સાથે ચાલવાની એની ટેવ નથી. આજના આપણા ઘરેમાંથી ખીજાની અને

સગ્ન ખાવાની ખૂરી આદત લઈને આવેલો વિદ્યાર્થી પોતાની નાનીભેટી કિયાઓ દ્વારા જાણે કે સગ્ન નોતરતો હોય તેવું વર્તન ચલાવ્યા કરે છે. છાત્રાલયનો ગૃહપતિ કે શાળાનો શિક્ષક પ્રેમરૂપી કે સહાનુભૂતિરૂપી શુદ્ધ સાધનોનો ઉપયોગ કરવા બેટલી ધીરજ દેખવે તે પહેલાં તો એ વિદ્યાર્થી વાતાવરણમાં ભારે મોટા ખળભળાટ મચાવી મૂકે છે. પોતાના સિદ્ધાંતોમાં સો ટકા અડગ ન હોય તેવો ગૃહપતિ કે શિક્ષક વિદ્યાર્થીને જાણે કે ઠેકાણે લાવવા માટે માથાપની માફક જ અશુદ્ધ અને ખોટાં સાધનોનો ઉપયોગ કરવા લાગે છે. ભય અને સગ્નની ખૂરી આદતથી ટેવાયેલો વિદ્યાર્થી ભય અને સગ્ન મેળવે છે ત્યારે દેખીતી રીતે થોડો જ પે છે. આપણે ગૃહપતિઓ તેવે વખતે ભ્રમમાં પડીએ છીએ કે ભય અને સગ્નરૂપી સાધનોએ આપણને ધાર્થું પરિણામ આપ્યું. એક ભૂલ ખીલ ભૂલની જનની બને છે અને ભૂલપરંપરાના વંટોળમાં ગૃહપતિ અને વિદ્યાર્થી બંને અડવાયા કરે છે. આવા ભયના વાતાવરણમાં વિદ્યાર્થી ઉપર ઉપરથી સમજી ગયેલો અને સમ્યક્ વર્તન રાખનારો દેખાય છે. ગૃહપતિ પણ તાત્કાલિક પરિણામો આપનારા અશુદ્ધ સાધનોનો ઉપયોગ માને છે અને એમ આત્મવંચના અને પરવંચનાનું કુડાણું છાત્રાલયોમાં ચાલ્યા કરે છે. વિદ્યાર્થીની સમ્યક્તા અંતરમાંથી જામી ચયેલ નહિ હોવાથી ઢોંગનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે અને ગૃહપતિનું હથિયાર અશુદ્ધ હોવાથી પરિણામો શુદ્ધિથી દૂરને દૂર ભાગ્યા કરે છે. આવા વાતાવરણમાં આરિય હણાય છે અને સાત્વિક વ્યક્તિત્વ કચરાઈ જાય છે.

છાત્રાલયમાં રહીને પોતાના આરિયધડતરનું અને વ્યભ્યાસનું કામ કરવા આવેલ વિદ્યાર્થી શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિવાળા ગૃહપતિના સંસર્ગમાં આવે તો તેને સાચી દોરવણી મળી શકે છે. આપણા છાત્રાલયોમાં ગૃહપતિઓના સ્વભાવમાં ઉદારતા આવી ગઈ છે એમ કહ્યા વિના તો ચાલશે નહિ. પરંતુ સાથે સાથે ખેદપૂર્વક એ પણ કહેવું પડશે કે એ ઉદારતાનો પાયો શાસ્ત્રીયતા ઉપર હજી સુધી નથી રચાયો. ઉદાર ગૃહપતિ નવા આવેલા વિદ્યાર્થીને સ્વતંત્રતા આપવાની શરૂઆત કરે છે. ધર અને સમાજમાં દબાતો આવેલો એવો વિદ્યાર્થી આવી સ્વતંત્રતા મેળવે છે એટલે તુરંત જ પોતાના મનની કમાનને છટકાવે છે. ગૃહપતિ ઉદાર સ્વભાવનો હોય તો પણ વિદ્યાર્થીના માનસથી પરિચિત ન હોય અને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિ કેળવ્યા વિનાનો હોય તો આવે વખતે ગભરાઈ જાય છે. એ જુએ છે કે મળેલી સ્વતંત્રતાનો વિદ્યાર્થીએ દુરુપયોગ કર્યો છે અને પોતાના વર્તનને સામાજિક બનાવવાને બદલે સ્વચ્છંદશર અસામાજિક બનાવી રહ્યો છે. પોતાના ધરમાં વિદ્યાર્થીને જે સ્વતંત્રતા આજ દિવસ સુધી નથી મળી તે અહિં મળે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે એવું પરિણામ આવે. એની વૈજ્ઞાનિક સમજણ ગૃહપતિ પાસે ન મળે તો સ્વતંત્રતાનો દુરુપયોગ થતો અટકાવવા માટે જવાબદારીનું ભાન ધીમે ધીમે થાય તેવા કામો સોંપવાનો માર્ગ લેવાને બદલે ગૃહપતિ અંતરની મૂંઝવણનો માર્ગો વળી પાછો અંકુશની દ્રિઙ્સૂરી તરફ ઢળવા લાગે છે. આનું પરિણામ તો અતિ વિષમ આવે છે. વિદ્યાર્થી સ્વચ્છંદી મટતો નથી અને ગૃહપતિ તરફ પ્રેમ રાખવાને બદલે તિરસ્કાર સેવતો બનવા લાગે છે. ગૃહપતિની મૂંઝવણ બેવડી વધે છે અને કોપગતો ઉકેલ કશો જ ન મળવાથી ફરીથી એજ જમાનાનૂના ચકાવમાં પડે છે.

આટલી સમાલોચના ઉપરથી જણાશે કે આવી મૂંઝવણનો સાચો ઉકેલ હજી સુધી આપણને હાથ લાગ્યો નથી. પરંતુ આજે હવે મારે તમને જણાવવું જોઈએ કે વિદ્યાર્થીસ્વરાજની પ્રથા એ એક જ એ કોપગતો સાચો અને સંગીન ઉપાય છે. આ પ્રથાનું ખરું રહસ્ય એમાં રહેલું છે કે

[અનુસંધાન માટે જુઓ પાનું ૨૨૪]

‘જે વાચ્યનો આત્મા રસ છે તે કાવ્ય’ એ કવિતા માટે સામાન્ય સુત્ર ગણાય છે. એ રીતે જોતાં રસમય ગુણધર્મો વાક્યોની કાવ્યમાં ગણુનરી થાય છે, અને એ રીતે અગદાપદમાં લખાયેલાં વાક્યોવાળા પુસ્તકોને આપણે કાવ્ય-વિભાગમાં મૂકી શકીએ; પણ અપદાગદ કરતાં કેવળ પદમાં રસ કરતાં પણ કંઈક વિશેષ હોય છે, એટલે પદમાં રસ ઉપરાંત ગેયતા, તાલગદતા, વિશેષ હોય છે, અને આ તાલ અને સંગીત, પદ સાંખજનાર અને શીખનાર બન્નેના હૃદય ઉપર બુદ્ધિજ છાપ પાડે છે એટલે જેમાં તાલ, ગેયતા, માધુર્ય, ઉદ્દાસ, ભાવના, વગેરે તત્ત્વો હોય તેને કાવ્યવિભાગમાં ગણી શકાય અને આ રીતે જોતાં સારાં કાવ્યો ઉપરાંત, રસિક ભાવવાળાં લોકગીતો, બાળગીતો ને પણ કાવ્યવિભાગમાં મૂકી શકાય.

‘કાવ્યશિક્ષણ શા માટે ?

કોઈ પણ વિષયને આપણે શિક્ષણમાં રચાત આપીએ તે સમયે આપણા હૃદયમાં એ વિચાર ઉદ્ભવે છે કે, આ વિષયને શિક્ષણમાં સ્થાન શા માટે આપવામાં આવ્યું છે ? એ રીતે જોતાં, કાવ્યશિક્ષણ ને શાળાના વિષયોમાં શા માટે સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે તે વિશે વિચાર કરીએ; દરેક શિક્ષકે પોતાને શીખવવાના વિષયો શા હેતુ માટે શીખવાય છે તે જાણવું ખાસ અગત્યનું છે. જે શિક્ષક અમુક વિષય અમુક હેતુ માટે શીખવાય છે તે બરાબર જાણતો નથી, તે શિક્ષકને હેતુ ખ્યાલમાં નહીં હોતાં શિક્ષણ આપતાં તે વિષય શીખવવાનો હેતુ બરાબર બર લાવી શકતો નથી, એટલે શાળામાં અમુક અમુક વિષયો શા હેતુ માટે શીખવાય છે તે દરેક શિક્ષકે જાણવું ખાસ અગત્યનું છે. એ દૃષ્ટિએ જોતાં કવિતા શિક્ષણ આપવાનો શા હેતુ છે તે વિશે વિચાર કરવો જરૂરી છે. કાવ્યશિક્ષણને શાળામાં સામાન્ય રીતે નીચે દર્શાવેલા હેતુ માટે સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે:

(૧) સારી કંપનાવાળાં કાવ્યો શીખવાથી વિદ્યાર્થીની કંપનાશક્તિ ખીસે અને રસરૂતિ કેળવાય.

(૨) સહગાન, રપષ્ટ ઉચ્ચારણ, ગ્રેરણ, ભાવના, ભાષા, તાલગદતા, ગેયતા, શબ્દભંડોળ, સદ્બોધ, રસિકતા, અને સાહિત્ય તરફ તેની રસરૂતિ ખીસે.

સહભાષ્યે હાલ કેટલાક શિક્ષકો કાવ્યશિક્ષણનો આ હેતુ જાણી તે પ્રમાણે શિક્ષણ આપતાં કાવ્ય શિક્ષણનો હેતુ સફળ કરવા પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે. પણ પહેલાના વખતમાં જ્યારે આજે પણ ઘણે સ્થળે શિક્ષકો (૧) કાવ્યનો અન્વય કરવો, (૨) શબ્દાર્થ કરાવવો, (૩) કાવ્યને ગદ્યની શૈલીમાં લખી લાવવી અગર બેલવી અને (૪) કવિતાની કડીઓને મુખપદ કરાવવો, એમ જાણે કાવ્યશિક્ષણનો હેતુ હોય એમ સમજીને તે પ્રમાણે શિક્ષણ આપતા અને આપે છે. તેથી જ આપણે જોઈએ છીએ કે, આટલાં વર્ષોથી કાવ્યશિક્ષણને શાળાના વિષયોમાં સ્થાન આપવા છતાં મોટા ભાગના કેળવણીના વિદ્યાર્થીઓ કવિતામાં ખરો રસ લેનારા જોવામાં આવતા નથી, અને કાવ્યની ખરી કિંમત કરવાની શક્તિ પણ ઘણા યોગમાં જોવામાં આવે છે.

આચીન કાળથી કવિતાશિક્ષણ

કાવ્યશિક્ષણની આ પ્રવૃત્તિ પદ્ધતિનું મૂળ શોધવું પશુ મુશ્કેલ નથી. શિક્ષણનો ઇતિહાસ વાંચતા આપણે જાણી શકીએ છીએ કે કવિતાશિક્ષણને શિક્ષણમાં અમરચાન આપવામાં આવ્યું છે. કેમકે બધા દેશના સાહિત્યની શરૂઆત કવિતા દ્વારા જ થઈ છે. કેટલાક દેશોમાં તે અગાઉ પણ નીતિ, સમજાવ, વગેરે આવશ્યક ગુણો કાવ્યો દ્વારા જ શીખવવામાં આવતા. રોમન કૅલવર્સીકાર પ્લુટાર્ક ઈ. સ. પૂર્વના યુગમાં પણ કહી ગયો છે કે 'કાવ્યને શિક્ષણમાં ખાસ સ્થાન મળેલું જોઈએ' એટલું જ નહીં પણ જે કાવ્યમાં-કવિત્વ અને નીતિનો આવેશ હોય, તેની કવિતા શીખવવાની તે ખાસ ભલામણ કરે છે. તે ઉપરાંત આપણા વેદના કાળમાં જોઈએ તો પણ, નીતિ, ભાષા, સહજોષ, ધર્મ વગેરેનું શિક્ષણ કાવ્ય દ્વારા જ આપવામાં આવતું. તે સમયના પવિત્ર ગ્રંથોમાં પ્રકૃતિસાદર્શ્ય જોતા, અને તેમના હૃદયમાં ઉત્તમ પ્રકારની કલ્પનાશક્તિ પાલી નીકળતી, અને ઉત્તમ કાવ્યો-ગત્રો રચતા અને આ બધું સાહિત્ય પદ્યમાં જ રચાતું. આ ગત્રો, સત્રો યીજન મોઢે કરતા અને આ રીતે વેદયુગથી એટલે ઈ. સ. પૂર્વે પણ સેકંડો વર્ષ પહેલાં આપણા દેશમાં કાવ્યશિક્ષણની શરૂઆત થયેલી આપણે જોઈએ છીએ. આપણાં મહાભારત, રામાયણ, ગીતા, વગેરે મંથો કાવ્યોમાં જ લખેલાં માતૃમ પડે છે, અને આ રીતે ધર્મ, નીતિ, ઉદ્ધાર, જોષ, અને ધર્મનું શિક્ષણ કાવ્યોદ્ધારજ રસમય રીતે આપણને આપવામાં આવતું હતું.

કાવ્યની પસંદગી

કાવ્યશિક્ષણનું નાનીન ધ્યેય ધ્યાનમાં રાખીને કેવાં કાવ્યોને શિક્ષણ આપવામાં પસંદગી આપવી તે જાણવું ખાસ અગત્યનું છે; નાનાં બાળકો અને મોટા વિદ્યાર્થીઓ માટે ઉત્તમ પ્રકારનાં કાવ્યોની પસંદગી થવી જોઈએ; આપણા કેટલાક કવિતાસંગ્રહો આધૂરા અને ખામીવાળા માલૂમ પડે છે. વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપવામાં અનુકૂળ કાવ્યો આપવા તે બધું જ અગત્યનું છે. અર્થહીન કે ભાવહીન જોડકાં-કે શબ્દની અટુલી રચનાવાળા, જરૂર કરતાં જોડી અથવા વધારે અધરી કલ્પનાવાળાં, ઠેકાણા વગરનાં કાવ્યોને શિક્ષણમાં સ્થાન આપવાની બાબતોનો કવિતા પ્રત્યે અણગમો ઉત્પન્ન થાય છે, અને કવિતા પ્રત્યેનો રસ દુષ્ટાઈ જાય છે. એ બાબતો માટે કવિતાની પસંદગી કરવામાં (૧) શ્રેણી, (૨) બાળસ્વભાવ, (૩) સમય, (૪) વાર્તાવસ્થા, વગેરે બાબતોને વિચાર કરવો અતિ આવશ્યક છે.

સામાન્ય રીતે નીચે મુજબનાં ગુણોવાળાં કાવ્યોને શિક્ષણમાં સ્થાન મળવું આવશ્યક છે:

(૧) જે કાવ્ય બાળકો માટે પસંદ કરવામાં આવે તેમાં એવતા હોવી જોઈએ, એટલે બાળકો સારી રીતે ગાઈ શકે તેવા સંગ્રહ, તાલમદ, દલકવાળું હોવું જોઈએ;

(૨) બાળકો પાસે ખરાબ ભાવવાળી કવિતા કદી મૂકી શકાય નહીં. સારા ભાવાર્થ અને સહજોષવાળી કવિતાની પસંદગી આવશ્યક ગણાવી જોઈએ;

(૩) કાવ્યો વાંચવાથી બાળકની ઉંમરના પ્રમાણમાં કલ્પનાને કસોટી મળે, અને તેમની કલ્પના ખીસે એવાં કાવ્યો પસંદ થવા જોઈએ;

(૪) કાવ્યો શબ્દસાહિત્યવાળાં હોવાં જોઈએ;

(૫) નાનાં બાળકોની તેમજ મોટાંઓને પણ વાર્તાઓ બધી ગમે છે. એટલે જે કાવ્યોમાં વાર્તા ગૂંથાએલી હોય તેવાં વાર્તાગીતોને પણ યોગ્ય સ્થાન મળવું જોઈએ.

(૬) વર્ણનાત્મક, દલકવાળાં, તાલબદ્ધ, સાદા રાગવાળાં કાવ્યો અને ઐતિહાસિક, કે કુટુંબ જાતને પોષતાં લોકગીતોને પણ શિક્ષણમાં ખાસ સ્થાન મળવું જોઈએ. ટૂંકમાં, જાળકોમાં ચેતના જગાવે, તેમના જ્ઞાનમાં વધારો કરે, જાળકોને કાવ્યમાં રસ ઉત્પન્ન થાય તેવી રસિક કવિતાને અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન મળવું જોઈએ.

શિક્ષણપદ્ધતિ

કવિતાની પસંદગી વિશે આટલું કદા પછી કવિતા કેમ શીખવવી તે જાણવું ખાસ અગત્યનું છે. ગદ્ય અને પદ્ય વચ્ચે જેટલો આત્મજાનનો તફાવત છે, તેટલો જ તફાવત તેમની શિક્ષણપદ્ધતિ વિશે છે. ગદ્યમાં છટાદાર વાચનને જેમ અગત્યનું સ્થાન આપવામાં આવે છે તેમ કવિતાશિક્ષણમાં ગેયતાને પ્રથમ સ્થાન આપવું જોઈએ ગેયતા એ કાવ્યશિક્ષણનો આત્મા છે. ગેયતા વગર કાવ્ય શીખવવામાં આવે તો કવિતાશિક્ષણનો આત્મા હણી જાય છે. એટલે કાવ્યની યોગ્ય પ્રસ્તાવના કર્યા બાદ શિક્ષકે પ્રસ્તુત કાવ્ય વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ ગાઈ જતાવું જોઈએ. કવિતા ગાવામાં શિક્ષકે અને ત્યાં સુધી સરળ રાગને પસંદગી આપવી જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓ સહેલાઈથી ગાઈ શકે તેવા અક્ષરો અને અમળા રાગને પસંદ કરવા યોગ્ય નથી. મધુર કંઠે ગાવું એ અલગત કુદરતી બક્ષિસ છે, પણ હેવટે શિક્ષકને કવિતા દલકથી તો ગાતાં આવડવી જ જોઈએ, અને તેમ પણ ન કાવે તો હેવટ સારા વિદ્યાર્થીને વર્ગ સમક્ષ ખોલાવી તેની પાસે તે ગવરાવવી જોઈએ. કવિતા ગાતાં તાલ તરફ વિદ્યાર્થીઓનું સહેજ લક્ષ્ય ખેંચતાં તેઓ તાલ બદ્ધ રીતે ગાતા થઈ જાય છે અને સંગીતના વાતાવરણમાં એકતાન થઈ જતાં રસપૂર્વક કાવ્યનો અર્થ સમજવા પ્રયત્ન કરે છે. અને કાવ્યનો ભાવાર્થ પણ સમજી શકે છે, એટલે વર્ગને કાવ્યમાં રસ લેતો કરવાં માટે દલકથી એક બે વખત શિક્ષકે શરૂઆતમાં કાવ્ય ગાવું-વાંચવું જોઈએ.

શબ્દાર્થ એ કાવ્ય શિક્ષણનું એવું એક અંગ છે કે જેને જૂની પદ્ધતિ પ્રમાણે કાવ્ય શિક્ષણમાં બંને અગ્રસ્થાન ન આપીએ છતાં તેના વિના આપણે ચત્તાથી શકીએ તો નહીં જ. પ્રથમ કહ્યું તેમ કવિતા મધુર રાગથી ગવાતાં જાળક એમાં તક્લીન થઈ જતાં કાવ્યનો હેતુ તો આપોઆપ સમજી જાય છે. કેટલાક શબ્દો સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણથી, ઓછાવતા ભારથી, સંબંધથી વિદ્યાર્થીઓ સમજી લે છે. છતાં પણ કેટલાક શબ્દો સમજાવવાની ખાસ અગત્ય રહે એવા હોય તો નીચલાં ધોરણોમાં યોગ્ય વાક્યોમાં વપરાશ દ્વારા શીખવી શકાય; ઉપલાં ધોરણોમાં પણ આ રીતે અથવા શબ્દકોષનો ઉપયોગ કરવાની વિદ્યાર્થીઓને ટેવ પાડીને શીખવી શકાય. ગોંડા, જળધોડા, જેવા પ્રાણીનો ખ્યાલ આપવા માટે, ચિત્રો, મોડેલોનો યોગ્ય ઉપયોગ નીચલાં ધોરણોમાં જરૂર કરી શકાય. પણ એટલું લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે કેટલા શબ્દો વધુ શીખ્યા ને કાવ્યશિક્ષણનો હેતુ નથી. પણ શબ્દાર્થ એ કાવ્યશિક્ષણનું એક અંગ છે. કાવ્યનો આનંદ માણવા સારુ એનો અર્થ સમજવાની પણ જરૂર છે એમ સમજી તેને ખપ પૂરું સ્થાન મળવું જોઈએ. કાવ્યનો રસાસ્વાદ

કાવ્યશિક્ષણની જૂની પદ્ધતિમાં કાવ્યના શબ્દાર્થ અને અન્યથાને સ્થાન આપવામાં આવતું. તેને તિલાંજલિ આપવા વિશેષ ઉલ્લેખ આગળે-કર્યો છે. અન્યથા કરવાની યત્નગત ગરમચલ કરવામાં વિદ્યાર્થીઓની કાવ્ય પ્રત્યેની રૂચિ વિકૃત થઈ જાય છે. અને સાહિત્ય અને કવિતામાં રસ લેવાની શક્તિ મંદ થઈ જાય છે. પરિણામે કાવ્યનો ખરો રસ તેઓ માણી શકતાં નથી જેમ કૂલને

પીખવાથી તેનો રસાસ્વાદ માણી શકાતો નથી તેમ કાવ્યની લીટીએ લીટીનો અન્વય કરવાથી એનો રસાસ્વાદ હણાઈ જાય છે. એને બદલે [૧] વિદ્યાર્થીઓ કાવ્યનો આત્મા સમજી શકે, [૨] કાવ્યમાં રસ લઈ શકે, [૩] ભાવાર્થ સમજી શકે, [૪] પદ લાક્ષિત્યનો પરિચય મેળવી શકે તેવા પ્રયત્નો પ્રશ્નોત્તર પદ્ધતિદ્વારા કે ચર્ચાદ્વારા કરવામાં અને વિદ્યાર્થીઓની કાવ્ય પ્રત્યેની અભિરૂચિ વિકસાવવામાં કાવ્ય શિક્ષણનો હેતુ યથાર્થપણે સચવાયો લેખારો.

હુંકમાં નીચેના ક્રમ પ્રમાણે કાવ્યશિક્ષણ થવું જોઈએ:

[૧] કાવ્ય વાંચવાની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ ખીસે તેવી અત્યંત સંક્ષિપ્ત પ્રસ્તાવના કરવી.

[૨] શિક્ષકે કાવ્ય સારા રાગથી ગાઈ બતાવવું, જરૂર પડે તો ફરીથી પણ ગાઈ બતાવવું.

[૩] નવા શબ્દો યોગ્ય વાક્યોમાં વાપરી બતાવવા અગર શબ્દાર્થ કાઢવા શબ્દકોશનો ઉપયોગ કરવા વિદ્યાર્થીઓને કહેવું.

[૪] વિદ્યાર્થીઓ પાસે કાવ્યનું શાંત વાચન કરાવવું અને કાવ્યનો આછો ભાવાય જાણી શકાય તેવા બે ત્રણ પ્રશ્નોના જવાબ આપવા સૂચવવું.

[૫] કાવ્યના આત્મા રસ, ભાવાર્થ, પદલાક્ષિત્ય, પદગદનો તફાવત નીકળી શકે તેવી શ્રેણીયોગ્ય ચર્ચા 'પ્રશ્નોત્તર' પદ્ધતિથી કરવી.

[૬] વિદ્યાર્થીઓનું સહગાન કરાવવું, અગર એક બે સારા વિદ્યાર્થીઓ પાસે પ્રસ્તુત કાવ્ય ગવરાવવું.

વિદ્યાર્થીસ્વરાજની પ્રથા

[પા. ૨૨૦ થી ચાલુ]

એ પ્રથા વિદ્યાર્થીને સ્વતંત્રતા આપે છે તેની સાથે સાથે જ છાત્રાલયનાં જવાબદારી ભરેલાં કામોની સોંપણી પણ વિદ્યાર્થીને જ કરે છે. શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિ વિનાનો ગૃહપતિ માત્ર સ્વતંત્રતા આપીને ખેરી રહેશે. શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિવાળો ગૃહપતિ સ્વતંત્રતાની સાથે જવાબદારી પણ સોંપશે. એકલી સ્વતંત્રતા આપવાનો ધરાદો સેત્રનાર ગૃહપતિ વિદ્યાર્થીમંડળ માટે નિમણુંકની પ્રથા સ્વીકારશે. સ્વતંત્રતા અને જવાબદારી સાથે સાથે જ હોઈ શકે એની માન્યતાવાળો ગૃહપતિ વિદ્યાર્થી મંડળ માટે ચૂંટણીની પ્રથા સ્વીકારશે. છાત્રાલયનાં નાનાં મોટાં તમામ કામોને જુદા જુદા વિભાગોમાં પ્રથમ તો વહેંચી નાખવામાં આવે છે વિભાગોની જવાબદારી માટે આપ્રુથે વિદ્યાર્થીમંડળ જેનામાં પોતાનો વિશ્વાસ હોય તેવા એક એક વિદ્યાર્થીને તે તે વિભાગના નેતાઓ તરીકે ચૂંટી કાઢે. કામની જવાબદારી મોંઘ્યા પછી નેતાઓને કામ કરવાની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા રહે. જવાબદારીના ભાનવાળો વિદ્યાર્થી સ્વતંત્રતાનો કદી પણ દુરપયોગ કરતો નથી એવો એનો પ્રયોગ કરનારાઓનો અનુભવ છે. સ્વતંત્ર થયેલા વિદ્યાર્થી માથે આવી પડેલી જવાબદારી આનંદ અને ઉત્સાહથી અદા કરે છે તેવો પણ એના પ્રયોગ કરનારાનો અનુભવ છે. આ પ્રકારની પ્રથાને આપણે વિદ્યાર્થી સ્વરાજની પ્રથા કહીશું. એ પ્રથાનું તંત્ર છાત્રાલયના સ્થિતિ સંધેઓ અનુસાર જુદાં જુદાં સ્વરૂપે ધારણ કરે તેમાં વાંધો નથી પરંતુ એનું તત્ત્વ અણીશુદ્ધ સચવાઈ રહેવું જોઈએ. આવા વિદ્યાર્થીમંડળો જે જે છાત્રાલયમાં સર કરવામાં આવશે તે તે છાત્રાલય પોતાના વિદ્યાર્થીઓને બાવિધ્યની સાચા જીવનની પૂર્વ તૈયારીઓ કરાવે છે તેમ સમજવું.

[Problem Child]

આજકાલ માળાપો અને શિક્ષકોને જે મોટા પ્રશ્ન મૂંઝવી રહ્યો છે તે આ કહેવાતા મૂંઝવતા બાળકનો હોય છે. ઘરમાં કે શાળામાં માળાપ અને શિક્ષકને જે બાળક મૂંઝવતું હોય છે તેની સાચી જવાબદારી તો માળાપ અને શિક્ષકને શિરે જ હોય છે. ઘરમાં અને શાળામાં આજદિન સુધી આવાં જેટલાં બાળકો આ લેખકના જોવામાં આવ્યા છે તે બંધાયેલા ઉપરથી દેહતાથી કહી શકાય કે તેવાં બાળકોની સાથે નાનપણથી જ શુદ્ધ અને શાસ્ત્રીય વ્યવહાર રાખવામાં આવ્યો હોત તો તેઓ મૂંઝવનારાં ન નીવડ્યાં હોત. દુઃખની વાત તો એ છે કે આપણાં માળાપો અને શિક્ષકો પાસે બાળકો સાથે કેવી રીતે વર્તવું તે સંબંધેના સાચો માર્ગ જ નથી. બાળકો સાથેના વ્યવહારની જે રીતે આપણને પરંપરાગત મળતી આવી છે તેને અનુલક્ષીને આપણે આપણો વ્યવહાર રચ્યો હોય છે. ભૂતકાળની વિચારસરણીએ આજે પણ એ પાઘો છે. નવાં નવાં વિદ્યાનોએ આપણાં આજદિન સુધીના વ્યવહારોની ભૂલ આપણને સમજતી છે. દુનિયામાં અવતરેલું બાળક કોઈ એવી પાટી નથી કે જેના ઉપર આપણી ગરજમાં આવે તેવા અક્ષરો આપણે પાડી શકીએ. બાળક સંબંધેની આપણી ખોટી સમજણને લીધે તથા અવૈત્તાનિક દૃષ્ટિને લીધે આપણે તેની સાથે જે પ્રકારનો વ્યવહાર કર્યો તેના જ પરિણામે આપણી સમક્ષ મૂંઝવતું બાળક ખડું થયું છે.

ઘરમાં માળાપો પાસે ઊભા થતા પ્રશ્નો વર્તણૂકના હોય છે. બાળક માળાપનું કહ્યું માને નહિ અથવા તો એનો વિરોધ કરે ત્યારે એને અનાસક્તિ ગણીને માળાપ મૂંઝવણમાં પડી જાય. બાળક વાતવાતમાં લડી-પડે અને ઉરકેશર્ધ જઈને બીજાને મારી બેસે ત્યારે તેને તોફાની ગણીને માળાપ દુઃખી થાય. જાણે અજાણે કોઈ કોઈ વખત ઘરમાંથી કે પડોશમાંથી નાની મોટી વસ્તુ બાળક ઉપાડી લે એટલે ભવિષ્યમાં તે ચોર બનશે તેવા ભયથી માળાપને ઊંધ પછુ ન આવે! ઘરમાં કોઈ મહેમાન કે મિત્ર આવ્યું હોય ત્યારે જે પ્રકારની સમ્મતાની અપેક્ષા માળાપ બાળક પાસેથી રાખે એ સમ્મતા ન જુએ ત્યારે પોતાનું બાળક સંસ્કાર વિહીણ બનશે તેવી ચિંતાઓથી માળાપનું મન ઘેરાઈ જાય. શાળાના અધ્યાપકોનો અભિપ્રાય બાળક મંદબુદ્ધિ છે કે બેધ્યાન છે તેવો પડે ત્યારે પોતાનું બાળક રખેને અભણ રહી જશે અને શિક્ષિત દુનિયાથી દૂર પડશે એ ભત્રું મંતવ્ય ઊભું કરીને માળાપ મનમાં ને મનમાં મુંઝાપ કરે. ઘરમાં બાળકની સંખ્યા એકથી વધારે થાય ત્યારે માળાપની ચિંતાઓ અને કાળજી વધતી રહે અને કશો જ માર્ગ ન સૂઝે ત્યારે પોતાના નસીબનો વાંક કાઢીને બોલું બોલું આશ્વાસન મેળવવા પ્રયત્ન કરે.

ઘરમાં કહેવાતા મૂંઝવતા બાળક સંબંધેની આ સ્થિતિ છે ત્યારે શાળામાં વળી બીજા જ પ્રકારની સ્થિતિ હોય છે. શિસ્તના ખોટા અને બ્રામ્હ પચાસોથી પોતાની વિચારસરણીને બંધીઆર રાખી મૂંઝવતા શિક્ષક અવારનવાર બાળકને શિસ્તભંગ કરતો દેખ્યા કરે છે. શિસ્તભંગથી બાળકનો સ્વભાવ સમાજવિરોધી બનશે તેવો ભય શિક્ષકના મનમાં પેદા થયેલો હોવાથી બાળકને સુધારવાના પ્રયત્નોમાં એ હમેશા મશગૂલ હોય છે. બાળક વિદ્યાર્થી પોતે ક્યાં બગડેલો છે એની પોતાને સ્પષ્ટ નહિ હોવાથી શિક્ષકના સુધારવાના બધા જ પ્રયત્નો તરફ કંટાળાથી દૃષ્ટિથી અને ધણી વખતે તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જુએ છે. સ્વાતંત્ર્ય સંબંધે શિક્ષકની ફિલસૂફી પ્રગતિશીલ જમાનાને બંધેબંધતી

નહિ હોવાથી વિદ્યાર્થીના સ્વાતંત્ર્યમાં એને સ્વચ્છંદની ગેંધ આવે છે. વ્યક્તિગત વિદ્યાર્થીને તેમજ સમૂહને સાચે માર્ગે કેમ વાળવો એની ચિંતાઓથી શિક્ષક હંમેશાં વ્યથિત હોય છે. વિદ્યાર્થી શા માટે ધ્યાન દઈને બહુતો નથી અથવા તો એના રસના વિષયો કયા કયા છે, તેનો વિચાર કર્યો વિના શિક્ષક પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ વિદ્યાર્થીને તૈયાર કરવા માંડે છે અને વિદ્યાર્થીને પાછળ પડતો જુએ છે ત્યારે એને ઠોઠગો ગિલ્લો મારીને નહિ ધમ્મજા જેવાં સાધનોનો ઉપયોગ કરે છે. શિક્ષકને વિદ્યાર્થીની બુદ્ધિ કે તેના મનની પરવા નથી પરંતુ એને તો પોતાના વર્ગના પરિણામની અને પોતાના પગારના વધારાની ચિંતા હોય છે. એવો ચિંતાચક્ત શિક્ષક પોતાના માર્ગમાં આડે આવનાર વિદ્યાર્થીને મુરકેલ બાળક તરીકે ગણે છે અને તેને બહુતો કરવાની ચિંતામાં વિદ્યાર્થી જીવનની ખીજ કોઈ બાજુની દરકાર રાખતો નથી. હોશિયારીનું ધોરણ વધારેમાં વધારે ટકા માર્ક મેળવવા ઉપર નક્કી કરવામાં આવ્યું હોય છે. તેથી બુદ્ધિશાળી ગણાતો વિદ્યાર્થી અભ્યાસમાં એદરકાર રહે ત્યારે શિક્ષકને મન એ એક કાયડો થઈ રહે છે. શાળામાં કે વર્ગમાં લડાલડીના, ગાળાગાળીના, તેમજ મારામારીના પ્રસંગો જરૂર બનતા હોય છે. એવા પ્રસંગોની પાછળ વિદ્યાર્થીના સ્વભાવનું કંઈ દશન રહેલું છે તેનો વિચાર કરવાને બદલે શિક્ષકને તો શાળા અને વર્ગના નિયમનું ઉલ્લંઘન થતું દેખાય છે અને તેથી અચ્છૂની ગણાતા વિદ્યાર્થીઓ એને મન મૂંઝવનારાં બાળકો તરીકે બની રહે છે.

ધર અને શાળામાં આ રીતે મૂંઝવનારાં બાળકોનું પ્રમાણ ધીમે ધીમે વધતું જાય છે. આખો સમાજ આજે એક પ્રકારનું પરિવર્તન લઈ રહ્યો છે. શિક્ષણનું તત્ત્વજ્ઞાન અને સંચાલન કોઈ એક નવી દિશા તરફ ધપી રહ્યો છે. ધર કે શાળામાં મૂંઝવતાં બાળકોનો પ્રશ્ન કળવણીની દૃષ્ટિએ જલદી ઉકેલવામાં ન આવે તો સામાજિક પરિવર્તન શક્ય ન બને અને શિક્ષણની નવી દિશા સહે નહિ. મૂંઝવતા બાળકનો પ્રશ્ન માઆપ માટે અને શિક્ષક માટે હોય છે એનો અર્થ જ એ કે એ પ્રશ્ન આખા સમાજ માટે હોય છે. સમાજની પુનર્ચંટના આ પ્રશ્નના ઉકેલ વિના શક્ય નથી. આ દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો દરેક માઆપ અને દરેક શિક્ષકનું કામ વધારે જવાબદારીભર્યું બને. ખુશ થવાની વાત જરૂર છે કે આજકાલ મૂંઝવતા બાળકના પ્રશ્નનો વિચાર શિક્ષિત કુટુંબોમાં અને પ્રગતિશીલ ગણાતી શાળાઓમાં થવા લાગ્યો છે. પરંતુ સાથે સાથે મુરકેલીની વાત એ છે કે એ પ્રશ્નનો નિકાલ લાવવા માટે ખીજ દેશોમાં તૈયાર થયેલું વિજ્ઞાન વાપરવામાં આવતું નથી તેમજ સંયોગો અનુસાર નવું વિજ્ઞાન નિર્માણ કરવાના પ્રયત્નો થતા નથી. એવા પ્રયત્નો માટે થોડોએક વિચારણા અહીં કરીએ.

દરેક બાળકને ચોક્કસ પ્રકારનું મન છે અને એ મનની સાથે સંકળાયેલ વિવિધ પ્રકારની વૃત્તિઓ છે. આ વૃત્તિઓનું પ્રાથમિક સ્વરૂપ જડ અને પાશવી હોય છે. બાળક શરીરમાં વિકસતું જાય છે તેમ તેમ એની વૃત્તિઓના વિકાસનેાં માર્ગ પણ મુક્ત થતો જાય છે. શરીરવિકાસ આપણે નરી આંખે દેખી શકીએ છીએ જ્યારે વૃત્તિઓનો વિકાસ એ રીતે જોઈ શકતા નથી. શરીરનો વિકાસ રૂંધાઈ જાય અથવા તો વિકૃત થઈ જાય ત્યારે તુરત જ આપણે એની જાંઈએ છીએ કારણ કે આપણે ઉધાડી આંખે જોઈ શકીએ એવી એ વસ્તુ છે. મન સાથે સંકળાયેલી વૃત્તિઓનો વિકાસ અટકી પડે અથવા તો વિકૃત સ્વરૂપ પકડવા માંડે તે જોવાની આંખ આપણે હજી સુધી ખીલવી નથી. અટકાયત કે વિકૃતિ નથી જોઈ શકતા એટલે વૃત્તિઓ ગમે તેવું સ્વરૂપ પકડે છે અને ધમ્મજામાં આવે તે માર્ગે વહે છે. મૂંઝવતા બાળકનાં તમામ પ્રકારનાં વર્તનો એ આ વૃત્તિઓના હલનચલનનાં પરિણામો હોય છે. મૂંઝવતા બાળકનો કાયડો ઉકેલવો હોય તો વૃત્તિઓના

હલનચલનનો સાચો પરિચય સાધી લેવો જોઈએ અને તેને યોગ્ય માર્ગે વાળવાના સાચા માર્ગો નિર્માણ કરવા જોઈએ. આ પ્રકારનો અભ્યાસ જે શાસ્ત્ર કરે છે તેને માનસવિજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. માનસવિજ્ઞાનનો અભ્યાસ શા માટે આટલો બધો આવશ્યક મનાયો છે તે આ ઉપરથી સમજી શકાશે.

બાળક શારીરિક અને માનસિક વિકાસ કરતું જાય છે તેમ તેમ તેના શરીર અને મનનાં વલણો વિવિધ રીતે બદલાતા રહેતાં હોય છે. માયાપ અને શિક્ષકનો ધર્મ એ વલણનો બારીકાથી અભ્યાસ કરવાનો છે. કોઈએ એમ માનવાનું કારણ નથી કે તમામ બાળકો એક જ પ્રકારના માનસિક દર્શનો કરાવે છે. દરેક બાળકનો વ્યવહાર બિન્ન બિન્ન હોવાથી માયાપ અને શિક્ષકનું કામ સતત વહેતું રહે છે. બાળકનો જે કોઈ વ્યવહાર આપણને મૂંઝવનારો લાગે ત્યારે સમજાવવું કે એની કોઈ પણ એક વૃત્તિનો પ્રવાહ ક્યાંક રૂંધાયો છે. એ કાંઈકના ઉદ્દેશ લાવવા માટે તાત્કાલિક કે ઉપરછલા ઉપાયો હાથ ન ધરવા. એની વૃત્તિઓના વલણનો અભ્યાસ જ આપણને સાચી દિશા બતાવી શકશે. ઘરમાં કે શાળામાં બાળક તોફાન કરે, આડું ચાલે, જૂઠું ખેલે કે એવો જે કોઈ પ્રકારનો વર્તાવ કરે તે વર્તાવ પાછળ ચોક્કસ પ્રકારની વૃત્તિઓનો ધકકો રહેલો હોય છે. એનાથી મૂંઝાઈ જવાને બદલે બાળકનો માર્ગ વધારે સરસ બને તેવા રસ્તાઓ આપણે ચોજવા જોઈએ.

બીજા મહત્ત્વનો વિચાર આપણી પોતાની માનસિક વૃત્તિઓના વલણનો કરવાનો રહે છે. આપણે એ ન ભૂલવું કે જોઈએ કે આપણે પણ સમાજ નક્કી કરેલા સાચા ખોટા અનેક પ્રવાહોમાંથી પસાર થઈને જેવા છઈએ તેવા બનેલા છીએ. બાળક તો અનભિય અને સમાજના રંગોથી નહિ રંગાએલું હોય છે. એની વૃત્તિઓની સાચી પિછાન કર્યા પછી પણ એની સાથેનો આપણો વર્તાવ કોઈપણ પ્રકારના પૂર્વગ્રહથી રંગાયેલો હશે તોયે આપણો કોઈકો ઉદ્દેશવાનો નથી. આપણી વૃત્તિઓએ તો નાની મોટી અનેક પ્રકારની અધિઓ સ્વીકારી લીધી હોય છે. એ અધિઓ બાળકની પ્રાથમિક વૃત્તિઓ સાથે અથવા તો નહીં બંધાતી મુલાયમ અધિઓ સાથે સંઘર્ષણમાં આવ્યા જ કરે તો આજે મૂંઝવણું બાળક આવતી કાલે સમઘારણ મટીને વિપમઘારણ સ્વરૂપ પકડે. આ કાર્ય કુશળ વૈદનું છે તેટલું જ હુશિયાર સર્જનનું પણ કહેવાય. જરા જોટલી ભૂલથી આખો માગલો વિકરી જાય અને આપણું કામ વધારે વિકટ બને.

આટલો વિચાર કર્યા પછી માયાપ કે શિક્ષકે જે વ્યવહાર અખત્યાર કરવાનો રહે તે પણ વિચારીએ.

પહેલી વાત બાળકના સારા માઠા કોઈ પણ વ્યવહાર ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનું આરોપણ નહિ કરવાની છે. મનનું વૈજ્ઞાનિક વલણ ધરાવનારા માયાપ કે શિક્ષક પણ ધણીયે વખત બાળકના વર્તન ઉપર એક યા બીજી વસ્તુનું આરોપણ કરતા અચકાતા નથી. આનું પરિણામ એ આવે છે કે બાળકના મન ઉપર એક જનની વિપરીત અસર થાય છે અને પોતા માટે સરસ બનતા માર્ગને ખોટી નજરે જોઈને પોતાના સ્વભાવમાં દુરાસહને પ્રવેશવા દે છે. આપણો સૌ કોઈને અનુભવ છે કે નાની ઉંમરનાં બાળકોનો આપણને સૌને મૂંઝવતો પ્રશ્ન વધારે મોટા પ્રમાણમાં હકીકાઈનો હોય છે. આ હકીકાઈનું કારણ આપણે ઉપર મણાવ્યું તે મિથ્યા આરોપણ છે. આપણે જહુ જ સાવધાનીપૂર્વક એ દોષમાંથી મુક્ત રહેવું જોઈશે.

બીજા મહત્ત્વનો વિચાર બાળકના મનનો બંધાતો જતો ઇતિહાસ છે. એ ઇતિહાસની બાંધણી ધરના અને કુટુંબના વાતાવરણ ઉપર તથા બાળકના સંયોગો અને મિત્રો ઉપર થતી હોય છે. આપણે જવાબદાર માયાપ અને શિક્ષક તરીકે એના આ માનસિક ઇતિહાસને બારીકાઈથી

નિદાનવો પડે. ઘરમાં કે શેરીમાં બાળક કઈ કઈ રમતો રમે છે, શાળામાં કે શાળા બહાર કેવા પ્રકારના તેના મિત્રો છે અને રોજ રોજ કઈ કઈ પ્રવૃત્તિઓમાં એ વધારે ને વધારે રસ લઈ રહ્યું છે તે આપણા ધ્યાન બહાર ન રહેવું જોઈએ. ધણી વખત એવું બને છે કે બાળકના એવા માનસિક ઇતિહાસના જ્ઞાનના અભાવે આપણે મૂંઝવતા કાયડાનો ઉકેલ કરવાનું કામ વધારે તકલીફ આપે છે જ્યારે ઇતિહાસનો સાચો પરિચય આપણા કાર્યને સરલ બનાવે છે. બાળકના જીવનમાં દેખાતા ધણા ય મૂંઝવતા પ્રશ્નોને મોટું સ્વરૂપ ન આપવા દેવું હોય તો આ વસ્તુ આપણા માટે અત્યંત જરૂરી છે.

એવી જ બીજી મહત્વની દૃષ્ટિકત બાળકના બુદ્ધિના શિક્ષણને આજે આપણે જે અગત્યનું સ્થાન આપી રહ્યા છીએ તેમાંથી જલદી પાછા વળવાની છે. બુદ્ધિ તો મનુષ્યના મનની અને અનેક મહત્વની વસ્તુઓમાંની એક અને તે ય પ્રમાણમાં નજીવી છે. બાળકની નાની મોટી વૃત્તિઓનો યોગ્ય વિકાસ થતો રહે તો તો બુદ્ધિની તેજસ્વીતા આપણે હરકોઈ બાળકમાં દેખી શકશું. બુદ્ધિ ઉપર નાના મોટા બનતા બનાવોની બારે સખળ અસર થતી હોય છે, એવા બનાવો બુદ્ધિના રોષક હોય છે અને પોષક પણ હોય છે. બાળકના જીવનમાં જેટલા વધારે પ્રમાણમાં પોષક બનાવો અનુભવવાના મળે તેટલા પ્રમાણમાં એની બુદ્ધિ વધારે તેજસ્વી બને. આ દૃષ્ટિકત આપણને સમજાઈ જાય તો તો અનેક મહત્વની વસ્તુઓના ભોગે બુદ્ધિના શિક્ષણ ઉપર આજે જે ભાર મૂકવામાં આવે છે તે આપોઆપ જ ઝોલો થઈ જશે. કહેવાની વાત એ છે કે મૂંઝવતા બાળકનો પ્રશ્ન હાય ધરનાર માથાપ કે શિક્ષકે બુદ્ધિના શિક્ષણના પ્રશ્નને ગૌણ ગણીને એની વૃત્તિઓના વિકાસના પ્રશ્નને આગળ કરવાનો રહેશે. એવો કાયડો હાય ધર્યો હોય ત્યારે બાળક બુદ્ધિના વિષયો ન ભણે તો તેની જરા પણ ચિંતા કરવી નહિ. એક વખત એના મનની સપાટી વિશુદ્ધ અને સરલ બની જશે તો પછી બુદ્ધિને વિકસાવવા માટેના ઉપાયો હાય ધરતાં વાર નહિ લાગે.

મૂંઝવતા બાળકને હાય ધરવા માટે શિક્ષક ને માથાપ માટેની પહેલી યુક્તિ તે એની સાથેનો અંગત પરિચય હોવો જોઈએ. દુનિયાભરના શ્રેષ્ઠ ગણાતા શિક્ષકોએ આ અંગત ગણાતા પરિચયના સાધનનો ઉપયોગ કરી નેયો છે અને તેમાં તેમને સફળતા સાંપડી છે. વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ ધરાવનાર શિક્ષક કે માથાપે એ કાળજી અવશ્ય રાખવી પડશે કે આ અંગત પરિચય માત્ર કુતુહલનું સ્વરૂપ ન પકડે અથવા તો નિષ્ક્રિય હકીકતોને દગલો એકઠો કરવાનું સાધન ન બની રહે, અંગત પરિચય દુણાવવાનો બહુ ભય રહે છે કુશળ શિક્ષકના હાથમાં એ અમોઘ સાધન બની શકે છે જ્યારે બેદરકાર શિક્ષકના હાથમાં પોતાની જ જાતને હણનારું શસ્ત્ર બની જાય છે. આવા અંગત પરિચયવાળી વાતચીતોમાં બાળક પોતાના મનની બધી હકીકતો નિર્ભયનાથી પ્રગટ કરી શકે તેવું વાતાવરણ જીવું કરવાની જરૂર રહે. નિર્ભયતા અને વિશ્વાસ અંગત પરિચયના મોટા ધાંભલા ગણાવા જોઈએ. તે દ્વારા બાળક પોતાના મનને તદ્દન મોકળું મૂકી શકશે અને શિક્ષક માટે કાયડાનો ઉકેલ સહેલો બનશે.

મૂંઝવતા બાળકનો પ્રશ્ન ઉકેલવાની હીલચાલ એક સ્વતંત્ર અને વૈજ્ઞાનિક વ્યવહારનું સ્વરૂપ પકડતી જાય છે. વ્યક્તિગત તેમજ સમાજના કોઈ પણ પૂર્વગ્રહથી અલિપ્ત એવા વૈજ્ઞાનિકના હાથમાં એ હીલચાલ વધારે ને વધારે વ્યાપક અને ઉપકારક સ્વરૂપ પકડતી જાય છે. જે માથાપ કે શિક્ષકે એ પ્રશ્નને હાય ધરવો હોય તેણે આ પ્રકારની નિષ્ણતાતી હરોડમાં બેસવા કેટલેક બનવું પડશે. સામાન્ય પ્રસંગોમાંથી બહાર આવવા માટેનો સર્વ કોઈ માથાપો અને શિક્ષકોનો અધિકાર રહેશે, પરંતુ એ રીતે બહાર આવવા માટેના માર્ગોનું નિર્માણ નિષ્ણાતોને હાયે કરવું પડશે તેમજ ઉમ બનતા જતા કાયડાઓ માટે નિષ્ણાતોની પ્રયોગશાળાઓ શોધવાની રહેશે.

વાર્ષિક સમારંભ

[શ્રી. દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવન - ભાવનગર]

[૧]

નિયામકના નિવેદનમાંથી

દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીશ્રુદ્ધ એ અમારું છેક જ નૂતન અંગ છે. સગસત ગૂજરાત છાત્રાલય સંમેલનની પ્રેરણા એ અંગની કાર્યવાહીમાંથી અમને મજેલી હતી. વિદ્યાર્થીસ્વરાજની પ્રથા ગૃહના સંચાલનમાં ખૂબ ઉપકારક માલૂમ પડી છે અને જેમ જેમ વર્ષો વીતતાં જાય છે તેમ તેમ અમારો અનુભવ અમને કહે છે કે છાત્રાલયનું તંત્ર એવી પ્રથા ઉપર ચલાવવાથી જ એના અંતઃક્રિય પ્રશ્નોનો નિકાલ આવી શકવાનો છે. ગૃહની નાની મોટી વિગતોમાં ઊતર્યા વિના એક બે ખાસ મુદ્દાઓ ઉપર સૌનું લક્ષ્ય ખેંચીશ.

પહેલી વાત વાતાવરણની છે. છાત્રાલયમાં જે પ્રકારનું કામ કરવાની મુસાદ હોય તેને પોષક એવું વાતાવરણ ઊભું થઈ જવું જોઈએ. જોવા આવનારને તુરત જ હાથમાં પકડી લેવાય તેવું કશુંયે સીધું મળતું ન હોય તેવે ટેકાણે પથ્થુ સંસ્થાની કાર્યવાહીમાં એક પ્રકારનું ચોક્કસ વાતાવરણ ઘૂમી રહ્યું હોય છે. આ વાતાવરણ જ સંસ્થાનું સાચું હીર છે. એને સર્જવામાં મોટા ફાળો વિદ્યાર્થીઓનો હોય, ગૃહપતિઓ તો તેને માર્ગદર્શક થયા કરે. વાતાવરણનું જોર કેરહું ઉગ્ર હોય છે તેનું એક દર્શાવ આપું. અમારા ગૃહમાં વસતા વિદ્યાર્થીઓએ ખાદી પહેરવાના નિયમને ધણું વર્ષો પહેલાં પોતાના મંડળ દ્વારા સ્વીકાર્યો છે. એ નિયમ સંસ્થાના કાર્યવાહકોએ ઉપરથી લાદેલો નથી. ખાદી સંબંધે સમાજમાં શિથિલતા દેખાતાં ગયા વર્ષે દરમિયાન થોડા નવા આવેલા વિદ્યાર્થીઓએ ફરજિયાત ખાદી પહેરવાના નિયમને બંધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. સંસ્થાના લોહીમાં વાતાવરણે તો ખાદી પહેરવાની વાત દૃઢ કરી નાખેલી છે તેથી એ વાત વિદ્યાર્થીમંડળમાં ઊડી ગઈ અને એવળું ખાદી બંધ વિદ્યાર્થીઓએ ખાદીની તરફેણમાં જે ઉગ્ર વ્યાખ્યાનો કર્યા તેની અસર વધારે ઊંડી ઊતરી. આને હું વાતાવરણ કહીશ. છાત્રાલયનાં તમામ નિયમો અને નિયમનો વાતાવરણ દ્વારા અંતરમાંથી પેદા થતાં જોઈએ. છાત્રાલયની ફતેહનો આધાર વાતાવરણની શુદ્ધિ અને ઉગ્રતા ઉપર છે.

બીજી વાત અમારે ત્યાં નવા પ્રવેશ પામતા વિદ્યાર્થીઓના જીવનની નાની મોટી નિર્જળતાઓ વિષે છે. એની નિર્જળતાઓ ખદલ નવા આર્ગટુકોને સતાવવાને ખદલે તેમને જૂના અને મોટા વિદ્યાર્થીઓ તરફથી માર્ગદર્શન કરાવવામાં આવે છે. આ તત્વને હું સહકારનું તત્વ કહીશ. સમાજમાંથી નાની મોટી કુટેવો લઈને આવેલા કેટલાયે વિદ્યાર્થીઓ આ જાતના સહકારના તત્વથી વહેલામાં વહેલી તકે કાયદો મેળવી શકે છે. સામાન્ય છાત્રાલયોમાં એવા વિદ્યાર્થીઓનો બચાવ ગૃહપતિઓ તરફથી કરવામાં આવે છે. બચાવ કરવા જતાં બીજા વિદ્યાર્થીઓનો સાગનો કરવો અનિવાર્ય થઈ પડે છે. પરિણામે ગૃહપતિ અને વિદ્યાર્થી વચ્ચેનું ધર્મણુ ઘટવાને ખદલે વધ્યા કરે છે. આ સ્થિતિ ટાળવા માટે સહકારના તત્વને ધીરજ અને અંતથી પ્રયોગ ઉપર ચડાવું જોઈએ. આને હું અમારા વિદ્યાર્થી ગૃહની બીજી વિશિષ્ટતા ગણવું છું.

અમારા વિનયમંદિર તરફ આપ સૌનું લક્ષ્ય ખેંચતી વખતે ત્યાં પણ જે વસ્તુથી વિશેષ વાત આપની સમક્ષ નહિ મૂકું. આમાંની એક તે અમારી સ્વાધ્યાય પદ્ધતિ છે. વર્ષો થયાં શિક્ષણનું કામ આ પદ્ધતિ ઉપર ચાલે છે. એના ઉપરનો અમારો વિશ્વાસ દૃઢ બનતો જાય છે. સ્વાતંત્ર્ય સ્વચ્છંદમાં પરિણામ પામે એવી આજની શાળાઓની ફરિયાદોને નાબૂદ કરવી હોય તો આ પદ્ધતિ ઉપર કામ ચલાવવું જોઈએ. અહિં જવાબદારીના સંપૂર્ણ બાન સાથે સ્વાતંત્ર્યનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. દરેક વિદ્યાર્થી પોતાની ઝડપે પોતાના વિકાસમાં આગળ વધી શકે છે. એને પરીક્ષા કે એવું કશું બંધન નથી. કીક પડે તેમ ચાલવા માટે સ્વતંત્ર હોવાથી એના વિકાસનો ઝંઝેર અવિરત વહા કરે છે. એનું સાપ્તાહિક કામ પૂરું કરવાની જવાબદારી એને માથે હોવાથી સ્વાતંત્ર્યનો દુરપયોગ અશક્ય બને છે. આમ સ્વયંશિક્ષણનું ચાલી રહેલું કામ વિનયમંદિરની મુખ્ય વિશિષ્ટતા છે.

ખીજી વસ્તુ તે અમારે ત્યાં અભ્યાસ માટે આવતા કહેવાતા વિષયધારણ વિદ્યાર્થીઓની છે. મારે કહેવું જોઈએ કે આપણા આજના માત્રાપોતે તેમ જ શાળાના શિક્ષકોને બાળમાનસ અને તરુણમાનસનો ખ્યાલ નહિ હોવાથી સગંધારણ હોય તેવા બાળકના મનને પણ વિષયધારણ પરિસ્થિતિમાં જાદવી નાખવા જેવું સામાન્ય રીતે બન્યા જ કરે છે. આ અમારી ભારે મુશ્કેલી છે. કોઈ વિદ્યાર્થી એવો આવે છે કે જેને એક બે વિષય બળુવા મગતા જ ન હોય. કોઈ વિદ્યાર્થી એવો આવે કે જેને શાળામાંથી નાસી જવાની ટેવ હોય; કોઈ વળી એવા હોય કે જે પોતાના સાથીઓને સતાવ્યા કરે; બ્યારે કોઈ વળી એવો પણ હોય છે કે જે નાની મોટી ચીજો ચોર્ય કરે. આ બધા અમારા મૂંઝાતા કોયડાઓ છે. એ કોયડાઓ ઉકેલવાનું કામ પ્રાયોગિક માનસશાસ્ત્રની પદ્ધતિ પર કરવાના અમે પ્રયત્નો કરીએ છીએ. અમારો અનુભવ અમને કહે છે કે રખડુ વિદ્યાર્થી રખડુ નથી. ચોર વિદ્યાર્થી ચોર નથી અને ઠોઠ વિદ્યાર્થી ઠોઠ નથી. માત્રાપોતે અને શિક્ષકોએ ખોટી સમજણને લીધે આ જાતની છાપ એમના ઉપર મારી દીધી હોય છે. અમારા પ્રયોગોના પરિણામે છ બાર મહિને પરિસ્થિતિ સુધરી જાય છે અને સામાન્ય રીતે વિદ્યાર્થી સમધારણતાની સપાટી ઉપર ચડી જાય છે.

x

અમારું બાલમંદિર અતુલક્રમમાં પાછળથી આવતું છતાં શુભમાં અને કામમાં પહેલું રહેલું અંગ છે. મોન્ટેસોરી સિદ્ધાંતોને નજર સમક્ષ રાખીને શિક્ષણના કામને જારી રાખવાના અમારા પ્રયોગો ચાલુ જ છે. મને એમ કહેતાં આનંદ થાય છે કે ભાવનગરનાં સુશિક્ષિત માત્રાપોતે બાલમંદિરના શિક્ષણની કિંમત સમજતાં થયાં છે. હમણાં જ એક પ્રસંગ એવો ગયો કે સંસ્થાની આર્થિક મુશ્કેલીઓના કારણે બાળકો માટેની એક ગાડી અમારે બંધ કરવી પડી. કોઈ રસ્તો ન રહ્યો ત્યારે એક બે માતપિતાઓએ નવું વર્ષ શરૂ થાય ત્યાંસુધી પોતાને ખર્ચે એ ગાડી દોડાવવાની પોતાની મરજી અમને બતાવી છે. પંદર સત્તર બાળકોની કેળવણીના પ્રશ્ને એમના હૃદય ઉપર આવી અસર કરી એને હું શુભ ચિન્હ ગણું છું અને તે બદલ તેમને હું ધન્યવાદ આપું છું.

બાલમંદિરના શિક્ષણકાર્યની અસર બાળકના ઘરમાંની રહેણીકરણ ઉપર થાય છે. અને ઘરની અસર બાળકના બાલમંદિરના કામ ઉપર થાય છે. બાલમંદિરના અમારા કામને વધારે વેગ મળે અને ઝાઝી અડચણ વિના એકધારું ચાલ્યા કરે માટે ઘરમાંના પોતાનો વ્યવહાર વધારે શાસ્ત્રીય બનાવવા માટે માતપિતાઓ તત્પર બનવા લાગ્યા છે એ પણ અમારા કામની ફતેહનું ચિન્હ ગણાય.

x

અમારા પ્રકાશન મંદિર સંબંધે ગતવર્ષ પૂરતો કશો જ સંતોષકારક અહેવાલ મારે મુકવાનો નથી. આર્થિક વિટંબણાઓએ અમારા કામને રોકી રાખ્યું છે. શિક્ષણના સામયિકને કે કિશોર કુમારોના ગાસિકને શરૂ કરવાના અમારા મનોરથો હજી સુધી મૂર્ત સ્વરૂપ પકડી શક્યા નથી. બાલ સાહિત્યવાદિકા બંધ કરવી પડી છે. આર્થિક મુશ્કેલીઓને અંત આવે આ બધાં કામો અડપબંધ આગળ વધવાની શક્ય નોંઠ રહ્યા છે. આજે તો પ્રકાશન મંદિરના ખુદ સંચાલક અને એક આજીવન સભ્ય શ્રી. ગોપાળરાવ વિદ્યાંસને સંસ્થાના ફૂડ માટે આફ્રિકા મોકલવા પડ્યા છે !

x

અમારું નવું શરૂ કરેલું અને છતાં સૈદ્ધી વધારે મદત્તલું અંગ તે અમારો આગવશિક્ષણમૂર્તિ વિભાગ છે આખલા નામના ગામડામાં વર્ષો યોજનાની અમારી સમજણ પ્રમાણે અમે આ શિક્ષણ વિભાગ શરૂ કર્યો છે. એની વિશિષ્ટતા એ છે કે ત્યાંના શિક્ષણના કેન્દ્રમાં ઉદ્યોગ તરીકે અમે ખેતીનાડીને સ્થાન આપેલું છે. ગામડાંની આમ જગત સાથે વધારે નિકટના સંપર્કમાં આવીને તેમના જીવનમાં શિક્ષણની ભૂમિ જગાડવી અને તે દ્વારા નિરક્ષરતા ટાળી ગામડાંની આવની ક્ષણની પ્રજાને સંસ્કારી જનાવવી એવા અમારા મનોરથો છે. એ પ્રયોગ શરૂ થયાને હજી તો માત્ર છ જ મહિના થયા છે તેથી તે સંબંધમાં વિશેષ કશું કહી શકાય તેમ નથી. કેળવણીના બીજા ચતુર્થ વર્તન આદર્શોમાંથી ગામડાંએ તેમજ શહેરોમાં શિક્ષણનું એક નવું જ દૃષ્ટિગોચર રજૂ થશે અને તે દ્વારા શિક્ષણની પૂનર્ધરના શક્તિ જનશે એવો અમારો વિશ્વાસ છે. અમારો આમવિભાગ એ દિશામાં પ્રયત્નશીલ રહેશે.

[૨]

કાર્યવાહકોને*

આપણી સંસ્થા અનેક વિભાગોમાં વહેંચાઈ ગયેલી છે. વ્યવસ્થાના વિભાગોને બાદ કરીએ તો શિક્ષણના વિભાગો પરત્વેની ચોડીએક વિચારણા આપણે કરી લેવી ઘટે છે. આપણું બાલશિક્ષણ આપણું તરુણશિક્ષણ અને આપણું શિક્ષકોનું શિક્ષણ જેટલા પ્રમાણમાં એકીકરણ માગી લે તેટલા પ્રમાણમાં તે સાધવા માટેના પ્રયત્નો આપણે ગયા વર્ષમાં કીકીક કર્યા છે. આપણું બાલમંદિર બાલશિક્ષણના ડૉ. મોન્ડીસોરીએ પ્રસ્તાપિત કરેલા તેમ જ બાલમાનસ વિજ્ઞાનના અધ્યતન ગણ્યાતા સિદ્ધાંતો ઉપર ચાલે છે. બાલસન્માન અને બાળકના માનસનો પરિચય આપણા મુખ તારા સમાન છે. આપણું તરુણશિક્ષણ વ્યક્તિ અને સમૂહના સમન્વય ઉપર ચલાયેલ ડોહટન યોજના તેમ જ માધ્યમિક શિક્ષણ માટે અખતરાઓથી નક્કી થયેલા સિદ્ધાંતો ઉપર ચાલે છે. સ્વાતંત્ર્ય અને જવાબદારી એ આપણાં પ્રેરક તત્ત્વો છે. શિક્ષણના અંગોના એકીકરણ માટે ગયા વર્ષે દરમિયાન આપણા ત્રણે વિભાગોને એક જ નિયંત્રણ નીચે મૂકીને મેં એવું આચાર્યપદ સ્વીકાર્યું છે. તેવા સ્વીકારની પાછળના ગારા હશે એ મેં સૌની સમક્ષ રજૂ કર્યા જ હતા. મને લાગે છે કે એની વધાર્યતા આજે હવે આપણને સૌ કોઈને બરાબર સમજાઈ ગઈ જ હશે. કેળવણીના સિદ્ધાંતો અને વ્યવહારને વધારે સ્પષ્ટતા ખાતર અને વધારે સુમેળ ખાતર કેન્દ્રિત કરીને ચોક્કસ સમય સુધીનો આપણે પ્રયોગ કર્યો. એ પ્રયોગનાં મીઠાં ફળો આપણે આખી શક્તિએ છીએ. શિક્ષણના આપણા

* દક્ષિણમૂર્તિ વિદ્યાર્થીસવનના વાર્ષિકોત્સવ વખતે સંસ્થાના શિક્ષકસમુદાય પાસે કરેલા આખ્યાનમાંથી.

અધા જ વિભાગો આજે હવે એક એક સ્વતંત્ર અને જવાબદાર ઉપાયો નીચે ચાલી રહ્યા છે. સિદ્ધાંતોની સ્પષ્ટતા હતી તેથી વધારે ચર્ચ છે અને આપણો વ્યવહાર વધારે ચોક્કસ અને શાસ્ત્રીય દિશા તરફ ચાલવા લાગ્યો છે. હું આશા રાખું છું કે આપણો આ પ્રયોગ કેળવણીની દિશામાં આપણને નવો પ્રકાશ અને નવું જોશ આપશે.

x

ગત વર્ષ ઉપર નજર નાખું છું ત્યારે ખીજો મહત્વનો મુદ્દો તે મુંબઈ વિદ્યાપીઠ સાથે આપણા વિનયમંદિરને જોડવાના વિચારનો છે. તેવા જોડાણ માટે આપણે અરજી તો કરી દીધેલી છે. મુંબઈ વિદ્યાપીઠના પ્રમુખ નિયામકોને ૩૫૩ મળી લેવાની તક પણ લીધી છે. પરંતુ આજે હજી એક ખૂણામાંથી આપણા જૂના વિદ્યાર્થીઓનો ધીમે છતાં મજબૂત અવાજ ઊડી રહ્યો છે કે મુંબઈ વિદ્યાપીઠ સાથે આપણા વિનયમંદિરને જોડવાથી રખેને આપણે આપણા આદર્શોમાંથી નીચે ઊતરીએ ! જોડાણના વિચારને જરૂર મહત્વ હું આપું છું તેથી તો ધણું વધારે મહત્વ આ નાનકડા અવાજને હું આપું છું. સંભવ છે કે મુંબઈ વિદ્યાપીઠની આજની ધરડ આપણા આદર્શને નીચે ખેંચવાના પ્રયત્નો કરે. સંભવ છે કે આગાખાનું આજનું માનસ આપણા કેળવણીના કાર્યને ગૌણ ગણીને કેવળ યુદ્ધિના ગોખણીઆ શિક્ષણ તરફ ઉપાડી જવાની આપણને દૂર જ પડાવે. સંભવ છે કે આપણે ખુદ શિક્ષકો પરિણામના મોઢામાં પડી જઈને આજે છીએ ત્યાંથી એક ડગલું પાછળ હટીએ. આ વિચારો ફેકી દેવા જેવા નથી, મારા મનમાં ચાલી રહેલા મંથનને એ વધારે ઉગ્ર બનાવે છે પરંતુ એ વાત મુંબઈ વિદ્યાપીઠ સાથેના જોડાણના વિચારને ટકાવી રાખવા માટે મને અંતરમાંથી બળવાન હાકલ કરી રહી છે. એક છે છેલ્લાં અઢાવીસ વર્ષોથી આપણે સેવેલા અને જીવેલા આદર્શોએ દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થાના લોકોમાં જોતપ્રોત કરી દીધેલા પ્રાણ. આપણા આદર્શો જો સાચા છે, આપણો વ્યવહાર જો સત્યને માર્ગે છે તો કોઈ પણ નિર્જળ વસ્તુ આપણને ડગાવી શકશે નહિ. મારી શ્રદ્ધા તો એવી છે કે આપણા આદર્શોનું બળ અને આપણા વ્યવહારની સમ્યક્ શિક્ષણની ખોડી અને ભામક પદ્ધતિઓ ઉપર પ્રદાર કરશે અને માધ્યમિક શિક્ષણનું જે કામ આપણે છેલ્લાં વીસ વર્ષોથી કરી રહ્યા છીએ તેજ કામ સાચું અને અને કરવા જેવું છે તેની ખાતરી માધ્યમિક શિક્ષણ-સંસ્થાઓને કરાવશે. અંતરબળ કહે છે કે ખીજા ઉપર આપણા આદર્શોની અસર થશે કારણકે તે જીવંત છે અને સાચા છે.

x

ખીજા વસ્તુ તે આપણને જે કંઈ સત્ય લાગે છે તેને વળગી રહેવાની આજ્ઞા સુધીની આપણી ઉગ્ર ટેવ છે. તમને સૌ કોઈને યાદ આપવાની જરૂર નથી કે ખુદ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે પણ થયેલા આપણા જોડાણને છોડી નાખતાં આપણને આચકો લાગ્યો ન હતો. મુંબઈ વિદ્યાપીઠ પાસેથી ગાન્યતા મેળવ્યા પછી આપણો અનુભવ જો આપણને એમ કહેશે કે તેવું જોડાણ આપણા કાર્યને વિઘ્નકર્તા થઈ શકે છે તો ગૂજરાતની શિક્ષણપ્રેમી જનતા પાસે નીડરતાથી એની નહેરાત કરીને એ જોડાણને કાપી નાખતાં આપણને જરા પણ વાર લાગવાની નથી. આવી આશાઓ સાથે મુંબઈ વિદ્યાપીઠ સાથેનું જોડાણ સ્વીકારવાનો આપણે નિર્ણય કર્યો છે.

ત્રીજા મહત્વની ઘટના તરફ તમારું સૌ કોઈનું ધ્યાન ખેંચ્યા વિના રહી શકું નહિ. આ ઘટના તે આપણા આગદક્ષિણામૂર્તિવિભાગની શરૂઆત કહી શકાય. આ વિભાગને શરૂ થવાને હજી

તો માત્ર છ મહિના જ થયા છે. આપણી પોતાની શિક્ષણની સમગ્ર પ્રમાણે વર્ધાપોજનાનો પ્રયોગ કરવાનું આપણે બીકું ઝડપ્યું છે. આપણા એ ગામડામાં આપણને વિદ્ય કરનારી બીજી બધી વસ્તુઓને કારે મૂકીએ તો પણ આપણી શિક્ષણની આગતો ભારે મોટી વિચારણા માગી લે છે. પ્રગતિએ વર્ધા પોજનાને આવકારી છે; પરંતુ એના વ્યવહાર તરફ આશંકાની નજરથી જુએ છે. આંબલામાં ચાલી રહેલો આપણો એ પ્રયોગ આપણને અને શિક્ષણની જનતાને બે રીતે ઉપકારક બની શકે એવા આપણા મનોરથો છે. આપણા દેશના ગામડાનું શિક્ષણ પરિસ્થિતિ અને સંયોગો પ્રમાણે ઉદ્યોગકેન્દ્રિત બની રહે અને આપણાં ગામડાંઓની નિરક્ષર જનતા સંસ્કાર અને જીવનનું શિક્ષણ મેળવે તે આપણા પ્રયોગોનું મુખ્ય પરિણામ હશે વર્ધા પોજનાના કેન્દ્રમાં વણાટનો જ ઉદ્યોગ હોઈ શકે તેવી ધણી શિક્ષણકારોની ભ્રામક માન્યતાને ખેતીવાડીને કેન્દ્રમાં રાખીને ટાળવાનો પ્રયોગ આપણે કરવાના છીએ. વર્ધા પોજના આમજનતાના શિક્ષણને માટે પ્રધાનતઃ રચાઈ છે; અને તેમ છતાંયે ક્રિયાવાન બાળકને કેન્દ્રમાં રાખીને શિક્ષણના જે પ્રયોગો આપણે હાથે કરવામાં આવશે તે પ્રયોગોમાંથી શહેરની શિક્ષણસંસ્થાઓને પણ ધણું મહત્વનું મળવાનું અને આચરવાનું મળી રહેશે. આપણા ભાવનગરના વિભાગો આ દૃષ્ટિએ આપણા આગવિભાગ તરફ આજે એક રહ્યા છે.

નિશાળોમાં હિન્દુસ્તાનીનું શિક્ષણ ફરજિયાત થવાનું છે.

મહાસભાએ હિન્દુસ્તાનીને રાષ્ટ્રભાષાનું ણિરૂઢ બંધ્યું છે.

તમારે રાષ્ટ્રભાષા શીખવી છે ?

હિન્દુસ્તાની પ્રવેશિકા

પ્રગટ થઈ ચકી છે

કિંમત ૦-૮-૦

• લેખક •

પદ્મિત પરમેશ્વરીદાસ જૈન, ન્યાયતીર્થ

વલ્લભદાસ અક્કડ, રાષ્ટ્રભાષા વિચારક

સૂરત

• પ્રકાશક •

કરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ

નાણાવટ • સૂરત

હિન્દુસ્તાની સહજમાં શીખવા આટલી સાદી, સરળ

અને સંક્ષિપ્ત પુસ્તિકા શૂન્યરોત્તીસાં બીજી નથી.

વ્યાખ્યાનોમાંથી કંઈક

[૧]

શિક્ષણસંસ્થાઓમાં વિદ્યાર્થીઓનું સ્થાન

વિદ્યાર્થીઓની મુશ્કેલીઓ અને હાડમારી ઘણી છે. તેમની પ્રગતિ કુદ્ધિત થાય છે. આ વિદ્યાળ દુનિયામાં તેઓ લઘુમતિમાં પડ્યા છે અને જેમ આખો દેશ ગરીબી અને ગુલામીમાં સમગી રહ્યો છે, તેમ તેઓ પણ તેનાં સ્વાભાવિક પરિણામો ભોગવી રહ્યાં છે: દેશની પરતંત્રતા ને અવદેશના પ્રતિધૈય તમારા જીવનમાં પડે છે આજે જે તમારું દમન થતું હોય ને શિસ્ત કે નિયમને નામે તમારી હેરાનગતિ થતી હોય તો તેનાં મૂળ દેશની રાજકીય પરાધીનતામાં પડેલાં છે એ ચોક્કસ માનજો એ પરાધીનતા આપણને સાક્ષી રહી છે. આપણે આપણી દષ્ટિ બદલી છે, એમ છતાં મુક્ત હિંદનું બંધન મંદિર રચવા માટે જે શક્તિ જોઈએ, જે તાલીમ જોઈએ, વિચારવંત નાગરિક બનવા માટે જે ગુણો જોઈએ તે આપણે મેળવ્યા નથી. આપણે બધા હજી ગુલામોનાં મહા ટોળાં જેવાં જ છીએ. જ્યારે દેશની આ દશા હોય ત્યારે શાળા કોલેજો એ શાખામાંથી મુક્ત થી રીતે રહી શકે? જે સંસ્થાઓમાં જ્ઞાનની પાત્રક દીપિકાઓ અગ્રગ્રામી રહેવી જોઈએ, બાંધી નવી રેશની એમેર પથરાઈ રહેવી જોઈએ, ત્યાંથી જે ગુલામોની ઉત્પત્તિ થઈ રહી છે એ કમનસીબ પરિસ્થિતિ છે શરીરના નહિ તો મનના ગુલામો તો ખરા જ. અને મનની ગુલામી તો શારીરિક ગુલામી કરતાંયે બદતર છે, કારણ કે એ તો વ્યક્તિત્વની ધાતક છે.

કેળવણીનો આજનો હીન આદર્શ મટી જવાને હવે આગ્રી વાર નથી; આ નવા આદર્શોની રચના થઈ રહી છે અને તેનાં સંસ્થાપન થતાં વિદ્યાર્થી એ ચેતનહીન કોઈ પદાર્થ છે અને શિક્ષક એ પદાર્થમાંથી કોઈ મૂર્તિ કે આકાર ધડનારો શિલ્પી છે એવી વાત નહિ રહે. ત્યારે ચોક્કસ પ્રમાણની પરીક્ષા ને પરિણામો નહીં રહે. કેળવણીનો કુદરતી આદર્શ રાષ્ટ્રના ધડતરનો છે. પ્રગ્નના ઉત્થાનનો છે. એ કાળે અને જગતને કંઈ વિરલ અર્પણ કરવા કાળે જ્યારે કેળવણીની લઢાણી થશે, ત્યારે વિદ્યાર્થીઓની મુશ્કેલીઓ દૂર થશે, ત્યારે કોઈ નવલા પ્રભાતના રંગો આ ભૂમિ પર ચમકતા હશે.

x

આજની કેળવણીની સંસ્થાઓમાં ભણાવવાની પ્રવૃત્તિઓ બદલાય છે. મેળ મેળવવા વારંવાર ફેરફાર થાય છે. પણ મૂળગત ફેર થતો નથી. જરૂર પડે તેનો પલટો પણ થઈ શકે; તેવું જ આદર્શો માટે છે; સામાન્ય આદર્શો બદલાતા નથી પણ સંજોગો કોઈ પણ આદર્શોના પલટો કરી શકે. જે જડ આદર્શોની પાછળ આપણે પડીએ અને સમયના પ્રવાહને અવગણી ધટતા ફેરફારો ન કરીએ તો આપણી રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિનો અંત જ આવે.

આજની કેળવણીમાં વિદ્યાર્થીઓનો અવાજ નથી એ ખીજી મુશ્કેલી છે અને તેના નિવારણ માટે આ વખતના ઠરાવોમાં એક ઠરાવ એવો છે કે જેમાં સંસ્થાના સંચાલનમાં વિદ્યાર્થીઓનો અમુક ક્ષેત્રમાં કાબૂ રહે ને પ્રતિનિધિત્વ રહે. આમાં હું કશું જોડું જોતો નથી. દરેક શાળા, કોલેજ સ્વાયત શાસન ભોગવતા એકમ જેવી હોવી જોઈએ. સંસ્થાઓની સામાન્ય પ્રવૃત્તિઓની વ્યવસ્થા અંગે-જીમખાના, હોસ્ટેલ, લાયબ્રેરી, ડિમેન્ટીંગ સોસાયટી, ડ્રમેટીક સોસાયટી, વગેરે અંગો આજે જોઈએ છે તો તેના પર કાબૂ સંસ્થાના સંચાલકોનો હોય છે. એ બાબતમાં તો વિદ્યાર્થીઓએ

“એજન-એજન” જ કહેવાનું રહે છે. મારી જાણના દાખલા છે કે ઘણી સંસ્થામાં છોકરા છોકરી સાથે નાટકમાં ઊતરે તે સામે વાંધે લેવાય છે. અમુક વિષયો પર યોગી શકાતું નથી, અમુક માણસોને યોગ્યતા પશુ શકતા નથી. આથી એકતાને ભંગ થાય છે, અને નાહકનો કચવાટ અને ચળવળ ભગે છે, જે વસ્તુનો પ્રતિગઢ હોય તેની પ્રાપ્તિ માટે મંથન કરવું એ માણસનો સ્વભાવ છે. જેની ના તે કરવાનું વિદ્યાર્થીઓને તો તેમાં ખાસ ગમે છે. કારણકે વિદ્યાર્થીઓને પોતાના વિચારો છૂપાવતાં આવડતું નથી અને તેથી જ તેઓ પોતાની કલ્પનાઓ કે માન્યતાઓ ખરડાટ રીતે વ્યક્ત કરી દે છે. આવા સંજોગોમાં સંચાલકોને પક્ષે યોગ્ય કારણ હોય અને વિદ્યાર્થીઓનું કથન ન્યાયી ન હોય એમ અને; પશુ ખરો મુદ્દો તો એ છે કે આવા નજીવ અગાઉ ઉત્પન્ન ન થાય ને થાય તો તે દૂર કરી શકાય, તે માટે જોઈતા યોગ્ય વાદનની-તંત્રની ખોટ છે-અભાવ છે. જે પરસ્પર સમજૂતી ને સદાનુભૂતિથી કામ લેવાય તો ઘણી ચક્રમ્ક ઝરતી અટકે, વિદ્યાર્થીઓની શક્તિ નાહક ખર્ચાતી પશુ અટકે ને તેનો સારો માર્ગે ઉપયોગ પશુ થઈ શકે, આવા વિદ્યાર્થી તંત્રનું નામ ગમે તે રખાય, પશુ એ તંત્રને વિદ્યાર્થીઓ તરફથી જોડવાનો અધિકાર હોવો જોઈએ, તકરારી પ્રકોમાં તે વચ્ચે પડી શકે ને વિદ્યાર્થીઓની પ્રતિજ્ઞાની દોરવણી પશુ કરી શકે. વિદ્યાર્થીનું હિત ને કેળવણીનું હિત એક હોવું જોઈએ, ને તેથી જ વિદ્યાર્થી સંસ્થાની જરૂર છે.

×

સંસ્થાઓના સંચાલકોએ જેમ અને તેમ જલદી વિદ્યાર્થીઓને શાળાસ્વરાજ આપવું જોઈએ. એથી સ્વાયત્ત શાસનની સાચી બાવના વિદ્યાર્થીમાં જાગૃત થશે. આપણે વિદ્યાર્થીઓ એવા જોઈએ છે કે જે કાર્યકરો થાય, લડવૈયા થાય, કમાન્ડર થાય ને લડતના બૂદ રચનારા પશુ થાય. દમામ અને દેખાવ સૌને ગમે છે તેમાં વિદ્યાર્થીઓને તો ખાસ. જે શાળાઓમાં ને સંસ્થાઓમાં વિદ્યાર્થીઓનાં આવાં સ્વરાજત્વો થાય તો વિદ્યાર્થીઓમાં વ્યવસ્થાની બાવના જાગૃત થશે, તેમને જવાબદારીનું જ્ઞાન થશે ને તેમનામાં શિસ્ત પશુ આવશે. શિક્ષકોના ટનના ટન ઉપદેશોથી જે શક્ય નથી થતું એ આવી સંસ્થાથી તત્કાળ થશે. એટલે હું શિક્ષકસમાજને શિક્ષણ સંસ્થાઓના સંચાલકોને નિનતિ કરું છું કે તેઓ વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે તિરસ્કાર અને અવિશ્વાસની લાગણીથી ન જુઓ. વિદ્યાર્થી બૂલો કરે તો તે માટે તેમનો જરૂર જવાબ લો, પશુ તે તેમનું ભણું કમળનારા તરીકે. શિક્ષક તરીકે, નેતા તરીકે, તેમના તરફ નન્નાશાહી ન ચલાવો, તેમનો અસહકાર ન કરો, તેમના માત્ર દોષો ખતાવી તેમની ટોક્ષણી ન કર્યા કરો. એથી ઊલટું એમને સાચું માર્ગદર્શન કરાવી યોગ્ય સલાહસૂચના આપી એમને મદદ કરો, એમની બૂલો સુધારો ને એમને પ્રગતિને પંથે લઈ જાવ. આગ કરશો તો તેઓ બૂલો ઝાઝી કરશે, તમારી ને તેની વચ્ચે એકતા થશે ને તમારા કાર્યના તેઓ સહભાગી થશે. જીવન ને ચેતનહીન વસ્તુઓ સાથે તમારે કામ લેવાનું નથી પશુ જીવનથી તરવરતા માનવ આત્મા સાથે તમારે કામ લેવાનું છે. તેઓ તમારે ચર્ચિતે માર્ગે ચાલવા, તમારાં વચનોને શિરસાવંધ કરવા ધણા ધણા ઉત્સુક છે. પશુ એમ કરવામાં તમે માત્ર સરમુખત્યારી ચલાવો, માત્ર તમારું જ હડાપણ હાંકો તે ન ચાલે. જરૂરી અને યોગ્ય માર્ગે યોગ્ય દોરવણી આપવાની જ જરૂર છે.

×

અને હવે વિદ્યાર્થીઓનું શું કામ છે તે વિશે કહું. તમારે દેશની મુક્તિની લડતમાં મદદ કરવાની છે. જતની સેવા, નિયમન અને જતની ફરજોનું તમારે જ્ઞાન રાખવું જોઈએ. એ બધું

તમે કોઈ કંઈ ને કરો એમ નહીં પણ તમારો ધર્મ સમજીને કરો તો તમે જરૂર તમારા ધ્યેયને પામશો અને સારા નાગરિક થશો. જવાબદારીના બાન વિના કામ ચાલે નહિ. બીજા કંઈ તેથી કરવું એમ નહીં, પણ આ બધી વસ્તુઓ તમારી પ્રગતિ માટે અનિવાર્ય છે એ સમજીને કરવું ધટે. જવાબદારીનું બાન, સંઘર્ષ, સમૂહમાં એકતાથી કામ કરવાની રેવ અને શિસ્ત વિના તમે નોખા પડી જશો, નિર્ગળ થશો ને દુઃખી જશો, શુદ્ધામ રહેશો ને બીજાઓ તમારા પર સત્તાના દોર ચલાવશે.

આપણી પાસે કામના ઢગલા પડેલા છે. કામી એકતા, સ્વચ્છતા, આરોગ્ય, આર્થિક પુનર્ચના એ બધું છે. આપણે દેશ ગરીબમાં ગરીબ છે. દુકાળ ને બીજી કુદરતી આફતોથી પણ તે પછડાતો જાય છે. એટલે માત્ર વિચારતરંગથી કામ નહિ ચાલે. આપણી આશાઓ અને કલ્પનાઓને ભૂતિમંત કરવા આર્થિક નવધરતરનું કામ સૌથી મોખરે રાખવું પડશે. સ્વરાજ એ તો અંતિમ ધ્યેય માટેનું સાધન માત્ર છે. આપણે તો આ દેશની કાયા પસંદી નાખવી છે, અહીં નવી ઢવા ફેલાવવી છે, આપણે નૂતન સમાજ ને નૂતન યુગનું સર્જન કરવું છે, નવી સૃષ્ટિ લાવવી છે; દુઃખમાં આપણે આ દેશમાં બચવા અને મદદ લાવવી છે. આ બધું શુદ્ધામીમાં પડ્યા હોઈએ તો આપણે ન કરી શકીએ એટલે શુદ્ધામી દુઃખાવીને આપણે એ નવા સર્જનને પંથે જવાનું છે.

તમારામાં દેશમુક્તિ માટે કામ કરવાની ઇચ્છા છે ને ઉત્સાહ છે અને તમારી પાસે દેશ મોટી આશા રાખે છે. મોટાઓ તો પડ્યા હોય ને યાકયા હોય, તેમની કાર્યશક્તિ મંદ હોય, બચ્ચો સામનો કરવાની તેમની શક્તિ દુર્લભ ગઈ હોય. એવાઓ તો દૂર બેઠા બેઠા માર્ગદર્શન કરાવે, યોજનાઓ કરે પણ ધસવાનું ને લડવાનું તો તમારે છે. આઝાદીની લડના તમે સેનાનીઓ છો. એ સ્થાન તમે શોભાવો તે માટે જવાબદારીનું બાન ને શિસ્ત ખાસ જરૂરી છે. તમારી સલામતી માટે ને તમારા આદર્શોની સિદ્ધિ માટે પણ એ જરૂરી છે.

x

દેશમુક્તિની અને પ્રગતિમાન પ્રત્યેક ચળવળમાં બાળ સેવાનો વિદ્યાર્થીઓને સંપૂર્ણ અધિકાર છે. એમાંથી વિદ્યાર્થીઓને બાકાત રાખતા કે તેમના પર કોઈ અંકુશો કે મર્યાદા લાદવાં એ વાન હું ધરી જારને માટે પણ સ્વીકારતો નથી. જ્યારે તમને રાજકારણમાં બાળ સેવા અકારણ્ય લાગે છે ત્યારે શિસ્ત ને અભ્યાસને નામે તમને અટકાવવા એ અયોગ્ય છે એમ હું માનું છું. વિચાર, વાણી ને સંઘના સ્વાતંત્ર્યનો તમારો જન્મસિદ્ધ હક છે અને દેશમુક્તિની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં બાળ સેવાનો તમને અધિકાર છે.

આમ તમને બધા હક ને છૂટાપછું હોય એ ખરું, પણ તમારા જ લાભને ખાતર તમારે તમારી જાન પર સિરતનું બંધન રાખવું ધટે છે; તમારી દૃષ્ટિ ધરતરની હોવી નોઈએ. એમ હશે તો કોઈ કાને તમે પાછા પડવાના નથી. દરેક દેશમાં વિદ્યાર્થીઓએ લડતને મોખરે રહેવું નોઈએ ને રહ્યા છે અને ખાસ કરીને દિંદ જોવા શુદ્ધામ દેશમાં નાનપણથી જ વિદ્યાર્થીઓએ રાજકારણમાં બાળ સેવા નોઈએ. આપણા બાલિના સૂઝ્યા તમે છો, દેશના મુક્તિ મંદિરના રચનારા તમે છો, એટલે તમે રચના કરવાની દૃષ્ટિ રાખીને જવાબદારી સમજીને પ્રત્યેક પ્રગતિમાન લડાઈમાં બાળ લેજો.

[અધ્યાપક શ્રી. ખુશાલ તલકશી શાહે સૂરતમાં મળેલી ઝુંબર્દીલાકા]
[વિદ્યાર્થી પરિષદમાં પ્રમુખ તરીકે આવેલા બ્યાખ્યાનમાંથી]

[૨]

કેળવણીમાં રાષ્ટ્રીયતા

અત્યારે હિન્દુસ્તાનમાં રાષ્ટ્રીયતાનું મોજું એટલું બધું પ્રબળ છે કે તે સર્વવ્યાપક સ્વરૂપ ધારણ કરી દેશની દરેક હિલચાલ કે ક્રિયામાં પ્રવેશ કરે તો આશ્ચર્ય ન બને. વળી એક બીજી પાણુ દ્રષ્ટીકત છે કે-જેમ વ્યક્તિને તેમ સમષ્ટિનો વિશિષ્ટ પ્રકારનો સ્વભાવ અથવા તો આત્મા હોય છે, અને રાષ્ટ્ર એ સમષ્ટિનો એક પ્રકાર છે. ત્યારે હિન્દુસ્તાનની ખાસિયત, વિશિષ્ટતા, તેમનું આત્મસ્વરૂપ શું છે? જ્યાં સુધી દેશનો આત્મા તેની કેળવણી મારફતે પણ આવિર્ભાવ ન પામે, ત્યાં સુધી તે કેળવણી નિષ્પ્રાણ ખોખું માત્ર જ રહે છે. જગતનાં સર્વ રાષ્ટ્રોની પરિપદ ભરાય તો હિન્દુસ્તાન તેમાં કયી વિશિષ્ટતા લઈને-પોતાનો કયો વ્યક્તિગત ફાળો આપવા ગૌરવસહિત પ્રતિનિધિ તરીકે જશે? હું એમ માનું છું કે હિન્દુસ્તાનનો આત્મા તેની આત્મી આધ્યાત્મિકતા છે, અનેક ધર્મો અને પંથોના આજ્ઞા સ્વરૂપો તો ગૌણ છે, પણ સાચું આધ્યાત્મગદર્શન એ હિન્દુસ્તાનની વિશિષ્ટતા છે-જગતના સર્વ સામાન્ય વારસામાં તેનો મૂળભૂત કીમતી ફાળો છે.

આપણા મહાત્મા ગાંધી અત્યારે દુનિયાના રાજકારણમાં સર્વનું ધ્યાન ખેંચી રહ્યા છે, કારણ કે તેમણે અસંશયે પણ રાજકારણમાં આધ્યાત્મિકતા દાખલ કરી છે. હિંદના કવિસમ્રાટ રવિન્દ્રનાથ ઠાકુર સાહિત્યસર્જક તરીકે અને શાન્તિનિકેતનના સંસ્થાપક તરીકે તેટલા પ્રમાણમાં જ પુખ્ત છે, જેટલા પ્રમથમાં તેમણે તેમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં અને કેળવણીની પ્રવૃત્તિમાં આધ્યાત્મિકતા પસંદ કરી છે, તેમની કવિતામાં પરત્વરના ગયણી મોહક સૂર છે, માટે જ તે કાન્તદર્શી અપિકવિ છે. શ્રી. રાગકૃષ્ણ પરમહંસ, સ્વામી વિવેકાનન્દ અને સ્વામી રાગતીર્થ, શ્રી. અરવિન્દ ધોષ, ઇત્યાદિ હિંદની આધુનિક મહાન વિજ્ઞાતિઓ જગતને શિરસાવંધ છે, કારણ તેમનાં જીવનમાં આધ્યાત્મિકતા ઓતપ્રોત હતી.

હવે હું આપને પૂછું છું કે આપણી કેળવણીમાં આપણે આધ્યાત્મિક તત્ત્વને જરાએ સ્થાન આપ્યું છે કે તેનો સદંતર ખડિખાર કર્યો છે? સર્વ ધર્મોનાં મૂળ તત્ત્વો તો એક જ છે, તેમના સર્વના નીતિનિયમોમાં અને સાધનપ્રણાલિમાં તો એકવાક્યતા છે, તો પછી આપણને આધ્યાત્મિકતાના મૂળ પાયા કેળવણીમાં દાખલ કરતાં શી હરકત નહે છે? હિંદની વિશિષ્ટ વિજ્ઞાતિરૂપ આધ્યાત્મિકતાનાં મુખ્ય લક્ષણો ચાર-૧ આત્મભાવ, ૨ તપસ્યા, ૩ સાદાઈ, ૪ પરોપકાર. આ ચાર લક્ષણોને આપણે આજની કેળવણીમાં દાખલ ન કરી શકીએ? તેને માટે કંઈ જુદા નીતિવર્ગો લેવાની જરૂર નથી. પણ આપણે શાળાના વાતાવરણમાં આ ચાર તત્ત્વોનાં પરમાણુઓને મોટા પ્રમાણમાં દાખલ ન કરી શકીએ? શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ પરસ્પર પ્રેમ સંબંધથી સંકળાય, તેઓ વિદ્યાની ઉપાસના માટે અભ્યાસી અને તપોનિષ્ઠ બને. જીવનની જરૂરિયાતોમાં સાદાઈ રાખે અને જીવનના દૃષ્ટિગિન્દુ તરીકે વ્યક્તિ કરતાં સમાજને પ્રથમ મૂકે-એ કાંઈ અશક્ય છે?

ઉપર તો આપણે હિંદની રાષ્ટ્રીયતાના મુખ્ય રૂપ આધ્યાત્મિકતાની વાત કરી પણ આપણે ઇતિહાસ શીખતાં અને શીખવતાં રાષ્ટ્રીય-દૃષ્ટિગિન્દુ જરૂર રાખી શકીએ. દાખલા તરીકે ૧૮૫૭નો બળતો શીખવતી વખતે આપણે તેને 'રાષ્ટ્રનો સ્વાતંત્ર્ય માટેનો સંગ્રામ' પ્રત્યે-એ રીતે શીખવી શકીએ જોગણ શીખવતાં પણ આપણે હિંદની ધરતીમાતાનું ગૌરવ વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ રજૂ કરી શકીએ. દાખલા તરીકે-હિંદની અતિ ઉત્કૃષ્ટ અને દુશ્વળ જમીન, ઉત્તરમાં પરમાત્માએ

મુકેશ બળવાન રક્ષક સમાન બહીર દિગ્ગજ, તેના ખનિજ પદાર્થો વગેરે. સાદિસમાં, કવિતામાં, જીવનચરિત્રોમાં, પરાક્રમગદ્યઓમાં, વગેરેમાં તે આપણે રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિબિન્દુ જરૂર આગળ પડતું દરી શકીએ. જો કે એનો અર્થ એવો નથી કે પરદેશી સુંદર અને ભોષપ્રદ સાદિસ વાનગીઓ આપણે અસ્પૃશ્ય ગણી વગી, દિંદની જેતીપ્રધાન દેશ છે, અને હિંદ ગામડાંમાં વસેલું છે, એટલે આપણે જેતીના ધંધાની મદત્તા વિદ્યાર્થીઓમાં ફાસવધી નેહીએ. આમગીતો અને રસો, આમ-વાર્તા અને લોકકથા, ગામના પાણિયા પાછળ અદૃશ્ય રહેલી અને કોઈક વાર ટૂંકમાં અંકાવલી વીર-કથાઓ, દિંદની જંગમ વિદ્યાપીઠ સમાન ગામ શિક્ષાટટિ સંન્યાસી અને મુનિ, દિંદના અખર સૂર્યના મધ્યાકાશમાંથી વરસતા ત્યાગના અને તપના અંગારા, ગામડાંની બિનખર્ચાળ અને શરીરને સદ્યકત બનાવતી સાદી રમનગમો, ૭ રૂપિયાની બિનબિન ને ચિત્રચિત્ર વિહારલીલાઓ અને તેમાં તદ્દય થતી કવિતા, આપણા દેશની આબોધવાને અનુકૂળ અને ચોપક એવા ધંધા દેવગારો-આ બધાં તત્ત્વોને આપણે આપણી કેળવણીમાં સ્વીકારવાં નેહીએ અને પ્રતિબિંબિત કરવાં નેહીએ, તે સિવાય આપણી કેળવણી માત્ર નકલિયા રહેશે, અને ન્યાં ન્યાં અનુકરણ ગાત્ર છે ત્યાં ત્યાં સાચી પ્રાણશક્તિ નથી. આ રીતે જોતા, દિંદની પ્રાચીન કેળવણીમાં રાષ્ટ્રીય તત્ત્વો વધારે હતાં-જો કે તે અત્યારના જેટલી વિવિધતાભરી અને વિપુલ ન હતી. તે સમયના ગુરુઓનું સાદું, નિર્ધન, આદર્શ જીવન, તેમની અને વિદ્યાર્થીઓની વચ્ચેના પિતાપુત્રની વચ્ચે હોય તેવો પ્રેમ, તપોનિષ્ઠતા, બ્રહ્મચર્ય, દરરોજ શિક્ષા માગતાં બ્રહ્મચારીને સમાજ સાથે થતો સંબંધ, શિક્ષા આપતી માતાને ગનમાં આવતો ખ્યાલ કે- 'મારા પુત્રને પણ બીજે કોઈ ગામ મારા જ જેવી ગૃહિણી માતા અત્યારે શિક્ષા આપી રહી હશે' આવી ભાવનાથી વધતું જતું સમાજના દિલનું એકય, ગુરુ-ધેર સેવાશુશ્રુષા કરવા જતાં સદગ્જ રીતે થઈ શકતો શારીરિક શ્રમ અને તંદુરસ્તી, કુદરતના ખેળામાં કોઈક ગામને પાષરે કરવામાં આવતો વિદ્યાબ્યાસ અને આસપાસનું મનોહારી આમવાતાવરણ-આ બધાં તત્ત્વો પ્રાચીન કેળવણીને રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ અર્પતાં અત્યારે આપણે પરદેશી સાથેના સંસર્ગને પરિણમે ધણા નવા વિષયો શીખવા છે એ સાચું. વિજ્ઞાનની શોધ-ખોળો દ્વારા કુદરતી બળો ઉપર કામૂ મેળવવાનો છે અને તેમની મારફતે સેવા સેવાની છે એ પણ સાચું. છતાંય આપણે ઉપરનાં ચાર મુખ્ય રાષ્ટ્રીય તત્ત્વોને આ રીતે કેળવણીમાં વણી લઈ શકીએ તેમ છીએ. આપણે માતૃપિતા અને મોટેરાં તરફ વધતી જતી બેદરકારી અને અપમાન રીતિને બદલે પૂજ્યમાત્ર અથવા આદરમાત્ર તે જરૂર સ્થાપિત કરી શકીએ અને સમાજને વધારે સુખી બનાવવામાં કંઈક ફાળો આપી શકીએ. વ્યક્તિગત અહંતાને પોષાવા કરતાં સમલિતી માગણી પ્રથમ સ્થાન ધરાવે છે એવી ભાવના આપણે વિદ્યાર્થીઓમાં જરૂર રોપી શકીએ.

ટૂંકમાં, આપણે કેળવણીને રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ આપવા માટે રાષ્ટ્રીય માનસવાળો શિક્ષક નેહીએ, રાષ્ટ્રીય તત્ત્વોથી બરેલું વાતાવરણ નેહીએ, રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિબિન્દુથી ચોખ્ખેસ અભ્યાસક્રમ નેહીએ, રાષ્ટ્રીય રમતગમનોમાં અને રાષ્ટ્રપ્રેમક દુર્બરકથાઓમાં તથા ધંધારોજગારોમાં રસ ઉત્પન્ન કરવો પડશે, અને આ બધામાં જોગ માળના મણકામાં દોરો રહે-તેમ આધ્યાત્મિકતાનું અદ્ભુત પણ સમર્થ તત્ત્વ જોતપ્રોત ગણતું પડશે.

[સુબોધ ઇલાકા માધ્યમિક શિક્ષક પરિષદ વખતે સૂરતમાં તા. ૧૬-૧૦-'૩૮ના રોજ શ્રી. શાન્તિલાલ ઠાકરે આપેલા બાલ્યજ્વને ચાર]

નૂતનશિક્ષણ સંઘ તરફથી આપ સમક્ષ બોધવાની મને તક મળી તે માટે સંઘનો તેમજ આપનો હું ઉપકાર માનું છું. હું અત્રે શિક્ષકસમાજ કે વ્યક્તિગત શિક્ષકને ઉતારી પાડવા માટે ઊભો નથી થયો એ મારે પહેલેથી કહી દેવું જોઈએ. બહારના માણસો આપણી સ્થિતિનો પૂરો ખ્યાલ કર્યા વગર ગમે તેમ શિક્ષકસમાજની અયોગ્ય ટીકા કરે છે તે તરફ મારો એક શિક્ષક તરીકે જખરજસ્ત વિરોધ છે. આ નિબંધ તો માત્ર કેળવણીની દૃષ્ટિએ લખાએલો છે અને એથી મારી ટીકાઓ કોઈને બંધબેસતી લાગે તો તેમાં મારો જરાયે દોષ કાઢશો નહિ. આ નિબંધ આપ સર્વ સમક્ષ સૌના મનન તથા સૂચના માટે રજૂ કરું છું; અને આ સમા તરફથી “ખાનગી ટ્યૂશન” ની પદ્ધતિ ખાખત અનુભવી અને રચનાત્મક સૂચનાઓ મળશે તો એ હું હર્ષથી વધાવી લઉંશી.

મારા એક સહશિક્ષક મહુમ શ્રી. જ્ઞાણદાસ ચૌધરી ખાનગી ટ્યૂશનની પદ્ધતિ પર સખત પ્રહાર કરતા એ મને યીદ આવે છે; એ માનું ક્યન જરા વધારે પડતું હતું છતાં તેમાં સત્ય હતું એ નિર્વિવાદ છે. એઓ કહેતા હતા કે ખાનગી ટ્યૂશન એ કેળવણીની વેચાણત્તિ છે. આ કડવો ઘૂંટકો ગળવો કઠણ છે પણ એમનું ક્યન સત્યથી વેગળું નથી. હું એટલી હદ સુધી ટીકા નથી કરવા માંગતો.

હવે મારા વિષય તરફ લક્ષ આપું.

સૌ શિક્ષકોને “ટ્યૂશન” શબ્દ સુવિદિત છે. આપણે જાણીએ છીએ કે શાળાનો ચાલુ શિક્ષક અમુક પગાર શાળામાંથી નિયમિત મેળવે છે. પરંતુ પોતાની આવક એટલી પડવાથી એ ધીર વ્યવસાય મેળવવા શ્રદ્ધાં મારે છે અને એ રીતે કાંઈકે એટલી પડતી આવક વધારવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એ વધારાની આવક મોટે ભાગે એને ટ્યૂશન દ્વારા મળે છે પરંતુ એ વધારાની આવક અનિશ્ચિત છે. શાળામાં શિક્ષકોને એટલો પગાર મળે છે એ વાત જાણીતી છે.

હવે જ્યે ખાનગી ટ્યૂશન કરવું હોય તેની ગણના જેવી આંખ હોવી જોઈએ. તેણે ટ્યૂશનો પ્રાપ્ત કરવાની કઈ સારી તકો છે તે જાણવી જોઈએ. બધા શિક્ષકો જાણે છે કે શાળાઓમાં અમુક વિષયોને (જેવાં કે અંગ્રેજી, ગણિત, વિગેરે) મોટા વિષયો તરીકે વધુ અગત્ય અપાય છે તેથી એ વિષયો શીખવનાર શિક્ષકને કુદરતી રીતે ટ્યૂશન અંગે વધુ તકો મળે છે. આજ કારણસર કદાચ ઘણી શાળાઓમાં એ કહેવાતા મોટા વિષયો હસ્તગત કરવા શિક્ષકો શુપ્ત પ્રયત્ન કરે છે. શિક્ષકો તે માટે પોતાના વડા શિક્ષક કે સત્તાધીશોની મહેરબાની શોધે છે અથવા કેટલીક શાળાઓમાં ઉપરીઓ જાતે અમુક શિક્ષકો ઉપર રહેમ નજર રાખે છે. શાળામાં તેમનો પગાર ટૂંકો હોય પણ જો આવી મહેરબાની એમના પર ઊતરે તો તેઓ સંતોષ માને છે. વળી કેટલાક શિક્ષકોનું નીતિનું ધોરણ ધણું ઢીલું હોય છે. ઘણા વિદ્યાર્થીઓનો એક ખાસ વર્ગ બેસાડે છે; વિદ્યાર્થીઓનો સમૂહ બેગો કરી એકી વખતે તેમને ભણાવે છે અથવા દુકાનદાર પોતાનો અમુક માલ વેચવા દુકાન ખોલે છે તેમ શિક્ષકો દુકાનદારી જ કરી રહ્યો હોય છે. આ બધી રીતો જડમૂળથી વાંધામરેલી છે. ઘણી

• સૂરતના નૂતનશિક્ષણ સંઘના આશ્રય નીચે મેલેલી સમામાં વંચાએલા મૂળ અંગ્રેજી લેખનો અનુવાદ

બાળકો એ અંગે મૂકી શકાય છતાં હું સાંભળેલી વાતો અને મૂકી આપતો સમય લેવા નથી ઇચ્છતો સાથે સાથે મારે કદી દેવું નોંધ્યો કે મેં એવા કેટલાક શિક્ષકભાઈઓ જાણ્યા છે કે તેમનું નીતિનું ધોરણ ધણું ઉચ્ચતર હોય છે અને ટ્યૂશનો કરવાની એમને જરૂર નથી હોતી છે છતાં વાંધામરેલી માસખાજને વળગ્યા વિના તેઓ જરૂર ટ્યૂશનો ન છૂટકે કરે છે.

ખાનગી ટ્યૂશનો કરતો શિક્ષક વધારાની આવકથી કાંઈ સુખદ નિઃશ્વરી અનુભવતો નથી. ખુલ્લા દિલથી વાન કરનારો શિક્ષક ક્યૂંકરશે કે તેનું વધારાનું કામ-ખાનગી ટ્યૂશન-લોહી ચૂસનારું છે; ત્રાસદાયક છે તો પણ તે આવકારદાયક લેખાય છે; બહે આવી નિઃશ્વરી ગદ્યવૈતરની હોય, લોહી પીનારી હોય છતાં તે મીઠી લાગે છે કેમકે સારા સમાજને એ જરૂરી લાગે છે. ધણા શિક્ષકો તરફથી એમ કહેવામાં આવે છે કે વડીલો, ડોક્ટરો અને ખીન ધંધાદારીઓની સમાજના બજારમાં સારી કિંમત હોય છે ત્યારે એકલા ગરીબ શિક્ષકને શા માટે પૈસા કમાતાં અટકાવવા નોંધ્યો ? શિક્ષકો પણ મનુષ્ય છે; તેઓને સંતોષી રહેવા માટે ખોટી શિખામણ આપવામાં આવે છે; તેઓને પોતાના સમાજમાં મોબી જાળવવાનો હોય છે; ખીન ધંધાદારી લોકોની સાથે તેમનું આર્થિક સ્થાન સમાન હોયું નોંધ્યો; તેઓને પણ ખીનની માફક કુટુંબ-કપીલો હોય છે; તેઓને પણ સમાજનો વ્યવહાર પાળવાનો હોય છે. ખરી વાત છે; હાલની સમાજની સ્થિતિ ફરી વ્યવસ્થિત થતાં વખત જશે. છતાં ય એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે શિક્ષકો ખાનગી ટ્યૂશનો સ્વીકારે છે તે શિક્ષણની દૃષ્ટિએ વાનગી છે ?

જરા ઊંડાણથી આપણે વિચારી નોંધ્યો. કેળવણીની દૃષ્ટિએ કોઈપણ વિચારવંત ખાનગી ટ્યૂશનનો બચાવ નહિ કરી શકે. શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો નિયમિત શાળા-શિક્ષક ખાનગી ટ્યૂશનથી મળતી આવક જતી કરવા તૈયાર હોય છે; બહાવી નાખવાની માયાકૂટ એ પસંદ નહિ કરે; વળી એ જાણે છે કે ખાનગી ટ્યૂશન કરવાથી એનું ધ્યાન વ્યક્તિગત અને અંગત હિતો તરફ જ વળે છે; તે સમજે છે કે શાળામાં કામ કરવાની એને તક મળી છે તેનો દુરુપયોગ થાય છે. જે શાળાદારા ભાવિ નાગરિકો તૈયાર કરવાની એને તક સાંપડી છે તેનો પૂરેપૂરો લાભ એ ટ્યૂશન તરફ લક્ષ આપવાથી સંસ્થાને નથી આપી શકતો. પોતાની સંસ્થાને વફાદાર રહેવામાં ટ્યૂશનથી એને અંતરાય નહિ છે. જગતના અદના શિક્ષક યવાની તક એ વેંચી નાખે છે ને સાથે સાથે સંસ્થાનું દિત પણ સાચવી શકતો નથી.

જે શિક્ષક ખાનગી ટ્યૂશનની તરફથી કરે છે તે એક મુદ્દો રજૂ કરે છે. એ કહે છે કે ૪૦ કે તેથી વધારે સંખ્યાના વર્ગોમાં શીખના છોકરાઓ સરખી કક્ષાના હોતા નથી. હાલની વર્ગપદ્ધતિને લીધે ધણા વિદ્યાર્થીઓ વ્યક્તિગત ધ્યાનના અભાવે પાછળ રહેતા હોય છે તેઓએ ખાસ વ્યક્તિગત રીતે તૈયાર કરવા નોંધ્યો. એ વાત સાચી છે. હું તો એટલે સુધી કહેવા માગું છું કે દરેક બાળક માનસિક તથા શારીરિક બંધારણમાં ખીનથી જુદું પડે છે અને આદર્શ દૃષ્ટિએ કદું તો દરેક બાળક પર વ્યક્તિગત ધ્યાન જરૂર છે; પણ એ તો હવેનાં જાણવાની વાન છે. એક જ શિક્ષક એક જ બાળક માટે હોય એ તો ફક્ત સ્વપ્રત્યય જગતમાં જ હાલ તો નેવાનું.

આજના સંસ્થા તરફ નજર કરવી વધુ વાનગી છે. આજ ૩૦-૪૦ વિદ્યાર્થીઓના વર્ગોમાં ધણા વિદ્યાર્થીઓ મંદમનિએ સાક્ષતા આવડે પડે છે; વર્ગના ચાતુ કામથી મળા જ પાછળ રહેલા જાય છે.

પણ એથી એમ 'દક્ષિત યાય છે ખરું' કે એવા પાછળ પડેલા વિદ્યાર્થીઓ ટ્યુશન શી આપવા શક્તિમાન હોય છે? પોતાના ધમ'ડને સંતોષવા ખાતર યોગ્ય પૈસાદાર વર્ગના લોકો જ તે હક ધરાવે છે. મધ્યમ વર્ગના મોટા ભાગના લોકો પોતાના બાળકના શિક્ષણ માટે કેળવણીસંસ્થા પર જ આધાર રાખી શકે. એમના તરફ શિક્ષક તેમજ સંસ્થાએ ધ્યાન આપવું જ જોઈએ. નિયમિત વર્ગ શિક્ષક કે વિષય-શિક્ષકની એ ખાસ ફરજ છે કે તેણે પાછળ રહેતા મંદબુદ્ધિના વિદ્યાર્થીઓને શોધી કાઢવા જોઈએ અને તેમને વર્ગના અભ્યાસકાર્ય માટે તૈયાર કરવા જોઈએ; અથવા તો શાળાના વડાને એવા વિદ્યાર્થીને તૈયાર કરવા ખાસ વર્ગો ખોલવાની વિનંતિ કરવી જોઈએ. આવા ખાસ વર્ગોમાં જુદા શિક્ષકો મૂકવા જોઈએ; તેમાં શાળામાં દરરોજ પાંચ છ કલાક કામ આપતા ચાલુ શિક્ષકોની નિમણૂક નથી કરવાની. એ દરરોજના કામથી થાકેલા શિક્ષક ખાસ વર્ગો માટે નકામે ગણાવે જોઈએ. જુદા તાલ શક્તિવાળા શિક્ષકો જ પાછળ પડતાં વિદ્યાર્થી માટે વધુ લાયક ગણાવે જોઈએ. વળી ચાલુ શિક્ષકો ખાસ વર્ગો માટે મુકાય તો એ શિક્ષકો પર જ સંસ્થા તરફથી છે તેના કરતાં વધુ દબાણ આવી પડે ને તેથી શિક્ષક ગદ્દાપૈતરું જ કરે અને કામનો બોલને વધુ આવી પડે તો સારું પરિણામ મેળવી શકાય નહિ. ટૂંકમાં જો વ્યક્તિગત તૈયારી કે માર્ગસૂચનની આવશ્યકતા છે તો તે પૈસાદાર કે શક્તિશાળી માણસોનો એકલાનો હક્ક હોવો જોઈએ નહિ. ગરીબોને તેની વધારે જરૂર છે. આજના રાષ્ટ્રીય પ્રગતિના નિમાનામાં કેળવણીને પ્રચાર કરતી ઊંચી પ્રતિષ્ઠાવાળી સંસ્થાના વડા અથવા વ્યવસ્થાપકોએ જોવું જોઈએ કે મંદબુદ્ધિવાળા કે પાછળ પડતા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર ખાસ લક્ષ્ય દેવું જોઈએ; તેઓ તો દેશનું ભવિષ્ય છે ને તેથી તેઓને સ્વાર્થ સાધુઓના તરફો ઉપર છોડવા ન જોઈએ...

હવે આપણે ખાનગી ટ્યુટરો સમ્પત્તાં છતાં નિશાળે જતા છોકરાઓનો વિચાર કરીએ.

ખાનગી ટ્યુશન મેળવતા વિદ્યાર્થીઓ નિયમિત વર્ગના કામમાં એક દખલદાર છે. તેઓ નિયમિત વર્ગશિક્ષકને છેતરતા માલુમ પડે છે. ઘેર શિક્ષકે કંઈ લખવા વાંચવાનું કે તૈયાર કરવાનું સોંપ્યું હોય તે એના ખાનગી શિક્ષકની પૂરેપૂરી સહાયથી તૈયાર કરેલું-રંધેલું હોય તે ખતાવે છે. જાતે વિચાર કરીને કે મહેનત કરીને પોતાનું કાર્ય તૈયાર કરતો નથી. વળી ઘેર શિક્ષક આવે છે એ વાત લક્ષમાં હોવાથી ચાલુ વર્ગમાં પૂરતું ધ્યાન આપતો નથી ને મસ્તીએ વળગે છે; આમ ચાલુ વર્ગમાં એ દખલ કરે છે. ને પોતાનું બજાવવાનું કામ ખાનગી શિક્ષક માટે રાખે છે. વળી પોતાના કલાક કે બે કલાકના ખાનગી શિક્ષકને બંધી રીતે પારંગત માનવામાં આવે છે ને એ શિક્ષકની શક્તિની તેમ જ શ્રેષ્ઠતાની એ વિદ્યાર્થી બહાઈ હાંકતો હોય છે; કદાચ વર્ગ-શિક્ષક તેમજ ખાનગી શિક્ષક વચ્ચે અનુગતી સરખામણી કરતો પણ માલુમ પડે છે. આમ તે દીકાખોર બને છે. તે શીખતો નથી પરંતુ જૂઠા વર્તાવ કરે છે જો એ બાળક ખરું આજ્ઞાવીન હોય તો તેને પોતાના નિશાળના કામની ચિંતા હોય છે અને જો ખાનગી ટ્યુટર સારો કામ લેનારો હોય તો એને ખાસ એનું પણ અભ્યાસ અંગેનું કામ કરવાનું હોય છે. આમ બાળકને નાહકનો માનસિક બોલો ઊંચકવાનો હોય છે તેનો વાલીઓ કે માઆપો વિચાર કરતા નથી. આમ બાળકની ક્ષિતિ કુદિત છે; એ ધ્વંસ તરફ વળે છે. ને ટ્યુશનની ટેવ પડી જવાથી છેક મોટી ઉંમર થી એને ખાનગી ટ્યુટર રૂપી હાથલાકડીની જરૂર લાગ્યા જ કરે છે. કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ પણ ત્રા ભોગિયાની તત્કાલમાં રહેના જણાયા છે. આ સ્થિતિ ખરેખર દયાજનક છે.

આમ આપણે જોઈ શક્યા કે ખાનગી ટ્યૂશન લેવું બાળક સાચી પ્રગતિ કરતું નથી તે તો ફક્ત બગડે છે. એનું કામ—દાખલા ગણવાનું અર્થો શોધી કાઢવાનું, પાઠોનો અભ્યાસ કરવાનું, વગેરે પેલો માહૂતી શિક્ષક તૈયાર કરે છે. તૈયાર ગણેલા દાખલા મળે, અંગ્રેજી કે ગૂજરાતી અથવા વાક્યોની કે શબ્દોની તૈયાર-બેડી સમજૂતી મળે ને પછી વિદ્યાર્થી ગોખી કાઢે. એ તે માનસિક વ્યક્તિગત પ્રગતિ છે ? ક્યાક-બે ક્યાકનો ખાનગી ટ્યૂટર બાળકની સ્વતંત્ર કુદરતી માનસિક પ્રગતિ માટે નાલાયક હોઈ શકે નહિ. પરંતુ માયાપોને બહારનું દેખીતું પરિણામ જોઈએ છે. એમના બાળકો ઉપલા વર્ગમાં ચડે એટલે એમને સંતોષ થાય છે. ખાનગી ટ્યૂટરો રોકવામાં આ એક ખાસ ગણતરી છે; અને એથી સારા પ્રમાણિક શિક્ષકો પણ સંજોગોને વશ બની ફક્ત ધધોળ કરે છે. શિક્ષણની કેળવણીવિષયક પદ્ધતિઓ અભરાર્થ પર મુકાય છે ને તેને બદલે અર્થની ચોપડીઓ સમજૂતીઓ-કુચીઓ-ભોમિયાની ચોપડીઓ, વગેરે પરીક્ષા માટેના સહેલા ટૂંકા સરળ માર્ગો રજૂ કરવામાં આવે છે. હાલની પરીક્ષાપદ્ધતિ એ દુર્ગુણનું મૂળ છે એ સાચી વાત. બ્યારે ધ્યેય જ પરીક્ષા ને પરિણામે ઉપલા વર્ગો રહે છે ત્યારે સાચી કેળવણીનો પોકાર કરવો એ અરણ્યમાં બૂમ પાડવા જેવું છે.

ત્યારે આનો ઉપાય શા ? માયાપોને, વાલીઓને ખાનગી ટ્યૂશનની બાબતમાં આપણે કેળવવા પડશે અથવા માર્ગદર્શન કરાવવું પડશે. કેટલાક લોકોને કૌટુંબિક પ્રતિજ્ઞાનો વિચિત્ર ખ્યાલ હોય છે. પોતાના બાળકો માટે ખાનગી શિક્ષક રાખવામાં એમનું સ્વાભિમાન પોષાય છે ને એમની મોટાઈ વધતી હોય એમ લાગે છે. વળી માયાપો મોટે ભાગે જે શાળામાં એમનાં બાળકો બજાતાં હોય તેજ શાળાના ને કલાય વર્ગના શિક્ષકો રોકવાનું પસંદ કરે છે. એમાં દેખીતું કારણ સૌને સુવિદિત છે. હું ઉપલા વર્ગના પ્રમેશનની કે પરીક્ષાની વાત રજૂ કરું તો તે પુનરક્તિ ગણાય. આપણે થોડા સમય માટે માની લઈએ કે સમજૂ માયાપો ખાનગી ટ્યૂટરોને રોકે છે તે પોતાના બાળકની સાચી કેળવણી અંગે જ રોકે છે. હાલના જમાનામાં દરેક વિષયના નિષ્ણાતોની જરૂર જણાય છે. જેમ ડૉક્ટરો-વૈદ્યો કે વકીલો તેમના ખાસ કાર્ય માટે રોકવામાં આવે છે તેમ ઘણાં માયાપો પોતાનાં બાળકો માટે સાચું માર્ગદર્શન-ધવ્લે છે. સાચી વાત છે. શિક્ષકો કેળવણીની બાબતમાં નિષ્ણાત ગણાવા જ જોઈએ અને બાળકની માનસિક પ્રગતિ માટે લાયક શિક્ષક જરૂરી છે; એજ કારણે બાળકોને સારી શાળામાં મૂકવામાં આવે છે. શાળામાં જતાં છતાં બાળક માટે ખાનગી ટ્યૂટરની જરૂર જણાય તો તે ચાલુ શાળામાં કાર્ય કરતા શિક્ષકો ન હોવા જોઈએ. એ શિક્ષકો તેમની સંસ્થા માટે છે ને સંસ્થાનું હિત એમને જાળવવાનું હોય છે એટલે એમનું ધ્યાન ત્યારે બાજુએ રહે તો ન સંસ્થાનું બહું થાય, ન ખાનગી ટ્યૂશનવાળાનું બહું થાય, ને ન વર્ગના સામાન્ય કક્ષાના વિદ્યાર્થીનું હિત જાળવાય.

મારી નમ્ર માન્યતા પ્રમાણે ખાનગી ટ્યૂટરોનો એક ખાસ વર્ગ હોવો જોઈએ. એ ખાનગી ટ્યૂટરો ઉઠવૈધ જેવા નહિ હોવા જોઈએ. કેળવણીની સંસ્થા કે સહકાર તરફથી એ ખાનગી શિક્ષણનું કાર્ય કરનારા પ્રમાણિક હોવા જોઈએ. એમના કાર્યમાં માયાપોએ રસ લેવો જોઈએ. વળી આવો ખાનગી ટ્યૂટરોનો નવો વર્ગ ઉત્પન્ન થવાથી કોઈકે અંશે ભણેલાની બેઠકોની પ્રશ્ન પણ ઉઠેલી શકશે. આ બાબતમાં કેળવણીની સંસ્થાઓ, ચાલુ શિક્ષકો, માયાપો, તેમજ સરકાર સહકાર કરે તો જ સુપરિણામ આવે. ખાસ ખાનગી ટ્યૂટર વર્ગની ઘણા શિક્ષકો તરફેણ ન કરે એ દેખીતું છે. પણ આમ બે જુદાં અલગ વર્ગો પડે તો ઈર્ષી, ધર્મંડ, ચાડીચુગલી, વૈમનસ, હલકી હરીફાઈ

વગેરે દેખા દે છે તે આપોઆપ શમી જાય. એ વર્ગ તૈયાર કરવાને રાષ્ટ્રીય સરકાર તરફથી એક યોજના ધડાવાની જરૂર મને જણાય છે. આથી જેને ચાહુ શાળામાં કામ કરવું હોય તે તેમ કરે અથવા ખાનગી ટ્યૂટર તરીકે પોતાનો વ્યવસાય આદરે.

આપણે બધા જાણીએ છીએ કે આપણે ધર્માંદારી શિક્ષકો છીએ એટલે જ આપણને ખાનગી ટ્યૂશન સહૃદયતાથી મળી શકે છે અને આપણે બધા કબૂલ કરીશું કે આપણે ફક્ત આપણા પોતાના સ્થાનનો ખોટો લાભ ઉઠાવીએ છીએ. આપણી સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓ તરફ આપણું ખાનગી ટ્યૂશન અંગે લક્ષ્ય જાય છે. શાળાના શિક્ષકની છાપ ન પડી હોય તો કેટલા વિદ્યાર્થી આપણને ખાનગી ટ્યૂટર તરીકે રોકશે ?

હું કબૂલ કરું છું કે બાળકની ખાસ વૃત્તિઓને ઉચ્ચ વલણ આપવા સારા માર્ગદર્શનની જરૂર છે. કોઈક સંગીત માટે, કોઈક ગણિત માટે, કે પત્રકારિત્વ માટે કે નૃત્યકળા માટે કે ખાસ શોખના વિષય માટે ભોમિયો શોધે તો નિષ્ણાત શિક્ષક તેને મદદરૂપ થઈ પડે. પણ એ કાર્ય શોખનું હશે, એમાં આનંદ હશે; એ મદાવૈતરું કે પરીક્ષા કે પ્રમેશન અંગેનું કાર્ય નહિ રહેશે. એવી ખાસ વિશિષ્ટ વૃત્તિઓને ઉચ્ચતર બનાવવાનું ધ્યેય એવા ખાનગી શિક્ષણમાં હશે. એમાં બાળકની શક્તિ ખીલવવાનો પ્રયાસ રહેશે. એની પ્રગતિ કુદિત ન થતાં કૃત્રીકાળી જગતઉદ્ધારક બનશે.

એવડે સારાંશરૂપે મારે કહેવું જોઈએ કે ખાનગી ટ્યૂશનની પદ્ધતિમાં ગુણ અને દુર્ગુણ બન્ને સમાવડાં છે. એ પદ્ધતિના હાનિકારક તત્ત્વોનો ટૂંકમાં આવો સરવાળો કરી શકાય: ખાનગી ટ્યૂશન કરતા શિક્ષકની તંદુરસ્તીને હાનિ પહોંચે છે; એને ટ્યૂશન જે ધણું મળે તો એને પરિણામે એનામાં શ્રેષ્ઠતા-અનુભવી અંધિ (Superiority Complex) પણ બંધાવા માંડે છે; અનિચ્છનીય અનીતિભરી રીતો અપભ્રંશ કરવા તે સામાન્યપણે લક્ષ્યાય છે, જેમકે ખાનગી વર્ગ ચલાવવો, અથવા તો પરીક્ષાને સમયે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને મદદ આપવી; જે સંસ્થા હેઠળ એ કામ કરતો હોય છે તે સંસ્થા માત્ર પગાર દેનારી સંસ્થા એને માટે બને છે, અને શાળાના વિદ્યાર્થીઓને પણ ભોગવવું જ પડે છે, કેમકે ખાનગી ટ્યૂશનોમાં જ ધણો સમય વ્યતીત કરનાર શિક્ષક શાળાના કામકાજ માટે બરાબર કે પૂરતી તૈયારી ન જ કરી શકે; એ તો પછી માત્ર બાહ્યતી નોકર બને છે; જનસમાજની દૃષ્ટિમાં એની ગણતરી કેળવણીકારની નહિ પણ માત્ર નોકરિયાતની જ થાય છે. ધૃષ્ટિ અને અન્ય દુર્ગુણો એમાંથી જ ફૂટે છે. સ્વદેશના બાળકોની કેળવણીનો એ શિક્ષક ધણો યોડો જ વિચાર કરે છે, પરંતુ અંગત સ્વાર્થી મતલબનો વધુ વિચાર કરે છે; પરિણામે વિદ્યાર્થીની કેળવણીનો વિકાસ અટકે છે. શિક્ષકસમાજ તરફ વિદ્યાર્થી અને લોક કંઈક ધૂણાની દૃષ્ટિએ પણ જોવા માંડે છે.

કાયદાકારક તત્ત્વો : સાધારણ આવકના શિક્ષકને ટ્યૂશનોદ્વારા જે ઠીક ઠીક આવક મળી રહે તો એથી એની તેમજ એના કુટુંબની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો ઠીક પ્રમાણમાં પોષાય છે. ખરેખર ભણવા માગતા મંદ વિદ્યાર્થીઓ કે પાછળ પડી જતા બાળકોને વ્યક્તિગત રીતે એ કંઈક અંશે મદદ પણ આપી શકે છે. શક્તિશાળી ખાનગી શિક્ષકો બાળકોની વિશિષ્ટ વૃત્તિઓ-બુખોલું ઉર્ધ્વાગમન (Sublimation) પણ સાધી શકે.

અનિષ્ટ તત્ત્વોના નિવારણના ઉપચારો :

૧) આધુનિક પરીક્ષારત્તિ અને વર્ગ ધોરણની રૂઢિ નાબૂદ કરવી જોઈએ.

(૨) શિક્ષકોના પગારનું ધોરણ હીક હીક જાયું હોયું નોંધાવે.

(૩) અધિકારી વડાઓએ શિક્ષકની આર્થિક પરિસ્થિતિ જોવી નોંધાવે, અને પછી અનિચ્છનીય રીતે કે પદ્ધતિઓ પર કડક નજર રાખવી નોંધાવે.

(૪) ખાસ શિક્ષકોદ્ધાર પાછળ પડી ગયેલા વિદ્યાર્થીઓ પર લક્ષ અપાય એ દરેક સંસ્થાએ જોવું નોંધાવે.

(૫) વાલીઓમાં કેળવણીની દૃષ્ટિ ખૂંધે એવો પ્રચાર આદરવો નોંધાવે.

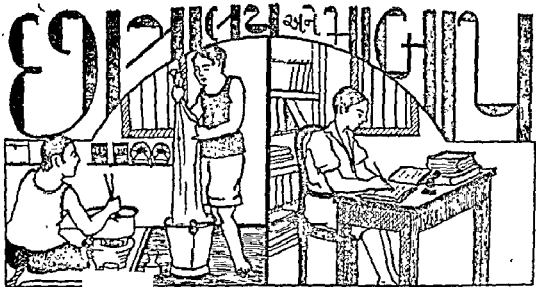
મેં આપણા ધંધાની કેટલીક સાચી બાબતો પર સ્પષ્ટ બોલી નાખવાનું યોગ્ય ગણ્યું છે. આપણને હજી ભાડૂતી નોકરો જ ગણવામાં આવે છે. આપણે ધંધો નોકરી બની ગયો છે; આપણે વ્યવસાય ડોક્ટરો કે વકીલોના જેવો ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચેલા Profession નથી ગણાતો. કેળવણીને યત્નકર્મ તરીકે આપણે નથી ગણતા. હજી કેળવણીકરો, શિક્ષકો, વડા શિક્ષકો, અધિકારીઓ કે સંચાલકો આ બાબતમાં ઊંડા જીતર્યા નથી. હાલની કેળવણી પદ્ધતિના મોટા સંચામાં એ સૌ કોઈ નાના મોટા મદદરૂપ ચક્રો છે; એમની વિચારગતિ મંદ પડી ગઈ છે. આ ગૂઢ પ્રશ્નની ગાંઠ છોડવાનો જાણે કોઈને સમય જ મળતો નથી. આપણે આગળ ને આગળ ધસડાયાં જઈએ છીએ. આપણે સાચો માર્ગ ખોલ્યો છે અને બાજુ પર હડસેલાયા છીએ. આપણે પ્રશ્ન હજી ફક્ત ઉદર નિર્વાહનો જ પ્રશ્ન રહ્યો છે. સમાજમાં આપણું સ્થાન ધણું નીચું છે; આપણે રાષ્ટ્ર ધંધારા નથી રહ્યા પરંતુ આપણે ફક્ત આપણી ધોર તૈયાર કરી રહ્યા છીએ.

આપણે જરા વધુ જાગૃત થઈએ અને આજુબાજુ નિહાળીએ. આપણે ગમે તે કારણસર (અનાયાસે, કર્મ સંજોગોએ, મનપસંદગીથી કે જરૂરિયાતને લઈને) શિક્ષકો બન્યા હોઈએ છતાં આપણે ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચવા પ્રયત્ન કરવો નોંધાવે. આપણે માત્ર નોકર તરીકે ધંધો ન કરવો નોંધાવે; આપણે કેળવણીને યત્નધર્મ માનવો નોંધાવે. આપણું રાષ્ટ્ર સાચા માનસવાળા શિક્ષકોથી વધારે ઉજ્જવલ બને એવી આશા આપણે રાખવી નોંધાવે. જો આપણે આપણી ફરજો અંતઃકરણપૂર્વક બળવીશું તો આપણને આપણા હકો અને સમાજમાં માનમયું સ્થાન મળશે જ.

વિનિતિ

આ લેખદારા એક અતિ ઉપયોગી ચર્ચાનાં દ્વાર શ્રી. રણછોડદાસ મહેતાએ ખોલ્યાં છે. પ્રત્યેક શિક્ષકને આ વિષય પરત્વે સ્વાનુભવ થયો હશે અથવા ચેતાના સાથીઓ પાસેથી સાંભળેલી ઉશ્કેરત બણી શરમ અનુભવવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો હશે. આવા સ્વાનુભવો જો શિક્ષક ભાઈઓને દુઃખમાં લખી મોકલશે તો કોઈનાં પણ નામઠામ વિના તે પ્રગટ કરવામાં આવશે. શિક્ષકની પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચાડનારી જો કોઈ પૂરામાં પૂરી વસ્તુ હોય તો તે અત્યારની હલકી કક્ષાએ જીતેલી ખાનગી ધ્યુશનની પ્રયા છે. આ પદ્ધતિ ખોટી નથી, પણ ધ્યુશનો માટે વલખાં મારીને, તેમજ અજાણતા પ્રયત્નોદ્વારા સંકલ્પતાની છાપ મેળવવાના પ્રયાસો આદરીને આપણે જ તેને આખા શિક્ષકસમાજને હીણપત આપનારી બનાવી દીધી છે. આથી સ્વાનુભવો તેમ જ અનિષ્ટ રીતિનીતિની પ્રસિદ્ધિદ્વારા એવા માર્ગે વળવાની લાલચમાં ફસાતા આપણા બૂલા પટેલા બાંધેલા શેકવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. ચર્ચાવિભાગ માટે આ વિષય પર ચેતાના અનુભવ-અભિપ્રાયો મોકલવા અમે કૌને આગ્રહપૂર્વક વિનિતિ કરીએ છીએ. આ ચર્ચાનાં લેખકોનાં નામઠામ, તેમની ઇચ્છા હશે તો, તદન શુભ રાખવામાં આવશે. —ત્રી

કેટલાંક રેખાચિત્રો

[૧]

કંચનલાલ

કંચનલાલ ઉચ્ચ મધ્યમ વર્ગના પિતાનો દીકરો છે. બુદ્ધિએ ચતુર છે. સામાન્ય બાળકમાં જે ચાલાકી દેખાય નહિ તે જાતની ચાલાકી તેનામાં દેખાય છે. એના પિતા પક્ષીલાલ કરે છે. એનાં માતૃશ્રી પણ મેટ્રિક સુધી બચેલાં છે. એને અમારે ત્યાં મૂકવામાં આવ્યો ત્યારે એની ઉંમર તેર વર્ષની હતી. એ ત્રીજા ધોરણમાં બચતો હતો. આજે તો તેને સત્તર વર્ષ થયાં છે અને છ શ્રેણીઓ એણે પૂરી કરી છે. કંચનલાલના પિતા માધવલાલ એને મૂકવા માટે આવ્યા ત્યારે ખાસ કારણમાં એ જણાવેલું કે ગમે તેટલા પ્રયત્નો કરવા છતાં કંચન નિશાળમાં બચતો જ ન હતો. કંચન ધારે તો વર્ગમાં પહેલે નંબરે જીતે રહી શકે તેટલો બુદ્ધિશાળી હતો. એ કોઈ ધોરણમાં નપાસ નહોતો થયો; પરંતુ પરીક્ષા પાસ કરવા માટે છેલ્લા દોઢ મે મહિનામાં એ પોતાનાં લેસનો તૈયાર કરતો અને પાસ થઈ જતો. માધવલાલમાઈનું કહેવું એમ હતું કે જો એનું શાળાનું તોફાન બંધ થઈ જાય અને વધારે એક ધ્યાન થઈને બચવા માટે તો એની ભવિષ્યની કારકિર્દી જોજી બને. અમારે ત્યાં ચાલતા કેળવણીના પ્રયોગોદ્કાર આ જાતનું પરિણામ લાવી શકાશે તેવી એમને ખાતરી હતી અને એટલા માટે જ તેમણે કંચનલાલને અમારે ત્યાં મૂકેલો.

કંચનલાલ શાળામાં દાખલ થયા પછી ચાર પાંચ દિવસ તો બચવા તરફ અગિયમુખ દેખાયો. અમારી શાળામાં દેવળ સ્વતંત્રતાનું વાતાવરણ હોવાથી જહારના સમાજમાંથી આવેલા ધણા વિદ્યાર્થીઓ સ્વતંત્રતાનીએ જલદ સ્થિતિ જસંદીથી પચાવી શકતા નથી એવો અમારો અનુભવ છે. કંચનલાલના સંબંધમાં પણ એવું જ બનશે એમ મેં માન્યું હતું એકાએક સ્વાતંત્ર્ય મળી જતાં વિદ્યાર્થીઓની કમાન છટકી જાય છે અને પછી ચાર છ મહિના બાદ જવાબદારીની ધૂંસરી ગળા ઉપર પડવાથી ધીમેધીમે પોતાની જાતને નિયમનમાં લાવી દે છે એવો અમારો રોજનો અનુભવ છે. કંચનલાલ પણ એ જ પ્રવાહમાંથી પસાર થઈને બીજીની માફક આત્મનિયંત્રિત બની જશે તેવી

આશામાં એના ઉપર વ્યક્તિગત ધ્યાન આપવાની જરૂર મને લાગી નહિ. શિક્ષકોએ એના નહિ બહુવાની ફરિયાદ કરી ત્યારે શાળાના શિક્ષતા પ્રમાણે ધીરજથી કામ લેવાનું સૂચવ્યું. કંચનલાલ ભાગ્યે જ કોઈ પણ વિષયમાં રસપૂર્વક કામ કરતો હતો. અમારે ત્યાં વિશાળ વાચનાલય છે અને ઘણું મોટું પુસ્તકાલય છે તેથી કંચનલાલનો ઘણો ખર્ચ વખત-છાપાં ઉચ્ચવાવવામાં કે માસિકોમાંની રસિક વાર્તાઓ વાંચવામાં કે નવલકથાના વાચનમાં મરગુલ બનવામાં વ્યતિત થઈ જતો. મારી એના ઉપર નજર તો હતી જ.

ત્રણેક મહિના આમને આમ પસાર થઈ ગયા. અનબ્યાસની ફરિયાદ સાથે સાથે હવે તોફાનની ફરિયાદો આવવા લાગી. વર્ગમાં બેસતું હોય ત્યારે બેસવાની જગ્યા માટે બીજા વિદ્યાર્થી સાથે તોફાન કરે. શિક્ષક આવે એટલે ડાહ્યોડમરો થઈને બેસી જાય. વાચનાલયમાં ગાળાગાળી અને મારામારી કરવા સુધી જાય અને છતાં તે સંબંધે કહેવામાં આવે ત્યારે પોતાની બૂલ કબૂલ કરીને ફરીથી તેમ નહિ કરવાનું વચન આપે. પોતાના જેવા જ મિત્રોની એક નાનકડી ટોળી આંધીને શિક્ષકોની નિંદા અને મશ્કરી કરે. રવિવારે કે સોમવારે શહેરમાં જવાનું બન્યું હોય ત્યારે કંઈને કંઈ તોફાન કરતો જ આવે. અમારી શાળાની આસપાસ તો ખાવાપીવાની ચીજો વેચનારી કોઈ ખાસ દુકાન નથી પરંતુ દશપંદર મિનિટના રસ્તા ઉપર દૂર જઈને નાની હાટડીઓમાંથી તેમ જ રેંકડીઓમાંથી ગમે તેવી વસ્તુ ખરીદીને ખાઈ આવે. જેવું તેવું ખાવાની અસર તેના શરીર ઉપર થઈ. બીજા વિદ્યાર્થીઓ સાથે બાઈબાઈ કરવાની અને એક બીજાને ચીડવવાની અસર તેના મન ઉપર થઈ. કંચનલાલ વારંવાર માંદો પડવા લાગ્યો. એનો સ્વભાવ ચીડિયો, અકોણો અને તોફાની થવા માંડ્યો. એનો પ્રશ્ન સાધારણ મટી અસાધારણ બન્યો.

હવે કંચનલાલ તરફ બેદરકાર રહે પાલવે તેમ ન હતું. એ બણે કે ન બણે એની મને બહુ દરકાર ન હતી પરંતુ એનો રોજનો વર્તીવ બદલાઈ ન જાય તો એના જીવન ઉપરના રંગો વધારે વિકૃત અને એવો મને ભય લાગવા માંડ્યો હતો. મારા હંમેશના નિયમ પ્રમાણે મેં એના પિતાને એક પત્ર લખ્યો. અને બીજી તરફથી કંચનલાલની સાથે અંગત વાર્તાલાપ શરૂ કરી દીધો. એના પિતાના પત્રમાં પુછાયું હતું કે કંચનલાલનો વર્તીવ ઘરમાં કેવો હતો તથા બગર ચીજો ખાવાની એની ટેવ હતી કે નહિ. કંચનલાલ સાથેના અંગત વાર્તાલાપમાં એકાદ સિનેમાની સમાલોચનાથી તેમ જ એની સાથે દેખીતી રીતે લડતા વિદ્યાર્થીની વાતચીતથી શરૂઆત કરી. ત્રણ ચાર દિવસમાં જ મને માલૂમ પડ્યું કે કંચનલાલના મનમાં તો અનેક વાતો ભરી હતી. એ વાતો પ્રગટ કરવા એનું મન તલસી રહ્યું હતું. એના હૃદયની લાગણીઓ ઉપર એક પ્રકારનો ચોક્કસ ભાર ભર્યો હતો. એ ભારમાંથી મુક્ત થવાના પ્રયત્નો કરતી વખતે કંચનલાલ મુલાયમ દિલનો અને લાગણીપ્રધાન દેખાતો. સામાન્ય વાતચીત કોઈ વિદ્યાર્થી આસપાસ ફરતી હોય, કોઈ શિક્ષક આસપાસ થતી હોય કે શાળાના સર્વસામાન્ય નિયમ આસપાસ થતી હોય તો પણ તેમાંથી તે એકદમ સરી પડતો અને પોતાને જે કંઈ કહેવું હોય તેની આસપાસ જ વાર્તાલાપ દેખાતો. બાળક હૃદય કેટલું ભિન્નિપ્રધાન હોય છે અને વગર માગ્યે પોતાના મનની કેટલીયે સૂક્ષ્મ અને ખાનગી વાતો આપણી પાસે રજૂ કરી દે છે તેનો અતિ ઉચ્ચ દાખલો. કંચનલાલનું જીવન પૂરું પાડતો હતો ઘરમાં પિતાના ડરથી એને કૃત્રિમ રીતે જીવવું પડતું હતું તેનાં જીવન વળુનો એણે આપ્યાં. પોતાના બીજા ભાંડરડાઓની અપેક્ષાએ માતા ઘણી વખત એને કેવો

અન્યાય કરતી તેની વાતો આંસુસારતી આંખોએ એણે કહી. ઘેર જે ખાનગી શિક્ષક બણાવવા આવતો હતો તે શિક્ષક પણ પિતાની ખોટી સમ્યતાના મોહનો લાભ લઈને આ બાળક કંચનલાલને કેવી રીતે સતાવતો હતો એની પણ કંઈ કથાઓ એણે અને સંભળાવી. અમારા અંગત પરિચયને આઠ દશ દિવસ નહિ થયા હોય ત્યાં તો કંચનલાલ મારી સાથે એટલે બધો દુશ્મી ગયો કે બધી જ પ્રવૃત્તિઓ છોડીને મારી સાથે વાતો કરવા એ તકસનો. એ વાતોની સરખામણીમાં કોઈ પણ તોફાન એને મન તુચ્છ હતું. વાતોની તક મળે તો રમિકમાં રસિક કાર્પક્રમ પણ એ છોડે. હું સમજી ગયો હતો કે પ્રગટ થવા મથતી એની મનોગત વાસનાઓ આજે એનો રસિકમાં રસિક વિષય થઈ પડ્યો હતો.

દરેક દિવસ થયા હશે ત્યારે માધવલાલનો પત્ર મળ્યો તેમાં એમણે લખ્યું હતું કે કંચનલાલની ધરની વર્તણૂંક બહુ જ શાંત અને સમ્યતાભરી હતી. પોતાના શહેરની નિશાળો સાચા અર્થમાં શિક્ષણસંસ્થાઓ નથી અને શિક્ષકોને શિક્ષણુ કશું બાન હોતું નથી એટલે શાળામાં એની વર્તણૂંક બહુ જ તોફાની રહેતી તથા કોઈ પણ શિક્ષક કોઈ પણ વિષયમાં રસ ઉત્પન્ન કરી શકતો ન હતો એને બમ્બર ચીજ ખાવાની તો મનાઈ હતી પરંતુ શાળાના કેટલાક રૈદિયાળ છોકરાઓની સોખતને લીધે કોઈ કોઈ વખત એ રંગે ચડી જતો પરંતુ એના ઉપર સખત દેખરેખ રાખવામાં આવતી અને તેવી સોખતમાંથી એને દૂર રાખવામાં આવતો. માધવલાલના પત્રનો સાર એ હતો કે કંચનલાલ ધરમાં સમ્યતાથી વર્તતો અને ખાવા પીવામાં સંયમી હતો. પરંતુ શિક્ષકોની અનાવડતને લીધે અને રૈદિયાળ સોખતને લીધે એ ગળડયો હતો. આ પત્ર મળ્યો કે તરત જ બધી હડકોત મારી નજર સમક્ષ સ્પષ્ટ થઈ ગઈ. પોતાની જાનને સમજી અને શિક્ષિત ગણાવનાં માળાપો પણ બાળકની સાથે આવી જ રીતે વર્તતાં હોય છે અને બાળકની દરેક વર્તણૂંકના સંબંધમાં આ રીતે જ પોતાનું મન મનાવતાં હોય છે. માધવલાલ સર્વ સાધારણ પિતાઓમાં અપવાદરૂપે ન હતા.

કંચનલાલ સાચેની મારા-પાળાવાનું નહોતું. જુદી જ દિશામાં વાળ્યો. પોતાના મનમાં ભરાયેલી ધણીખરી વાતો એણે અને કહી દીધી હતી એટલે એનું મન કીક કીક શાંત રહ્યું હતું. પોતાના પિતાની સામે ફરિયાદ કરવાની એની શક્તિ ન હતી. શિક્ષકો બેદરકાર હતા કે નહિ એ સમજ્યા નેટથી એનામાં તાકાત ન હતી. ખીજા સારા વિદ્યાર્થીઓની અપેક્ષાએ રૈદિયાળ અને રખડુ વિદ્યાર્થીઓની સોખત શા માટે એને પસંદ પડતી હતી તેનો ખુલાસો પણ એની પાસે ન હતો. પરંતુ જાંખું જાંખું એને એમ સમજાયું હતું કે પોતામાં જે બહુપો છે તે યાજવા માટે પોતાના પિતાના અને શિક્ષકોના માર્ગો એને પસંદ ન હતા. પિતા, માતા કે શિક્ષકની સામે જે પ્રકારની ગાંડો એના મનમાં પડી હતી તે ગાંડો કાઢ્યા સિવાય છૂટકો ન હતો. મારો કે શિક્ષકોનો મને તેટલો સહાનુભૂતિમયો વર્તોવ હોય તો પણ તેવી ગાંડો છૂટે નહિ ત્યાં સુધી એના મનને શાંતિ વળે નહિ અને અબ્યાસમાં એનું ચિત્ત ચેંદે નહિ. કંચનલાલ ધરમાં શાંત અને ડાહ્યો ડમરો રહેતો હતો કારણ કે ધરનું દબાણ બારે હતું. શાળામાં એ દબાણ એને ઓછું લાગતું ત્યારે એ તોફાન મસ્તીએ ચડતો હતો. શિક્ષકો નિયમન ખાતર એના ઉપર દબાણ મૂકતા ત્યારે પણ એ શિક્ષકોમાં પિતાની કડકાઈને પ્રતિબિંબિત થયેલી કંચનલાલ જોતો. અને એ જ કડકાઈ એના મનને અસ્વસ્થ કરી મૂકતી અને અબ્યાસથી દૂર નસાડતી. આ કોપડો એમનાથી કળાયો નહિ. વાત વણસવા લાગી ત્યારે કંચનલાલ મારી પાસે આગ્યો.

એની સાથેની વાતોમાં હવે એના ખીજા સાથીદારોના ધરતી વાતો કરવા લાગ્યો. સીધી રીતે એના પિતા વિરુદ્ધ કથુબ બોલવાથી લાભ થઈ શકે તેમ ન હતો. શિક્ષકોની વિરુદ્ધ શું કહેવું એની તો મને જ ખબર ન હતી; પણ બાળકોના મનમાં જે અધિઓ પડતી હોય છે તે અધિઓ તે જ ભતતની વ્યક્તિઓ ઉપર જુદી જુદી રીતે આરોપિત થઈ જતાં વાર લાગતી નથી. સામાન્ય રીતે પિતાઓ સઘળા એક જ પ્રકૃતિના હોય છે. સામાન્ય રીતે શિક્ષકોના વર્તવ પણ એક જ પ્રકારનો હોય છે. કંચનલાલ સાથેની મારી વાતોમાં અનેક દૃષ્ટાંતો એની પાસે ધરીને એના મનની અધિઓને દીલી કરવાના પ્રયત્નો મેં કર્યા. આવા પ્રયત્નોનું પરિણામ આવતાં બહુ વાર ન લાગી. દીલી પડતી જતી અધિઓએ છૂટી જવાની આણી વખતે એના ખુદ પિતાને ગાળો દેવાડાવી અને શિક્ષકોને પણ દુભાવ્યા વાણીની વ્યગ્રતામાં અને ઉચ્છેરાટમાં એને એતું બહુ ભાન ન હતું. મેં એના પ્રવાહને રોક્યો પણ ન હતો. એના મનને છેલ્લો ઉક્ષાળો આવી ગયો અને દીલી પડેલી બધી અધિઓ છૂટી ગઈ.

એના મન ઉપર એક પ્રકારની શિથિલતા વ્યાપી ગઈ. એના તમામ રસો જાડી ગયા. હું જોઈ શકતો હતો કે એને હવે વાચનમાં રસ નથી, તોફાનમાં રસ નથી કે ખાવામાં રસ નથી. એતું મન નિષ્ક્રિયતા અનુભવતું હતું. કોઈ સખ્ત આચકામાંથી પસાર થયા પછી જે પ્રકારની મંદતા શરીર અને મનમાં વ્યાપી જાય છે એ પ્રકારની એની સ્થિતિ થઈ ગઈ. થોડાએક દિવસ એ ભૂદ જેવો દેખાયો. પછીથી એનામાં જોયેની આવી અને છેવટે છેવટે તો ક્યાંયે ગમતું નહિ હોવાથી રડવાની હદ સુધી અને ઘેર આઠ્યા જવાની હદ સુધી પહોંચ્યો. ઘેર જવાની હું હા કહું તો પણ અંતરથી તો તેની એવી ધમ્મજ હતી નહિ. હું સમજતો હતો કે મનને લાગેલા પછાડતું આ એક અનિવાર્ય પરિણામ હતું. હવે મારે એને ક્રિયા તરફ વાળવાનો હતો.

અમારા છાત્રાલયમાં તેને લાયક નાના મોટા જવાબદાર કામો ધીમે ધીમે સોંપવાની ગોઠવણ કરી. શાળાના દરેક વિષય શિક્ષકને એની સ્થાને સહાનુભૂતિથી વર્તવાનું સૂચવી પછત રહી ગયેલા કામોમાં મદદ કરવાનું કહ્યું. શરીર અને મનને કામ ઉપર ચડતાં થોડી વાર લાગી પરંતુ ધીમે ધીમે ટેવ પડવા લાગી અને કંચનલાલ સમધારણ પથે પડ્યો. એકાદ વેકેશનમાં ઘરે જઈને પાછા આવ્યા પછી થોડો ધણો પડતો એના વ્યવહારમાં દેખાયો હતો પરંતુ પછી તો એના પિતાને પણ સાથમાં લીધા અને કંચનલાલની પ્રગતિને સુનિયંત્રિત બનાવી.

હરભાઈ.

[૨]

અમારો વનવિહાર

દિવસો જતાં શાળામંડળ એ અમારી શાળાનું અગત્યનું અંગ થઈ ગયું છે. મંડળની ગઈ બેઠકમાં અમારા માનનીય પ્રમુખે વનવિહાર ગોઠવવાનો ફાવ મૂક્યો. શાળામંડળના વહીવટ દરમિયાન આ પહેલો અને ઉત્સાહપ્રદ પ્રસંગ હતો. અને એની વ્યવસ્થા માટે એક કામચલાઉ મંડળ નિમાયું. તે મંડળે વનવિહાર માટેના દિવસ નક્કી કર્યો, અને સર્વ વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોએ તે વધાવી લીધો. શનિવારે શાળાના યોગાનમાં સર્વ વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો ભેગા મળ્યા. પ્રમુખ સાહેબે ઘોરજુવાર દળો પાડ્યાં અને તેના નાયકો નીમ્યા અને કાર્યક્રમ બંદોર કર્યો.

વર્ષોથી જેની પ્રશંસાનાં ગીત ગવાયે જ નય છે, વળી કવિવર નર્મદ પણ જેનાં ગુણગાન ગાવામાં મુગ્ધ થયા, એવા કુદરતના ખોળામાં લાડ કરતા કપીરવડમાં આ વનવિહાર યોજાયો.

હરાયા મુગ્ધ રવિવારના સવારમાં દળો ધીમે ધીમે ઊપડવા માંડ્યાં. 'નાયકો પોતાનાં દળોને ગતિમાન કરવા લાગ્યા. સૈનિકોની કુચ કદમ માફક દળો 'ઝપાટામાં' આગળ ધસવા લાગ્યાં. ગામના મધ્યમાંથી પસાર થઈ દળો નદીના સુરમ્ય ભાગ ઉપર આટ્યાં.

ઉપાએ રાત્રી સુંદરી ઝોઠી વિશ્વનું તિમિર ફેડ્યું. પક્ષીઓનો કિલકિલાટ ને સમીરની આછી ધીરી લહેર આ પર્યાટનને ઘણી જ આનંદપ્રદ બનાવતાં હતાં વળી નદી સામેથી દેખાતાં જાણુડિયા ગિરિરાગ્નેની હારમાળાનું કુદરતી અનુપમ સૌંદર્ય અગને આનંદથી ભરી દેતું હતું. રસ્તાનાં કીલાંછમ ખેતરો નમનને અસીમ અમી આપતાં હતાં.

ધીમે ધીમે માર્ગ કાપતાં દળો મંગલેશ્વરના ભાદમાં આવ્યાં અને ફરીથી સુવ્યવસ્થિત થઈ, કપીરવડ તરફ ઊપડ્યાં.

સુવ્યવસ્થિત કુચ કરતાં સર્વે દળો નદી કિનારે આવી પહોંચ્યાં. પાણીનું વહેણ જોરથી વહી રહ્યું હતું. નાવડી આંણી એક નાતું દળ નદી પાર ઉતાર્યું અને પછી સર્વે દળો ધીમે ધીમે પાર ઊતર્યાં. અને કપીરવડની કુદરતી લીલા અનુભવવા સર્વે અંદર ગયા. પ્રત્યેક દળે પોતાની પસંદગીનું સ્થાન નક્કી કર્યું અને તે સ્થાનમાં સર્વે દળોએ ત્યાંની જ રાખથી અવનવી ડિઝાઇનો દોરી પોતાના ક્ષણિક નિવાસસ્થાનને શોભાવવા લાગ્યા.

દળોના પ્રવેશ બાદ કપીરવડનું વાતાવરણ હવત્ થઈ ગયું, અને ચારે તરફ આનંદ, મસ્તી અને મજાના પોકાર થઈ રહ્યા. વિદ્યાર્થીઓના નિર્દોષ આનંદે અને વાર્તાલાપે કપીરવડનું વાતાવરણ મસ્ત અને સ્ફૂર્તિમાન બનાવ્યું.

કાર્યક્રમાનુસાર સર્વેએ પોતાનાં ભાથાં લઈ વડ નીચેની એક મોટી જગ્યાએ ભેગા થયા. જોળાકારમાં વ્યવસ્થિત રીતથી સર્વે ગોઠવાયા બાદ અમારા વનભોજનની શરૂઆત થઈ. જે કે ભોજન પ્રધાનપણે પૂરી અને બટાકાનું હતું; પણ કોઈક દેખરાં તથા જુદી જુદી ભતની ચટણી અને અચાણાં લાગ્યા હતા. આથી ભોજનની વિવિધતા અને મિઠાશ અપૂર્વ આવી. પીરસણમાં મૂળા પણ હતા. પીરસણ બાદ ભોજન શરૂ થયું, વચ્ચે વચ્ચે વિદ્યાર્થીઓએ શ્લોકો લલકાર્યાં.

વનભોજન લીધા બાદ અમારા આચાર્ય તેમજ શાળામંડળના પ્રમુખ સાહેબે ફરીફરીને સર્વે દળોની વિશિષ્ટતા જોઈ. ત્યાર બાદ સંવાદનો કાર્યક્રમ હોવાથી મુખ્ય નાયકની સીટી વાગતાં સર્વે દળો જુદી જુદી ટોળીમાં ગોઠવાઈ ગયાં.

પ્રાર્થના પછી શીઘ્ર સંવાદો ગોઠવવાના હતા, છતાં સંવાદો ઘણા સારા ભજવાયા. પ્રત્યેક સંવાદમાં હાસ્યરસની છાયા તો હતી જ. સંગીત શિક્ષકે થોડાક જ પણ સુંદર અને આકર્ષક શબ્દોમાં રામાયણનો સાર ગાઈ પ્રવચનદ્વારા સમજાવ્યો હતો. તેમના કેંદ્રી મીઠાશ સર્વનાં હૃદય હલમલાવ્યાં.

ત્યાર બાદ સૌએ અધ્યાહાર લીધો અને કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ રમતગમતમાં ગુંથાયા, કેટલાક કમ્પીરવડની, કુદરતી વાનગીઓ જોવા ગયા.

છેવટે લગભગ પાંચ વાગે સર્વ પોતાને સ્થળે જવા બિડયા. નદી પાર બીતરવાની સારી વ્યવસ્થાથી સર્વ દળો આ વખતે વહેલાં નદી પાર બીતર્યા અને ધીમે ધીમે ચાલતાં શુકલતીર્થના ભાણમાં આવ્યા.

ભાણમાં સર્વ એક જગ્યાએ ગોળાકારમાં એકત્ર થયાં. શાળામંડળના પ્રમુખશ્રીએ 'ચોડું' પ્રવચન કર્યા બાદ એક પ્રેરક સ્વદેશ ગીત ગવાયું અને સર્વે ત્યાંથી વિખેરાયાં.

નિશાળોની દિશાએ વચ્ચે જે માન, અનુભવ યા પ્રેરણા નથી મળતી તે નૈસર્ગિક સૌંદર્યમય સ્થળોમાં પર્યટનથી મળે છે. બહુત્વ ભાવના ખીલવવાની વનવિહાર પણ સુંદર તક છે. અને આ તકથી પણ વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો વચ્ચેનું અડતાપણું ઓછું થાય છે, અને આથી શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે સ્નેહ અને સહકાર વધે છે. આવા વનવિહારે વિદ્યાર્થીઓ માટે પ્રગતિક્રમ છે.

હરિકૃષ્ણ વ્યાસ

ધોરણ છઠું

શ્રી. નર્મદા હાઈસ્કૂલ, શુકલતીર્થ

— ગ્રાહકોને વિનંતિ —

કેટલાક ગ્રાહકોનાં લવાજમ ડિસેમ્બરમાં પૂરાં થયાં છે ને કેટલાકનાં આ માસની આખરે પૂરાં થશે. બીજું ફેબ્રુઆરી માસથી 'છાત્રાલય વિભાગ' શરૂ થતાં જે ભાઈએનો ગ્રાહક થયાં હોય તેમનાં લવાજમ પણ આ અંક સાથે પૂરાં થાય છે.

માટે આ સૌ ભાઈએનોને વિનંતિ કરવાની કે (૧) તેમણે પોતાનું લવાજમ, તા. ૧૫ મી જાન્યુઆરી સુધીમાં મોકલી આપવું; અથવા (૨) જે ગ્રાહક તરીકે ચાલુ ન રહેવું હોય તે તે મુજબની ખબર આપવી.

જેમના તરફથી લવાજમ કે પત્ર નહીં આવે તેમને તા. ૧૫ મી પછી વી. પી. કરવામાં આવશે. આશા છે કે તે સ્વીકારી લેવામાં આવશે.

• વ્યવસ્થાપક •

નૂતનશિક્ષણ કાર્યાલય

દેસાઈપોળ સુરત

સામયિકોમાંથી

વર્ધા યોજના

[૧]

આપણાં વર્તમાનપત્રોમાં વર્ધા કેળવણીની યોજના વિશે ઘણુંઘણું લખાયું છે છતાં તેને વિશે અને આપણી શાળાઓમાં તે કેવી રીતે દાખલ કરી શકાય તે વિશે સ્પષ્ટ ખ્યાલ ઘણા યોગ માણસો ધરાવે છે.

કેટલાક એમ કહે છે કે આ યોજનામાં કંઈ નવીન નથી, એ માત્ર પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિનું ખીજું સ્વરૂપ છે. એ ખરું છે કે આ યોજના પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિમાં યોગ ફેરફારો કરીને તૈયાર કરવામાં આવી છે; પરંતુ એ ફેરફારો એટલા બધા મહત્વના છે કે આખી યોજના કેળવણીનો એક નવીન અખતરો જ બની જાય છે. પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિના મૂળમાં પ્રવૃત્તિ-ક્રિયા [Activity] નો સિદ્ધાંત સમાવેલો છે, જે દ્વારા શાળામાં બાળક જે જે શીખવાની આશા રાખે છે તે બધું શીખી શકે છે. પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ પ્રમાણે આલ્પતી ઘણી ખરી શાળાઓમાં આ ક્રિયા-પ્રવૃત્તિ શિક્ષણનું ધ્યેય બની જાય છે અને વિદ્યાર્થીને એમાં કાયમનો રસ ઉત્પન્ન થતો નથી. વળી આને માટે પસંદ થએલી પ્રવૃત્તિઓ એકપ્રીત સાથે જાઓ સંબંધ હોતો નથી. આમ પુસ્તકીયા શિક્ષણ કરતાં જે કે પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ ઘણી સારી છે છતાં એ વિદ્યાર્થીને ઝાઝી મદદ કરી શકતી નથી. આ પદ્ધતિ મુજબ હાથ ધરાએલી પ્રવૃત્તિઓનાં પરિણામમાં વિદ્યાર્થીને જાઓ રસ હોતો નથી.

આથી જીવકું વર્ધા યોજનાની પ્રવૃત્તિ સળંગ હોય છે; આખી શાળાના કાર્યમાં તે સરસ રીતે સંકળાએલી હોય છે અને બાળકોના વર્તમાન કે ભાવિ જીવન સાથે સંબંધ ધરાવતી હોય છે. આમ બાળકની મુખ્ય જરૂરિયાત પર આ પ્રવૃત્તિ રચાયેલી હોવાથી તે એના જીવનનો માર્ગ જ છે. માનવજીવનની પ્રાયશ્ચિક જરૂરિયાતો એટલેક, રહેઠાણ અને કપડાં વિશેની છે; અને તેથી જ વર્ધાની યોજનામાં ખેતીકામ, કડીયાકામ, સુધારીકામ, અને કાંતણવણાટને પસંદગી આપવામાં આવી છે.

વર્ધા યોજના મુજબની પ્રવૃત્તિની એક ખીજી અગત્યની વિશિષ્ટતા એ છે કે બાળક પોતાની મહેનતનું ફળ પ્રત્યક્ષ બોધી શકે છે; તે એમ સમજે છે કે તેની પ્રવૃત્તિને પરિણામે બગ્ગરમાં વેચી શકાય અથવા તો વાપરી શકાય તેવી ચીજો તે પેસા કરી શકે છે. આથી એને આ પ્રવૃત્તિમાં વિશેષ રસ પડે છે; અને જેમ જેમ તે વધારે તાલીમ મેળવતો જાય તેમ તેમ એ રસ વધારે ને વધારે સ્થાયી બનતો જાય છે. પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિમાંની પ્રવૃત્તિને જીવન સાથે કશો સંબંધ ન હોવાથી વિદ્યાર્થી તેની ઉપયોગિતા સમજી શકતો નથી; બધારે વર્ધા યોજનાની પ્રવૃત્તિ વિદ્યાર્થીનામાં આત્મવિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે છે ને પોતે પોતાનો જીવનનિર્વાહ કરી શકશે એવો સંતોષ આપે છે.

x

વર્ધા યોજનાનો વિચાર કરતાં આપણને તરત સમજાશે કે આખી યોજનાની પાછળ બાળકની મહત્વની જરૂરિયાત લક્ષમાં રાખીને પસંદ થએલા એક મૂળભૂત ઉદ્યોગ [Basic Craft] ને

અંગેની પ્રવૃત્તિ શાળામાં શરૂ કરવાનો મહત્વનો વિચાર છે. બાળક આ પ્રવૃત્તિમાં કુદરતી રીતે રસ લેતું હોય છે; કદાચ જિજ્ઞાસાપ્રવૃત્તિમાંથી કે નવીનતાને લીધે કાંતવા વણવાની પ્રવૃત્તિમાં બાળક રસ લેતું બને; અથવા તાત્કાલિક જરૂરિયાત સંતોષાતી બોઈને અથવા શરીરનાં અંગોની કંઈ કામ કરવાની જરૂત સંતોષાતી હોવાને લીધે આમ બનતું હોય. બીજું કંઈ નહીં તો આ પ્રવૃત્તિથી બાળક પોતાની આસપાસના નિષ્ક્રિયતાના કે પુસ્તકીયા વાતાવરણમાંથી જાગરી જશે. શરૂઆતમાં આ પ્રવૃત્તિ રમતગમતનું સ્વરૂપ લે તો પણ વાંધો નથી.

પરંતુ જે પ્રશ્ન સામાન્ય શિક્ષકને મૂંઝરી રહ્યો છે તે એ છે કે શિક્ષણના બંધા વિષયોનો સંમન્વય આ મુખ્ય પ્રવૃત્તિ સાથે શી રીતે કરવો? દાખલા તરીકે શાળાના વિષયો કાંતણુ ને વણાટની પ્રવૃત્તિ મારફત શી રીતે શીખવવા તે શિક્ષકની સમજમાં આવતું નથી. અહીં બે મુદ્દા પર ગેરસમજૂત થાય છે. પ્રથમ તો આ યોજનાના ધડનારાઓએ બંધા વિષયોનું આયોજન આ પ્રવૃત્તિદ્વારા કરવાની આશા કદી સેવી નથી પણ જોતાં તેઓ કાંતણુવણાટ અને ખેતીવાડી સાથે સંબંધ શિક્ષણને મૂંઝી લેવાની બલામણુ કરે છે. વળી આસપાસની પરિસ્થિતિ સાથે અમુક વિષયોને સાંકળી લેવામાંય કશો વાંધો નથી. આમ જો શિક્ષણને સમન્વય ચાર ચીજો સાથે કરવાનો હોય તો તે અતિ મુશ્કેલ તો નથી જ.

બીજું, આખો અભ્યાસક્રમ પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ નહીં પણ જીવનની જરૂરિયાતને અનુકૂળ થવાની દૃષ્ટિએ ઘડવામાં આવ્યો છે. એના પર નજર નાખતાં જ સમજાશે કે તેમાં જે વિષયોનો સમાવેશ કર્યો છે તે કેવળ વ્યવહારુ છે. એ ખરું છે કે ઇતિહાસશિક્ષક અકબરના દિગ્વિજયનો ખ્યાલ તકલી કે હળને અંગેની પ્રવૃત્તિમાંથી આપી નહીં શકે. પરંતુ અર્જ જોતાં આ અભ્યાસક્રમ સુખ્ય એને અકબરની જીત વિષે નહીં પણ તેના સમય વિષે જ શીખવવાનું રહેશે. એક પ્રજા અથવા દેશના ઇતિહાસમાં સંસ્કૃતિ અને મહત્વની અળવળો કરતાં વ્યક્તિઓ અને બનાવોને ઓછું મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. આ મુદ્દો ધણાના ધ્યાન બહાર જવાથી ગેરસમજૂત ફેલાવા પામી છે.

વળી એમ માની લેવામાં આવ્યું છે કે આ અભ્યાસક્રમ હેવટનો છે ને તેમાં કંઈ પણ ફેરફાર કરવાનો અવકાશ નથી, અને એમાંના દરેક વિષયને પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ શીખવવાનો છે. પ્રથમ તો આ અભ્યાસક્રમ માત્ર કામચલાઉ છે; અનુભવને આધારે જરૂરી લાગતા ફેરફારો એમાં જરૂર કરી શકાશે. બીજું દરેક વિષય પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ સરખા મહત્વના નથી. કેટલાક વિષયો મહત્વના છે; બ્યારે બીજા માત્ર માહિતી મેળવવાની દૃષ્ટિએ પસંદ કરવામાં આવ્યા છે. મહત્વના વિષયોનો મૂળભૂત ઉદ્યોગ સાથે સમન્વય થઈ શકે એમ છે જો કદાચને કોઈ વિષયના સંબંધમાં આ શક્ય ન હોય તો પણ તેને સામાન્ય શિક્ષણપદ્ધતિ દ્વારા શીખવતાં કોઈ રોકતું નથી. દરેક નિયમને અપવાદ હોય છે તેમ જરૂર પડે ત્યારે મૂળ સિદ્ધાંતને અપવાદરૂપે શિક્ષણપદ્ધતિ અપભ્રાંત કરવામાં વાંધો નહીં આવે.

સામાન્ય શિક્ષકોની બીજી એક મૂંઝવણ એ છે કે એક જ સ્થળે લગભગ ત્રણ કલાક સુધી બાળકને એક જ પ્રવૃત્તિમાં રોકાએલા શી રીતે રાખવા. શરૂઆતમાં એ સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે કે ત્રણ કલાકમાં સર્વ પ્રકારના કામનો સમાવેશ થાય છે. શાળાની બહાર નીકળીને કે આસપાસના પ્રદેશનું અવલોકન કરીને વિદ્યાર્થીઓને ભૂગોળ શીખવવામાં આવતી હોય તો તેનો આ ત્રણ

કલાકના કામમાં સમાવેશ કરવામાં આવશે. વળી આ પ્રવૃત્તિ એકધારી-સતતપણે-અવિરતપણે ચાલુ રાખવાની નથી, પણ થોડા થોડા સમયને અંતરે હાથ ધરવાની છે. વળી અભ્યાસક્રમની કેટલીક આખતો ખીજું કામ કરતાં કરતાં પણ શીખી શકાય, ઇ. ત. કાંતણક્રિયા થોડા મહાવરા પછી એટલી યંત્રવત બને છે કે તકલી કાંતવું બાળક ખીજા વિષયમાં લક્ષ આપી શકે. ઘણી વાર આપણને કંટાળો આપતી સ્ત્રીઓમાં બાળકને રસ પડે છે. અને કુશળ, ઉત્સાહી ને કુનેદબાજ શિક્ષક પોતાના વિદ્યાર્થીઓને કંટાળતાં અટકાવવાના હાથે ઉપાયો યોજી શકે છે. દરેક શિક્ષણપદ્ધતિના અખતરાના સમય દરમિયાન આવા શિક્ષકોની જરૂર પડે છે; પછી અનુભવથી-પ્રયોગોથી તેઓ એ પદ્ધતિને સફળ બનાવવાની ચાવી શોધી કાઢે છે-ને પોતાના સાથીઓનું કામ સરળ બનાવે છે.

આ યોજનાને અમલમાં મૂકવા માટે જરૂરી પ્રારંભિક ખર્ચનો પ્રશ્ન શાળાના સંચાલકોને મુંઝવી રહ્યો છે. જે મૂળભૂત ઉદ્યોગોદ્ધાર શિક્ષણ આપવાનો પ્રયોગ જે બધી જ શાળાઓમાં કરવાનો હોય તો નાણાંની જરૂર તો પડશે જ. ઘણી શાળાઓમાં હાલની જગા પૂરતી નહીં થાય; કદાચ શાળાઓ પાસે ખેતીવાડી માટે પૂરતી જમીન પણ નહીં હોય; કદાચ બધા મૂળભૂત ઉદ્યોગોનાં સાધનો અત્યંત મોંઘાં પડે; પરંતુ આ બધી મુશ્કેલીઓનો તોડ જરૂર કાઢી શકાય. સરકાર અને સ્થાનિક સંસ્થાઓ કીમતી મકાનો પાછળ જે ખર્ચ કરવા ચાહતી હોય તેનો ઉપયોગ સસ્તાં મકાનો (Sheds) બનાવી કરવામાં કરી શકે છે. શાળામાં જરૂરી જમીન સરકાર પાસેથી અથવા તો ગામના એક બે ઉદાર ગૃહસ્થો પાસેથી મેળવી શકાય વળી જરૂરી સાધનો કમશઃ પૂરાં પાડી શકાય, કારણ કે આ યોજના શરૂઆતનાં વર્ગોમાંથી ધીમે ધીમે ઉપર ચડતી આવવાની હોવાથી પ્રથમ તો બહુ જૂજ સાધનોની જરૂર પડશે. થોડી ઘણી કરકસરને પરિણામે પાંચેક વર્ષમાં બધી શાળાઓ પૂરતાં સાધનો મેળવી શકશે આગ આ પ્રશ્ન પ્રથમ નજરે જેટલો વિભાસણમાં નાખનારો દેખાય છે એટલો ખરું જેતાં એ નથી.

યોજનાનો મૂળ સિદ્ધાંત સદ્દર ને વારતવિક છે; બાકીના બધા પર તો પ્રયોગ કરવાનો છે. આપણા શિક્ષકોનો એ ધર્મ છે કે આ પ્રયોગો હાથ ધરીને જરૂર પડે તો એમાં ફેરફારો સચવા ને અધીર આપણો નિર્ણય આપસે જ્યાં સુધી આ અખતરામાં આપણે લાંબા, સહાય પ્રયાસને અંતે સફળ કે નિષ્ફળ નીવડીએ નહીં ત્યાં સુધી આ યોજના પર નિર્ણય આપવાનું આપણે મુલતવી રાખીએ એજ વાજબી લેખાશે.

[સુબઈ સરકારના મૂળભૂત કેળવણી અંગેના ખાસ અમલદાર શ્રી. લાલભાઈ રતનજી
[દેસાઈના ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાની શિક્ષણપૂર્તિમાં પ્રગટ થએલા લેખનું અાષાંતર]

[૨]

હિન્દી સરકારના કેળવણીવિષયક મધ્યસ્થ સલાહકારક મંડળે નીમેલી મહાસમિતિ પોતાના હેવાલમાં ગેરસમજૂત દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

(૧) આકાર હુસેન સમિતિના હેવાલમાં ૨૦૪ થએલી યોજના ઉત્પાદનની નહીં પરંતુ પ્રવૃત્તિ-ક્રિયા દ્વારા શિક્ષણ આપવાની યોજના છે, અને ક્રિયા દ્વારા શિક્ષણ મેળવવાના સિદ્ધાંત પૂરતી મેસર્સ એમટ અને વુડની ભલામણોને મળતી આવે છે.

(૨) ધાર્મિક શિક્ષણ સંબંધી આ યોજના આજની પરિસ્થિતિમાં કશો ફેરફાર કરતી નથી. આજે જેમ કોઈપણ કોમને સરકારી કે સ્થાનિક સંસ્થાની શાળાઓમાં બાળકો પોતાના બાળકોને પોતાને ખર્ચે ધાર્મિક શિક્ષણ આપવાની સવરૂ આપવામાં આવી છે તેમ હવે પછી પણ જેને જોઈએ તેને આપવી.

(૩) મૂળભૂત ઉદ્યોગદ્વારા બધા વિષયો સર્વાંશે શીખવી શકાય કે કેમ તેની ચર્ચા કરી સમિતિ એવા નિર્ણય પર આવે છે કે શરૂઆતનાં વર્ગોનું શિક્ષણ પ્રવૃત્તિદ્વારા સંતોષકારક રીતે આપી શકાય; પરંતુ જે સાંસ્કારિક વિષયો [Cultural Subjects] ને મૂળભૂત ઉદ્યોગ સાથે સમન્વય ન થઈ શકે તે સ્વતંત્રપણે શીખવવા જોઈએ.

(૪) કાંતણુ ને વણાટ જ માત્ર મૂળભૂત ઉદ્યોગ તરીકે દાખલ કરી શકાય એવું કંઈ નથી. કેળવણીની દૃષ્ટિએ એના જોડેલી જ કે એથી વધારે શક્યતાવાળા ઉદ્યોગોને પણ સ્થાન આપી શકાશે.

[ઇન્ડિયન ઇન્ફર્મેશન સિરીઝના તા. ૧૫ મી ડિસેમ્બરના અંકમાંથી]

MATRIC MATHEMATICS & SCIENCE

Most useful Books

For

Practice and Revision

M. P. SHAH'S

Matriculation Papers in Algebra—As. 6

Matriculation Papers in Geometry—(1908 to 1936) As. 6

Matriculation Papers in Science—(1919 to 1936) As. 3

Classified & arranged

Books available at:

THE POPULAR BOOK DEPOT, BOMBAY, 7

— ડિસેમ્બર માસની રોજનીશી —

તા. ૩—હિન્દી સરકારની કેળવણીવિષયક મધ્યસ્થ સલાહકારક મંડળની દિલ્હીમાં મળેલી બેઠકમાં વર્ષો યોજનાની સમીક્ષા કરી બહામણો રજૂ કરવા નિમાયેલી પેટાસમિતિનો હેવાલ ચર્ચાયા હતો. મધ્યસ્થ મંડળે ખેર સમિતિની બહામણોનો મુખ્યત્વે સ્વીકાર કર્યો છે. આ સમિતિના કાર્યક્ષેત્રમાં વર્ષો યોજના માટે જરૂરી નાણાં મેળવવાના પ્રશ્નનો સમાવેશ નહીં થતો હોવાથી એક નવી પેટાસમિતિ નીમવામાં આવી છે. એન્સ પ્રમુખ તરીકે પણ મુંબઈ ઇલાકાના વડા પ્રધાન શ્રી. ખેરની વરણી થઈ છે.

પુખ્ત ઉંમરનાં સ્ત્રીપુરુષોની નિરક્ષરતાના નિવારણ માટે વિવિધ પ્રાંતોએ પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા હોવા છતાં આખા પ્રશ્નને અખિલ હિન્દની દૃષ્ટિએ સર્વાંગસંપૂર્ણ તપાસ કરવાના ધરાધારી બિહાર પ્રાંતના કેળવણીપ્રધાન ડૉ. સૈયદ મહમુદને પ્રમુખપદે એક સમિતિ નીમવામાં આવી છે.

મધ્યસ્થ મંડળની આજ બેઠકમાં મિ. એ. એસ. બુખારીએ કેળવણીવિષયક ઓડકાર્ટીંગ કાર્યક્રમની રૂપરેખા સમજાવી દિલ્હી, મુંબઈ, મદ્રાસ ને કલકત્તામાં જે કાર્યક્રમો હાલ ચાલુ છે તે માત્ર પ્રયોગાત્મક છે એમ જણાવ્યું હતું. રેડિયો સ્ટેશનના સંચાલકો અને કેળવણીકારો વચ્ચે વધારે ગાઢ સહકાર સહાય એવી તેમણે માગણી કરી હતી. એક વગવાળી સમિતિ નીમીને દિલ્હી સ્ટેશનથી કેળવણીવિષયક ઓડકાર્ટના વિવિધ પ્રયોગો કરવાનું મંડળે ઠરાવ્યું હતું.

તા. ૧૦—મધ્યપ્રાંતમાં નવ સભ્યોની બનેલી એક મધ્યસ્થ સમિતિ નીમવામાં આવી છે. આ સમિતિનું કામ ત્યાંની પ્રાંતિક સરકારને શાળાઓમાં શારીરિક શિક્ષણ દાખલ કરવાની યોજનામાં સલાહ આપવાનું છે. આ સમિતિના પ્રમુખ મધ્યપ્રાંતના કેળવણીખાતાના પ્રધાન છે.

તા. ૧૨—મુંબઈ પ્રાંતના ગવર્નર સર રોજર લમલીએ સાર્વજનિક એડ્યુકેશન સોસાયટીએ બાંધેલી લેડી કીકાભાઈ પ્રેમચંદ સાયબેરીની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા કરી હતી. સર કીકાભાઈ પ્રેમચંદે આ સાયબેરી બાંધવા માટે રૂ. ૬૧૦૦૦ની રકમ સોસાયટીને આપી હતી. આ સાયબેરીમાં હાલ ૧૭૦૦૦ પ્રયો છે. આ પ્રયોની કુલ કિંમત રૂ. ૭૦,૦૦૦ છે.

ગુજરાત કોલેજના હીરક મહોત્સવ પ્રસંગે બાપણ કરતાં સર એસ. રાધાકૃષ્ણે જણાવ્યું હતું કે હિંદીઓને વેપાર અને રાજકારણની બાબતમાં અંગ્રેજો સાથે મતભેદ બસે હોય પણ હિંદીઓને તેમના અંગ્રેજ શિક્ષકો માટે સહભાવ છે. આગળ બોલતાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે હિંદમાં જે રાજકીય જાગૃતિ અને નવા સુધારા કરવાની ધગશ આવ્યાં છે તે વિશ્વવિદ્યાલયની કેળવણીને જ આભારી છે. વિદ્યાર્થીના શિક્ષણની આવશ્યકતા ઉપર બાર મૂકી તેમણે તેની ખાસ દિશાવત કરી હતી.

તા. ૧૪—મુંબઈ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનની સ્કૂલ કમિટિના વહીવટ પર કેટલીક ટીકા કરતાં ડૉ. જી. એન. ચૌકરીએ જણાવ્યું હતું કે સ્કૂલ કમિટિનું કામ ફક્ત શિક્ષકોની એક નિશાળમાંથી બીજી નિશાળમાં બદલી જ કરવાનું નથી પણ તેમણે શિક્ષકોની અને વિદ્યાર્થીઓની જરૂરિયાત પર પણ પૂરતું લક્ષ આપવું જોઈએ.

તા. ૧૬—ઈંડીયન હિસ્ટોરીકલ રેકર્ડર્સ કમિશનની પૂનાની બેઠક ખૂલ્લી મૂકતાં મુંબઈના ગવર્નરે પ્રાચીન ઇતિહાસના અભ્યાસ પર ખાસ ભાર મૂક્યો હતો. તેમણે જણાવ્યું હતું કે દુનિયામાં ભાગ્યે જ કોઈ ચળવળ એવી હોય કે જે ચળવળને માટે પ્રાચીન કાળના ઇતિહાસમાંથી પ્રેરણા ન લેવાઈ હોય. આ પ્રેરણા હિંદને માટે પણ ખાસ અગત્યની છે. ઉત્સાહ અને ઉચ્ચ આદર્શોની સાથે પ્રાચીનકાળનાં ઇતિહાસમાંથી પ્રેરણા લઈ કામ કરવાની જરૂર છે.

તા. ૧૭—વિક્ટોરિયા ટેક્નીકલ ઈન્સ્ટીટ્યૂટના સુવર્ણ મહોત્સવ પ્રસંગે બોલતાં મુંબઈના ગવર્નરે જણાવ્યું હતું કે જો મુંબઈ શહેરને તેનું હાલનું આગળ પડતું ઔદ્યોગિક સ્થાન જાળવી રાખવું હોય તો પ્રગતિને માટેની દરેક તકનો તેણે લાભ લેવો જોઈએ. આ મહોત્સવ પ્રસંગે હિંદના અગ્રેસર ઉદ્યોગપતિઓ અને કેળવણીકારો પણ હાજર હતા.

તા. ૨૫-૨૭—એકા જિલ્લા માધ્યમિક શિક્ષક સંઘના આઠમ હેઠળ જિલ્લાના શિક્ષકોની પ્રથમ પરિષદ શ્રી પોપટલાલ યાત્રિકને પ્રમુખપદે મળી હતી. આશરે ૨૦૦ શિક્ષકોએ હાજરી આપી હતી. શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદી, શ્રી. બાપાલાલ દલાલ, શ્રી. બીખાભાઈ પટેલ શ્રી. શાંતિલાલ ઠાકર વગેરેએ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. એક નાનકડું શિક્ષણવિષયક પ્રદર્શન પણ યોજવામાં આવ્યું હતું. વ્યાખ્યાનો, ચર્ચા ને ઠરાવોનો વિગતવાર હેવાલ આવતા અંકમાં આવશે.

તા. ૨૬—અખિલ હિન્દ કેળવણી પરિષદને અંગે યોગ્યએલા સુંદર ને ઉપયોગી પ્રદર્શનની ઉદ્ઘાટનક્રિયા મુંબઈના મેયર મિ. સુસ્તાન ચિનાઈએ સેંટ ઝેવિયર્સ હાઈસ્કૂલમાં કરી હતી. પ્રદર્શનમાં આશરે ૫૦ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓના હસ્તકળાનાં નમૂના છે. શિક્ષણમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવાં સાધનો પણ બહોળા પ્રમાણમાં રજૂ થયા છે. ઔદ્યોગિક કેળવણીની સંસ્થાઓએ ઉત્પન્ન કરેલો માલ પણ મોટા ને વિવિધ જથ્થામાં રજૂ થયો હતો.

તા. ૨૭—મુંબઈની સેંટ ઝેવિયર્સ કોલેજના ભવ્ય હોલમાં મુંબઈ ઇલાકાના વડા અમાત્ય ને કેળવણી પ્રધાન શ્રી. જાળગંધાધર ખેરે અખિલ હિન્દ શિક્ષણ પરિષદનું ચૌદમું અધિવેશન ખુલ્લું મૂક્યું. દિવાન બહાદુર સર ટી. વિજયરાધવાચાર્યે પ્રમુખપદેથી બદલાયલા સભ્યને અનુકૂળ ફેરફારો કેળવણીના ક્ષેત્રમાં કરવાની તેમજ લોકશાસન ટકાવી રખાય એવી 'કેળવણી દેશના ભાવિ નાગરિકોને આપવાની હિમાયત કરી હતી. પરિષદ માટે વિષય વિચારિણી સમિતિએ લગભગ સીતેર ઠરાવો તૈયાર કર્યા છે. પરિષદના જુદા જુદા વિભાગોમાં કેળવણીના વિવિધ પ્રશ્નોની ચર્ચા રસપૂર્વક કરવામાં આવી હતી. આખા હિન્દમાંથી આશરે ૧૨૦૦ શિક્ષકો પરિષદ માટે મુંબઈ આવ્યા છે. તેમને મુંબઈનાં જોવા લાયક સ્થળો અને સંસ્થાઓ બતાવવાની પણ સુંદર જોગવાઈ સ્વાગતસમિતિએ કરી છે. પરિષદનો વિગતવાર હેવાલ આવતા અંકમાં આપવામાં આવશે.

— નૂતનશિક્ષણ સંઘ • સૂરત —

તા. ૨૦-૧૨-૩૮ ને દિને સાંજે ૭ વાગે જૈન હાઇસ્કૂલમાં 'નૂતનશિક્ષણ સંઘ' ના આશ્રય ક્ષેત્ર શ્રી. કૃષ્ણલાલ ત્રિલુવનદાસ શેઠેને પ્રમુખપદે સ્થાપિત રાજ્યશિક્ષણ હોદ્દાલાલ મહેતાએ ખાનગી ટ્યુશન [Private Tuition] પર એક નિર્ણય વાંચ્યો હતો. [એ નિર્ણય આ અંકમાં અપવામાં આવ્યો છે.] લગભગ ત્રીસેક શિક્ષકો હાજર રહ્યા હતા. નિર્ણયવાચન પછીએ વિષય ૨૨ અનેક ભાઈઓએ રસપૂર્વક વિવેચન કર્યું હતું. તેનો દૂકો હેવાલ આ રહ્યો.

નિર્ણયવાચન બાદ શ્રીયુત નગીનદાસ ભગતે શિક્ષકોનો જરૂરી ખર્ચ તેમના પગાર કરતાં થી હોઈ, 'ટ્યુશન' કરવાની આવશ્યકતા બતાવી હતી. તેમણે વધુમાં જણાવ્યું હતું કે કેટલીક શાળાઓમાં મુખ્ય શિક્ષકો પોતાની શાળાના મદદનીશ શિક્ષકોને ખાસ ટ્યુશન કરવા દેવામાં વાંધો લેતા નથી. ત્યાર પછી શ્રીયુત મગનલાલ ઝીણાભાઈ નાયકે પ્રમાણિકતાથી, ઉદારતાથી, ખંતથી અને અનસ્વાર્થી રહીને શિક્ષક "ટ્યુશન" કરે તો વાંધો નથી એમ તેમણે જણાવ્યું હતું. શ્રીયુત જ્યોતીન્દ્ર દેસાઈએ શિક્ષકોના શિસ્તપાલનની વાત કરી હતી એમણે ખાસ ભારપૂર્વક જણાવ્યું કે કોકટરો અને વકીલો ભાઈક દરેક શિક્ષકે ખાનગી ટ્યુશનો માટે મુકરર વેતન રાખવું જોઈએ, આ માટે દરેક શિક્ષકને એકત્ર બનવા તેમણે વિનંતિ કરી હતી.

શ્રીયુત ચંદ્રવદન શાહે એ વિષયને ત્રણ દૃષ્ટિબિંદુથી છણ્યો હતો. વિદ્યાર્થીના દૃષ્ટિબિંદુથી પૃથક્કરણ કરતાં એમણે જણાવ્યું હતું કે એક ક્લાસની અંદર કોઈ પણ શિક્ષક વિદ્યાર્થીને બધા જ વિષયોમાં સાચી હોરવણી કરી શકે નહિ; વિદ્યાર્થી માટે શિક્ષક તેથી તથા જ તૈયાર કરવું પડે; આથી વિદ્યાર્થીને લાભ થવાને બદલે ઘણે અંશે ગેરલાભ થાય છે એમ તેમણે બતાવ્યું હતું. શિક્ષકની દૃષ્ટિએ જોતાં તેમણે જણાવ્યું કે એને ચોખ્ખો પગાર મળતો ન હોવાથી પોતાની આવકમાં વધારો કરવા ટ્યુશનની એને જરૂર પડે છે. શિક્ષક ટ્યુશન કરે તેમાં કશું ખોટું નથી પણ એણે એમાં રહેલા જોખમો તથા પ્રલોભનો બરાબર સમજી લઈ પોતાના ધંધાનું ગૌરવ જળવાય એવી પ્રમાણિકતાથી કામ કરવું જોઈએ. શિક્ષણ-સંસ્થાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં એમણે કોઈ પણ શિક્ષણ-સંસ્થાની કીર્તિ જળવવા સંસ્થાના સંચાલકોને કેવી રીતે વિદ્યાર્થીઓને કમને પણ ઉપલા વર્ગમાં લેવા પડે છે એનો ખ્યાલ આપ્યો હતો. આ ઉપરાંત તેમણે દરેક શાળામાં પછાત પડતા વિદ્યાર્થીઓને માટે શાળાના સમય પહેલાં કે પછી અલાયદા વર્ગો ચલાવવાને માટે એક ઉપાય સૂચવ્યો હતો. છમાસિક પરીક્ષાના પરિણામોનો જરૂરી અભ્યાસ કરી કયા વિદ્યાર્થીઓ કયા વિષયમાં નબળા છે તેની મુખ્ય શિક્ષકને નોંધ કરવી જોઈએ; તેવા વિદ્યાર્થીઓની નાની નાની ટૂંકી પાડી પોતાની શાળાના શિક્ષકોને એ પછાત પડેલા વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવાનું કામ સરખા પ્રમાણમાં વહેંચી આપવું જોઈએ. આથી વિદ્યાર્થી વાર્ષિક પરીક્ષા સુધીમાં આ વિષયમાં તૈયાર થઈ જાય; ને ઉપલા વર્ગમાં પોતાની લાયકાતની રૂએ જતાં તેને મુશ્કેલી નડે નહિ. ગરીબ માબાપને પણ એણે અર્થે આ લાભ મળે. શિક્ષકોને જરૂરી આવક મળતી હોવાથી તેમને ધંપા કે હરીદાઈદારા પોતાના ધંધાનું ગૌરવ હાથવાની જરૂર રહે નહીં. અને શાળાઓમાં એક જ કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓ દરેક વર્ગમાં હોવાથી સારી પ્રગતિ શાધી શકાય.

ચર્ચા દરમિયાન ઉપસ્થિત થયેલા મુદ્દાનો વ્યાખ્યાતાએ જવાબ આપ્યા બાદ તે દિવસના પ્રમુખ શ્રી. કૃષ્ણલાલ ત્રિ. શેઠે ઉત્તમ રીતે એ વિષયની પૂર્ણાહુતિ કરી હતી. શ્રી મહેતાએ

પછાત પડતા વિદ્યાર્થીને માટે વર્ગ, ચલાવવા બહારના કેળવણી ભાઈ કે બહેનને રાખવા સૂચના કરી હતી. આ સૂચનાના જવાબમાં શ્રીયુત શેઠે બરાબર પદ્ધતિસર જણાવ્યું કે આવી નીતિ યોગ્ય અને ધારેલું કામ મેળવવાને બદલે હાનિકારક નીવડશે. આ ઉપરાંત એમણે બારપૂર્વક જણાવ્યું કે હોશિયાર અને ચતુર વિદ્યાર્થી તેમ જ પછાત પડતા વિદ્યાર્થી માટે યોગ્ય પ્રકારના ખાનગી શિક્ષકો રોકવાથી કાયદો થાય છે. આને પરિણામે વર્ગનું કામ બરાબર ચાલી શકે અને વર્ગની દરેક વ્યક્તિને પૂરનો ન્યાય આપી શકાય. જ્યાં સુધી પરીક્ષાની પ્રથા ચાલુ રહેશે ત્યાંસુધી ખાનગી શિક્ષકો રોકવાની પ્રથા પણ જરૂરની ચાલુ રહેશે. વળી શ્રીયુત ચન્દ્રવદન શાહની જુદા વર્ગોની સૂચના વિષે પણ એમણે જણાવ્યું હતું કે શાળાઓના મુખ્ય શિક્ષકોને એ વર્ગોના શિક્ષકોની ચૂંટણી કરવામાં વિટબણા ઊભી થશે. જાણેએજાણે પણ કોઈ પક્ષ તરફ વળવાની ભીતિ હંમેશાં રહે છે. ખરેખર શ્રી. રણછોડદાસ મહેતાના નિબંધથી શિક્ષકવર્ગમાં એક જાતની ધમશ ઉત્પન્ન થઈ છે, અને શિક્ષકો એ વિષય પર હવે ગંભીરતાથી વિચાર કરવા પ્રેરાયા છે.

મુંબઈ છલાકા, વડોદરા અને બીજાં રાજ્યોનાં કેળવણીખાતાંએ
શાળાઓ તથા પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર કરેલું

નૂતનશિક્ષણ

તથા

‘છાત્રાલય અને માધ્યાપ’

— બૃહદ્ ગૂજરાતના શિક્ષકોનું મુખ્યપત્ર —
દર માસની પહેલી તારીખે નિયમિત રીતે પ્રગટ થાય છે.

જો તમે ગ્રાહક ન હો તો આજે જ નમૂનાનો અંક મંગાવો.

• વાર્ષિક લવાજમ •

• પત્રવ્યવહારનું સરનામું •

હિન્દમાં — રૂપિયા બે

વ્યવસ્થાપક

બહારમાં — રૂપિયા ત્રણ

નૂતનશિક્ષણ કાર્યાલય

પરદેશમાં — પાંચ શિલિંગ

દેસાઈચોળ સૂરત

પ્રાસંગિક નોંધ

- શાળાસંચાલનમાં શિક્ષકો તેમજ વિદ્યાર્થીઓનો દિરસો -

શુકલતીર્થમાં ગયા માસમાં બરાએલ જાત્રાલય સમેલનમાં વિદ્યાર્થીસ્તરાજની પ્રયા ઉપર ઠીક ઠીક ચર્ચા થઈ હતી. આ મંદિરામાં સરતમાં બરાએલી મુળર્ષ ઇલાકા વિદ્યાર્થી પરિષદમાં પશુ એ વિષે સારો ઉદ્ઘોષ થયો હતો. આ અંકમાં અન્યત્ર શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદીનો લેખ તથા વિદ્યાર્થી પરિષદના પ્રમુખ પ્રો. શાહના બ્યાખ્યાનમાંથી પ્રસ્તુત ઉતારા જાણ્યા છે. નૂતનશિક્ષણના અભ્યાસીને આ વિચાર નવીન નથી. નૂતનશિક્ષણ દ્વરેક વિદ્યાર્થીને જવાબદારીમયું સ્વાતંત્ર્ય આપવાની દિશાવત દે છે, બલકે એ એની વિશિષ્ટતા છે. યુરોપ-અમેરિકામાં તો શાળાસંચાલનમાં વિદ્યાર્થીઓ અગત્યનો ફાળો આપે છે.

દિન્દને કમભાગ્યે આપણી શાળાઓ હજી જુનવાણી સંચાલનપદ્ધતિ પરજ નમે છે. મુખ્ય શિક્ષક એ શાળાનો સરમુખત્યાર-સુપર દિરસર છે. એનો રખ્ત મોટો ભાગે કાયદો મનાય છે. તે માત્ર વિદ્યાર્થીઓને જ નહીં પરંતુ શિક્ષકોને પણ બંધનકર્તા હોય છે. સારા વિશ્વનાં શાશ્વપશુ, વ્યવસ્થાશક્તિ ને કુતેઈ એનામાં બધીં હોય એવી ગાન્યતા સાથે તે પોતાનું કામ હાય ધરે છે. તેને નથી શિક્ષકોની મંત્રજાની જરૂર કે નથી વિદ્યાર્થીઓના સહકારનો ખપ. વર્ષોથી એમ માની લેવાયું છે કે મુખ્ય શિક્ષકની કચેરીમાંથી જે ફતવો નીકળે તે શાળાનાં નાનાંમોટાં પ્રાણીઓને શિરસાવંધ હોવો જ જોઈએ, પછી તેથી વધારે સારો મારો કોઈ પાસે હોય તો પણ આગ દાલના શાળાસંચાલનમાં સામાન્ય શિક્ષકને જ માનમયું-જવાબદારીમયું સ્થાન નથી તો પછી વિદ્યાર્થીનું તો પૂજુ જ શું? અજગત કેટલીક શાળાઓ અપવાદરૂપ દરે ને મુખ્યશિક્ષકો ને શિક્ષકો વચ્ચેનો સંબંધ મિહસામયો દરે. છતાં શિક્ષકોને કે વિદ્યાર્થીઓને શાળાસંચાલનમાં યોગ્ય દિરસો આપતી શાળાઓ જોવાનું સદ્ભાગ્ય આપણને જવદે જ સાંપડે છે.

જો શાળામાં સ્વતંત્રતા ને સતોપની સુવાસ ફેલાવવી હોય, જો આપણી શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓને જીવનસંભામની તાલીમ આપવી હોય તો અમને એમ લાગે છે શાળાસંચાલનમાં શિક્ષકો તેમજ વિદ્યાર્થીઓને યોક્કસ દિરસો આપવાનો વખત આવી લાગ્યો છે. આપણે રાજકીય, સામાજિક કે ધાર્મિક સ્વતંત્રતાની માગણી કરીએ અને જો આપણું બાળકોને તેમનાં કુમળામાં કુમળાં વર્ષો દરમિયાન એ સ્વતંત્રતાનાં દરિન પશુ ન કરાવીએ, એ સ્વતંત્રતાને જવાબદારીની લગાગ વડે સંયમિત કરવાનું ન બતાવીએ તો એ રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા તેઓ શી રીતે જેરવી શકશે? અને શાળાની સર્વદેશીય વિકાસની જે અપેક્ષા આજનાં કેળવણીકારો રાખે છે તે પશુ શિક્ષકોની મદદ ને સહકાર વિના શી રીતે સાધી શકશે?

અમને એમ યોક્કસ લાગે છે કે શાળાસંચાલનની બાબતમાં મુખ્ય શિક્ષક જો પોતાના સાથીઓને પોતાના વિશ્વાસમાં લે, જો તેમને શાળાસંચાલનના વિવિધ ને ગૂંચવણુમયો પ્રશ્નોને ઉકેલ કાઢવા નોતરે, નવીન પ્રવૃત્તિઓ હાય ધરવામાં તેમનો સહકાર વાંછે, તો આપણી શાળાઓને દિમાગ પસરાઈ જાય. આજે તો શિક્ષક મુખ્યશિક્ષકથી બીજે છે; પોતાની પાસે કોઈ સારો વિચાર કે

સરસ્વતીસદન-૬૨૬

[કચ્છ જેવા પ્રદેશમાં નવીન પદ્ધતિઓથી કામ કરતી કેળવણીની એક સંસ્થા છે. આ સંસ્થામાં બાળકો, કિશોરો અને તરુણોને શાસ્ત્રીય ઢબે શિક્ષણ અપાય છે. એનું નામ 'સરસ્વતીસદન.' એ સંસ્થાના સંચાલનમાં શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદીનો ધણો મોટો હિસ્સો છે. શ્રી. હરભાઈએ એ સંસ્થાની કાર્યવાહી સારું એક 'Code' તૈયાર કર્યો છે. નૂતનશિક્ષણના વાચનારાઓને એ ઉપયોગી જણાશે તેમ ધારીને એને અહીં પ્રગટ કરીએ છીએ.—ત્રાંત્રી]

Educative Code 1937

સામાન્ય

૧. આ શાળાનો દરેક શિક્ષક એમ માનશે કે રાષ્ટ્રનો સમૂહગત ઉદ્ધાર અને વ્યક્તિની ઉન્નતિ વધારેમાં વધારે સારી રીતે કેળવણીદ્વારા થઈ શકે છે.

૨. આ શાળાના શિક્ષકને મનુષ્યજાતની શક્તિઓમાં વિશ્વાસ હશે. અને તેથી પોતાના વિદ્યાર્થી સાથે અવિશ્વાસથી કામ કદિ નહિ કરે.

૩. આ શાળાના શિક્ષકને કેળવણીના વિજ્ઞાનનું અને મનોવિજ્ઞાનનું જ્ઞાન હશે. એવા જ્ઞાનને લીધે બાળકોની તમામ પ્રવૃત્તિઓ તરફ એ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી જોશે.

૪. મનુષ્ય પોતાના બાલ્યકાળમાં કોઈ પણ સરોપ પ્રવૃત્તિ કરતું નથી હોતું. તેમ જ એની તમામ પ્રવૃત્તિઓ એની રીતે આગળ વધવા માટેની હોય છે એવો વિશ્વાસ આ શાળાના શિક્ષકને પોતાના વિદ્યાર્થીમાં હશે. આને પરિણામે એ વિદ્યાર્થીના કોઈ પણ વર્તન તરફ દોષારોપણની દૃષ્ટિથી નહિ જુએ.

૫. વિદ્યાર્થી સાથેના વર્તનમાં પ્રેમાળ વ્યવહાર કરવાથી એના જીવનમાં પસંદગી કરી શકાય છે એવી માન્યતા અહીંના શિક્ષક ધરાવતો હશે.

૬. પ્રેમ અને સન્નતે કોઈ રીતે બનતું નહિ હોવાથી આ શાળાનો શિક્ષક શારીરિક કે માનસિક કોઈ પણ પ્રકારની સજાથી દૂર રહેશે.

૭. કડક વ્યવહારના કરતાં સહાનુભૂતિભર્યો વ્યવહાર વિદ્યાર્થીને યોગ્ય પ્રોત્સાહન આપી શકે છે એવું અહીંના શિક્ષક માનશે એટલે શિસ્તના આજ્ઞના બેદરદાર અને ખોટા ખ્યાલોથી મુક્ત રહેશે.

૮. વ્યક્તિનો સાચો અને સુયોગ્ય વિકાસ જ ઉપકારક સમષ્ટિ રચી શકે છે એવી માન્યતા અહીંના શિક્ષક ધરાવતો હશે.

૯. બાળકેળવણીથી માંડીને ઉચ્ચ કેળવણી સુધીના વ્યવહારમાં દરેક શિક્ષક વિદ્યાર્થીના વ્યક્તિવિકાસને અવકાશ આપશે અને સમૂહની તેમજ અંગત સામાજિક નીતિ તેમાંથી જાળી કરશે.

૧૦. આ શાળાના શિક્ષકને કેળવણીશાસ્ત્રમાં અને પ્રાયોગિક માનસશાસ્ત્રમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હશે.

૧૧. આ શાળાનો શિક્ષક કેળવણીની અદ્યતન વિચારણાથી વાકેફ રહેશે.

૧૨ અહીંના શિક્ષક પ્રાયોગિક માનસશાસ્ત્રનો અભ્યાસી હશે અને પોતાના વિદ્યાર્થી ઉપર તેના પ્રયોગો કરવામાં અચકાશે નહિ.

૧૩. મનુષ્યની સર્વાંગી કેળવણીમાં શરીર, મન, બુદ્ધિ, આત્મા તમામનો સમાવેશ થતો હોવાથી આને સાધી રહેલી એકાંગી કેળવણીને અહીંના શિક્ષક અપૂર્ણ ગણશે અને સર્વાંગી કેળવણી માટે પ્રયત્ન કરશે.

૧૪. મનુષ્ય પોતાની સાથે સારીમાડી અનેક વૃત્તિઓને લઈને દુનિયામાં જન્મે છે એવું સાચું જ્ઞાન અહીંના શિક્ષકને હશે; એટલે બીજા બાળક કરતાં વૃત્તિઓની કેળવણીને અને વિકસતી વૃત્તિઓના સમન્વયને અહીંના શિક્ષક સર્વથી વધારે મહત્ત્વ આપશે.

૧૫. સર્વને માટે કેળવણીનાં દ્વાર હમેશાં ખુલ્લાં હોવાં જોઈએ તેવી માન્યતા અહીંના શિક્ષક ધરાવતો હોવાથી નાત, જાત, કે સિંઘના બેદોમાં એ નહિ માનતો હોય.

૧૬. ગરીબ, દ્રવિંગર, બણેલ, અબણુ, રોફ, નોકર એવા કોઈ પણ પ્રકારના બેદને અહીંના શિક્ષક ઉત્તેજન નહિ આપે.

૧૭. આપણા દેશમાં અજ્ઞાનનું પ્રમાણ ઘણું મોટું હોવાથી બધાં બધાં શક્ય હશે ત્યાં ત્યાં અજ્ઞાન ટાળવા માટે એ હમેશાં પ્રયત્નશીલ રહેશે.

૧૮. કેળવણી દ્વારા સામાજિક સેવા અનેક પ્રકારની થઈ શકે છે એટલે સમાજની શક્ય તેટલી સેવાઓ કરવામાં કેળવણીનાં સાધનોનો ઉપયોગ કરવાનું એ ચૂકશે નહિ.

૧૯. 'કેળવણી બાળક માટે છે, બાળક કેળવણી માટે નથી' એ સૂત્રમાં અહીંના શિક્ષકને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હશે તેથી કેળવણીનાં અનેક અંગઉપાંગોમાં વ્યવહાર તો બાળકેન્દ્રી જ રહેશે.

૨૦. અહીંના શિક્ષકને હાથકામનું ગૌરવ સમજાયું હશે.

૨૧. મરતા જતા આપણા દેશના ઉદ્યોગોને કેળવણીદ્વારા રક્ષી શકાશે તેવી અપૂર્વ વદ્ધા આ શિક્ષકને હશે.

૨૨. બાળકની કેળવણી માટે અહીંના શિક્ષક માત્ર શાળાને જ નહિ વળગી રહે, પરંતુ શાળા બહારની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં એ બાળકને રોકશે.

૨૩. કેળવણી માત્ર પાઠ્યપુસ્તકમાં જ નથી હોતી એમ અહીંના શિક્ષક માનતો હોવાથી ધત્તર વાચન અને પુસ્તકાલયનો ઉપયોગ એ છૂટથી કરશે.

૨૪. વાતાવરણને અહીંના શિક્ષક કેળવણીનું એક મોટું સાધન માનશે. તેથી વિદ્યાર્થીઓ કુસંસ્કાર પડે તેવા વાતાવરણથી દૂર રહે તેવા સ્થળમાં પોતાનું કામ ચલાવશે.

૨૫. કેળવણીના કોઈ પણ અંગઉપાંગનું કામ સંગીન પૂર્વતૈયારી વિના શક્ય નથી, એમ અહીંના શિક્ષક માનતો હશે.

વિશિષ્ટ વિભાગો

ભાષાશિક્ષણ

૧. આ શાળાનો શિક્ષક ભાષા શિક્ષણને સંસ્કાર આપવાનું મુખ્ય સાધન ગણશે.

૨. માતૃભાષા દ્વારા જ સાચી સમજણ વિદ્યાર્થી પામી શકે છે તેમ અહીંના શિક્ષક માનશે અને તેથી માતૃભાષાના અભ્યાસને સૌથી વધારે મહત્ત્વ આપશે. તથા શિક્ષણના વાહન તરીકે માતૃભાષાને જ સ્થાન આપશે.

૩. માતૃભાષાથી ઊતરતે નંબરે દુનિયા ઉપરની દરેક સમૃદ્ધ ભાષાને સંસ્કારપોષણની દૃષ્ટિએ સરખું મહત્ત્વ આપશે.

૪. આપણા દેશની વિશાળતાની દૃષ્ટિને તથા ભાષાબાહુલ્યની દૃષ્ટિને નજર સમક્ષ રાખીને રાષ્ટ્રભાષાના શિક્ષણને જરૂરી મહત્ત્વ અહીંના શિક્ષક આપશે. આ રાષ્ટ્રભાષા એટલે હિન્દુસ્તાની ભાષા.

૫. ભાષાશિક્ષણમાં ઉચ્ચારશુદ્ધિનું મહત્ત્વ અહીંના શિક્ષક સંપૂર્ણ સાચવશે.

૬. ભાષા શિક્ષણસંસ્કાર આપવાનું સાધન હોઈ વિદ્યાર્થીમાં સાચી સમજણ ઊભી થાય તેવી રીતે તેનું શિક્ષણ આપશે.

૭. હસ્તાક્ષરને ભાષાશિક્ષક યોગ્ય મહત્ત્વ આપશે.

૮. જુદી જુદી ભાષાઓના સાહિત્યનો તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરવામાં બહુનારની શક્તિઓનો સાચો વિકાસ થાય છે એમ અહીંના શિક્ષક માનશે.

૯. ભાષાના શિક્ષણને માત્ર અનુકરણમાં નહિ, અટવાવી દેતાં મૌલિક સર્જનના સાધન તરીકે ગણશે.

૧૦. સાહિત્યનાં અગ્રણીપાંચોમાં સાચો રસ ભાષાશિક્ષક પેદા કરશે.

વિજ્ઞાનશિક્ષણ

૧. આધુનિક જમાનામાં માનવજાતની પ્રગતિને સમજવા સારું વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન આવશ્યક છે તેમ અહીંના શિક્ષક સમજશે.

૨. વિજ્ઞાનશિક્ષણની પદ્ધતિમાં અભ્યાસના બીજા બધા વિષયોને યોગ્ય રીતે સાંકળી દેવાની કળા વિજ્ઞાનશિક્ષકને હસ્તગત હશે.

૩. વિજ્ઞાનના ઊંડા અભ્યાસ માટે ગણિતશાસ્ત્રને અહીંના શિક્ષક આવશ્યક પહેલું પગલું ગણશે.

૪. વિજ્ઞાનના વિષયોમાં જીવતા પ્રયોગો સૌથી મોટો ભાગ બનવે છે તેવું અહીંના શિક્ષક સમજશે.

૫. વિજ્ઞાનશિક્ષણ માટે વિજ્ઞાનનાં સાધનોનો વિદ્યાર્થીના હાથે ચનારો ઉપયોગ શિક્ષક આવશ્યક સમજશે.

૬. વિજ્ઞાનના અભ્યાસનું પરિણામ માનવજીવનના કલ્યાણમાં આવવું જોઈએ તેવી અખૂટ શ્રદ્ધા શિક્ષકને હશે.

૭. વિજ્ઞાનના અભ્યાસને પરિણામે શુદ્ધ જ્ઞાનની પિપાસા વિદ્યાર્થીમાં જન્મશે. તેમજ જગત તરફની દૃષ્ટિ વિશાળ બનશે એવું દરેક શિક્ષક સમજતો હોવાથી વિજ્ઞાનના શિક્ષણનો ક્રમ એ રીતે યોજવામાં આવશે.

૮. એકલા સંસ્કાર વિજ્ઞાનની ચોક્કસાઈ વિના મનુષ્યજીવનને વિશુદ્ધ બનાવી શકતા નથી. એવી માન્યતા હોવાથી અહીંના શિક્ષક વિજ્ઞાનના વિષયોનું અને સંસ્કારના વિષયોનું એકીકરણ સાધશે.

કલાશિક્ષણ

૧. નાની મોટી કલાઓ જીવાત્માઓની પોતાની વૃત્તિઓના સાચો આવિષ્કાર હોય છે એમ અહીંના શિક્ષક માનશે.

૨. પોતાની જાતને કાશી ઘેલી રીતે તેમ જ શુદ્ધ સંસ્કારી રીતે પ્રગટ કરવાનું ઉત્તમ સાધન વિદ્યાર્થી પાસે કીણી મોટી કલાઓ હોય છે એટલે બાળકની ગમે તેવી કલાકૃતિને અહીંના શિક્ષક યોગ્ય વજન આપશે.

૩. કલાનું શિક્ષણ જડ શૃંગ્લોઓને સાંખી શકતું નથી. કલાશિક્ષણની શરૂઆત જ મુક્ત ચિત્રામણમાં થશે અને એનો અંત પણ સ્વતંત્ર આયોજનપૂર્વકનાં ચિત્રોમાં અવતરશે.

૪. કલામાં માત્ર ચિત્રકલા જ નહિ પરંતુ સંગીત, નૃત્ય, નાટ્ય, વગેરે કલાઓનો સમાવેશ ગણાશે.

૫. બધી કલાઓનાં અભ્યાસક્રમો એક બીજાની સાથે સંકળાયેલાં રહેશે. સંગીતકલામાં આપણા દેશની પ્રાચીન સંગીતવિદ્યાનો ઉદ્ધાર કરવાની દૃષ્ટિ શિક્ષક સમીપ રહેશે.

૬. અભિનય અને નૃત્ય કલાઓ આપણા સામાજિક જીવનને કલાત્મક રીતે વ્યક્ત કરવાનાં ઉત્તમ સાધનો હતાં એવું પુરસ્કાર કરવા માટે તેને કલાઓનો શક્ય તેટલો પ્રવેશ અહીંના શિક્ષણક્રમમાં રહેશે.

૭. કલાના વિષયો અને વિજ્ઞાનના વિષયોને સ્પૃશ્ન રીતે જુદા જુદા ગણવામાં આવે છે તેને બદલે એક જ મનુષ્યજીવનની ટાંચનાં બંને આવશ્યક પાસાંઓ છે એવું માની શિક્ષક પોતાની શિક્ષણક્રમ રચશે.

કારીગરી

૧. હાથકારીગરીનું યોગ્ય મહત્ત્વ અહીંના શિક્ષક સ્વીકારશે.

૨. હસ્તકળાનું ગૌરવ વધારવા માટે શિક્ષક પોતે જ તેનો પ્રયોગ કરશે.

૩. કારીગરીના વિકાસદારા નાના મોટા ઉદ્યોગોના વિકાસ સાધી શકાય છે એવી માન્યતા અહીંના શિક્ષક ધરાવતા હોઈ ઉદ્યોગને શિક્ષણના પ્રાથમિક આવશ્યક અંગ તરીકે સ્વીકારશે.

૪. બાળનાર બાળક ક્રિયાવાન હોય છે એ સત્ય અહીંના શિક્ષક સ્વીકારતા હોઈ કારીગરીદ્વારા ક્રિયાશક્તિને ઉત્તેજન આપશે. જેમ જેમ વિદ્યાર્થી આગળે બાળુતા જશે તેમ તેમ શિક્ષણને ઉદ્યોગ-શીલ્પ-ખાસકેન્દ્રી બનાવવાના પ્રયત્નો શિક્ષક કરશે.

૫. કારીગરીદ્વારા કેવળ ઉપાર્જનનો હેતુ કેળવણીની દૃષ્ટિએ બાળવિકાસને વિઘ્નકર્તા છે એમ અહીંના શિક્ષક માનશે.

૬. કલાના, વિજ્ઞાનના કે સંસ્કારના વિષયો જેટલું જ મહત્ત્વ કારીગરીના વિષયને શિક્ષક આપતા હોવાથી કારીગરીનું શિક્ષણ એ બધા વિષયોના શિક્ષણથી અલગ નહિ રહે; પરંતુ એક બીજાની સાથે યોગ્યપણે થયેલું રહેશે.

પ્રકીર્ણ

આ શાળાનો શિક્ષક શિક્ષણના ધંધાને સ્વેચ્છાથી વરણો હોવાથી નીચે પ્રમાણેના નિયમોને સ્વેચ્છાથી જ વળગી રહેશે:

૧. તે ખાનગી દયુક્તનમાં માનશે નહિ.
૨. નક્કી કરેલા અભ્યાસક્રમને પોતાની અનુકૂળતા પ્રમાણે સમના કે મદિનાના વિભાગોમાં વહેંચી નાખીને તે પ્રમાણે કામ પૂરું કરશે.
૩. સમયપત્રકની નિયમિતતાને ધડિયાળની ચોક્કસાઈથી વળગી રહેશે.
૪. રોજ શિક્ષણશાસ્ત્ર કે માનસશાસ્ત્રનો ઓછામાં ઓછો બે કલાક સ્વાધ્યાય કરશે.
૫. દુનિયાભરની નવી શિક્ષણપદ્ધતિઓનો સતત અભ્યાસી રહેશે.
૬. સહકારનાં તત્ત્વોમાં પૂરી થકા રાખશે અને વિદ્યાર્થીઓ સાથે જરૂરી સહકાર સાધશે.
૭. પોતાનાં શરીર અને મનને હમેશાં સુદૃઢ અને નિર્મલ રાખવાના પ્રયત્નો કરશે.
૮. શાળાના પોતાના કામ ઉપરાંત શિક્ષણના કાર્યને પોષક હોય તેવી જ ધતર પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરશે.
૯. શાળાના સંચાલનમાં પોતાનો આવશ્યક ફાળો આપતો રહેશે.
૧૦. વ્યવસ્થા ખાતર ઊભા કરેલા નિયમો અને નિયમોનો વફાદાર રહેશે.
૧૧. જે કોઈ કામ સોંપવામાં આવે તે કામને ચોક્કસાઈથી અને કાળજીથી પૂરું કરશે.
૧૨. પોતાના કામની પૂર્વતૈયારીઓન સફળતાનું આવશ્યક અંગ ગણશે.
૧૩. શાળાની મુલાકાતે આવનાર મહેમાનો કે મિત્રો સાથે સદ્ભાવભર્યું વર્તન દાખવશે.
૧૪. જરૂર જણાય તો, કોઈ પણ કહેવા જેવું કે ફરિયાદ કરવા જેવું પોતાના સીધા ઉપરીને વિના સંકેતે વિનયપૂર્વક જણાવશે.
૧૫. પોતાના કામની રેઝનનીશી રાખશે.
૧૬. શિક્ષણની કે ધતર જે કોઈ નીતિ સંસ્થા અખત્યાર કરશે તે નીતિને વફાદાર રહેશે.

— નૂતનશિક્ષણની જૂની ફાઇલો —

જેની એક પણ નકલ સિલકમાં નથી એવા એક-બે અકો સિવાય છેલ્લાં ચાર વર્ષના નૂતનશિક્ષણના અકોની સાલવાર પાકી ખાંધેલી ફાઇલો અમે તૈયાર કરાવી છે. જે કોઈ સંસ્થા અથવા વ્યક્તિને તે જોઈતી હોય તેમને નીચેની કિંમતે તે પહોંચતી કરવામાં આવશે.

ચારે વર્ષની ફાઇલો	કિંમત રૂ. ૭
કોઈ પણ એક વર્ષની ફાઇલ	કિંમત રૂ. બે
કોઈ પણ છૂટક અંક [સિલકમાં હશે તો]	કિંમત આના ત્રણ

• વ્યવસ્થાપક •

નૂતનશિક્ષણ કાર્યાલય

દેસાઈપોળ • સુરત

વર્ધા શિક્ષણનો

નમૂનાનો પાઠ-૨

—૨. ત્રિભુવનદાસ પાનવાળા

ગયા અંકમાં વર્ધા યોજના પ્રમાણે પહેલી શ્રેણીમાં ઉચોગદાર શીખવવાનો પાઠ આપ્યો હતો. આ અંકમાં ખેતીકામ સમયે ખીન વિષયો કેવી રીતે શિખવાય તેનો પાઠ આપ્યો છે. પાઠની નોંધ નીચે મુજબ છે.

શ્રેણી ૧ લી

[૨]

સાધન :—ખી, ઝારી, ખૂરખી, કોદાળી, એશિયાનો નકશો, ફૂટ

સમય :—ત્રણ દિવસ દરરોજ અઢી કલાક

વાતાવરણ	મથિત	સમાજવિદ્યા	ભાષા	સામાન્ય વિજ્ઞાન	ચિત્રકામ	ટીકા
<p>નિદાન:- (મુખ્યમુદ્દા) વાડિયાં તૈયાર તાં અને ખી વાં.</p>		<p>ખેતી શીખવ- નાર ચીનના શેનુંગ પાદ- શાહની વાન</p>				
<p>સિ: ૧ ડીએ પાડવી</p>	<p>વર્ગના છોકરો રાની સંખ્યા ગણવાની પાંચ પાંચ છોકરાની દુકડી પાડવી. કેટલી દુકડી- એ યદ્ય તે ગણાવવું.</p>	<p>દુકડીના આગે- વાન નીમવા; દુકડીની ફરજ અને જવાબ- દારી સમજાવ- વી.</p>	<p>દુકડી વિશે વાતચીત કા. પા. પર શબ્દો:- દુકડી ફરજ આગેવાન જવાબદારી</p>			
<p>સિ: ૨ ક દુકડી પાસે વાડિયાંની નક્કી કરાવી જ બધાવવી.</p>	<p>ફૂટથી દરેક વા- ડિયાની લંબાઈ અને પહોળાઈ મપાવવી. ધરુ- વાડિયાંની ગણ- તરી કરાવવી.</p>	<p>એકેક ધરુ- વાડિયું એકેક દુકડીને સોંપવું.</p>	<p>કામની વાતચીત શબ્દો:- કોદાળી ખૂરખી ખોદવું ગોડવું પોચી</p>	<p>પોચી જમીન શા માટે જો- ઈએ તે સમ- જાવવું.</p>	<p>ખૂરખીનું ચિત્ર</p>	

વાતાવરણ	ગણિત	સમાજવિદ્યા	ભાષા	સામાન્ય વિજ્ઞાન	ચિત્રકામ	ટીકા
પ્રવૃત્તિ: ૩ નાની કોદાળી કે ખૂરખી વડે જમીન ખોદાવવી, જમીન સાફ કરાવવી.				કેટલેથી કોદા- ળીનો હાથો પકડવો અને કેવીરીતે ખોદવું તે બતાવવું. ખૂરખીનો ગોડ- વામાં અને ઘાસ ઉખેડવામાં કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તે સમ- જાવવું.		
પ્રવૃત્તિ: ૪ ખાતર જમીનમાં નંખાવવું.	ત્રાજવાં અને કાટલાં વાપરતાં શીખવવું. દાંડી પરથી સીધી અને વક્ર. રેખાની સમજ. કિંમત મુકાવી શ.આ. પા.ની સમજ આપવી.		શબ્દો:- ખકરી હાંડી ગોખર ખાતર કચરો.	ખાતર બનાવ- વાની રીત		
વૃત્તિ: ૫ ધરુવાડિયામાં ખી નંખાવવાં.	દરેક દુકડીને ખી આખ્યાં હોય તે ખીની ગણતરી. ખાકી રેલાં હોય તેની ગણતરી.		શબ્દો:- ભાંડા ગુવાર વાલ કપાસ વાવવું વાવણી	ખીની ઝોળખ		
પ્રવૃત્તિ: ૬ ખીની વાવણી; પછી ઝારીથી પાણી પાવાવું કહેવું.			શબ્દો:- પાણી વરસાદ ઝારી પાણી પાવું રેગવું		ઝારીવું ચિત્ર	

[અ] હવે પાવટે સમિતિની નિમણૂક સૌ. લીલાવતી મુનશીના એક દરાવના આધારે થએલી છે. એ દરાવ ૨૦૦ કરતી વખતે એઓથીએ દર્શાવેલાં કારણોનો એક પછી એક વિચાર કરીએ.

૧. શાળાંતર કરનાર વિદ્યાર્થીને પાઠ્યપુસ્તકની ખરીદીનો અર્થ નિર્ણયક નથી છે. શાળાંતર કરનારી સંખ્યા એકંદરે સંખ્યાનો ૫ થી ૧૦ ટકા જેટલો ભાગ ભાગ્યે જ હોય છે. અને તેમાં પણ નાપાસ થવાને લીધે જેને ઉપરના વર્ગમાં ચક્રાવવામાં આવ્યો ન હોય તેવો મોટો ભાગ હોય છે. વિદ્યાર્થીઓને એકની એક ચોપડી ફરીવાર ભણવી ગમતી નથી. છતાં એ નિર્ણયિત થએલી હોય ત્યારે તેવા વિદ્યાર્થીઓ તો એમ જ માને છે કે 'એમાં શું? એ તો આવડે છે.' આવા માનસના વિદ્યાર્થીઓને નવી જ ચોપડીમાંથી કાંઈક સ્વયંસ્ફુરિત કાપ કરવાની વૃત્તિ થાય છે. તેમ જ જેને શાળાંતર કરવું હોય તે વર્ષની શરૂઆતમાં જ પોતાને ફાવતી શાળા શોધી લે છે. પુસ્તકો વર્ષની શરૂઆતમાં જ ખરીદવામાં હોય છે, તેથી એક જ વર્ષમાં ફરી પુસ્તક ખરીદવાનો પ્રસંગ ભાગ્યે જ ઊભો થાય છે. બ્યારે કોઈક આકસ્મિક સંજોગોમાં જ વર્ષની વચ્ચે કોઈ વિદ્યાર્થીને શાળાંતર કરવું પડે છે. શાળાંતર કરનારી સંખ્યાના કોઈ પણ પાંચ સારી, પાંચ મધ્યમ, અને પાંચ એકદમ નમણી શાળાના પાંચ વરસના આંકડાઓની સરાસરી નાણી લીધી હોત તો આ કારણની પોકળતાનો ખ્યાલ સહજ આવત. આથી વધારે વિષમ સ્થિતિ તો સરકાર ને વિદ્યાર્થીની સહિયારી દેખરેખ નીચે ચાલતી પાઠશાળાઓમાં ચાલી રહેલી છે તે જાણ્યું, જોયું અને વિચાર્યું હોત તો આ પ્રશ્નની નિઃસારતાનો સાચો ખ્યાલ આવી શકત.

૨. 'મિત્રમિત્ર શાળાઓમાં વિવિધ પાઠ્યપુસ્તકોની પદ્ધતિને લીધે જુદીજુદી શાળામાં અભ્યાસ કરનાર બાળકોનાં બુદ્ધિમાપનો ક્યાસ યથાર્થ રીતે કરી શકાતો નથી.' આ વિધાન તદ્દન ખોટા પાયા ઉપર ઊભું કરેલું છે. બુદ્ધિનો વિકાસ કોઈ શાળા કે પુસ્તક દ્વારા જેટલા પ્રમાણમાં થઈ શકે તેનાં કરતાં પોતાને પ્રત્યુત્તરથી મળેલી પ્રતિભાસક્તિના પ્રમાણમાં અને સ્વપ્રયત્નથી વધારે સારો થઈ શકે છે. બુદ્ધિ તો અંધારે વહેંચાણી છે. એમાં કોઈ પણ રીતે સામાન્યવાદનો કાપદો લાગુ પડી શકે તેમ નથી. કોઈપણ અસામાન્ય વ્યક્તિ શાળાને કે દેશને પ્રકાશમાં લાવે છે, શાળાઓ અસાધારણ વ્યક્તિઓને ધડી શકતી નથી. બુદ્ધિનો વિકાસ જે પુસ્તકદ્વારા અને ભાણૂતી માથુસ પાસેથી મેળવી શકાતો હોય તો ધનાઢ્યો એ નૈસર્ગિક સાવજનિક મિલકત એકઠાથું કરી લીધા વિના ભાગ્યે જ રહે. માટે બુદ્ધિની વિષમતાનું કારણ માત્ર શાળા કે પાઠ્યપુસ્તકો જ છે એમ માનવું યથાર્થ નથી.

૩. પરિશ્રમ ન્યાયમંદિરો જે ન્યાયાધીશ કોર્ટને પણ જરાયે મુલાકાત આપતો ન હોય, તેમના ન્યાયની વિશુદ્ધિ માટે કોર્ટને કોઈ જ શંકાનું કારણ નથી. તેમજ પાઠ્યપુસ્તકની પસંદગી કરનાર પોતાને પ્રાપ્ત કે માનદ ધર્મ યથાર્થ રીતે શક્તિ અને સમયનો પૂરો ઉપયોગ કરીને પાળે તો તેવાને માટે પુસ્તકની લાભકાર કરતાં લાગવગતો ઉપયોગ કરવાનું કોઈ જ કારણ મળી શકતું નથી.

૪. પાઠ્યપુસ્તકની પસંદગી અને ફેરફાર કરવા માટે અત્યારે થોડાક નિયમો તો સરકારે કરી મૂકેલા છે; અને તે વધારે વ્યવસ્થિત સ્વરૂપે કરવામાં આવે તો તેમાં કોઈ જ ખોટું નથી.

શિક્ષકોને પોતાના શિષ્યો માટે ઓછામાં ઓછો વિચાર કરવો પડે, પોતાનાં રોજનાં કામ માટે ઓછામાં ઓછી તૈયારી કરવી પડે, એ બહુ જ ગમે છે. પાઠ્યપુસ્તક બદલાય ત્યારે એનો અભ્યાસ કરવો પડે, વિચારવું પડે. વગર તૈયારીએ, પાનું ઉઘાડીને ચલાવ્યે રાખી શકાય તેમ ન હોય ત્યારે શિક્ષકો સામાન્ય રીતે નવાં પાઠ્ય પુસ્તકોની પસંદગી માટે વિરોધ કરે છે. બહુ જ યોગ્ય શિક્ષકો પોતાના વિદ્યાર્થીના અભ્યાસ માટે નવી પદ્ધતિ, તેમ જ એકની એક જ બિના જુદા જુદા દષ્ટિ બિંદુથી રજૂ કરવા તૈયાર હોય છે. એક જ ધોરણમાં બીજા વરસ ભણનારા વિદ્યાર્થીઓને એકધારી રીતે શીખવનાર શિક્ષકો ત્રાસરૂપ થઈ પડે છે. શિક્ષક પોતાને શીખવવાનો વિષય, તે શીખવવાનો શિક્ષણપદ્ધતિને માટે નિત્યનવો હોવો જોઈએ. એવી ભાવનાને અભાવે ૩૫-૪૦ વરસ કે તેથી પણ જૂનું પાઠ્યપુસ્તક ફેરવવાની ઇચ્છા કરે જ નહિ. એવા પાઠ્યપુસ્તકની પસંદગી કરનારા પણ જોયા છે. કારણ કે કેળવણીના નવા સાહિત્યને એવા વિચારના કે તુલના કરવાનો સમય, વૃત્તિ કે શક્તિના અભાવે જેમ ચાલે છે તેમ ચલાવ્યે રાખો એવી માન્યતા ધરાવનાર શિક્ષકો પણ આ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન કરવામાં નબળા અગ્નિયે કારણભૂત છે.

ત્રીજું : શાળાના સંચાલકો પોતે જ પુસ્તક લખે, પોતે જ પ્રસિદ્ધ ફેરે, અને પોતાની શાળામાં ચલાવે એ હીક નથી એમ ઘણા શિક્ષકો ધારે છે. એનો નિર્ણય વ્યક્તિ હરતાં પુસ્તકની લાયકાતની દૃષ્ટિએ વિચારતાં એ વિષે કંઈ જ કહેવું યોગ્ય નથી. છતાં જો સરકાર હરકોઈ વ્યક્તિને શાળા ચલાવવાની પરવાનગી આપે છે તે અને તેની અંદરની વ્યવસ્થામાં કંઈ જ માથું મારવાની વૃત્તિ કરતી નથી, એટલે એવા પુસ્તક સંબંધે પણ સર્વસામાન્ય મંજૂરી મેળવ્યા પછી કંઈ જ કહેવાનું કારણ નથી.

બહુમતવાદી રાજ્યવ્યવસ્થા ચલાવનાર સરકારની સૌથી પહેલી ફરજ મતદાર વર્ગને કેળવવાની છે : પ્રજાને પાયાથી ટોચ સુધીની મક્કત કેળવણી આપવાની છે. સરકાર એ ફરજ બજાવતી નથી. એની વતી બીજી વ્યક્તિને એ ફરજ બજાવવાનો પરવાનો આપે છે. એમ કરવામાં સરકાર પોતાની ફરજ ચૂકે છે એમ સમજતી નથી. તો પછી આ કેળવણીના રોજગારમાં એવા શાળાના સંચાલકો આવે પાઠ્ય પુસ્તકપ્રસિદ્ધિને નજીવો ધંધો ઉમેરે તો એમાં વાંધો શો છે ? હા, એ પ્રમાણે પોતાની પાસેના અને પોતાના ઓળખીતા, પોતાના કરતાં કંઈક વધારે પડતું કમાઈ જાય છે, એ મારાથી જોયું જાતું નયા એવી સાહજિક અને સાંગતિક ધર્મ્યઅસુચાથી પીડાતા માનસમાં અટવાએલી વ્યક્તિઓ પાઠ્ય પુસ્તકોની આ પ્રણાલિ સામે પોકાર ઉઠાવે છે. પણ બધાં મૂળે કેળવણીની ચોજના જ દેશહિતના દૃષ્ટિબિંદુથી થઈ નથી, ત્યાં આ પ્રકારે પ્રગ્નહિતની વાતો કરવાથી શું વળવાનું છે ?

પાઠ્યપુસ્તક પસંદ કરનાર અધિકારી પોતાની કાયદેસર પ્રાપ્ત ફરજ, બજાવી શકતો નથી, જૂનવાણી માનસથી રીઢો થયેલો શિક્ષક નવા પાઠ્યપુસ્તકની પસંદગીથી અમારે અભ્યાસ કરવો પડે, ન કરીએ તો વિદ્યાર્થીવર્ગમાં નાલેશી થાય, એવા ભયથી પોતાની ફરજ બજાવી શકતો નથી. શાળાના સંચાલકોનો વર્ગ ઉત્પન્ન કરનાર સરકાર પોતાની ઇંટ ફરજ બજાવી શકતી નથી. આ બધા દોષોનો ટોપલો પાઠ્યપુસ્તકની પ્રસિદ્ધિને અટકાવવા માટે થઈ રહ્યો છે. એ પ્રયત્ન પ્રગ્નહિતની દૃષ્ટિથી કરવામાં આવે છે, એમ કહેવા કરતાં પ્રજાને સ્વતંત્ર વિચાર કરતી અટકાવવા માટે છે એમ કહેવું વધારે યથાર્થ છે.

અધિકારીઓનો સમૂહ જ ન્યાં સરકાર હોય, ત્યાં અત્યંત ચોક્કસ અને સખતાઈથી નિયમન કરવાની ફરજ સરજતાથી આદા કરી ન શકાય, એ વાસ્તવિક છે. પણ અત્યારની સરકાર વર્તમાન ઘટનામાં સુધારા કેમ કરી શકાય, તેની વિચારણા કરવાને બદલે આવી કમિટીની નિમણૂકથી પાઠ્યપુસ્તકની પ્રસિદ્ધિને રૂંધવાનો પ્રયત્ન કરી રહી છે. એથી કેળવણીનાં સાહિત્યનો વિસ્તાર અને વિકાસ સંકુચિત અને એકમાર્ગી થઈ જશે. સરકારે પાઠ્યપુસ્તક પ્રસિદ્ધિના પ્રયોગો બેવા, વિચારવા બેઠાંએ, પ્રગ્નની ઘટનાની દૃષ્ટિએ હાનિકારક હોય, એવા પ્રયત્નોને અવરોધવા બેઠાંએ. અમુક વ્યક્તિ કે અમુક સંસ્થાને જ કોઈ પણ પ્રકારનાં પાઠ્યપુસ્તકો લખવાનો કે પ્રસિદ્ધ કરવાનો ઇનકારો મળી જાય એવી પ્રવૃત્તિને સરકારે પારખી લેવી બેઠાંએ, અને રોકી દેવી બેઠાંએ.

૨

આ પ્રશ્ન ઉદ્ભવવાનાં ત્રણેક કારણો છે:

અનેક પાઠ્ય પુસ્તકો લખાયે જાય છે. લખનાર કેળવણીખાતાનો અધિકારી હોય, કે સામાન્ય વ્યક્તિ હોય. એવાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધર્તા પોતાના બેખમે, કે લેખકની સાથે સહિયારા બેખમે; અથવા લેખકો પોતે પોતાને બેખમે પ્રસિદ્ધ કરીને વેચવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એ ધંધામાં જેનાં હિતો નેટલા પ્રમાણમાં બેખમાયાં હોય, તેટલા પ્રમાણમાં તે વ્યક્તિ પોતાનાં પુસ્તકની વપરાશ વધારવાનું પ્રચારકાર્ય અને લાગવગનો ઉપયોગ કર્યે જાય છે. આવી સ્વાર્થપરાયણ જાણે પાઠ્યપુસ્તક પસંદ કરનારની આસપાસ જામે છે. પાઠ્યપુસ્તક પસંદ કરનાર વ્યક્તિ પોતે એક ન્યાયાધીશને દરજ્જે છે. સાચો ન્યાયાધીશ પોતાની પાસે રજૂ થએલા પુરાવાના આધારે ચુકાદો આપે છે. આસપાસની લાગવગ અને અફરાઓ, કે ખીમના મતોનો ઉપયોગ તે ભાગ્યે જ કરે છે. એ ફરજ બજાવવામાં જે શ્રમ પડે છે તેવો શ્રમ એવા અધિકારીઓમાંથી કોઈકે જ ઉઠાવે છે. એવા અધિકારીને દેશ કે પ્રગ્નની કેળવણીની દૃષ્ટિએ જેવાની કે વિચારવાની દુરસદ હોતી નથી, અર્થાત્ એ પ્રમાણે પાઠ્યપુસ્તક પસંદ કરનાર અધિકારી પોતાની ફરજ યથાર્થ રીતે બજાવી શકતો નથી; ત્યારે પાઠ્યપુસ્તકની પ્રસિદ્ધિમાં જેનું થોડું ઘણું હિત સમાયેલ હોય એવી વ્યક્તિઓ એ અધિકારીઓને રૂબરૂ મળે છે, કાગળપત્રથી લાગવગ બિગી કરે છે, અને પોતાના પુસ્તકનાં શુભગાન સંભળાવે છે. આ પ્રમાણે જેઓને જાતે વિચારવું નથી, અને આવી વાતો સાંભળવાની નવરાસ નથી, એવા અધિકારીઓ આવી પરિસ્થિતિથી ત્રાસી જાય છે. એ પ્રમાણે ત્રાસી જનાર પોતે જે આ માનદ કે પ્રાપ્ત-ફરજ બજાવવાની છે તે બજાવી શકતો નથી; છતાં પેટની ખાતર એ પ્રાપ્ત પદવી છોડતા નથી તેમ જ મોહને લીધે માનદ ફરજ ચૂકતા નથી. એવી વ્યક્તિઓએ પોતાના કાર્યમાં સરજતા મેળવવા માટે આવી સમિતિ નિમાવવાની લાગવગ વાપરેલી છે, એમ નથી લાગતું? ન્યાયાધીશો સમગ્રી દ્વાયત્રથી કેસ ચલાવે અને ફેસલા આપે તે શોભારૂપદ મળુાય?

ખીજું: જેઓને આ પાઠ્ય પુસ્તકોનો રોજ ઉપયોગ કરવાનો છે, એવા શિક્ષકો પણ બ્યારે બ્યારે નવાં પાઠ્ય પુસ્તકની પસંદગી કરવાની વાત રજૂ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેવી દરખાસ્તની સામે થાય છે, વિરોધ ઉઠાવે છે. તે પણ એકે જાનસિક વિકૃતિનું ચિહ્ન છે, અને એ અવલોકવા યોગ્ય છે.

આ પ્રમાણે એ પ્રકારે હાલની સમિતિઓએ કરેલીક હેવાતી ભૂલોના આધારે પાવટે સમિતિની નિમણૂક કરવામાં આવી છે. એથી સરકારના ભાષાવાર પ્રાંતોના ઇન્સ્પેક્ટરના પ્રમુખપણા નીચે તેમજ ડાયરેક્ટર ઓફ પબ્લીક ઇન્સ્ટ્રક્શનના પ્રમુખપણા નીચે, પાઠ્યપુસ્તકો મંજૂર કરવાની ભલામણ કરનારી સમિતિઓ ઉપર અવિશ્વાસની દરખાસ્ત પસાર કરી હોય એવું સમજાય છે; પણ એવી સમિતિના સભ્યો તો સરકારે નીમેલા છે, ચુંટાએલ નથી; એટલે એમને તો એ સંબંધે નોકરી કરનારની માફક માનાપમાનનો કાંઈ સવાલ હોય જ નહિ છતાં હાલની સરકાર ધારે તો એ સર્વેને ધડીના છઠ્ઠા ભાગમાં ફેરવી નાખી પોતાની રાજનીતિ અખત્યાર કરનાર માણસોને નીમી ભૂતકાળમાં જે કાંઈ વાસ્તવિક ન થયું હોય તેને સુધારવા અને નવામાં પોતાની રાજનીતિને અનુકૂળ બણાય તેવાં પાઠ્યપુસ્તકો મંજૂર કરનાર સમિતિઓ સરજી શકત; પણ એ તરફ સરકારનું લક્ષ્ય ખેત્રવામાં નથી આવ્યું તે નવાઈ જેવી વાત છે.

૨. શાળાના સંચાલકો અને નિયામકો વર્ષની શરૂઆતમાં ઉપરની સમિતિઓ દ્વારા સરકારે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે મંજૂર કરેલી ચોપડીઓની યાદીમાંથી કઈ ચોપડીને વર્ષ દરમિયાન પાઠ્યપુસ્તક તરીકે સ્વીકારવી એનો નિર્ણય કરે છે. એ નિર્ણય કઈ દૃષ્ટિએ થઈ રહ્યો છે, તેમ જ તેમાં ક્યારેક કેવા પ્રકારે દોષિત સ્વરૂપ દેખાય છે એનો વિચાર આપણે પ્રથમ કરવો જોઈએ.

શાળામાં પાઠ્ય પુસ્તકની પસંદગી કરતી વખતે જનજ્ઞે કે અજ્ઞજ્ઞે નીચેનાં દૃષ્ટિબિંદુએ વિચાર કરવો પડે છે:

જે પાઠ્યપુસ્તકો અભ્યાસક્રમને અનુરૂપ હોય, પરીક્ષાના પ્રશ્નપત્રો અને ધાટીને ધમેસતાં હોય, બાળમાનસને અનુકૂળ થાય તેમ હોય, વિદ્યાર્થીની અહલધારણ શક્તિને એસે તેવી શિક્ષણપદ્ધતિ, અને જ્ઞાનાભ્યાસની જેમાં ક્રમિક યોજના હોય, તેવાં પુસ્તકો બ્યારે રૂપરૂની જરૂર બણાય ત્યારે જ ધણુખરું પસંદ કરવામાં આવે છે-ફેરવવામાં આવે છે. આવી જરૂરિયાતનો નિર્ણય સામાન્ય રીતે સમયની મર્યાદાથી નહિ, પણ શિક્ષકને પોતાને રોજના કામમાં સરળતા પ્રાપ્ત કરવાની દૃષ્ટિથી, તેમજ થોડી મહેનતે વધારે પ્રમાણમાં ફળ મળી શકે એવી આગાહીથી કરવામાં આવે છે.

આ પ્રણાલિ વિરુદ્ધ કોઈને કાંઈ જ કહેવાતું ન હોય, પણ એથી વિપરીત સ્થિતિ તો આ છે. પોતાના અમલદારોએ લખેલાં પાઠ્યપુસ્તકો લાયક હોય તેને વિષે વાંધો લેવા જેવું કાંઈ જ નથી; પણ લાયક ન હોય તેમ છતાં પણ દાખલ કરવાના સંયોગોમાં ઉપર કહેલી પ્રણાલિનું પરિપાલન કવચિત નહિ થે. થતું હોય, એ વાત સાચી છે. પણ તેમાં પાઠ્યપુસ્તક પસંદ કરનાર અમલદારની સ્વતંત્ર યુક્તિને ત્રોત્સાહન આપે એવું પીઠ્ઠળ, અને આ પ્રમાણે અયોગ્ય લાગવગને ઉપયોગ કરનાર અમલદારને અંકુશમાં લેનાર શક્તિ, એમ એ પ્રકારે આ વિધિમાં નીરોગી વાતાવરણ સર્જવાની આ ખાતાના શિખરસ્થાને વિરાજનારા અમલદારોની તેમજ સરકારની સૌથી પ્રાથમિક ફરજ હતી અને છે. એ ફરજ બજાવવાનું કાર્ય થઈ રહ્યું હોત તો આ પાવટે કમિટિના અસ્તિત્વનો સંભવ પણ ન હતો.

૪. જો કે એવું નામ "સૌ. લીલાવતી મુનશી સમિતિ" એમ કહેવું. જોઈએ. કારણ કે એ પ્રવૃત્તિના નિર્માતા તેઓ છે.

પાઠ્યપુસ્તકની પસંદગી - રા. મોહનલાલ પંચોળી

૧

પ્રાથમિક તેમજ માધ્યમિક શાળાઓમાં રોજ વાપરવાનાં પાઠ્યપુસ્તકોની પસંદગી હાલ બે તબક્કે થઈ રહી છે. તે બંને નિષ્ફળ છે એમ બતાવવા માટે એક ત્રીજી પ્રણાલિ ઊભી કરવાનો એ પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે તેને માટે થોડા વિચારણા થવાની જરૂર છે.^૧

૧. બાબાવાર ચાર પાંચ, તેમજ સમસ્ત પ્રાંતને માટે એક એમ સરકારે પસંદ કરીને નીમેલી કેટલીક સમિતિઓ પ્રસિદ્ધ થએલાં પુસ્તકોમાંથી જે પુસ્તકો એ સમિતિ પાસે રજૂ થાય છે, તેમાંથી કેટલાંકને પાઠ્યપુસ્તક તરીકે, તે કેટલાંકને શાળાનાં પુસ્તકાલય પુસ્તક તરીકે મંજૂર કરવાની સરકારને બલામણ કરે છે. ઘણુંખરું સરકાર એજ બલામણો મંજૂર કરે છે. એ સમિતિઓ કઈ પદ્ધતિએ કે કઈ દૃષ્ટિએ કામ કરે છે તેમજ એમની વર્તમાન કાર્યવાહીની વાસ્તવિકતા કે અવાસ્તવિકતાનો વિચાર કરવાનો અભારે પ્રસંગ નથી.

જો કે પાઠ્ય પુસ્તકની રચના અને પસંદગી સંબંધે ઊદાગોહ કરવા જે સમિતિ નીમેલી છે, અને જેની પ્રાથમિક ફરજો [Terms of reference] નો સરકારે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે સમિતિની પહેલી ફરજના વિધાનથી એટલું તો નહીં થઈ શકે છે કે અત્યાર સુધી પાઠ્યપુસ્તકો મંજૂર કરનારી સરકારે નીમેલી સમિતિઓ, શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ કે કોઈ વિશિષ્ટ દૃષ્ટિએ લખાએલ ન હોય એવાં પુસ્તકોને પણ પાઠ્યપુસ્તકો તરીકે મંજૂર કરી નાખતી હોવી જોઈએ. તેમજ એ સમિતિઓએ શાળાને જેટલી સંખ્યામાં પાઠ્યપુસ્તકની જરૂર છે, તેનાં કરતાં ઘણી વધારે સંખ્યામાં પાઠ્યપુસ્તકો મંજૂર કરીને, અત્યારે પાઠ્યપુસ્તક પસંદ કરનાર અમલદાર, અને એવા અમલદારના સલાહકાર સમયોને તક્લીફ આપવાનો જનપ્રેમ અનન્યપ્રેમ યુનો કરી નાંખેલ છે.^૨ એવી ફરિયાદ ધારાસભામાં રજૂ કરનારને ન્યાય આપવા માટે જ આ સમિતિ નીમવાની હાલની સરકારને ફરજ પડી છે.

૧. Selection and Preparation of School Books Committee ની ઉત્પત્તિ, ફરજ અને કાર્યવાહી સંબંધે રજૂ કરેલું એક દૃષ્ટિબિંદુ.

૨. To analyse the text books available in the market with a view to seeing whether they are written on any Scientific basis and whether particular basis is suitable and in case no suitable books are available, to invite prospective suitable writers and give them a rough outline of the requirements to enable them to prepare suitable books.

૩. To consider the question of the number of sets of text books to be sanctioned for use in schools under public management.

વાક્યો: (૧) વાવવા માટે જમીન પોચી જોઈએ.

(૨) કોદાળીથી જમીન ખોદી.

(૩) એટલે જમીન પોચી થઈ.

(૪) તે જમીનમાં ખાતર નાખ્યું.

(૫) પછી તેમાં ખૂરપીથી ખાડો પાડી ખીની વાવણી કરી.

(૬) ખી વાવી ઝાડીથી પાણી પાચું.

(૭) હવે શું થાય છે તે દરરોજ જોજો.

(૮) તમારી નોટબૂકમાં તેની નોંધ કરજો.

આ પ્રમાણે શીખવ્યા પછી ચીના લોકોને પહેલવહેલી ખેતી શીખવનાર પાદશાહની વાત કહેવી. વાત કરતાં પહેલાં ચીન દેશ એશિયાના નકશામાં ખતાવવો, અને આપણે આપણા ગામથી કયે રસ્તે ચીનદેશ જઈ શકીએ તે કહેવું; તથા ક્યાં ક્યાં વાહનોનો ઉપયોગ કયી કયી જગ્યાએથી કરીએ તે કહેવું. આમ જે દેશની વાત કરતા હોઈએ તેની સમજણ પાડવા પછી વાર્તા શરૂ કરવી.

“એક વખત ચીન દેશમાં શેનુંગ નામે પાદશાહ રાજ્ય કરતો હતો. (ચીની પાદશાહનું ચિત્ર ખતાવવું.) એના વખતમાં લોકો પ્રાણીનો શિકાર કરીને અથવા માછલાં મારીને ગુજરાન ચલાવતા હતા. કોઈએ કોઈ જાતનું અનાજ જોયું નહોતું, તો પછી કેવી રીતે ઉઝાડવું તેનું તો ભાન કેવી રીતે હોય ? એક દિવસ તે પાદશાહ પોતાના માણસો સાથે જંગલમાં શિકાર કરવા ગયો. તેઓ જંગલમાં બહુ દૂર નીકળી ગયા, પણ એકે પ્રાણી હાથ લાગ્યું નહિ. આરામ લેવાને બધા એક સરોવરને કડિ બેઠા. બધાને ભૂખ લાગી હતી. પણ તેમની પાસે કંઈ ખાવાનું નહોતું એટલે તેઓ આજુબાજુ તપાસ કરવા લાગ્યા. તપાસ કરતાં જોયે ઘાસ જેવું જોગલું તેમણે જોયું. તેના પર ભરેલાં દાણાનાં ડુંડાં જોયાં. કેટલાકે ડુંડાં તોડી દાણા ખાવા માંડ્યા તો તેમને તે દાણા બહુ મીઠા લાગ્યા. બધાએ તે દાણા પેટ ભરીને ખાધા. પાદશાહને વિચાર થયો કે આવા છોડ આપણા શહેર પાસે હોય તો આપણને વારંવાર દાણા ખાવા મળે. પાદશાહે તે છોડોને ઉમેડી શહેર પાસેની જમીનમાં વાવવા કહ્યું, પણ વાગ્યા પછી થોડા વખતમાં તે છોડો સુકાઈ ગયા. પાદશાહે વિચાર કરી તે છોડના દાણા જમીનમાં નાખવા કહ્યું. તે પ્રમાણે કરવાથી ધીમે ધીમે દાણામાંથી છોડ થયા. છોડ પર ડુંડાં આવ્યાં અને તેમાંથી દાણા નીકળ્યા. ખીજે વર્ષે ફરીથી એમ કર્યું. ત્રીજે વર્ષે પણ એમ કર્યું; એટલે ધીમે ધીમે ડાંગરનો પાક વધતો ગયો. એમ કરતાં કરતાં લોકો ખેતીનું કામ શીખ્યા અને અનાજ ખાતા થયા.”

છો કે ખોટો છો ? ખોટવાનું શરૂ કરતાં પહેલાં હાથો કેવી રીતે પકડી જમીનમાં ધા કરવો. ધા કરતી વખતે હાથ કેવી રીતે રહે તે સમજાવી ખીના બાળકોને સમજાવવી. વળી ગોડવામાં ખૂરપીનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તે સમજાવવું. ઉંડું ગોડતી વખતે ખૂરપી કેવી રીતે જમીનમાં મારવી અને ધાસને મળતી ઉખેડતી વખતે તેને કેવી રીતે ઊગેલા ધાસની જગ્યાએ મારવી તે સીખવું.

૪. જમીન પોચી કર્યા પછી જમીનમાંથી છોડને પૂરતો ખોરાક મળે તે માટે શું કરવું નોંધીએ ? જમીનમાં ખાતર નાખવું નોંધીએ. ખાતર શાનું અને છે ? બકરીની લીંડી, ગોખર, કચરો વગેરેનું મિશ્રણ-ખાતર તરીકે વપરાય છે. દરેક ધરુવાડિયામાં કેટલું ખાતર નાખવું નોંધીએ તે ઠીક ખાતરના ઢગલામાંથી તોળીને ખાતર લેવા કહેવું. એ ઉપરથી તોળનાની ક્રિયા તેમજ તોલના કાટલાંની સમજ બાળકોને આવશે. ઠાંડી સીધી લીટીમાં હોય એટલે વજન બરાબર થયું કહેવાય એની બાળકને સમજણ પડશે. જો ઠાંડી વાંકી હોય તો ઓછું વજન કહેવાય એનું ખાતર બાળકને થશે. એ ઉપરથી તેને સીધી અને વાંકી લીટીનો ખ્યાલ આવશે.

ખાતરનો ભાવ કહેવો. એ પરથી દરેક ટુકડીએ લીધેલા ખાતરની કિંમત સી થાય તે જા. આ. પા. માં સુકાવવી; અને બધી ટુકડીનો ખાતરખર્ચ નક્કી કરાવવો. પછી જમીન સાથે ખાતર કેવી રીતે મેળવી દેવાય તે સમજાવી ખાતરને જમીન સાથે મેળવી દેવાડાવું. ત્યારબાદ નોંધમાં આપેલા શબ્દો પાટિયા પર લખી વાચન કરાવવું.

૫. જમીન તૈયાર થયા પછી વાવણી માટે દરેક ટુકડીને બી આપવાં. કઈકઈ જાતનાં બી મળ્યાં છે તે પૂછવું. પછી દરેક જાતનાં કેટલાં બી છે તેની ગણતરી કરાવવી તથા તેનું તોલ કરાવવું. બધી ટુકડી મળી દરેક જાતનાં કેટલાં બી થયાં તે ગણાવવું. કેટલું વજન થયું તે પૂછવું. બીનો ભાવ કદી ખર્ચ કેટલો થયો તે નક્કી કરવું. ગણતરી પછી બી વાવવાનું કામ શરૂ કરાવવું. ખૂરપીથી નાનો ખાડો એકેક વેંત છેટે કરાવી તેમાં બી નાંખી ઉપર ખેદેલી માટી વાળી દેવા કહેવું. બીની વાવણી થઈ રહ્યા પછી નોંધમાં બતાવેલા શબ્દો પાટિયા પર લખી વાચન કરાવવું. કેટલાં બી વાવ્યાં અને કેટલાં દરેક ટુકડી પાસે ખાડો રહ્યો, તે ગણાવવું.

૬. ત્યારબાદ ઝારીથી પાણી પાવાની ક્રિયા કરાવવી. બીને ભેજ મળ્યા વગર ઊગે નહિ તેની સમજણ પાડવી; પણ સાથે સાથે એ બાબત કહેવી કે જો આપણે બી પર બહુ પાણી રેડીએ તો તે બી ડુગાઈ જાય અને ઊગે નહિ, માટે ઝારીથી ધીમે ધીમે જમીનમાં ભેજ થાય એટલું પાણી રેડવા કહેવું. પછી તેમની પાસે ઝારીનું ચિત્ર પડાવવું. ચિત્ર પડાવ્યા પછી બી વાવવા સંબંધી જેટલી પ્રવૃત્તિઓ કરી ગયા હોય તેનાં ટૂંકાં વાક્યો પાટિયા પર લખી વાચન કરાવવું, અને સ્લેટમાં કે નોટબુકમાં પાટિયા પર નોંધ નોંધને સારા અક્ષરે એ વાક્યો લખી જવા કહેવું. લખી રહ્યા બાદ દરેકનાં વાક્યો નોંધ ને બૂલ હોય તે બતાવી તેને તેની પાસે સુધરાવવી. જે બાળકે કાળજી-પૂર્વક સારા અક્ષરે લખ્યું હોય તે બાળકનું લખાણ આખા વર્ગને બતાવવું, અને તેવી રીતે દરેકે લખવા પ્રયત્ન કરવો નોંધીએ એમ કહેવું. લીટીઓ વચ્ચે કેવી રીતે મરોડદાર આખો અક્ષર નીકળે તેની સમજણ બધાને પાડવી.

બાળકો! આપણને શાકભાજીની જરૂર પડે છે. તો તે કેવી રીતે ઉગાડી શકાય એ આપણે જાણવું જોઈએ. ચાલો, ત્યારે આપણે ખેતરમાં જઈ શાકભાજીનાં બી વાવીએ. વળી સૂતર કાંતવા કે જોઈએ, એટલે આપણે થોડો કપાસ પણ વાવીએ. એ કામ આપણે વ્યવસ્થાપૂર્વક કરવું જોઈએ. એને માટે આપણે પહેલેથી આખા વર્ગની ટુકડીઓ પાડીએ. એમ કહી આખા વર્ગના હાજર રહેલા છોકરાઓની ગણતરી કરી જવા કહેવું. પછી પાંચપાંચ છોકરાઓની ટુકડી પાડવી. ટુકડી પાડ્યા પછી ટુકડીનું નામ પાડવા તથા ટુકડીનો આગેવાન નક્કી કરવા કહેવું. એ યર્ષ રહ્યા પછી તેમને શું કામ કરવાનું છે તેની સમજણ પાડી જવી. અધાને પોતપોતાની ફરજ અને જવાબદારી સમજાવવાં. કામ કરવાની યોજના કરવી જોઈએ એમ કહી તેમને યોજના કરવામાં અને કામની વહેંચણી કરવામાં મદદ કરવી. ત્યાર પછી સમજણ પાડવી કે વહેંચણી પ્રમાણે બરાબર કામ કરવાની અને આગેવાનની સૂચના અમલમાં મૂકવાની દરેકની ફરજ છે. આગેવાનની ફરજ એ છે કે તેને કામ પર બરાબર દેખરેખ રાખવી; અને દરેકને યોગ્ય સૂચના (હુકમથી નહિ, પણ સમજાવટથી) આપવી. જે કામ માથે લીધું હોય તે સફળ કરવાની જવાબદારી દરેક ટુકડીની છે એમ સમજાવવું. આમ વાતચીત કરી નોંધમાં આપેલા શબ્દો પાડીયા પર લખવા, અને છોકરાઓ પાસે તેનું વાચન કરાવવું.

૨. દરેક ટુકડીએ કેટલી લંબાઈ અને પહોળાઈનું ધરુવાડિયું બનાવવાનું છે તે વાત કરવી. પછી દરેક ટુકડી પાસે પોતાના ધરુવાડિયાની લંબાઈ અને પહોળાઈ મપાવવી અને કાંડીની દેરીથી કાટખૂણે તેની હદ બાંધી પાળ કરી લેવા કહેવું. પાળ ઉઘી અને સરખી કરાવવી. આ રીતે બાળકને કૂટનો ઉપયોગ શિખવાડાશે; તે ઉપરાંત સંખ્યાગણતરી પણ થશે.

૩. આમ ધરુવાડિયાંની હદ બાંધ્યા પછી બી વાવતાં પહેલાં શું કરવું પડશે તે વિષે વાતચીત કરવી અને નીચેના પ્રશ્નો પૂછવા.

પ્ર:-બી વાવવા માટે કેવી જમીન જોઈએ?

ઉ:-પોચી

પ્ર:-કંઈ જમીનમાં બી વાવી શકાય?

ઉ:-ના

પ્ર:-પોચી જમીન શા માટે જોઈએ?

ઉ:-બીમાંથી ફૂટેલું મૂળ સહેલાઈથી ફેલી શકે માટે.

પ્ર:-પોચી જમીન કરવા આપણે શું કરવું?

ઉ:-ખોદવું

પ્ર:-શાનાથી જમીન ખોદી શકાય?

ઉ:-કોદાળીથી

પ્ર:-ખોદવા સિવાય જમીન પોચી કરવા બીજું શું કરવું?

ઉ:-ગોડવું

પ્ર:-શાનાથી જમીન ગોડાય?

ઉ:-ખૂરખીથી

પ્ર:-ખૂરખીથી ક્યાં ક્યાં કામ થાય છે?

ઉ:-ગોડવાનું અને નીંદવાનું.

આ પ્રમાણે વાતચીત કર્યા પછી નોંધમાં આપેલા શબ્દો પાડિયા પર લખ્યા બાળકો પાસે વાચન કરાવવું. ખૂરખીનું ચિત્ર જમીન પર અથવા સ્લેટમાં બડાવવું. ત્યારબાદ તેમની પાસે ખોદવાનું કે ગોડવાનું કામ કરાવવું; અને જે ક્રિયા કરતા હોય તે વિષે પૂછવું કે તમે શું કરો છો? ગોડો

તેજા ખાતર આવી સમિતિની નિમણૂક કરાવવાનો દરાવ લાવી ધારામંજીનો સમય લેવાની કોઈજ જરૂર ન હતી.

[ખ] હવે સરકારે પાઠ્ય સમિતિને સોંપેલી ફરજો વિષે વિચાર કરીએ.

૧. કોઈપણ વ્યક્તિ અમુક અધિકાર ઉપર આવે છે ત્યારે સામાન્ય રીતે એમ માને છે કે આમનાવવા માગે છે કે આમારા પૂર્વાધિકારી પોતાની ફરજ યથાર્થ રીતે બજાવતા નહોતા, તેમના આવડત નહોતી. એવા માનસનું પોતાની આસપાસનાં માણસોમાં પ્રદર્શન થતાં જ એમાંના થોડા ખુશામજોરો એઓ સાહેબને જણાવે છે કે હા, એ ભૂતપૂર્વ અધિકારીઓ કોઈજ કામ કરત નહોતા; અને એવા બીજા અનેક બીજા કરતાં આવડે એવા અવગુણોનું આરાપણ કરીને પોતાના વર્તમાન અધિકારીને ભમાવે છે. એ સામાન્ય સ્થિતિ માનનીય બાલાસાહેબ ખેરની પણ એમનું સાગરીતો કરતા નથી ને? ભૂતકાળની સરકારે પસંદ કરેલાં પાઠ્ય પુસ્તકની તપાસણી કરવી અને નવાં લખાવવાની રૂપરેખા દોરવી, એ બંને કાર્યો આરંભતાં પહેલાં કેળવણીની રચના સંબંધે સર્વાંગે સર્વદેશી વિચાર તો હજી સુધી કર્યો નથી એ વાત એઓ ભૂલી જાય છે.

૨. કેળવણી જુદી જુદી બુદ્ધિનાં બાળકોને, જુદાં જુદાં વાતાવરણમાં ઉછરેલાં બાળકોને જુદાં જુદાં સ્થાનમાં અમળવાની છે. તેમજ એ બધી પરિસ્થિતિ પણ સનાતન સત્ય અને સ્થિતિ હોતી નથી, નિરંતર બદલાતી છે. તો તેમને કેળવવાનાં પાઠ્ય પુસ્તકો એકધારાં અને અમુક સંખ્યામાં જ નક્કી કરવાં એ અશ્વ દૃષ્ટિ નથી શું? જુદે જુદે સમયે પેસ્ટેલોઝી, ફ્રાય, મોન્ટેસોરી વગેરે વિદ્વાનો અને વિદુષીએ જુદી જુદી રીતે કેળવણીનાં સ્વરૂપની ચર્ચા કરી છે. તેવી સ્થિતિ એકધારાં અને નક્કી કરેલાં પાઠ્ય પુસ્તકો ભજુનારા વર્ગમાંથી ઉદ્ભવે ખરી કે? આપણે ત્યાં તો હજી કેળવણીનો વિસ્તાર વધારવાનો છે, ત્યાં આટલી સંકુચિત મનોવ્રતિ ચાલી શકે ખરી કે?

૩. સરકાર પોતે જ પાઠ્ય પુસ્તકો લખાવવાની ફરજ માથે લેવા તૈયાર થાય છે. તેના કરતાં વધારે અગત્યની અને બીજી પ્રાથમિક ફરજો બજાવી ચૂક્યા પછી આ ફરજ બજાવે તો તેમાંથી કાંઈક વધારે ફળદાયી અને નિશ્ચિત ફળ મેળવી શકાય તેમ છે. બીજી પ્રાથમિક ફરજો બજાવે તો તેઓ આ દરમિયાન પહેલાંયવાનો કદાચ વિચાર પણ કરે નહિ.

૪. ભવિષ્યમાં ખાનગી સંસ્થાઓને પાઠ્ય પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરતાં રોકવાનો અત્યારનો સરકાર મુરાદ સેવે છે. પણ હાલની સરકારને આવી સલાહ આપનારાઓ મુળે સરકારના સરકારી કેળવણી ખાતાની ખૂંક ડીપોનો ઇતિહાસ અથવા ઇતિ કોઈજ જાણતા ન હોય તેમ લાગે છે. જો એમ હોત તો તેમને આવી જોડણી કરાવવાનું કારણ મળત નહિ. હજીયે એનો આખો ઇતિહાસ અને એ સંસ્થાના સમાપન વિધિ, અને તેથી સરકારને તેમજ પ્રજાને થયેલા હિતાહિતની વિગતો જણાશે ત્યારે આવી સંસ્થાની પુનરચના કરવામાં સરકારે તરતથી રહેવું એ વધારે યથાર્થ છે એમ સમજાશે. ખુદ સરકારને પાઠ્ય પુસ્તકની પ્રસિદ્ધિને ધોધો કરવાની ઇચ્છા જ હોય, તો એથી સરકારને લાભ થાય કે નહિ એ બિના બાજુ ઉપર રહેવા ઇચ્છે. પણ પ્રજા સમસ્તની કેળવણી અને તેના સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં ખૂબ જ જડતા આવી જાય એ તો નિઃસંશય સાચું છે.

૫. પાઠ્યપુસ્તકની વારંવારની ઝડપી ફેરબદલીનું કારણ પુસ્તક પોતે છે એના કરતાં એના લેખકની લાગવગ છે; અને તેને ખાજવાનું કામ ખુદ સરકારનું છે. એક સ્ટુડન્ટ પોતાની શાળાઓને અમુક એક જ વ્યક્તિને ત્યાંથી જ એકધારાં પુસ્તકો ખરીદવાનો પરિપત્ર કાઢે, એ વિધિને

સરકારી અમલદારો જોયા જ કરે; ત્યારે એ વિધિ જે શુનાહિત ગણાતી હોય તો તેવું ચલાવવાની સ્થિતિ કાયદાની દ્રષ્ટિએ છે કે અમુક વ્યક્તિમાં છે, એનો નિર્ણય કોણ કરે ?

૬. સરકાર જે પાઠ્યપુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરે છે તેમાં જોખામાં જોખાં બેથી ત્રણ પેઢી સુધી કાંઈ જ ફેરફાર થતો જ નથી. એ બિના ગયા એંશી વરસના ગાળામાં બે વાચનમાળાઓનાં સ્વરૂપ જોવાથી જણાઈ આવશે. દુનિયામાં જ્ઞાનના બધા જ પ્રદેશોમાં ઘણી ઝડપે ફેરફાર થઈ રહ્યા છે. તેમને અનુરૂપ થવાય તે પ્રમાણે સરકારની માલિકીની ચોપડીઓમાં ફેરફાર થતો નથી. તેથી પ્રજાનો જ્ઞાનની મર્યાદા બીજી પ્રજાના સુકાબધે ઘણી પાછળ જાય છે.

✽

પાવટે કમિટીએ જાહેર કરેલી પ્રસ્તાવણિના સંબંધમાં હવે આપણે વિચાર કરવો જોઈએ.

૧. કોઈ પણ એક જ વિષય શીખવા માટે નીચેની બે બાબતો ઉપર લક્ષ આપવું પડે છે. [અ] શિક્ષણનું સ્થાન, [બ] ભણનાર વિદ્યાર્થીઓનો નૈસર્ગિક અનુભવ અને તેમનો માનસિક વિકાસ.

આ બે બાબતો પ્રમાણે હરકોઈ વિષય શીખવવાની પદ્ધતિ અને અભ્યાસની યોજના સારો શિક્ષક કરે છે. ગણિત, ભૂગોળ, વિજ્ઞાન જેવી એકધારી ઘટનાના વિષયો પહેલું દરેક વર્ષે ભણનાર વિદ્યાર્થીઓનો સમૂહ બદલાય છે તેમ શીખવવાની પદ્ધતિ બદલાવવી પડે છે. ત્યારે જ શિક્ષક પોતાના કામમાં રસ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. એટલે જે શિક્ષક એકધારાં પાઠ્ય પુસ્તકો વાપરે છે તે જડ બનો જાય છે. એવો શિક્ષક પોતાના વિદ્યાર્થીની ખાતર પોતાનું જીવન છે એમ નહિ આચરતાં પોતાની ખાતર વિદ્યાર્થીનું જીવન છે એમ આચરે છે. કારણ કે અસારે શિક્ષકવર્ગનો મોટો ભાગ પોતે જે પુસ્તકમાંથી ભણ્યો છે, જે રીતે ભણ્યો છે, જે જે વિષયો ભણ્યો છે, તે જ પુસ્તકમાંથી તે જ રીતે, અને તે જ વિષયો શીખવવાનો આગ્રહ ધરાવે છે; કારણ કે તેમને પોતાના વિદ્યાર્થીઓની ખાતર જરાયે શ્રમ કરવાની ઇચ્છા કે શક્તિ નથી, અને ઇતર પ્રદર્શિતે લીધે સમય પણ નથી. ઉપરાંત દેશને શેની જરૂર છે, બાળકને શું ઉપયોગી છે તેનો વિચાર ન કરતાં, મને જે આવડે છે તે, તેને જરૂરી હોય કે નહિ એમ જણાતાં છતાં, વિદ્યાર્થીના માથામાં મારવાનો પ્રયત્ન પ્રાથમિકથી પાઠશાળા સુધીમાં ચાલી રહ્યો છે. એવા શિક્ષકોના સંસર્ગમાં આવેલી વ્યક્તિઓએ સરકારની કાર્યશક્તિનો વ્યર્થ વ્યય કરવા માટે આંવી સગિતિઓ નિમાવવામાં પોતાની લાગવગનો ઉપયોગ કર્યો છે.

શિક્ષણની સફળતા વ્યક્તિગત દેખરેખ ઉપર છે. વ્યક્તિગત વિકાસ સાધવા માટે એકધારાં પુસ્તકોની જરાયે જરૂર નથી. એકધારાં પુસ્તકો સોનીની અડી (die) જેવાં છે. જેમ સોનીની અડી ઉપર સોનું મૂકી હવેંડાથી ટીપી ધાવેં ધાટ ધડાય છે, તેમ પ્રજાને અડીમાં ધડવાની નથી; પણ જડીઆ કે શિલ્પીની માફક કોતરકામ કરીને ધડવાની છે. તેને માટે કોઈપણ સ્થળે એકધારાં પુસ્તકો યોજવાની કલ્પના મુસોલિની કે હિટલરના ભેજમાંથી ઉદ્ભવે એ સંભવિત છે. (જુઓ Teaching, March. 39, page 142.)

૨. પહેલાં તો થોડા બુદ્ધિશાળી, સાધનસંપન્ન, અને સ્થાનિક સગવડોને જેને લાભ મળી શકે તેમ હોય એવી વ્યક્તિઓ જ હાલની કેળવણી લઈ શકતી હતી. અત્યારે આપણા દેશમાં પ્રજાસમસ્તને કેળવવાની ભાવના અને પ્રયત્ન થઈ રહ્યાં છે. પ્રજામાં કાંઈકે સમજણ આવતી જાય છે કે પેટે પાડ્યા બાંધીને પણ પોતાની સંતતિને થોડી કેળવણી તો આપવી જ જોઈએ. એવી

Mass Educationની વૃત્તિને પોપવા માટે અનેકવિધ પાઠ્યપુસ્તકો લખાયાં નોંધ્યો. તેમાંથી જે લાયક હશે તે સહેલો અને ખીન્નાં આપોઆપ મરી જશે. ભૂતકાળમાં આ પ્રમાણે અનેક પાઠ્યપુસ્તકો લખાયાં હતાં, અને એક વાર પ્રસિદ્ધ થયા પછી ખીજી વાર એનાં દર્શન પણ થયાં નથી. એટલે Survival of the Fittestનો નિયમ અહીં લાગુ પડી શકતો નથી એમ માનવું એમાં નિરીક્ષણની ખામી છે. માટે પાઠ્યપુસ્તકની સંખ્યાનો કોઈ પણ નિર્ણય કરવો એ અસ્થાયી છે.

૩. કેળવણીમાં કરવાના ફેરફારો શું આપોદવા અને ઝાતુને અનુસરે છે કે અમુક સમય પછી જ ખેડ, ખીન્નરોપણ અને લાણુશી થઈ શકે છે તેમ પાઠ્યપુસ્તકોની પણ પસંદગી કરી શકાય? દેશની રાજકીય પરિસ્થિતિ અને સામાજિક પરિવર્તન સાથે અનુરૂપ થાય તેવી કેળવણીની રચના થવી નોંધ્યો. અને એ રચનાને અનુરૂપ પાઠ્યપુસ્તકો લખાવાનાં જ. એટલે અમુક સમયના અંતરે જ પાઠ્યપુસ્તકની ફેરફારી કરવી એવી પ્રથા પણ અદ્ય બુદ્ધિ અને સંકુચિત દષ્ટિનું જ ચિહ્ન છે.

૪. જે આપણે હિંદના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં જીવન નિર્વાહનું ધોરણ એકધારું કરી શકીએ; અથવા મુંબઈ ઈલાકાનાં મોટાં શહેરો, તાલુકાના દર્યાઓ અને ગામડાંનાં જીવનનિર્વાહનાં ધોરણને એકધારું કરી શકીએ; અથવા રાજમહારાજાઓ, શેડીઆઓ, સરકારી મોટા મોટા અધિકારીઓ, મોટા મોટા વકીલો, ગાપદાદાની મિલકતમાંથી આવક મેળવનારાઓ અને પોતાના પ્રયાસથી જીવનારાઓનાં જીવનનિર્વાહનાં ધોરણ એકસરખાં કરી શકીએ; તો જ પાઠ્યપુસ્તકોનાં ખર્ચનો નિયમ એક ધારો કરી શકાય.

વાસ્તવિક રીતે તો કેળવણી ખાતાના સરકારી અમલદારોની સીધી દેખરેખ નીચે ચાલતી સંસ્થાઓમાં ચાલતી નોરો અને ઇન્ડીપેન્ડેન્સી જે વ્યર્થ વ્યય થઈ રહ્યો છે એ પાઠ્યપુસ્તકોના ખર્ચની સરખામણીમાં ફેરફારો વધારે છે એની ગણતરી જે કોઈ તૈયાર કરે તો આવો બેહુદો પ્રશ્ન કરવાની જગ્યાએ ઇચ્છા ન થાય.

પ્રજ્ઞની ખરીદવાની શક્તિ હોય તે પ્રમાણે આ બાબતનો ખર્ચ થાય એટલું જ જેવાની આવરવાની ફરજ શિક્ષક તેમ જ શાળાના નિયામકો અદા કરે તો ય પ્રજ્ઞને ધણો જ ફાયદો થાય તેમ છે. ખર્ચની આવી એકધારી ગણતરીઓ રજૂ કરી લોકોમાં સૌંધી લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરવાની આ એક યુક્તિ તો નથી ને ?

૫. ખુદ સરકારને કે સરકારે નીમી હોય એવી સરકાર વતીની કોઈ પણ સંસ્થાને પાઠ્ય પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાનું કામ હરગીજ ન સોંપવું નોંધ્યો. ઇન્કારો [Monopoly] પ્રજ્ઞની આજ્ઞા છે. હરીફશી એ જ પ્રજ્ઞને રાહ જાવનારી પદ્ધતિ છે એ અર્થશાસ્ત્ર બજારનારને સુવિદિત છે. ઇન્કારાની યોજના લાગતાવળગતાને ખટવવાની તેમ જ પ્રજ્ઞને એકધારી લૂંટવાની એક તદ્દબીર છે. સરકારે આમાં હાથ ધાકવો એ કેળવણીના સાહિત્યના વિકાસમાં અંતરાય લાવવા જેવું છે. એથી પહેલે પહેલે બદલાતી દુનિયાને અનુકૂળ પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર થશે નહિ.

૬. બાળવર્ગ, પહેલા ધોરણમાં એકેય પાઠ્યપુસ્તક ન હોવું નોંધ્યો. માત્ર સ્ટેટ અને પેન તેમજ કાળુ પારિયું અને ચોક એટલાં સાધનોથી જ ભણાવવું નોંધ્યો. પણ એ પ્રમાણે કામ કરનાર માણસો તૈયાર કરવામાં આવે છે ?

ભાવના વિનાનો શિક્ષક, સમાજને અને રાજને છેતરનાર ઢોંગી છે. ભાવના પૈસાથી ખરીદી શકાય ખરી ? શિક્ષકોમાં ભાવના રેડવાનો પ્રયત્ન થાય છે ખરો ? કેળવણીના ક્ષેત્રમાં ધણું કરવાનું

આજે પંચમ પ્રાંતમાં ત્યાંના બધા Trained Teachers એકત્ર થઈ પોતાની શાખા જોડી રાખી શક્યા છે. સમાજમાં કંઈ વધારે મુખી જીવન જીવી રહ્યા છે. ઘણીયે ખાનગી સંસ્થાઓમાં નોકરી કરતા આપણા ઘણા સહયોગીઓને કડવા અનુભવો થયા છે. ૨૦ થી ૨૫ વર્ષ એકધારી વફાદારીથી નોકરી કરવા છતાંય જીવનની ઉત્તરાવસ્થામાં કંઈ પણ સહત વિના, જીતરી ગયેલા ઘોડાની જેમ ઉતારી મૂકવામાં આવે છે. સરકારની મદદ લઈને પણ આવી ખાનગી સંસ્થાઓને પ્રોવિડન્ટ સ્કીમ, કે ઇન્સ્યુરન્સ કે પેન્શન વગેરેમાંથી એકની તો ફરજ પાડી શકાય. પણ એ બધું સૌ એક બનીએ ત્યારે! સરકાર પણ આજે તો ખાનગી સંસ્થાઓ તરફ વધારે ચીવટથી લક્ષ આપી રહી છે.

લંડનની Teachers' Provident Society આજ વર્ષેથી ખૂબ સુંદર કાર્ય કરી રહી છે. હિંદમાં પણ યુક્તપ્રાંતમાં આ પ્રવૃત્તિ સફળતા પામી છે. આપણે ત્યાં માર્ગદર્શન કરનાર કુશળ નેતાઓ ક્યાં નથી? સરતની સાર્વજનિક એડ્યુકેશન સોસાયટીના આજીવન સેવકો, દક્ષિણામૂર્તિના ભેખધારી સેવકો, વગેરે આજે આ દિશા તરફ સારું કાર્ય કરી શકે. આ ઉપરાંત ગૂજરાતને આંગણે શિક્ષણના અઠંગ તપસ્વી, શ્રી. કૃષ્ણલાલ વડીલ સાહેબ પણ હાજર છે. તેથી જે કાર્ય બીજે સફળતા મેળવી શકે તે અહિં પણ કેમ ન મેળવે?

લંડનની સોસાયટી વીમા, દાકતરી સલાહનું ખર્ચ, માંદગી દરમિયાન પગાર, ઘર બાંધવા માટે લોન, વગેરે કાર્યોમાં શિક્ષકને મદદ કરે છે. શિક્ષક ત્યાં સ્વતંત્ર રીતે રહી શકે છે. આપણી માફક આર્થિક વિટંબણાઓનો હાઉ તેમના મોં ઉપરનું વર સ્વાહા કરી લેતો નથી. ત્યાં તેના પૈસા સંસ્થા માટે છે અને સંસ્થાના પૈસા તેના મટે છે—આ ભાવની ભવના ત્યાં બન્યું છે.

દક્ષિણ હિંદ, બંગાળ, યુક્તપ્રાંત, પંચમ, વગેરે પ્રાંતોમાં આવી સંસ્થાઓ ખૂબ સારી રીતે ફતેહ મેળવી રહી છે. બંગાળની ડિસ્ટ્રિક્ટ ટીચર્સ સોસાયટીનું ફંડ તો ચાર લખ રૂપિયાનું છે. યુક્તપ્રાંતના મંડળમાં શિક્ષકોને નાની રકમના વીમા આપનામાં આવે છે; અને તેની વ્યવસ્થા એ મંડળ જ કરતું હોવાથી વીમાકંપનીઓનાં આજ, ખર્ચ, કમીશન વગેરેથી તેઓ બચી જાય છે. આ મંડળમાં ૫૬૦ સભ્યો છે, ૪૮ શાખાઓ છે અને ૩૪,૯૪૭ રૂ.નું ફંડ છે. ધીમે ધીમે આ કંપની સદર જતી જાય છે. આપણે ત્યાં આલતાં અનેક મંડળો નીચેની યોજનાઓ હાથ ધરે તો જરૂર સુંદર કાર્ય થઈ શકે.

૧ પ્રોવિડન્ટ મંડળી—પ્રોવિડન્ટ સ્કીમ ચોજી શિક્ષકોને મદદ કરી શકાય. ચોગ્ય વ્યવસ્થાથી આ યોજના એક મોટી સહતરૂપ જરૂર જતી શકે. સભ્યને નાની એવી રકમ કાઢવી પડે તે ભારે ન પડે. વ્યાજ મળે તે ઉમેરાતું જાય અને અમુક વર્ષ પછી સંસ્થા સદર જતે ત્યારે તે વધારે સંગીન કાર્ય ચોજી શકે.

૨. આપણે ત્યાં શિક્ષણવિષયક અનેક પત્રો વગેરે ચાલે છે. પણ તે દરેકને ઘણીવાર આર્થિક મુંઝવણ આવે છે. તેના બચાવ માટે સંગઠિત થયેલા શિક્ષકમંડળ તરફથી એક મુખપત્ર નીકળે. જે તેના ઘણા ગ્રાહકો મેળવી શકે વળી તેમાંથી નફો પણ મેળવાય તથા સાહિત્ય પણ સારું ચોજી શકાય.

૩ મુખઈ પ્રાંત માધ્યમિક શિક્ષકસંઘ હાલ આવી જ એકાદ સહકારી મંડળ [Teachers' Mutual Benefit Society] ની યોજના વિચારી રહ્યો છે.

૩. અરૂપ વ્યાજે શિક્ષકોને પૈસા ધીરનાર મંડળી-જેથી શિક્ષકો વ્યાજખાઉ શાહુકારોના બોગ બને નહિ.

૪. સેલફ ડિપોઝીટ બેન્ક-શિક્ષકોની ખચત મૂકવા માટેની સંસ્થા-જે વધારે વ્યાજ મેળવી શિક્ષકને વધારે વ્યાજ આપી શકે. એટલે ખચતની સહીસહામતી પણ એમાં વધારે રહે.

૫. શિક્ષકોના આશ્રિતો [dependents] માટે જોઈતા પૈસાની સગવડ માટે insurance કંપની-આ ઉપરાંત ઘણાં ક્ષેત્રો અને યોજનાઓ યોજી શકાય. અહિં તો ફક્ત અંગુલિનિર્દેશ જ કર્યો છે.

આ યોજનાઓ સુદૃઢ કરવા માટે પ્રખર કાર્યકરો તથા ખૂબ પ્રમાણિક વ્યવસ્થાપકો વગેરેની જરૂર છે જ.

૧૯૧૨ ના સહકારી મંડળીના કાયદા નં. બે પ્રમાણે સરકાર પણ આવાં સહકારી મંડળોની તપાસ તથા ટેબલેખ, મંડળીને રજીસ્ટર કરાવ્યાથી તદ્દન મફત કરે છે. આવાં મંડળો માટે સ્ટેમ્પ શી, આવકવેરા, અન્ય કોર્ટ શી વગેરે પણ નથી હોતાં. વધારામાં પૈસા સંબંધી આ મંડળો ખૂબ સુરક્ષિત રહી શકે છે. સરકારી ઓફિસો તેના હિસાબની બરાબર ચોખવટ રાખે છે.

આ પ્રમાણે આપણા કાર્યપ્રદેશ સરળ હોઈ આપણા સહકાર્યની જ હવે જરૂર છે.

સમસ્ત ગૂજરાતનાં શિક્ષક ભાઈબહેનો આ દિશા તરફ વધારે એકાગ્રતાથી જુઓ, વિચારે અને સત્વર સહકાર્ય કાવામહે એવો ઘોષ કરે એ ઇચ્છા સાથે વિરમીશ.

મુખર્જી ઇલાકા, વડોદરા અને બીજાં રાજ્યોનાં કેળવણીખાતાંએ
શાળાઓ તથા પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર કરેલું

નૂતન શિક્ષણ

તથા

‘છાત્રાલય અને માળાપ’

— પૃહ્લદ ગૂજરાતના શિક્ષકોનું મુખપત્ર —

દર માસની પહેલી તારીખે નિયમિત રીતે પ્રગટ થાય છે.

જો તમે ગ્રાહક ન હો તો આજે જ નમૂનાનો અંક મંગાવો.

• વાર્ષિક લવાજમ •

• પત્રવ્યવહારનું સરનામું •

હિન્દમાં — રૂપિયા બે

વ્યવસ્થાપક

બ્રહ્મદેશમાં — રૂપિયા ત્રણ

નૂતનશિક્ષણ કાર્યાલય

પરદેશમાં — પાંચ શિલિંગ

દેસાઈચોળ સુરત

સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ

[૧૯૩૯, ૧૫ મી ઓગસ્ટે રનાતક પદવીદાન સમારંભ સમયે મુંબઈ]
[વિદ્યાપીઠના વાઇસ-ચાન્સલર શ્રી. આર. પી. મસાણીએ આપેલા ભાષણમાંથી]

.....હું નિષ્કળ થયેલા વિદ્યાર્થીઓને આ કહેવા માંચું છું. અમુક કક્ષાની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયેલી છે એના પુરાવા તરીકે પરીક્ષા પસાર કરવી યોગ્ય ગણાય પણ પરીક્ષામાં નિષ્કળતા આવે એથી બુદ્ધિ કે ઉદ્યોગનો અભાવ છે કે પોતાનો રોટસો કમાઈ આવવાની અશક્તિ છે એવો ભાવાર્થ ધરાવી શકાય નહિ. વિદ્યાપીઠના સંચાલકો મનુષ્ય છે; પરીક્ષકો મનુષ્ય છે; આપણી જિંદગીમાં પણ પળે પળે અકસ્માતો થવાના જ. મેં ઘણા બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થીઓને પાછા પડેલા જોયા છે. તેઓએ ફરીથી પ્રયત્નો આદર્યા છે અને ફોન્ટમંદ નીવડ્યા છે. અંતિમ હેતુ સાધવા અડગ નિશ્ચયભાવે જીવનમાં લીલીસૂકી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો જોઈએ. કદાચ તેમ કરતાં કોઈ વિનયી ન થાય છતાં મૂળ પ્રયત્ન જ એક મોટો ફાયદો છે. જો કોઈ વિદ્યાર્થીએ પોતાનો સમય ગરબાદ કર્યો નહિ હશે ને છતાં એને દ્વારકાની છાપ ન મળે તો યે એની વિદ્યા ટકશે અને પોતાની આહુતિકા મેળવવાની એની શક્તિ કુશિલ નહિ થાય...

જીવનને પહોંચી વળવાને ઉચ્ચતર કૅળવણી વિદ્યાર્થીને ઉપયોગી છે ને એ કૅળવણી ાપોઆપ જ એની આજીવિકા મેળવવા માટે સાધન થશે. મને ખચર છે કે એ બાબત પર ચિંતારબેદ રહેશે છે. ઔદિક જરિયાનો કરતાં વ્યવહારુ જરિયાતોને જીવનમાં પૂવસ્થાન હોવું તેઈએ એગ કેટલાકનું મન્તવ્ય છે. અન્ય લોકો “ રોટલી ”ની કૅળવણીને ઔદિક કૅળવણીથી ાણુ ગણવા માગે છે...

હિંદની કૅળવણીની પદ્ધતિમાં ક્રાંતિકારી ફેરફાર કરી નાખવાની તરફેણુ કરનારાઓમાંના ઘણા જાનનો, જે આપણે કૅળવણીની પદ્ધતિમાં એવો ફેરફાર કરી શકીએ કે જેથી હિંદની પ્રત્યેક પક્તિ પગખર થઈ શકે તેમ જ પોતાનો રોટસો રળી શકે, તો સંતોષ માનશે. આજની વિદ્યાપીઠનું મોટા ભાગનું બજુતર વસ્તુતઃ જો ઉદાર ભાવે કહીએ તો ધંધાર્થી મતલબે લેવાય છે. જીજ્ઞા ધંધાઓ (Liberal professions) ધ્યાનમાં રાખીને જ વિદ્યાર્થીઓ કોલેજમાં જોડાય છે. આજે તો તેમને બધી જાતના નાના મોટા ઉદ્યોગધંધા માટે તૈયાર કરવાનો ઉદ્દાપોહ થઈ રહ્યો છેઃ એથી જ તેમને જીવન માટે લાયક બનાવવામાં અને આજીવિકા માટે તૈયાર કરવામાં મોટો ભેદ છે તે આપણે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. ઔદોગિક સંસ્થા અને વિદ્યાપીઠ વચ્ચે રહેલા ભેદને જે જૂંસી નાખવામાં આવશે તો પરિણામ નાશકારક આવશે...

...સચોટ મનન અને સમજણથી ફક્ત બુદ્ધિગળ નહિ પરંતુ ચારિત્ર્યગળ પ્રાપ્ત થાય છે. એ તો વિદ્યાપીઠ તરફથી મળતી મોટી બક્ષિસ છે. ધનામે મેળવવા કે પદવીઓ મેળવવી તેના કરતાં ચારિત્ર્યગળ, એકાગ્રતા અને આત્મગળને વધારે ગણવાં પડશે. તમારી હાજરી, તમારી રીતભાતો, તમારી જીવનદૃષ્ટિ, તમારો પડોશી સાથેનો વ્યવહાર, સારી રીતે કાર્ય કરવાની તમારી શક્તિ અને સૌથી વધારે તો તમારી સ્વાતંત્ર્યપ્રિયતા અને પ્રમાણિકતા એ બધું તમને જીવનમાં સાફથ મેળવવા કામ લાગશે; ને એથી ફોતેહ ઉપરાંત જ્યાં જ્યાં તમે જશો ત્યાં ત્યાં સમાજમાં સન્માન પ્રાપ્ત કરશો.

વિદ્યાર્થીઓ સુવિચારવંત ન બને તો ગમે તેટલી કેળવણી આપાય તે વ્યર્થ છે. પણ આજની આપણી કોલેજો એ વિચારદૃષ્ટિ તરફ પૂરતું ધ્યાન દેતી નથી. સ્વતંત્ર વિચારદૃષ્ટિ કે વિવેકબુદ્ધિને ઉત્તેજન આપવાને બદલે આજના આપણા ધણા અધ્યાપકો પોતાના જ દૃષ્ટિબિન્દુઓ વગર રીકાએ શિષ્યો સ્વીકારી લે, એવો આમદ રાખતા જણાય છે.

સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ કેળવવાની મારી તરફદારીનો અર્થ એ નથી કે તમારે તમારા શિક્ષકો, બિદ્વાન લેખકો કે નેતાઓના અભિપ્રયની અવગણના કરવી. તેમની પાસેથી આપણે બધા જરૂર માર્ગદર્શન મેળવવા પ્રયત્ન કરીએ, પણ તમે તમારા માર્ગદર્શકો પસંદ કરો ત્યારે વિવેકબુદ્ધિનો ઉપયોગ કરતા રહો. ગટેએ કહ્યું છે કે "દુનિયામાં પડ્યા ધણા યય છે પરંતુ મૂળ સર ઓછા છે." સૂરની જગ્યાએ પડવાને ન સ્વીકારો. જે સમય તમને મળ્યો છે તે દરમિયાન મહાન વિચારકોનો બને તેટલો સત્સંગ કરો, જીવનભર અભ્યાસી રહો અને બની શકે ત્યારે લોકસંસ્કૃતિ ખીલવવા માટે વિદ્યાપીઠ તરફથી ચર્તા બાપણો કે આભ્યાસવર્ગોમાં દાખલ થાઓ. ધૂરસદનો સમય એવી વધારે ઉત્તમ રીતે વ્યતીત થઈ શકે એમ કદી કોઈ ધારી શકે નહિ...

પાઠ્યપુસ્તકો

ફરીફરીને બદલાયા કરતાં પાઠ્યપુસ્તકો માટેની શેલજા એ કેળવણીની દૃષ્ટિએ સુચિત્ત છે એમ ન કહેવાય. પાઠ્યપુસ્તકોને કેળવણીના વાહનરૂપ ગણવામાં આવે તો શિક્ષકની જીવંતી વાણીની ભાવ્યે જ કશી કિંમત રહે. જે શિક્ષક પાઠ્યપુસ્તકોમાંથી શીખવે છે તે તેના શિષ્યોને સ્વતંત્ર ને મૌલિક વિચાર કરવાની શક્તિ આપતો નથી. પોતે પાઠ્યપુસ્તકોનો શુભામ બની જાય છે ને તેને પોતાનું સ્વતંત્ર હોર બતાવવાનો પ્રયત્ન જ મળતો નથી. તેથી એમ જણાય છે કે પાઠ્યપુસ્તકો જેટલાં ઓછાં તેટલો શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓને લાભ છે. પાઠ્યપુસ્તકો વેપારની ચીજ બની ગયાં લાગે છે. જે લેખકો ને પ્રકાશકો લેખન ને પ્રકાશનને કમાણી કરવાનું સાધન બતાવે છે તેમને પાઠ્યપુસ્તકો ફરીફરીને બદલાતાં રહે એમાં સ્વાર્થ હોય છે. ઘણી જગ્યાએ શિક્ષકો ને પરીક્ષકો પોતે પાઠ્યપુસ્તકોના લેખક હોય છે. એમનાં પુસ્તકો વેચવામાં એમનો સ્વાર્થ હોય એ સ્વાભાવિક છે. વળી પાઠ્યપુસ્તકો પસંદ કરનાર સમિતિ સ્વાભાવિકપણે એવા લોકોની બનેલી હોય છે. અને આમ એ ચંડાળચક્ર પૂરું ચાય છે. અને દર વરસે નવાં નવાં પુસ્તકો ખરીદવાને પૈસા કાઢવાનું માળાપોને બહુ કડણ થઈ પડે છે. ઊકારાછાકરીઓને પાઠ્યપુસ્તકો ક્યંચકી ન શકાય એવડો બોલો કપાડીને જતાં જોઈને દયા આવે છે આખી પદ્ધતિ પૂરેપૂરી તપાસાવી ઘટે છે. વેપારીશક્તિ સમૂળગી નાબૂદ કરવી ઘટે છે ને આ પ્રશ્નનો વિચાર કેવળ વિદ્યાર્થીઓની દૃષ્ટિએ જ થવો ઘટે છે. એમ કરતાં એમ જણાવાનો સંભવ છે કે જય ટકા પાઠ્યપુસ્તકો કચરાપેટીમાં નાંખ્યાં પડશે. મારું ચાલે તો હું પાઠ્યપુસ્તકો મોટા ભાગે વિદ્યાર્થીઓને નહીં પણ શિક્ષકોને મદદ કરવાને રાખું. જે પાઠ્યપુસ્તકો વિના વિદ્યાર્થીઓને ચાલે એવું ન જ હોય તે તેમની અંદર વરસો સુધી ફરતાં જોઈએ, નથી મધ્યમ વર્ગનાં કુટુંબો એવું ખરચ સહેલાઈથી ઉઠાવી શકે. આ દિશામાં પ્રથમ પગથિયું કઢાય એ હોય કે સરકાર પાઠ્યપુસ્તકોના મુદ્રણ અને પ્રકાશન પર પોતાની માલિકી રાખે ને પોતે તેની વ્યવસ્થા કરે. આ વસ્તુથી પાઠ્યપુસ્તકોના અનાવસ્થક વધારા ઉપર આપોઆપ અંકુશ મુકારો.

Suggestions for the use of New Type Tests in India By Emil W. Menzel. O. U. P. Rs. 3.

પરીક્ષા પદ્ધતિ વિષે ઘણું વિવેચનો થયાં કરે છે. તેનાં પરિણામો અમેરિકામાં અને ઇંગ્લંડમાં નવી જાતની પરીક્ષાના રૂપમાં આપણે જોઈએ છીએ. આ જાતની પરીક્ષા વિષે સામાન્ય ત્રાહણ આપણી શાળાઓના શિક્ષકોમાં ઝોણું ફેલાય છે. અને નવું એટલું કોઈ ફળદ્રુપ ભેગા પુરસ્કૃતિ શોધ એમ માનવાની વૃત્તિ પણ વધારે છે. તેવી જાતની વૃત્તિ ન પોષાય તે માટે આ જાતની પરીક્ષા શું કરી શકે છે, એના શા ગેરફાયદા છે અને ફાયદા છે, અને તે કેવી રીતે લેવા જોઈએ, એ બધું આ પુસ્તકમાં આપવા પ્રયત્ન થયો છે. પહેલાં પાંચ પ્રકરણોમાં શાળાઓ દાખલાઓ તથા તે વિષે બીજી બધી માહિતી સંપૂર્ણ રીતે આપી છે.

બીજાં પ્રકરણમાં Intelligence Tests વિષે માહિતી આપી છે. હિંદુસ્થાનમાં આ એવા Intelligence Testsના દાખલા પણ આપ્યા છે.

છેવટે આ પરીક્ષાઓનાં પરિણામોમાંથી શો અર્થ નીકળી શકે તે માટે થોડી સારી ગણિત શાસ્ત્રની રીતો બતાવી છે. સામાન્ય રીતે શિક્ષક એ બધી બાબતોનો ઉપયોગ કરી શકશે કે કે એ ન કહી શકાય. પણ જે શિક્ષકને પરીક્ષાના પ્રદેશમાં નવીન જાણવાનું અને કરવાનું મન હોય તેને આ પુસ્તક ઘણી સારી મદદ અને દોરવણી આપશે.

પુસ્તકને છેડે બીજાં પુસ્તકોની યાદી આપી છે તે તેમ જ પુસ્તકોમાં જે તૈયાર tests આપ્યા છે તે ઉપયોગી થાય એવા છે.

પુસ્તક પાઠક પુઠામાં બાંધેલું છે અને દરેક શાળાના પુસ્તકાલયમાં રાખવા લાયક છે. બન્ને
Lands Beyond the Border, By Diwan Bahadur H. I Kazi; Oxford University Press; price Rs. 3/-

સુંબઈ યુનિવર્સિટીના પહેલા વર્ષના ભૂગોળના અભ્યાસક્રમને અનુલક્ષીને લખેલું દિ. ૫ કાજનું આ બીજું પુસ્તક છે. પહેલું પુસ્તક “સામાન્ય ભૂગોળના સિદ્ધાંતો” ગયે વર્ષે જ પ્રગટ્યું હતું અને તે સારો આવકાર પામ્યું હતું. તેમનું આ બીજું પુસ્તક હિંદુસ્તાનની સીમ પારના દેશોની ભૌગોલિક માહિતી આપે છે. આ બધા દેશો સાથે આપણા દેશને આર્થિક, રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ કેવો ગાઢ સંબંધ છે અને પરસ્પરના લાભાર્થી એ સંબંધ કયું દિશામાં, કેવી રીતે વધારી શકાય તે બતાવવાનો પ્રયત્ન કાજીએ સુંદર પ્રયત્ન કર્યો છે; અને આ પુસ્તકની મૌલિકતા પણ એ પ્રયત્નમાં જ સમાયેલી છે. અમારી જાણ પ્રમાણે હિંદી વિદ્યાર્થીન દૃષ્ટિએ લખાયેલું આપણા પાઠશાળાઓને લગતું આ પહેલું જ પુસ્તક છે. કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ માટે

પ્રશ્નોત્તર વિભાગ

માધ્યમિક શાળામાં ગણિતના અભ્યાસ તરફ વિદ્યાર્થીઓને ઘણું મોટો અણગમો હોય છે. ગણિતશિક્ષણની સારામાં સારી પદ્ધતિ પણ તેવા વિદ્યાર્થીમાં ગણિતના વિષય તરફ રસ જાગ્રત કરાવી શકતી નથી. આનો કોઈ ઉપાય બતાવો ?

ગણિતના વિષય પરત્વેની આ ખૂબ કેટલાય વખતથી ચાલી આવે છે. એ વિષય ઘણો અગત્યનો છે અને તેમાં યે શાસ્ત્રીય વિષયોના આગળ અભ્યાસ માટે એની આવશ્યકતા રહે છે એમ બાણુવા છતાં મોટી ઉમરના વિદ્યાર્થીઓ પણ એનાથી કંટાળેલા રહે છે. માધ્યમિક શાળાઓમાં ગણિત તરફ અણગમો હોય એવા વિદ્યાર્થીઓના ટકા શોધવા બેસીએ તો ઘણા બધા નીકળે. ગણિતશિક્ષણ માટે કેટલીયે યોજનાઓ અને પદ્ધતિઓ વારંવાર વિચારાઈ છે અને તેમના પ્રયોગો પણ થયા છે. આમ છતાં પ્રશ્નકારનો કોયડો હજી સુધી તો અણઉકળ્યો જ રહ્યો છે.

ગણિતના વિષય તરફનો અણગમો વિદ્યાર્થીઓમાં પેદા થાય છે તેનું એક મુખ્ય કારણ તો એ છે કે એ વિષય દરેક માણસમાં દરરોજના જીવન સાથે સંકળાયેલો હોવા છતાં તેનું શિક્ષણ કંઈ જુદી જ રીતે આપવામાં આવે છે. સરવાળા, બાદબાકી, ગુણાકાર કે ભાગાકાર અને સાદી ત્રિરાશી અભણ લોકોને માટે પણ બહુ અઘરાં નથી હોતાં. તેઓ સહેલાઈથી તે કરી શકે છે; કારણ કે એને જીવન સાથે સંબંધ છે. શિક્ષણના જે જે વિષયો તો મનુષ્યજીવન સાથે જીવંત સંબંધ સાધવામાં નથી આવ્યો હોતો તે તે વિષયો વિદ્યાર્થીઓને સાવ નીરસ લાગે છે. ભાષાઓ ભણનારને ગમે છે. કારણ કે એમાં જિંદગીનું પ્રતિબિંબ હોય છે; અને એ જ જિંદગીને જાગે ઉડાડવાના કલ્પનાનાં ઉડ્યનો હોય છે. ભણનારને ઇતિહાસ ગમે છે કારણ કે જૂતકાળની જિંદગીનું પ્રતિબિંબ એમાં દેખાય છે. ભણનારને ભૂગોળ ગમે છે કારણ કે ભાવિ સ્વપ્નાંઓની સિદ્ધિ એમાં એને ભાસે છે. ભણનારને તો વિજ્ઞાન પણ ગમે છે કારણ કે તેમાં બીજું કંઈ નહિ તો પ્રયોગો તો છે જ. આ ભણનારને ગણિત નથી ગમતું કારણ કે જૂત, વર્તમાન કે ભવિષ્યની કોઈ પણ જિંદગી સાથે એમાં એને સંબંધ દેખાતો નથી; તેમજ કલ્પનાનાં ઉડ્યનો કે સ્વપ્નસિદ્ધિની ઝાંખી પણ તેમાં એને દેખાતી નથી. ગણિત આપણા જીવનવ્યવહારમાં રોજની ઉપયોગી બસ્તુ છે એવું બાનં ભણનારને થતું હોય તો પણ વર્ગમાં ભણાવવામાં આવતા ગણિતશિક્ષણથી તો એને પણ ઉડાડી દેવામાં આવે છે. માધ્યમિક શાળામાં ગણિતના વિષયને રસિક કરવો હોય તો પ્રાથમિક શાળામાં ગણિતના અભ્યાસને આ દૃષ્ટિથી સહતર દેરવી નાખવો પડે.

બીજું મોટું કારણ ગણિત શિક્ષણનાં આગનાં પાઠ્યપુસ્તકો અને તેની રચનાઓ છે. આજના પાઠ્યપુસ્તકથી ભણુવા બેસનાર વિદ્યાર્થીને જીવનના કોઈ પણ સ્થૂળ વ્યવહારને ઉકલી શકાય તેવો સૂક્ષ્મ નિયમ સરળતાથી તેમાંથી મળતો નથી. એને તો પાઠ્યપુસ્તકોના દાખલામાં

કેવળ જડતા અને નિર્જીવતા દેખાય છે. પોતાના ભાવિ વ્યવહારમાં એ ઉપયોગી થઈ પડશે એવી વાત ભણનારને ગળે નથી ઊતરતી. ખીન્ન વિષયોનાં પાઠ્યપુસ્તકોથી રચનાની દ્રષ્ટિએ ગણિતના પાઠ્યપુસ્તકો ન્યાં સુધી નહિ રચાય ત્યાં સુધી ગણિતના વિષયમાં જીવંત રવરતો હોય એવું વિદ્યાર્થીને લાગવાનું નથી.

અને ગણિતના વિષયને શીખવવાની શિક્ષકની પદ્ધતિ એ વિષય તરફ ધૃણા ઉત્પન્ન કરાવે તેવી જ હોય છે. શિક્ષક ગણિત શીખવતો હોય ત્યારે જીવંતી કે જીવવાને માટે ઉપયોગી એવી એવી કોઈ પણ વસ્તુ સાથે કામ નથી કરતો. એ આંક બોલે છે, પૂર્ણાંક અને અપૂર્ણાંક અને બોલે છે, એ આકૃતિઓ દોરે છે, ત્રિકોણ, ચતુષ્કોણ અને અનેક આકારવાળી આકૃતિઓ દોરે છે. રોજના જીવન સાથે એને જેડી દેવામાં આવે તો તો શિક્ષકના આંકો અને આકૃતિઓ વિદ્યાર્થીની સાથે વાતો કરવા મંડી પડે. આ કામ સફળતાપૂર્વક સિદ્ધ કર્યું છે ડૉ. મોન્ટેસોરીએ. આપણા શિક્ષકો મોન્ટેસોરીનું ગણિતશિક્ષણનું પ્રકરણ અવસ્ય વાંચે તેવી ભલામણ કર્યા વિના ચાલે નહિ. ગણિતશિક્ષણને કેલક્યુલેશન માટે કેવળ ચર્ચાઓ છોડીને હવે તો આપણે શિક્ષકોએ વ્યવહારુ પ્રયોગો ઉપર ઊતરી પડવું જોઈએ.

પુસ્તકપરિચય

[પા. ૧૦૪ પરથી ચાલુ]

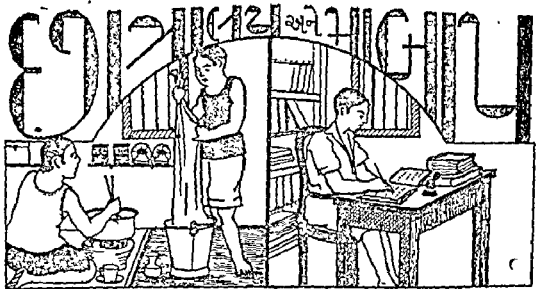
લખાયેલા આ પુસ્તકની ભૂમિકા બેશક જાણી છે, એમ છતાં દેશના રાજકારણમાં રસ લેતા કોઈ હિંદીને તેમાંથી ઘણીએક જાણવા જેવી માહિતી જરૂર મળશે. કોલેજના વિદ્યાર્થીઓની યોગ્ય પાઠ્યપુસ્તકની જરૂર પૂરી પાડવા માટે તેમ જ રાષ્ટ્રમજાનના આ યુગમાં શિક્ષિત જનસમાજને બહુ જરૂરી એવી આપણા પાઠશીઓ વિષેની ટૂંકી પણ સાચી ભૌગોલિક માહિતી આપનારું પુસ્તક પ્રગટ કરવા માટે પ્રો. કાશને ધન્યવાદ ઘટે છે.

કૃ.

Everyday Conversation Readers—Primer I, II, III—By H. Martin. Publishers K. & J. Cooper, Bombay. Price ૩ as. 6 ps. each.

આ વાચનમાળા બાળકોને ઘરગથ્થુ બોલાતી ભાષા સમજવામાં અને બોલવામાં ઘણી મદદરૂપ છે. આ પુસ્તિકાઓ વેદિયાપણુના દોષરહિત છે. વાર્તાલાપના વિષયોની સીમા બહોળી છે અને દૈનિક જીવનના સહવાસમાં આવતાં બાળકો અને મોટેરાંઓની વાતચીતમાં વપરાતી ભાષા એમાં માલૂમ પડે છે. દૈનિક જીવનમાં કુદરતી રીતે અંતર્ભાવ પામતા વિષયો આ વાર્તાલાપમાં આવેલા છે. વિષયો, ભાષા અને ખીજી નવીનતાઓ આ પુસ્તિકાઓમાં સારી રીતે વર્ગીકરણ પામ્યાં છે. વિચારાત્મક અને હળવા પ્રકારના વિષયોને, એક પછી એક એમ, ક્રમવાર ગોઠવીને ત્રણેય પુસ્તિકાઓમાં બાળકોના રસ સાચવી રાખ્યો છે. અસ્તિત્વમાં રહેલી સંવાદાત્મક વાચનમાળાઓમાં આ પુસ્તિકાઓ એક અગત્યનો ફાળો આપે છે. માધ્યમિક શાળાઓનાં નીચલાં ત્રણ ધોરણોમાં એને દાખલ કરવી એ લાભદાયક ગણાશે.

છા. વ્યા.

[૧]

ગેરસમજૂતો

નાના અને મોટાઓ વચ્ચે ઘણાં પ્રસંગોમાં ગેરસમજૂતો થતી હોય છે. માઆપ અને બાળક વચ્ચે પણ થાય છે. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે પણ થાય છે તેમજ ગૃહપતિ અને છાત્રો વચ્ચે પણ થાય છે. માઆપ અને બાળકો વચ્ચેની ગેરસમજૂતો ઘણીયે વખત પ્રેમપ્રવાહમાં ધોવાઈ જાય છે. અસમજ, જ્યાં જીવનને મુક્તિપ્રાપ્તિ સ્પર્શ કરે તેવા કોઈ મુદ્દા ઉપર ગેરસમજૂતી થઈ હોય તો બાળકના મનમાં જીવનભર ન છૂટે તેવી પણ ગાંઠ બાંધી જાય છે ખરી, પરંતુ રોજ રોજ બનતી નાની નાની બાબતો પરથી ગેરસમજૂતો અસ્પષ્ટ સહુલાઈથી ધોવાઈ જાય છે અને તેની કશી ભારે અસર પાડી શકી રહેતી નથી. આનું કારણ માઆપો અને બાળકોનો સાહજિક પ્રેમસંબંધ છે. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચે જે પ્રકારની ગેરસમજૂતો થાય છે તે પ્રકાર ઉપરના કરતાં જરા વધારે આક્રોશ હોય છે. પરંતુ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં એવી ગેરસમજૂતોથી જે નુકસાન થાય છે તે નુકસાનનું સાદું શિક્ષક પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને વાળી લેવાશે તેવી આશામાં વિદ્યાર્થી ઘણીયે બાબતો જતી કરે છે. જ્ઞાન મળે છે કે કેમ એ પ્રશ્ન એક બાબતે સમજીએ તો પણ આજની પરીક્ષાઓ પસાર કર્યા કરે અને આગળ ભણતો રહે તેટલા સારું વિદ્યાર્થી કૃતક્રીયે બાબતોને ગળી જવા તૈયાર હોય છે. જાતવલણના ગૃહપતિનો પ્રશ્ન આ બંને કરતાં ઘણો વધારે વિકટ છે. એને છાત્રો સાથે કોઈ લોહીનો સંબંધ નથી તેમજ શાળામાં વિદ્યાર્થીને દેખાડી શકાય તેવું જ્ઞાનનું કોઈ પરિણામ લાવવાનું પણ એને માટે શક્ય નથી. ગૃહપતિનો આધાર તો કેવળ પોતાની અંતરી ઉપર અને પોતાની નિષ્ઠા ઉપર રહે છે. એને રસોડામાંથી ગેરસમજૂતો બીજી થઈ શકે છે અને વિદ્યાર્થીના રોજ રોજના વર્તનમાંથી પણ એ ન જાણે એવી રીતે ગેરસમજૂતો બીજી થયા કરે છે. ગૃહપતિને છાત્રનું આર્થિક ખર્ચવાનો મોહ હોય છે અને એવા મોહમાં વિદ્યાર્થીનું મન સહેલાઈથી દૂભતી શકાય છે. વળી દિવસના વધારેમાં વધારે કસાકસો એમને બેઠો સાથે રહેવાનું હોવાથી છાત્રના માર્ગદર્શક થવાની અભિલાષાને ગૃહપતિ બાળી શકતો નથી.

વિદ્યાર્થીને દોરી શકાય તેવા એક પણ પ્રસંગને એ જતો નથી કરતો અને તેથી કેટલીયે ઉતાવળમાં ગેરસમજૂતોના પ્રસંગો ઊભા થયા જ કરે છે. આવી ગેરસમજૂતો ગૃહપતિના જીવનમાં ભારે મોટા ચિંતાનેા વિષય થઈ પડ્યો હોય છે.

હાત્ર અને ગૃહપતિ વચ્ચે ઓછામાં ઓછી ગેરસમજૂતો ઊભી થવા પામે અને ધાય તેટલી વહેલામાં વહેલી તકે શમી જાય તેવી જાતના વિચારો અને વ્યવહારો આપણા છાત્રાલયોમાં થવા જરૂરી છે. એવા પ્રયોગોમાંથી માળાપોને માર્ગદર્શન મળશે અને શિક્ષકોને પ્રેરણા મળી શકશે.

પહેલી વાત તો એ છે કે ગૃહપતિએ હાત્રના કોઈ પણ વ્યક્તિગત કે સમૂહગત વ્યવહાર ઉપરથી ઝપાટામધ કસો જ અભિપ્રાય બાંધવો નહિ. એણે તો ધીરજ રાખવી અને આખી પરિસ્થિતિનો સાંતિથી અભ્યાસ કરવો. અભિપ્રાય બાંધાઈ જાય છે પછી જલ્દી છૂટી શકતો નથી. બાંધાયેલા અભિપ્રાય હાત્ર તરફ નાના મોટા પૂર્વગ્રહો પેદા કરી શકે છે અને ગૃહપતિ તથા હાત્ર વચ્ચે ગેરસમજૂતોની પરંપરા ચાલ્યા જ કરે છે. કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં જલ્દી અભિપ્રાય બાંધી લેવાની અને એને વ્યક્ત કરવાની ઉતાવળી અને ખૂરી આદત હોય તો તે સૌથી વધારે શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં છે. નવા જગતના શિક્ષકનું સ્થાન લેનાર હરકોઈ શિક્ષણશાસ્ત્રીએ આ ખૂરી આદતમાંથી નીકળી જવું જોઈશે.

ખીજી અગત્યની બાબત એ છે કે જીવનના વિકાસક્રમમાં આગળ ધપ્યે જતા જીવાને વારે વારે ટાકવાની કે દોરવાની આદત પણ મોટેરાંઓએ છોડી દેવી જોઈએ. ચોંચ વાતાવરણ મળે તેમ જ સાધનો અને સંયોગોને લીધે સ્વાનુભવ મેળવવાની તક મળે તેવી યોજના દરેક છાત્રાલયમાં થવી જોઈએ એટલું જ નહિ પણ દરેક શાળા અને ઘરમાં પણ થવી જોઈએ. સ્વાનુભવમાંથી જ પાઠ વિદ્યાર્થી શીખશે તે એને માટે જીવનભર ઉપયોગી થઈ પડશે; પરંતુ આજે સ્વાનુભવ ગૃહપતિ અને વડીલ વર્ગ પાસેથી ભારે મોટા ત્યાગની અપેક્ષા રાખે છે. બદલાતા જતા જીવાનના વ્યવહારો ગૃહપતિ કે વડીલને મૂંઝવ્યા કરે, ઓછી હકીકતોમાંથી અધીરા અભિપ્રાયો બાંધાઈ જાય અને પોતાનાં જ્ઞાન અને અનુભવ વિદ્યાર્થીને ઉપયોગમાં આવે એવી મહત્ત્વાકાંક્ષા વર્તનની અધીરાઈમાં પરિણમી પામે. આ બધાય ઉપર વડીલોએ સંયમ મૂકવો જોઈશે. શરુઆતમાં થોડીએક અકળામણ થાય ખરી, પરંતુ એ અકળામણો ઉપર પણ વિજય મેળવીને જે વડીલ પોતાની સમતુલ્ય ભજવી રાખી શકે છે તે જ જીવાનનું કલ્યાણ કરી શકે છે.

અને સૌથી મહત્વની વાત તો વડીલોને પક્ષે વાતવાતમાં વચનો આપવાની છે. કાણ જાણે કેમ આપણે સૌ એક એવી ખૂરી આદતમાં સપડાયેલા છીએ કે નાની કે મોટી મૂંઝવણમાંથી મુક્ત થવા સારું વચનો આપ્યા વિના રહી શકતા નથી. આપણે મન સાદા વચનની પણ જરાય કિંમત કદાચ નહિ હોય; પરંતુ જીવાન વિદ્યાર્થીને મન તો એની ઘણી મોટી કિંમત હોય છે. વિનોદમાં પણ વચન અપાઈ ગયું હોય તો વિદ્યાર્થીના મનમાં ઘણી બધી આશાઓ બાંધાય છે અને એવા વચનભંગોને કારણે પુષ્કળ ગેરસમજૂતો ઊભી થાય છે. જીવાન વિદ્યાર્થી જે પ્રશ્નને ગંભીરપણે જુએ છે તે પ્રશ્નને આપણે હસી કાઢીએ છીએ અને પછી તો આપણી સાથેનો એનો વ્યવહાર અનેક પ્રકારના રંગોથી રંગાતો રહે છે અને ગેરસમજૂતો ઘટવાને બદલે વધે છે. ગૃહપતિ તેમજ હરકોઈ વડીલે વચન આપવાના પ્રલોભનમાંથી હમેશાં દૂર રહેવું ઘટે. વિદ્યાર્થીઓ સાથે વાતો અને ચર્ચાઓ ગમે તેટલી છૂટથી કર્યા કરીએ પરંતુ એકસ વચન આપવા ટાણે ઘણા જ સાવધાન રહીએ એ ખૂબ જરૂરનું છે.

નાના મોટા વચ્ચે ગેરસમજૂતો અનેક વખત અનેક કારણોએ થયા કરે છે, પરંતુ ઉપર ગણાવેલી ત્રણે બાબતોને જીવનવ્યવહારમાં શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતો તરીકે લેખીને મોટરંગોનો વ્યવહાર બંધાય તો પછી જીવનમાં કડવાશ ઊભી કરે અથવા તો કેઈ પણ પ્રકારની નિર્જાનતાને સેવે તેવી ગેરસમજૂતો ઊભી થવા પામશે નહિ.

હરભાઈ

[૨]

ભેદને ટાળો

પ્રિય બાઈ,

તમારો પત્ર મળ્યાને ધણો વખત થઈ ગયો છે. મારા મનમાં એવી આશા હતી કે કાં તો તમે આ તરફ આવી જશો અને નહિ તો અમદાવાદ તરફ આવવાનું મારે તો બની જ જશે. સંયોગોવશાત્ આવું કંઈ થયું નહિ એટલે હવે તમારા પત્રોનો જવાબ લખવો પડે છે.

તમારા ધરમાં જે સ્થિતિ ઊભી થઈ છે એવી તો આપણા દેશના દરેકે દરેક ધરમાં આજે હશે. કેવળ મોટાનાનાનો જ ભેદ નહિ પરંતુ છોકરાછોકરી વચ્ચેનો ભેદ આપણા કેટલાએક કુટુંબોની ઊભી થઈ રહેલી પ્રાણવાન પ્રજ્ઞાલિકાને અધવચ્ચી જ કાપી નાખે છે. જે કુટુંબમાં પહેલું બાળક દીકરી હોય છે તે કુટુંબના કરતાં દીકરો હોય છે ત્યાં ઘણી વખત ઘોડીએક વધારે મુશ્કેલી ઊભી થાય છે. પહેલા બાળક તરફ માયાપનો રોદ સ્વાભાવિક રીતે જરા વધારે પડતો હોય, એની દરકાર વધારે રહે અને પહેલું બાળક હોવાથી એની કેળવણી ઉપર પણ વધારે પડતું ધ્યાન રહે. કુટુંબનાં બીજાં બાળકો આજના વર્તન તરફ અસંતોષની નજરથી જોનાં જાય તેમાં નવાઈ નથી. તેમાં વળી બીજું કે ત્રીજું બાળક દીકરી હોય ત્યારે બુદ્ધિપૂર્વકની સરખામણી શરૂ થાય અને જે પક્ષપાત બાળકોની સંખ્યા વધવાને કારણે તેમ જ આર્થિક કારણે ઝોઝો થતો ગયો હોય તેને દીકરા તરફના પક્ષપાતમાં ઘટાવવામાં આવે. તમારે ત્યાં જે મુશ્કેલી ઊભી થઈ છે એના મૂળમાં આ એક કારણ પણ છે. સરસા સોળ વરસની થઈ છે. હવે તો એ મેટ્રિકમાં પણ આવી. તમે એની સાથે આ બાબતમાં સુક્ત મનથી વાતો નથી કરતા એથી પણ તમારી મંજૂરણો વધે છે. મારી સલાહ છે કે સરસા સાથે અવારનવાર આ રિપયને તમે ચર્ચો. સામાજિક પરિસ્થિતિને કેટલે અંશે આધીન થવું પડે છે એની સાથે સાથે કુટુંબની આર્થિક ઘટનાનાં પરિણામો પણ સમજવો. રમણ સાથે જે ચર્ચાઓ તમે કરો તેવી જ સરસા સાથે પણ કરો.

પરંતુ એક બીજો ભેદ તમારી નજર સમક્ષ પડે કરવા આજે ધારું છું. આ ભેદ છોકરા છોકરીનો છે. તમારા મનમાં એવો ભેદ નથી એ હું જાણું છું. પરંતુ તમારા ધરમાં માછનો આગ્રહ અને તમારાં પત્નીની વિચારસરણી તમને પણ ઘણી વખત એ બાજુ તરફ ધસડી જાય છે એમ હું જોઈ શક્યો છું. માછને મન તો દીકરીને આટલી બધી છૂટ ન હોય એ જ સનાતન સત્ય છે. તમારાં પત્ની સરસાને ઘણું શિક્ષણ આપવાના મનોરથો સેવે છે. પરંતુ સરસા આખરે સ્ત્રીમત છે અને સ્ત્રીમતને જરૂરી એવું જીવન જીવ્યા વિના છૂટકો નથી એ પ્રકારની માન્યતાને લીધે સરસા તરફ એ દૃષ્ટિથી જોયા વિના તેમનાથી રહેવાનું નથી. હું જોઈ શક્યો છું કે કેટલીયે વખત જે અવકૂળતા રમણને ગણી શકે છે તે અવકૂળતા સરસા દીકરી છે માટે એને મળી

શક્તી નથી. આ પ્રકારના ભેદને જ્યાંસુધી કાઢી નાખવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી સરલાના મનમાં એક પ્રકારનો ડંખ રહ્યા કરશે અને તમારા જેવા ઉદાર પિતાની મુજબલુમાં વધારો થશે. સ્ત્રી પુરુષના કુદરતી ભેદને આપણે કોઈ મીઠાવવા માગતા નથી, પરંતુ એ ભેદ ઉપર ખોટી વિચાર સરણી ઊભી કરીને આપણે દીકરીઓને જે પ્રકારનો અન્યાય કરી રહ્યા છીએ તેમાંથી દવે નીકળી જવું જોઈએ. પુરુષ અને સ્ત્રીના ભેદ આપણા છોકરાંઓ નથી સમજતા એવા ભ્રમમાં આપણે ન પડ્યા રહીએ. એ ભેદની સાથે જીવનશૈલ્યસુરીને જોડી દેવાનું કામ આપણું નહિ પણ તેમનું હો. પરંતુ આ હકીકત પ્રથમ તો તમારાં પત્નીને તમારે દઢતાથી સમજાવવી પડશે. તેમના મનમાંથી વંશપરંપરાગત મલેલા વારસાને લીધે એવો આશય જાગી નીકળી નહિ શકે તોપણ એ વાત ખુદિથી એમને ગળે ઊતરી જશે એટલે સરલા તરફના વર્તનમાં અચૂક ફેરફારો થઈ જશે.

નના બાબા વિશે તમે પુછાવ્યું છે તેનો ઉત્તર થોડા દિવસ પછી આપીશ. આપણે પણ ઉત્તરોત્તર સંસારજીવનની આંદીધુડીઓમાં વધારે ને વધારે અટવાતા જઈએ છીએ. તમારા પોતાના બાળકોના ઉછેર સંબંધે આટલી કાળજી તમે રાખો છો તેટલા સારુ પણ તમને ખરેખર અભિનંદન ઘટે છે.

તમારો,
હરભાઈ

[૩]

ભોજનમાં ભાવાભાવ

જાનાલયોનો આ એક સનાતન પ્રશ્ન છે. અનેક પ્રકારનાં કુટુંબોમાંથી આવતા વિદ્યાર્થીઓના ખોરાકનો પ્રશ્ન ઘણા દૃષ્ટિબિંદુઓથી આપણે હજી સુધી ઉકેલી શક્યા નથી. શાસ્ત્રીય દબે ભાવિ પેઢીનું જીવન વિકસે તેવી મહત્વાકાંક્ષા ધરાવનાર તમામ રાષ્ટ્રોએ વિદ્યાર્થીઅવસ્થાના ખોરાકના પ્રશ્નને ક્યારનોએ ઉકેલી નાંખ્યો છે ત્યારે આપણે ત્યાં એ વધારેને વધારે અટપટો બનતો જાય છે. ઘઉં, બાજરીની જાતના જ ફેરફારો નહિ પરંતુ શાકભાજી અને ફકોળના ફેરફારો પરત્વે આપણે ત્યાં અનેક જાતનું વૈવિધ્ય માગવામાં આવે છે. થોડાકને જે શાક ખૂબ ભાવે તે ખીજ થોડાકને જરાપણ ન ભાવે. રોટલી કે રોટલાની જાત પરત્વે પણ ભાવાભાવ ઝોલાં નથી હોતાં. આ બધાયમાં મસાલાનો પ્રશ્ન ઉમેરાય છે અને આપણા ખોરાકના પ્રશ્નમાં ભારે મોટી આંધી ચડે છે.

પહેલી વાત તો એ છે કે વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં કયા પ્રકારનો ખોરાક અનિવાર્ય ગણાવે જોઈએ તેની શાસ્ત્રીય દબે છણાવટ થવી જોઈએ. ખોરાકનો નિર્ણય કેવળ ભાવાભાવ ઉપર નહિ; પરંતુ શરીરની જુદી જુદી જરૂરિયાત ઉપર થવો જોઈએ. આપણે ત્યાં આ જાતનો વિચાર જ કદી થયો નથી એટલે ધરેધરમાં અને સંસ્થાએ સંસ્થામાં ભોજનની એકતા દેખાતી જ નથી. વિદ્યાર્થીઅવસ્થા તો શું પરંતુ રાષ્ટ્રજીવનને દીર્ઘાયુધી બનાવવું હોય તો સમસ્ત રાષ્ટ્ર માટેના ખોરાકનો નિર્ણય થવો જોઈએ. આની શરૂઆત આપણાં જાનાલયોથી થાય તો એનો ઉકેલ ધાર્યા કરતા જલ્દી આવે.

ખીજે વિચાર આપણા જુવાનોની તાલીમનો છે. આપણા જુવાનોમાં ખોરાકની શાસ્ત્રીયતાનો ખ્યાલ સંભાળપૂર્વક અને વિવેકપૂર્વક ઊભો કરવો જોઈએ. આપણા શિક્ષણદ્વારા આપણે એમને

એ આપી શકીએ કે તમારું જીવન જેટલે અંશે તમારું છે તેટલે જ અંશે તમારા રાષ્ટ્રને સુદૃઢ અને બળવાન શરીરો જોઈએ છે. એવાં શરીરો જે ખોરાક બાંધી શકે તે ખોરાકને પ્રયોગો કરીને આપણે નિશ્ચિત કરી શકીએ છીએ. જેમ ધણું બધું જ્ઞાન માળાપના વ્યવહારમાંથી, પાઠ્યપુસ્તકોમાંથી, આનંદવિનાશકોમાંથી અને સામાજિક સંપર્કોમાંથી આપણે મેળવી શકીએ છીએ તેવીજ રીતે આ ખોરાકનું જ્ઞાન પણ માણસને બાલશિક્ષણના અને તરુણશિક્ષણના કાળ દરમિયાન મળી જતું જોઈએ. આપણા રાષ્ટ્રની કેળવણીની પુનર્ધટનાના વિચારમાં આ વિચારને પણ આપણે ધણું મહત્ત્વ આપવાનું રહે છે.

બાવાબાવનો પ્રશ્ન બીજો થાય છે ત્યારે મરીમસાલાનો વિચાર તરત જ આપણી નજર આગળ આવીને બેસે છે. છાત્રાલયના દરેક રસોડામાં મરીમસાલાની એક એવી મધ્યમ પ્રકારની પ્રણાલિકા બેસી કરવાની આજે જરૂર છે કે જેને લીધે છાત્રાલયના ખોરાકને શીક્ષો ગણીને બજારું ચીજ ખાવાની કુટેવમાં વિદ્યાર્થીઓ ન ફસાય, તેમજ જેને લીધે મરીમસાલાના લાભાલાભો એની નજર આગળ હમેશાં રહ્યા કરે. ખરી રીતે કહીએ તો આજે બજારમાં ખાવાની જે ચીજો વેચાય છે તેના ઉપર વૈજ્ઞાનિક અંકુશો મૂકવાની જરૂર છે. એક પેઢી એ કામ ન કરી શકી પરંતુ ચાલી આવતી પેઢીને વૈજ્ઞાનિક જીવનક્રમમાં ઉછેરવામાં આવે તો આવતી કાલ માટે એ કામ સહેલું થઈ પડશે. નુકસાનકારક કોઈ પણ ખોરાક બજારમાં વેચાઈ શકશે નહિ અને વેચાશે તેટલો શુદ્ધ અને પૌષ્ટિક હશે. આપણું છાત્રાલયો આ મહત્ત્વનું સામાજિક પુનર્ધટનાનું કામ હાથમાં કેમ ન લે ?

—હરભાઈ

પ્રાસંગિક નોંધ

[પા. ૧૧૫ થી ચાલુ]

[૫]

ડૉ. ફ્રોઈડનું અવસાન

વિયેનાના વિખ્યાત માનસપ્રયક્ષરણશાસ્ત્રી ડૉ. ફ્રોઈડના ફ્રોઈડમાં ચચેલા અવસાનના સમાચારથી શિક્ષક જનતામાં ભારે દિલગીરી ફેલાશે. અસાત માનસ પ્રદેશની શોધ કરીને તેમજ તે દ્વારા ત્યાર સુધી ગૂઢ મનાતી માનવ પ્રવૃત્તિ, રીતિનીતિ, કે રહેણીકરણી પર તેમણે અદ્ભુત પ્રકાશ પાડીને માનવતા ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો હતો. એમની શોધ પુખ્ત ઉંમરની વ્યક્તિઓના માનસિક રોગની ચિકિત્સામાં જેટલી ઉપયોગી હતી તેટલી જ વિદ્યાર્થીઓનું માનસ સમજવાને શિક્ષકોને ઉપયોગી થઈ પડી છે. પરિણામે વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યેની શિક્ષકોની અને માળાપોની દૃષ્ટિમાં મોટું પરિવર્તન થયું છે અને જેમ જેમ માનસપ્રયક્ષરણશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર થશે તેમ હજીય મોટું પરિવર્તન થશે. જીવનભરના મૌલિક વૈજ્ઞાનિક કાર્ય વડે જે થોડી ઘણી મહાન વ્યક્તિઓએ માનવતાને ઉપકારવશ કરી મૂકી છે તેમાં ડૉ. સિગ્મન્ડ ફ્રોઈડનું સ્થાન મોખરે છે, ને રહેશે. *

• ડૉ. ફ્રોઈડના જીવનકાર્ય વિષે વિસ્તૃત પરિચય આપતો લેખ આવતા અંકમાં.

પ્રાસંગિક નોંધ

[૧]

મુંબઈ વિદ્યાપીઠના કાયદામાં સુધારણા

મુંબઈ વિદ્યાપીઠ હાલ મુંબઈ અને સિંધ પ્રાંતોની જરૂરિયાત પૂરી પાડતી હોઈ એના કાયદામાં સુધારોવધારો કરવાનો હક સને ૧૯૩૫ ના હિન્દી રાજ્યવહીવટના કાયદાને અન્વયે મધ્યસ્થ સરકારનો છે. પરંતુ આ કાયદામાં સુધારો કરવાનો જે ખરડો હાલ પાર્લામેન્ટ સમક્ષ છે તેમાં મુંબઈ વિદ્યાપીઠને મુંબઈની પ્રાંતિક સરકારની હકુમત હેઠળ મૂકવાની યોજના છે. આ સુધારાને ગળનાર મંજૂરીની અપેક્ષાએ મુંબઈ વિદ્યાપીઠના કાયદામાં કેવો સુધારો કરવો એની વિચારણાનાં ચક્રો મુંબઈ સરકારે ગતિમાન કર્યાં છે. મુંબઈ સરકાર અને વિદ્યાપીઠના ચાર ચાર પ્રતિનિધિઓની એક સભા થોડા સમય પર પૂનામાં મળી હતી. પ્રાથમિક ચર્ચાને અંતે એમ હતું હતું કે આ પ્રશ્નનો સમય દૃષ્ટિએ વિચાર કરીને પોતાની ભલામણો રજૂ કરવા વિદ્યાપીઠની સેનેટની જે એક સમિતિ નિમાએલી છે તેનો હેતુલ તૈયાર થાય ત્યાં સુધી ઉભય પક્ષના પ્રતિનિધિઓની સમાનું કામકાજ મુલતવી રાખવું.

સિન્ડિકેટના ચાર પ્રતિનિધિઓના અભિપ્રાય પર આધાર રાખવાને બદલે આખી સેનેટના અભિપ્રાય પર સુધારણાની ધંધારત ચણવાનો આ સભાનો નિર્ણય સર્વાંશે આવકારપાત્ર ગણાશે. પરંતુ એથી આગળ વધીને અમે કેળવણીખાતાના માનનીય પ્રધાનને વિનંતિ કરીશું કે વિદ્યાપીઠના કામકાજમાં રસ લેતાં પ્રાંતનાં સઘળાં ગંડળો અને કેળવણીશાસ્ત્રનો અભિપ્રાય મેળવવા માટે પણ તેઓ ચેત્તુ પ્રત્યક્ષ કરશે. વિદ્યાપીઠની ચૂંટણીની હાલની પ્રથા, વિદ્યાપીઠ તરફથી અભ્યાસક્રમો મુકરર કરવાની પદ્ધતિ એની પરીક્ષાની પદ્ધતિ, એની સામાન્ય કાર્યવાહી—આ બધા વિષે કેળવણીમાં રસ લેતી સામાન્ય જનતાને સૂચન આ કરવાની તક મળવી જોઈએ. વિદ્યાપીઠના તંત્રમાં કેવા સુધારા કરવા જોઈએ એ વિષે અત્યારે અભિપ્રાય આપવો કવખતનો લેખાશે. હાલ તો અમે એટલું જ કહીને સંતોષ માનીશું કે આ સુધારણાને છેવટનું સ્વરૂપ આપતાં પહેલાં હરેક સંસ્થા અને વ્યક્તિને પોતાની સૂચનાઓ રજૂ કરવાની સંતુષ્ટતા મળી જશે.

[૨]

ટ્રેઈનીંગ કોલેજની ફી

મુંબઈની સેકન્ડરી ટ્રેઈનીંગ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા શિક્ષકો પાસેથી હાલ થોડા સમયથી વાર્ષિક રૂ. ૨૪૦) ફી તરીકે લેવામાં આવે છે. પ્રાંતની માધ્યમિક શાળાઓમાં તાલીમ પામેલા શિક્ષકોનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે ને તે વધારવાની જવાબદારી સરકારને શિરજ રહેવી જોઈએ. આ વર્ષે સુધી તો સરકાર એક જ ટ્રેઈનીંગ કોલેજ નિભાવતી હતી. આ વર્ષે બેઝગામમાં એક કોલેજ ખોલીને સરકારે બીજા ૧૦૦ શિક્ષકોને દર વર્ષે તાલીમ આપવાનું સ્વીકાર્યું છે. અસલની પ્રથાને વળગી રહીને જો મહાસભા પ્રધાનમંડળે શિક્ષકોને મફત તાલીમ આપવાનું આજુ રાખ્યું હોત તો તે વધુ વાસ્તવિક લેખાત. પરંતુ સરકારની હાલની નાણાવિષયક નાજૂક હાલત ધ્યાનમાં

લેતાં એ માટે અમે આગ્રહ કરતા નથી. આમ છતાં મહાસભાની પુરોગામી સરકારે દેશી રાજ્યમાંથી આવતા શિક્ષક પાસે રૂ. ૬૦૦ની વાર્ષિક શ્રી લેવાનું દરમ્યાન હતું એ કેવળ ગેરવાજાની હતું એમ કહ્યા વિના અમને આશ્ચર્ય નથી. આને અંગે મુંબઈ પ્રાન્તના માધ્યમિક શિક્ષકોની પરિષદે તેમ જ મંડળે વખતોવખત પોતાનો વિરોધ વ્યક્ત કર્યો છે, ને મહાસભા સરકારને આ અન્યાય દૂર કરવા વિનંતિ પણ કરી છે. અમને જણાવતાં આનંદ થય છે કે મહાસભા પ્રધાનમંડળે દેશી રાજ્યના શિક્ષક પાસેથી લેવાતી શ્રી રૂ. ૬૦૦) થી ઘટાડી રૂ. ૩૫૦) મુકરર કરી છે. આમ આ શિક્ષકોને માથે પડેલા વધારાનો બોજો કેટલેક અંશે દૂર કરવા માટે પ્રધાનમંડળને ધન્યવાદ ઘટે છે. પરંતુ સાથે સાથે એ બોજો સદંતર દૂર કરવાની અમે પ્રધાનમંડળને આગ્રહભરી વિનંતિ કરીએ છીએ. દેશી રાજ્યના વિસ્તારમાં કેળવણીનો પ્રચાર જ બહુ ઓછો છે. એમાં તાલીલ પામેલા શિક્ષકોને હાથે અપાતી કેળવણીનો પ્રચાર તો એથી પણ ઓછો છે. મહાસભાએ દેશી અને બ્રિટિશ વિસ્તારની પ્રગત વચ્ચે કદી પણ ભેદભાવ રાખ્યો નથી, એટલે અમે ઉમેદ રાખીએ છીએ કે જ્ઞાનપ્રકાશનો સર્વત્ર અપભેર ફેલાવો કરવાની સર્વમાન્ય ઇષ્ટ પ્રવૃત્તિમાં ઉપર જણાવેલા નાનો શો ભેદ પણ દૂર કરીને મહાસભા સરકાર પોતાનો સક્રિય ફાળો આપશે અને દેશી રાજ્યના શિક્ષકોનો ધન્યવાદ વિના વિચળે પ્રાપ્ત કરશે.

[૩]

મેટ્રિકની પરીક્ષાના પ્રશ્નપત્રો

મુંબઈની વિદ્યાપીઠે અંગ્રેજ અને કેટલીક યુરોપીય ભાષાઓના પ્રશ્નપત્રો સિવાયના ધધા પ્રશ્નપત્રોના જવાબ કોઈ પણ આધુનિક હિન્દી ભાષામાં આપવાની દૃઢ મેટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષામાં એસનાર ઉમેદવારોને કેટલાક સગવડો આપી છે. આને પરિણામે મુંબઈ જેવાં પચરંગી વસ્તીવાળાં શહેરો સિવાય લગભગ બધે સ્થળે ઇતિહાસ, ભૂગોળ, સંસ્કૃત, વિજ્ઞાન, ગણિત, વગેરે વિષયો માતૃભાષાદ્વારા શિખવાય છે અને એને માટે યોગ્ય પાઠ્યપુસ્તકો પણ તૈયાર થવા લાગ્યાં છે. આમ મેટ્રિકના વર્ગમાં મુશ્કેલી બહુ શિક્ષણ માટે ભાગે માતૃભાષા દ્વારા અપાતું હોવા છતાં પરીક્ષાના પ્રશ્નપત્રો અંગ્રેજીમાં છાપવાનું જારી રાખ્યું છે. ખરું જોતાં તો આ બાબત વિશે કશા પણ ઉદાપોહની જરૂર પડતી નેહતી જ ન હતી. જો શિક્ષણનું માધ્યમ માતૃભાષા હોય તો પરીક્ષાનું માધ્યમ અને પ્રશ્નપત્રોની ભાષા પણ માતૃભાષા જ હોવી જોઈએ એ વાત અત્યંત સ્વાભાવિક ને દીવાની જ્યોત જેવી સ્પષ્ટ મનાતી જોઈએ. પરંતુ વિદ્યાપીઠના કાર્યવાહકોની આંખે ઊંઘા ચસ્યા હોય એમ લાગે છે. અંગ્રેજી ભાષા માટેનો એમનો પક્ષપાત એટલો બધો છે, અંગ્રેજી ભાષાનું વાહન એજને માટે એટલું બધું સ્વાભાવિક બની ગયું છે કે રાજાંત પરીક્ષા માટે તૈયાર થતાં કુમળી વયનાં યુવકોની મુશ્કેલી સમજવાની તેઓ સાક્ષ ના પાડે છે. વિદ્યાર્થીઓની મુશ્કેલી કરતાં તેમને મન વ્યવસ્થાની મુશ્કેલી વધારે મહત્ત્વની છે અને તેથી એવી મુશ્કેલી દૂર કરવાનો પ્રમાણિક પ્રયાસ કરવાને બદલે તેઓ પ્રશ્નપત્રો આધુનિક હિન્દી ભાષાઓમાં છાપવાની આખી યોજનાને અવ્યવહારુ ગણી હસી કાઢે છે. આ માગણીને વિદ્યાર્થીઓનો ટેકો છે, માધ્યમિક શિક્ષક સંઘ અને તેની વાર્ષિક પરિષદોનો ટેકો છે, જેઓ મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીઓને રોજ શિક્ષણ આપે છે તેમનો ટેકો છે; છતાં વિદ્યાપીઠના કાર્યવાહકો પોતાની જાદુ પકડીને અણનમ રહ્યા છે. વિદ્યાપીઠના તંત્રને લોકમંતને મધુ જવાબદાર

ખનાવવાની જરૂરિયાતનું આ એક ઉદાહરણ છે. તાજેતરમાં મળેલી સેનેટની સભામાં શ્રી. ચન્દ્રવદન શાહે આને અંગે એવો હરાવ રજૂ કરેલો કે “મેટ્રિકના પ્રશ્નપત્રો [અંગ્રેજ અને બીજા ને યુરોપીય ભાષાઓના પ્રશ્નપત્રોના જવાબ હિન્દી ભાષામાં આપવાની છૂટ નથી તે સિવાયના] અંગ્રેજ અને પરીક્ષાના મથકની મુખ્ય લોકભાષામાં હાપવાની શક્યતા પર વિચાર કરવા સેનેટ એકેડેમીક કાઉન્સિલ અને સિન્ડિકેટને ભલામણ કરે છે.” વ્યવસ્થાને અંગે ઉપસ્થિત ચર્ચા મુશ્કેલીઓ ધ્યાનમાં રાખીને જ આ હરાવ ઘડવામાં આવ્યો હતો એ સૌ કોઈ જોઈ શકશે. આ હરાવ પર લાંબી ચર્ચા ચાલી, જેમાં કોલેજમાં કામ કરતા અધ્યાપકોએ હરાવ બિનજરૂરી છે [એક ભાઈએ તો એમ પણ કહેવાની હિંમત કરી કે વિદ્યાર્થી હિન્દી ભાષામાં પુછાએલા સવાલો કરતાં અંગ્રેજીમાં પુછાએલા સવાલો વધારે સહેલાઈથી સમજી શકે છે!] એવી દલીલ કરી વ્યવહારુ મુશ્કેલીઓ રજૂ કરી, ત્યારે હરાવ રજૂ કરનાર સભ્યે તેમજ તેને ટેકા આપનાર ભાઈઓએ વ્યવહારુ મુશ્કેલીઓનો સ્વીકાર કરતાં જણાવ્યું કે આ મુશ્કેલીઓ એવી નથી કે જેનો ઉકેલ વિદ્યાર્થીના પીઠ કાર્યકરો ન લાવી શકે. મત લેવાતાં આ હરાવ ૩૦ વિ. ૨૮ મતે પસાર થયેલો જાહેર થયો હતો; પરંતુ ફરીથી મતગણતરીની માગણી થતાં ૩૦ વિ. ૩૪ મતે તે જીતી ગયો. આ પ્રમાણે એક અત્યંત વાજબી માગણીનો સેનેટ ઈન્કાર કર્યો છે છતાં હિંમત હારવાની અમને જરૂર જણાતી નથી. વધારે વ્યવસ્થિત પ્રચારકાર્ય કરીને જો આ હરાવ ફરીથી રજૂ કરવામાં આવશે તો સેનેટ તેનો જરૂર સ્વીકાર કરશે એવી અમને ખાતરી છે.

[૪]

પાઠ્યપુસ્તકો

પાઠ્યપુસ્તકો એકસરખાં હોવાં જોઈએ એવી જે અળવળ શ્રીમતી લીલાવતી મુનશીએ મુંબઈની ધારાસભામાં હાથ ધરી છે તેને અંગે આમારો વિરોધી સૂર મે ૧૯૩૯ના અંકમાં અમે પ્રગટ કર્યો છે અને અમારી ખાતરી છે કે એ નોંધમાં અમે સારી શિક્ષકઆલમનો અભિપ્રાય રજૂ કર્યો છે. અમને ખબર મળી છે ત્યાં સુધી આખા પ્રાન્તના અનેક શિક્ષકમંડળોએ ‘ફેળવણીનું સ્વાતંત્ર્ય’ ને તેનો વિકાસ રૂંધી નાખવાના આ પ્રયાસનો વાજબી રીતે વિરોધ કર્યો છે. એ વિરોધ વ્યક્ત કરવાને પૂનામાં ડો. આર. પી. પરાંજપેના અને મુંબઈમાં પ્રો. ધનંજય ગાડગીળના પ્રમુખપદ હેઠળ શિક્ષકોની પરિષદો મળી હતી ને તેમાં આખા પ્રાંત માટે એકસરખાં પાઠ્યપુસ્તકો મુકરર કરવાની યોજનાનો તેમજ પાઠ્યપુસ્તક પ્રકાશન સરકારી ખાતાને અથવા તો સરકાર મુકરર કરેલી કોઈ પ્રકાશન પેઢીને સુપરત કરવાની યોજનાનો વિરોધ કરતા હરાવો કરવામાં આવ્યા હતા. અમે આશા રાખીએ છીએ કે સરકારે નીમેલી પાવટે સમિતિ શિક્ષકો અને શિક્ષકમંડળો-પરિષદોએ વ્યક્ત કરેલા અભિપ્રાય ઉપર પૂરતું ધ્યાન આપશે.

આ પ્રશ્ન પરની ચર્ચાએ એટલું ઉગ્ર સ્વરૂપ પકડ્યું છે કે તા. ૧૭મી સપ્ટેમ્બરના ‘હરિજનપંથુ’ના અંકમાં એ સંબંધી એક નોંધ [જે અમે અન્યત્ર હાપી છે] કારા પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવાની મહાત્મા ગાંધીજીને જરૂર જણાઈ છે. સમસ્ત હિન્દ અને ખાસ કરીને ગુજરાત મહાત્માજીના વિચારો પ્રત્યે અપૂર્વ માનની લાગણી દર્શાવતું આવ્યું

છે ને એમનાં જેવા યુગપૂર્વક મહાપુરુષના સંબંધમાં એ જ લાગણી વાસ્તવિક લેખાય. ઉપર્યુક્ત નોંધમાં થયું એવું છે કે જેની સામે કોઈ વાંધો લઈ શકે નહીં. દા. ત. એમણે પાઠ્યપુસ્તકની ગુણગીતો જે વિરોધ કર્યો છે તેની સાથે નૂતનશિક્ષણના દિશ્યતાઓ સહમત થશે; પાઠ્યપુસ્તકોમાં વારંવાર થતી ફેરફારથી પર અંકુશ મૂકવાની કોઈ રીતસરની યોજનાનો વિરોધ થવાનો સંભવ નથી; નફખોરીનાં ઉદ્દેશથી ઉપયોગમાં લેવાતી અનિષ્ટ ને કેળવણીની દૃષ્ટિએ અહિતકારી લાગવગનાં મૂળ કાવવાની સામે પણ કોઈને ફરિયાદ કરવાનું કારણ નથી. આમ હાલની પાઠ્યપુસ્તક સુધરે ફરવાની પદ્ધતિમાં જ્યાં જ્યાં સડો હોય ત્યાં તે દૂર કરી આખી પદ્ધતિની કેળવણીની નરરિયાત અનુસાર પુનર્ધરના કરવાના સરકારના પ્રયાસમાં આખી શિક્ષકજનતાનો સહકાર મળવાની તેને વિના સંકોચે ખાતરી આપી શકાય. પરંતુ હાલની ચળવળ તો તેથી આગળ જઈને આખા પ્રાંતની શહેર તેમ જ ગ્રામવિસ્તારની સંખ્યા શાળાઓ માટે એક જ સરખાં પાઠ્યપુસ્તકો સુધરે કરાવવાની નેમ ધરાવે છે. આથી શિક્ષક કે વિદ્યાર્થી પાઠ્યપુસ્તકોના સુલામ આજા બનશે કે વધારે? આથી વિદ્યાર્થીની 'સાત'ન ને ગૌણિક વિચાર કરવાની શક્તિ' શી રીતે ખીલશે? અને જે અભ્યાસની માફક દરેક વિષયમાં પાઠ્યપુસ્તક [પંક્તિ તે બધી શાળાઓ માટે એક સરખાં હોય કે, જુદાં] સુધરે થવાનાં હોય તો 'પાઠ્યપુસ્તકોનો ઉચ્ચત્રી ન શકાય એવડો બોલે ઉપાડીને જતાં' વિચારો છોકરા-છોકરીઓને શી રીતે, ગહત આપી શકશે? આ પ્રમાણે શાંતિપૂર્વક વિચાર કરતાં સગમશે કે જે દરદત્તી ચિકિત્સા માટે આપણે બંધા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ તે ગ્રીમતી લીલાવતી મુનશીએ સ્વયંલેખા ઓસડથી મટવાનું નથી. ઊત્કૃષ્ટ એથી તો બીજાં અનિષ્ટો આપણી પદ્ધતિમાં ધર ધાવશે. અને તેથી જ અમારો વિરોધ અનિષ્ટો દૂર કરવા સામે નથી, હોય જ નહીં; પરંતુ તે માટે જે ઉપાય સચવવામાં આવ્યો છે તે સામે છે.

હાલની પરિસ્થિતિમાં સુધારો કરવા પ્રથમ પગલા તરીકે મહાત્માજી પાઠ્યપુસ્તક પ્રકાશનની સંખ્યા નવાખવારી સરકારને સુપરત કરવાની હિમાયત કરે છે. અમને આ સચના સિદ્ધાંત અને વ્યવહારની દૃષ્ટિએ વાજબી લાગતી નથી. આપણી પ્રજાનીય સરકારને માથે રાષ્ટ્રધનના મોટી નવાખવારીનાળાં અનેક કામો છે. આવાં પ્રધાનકાર્યો પાછળ સરકારે પોતાની સંખ્યા શક્તિ ને સંપત્તિ ખર્ચવાં જોઈએ ને તે સારા પાયા પર ન સુકાય ત્યાં સુધી બીજાં ગૌણ કામો હાથ ધરવાં ન જોઈએ એવો અમારો ચોક્કસ અભિપ્રાય છે. મુખ્ય પ્રાંતના ઉત્તમ પ્રધાનમંડળ સામે એ ટીકા વારંવાર સંબળાય છે કે તે એકી સાથે અનેક પ્રતિષ્ઠા, યોજનાઓ, મુદ્દાઓ સાથે ધરે છે ને પરિણામે એનું કાર્ય જટિલ સંચાલ ને પ્રગતિશીલ હોયું જોઈએ એટલું બનતું નથી. સરકાર પાસેની એની અનેક યોજનાઓમાં પાઠ્યપુસ્તક પ્રકાશનની યોજનાનો વધારો કરવાનું અમે છુટ માનતા નથી. અને સરકાર પાસે પૂરતો સમય હોય તો પણ તેમ કરવાની નરર અમને જણાતી નથી. આ પ્રાંતની સરકારને પ્રકાશન ખાતાનો અનુભવ ક્યાં નથી? વળી બીજા દેશોમાં પણ સરકારે આ વેપારી ક્ષેત્રમાં માથું મારવાની નરર જોઈ નથી. હાલ જે અનિષ્ટોની સામે ફરિયાદ થાય છે તે અચોગ્ય પુસ્તકોને મળતી મંજૂરી, અને એને ખપાવવા માટે વપરાતી ગેરવજાબી લાગવગનાં પરિણામો છે, અને નહીં કે હાલની પ્રકાશન પદ્ધતિનાં; અને જે આ કામ સરકાર હાથમાં લે અને તેને પરિણામે મહાત્માજી સચવે છે તેમ પાઠ્યપુસ્તકોની સંખ્યા ઓછી થાય તો કેળવણીની દૃષ્ટિએ એ બાગ્યે જ ચોગ્ય લેખારો.

[પા. ૧૧૧ પર ચાલુ]

સમાચારસંગ્રહ

— સપ્ટેમ્બરની રોજનીશી —

તા. ૧—પંડિત મન્નમોહન માલવીયા પોતાની લઘુકતી તંબીયનને લીધે બનારસ હિંદુ વિદ્યાપીઠના ઉપકુલપતિપદથી નિવૃત્ત થયા છે, એમની જગ્યાએ સર એસ. રાધાકૃષ્ણનની ચૂંટણી કરવામાં આવી છે.

તા. ૫—અલાહાબાદ વિદ્યાપીઠના ઉપકુલપતિ પંડિત અમરનાથ ઝાએ વિદ્યાપીઠના સંચાલન અંગેના એક હેતુવાદમાં કેટલીક અગત્યની સૂચનાઓ કરી છે. તેમની એક સૂચના એવી છે કે જે વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાપીઠના છાત્રાલયમાં રહેવા ન હોય તેમની પ્રવૃત્તિઓ ઉપર સંપૂર્ણ દેખરેખ રાખવી જરૂરની છે; અને તેઓ કેવી રીતે અને સંજોગોમાં અભ્યાસ કરે છે એ પણ વિદ્યાપીઠના સંચાલકોએ જાણવું જોઈએ.

તા. ૬—હિંદી સંગીત શાળાના ચૌદમા વાર્ષિક સંમેલનના પ્રમુખસ્થાનેથી વડા પ્રધાન શ્રી. ખેરે જીવનમાં સંગીતની અગત્ય ઉપર ખાસ ભાર મૂક્યો હતો. વિદ્યાપીઠિએ પણ સંગીતની પદ્ધતિઓ આપવી જોઈએ એવી તેમણે આશા પ્રદર્શિત કરી હતી. તેમણે વધુમાં જણાવ્યું કે સંગીત અને લલિતકલાઓના અભ્યાસથી શિક્ષિતોમાં પ્રવર્તી રહેલી બેકારી કંઈક અંશે ઓછી થશે, એટલું જ નહિ પણ લલિતકલાઓના અભ્યાસ કેળવણી અને સંસ્કારો સાથે શિસ્તનો સુમેળ સાધશે.

તા. ૭—મદ્રાસ ઇલાકાના કેળવણીખાતાના પ્રધાન શ્રી. વર્કીએ મદ્રાસમાં માધ્યમિક શિક્ષણની પુનર્ઘટના માટે કેળવણીના જુદા જુદા ક્ષેત્રોના પ્રતિનિધિઓની એક પરિષદ બોલાવી. પરિષદ ખુલ્લી જાહેર કરતાં શ્રી. વર્કીએ પોતાના ભાષણ દરમિયાન માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં હુન્નરઉદ્યોગોના અભ્યાસની આવશ્યકતા ઉપર ખાસ ભાર મૂક્યો અને જાહેર કર્યું કે નાના આગઉદ્યોગોથી માંડીને મોટા ઉદ્યોગોની સેટે માટે જીરવરણી કરતા સેટે સદાસ સરકારે યોજના ઘડતા માંડી છે.

તા. ૧૨—મદ્રાસ સરકારે હુકમ કર્યો છે કે મદ્રાસ ઇલાકાની માધ્યમિક શાળાઓ અલ્લાહિયામાં પાંચ દિવસથી વધારે કામ ન કરે. હાલમાં કેટલીક શાળાઓ પાંચ અને કેટલીક ૬ દિવસ કામ કરે છે. આ હુકમનો હેતુ એ છે કે શાળાના કામ સંબંધી યોજના અને તૈયારી માટે શિક્ષકોને પૂરો અવકાશ મળે અને શિક્ષકો અભ્યાસક્રમ ઉપરાંતની શાળાની પ્રવૃત્તિઓ તથા સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લઈ શકે.

તા. ૧૨—મૂનામાં વાડિયા કોલેજમાં ‘ધ વીકાજ ડી બી. તારાપોરવાલા ઇન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ સાયન્સ’ની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા મુંબઈના ગવર્નર વતી તેમનાં પત્ની લેડી લમલીએ કરી. આ સંસ્થામાં ગણિત, રસાયણશાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાનની પદ્ધતિનો અભ્યાસક્રમ કરાવવામાં આવશે. લેડી લમલીએ એ પ્રસંગે બોલતાં કહ્યું કે આજે દુનિયામાં વિજ્ઞાનનો ભયંકર દુરુપયોગ થઈ રહ્યો છે. એમાં વિજ્ઞાનનો લેશમાત્ર પણ વાંક નથી, પણ તેનો ઉપયોગ કરનારનો જ વાંક છે. માનવજાત ઉપર વિજ્ઞાનનો ઉપકારો અસંખ્ય છે.

તા. ૧૫—હિંદુસ્તાની ભાષાની પ્રાંતિક ભેદો શિક્ષકોને હિંદુસ્તાની શીખવવાની કરેલી ભલામણોનો મુંબઈ સરકારે સ્વીકાર કર્યો છે. શિક્ષકોને હિંદુસ્તાની શીખવવા ખાસ વિદ્યાલયો સ્થાપવામાં આવશે. અભ્યાસક્રમ એક વર્ષનો રહેશે, અને એ અભ્યાસક્રમમાં ઉત્તીર્ણ થનાર શિક્ષકોને પ્રમાણપત્રો આપવામાં આવશે. ૧૯૪૧ ના એપ્રિલ પછી હિંદુસ્તાની શીખવનાર દરેક શિક્ષકે આ આ પ્રમાણપત્ર ફરજિયાત લેવું પડશે.

તા. ૨૨—પંજાબના ગ્રામોદ્ધાર ખાતાના વડા અમલદાર શ્રી. એફ. એલ. બ્રાયને જણાવ્યું હતું કે હિંદમાં પ્રૌઢ શિક્ષણ આપવા માટે જુદી જુદી પ્રાંતીય બાંધકામોમાં યોગ્ય પાઠ્યપુસ્તકો નથી. બ્યાંસુધી યોગ્ય પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર ન થય ત્યાંસુધી પ્રૌઢશિક્ષણનો પ્રચાર ન થઈ શકે. વળી ધર્મ પ્રત્યે ભેદરક્ષારી એ આ યુગનું મહાન દ્વંધ છે. તેથી સાદી ભાષામાં ધાર્મિક પુસ્તકો લખાવાં જોઈએ, અને એવાં પુસ્તકો નવા શીખનારને આપવાં જોઈએ.

તા. ૨૨—સુરત જિલ્લા સ્કૂલબોર્ડની સભાએ એવી મતઝળનો ઠરાવ કર્યો કે સિદ્ધાંત તરીકે દરેક વિષયમાં એક જ પાઠ્યપુસ્તક ઈષ્ટ નથી, પણ વિવિધતાની અગત્યોદિન છૂટને લીધે તેના વ્યવહારમાં ઘણો જ દુરુપયોગ થઈ રહ્યો હોવાથી હાલ તુરત ત્રણ વર્ષ માટે દરેક વિષય ઉપર એક જ પાઠ્ય પુસ્તક મંજૂર કરવું ને તે માટે પુસ્તકપ્રકાશન કે પુસ્તકલેખનમાં હિત ન ધરાવતા હોય તેવા ગૃહસ્થોની યોગ્ય સમિતિ સરકારે પસંદ કરવી વધુમાં એ સભાએ ઠરાવ કર્યો છે કે ત્રીજા ધોરણ સુધી વાંચનમાળા સિંધાય બીમ્બ કેઈ પુસ્તકની ખરીદીની જરૂર નથી.

તા. ૨૪—એરિટ્ર્યાના સુવિખ્યાત માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્રી પ્રેફેસર સિમ્મંડ ક્રાઇડનું લંડન ખાતે ૮૩ વર્ષની ઉંમરે અવસાન થયું છે.

મુંબઈ શહેર માધ્યમિક શિક્ષક સંઘ

૧૫ મે વાર્ષિક હેવાલ: આ સંઘનો ૧૫ મે વાર્ષિક હેવાલ બધા શિક્ષક મંડળોને ગાર્ગલ્લેશક થઈ પડે એવો છે. આખા વર્ષ દરમિયાન અગત્યના વિષયો ઉપર બાપણો અને ચર્ચાઓ ઉપરાંત અભ્યાસ વર્ગો ['સ્ટડી સર્કલ્સ'] અને ચલચિત્રો દ્વારા શિક્ષકોના જુદા જુદા વિષયોના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરવાના સુંદર પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા હતા. વળી ગયા મે માસમાં મુંબઈમાં પ્રૌઢ શિક્ષણનું કામ હાથમાં લેવાતાં એ સંઘના સભ્યોએ અનેક રીતે એ કાર્યમાં સુંદર સહાય દીધી આપ્યો.

એ વર્ષ દરમિયાન સઘની પ્રવૃત્તિઓમાં ખાસ ધ્યાન જેએ એવી મુંબઈ ખાતે મળેલી અખિલ હિંદ કેળવણી પરિષદ હતી. એ પરિષદને સફળ બનાવવા સંઘના સભ્યોએ તનતોડ જહેમત ઉઠાવી હતી. વળી એ અંગે સઘ તરફથી યોજવામાં આવેલું કેળવણી વિષયક પ્રદર્શન ઘણી રીતે અનોડ હતું.

બીજી ખાસ નોંધવા જેવી પ્રવૃત્તિ દહાણ ખાતે સઘે યોજેલા કેળવણી સપ્તાહની હતી. ઇલાકાના લગભગ ૨૦૦ શિક્ષકોએ એ સપ્તાહ અને 'રિફ્રેશર કોર્સ'નો લાજ લીધો હતો. ભરત્યક કાર્યક્રમ હોવા છતાં શિક્ષકોના મનરંજનને માટે પણ આકર્ષક કાર્યક્રમ રખાયો હતો.

સંઘના મુખપત્ર "Bombay Teachers' Journal"ની પણ સારી પ્રગતિ થઈ છે. એ હેવાલમાં ૪૩૭ આલોકો વધ્યા હતા એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. વળી એનો માર્ચ-જુલાઈના ૩૦૦ પૃથા દળદાર અંકમાં અખિલ હિંદ કેળવણી પરિષદનો સવિસ્તર હેવાલ તથા બાપણો વગેરે છાપી સઘે શિક્ષકોની સુંદર સેવા કરી છે. વર્ષ દરમિયાન સભ્યોની સંખ્યા ઠીક ઠીક વધી હતી. ૨૩૭ સભ્યો નવા દાખલ થવાથી હાલની સભ્યોની સંખ્યા ૧૦૦૨ થઈ છે. આ બધી પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રગતિ જોતાં સઘના સંચાલકો અને સભ્યોને ખરેખર અભિનંદન ઘટે છે.

— મુખ્ય પ્રાંત માધ્યમિક શિક્ષક પરિષદ —

ઉપર્યુક્ત પરિષદનું ચૌદમું અધિવેશન પૂનામાં તા. ૪-૫-૬-૭ નવેમ્બર ૧૯૩૬ ને દિને મળશે. ડૉ. આર. પી. પરંજપેના અધ્યક્ષપદ હેઠળ એક વગવાળી સ્વ.ગત સમિતિ પરિષદ, પ્રદર્શન, વગેરેની તકાગાર તૈયારી કરી રહી છે. પરિષદના પ્રમુખ તરીકે સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનની વરણી થઈ છે. અગતે આશા છે કે આ પરિષદમાં શિક્ષકો મોટી સંખ્યામાં હાજરી આપશે. પત્રવ્યવહારનું સરનામું : મંત્રી, શિક્ષકપરિષદ સ્વાગતસમિતિ, નૂતન મરાઠી વિદ્યાલય, પૂના.

૫૬

ગૃહપતિઓ ને માધ્યમિક શિક્ષકોનો તાલીમ વર્ગ

[ગૃહપતિઓ અને માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકો માટે આવતી રત્નઓમાં એક તાલીમ વર્ગ ભાવનગરમાં ચલાવવાનું નક્કી કર્યું છે. તે સંબંધમાં બે પત્રિકાઓ પ્રગટ થઈ છે તે આ સાથે અહીં પણ પ્રગટ કરવામાં આવે છે. વર્ગનું સંચાલન શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદી કરશે. અભ્યાસક્રમ ઉપર નજર નાખતાં જણાય છે કે આ વર્ગનો લાભ અનુકૂળતા હોય તે સૌ કોઈ જરૂર લે. —તંત્રીઓ]

પત્રિકા પહેલી

ચોડાં વર્ષો પહેલાં શ્રી. દક્ષિણમૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવનમાં ગૃહપતિઓ અને માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકો માટે તાલીમ વર્ગો ચલાવવામાં આગળ હતા. ત્યારપછીના વર્ષોમાં આવા તાલીમ વર્ગો માટે મારી પસંદ થયેલી માગણીઓ આવી હતી. કેટલાક સંજોગોને લઈને તેવા વર્ગો ચોજી શક્યા ન હતા. ચાલુ વર્ષ દીવાળીના તહેવાર પછી તરત જ બે અઠવાડિયા માટેનો એક તાલીમ વર્ગ ભાવનગરમાં ચલાવવાનું વિચાર્યું છે. આ તાલીમ વર્ગમાં ગૃહપતિઓ અને માધ્યમિકશાળાનાં શિક્ષકો આવી શકશે. અભ્યાસક્રમ તેમ જ બીજી વિગતો માટે શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદી, પ્રિન્સીપાલ, હોમસ્કૂલ, ભાવનગર, એ સરનામે લખવું.

પત્રિકા બીજી

આ તાલીમવર્ગની પ્રાથમિક જાહેરાત કર્યા પછી છાત્રાલયના ગૃહપતિઓ અને માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોની અરજીઓ આવવા લાગી છે. દિવાળીની રત્ન દરમિયાન આ વર્ગનું કામ શરૂ કરવાનું છે. દિવસો ઓછા અને સ્થળસંકેત હોવાથી ભરતી મર્યાદિત સંખ્યામાં કરવામાં આવશે. ગૃહપતિઓ અને શિક્ષકો તરફથી અભ્યાસક્રમની પૂછપરછ કરવામાં આવે છે, પૂછનારાઓને એ બધું જણાવવામાં આવે છે. પરંતુ જેઓને આ વર્ગનો લાભ લેવો હોય તેઓની જાણ માટે એક સામાન્ય રીતે આ પ્રમાણે છે :

અભ્યાસક્રમના વિષયો નીચે પ્રમાણે રહેશે :—

૧ શિક્ષણ સંસ્થાની વ્યવસ્થા	૪ વિદ્યાર્થીનું ડળની પ્રથાઓ
૨ શિક્ષક અને નિયમન	૫ શિક્ષણપદ્ધતિઓ
૩ સ્વાતંત્ર્ય અને જવાબદારી	૬ કેળવણીશાસ્ત્રના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો

૭ પ્રાયોગિક માનસશાસ્ત્ર

શિક્ષણની પદ્ધતિ ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચી નાખવામાં આવશે :

- ૧ વ્યાખ્યાનો, ૨ સ્વાધ્યાય, ૩ ચર્ચાઓ.
લાભ લેનાર શિક્ષક ગૃહપતિઓ માટે
બીજી વિગતો શ્રી. હરભાઈ

તૈયાર રહેશે.

શાળા હીલ ડાઈવ-ભાવનગર,

એ સરનામે લખવું

મુંબઈ પ્રાંત માધ્યમિક શિક્ષક પરિષદ

સૂરતનું અધિવેશન*

રાષ્ટ્રના ભાવિનો આધાર શિક્ષણના કાર્ય પર અનલગ્ન છે, અને આથી જ સમાજના ખીન્ન કોઈ પણ અંગ કરતાં શિક્ષકની જવાબદારી અનેકગણી છે. આ જવાબદારી સારી રીતે અદા કરવા માટે તેઓએ બુદ્ધિપૂર્વક પ્રવૃત્ત રહેવાની જરૂર રહે છે. આત્મિક ઉન્નતિ સાથે, પોતે વરેલ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં એક સરખો નિયમિત વિકાસ થતો રહે એવી ઝંખના તેમની પ્રવૃત્તિઓના મૂળમાં અંતર્ગત થવી જોઈએ. બાળમાનસના પ્રશ્નોની તાત્ત્વિક ચર્ચા, કાર્યપદ્ધતિ, સાધનો તેમજ સિદ્ધાંતોનો વિચાર વગેરે કેળવણીના વિકાસ માટે જરૂરની વસ્તુઓ છે. આ ઉપરાંત વહીવટ તેમજ આર્થિક સ્થિતિના તોડતોડનો વિચાર પણ એની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. આ બધાનો ઉકેલ એક વ્યક્તિના પ્રયત્નથી ન સંધાય, સમુદાયના સાધની એમાં પરમ આવશ્યકતા છે. શિક્ષક પરિષદની આયોજના આ હેતુને આધારે જ થવા લાગી છે.

આપણા હવાકામાં માધ્યમિક શિક્ષકોની પહેલી પરિષદ સને ૧૯૨૪ માં વડોદરા મુકામે મળી, એનું ખીન્નું અધિવેશન સૂરતને આંગણે થયું. ત્યારબાદ મુંબઈ, પૂના, રત્નાગિરિ, વગેરે સ્થળોએ પરિષદ ભરાઈ, દશ બાર વર્ષના લાંબા ગાળા પછી સૂરતના શિક્ષકોને પોતાને આંગણે પરિષદ બોલાવવાના પુનઃ મનોરથ જાગ્યા. સૂરતમાં પરિષદ ભરવા દેવા માટે 'નૂતનશિક્ષણ સંઘ' પોતાના પ્રતિનિધિ દ્વારા મુંબઈ હવાકા માધ્યમિક શિક્ષક સંઘને વિનંતિ કરી અને તે વિનંતિનો સ્વીકાર થયો.

જુલાઈ માસમાં આ વિનંતિનો સ્વીકાર થયો અને પરિષદ માટે તા. ૧૭-૧૮-૧૯ મી ઓક્ટોબરના દિવસો નક્કી કરવામાં આવ્યા. આટલા ટૂંકા ગાળામાં આવી મહાન જવાબદારીનું કાર્ય સફળતાપૂર્વક કેમ અદા કરવું એ શિક્ષકોને માટે કોયડો હતો. પણ સૂરતના શિક્ષકોને તેમના સુકાની શ્રી. સિ. જી. અક્કા અને શ્રી. ચંદ્રવદન શાહ, તેમજ ખીન્ન ખીડ શિક્ષકોની કાર્ય તેમજ વ્યવસ્થાની શક્તિ વિશે પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી; એટલે તેમને આ બોજનો વિચાર અડગાવે એમ ન હતો. માત્ર ઠરાવો માટે મેળા મળવાનું ન રાખતાં કેળવણી વિષયક પ્રદર્શન, પુસ્તક-પ્રકાશન ખડો, મનોરંજક કાર્યક્રમ વગેરેની યોજના પણ પરિષદના કાર્ય અંગે સામેલ કરવામાં આવી કે જેથી પરિષદમાં આવનાર માણસ કોઈકે નેવાનપણાનો સંતોષ મેળવી શકે.

પરિષદના કાર્યની શરૂઆત તરીકે સ્વાગત સમિતિના સભ્યો નોંધવાનું કામ સૌથી પહેલું હાથ ધરવામાં આવ્યું. સૂરતના કેળવણી મંડળ અને નૂતનશિક્ષણ સંઘની કાર્યવાહક સમિતિઓની સંયુક્ત બેઠકમાં પરિષદ માટે સ્વાગત સમિતિના સભ્યો નોંધવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું. સભ્યોની શ્રી અનુક્રમે ૩. ૫) અને ૩. ૨) રાખવામાં આવી, પૂરતી સંખ્યામાં સ્વાગત સભ્યો નોંધાયા બાદ સભ્યોની બેઠક તા. ૩૧-૮-૩૮ ના રોજ સાંજે ૭ વાગે સાર્વજનિક મિફલ રફૂલમાં યો. કાળીદાસ દેસાઈના પ્રમુખપદે મળી અને તેમાં નીચેનાં કામો હાથ ધરવામાં આવ્યા.

● પ્રમુખશ્રી પરિષદની સ્વાગત સમિતિએ તૈયાર કરેલો પરિષદના કાર્યનો સંગ્રહ હેવાલ

(૧) સ્વાગત સમિતિના ઓધેદારોની ચૂંટણી (૨) કાર્યવાહક સમિતિ તેમજ અન્ય સમિતિઓની ચૂંટણી (૩) પરિપક્વ પ્રમુખપદ માટે બે નામોની બલામથક.

સ્વાગતસમિતિના ઓધેદારો

પ્રમુખ : દિવાન બહાદુર ચૂનીલાલ માણેકલાલ ગાંધી—પ્રિન્સિપલ, સાર્વજનિક લો કોલેજ, સુરત
ઉપપ્રમુખ : શ્રી. એન. એમ. શાહ—પ્રિન્સિપલ, એમ. ટી. ખી. કોલેજ, સુરત

કાર્યવાહક સમિતિ

પ્રમુખ : શ્રી. ધિજરતનલાલ જમનાદાસ અક્કડ—હેડમાસ્ટર, સાર્વજનિક હાઈસ્કૂલ, સુરત
ઉપપ્રમુખો : શ્રી. દિનકરરાય જે. વૈષ્ણવ—હેડમાસ્ટર, યુનિયન હાઈસ્કૂલ, સુરત
શ્રી. એમ. સી. બેન્સન—હેડમાસ્ટર, આઈ. પી. મિશન હાઈસ્કૂલ, સુરત
ખજાનચી : શ્રી. નરવરલાલ છોટાલાલ સુનરિયા
સામાન્ય મંત્રીઓ : શ્રી. ચન્દ્રવદન ચૂનીલાલ શાહ અને શ્રી. મૂળજીભાઈ જેઠાભાઈ અંબરિયા
સભ્યો : શ્રી. જનાર્દન રા. જોગજેકર શ્રી. જીવરાજ ગુ ગાંધી
શ્રી. યશવંત દત્તાત્રેય જોષી „ કૃષ્ણલાલ ત્રિ. શેઠ
„ કાળીદાસ લ. દેસાઈ „ અરદેશર એચ. તલાટી
„ અમૃત કૃષ્ણ મોહિલે „ એચ. હમદાની
„ કેમશર એમ. દામુ „ રતનલાલ વિ. ખાંડવાલા
„ રમણલાલ સી. દલાલ „ એ. એ. જાપોરીયા
મિસ પાર્ક „ પ્રીતમલાલ ચૂ. મઝમુદાર
શ્રીમતી ચંદ્રિકા પાઠકજી „ મગનલાલ ઝી. નાયક
શ્રી. આઈ. એમ. દુલાચંદજીવાલા „ હમનલાલ ર. દેસાઈ
„ મોહનલાલ એમ. મોદી „ હરિભાઈ મો. દેસાઈ

પ્રદર્શનસમિતિ

કેળવણીના વિવિધ વિષયોને લગતાં ઉપયોગી ચિત્રો આકૃતિઓ, નમૂના તેમજ ને વડે શિક્ષણનું કાર્ય સરળ અને રસમય બનાવી શકાય એવાં સાધનોનું એક પ્રદર્શન યોજવા એક સમિતિ નીમવામાં આવી:

૧ શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દેસાઈ (પ્રમુખ)	૨ કુ. એમ. જી. મેદીવાલા
૩ શ્રીમતી ચંદ્રિકા પાઠકજી	૪ શ્રી. એસ. એમ. શાહ
૫ શ્રી. કે. એ. ઉપાધ્યાય	૬ „ ધીરજલાલ ઉપાધ્યાય
૭ „ આર. ડી. આપતોડા	૮ „ એન આર. દેસાઈ
૯ „ એ. ખી. પંડ્યા	૧૦ „ જી. એન. વાંકાવાલા
૧૧ „ સી. આર. દેસાઈ	૧૨ „ આ. એમ. પંડ્યા
૧૩ „ એચ. એમ. દેસાઈ	૧૪ „ એલ. એસ. ઠાકર
૧૫ શ્રી. એમ. જે. નાયક (મંત્રી)	

મનોરંજક કાર્યક્રમ સમિતિ

લલિત કળાઓ પણ વિસારે ન પડાય એ હેતુથી પરિષદના યથા દિવસો દરમિયાન સાંજના મનોરંજક કાર્યક્રમ રાખવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું અને તે ગાટે એક સમિતિ નીમવામાં આવી :

૧ પ્રો. વાર્ધ. ડી. જોષી (પ્રમુખ)	૮ શ્રી. એન. આર્ષિ ખાનસાહેબ
૨ શ્રી. કંચનલાલ હી. મામાવાળા	૯ „ દેશબજી પરમાર
૩ શ્રીમતી ઇંદિરાબેન જી. જોગેકર	૧૦ „ આર્ષિ. જે. દાસ
૪ „ કુસુમ સી. શાહ	૧૧ „ મોમના
૫ કુ. મધુબાળા એચ. મોદી	૧૨ „ એ. પી. વ્યાસ
૬ શ્રી. જે. એમ. ભાતી	૧૩ „ આર. સી. શાહ
૭ „ એન. એમ. મહેતા	૧૪ „ એમ. જે. જોષીપુરા

૧૫ શ્રી. પી. સી. મજમુદાર (મંત્રી)

સરભરા સમિતિ

બહારગામના પ્રતિનિધિઓ સરતથી અણખાચ હોય તેમની ખાવાપીવાની તથા રહેવા વગેરેની તેમજ રોજીનેથી તેમને લાવવા લઈ જના ગાટેની સવડ માટે સેવાભાવી શિક્ષકોની એક સરભરા સમિતિ યોજવામાં આવી :

(૧) શ્રી. એન. સી. સુતરિયા (પ્રમુખ)	(૯) શ્રી. જે. જી. સુરતી
(૨) „ એચ. એમ. શાહ	(૧૦) „ એ. એમ. શિકે.
(૩) „ જીવજી. ડી. દેસાઈ	(૧૧) „ દી. બી. દક્કર
(૪) „ સી. સી. પરીખ	(૧૨) „ પી. યુ. મહેતા
(૫) „ પી. ડી. ભટ્ટ	(૧૩) કુ. એમ. જી. મેદીવાલા
(૬) „ એ. કે. પટેલ	(૧૪) કુ. દલોરા ડી. મહેતા
(૭) „ એચ. એ. પરીખ	(૧૫) શ્રી. આર. આર. શુક્લ
(૮) „ એમ. બી. મોદી	(૧૬) „ સી. આર. દેસાઈ (મંત્રી)

પ્રકાશનસમિતિ

પરિષદને લગતા કાર્યની જાહેરખબર, પત્રિકા, ઠરાવ, વગેરેના છપકામ ગાટે એક પ્રકાશન સમિતિ નીમવામાં આવી :

સભ્યો

(૧) શ્રી. ડી. જે. વૈષ્ણવ (પ્રમુખ)	(૩) શ્રી. એમ. એસ. યાર્ડ
(૨) „ આર. જે. વેપારી	(૪) „ યુ. સી. ડેનિયલ
(૫) શ્રી. એચ. એમ. દેસાઈ (મંત્રી)	

પરિષદના પ્રમુખ

પરિષદના પ્રમુખ તરીકે નીચેના એ સદસ્યોનાં નામોની અનુક્રમે ભલામણ કરવામાં આવી :

(૧) પ્રો. ધનંજય રામચંદ્ર ગાડગીલ	(૨) પ્રો. ખુશાલ તલકરી શાહ

સ્થળ : અધિવેશનના સ્થળ માટે સાર્વજનિક હાઈસ્કૂલ-નાનપરા સરતને પસંદગી.

આપવામાં આવી.

તા. ૯-૯-૩૮ના રોજ શ્રી. ધિ. જ. અક્કડના પ્રમુખપણા નીચે કાર્યવાહક સમિતિની એક બેઠક મળી હતી. તેમાં નીચે પ્રમાણે કાગકાજ થયું હતું :

(૧) પરિપક્વ ગાંગલિક પ્રવચન માટે નીચેનાં નામો અનુક્રમે સૂચવાયાં હતાં:

૧. શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી
૨. આચાર્ય આનંદશંકર કુવ
૩. શ્રી. જયકર

નોંધ:-આ ત્રણેમાંથી કોઈ પણ વ્યક્તિ આવી શકે એમ નહિ હોવાથી પ્રો. ખુશાલ તલકરી શાહને વિનંતિ કરવામાં આવી હતી ને એમણે તેનો સ્વીકાર કર્યો હતો.

પ્રદર્શનના ઉદ્દેશાટન માટે નીચેનાં નામો અનુક્રમે સૂચવાયાં હતાં:

(૧) શ્રીમતી હંસાબહેન મહેતા	(૩) શ્રી. વી. એચ. અંકલેસરીઆ
(૨) શ્રી. કે. એસ. વકીલ	(૪) શ્રી. બી. પી. ઠાકર
(૫) શ્રી. એલ. આર. દેસાઈ	

શ્રીમતી હંસાબહેન પોતે આવી શકે એમ નથી એમ જણાવ્યું ત્યાર પછી શ્રી. કે. એસ. વકીલને વિનંતિ કરવામાં આવી અને તેમણે તેનો સ્વીકાર કર્યો.

(૨) પ્રતિનિધિ-ત્રેક્ષકો, વગેરે માટે નીચે પ્રમાણે લવાજમ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું:

(૧) શાળાઓ તરફથી પ્રતિનિધિ	શ્રી રા. ૫)
(૨) વ્યક્તિગત	,, રા. ૧)
(૩) ત્રેક્ષક શ્રી	રા. ૧)
(૪) બહારગામના પ્રતિનિધિઓ માટે રહેવા જમવાની શ્રી રાજની	રા. ૧)
(૫) ૨૦'x૨૦' ના સ્ટોલનું બાડું	રા. ૧૫)

*

આર્થિક મદદ

ત્રણ દિવસના આવા મોટા સમારંભને યશસ્વી રીતે પાર પાડવાને નાણાંની મદદ પણ જોઈએ જ. કાઠિયાવાડથી માંડી પૂના સુધી ઇત્તાકાની ૮૪ શાળાઓએ પ્રતિનિધિ શ્રી મોકલી પરિપક્વ ખરેખર કીમતી સહાય આપી છે, આ ઉપરાંત નીચેનાં મોટાં દાનો જેમના તરફથી મળ્યાં છે તે માટે તો પરિપક્વ કાર્યકર્તાઓ ખરે જ તેઓના ભારે ઋણી બન્યા છે :

મુંબઈ યુનિવર્સિટી	રા. ૨૦૦)
શ્રીમાન્ મહારાજ સાહેબ, રાજપીપળા	રા. ૧૫૦)
શ્રીમાન્ મહારાજ સાહેબ, ધરમપુર	રા. ૧૦૦)
શ્રીમાન્ નવાજ સાહેબ, સચીન	રા. ૫૧)
શ્રીમાન્ મહારાજ સાહેબ, દેવગઢઆરિયા	રા. ૨૫)

બહારના પ્રતિનિધિઓ માટેની વ્યવસ્થા

પરિષદમાં આવનાર બહારના પ્રતિનિધિઓ માટે સરમરા સમિતિએ તનતોડ શ્રમ ઉઠાવ્યો હતો. તેઓને રહેવા તથા જમવા માટે સાર્વજનિક હાઇકોર્ટસનું હોસ્ટેલનું મકાન, પરિષદના દિવસો દરમિયાન વપરાશ માટે મળ્યું હતું અને તેમાં દરેક જતની સોઈ કરવામાં આવી હતી. આ, દૂધ, નારતા માટે રાત દિવસ રેસ્ટોરાં ચાલુ રાખવાની વ્યવસ્થા થઈ હતી. ટપાલ તેમજ બીજી માહિતી માટે એક 'પૂછપરછ કચેરી' ખોલવામાં આવી હતી. પરિષદની પૂછપરછ દિને સર્વે આગવુંકા માટે બધા ભોજનસાગરંભ ગોઠવવામાં આવ્યો હતો. અને તેમાં સૂરતની તમામ વારીઓની હકાણુ કરવામાં આવી હતી. પરિષદ પૂરી થયા બાદ એક દિવસ હુમસની સહેલગાહે જવાની યોજના હતી. આને માટે રવેચ્છાએ સચીનના નવાજ સાહેબે સઘળી વ્યવસ્થા કરવાનું માથે લેવા કૃપા કરી હતી. પરંતુ દીવાળીના તહેવારો નજીક આવતા હોવાથી સૌ કોઈ પોતપોતાને ઘેર જવા ઉત્સુક હતા એટલે પૂરતી સંખ્યાને અમાને આ રસિક કાર્યક્રમ પડતો મૂકવો પડ્યો હતો. પ્રતિનિધિઓની સેવાને અંગે તેમજ પ્રદર્શન વગેરેની ગોઠવણીમાં આ શહેરની શાળાઓના વિદ્યાર્થી સ્વયંસેવકોએ રાતદિવસ ખડે પગે જે પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે તેની સામાર નોંધ આવવું લેવી ઘટે છે.

અધિવેશનના દિવસો

પરિષદનું અધિવેશન તા. ૧૭ મી ઓક્ટોબરે શરૂ થયું, પરંતુ એનો કાર્યક્રમ તો ૧૬મીને રવિવારથી જ શરૂ થઈ ગયલો ગણાય. રવિવારે સાંજે કાર્યવાહક સમિતિના પ્રમુખ શ્રી. અક્કડે 'જેમણે શિક્ષણ કાર્યમાં જ પોતાનું આપું છવન સમર્પણું મ્યું છે એવા અને સૂરતના જ વતની' પ્રિન્સિપલ કે. એસ વડોદરાને પ્રદર્શનની ઉદ્ઘાટનક્રિયા કરવાની વિનંતિ કરી. શ્રી. વડોદરા એક જાણીતા કેળવણીકાર અને હાલમાં કોરડાપુરની સેકન્ડરી ટ્રેઈનિંગ કોલેજના આચાર્ય છે. પ્રદર્શનને ખુલ્લું મૂકતી વેળાએ એમણે એક મનનીય વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. એ વ્યાખ્યાનમાં એમણે આપણી કેળવણીને ફળદાયક બનાવવા માટે " એનું બેહદ પુસ્તકીયુ અને એમરે પરીક્ષાથી બરેકું કલેવર " બદલવાની આવરકતા સમજાવી હતી. પ્રદર્શન વિષેની વધુ માહિતી પાછળ આપવામાં આવી છે.

તા. ૧૭મી ઓક્ટોબરને સોગવારે સવારે આઠ વાગે પ્રારંભિક મંગળવચન પછી સ્વાતંત્રપ્રમુખ દિ. બ. ચૂનીલાલ માણેકલાલ ગાંધીએ સંખ્યો અને પ્રેક્ષકોને આવકાર આપતાં શહેરનો અને સાર્વજનિક એડ્યુકેશન સોસાયટીનો ઇતિહાસ ટૂંકમાં રજૂ કર્યો હતો.

દિ. બ. ગાંધીના વ્યાખ્યાન પછી ગયા વર્ષના અધિવેશન તથા આખા વર્ષ દરમિયાનના ફેરફારના પ્રમુખ પ્રિન્સિપલ એચ. વી. હેમ્પટને એક નાનકડા પથ સુન્દર વ્યાખ્યાનમાં ફેરફારને ગયા વર્ષમાં કરેલા કાર્યોના ખ્યાલ આપ્યો હતો. પ્રધાનપદનો કેમિસે સ્વીકાર કર્યા પછી બધાં ખાતાઓની માફક કેળવણી ખાતામાં પથ ચલનનું ચેતન જણાવા લાગ્યું છે અને આખી શિક્ષણ-પદ્ધતિને ફેરવી નાખનાર યોજનાઓ વિચારાઈ રહી છે એ પછી એ સર્વનો અભ્યાસ કરી શિક્ષકોનું ફેરફાર પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરે એ ખાસ જરૂરનું છે એમ તેમણે જણાવ્યું. પ્રો. કે. ટી શાહની ઓળખાણુ કરાવી પરિષદનું માંગલિક પ્રવચન કરવાની તેમણે તેમને વિનંતિ કરી.

પ્રેક્ષકો સાહે પોતાના પ્રવચનમાં કેળવણીનો અર્થ અને ઉદ્દેશ નક્કી કરવાની આવરકતા પર ખૂબ ભાર મૂક્યો. તેમણે જણાવ્યું કે કેળવણીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ બાળકનાં વ્યક્તિત્વને નિર્ધારીત ખીલવા દેવાનો હોવો જોઈએ. કેળવણી લેવાથી બાળકનું વ્યક્તિત્વ કોઈ વડીલ વ્યક્તિએ, સંસ્થાએ, સમાજને કે શરૂ

નિર્માણ કરેલી ગર્ભાશા કે આકાર પ્રમાણે જ વિકાસ પામે ને સ્વરૂપ પકડે એ યોગ્ય નથી. અને આપણે ત્યાં તો એમ જ થાય છે એટલું જ નહિ પણ એ ગર્ભાશા, એ આકાર પણ અતિ સંકુચિત છે. આપણી અત્યારની કેળવણી બાળકોને પરદેશી સત્તાના નિયંત્રણને અનુકૂળ રહેતાં શીખવે છે એટલે સ્વતંત્ર માનસ તેમનામાં ખીસતું જ નથી. આ એક દુર્દશા ગણાય; અને એનો ઉપાય સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ સિવાય બીજો નથી. એ પછી તેમણે શિક્ષકોને ઉદ્દેશીને એ બોલ કહ્યા. ખાસ કરીને શિક્ષકોએ પોતાનું આરિય નિષ્કલંક અને નિર્દાના સંભવથી પર રાખવું જોઈએ બાળકોની સગક્ષ તેઓનું જીવન આદર્શ તરીકે રહે છે આદર્શ સુયોગ્ય અને સુંદર હોય એ જોવાનું કામ શિક્ષકનું છે, પણ શિક્ષકને તેમ કરવાનું શક્ય બને એ જોવાનું કામ સમાજનું છે. બાળકોમાં શુદ્ધાત્મીની ભાવના નહિ પણ સ્વાતંત્ર્યની ધગશ પ્રગટે એ શિક્ષકોએ જોવાનું છે. શિસ્તને નામે બાળકોને બંધવી ત્રાસેલાં રાખવાં એ એક અશ્રમ્ય અપરાધ છે એમ તેમણે જણાવ્યું.

પ્રેક્ટિસર શાહના પ્રવચન પછી નિવૃત્ત યતા પ્રમુખ પ્રિ. હેમ્પટનનો આભાર માનવામાં આવ્યો. ત્યાર બાદ પ્રિ. એન. એમ. શાહે પોતાની લાક્ષણિક શૈલીમાં પરિપક્વ પ્રમુખપદ ખાટે પ્રિ. ગાડગીળની દરખાસ્ત રજૂ કરી, જેનો તાળીઓ વડે સહર્ષ સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો.

શ્રી. ગાડગીળના પ્રમુખપદેથી અપાયેલા વ્યાખ્યાનમાં એમણે 'મુખ્યત્વે જોવી સમિતિના હેવાલની ચર્ચા કરી. જોવી હેવાલ અને હેડો રિપોર્ટનું આશ્ચર્યજનક સરખાપણું સૂચવી બંને રિપોર્ટ વચ્ચે રહેલો મૂળગત તફાવત તેમણે બતાવ્યો. હેડો રિપોર્ટ અદ્યતન પ્રયોગોના પરિણામો અને અનુભવ પરથી પોતાના મંતવ્યો બાધે છે બ્યારે જોવી રિપોર્ટમાં રજૂ થયેલાં મંતવ્યોને અનુભવનો આધાર નથી એમ તેમણે સચોટ રીતે સમજાવ્યું. શિક્ષણના સિદ્ધાંતો પ્રયોગોની કસોટીમાં પાર પડે નહિ ત્યાં સુધી તેની કિંમત નથી, એ વસ્તુ તેમણે બાર દર્શ જણાવી.

ચર્ચા

આ વખતે પરિષદની કાર્યપદ્ધતિમાં એક અગત્યનો ફેરફાર કરવામાં આવ્યો હતો. દર વર્ષે પરિષદમાં જાણીના કેળવણીકાર તથા અનુભવી શિક્ષકો પોતપોતાના વિષયો પર નિર્ણય લેવાયા. આ વખતે તેમ ન કરતાં અમુક વિષય પર બે કે ત્રણ વક્તાઓ પોતપોતાનાં દૃષ્ટિબિન્દુઓ રજૂ કરે તો તે પર બીજા સભ્યોમાંથી જેને પોતાના વિચાર દર્શાવવા હોય તે દર્શાવે એવી યોજના રાખી હતી.

મંગળવારે સવારે આ યોજના મુજબ પ્રો. આર. પી. પંડ્યાએ "આપણી કેળવણીનું સંયોજન: તે શું છે ને કેવું હોવું જોઈએ?" એ વિષય પર તથા બી. વી. દલાલ અને શ્રી. જી. એમ. ઉપાધ્યાયે "ઇન્ટરેકશન અને સુપરવીઝન" પર ચર્ચા શરૂ કરી અને અન્ય શિક્ષકોએ તે આગળ ચલાવી. ઇન્ટરેક્ટર અને મુખ્ય શિક્ષકોની કાર્યપદ્ધતિ વિષે ઠીકઠીક વાતો ચર્ચ. આ પછી હરભાઈ ત્રિવેદીએ 'પરીક્ષા'ના વિષય પર પોતાના વિચારો અને અનુભવ રજૂ કર્યાં. પરીક્ષા આપણાં બાળકોને ઈધી નાખે છે. ૩૦ શુભ મેળવનાર બાળક નાણાયક અને ૩૫ શુભ મેળવનાર બાળક લાયક એવી યોજના ચર્ચાહીન છે. આથી આવી પરીક્ષા લખને અભ્યાસનું તોલ કરવાની. પદ્ધતિ નાણુદ થવી જોઈએ એને બદલે પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીના વર્ષ દરમિયાનના અભ્યાસની વિગતવાર નોંધ રાખી તેને ઉપસા વર્ગમાં જવાને લાયક ગણવે જોઈએ વગેરે સૂચનાઓ તેમણે કરી. એ દિવસે સાંજે પ્રો. એસ. આર. ભીસેએ "વર્ધા યોજના" ની સુંદર આલોચના કરી. શ્રી. શુક્લે તથા કૃષ્ણ

રેમન્ડે “ જોથી કમિટીનાં રિપોર્ટ ” પર તથા શ્રી. વી. કે. જોશી, શ્રી. દડપે અને શ્રીમતી કપિલાબેન ખાંડવાળાએ “ અભ્યાસક્રમેનર પ્રવૃત્તિઓ ” પર ચર્ચા ચલાવી હતી. આજ પ્રમાણે બુધવારની સવારની બેઠકમાં “ અભ્યાસક્રમની રચના ” પર શ્રી શુક્લ અને શ્રી. પરીખનાં મતંબો, “ કેળવણીમાં રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિબિંદુ ” પર શ્રી તારકર, ડૉ. જી. એસ. ખેર અને શ્રી. કાકરના વિચારો અને “ માધ્યમિક શાળામાં ઔદ્યોગિક શિક્ષણ ” પર શ્રી. બીસે તથા કપિલાબેન ખાંડવાળાના અભિપ્રાયો પરિવહની આગળ રજૂ થયા હતા. પ્રો. નારણકરે અને શ્રી. શુક્લે Visual Education વિષે ચર્ચા કરી હતી.

અગત્યના ઠરાવો

મંગળવારની સાંજની બેઠકમાં પરિષદે દસ ઠરાવો અને બાકીના અગીયાર બુધવારની બેઠકમાં અર્થાં હતા. કેટલાક મહત્વના ઠરાવો નીચે રજૂ કરવામાં આવ્યા છે.

૧. આપણા ઇલાકાતી માધ્યમિક શાળાઓમાં કામ કરતા શિક્ષકોની આર્થિક સ્થિતિ વિશે વિશ્વાસપાત્ર આંકડા મેળવવાના હેતુદાયી આ પરિષદ નીચેના સભ્યોની એક સમિતિ નીમે છે અને તેમને વિરતૂત તપાસપત્રક [Questionnaire] પ્રગટ કરવાની, ઇલાકાતના મુખ્ય મથકોમાં આંગત તપાસ કરવાની અને શિક્ષકોની સ્થિતિ સુધારવા માટેના માર્ગો સૂચવવાની સત્તા આપે છે :

૧. પ્રો. ધર્મજીય જીમચન્દ્ર ગાડગીળ [પૂના] પ્રમુખ પ. મિ. એસ. એલ. તારકર [મુંબઈ]	
૨. મીસીસ મમુનાબાઈ દિલ્લેકર [મુંબઈ]	૬. મિ. એ. એલ. મઝમુદાર [મુંબઈ]
૩. મિ. કે. જી. વાર્તા [ગોકાક]	૭. મિ. વી. બી. કર્ણિક [દહાણુ]
૪. મિ. એમ. એસ. ગોડબોલે [શિલાપુર]	૮. મિ. સી. એ. કિરડી [મુંબઈ]

૯. શ્રી. ચન્દ્રવદન શાહ [સૂરત] મંત્રી

આ સમિતિને પોતાનો હેવાલ તા. ૧ લી જૂન ૧૯૩૯ પહેલાં સંઘની કાઉન્સિલ સમક્ષ રજૂ કરવાની વિનંતિ કરવામાં આવે છે.

૨. જોથી સમિતિ [Vocational Training Committee] ના હેવાલ પર સંપૂર્ણ વિચાર કરી તેના પર પોતાનો હેવાલ સંઘની કાઉન્સિલ સમક્ષ તા. ૩૧ મી જાન્યુઆરી ૧૯૩૯ સુધીમાં રજૂ કરવાને આ પરિષદ નીચેના સભ્યોની એક સમિતિ નીમે છે :

૧. શ્રીમતી કપિલાબેન ખાંડવાળા	૪. મિ. એસ. એલ. તારકર
૨. રેવ. કા. એલ. રેમન્ડ	૫. મિ. વી. કે. જોશી
૩. મિ. સી. જી. ભટ	૬. મિ. કે. એમ. ચિત્રે

૭. શ્રી શંકરપ્રસાદ શુક્લ [મંત્રી]

૩. મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા માટેના અંગ્રેજી સિયાપના બધા પ્રશ્નપત્રો અંગ્રેજી ઉપરાંત જુદા જુદા મથકોની વિભાગીય ભાષા [Regional Language] માં છાપવાની આ પરિષદ મુંબઈની વિદ્યાપીઠને બજામજૂ કરે છે.

૪. મુંબઈ વિદ્યાપીઠની સેનેટમાં માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોને ખાસ પ્રતિનિધિત્વ મળવું જોઈએ એવો આ પરિષદનો ચોક્કસ મત છે અને તેથી માધ્યમિક શાળામાં કામ કરતા શિક્ષકોને

એક મતદાનવિભાગ બનાવવાના ઇરાદાથી ૧૯૨૮ ના યુનિવર્સિટી એક્ટમાં સુધારો કરવાને જરૂરી પગલાં લેવા સરકારને આગ્રહપૂર્વક વિનિતિ કરે છે. હાલના કાયદામાં સુધારો ચાપ તે દરમિયાન સેનેટના સભ્યો નિયુક્ત કરતી વેળાએ માધ્યમિક શિક્ષકોના હકનો વિચાર કરવા આ પરિપદ યુનિવર્સિટીના ચાન્સેલરને વિનિતિ કરે છે.

૫. આ વર્ષના અંદાજપત્રમાં માધ્યમિક શિક્ષકોના પ્રોવીડન્ટ ફંડને માટે જોગવાઈ કરવા બદલ આ પરિપદ કેળવણીખાતાના પ્રધાનનો આભાર માને છે અને સરકારી વર્ષના અંત પહેલાં આ યોજના અમલમાં મૂકવા સરકારને વિનિતિ કરે છે.

૬. શાળાના સંચાલકો [૧] પોતાના શિક્ષકો માટે રમના યોગ્ય નિયમો ઘડે ને અમલમાં મૂકે, [૨] એક આખું સત્ર કામ કરનાર શિક્ષકને વેકેશનનો પગાર આપે, [૩] માન્ય થએલી શાળાઓમાં કામ કરતા ને યોગ્ય લાયકાત ધરાવનાર શિક્ષકોનાં બાળકોને તથા તેમના પર સીધા આધાર રાખનાર વિદ્યાર્થીઓને શ્રીમાંથી સુકિત આપે, [૪] એક વર્ષની સતોષકારક નોકરી પછી શિક્ષકને કાયમ કરે, [૫] યોગ્ય કારણ વિના કોઈ પણ શિક્ષકને રમ ન આપે અને નોકરીમાંથી છૂટા કર્યાના હુકમમાં એને માટેનાં કારણો સ્પષ્ટપણે જણાવે, અને [૬] આમુક સમય સુધી નોકરી કરવાના શિક્ષકો સાથેના એકપક્ષી કરાર જ્યાં જ્યાં અસ્તિત્વમાં હોય ત્યાં ત્યાં તે નાબૂદ કરે, તે માટે ઘટતો જદોગરત કરવા આ પરિપદ સરકારને વિનિતિ કરે છે.

પ્રમુખશ્રીનો ઉપસંહાર

પરિપદના પ્રમુખપદેથી શ્રી. ગાડગીએ આપેલા વ્યાખ્યાનના જેવું જ મહત્વનું અને વિચારગ્રેસ્ક વ્યાખ્યાન એમણે પરિપદનો ઉપસંહાર કરતી વખતે આપ્યું. આ વ્યાખ્યાનનો મુખ્ય મુદ્દો હિંદી-હિંદુસ્તાની-હિંદુ ભાષાનો હતો. સૌને મુગ્ધ કરે એવી સ્પષ્ટતાથી એમણે અત્યારની એ વિષેની પ્રચલિત માન્યતાઓનો વિરોધ કર્યો હતો. એમની દલીલ ટૂંકમાં નીચે મુજબ હતી. હિન્દી કે હિંદુને આપણે રાષ્ટ્રભાષા કહીએ છીએ તે ખરાબ નથી. એને ખરી રીતે આપણી સામાન્ય ભાષા [Lingua Franca] ગણવી જોઈએ. આનો અર્થ એ કે હિન્દી ભાષાવાર પ્રાંતોમાં વહેંચણી કર્યા પછી દરેક પ્રદેશમાં તે પ્રદેશની ભાષામાં જ બહુ શિક્ષણ આપાય. જેમને ધર્માર્થ કે ખીન્ન કોઈ કારણે પ્રાંત બદલ જઈ ખીન્ન પ્રાંતમાં મુસાફરી કે પત્રવ્યવહાર કરવાની જરૂર હોય તે જ હિન્દી શીખે. પરંતુ એ માટે આપણા અવ્યાસક્રમમાં હિન્દીના શિક્ષણને દરનિયાત બનાવવાની યોજના બાળકો પર તાદ્દત્તે ભોમ્મે વધારનારી થઈ પડતી હોવાથી બિનજરૂરી છે. વળી પોતાની માતૃભાષામાં લીધેલું શિક્ષણ પણ બાળક યોગ્ય વખતમાં ભૂલી જાય છે તો પછી માત્ર પહેલાં ત્રણ વર્ષ દરમિયાન અઠવાડિયાના બે કલાક પ્રમાણે શીખાવેલી હિન્દી ભાષાનું જ્ઞાન તેની પાસે કેટલો વખત ટકી રહેશે એ વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે. વળી હિન્દી શીખવાથી જ આપણમાં રાષ્ટ્રીયતા આવે છે એવી માન્યતા ભૂલભરેલી છે. હિન્દી ભાષાને સમૃદ્ધ કરવાની જરૂર છે, તેથી દેશના મોટા નેતાઓ અને નિદાનો હિન્દીમાં જ લખવાનો નિયમ રાખે એ જરૂરી છે. પણ નાનાં બાળકો પર હિન્દી ભાષાનો થોડો લાદવાનું વાજબી નથી.

મનોરંજક કાર્યક્રમો

પરિપદના ત્રણે દિવસે દરમિયાન રાત્રે નવ વાગ્યા પછી મનોરંજક કાર્યક્રમ રખાયો હતો.

આ કાર્ય માટે નીમાએલી સમિતિએ આગળથી ઘણી જહેમત ઉઠાવી હતી, સૂરતની સાર્વજનિક હાઈસ્કૂલ, મિડલ સ્કૂલ, જૈન હાઈસ્કૂલ, પ્રોપાગટરી હાઈસ્કૂલ, સાર્વજનિક હાઈસ્કૂલ ફોર ગર્લ્સ, મિશન ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલ, વિંદુ સ્ત્રી મંડળ, બાલિકા સમાજ વગેરે સંસ્થાઓના સદસ્યોથી આ સમિતિ સુધર અને વિવિધ કાર્યક્રમ ચલુ કરી રાખી હતી. પ્રથમ દિવસે જુદી જુદી શાળાના વિદ્યાર્થીઓ તરફથી સંગીત તેમ જ નાટ્યપ્રયોગો અને બાળાઓ તરફથી ગરબાઓનો કાર્યક્રમ ચલુ કરવામાં આવ્યો હતો. બીજે દિવસે વિંદુ સ્ત્રી મંડળને કાર્યક્રમ હતો. છેલ્લે દિવસે શિક્ષકોએ પોતે મનોરંજનનું કાર્ય હાથ લીધું હતું. તેમણે સંગીત, વાદન, તેમ જ અભિનયના પ્રયોગો ચલુ કર્યા હતા. આ કાર્યક્રમને ફત્તેહમંદ બનાવવાને અનેક શિક્ષકો ઉપરાંત શ્રી. કંચનલાલ ગાગવાળાએ ભારે જહેમત ઉઠાવી હતી. તે ઉપરાંત નીચેની પેઢીએ તથા સદસ્યો તરફથી કેળવણીવિષયક દિલ્લો મળી હતી જે નવીન ભાત પાડતી હતી.

(૧) નરેન્દ્ર ટોકીઝ-મુંબઈ

(૪) મુંબઈના ગ્રામીની કોન્સલ

(૨) મેસર્સ ડાયાક લી. મુંબઈ

(૫) વિઝ્યુઅલ એડ્યુકેશન સોસાયટી.

(૩) મેસર્સ એંદર દત્ત એન્ડ કં., મુંબઈ

પ્રદર્શન

પોતાના જ્ઞાન અને વિષયને મૂર્તિમંત બનાવતાં ચિત્રો-આકૃતિઓ-નમૂનાઓ વગેરે તૈયાર કરવામાં સૂરતની લગભગ દરેક શાળાના શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓએ ભારે જહેમત ઉઠાવી દરેક વિષયને લગતી વાનગીઓ તૈયાર કરી હતી. તે ઉપરાંત ઇલાકાની બીજી શાળાઓ તરફથી અનેક ચિત્રો, નમૂનાઓ, વગેરે મળ્યાં હતાં. દુનિયાના જુદા જુદા દેશ-ગ્રામ, જર્મની, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ, બેલ્જીયમ, આયર્લેન્ડ, ચીન, ડેન્માર્ક, પોલાન્ડના એલચીઓને પોતાના દેશના ચિત્રો વિગેરે મોકલવા વિનંતિ કરવામાં આવી હતી અને ઘણા દેશોનાં એલચીઓએ એમાં પોતાના દેશના ચિત્રો, નકશાઓ વગેરે મોકલી સારી માહિતી પૂરી પાડી હતી. કોલ્કાતા કોલેજના પ્રિન્સિપલ શ્રી. કે. એસ. વકાસે પોતે જગતના સર્વદેશીય ચિત્રો લાવી મોકલ્યાં હતાં. હિન્દી લગભગ ઘણી રહેલે કંચનીઓએ મોટા પ્રમાણમાં સુંદર ઉપયોગી દિવાલચિત્રો મોકલી સારી મદદ કરી હતી. આ ચિત્રો નવીન આકર્ષણ પૂરું પાડતા હતા.

પ્રદર્શનમાં નીચેના વિષયોના શિક્ષણમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવાં સાધનો ને નમૂના જુદા જુદા ખરોટામાં મોકલવામાં આવ્યા હતા :

[૧] વિજ્ઞાન [૨] રાષ્ટ્રકોશ [૩] સાહિત્ય [૪] ઇતિહાસ [૫] ભૂગોળ [૬] લલિતકળા [૭] દુર્ભરકથાઓ

ઇલાકાની મુખ્ય પ્રકાશન પેઢીઓએ પોતાના પ્રતિનિધિઓને મોકલ્યા હતા. તેમણે પુસ્તકો, નકશાઓ, વગેરે માટે રટોચો રાખ્યા હતા. જેમાં આજનાં કેળવણી વિષયક પુસ્તકો, ચિત્રો, નકશાઓ વગેરેનો સમાવેશ થતો હતો.

ઉપસંહાર

સ્થાનિક શિક્ષકો તેમજ વિદ્યાર્થી સ્વયંસેવકો માટે આ સમારંભ એક અનુભવની શાળા રૂપ જ લેખાય. આદિથી અંત સુધી એ કાર્ય અંગે જે બચવાશક્તિ, કુનેદ, બુદ્ધિચાતુર્ય, બંધુભાવ,

વિવેકશક્તિ, શિસ્ત, આદિ ગુણો કે શક્તિનો તેઓને ઉપયોગ કરવો પડ્યો એ કાંઈ તેમના માટે ઓછા લાભની વાત ન ગણાય. પરાવક્ષ્યી તરુનો યા છતર કારણેને લીધે પરિપક્વ કરેલા ફરવો સંપૂર્ણપણે અગત્યમાં આવે યા ન આવે અને તેથી ઇચ્છિત લાભ પ્રાપ્ત થાય કે ન પણ થાય, તો પણ પરિપક્વ બરવાની પ્રધાની છલ્લા આટલાથી પણ સિદ્ધ થઈ શકે એમ છે. જવાનદારીના આ મહાન કાર્યની સફળ સમાપ્તિ માટે પરિપક્વના કાર્યકરો અવશ્ય અભિમાન લઈ શકે છે. પરિપક્વને સફળ યનાનવામાં જે જે શિક્ષક બાઈબેનોએ તેમ જ વિદ્યાર્થીઓએ સીધા યા અડકતરો, ઓછો યા વતો ફાળો આપ્યો હતો તેમનો સ્વાગત સમિતિ હાર્દિક આભાર માને છે. કેળવણીના ક્ષેત્રની બહાર હોવા છતાં જે જે વ્યક્તિઓએ આ કાર્યમાં તન, મન અને ધનથી સાથ આપ્યો છે તેમનો પણ આ સ્થળે આભાર માનવો ઘટે છે.

પરિપક્વની આવકમવકનો હિસાબ

જ	ઉ
૩૧ ૫૧૯-૦-૦ સ્વાગત સમિતિના સભ્યોની શી	૩૧. ૮૪૫-૭-૦ જમણુ વ. અર્ચના
„ ૪૨૦-૦-૦ શાળાપ્રતિનિધિ શી	„ ૨૪૩-૧૩-૦ ચા. નારતી, વ. ના
„ ૨૭૩-૦-૦ પ્રતિનિધિ શી	„ ૨૦૮-૭-૦ પ્રદર્શન
„ ૫૫-૦-૦ પ્રેક્ષક શી	„ ૧૩૪-૭-૦ મનોરંજક કાર્યક્રમ અંગે
„ ૫૬૭-૧૨-૦ રહેવા તથા જમવાના	„ ૨૬૮-૮-૦ છાપકામ
„ ૧૨૭-૦-૦ સ્ટોલની આવક	„ ૧૧૧-૮-૮ તાર ટપાલના
„ ૫૨૬-૦-૦ દાન	„ ૪૮૧-૨-૩ પરચુરણ
„ ૫૫-૧-૩ પરચુરણ આવક	„ ૬૦-૧૧-૭ કારકુન તથા પડાવાળાને વેતન
„ ૩-૨-૪ બ્યાન	
	૩૧. ૨૩૫૫-૧૫-૭
	૩૧. ૧૯૦- ૦-૦ શિક્ષક નીચે જણાવ્યા
	સુજન વહેંચી આપી.
	૩૧. ૭૫) મું. ઇ. મા. શિક્ષક સંઘ
	૩૧. ૬૫) નૂતન શિક્ષણ સંઘ, સુરત
	૩૧. ૫૦) કેળવણી મંડળ, સુરત
૩૧ ૨૫૪૫-૧૫-૭	૩૧. ૨૫૪૫-૧૫-૭

BOOKS ON ESSAY-WRITING.

1. Martin's Tom Thumb Essays, A First Step to Essay-Writing. With Exercises in Applied Grammar and Correct Usage. Pages 136. Price, Rs. 10.

"Tom Thumb Essays are, as the name signifies, tiny paragraph essays intended for children beginning to do a bit of English composition. They are simple paragraph models on a variety of subjects familiar to children, to be studied and imitated with thinking and originality. Of the 150 essays, half are descriptive, of common objects, fifty are reflective, on general subjects, and the rest, biographical, these requiring special help from the teacher. One novel feature is the help given to a critical study of grammar and usage based on the matter dealt with in each essay, for which suitable, well-planned exercises follow. Intelligently used by the teacher and the pupil, the tiny essays would help readers in acquiring a command of simple, correct and idiomatic English and a knowledge of the principles governing longer and advanced types."—*The Indian Educator* (February, 1939).

2. Wren's Short Essays and Letters Together with Prof. Macmillan's Essays for the Young. Price. Rs. 12.

The new edition contains 125 Essays and 50 Letters written in easy style.

"'Essays for the Young' by Mr. Macmillan is excellent in every way."—*The Indian Journal of Education*.

3. Martin's Junior Essays with Outlines. (Contains 150 Essays on a variety of subjects) Pages 320. Sixth Edition. Price, Rs. 1.

"In trying to write English essay, Indian schoolboys (apart from their special difficulty of composing in a foreign language) find two difficulties common to all schoolboys—they do not know what to say, nor how to say it.

"To ask a boy to write on a subject of which he knows nothing, is to expect him to make bricks without straw; but even when a simple and familiar subject is given to him, he will be at a loss to know what he can say about it. He has to learn to use his brains and think round his subject.

"And when he has thought of something to say, he does not at first know how to say it. He has to learn to clothe his thoughts in words, and to arrange them in some kind of order.

"The object of this little book of simple essays is to show schoolboys by examples the sort of things that may be said about familiar subjects, and how these things may be expressed and arranged. The essays are not meant to be learnt and copied, but to be studied as models of how similar subjects may be used"—*Extract from the Preface*.

4. Martain's School Essays and Letters. (Contains 150 Essays and 50 Letters.) Pages 350. Eleventh Edition. Price, Rs. 1-4

"The object of this little book is to supply students with a number of model essays and letters on a variety of subjects. Example is better than precept; and the best way to teach a pupil the art of essay-writing and letter-writing, is to show him by examples how it is done. No amount of theory can take the place of practice; and the inculcation of rules of composition will have little effect upon the pupil's mind, unless he is shown by reliable models how these rules can be carried out. The careful study of a few model essays will give him more insight into the art of essay-writing than any number of lessons in theory."—*Extract from the Preface*.

Macmillan's Simple Essays with their Outlines. (Contains 200 Essays suitable for School-Leaving, Matriculation and other Examinations.) 24th Edition. 112th Thousand. Price, Rs. 1-8.

"Unapproached and unapproachable," writes the *N. W. P. and Oudh Magazine*.

"It is the best of its kind and is indispensable to every Matriculation student," writes the *Collegian*.

6. Sharma's 200 Essays, Letters and Dialogues, Second Edition. Price, Rs. 1.

COOPER--PUBLISHERS--BOMBAY, 4

‘નૂતન શિક્ષણ’ માસિકનો ચોથા વર્ષનો હિસાબ

[તા. ૧-૮-૩૮ થી તા. ૩૧-૭-૩૯ સુધીની તારીખ]

૭૪

૪૮-૧૫-૨ ગયા વર્ષની સીલક:—

- (૧) સરત કાર્યાલય રા. ૧૬-૪-૩
- (૨) બાવનગર ” ૧૦-૬-૬
- (૩) સરતની બેન્કમાં ” ૨૨-૪-૫

૪૮-૧૫-૨

આવક

૧૨૧૩-૦૦ આહવાનું લાવજમ

૩૮૭-૮૦ બહિરખખરની આવક

૧૧-૧૦-૩ પરસુરણ આવક

૫-૧૪-૦ ચીમ તથા ચોથા વર્ષનો ઉપલક

રૂઠું

૬૯૧-૦૦ શ્રી. “અ” પાસેથી પહેલા તથા ચોથા વર્ષમાં

ખેડ અંગે લુછીના લીધા.

૨,૩૫૭-૧૫-૫ સરવાળો

ઉ

ખર્ચ

૫૫૦-૦૦ પહેલા વર્ષની ખેડ ખાતે

૧૩૭૮-૮૦ ચોથા વર્ષના અંગ્રોની છપાઈ, કાગળ, પૂઠાં, વગેરે,

૧૭૯-૧૩-૯ માસિકનો, ચોથા વર્ષના ખાસ અંગ્રોનો, વી. પી.

તેમજ પત્રવ્યવહારનો ટપાલ ખર્ચ.

૧૮૫-૦૦ કારકુન વગેરેનું વાર્ષિક વેતન

૭-૧૪-૦ રટશનરી તથા રેપર વગેરેની કિંમત

૪૧-૨-૬ પરસુરણ (આહક તથા બેન્ક કમીશન, વગેરે)

૨-૦-૦ ઉપલક ખાતે

૧૩-૯-૨ સીલક:

(૧) સરત કાર્યાલય રા. ૪-૪-૯

(૨) સરતની બેન્કમાં રા. ૯-૪-૫

રા. ૧૩-૯-૯

અન્નલવન શાહ

બવરયાપક,

‘નૂતનશિક્ષણ’ કાર્યાલય, સરત

૫૫ પૃષ્ઠ

નવેમ્બર ૧૯૩૮

અંક ૪ થી

કેળવણીના કાર્યમાં શિક્ષકને જેમ જેમ રસ પડતો જાય છે તેમ તેમ જો કાર્ય તરફ જોતો પ્રેમ વધતો જાય છે. એ પ્રેમથી પ્રેરાઈને શિક્ષક શિક્ષણનું શાસ્ત્ર શીખવા માંડે છે અને શિક્ષણની કળા હસ્તગત કરવા માંડે છે. પ્રેમમાં શાસ્ત્ર અને કળા ભળે છે એટલે શિક્ષકનો રસ ચિરંજીવ સ્વરૂપ પડે છે.

પરંતુ કોઈ પણ વસ્તુ તરફ આપણને પ્રેમ થાય ત્યારે આપણે થોડુંક એતવાનું રહે છે. પ્રેમ સર્જન તરફનો પણ હોય અને પ્રેમ પરિશ્રમ તરફ માલિકીપણનો પણ હોય. શિક્ષણનો વ્યવસાય આપણા પ્રેમને આપણા સર્જન તરફના પ્રેમ જેવો રાખે તો જ એ નિર્મળ રહે. પરિશ્રમની ભાવના કે માલિકીપણનો વિચાર એ પ્રેમમાં ભળે, તો શિક્ષણનો રસ મલીન બન્યા વિના રહે નહિ.

સિગ્મંડ ફ્રોઇડના અવસાનથી જગતે એક સમર્થ વિચારક, માનસ-વિજ્ઞાનમાં ક્રાંતિકારી શોધો કરનાર વૈજ્ઞાનિક, અને અનેક શાસ્ત્રોમાં પોતાની શોધોથી નવી જ દૃષ્ટિ આપનાર ઋષિ શુભાચ્યો છે.

ફ્રોઇડ અને તેના માનસ-પૃથક્કરણશાસ્ત્રની આસપાસ શંકા, ગુપ્તતા, ગુણુપ્સા, એવા કંઈ ભાવોથી ભરેલી નજરો હતી જગતના દરેક ખૂણેથી ફેંકાઈ રહી છે. અને જીજ્ઞાસુઓ કેટલાક મહાન માનસશાસ્ત્રીઓ, સમાજશાસ્ત્રીઓ અને વિચારકો, ફ્રોઇડને એરિસ્ટોટલ, ડાર્વિન, ન્યૂટન, વગેરે વિજ્ઞાનના ઋષિઓની હરોળમાં બેસાડે છે.

ફ્રોઇડનું જીવન એવું શાંતપણે વ્યતિત થયું છે, કે તેના જીવનને કેન્ટના જીવન સાથે સરખાવવાનું મન થઈ આવે. પહેલેથી તે છેલ્લે સુધી તેણે પોતાનું જીવન એક માનસ-વિજ્ઞાનના અવલોકનો, પ્રયોગો, અને તેના પરથી તારણ કરીને નોંધ કરનાર એક વૈજ્ઞાનિકની રીતે જ ગાળ્યું છે. સત્યની શોધ, અને તેની પાછળનો ભગીરથ પ્રયત્ન એ જ તેના જીવનનું રસ-સર્વસ્વ હતું. તેણે કદી પોતાના જીવનને મહાન યતાવવા પ્રયત્ન કર્યો જ ન હતો. પોતાની એક પછી એક નવી શોધોને જગત આગળ મૂકતાં તેણે કદી ગર્વ અનુભવ્યો નથી, તેમ કદી સંકોચ પણ અનુભવ્યો નથી.

તેની માનસશાસ્ત્રીય શોધો, તેના ઉપરથી બંધાયેલાં સિદ્ધાંતો અને શાસ્ત્ર, એ એવો મહાન વિષય છે કે આ ટૂંકી નોંધમાં તેના સર્વાંગી સ્પર્શ કરવો, એ પણ અશક્ય છે. અને વળી તેમાં ઊતરવા જતાં આપોઆપ જ ચર્ચામાં ઊતરવું પડે, એવું છે. એટલે અહીં તો તેની વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિઓનો વિકાસક્રમ તપાસીને તેમાં તેણે કઈ રીતે ક્યા સિદ્ધાંતો જગત પાસે રજૂ કર્યા, તે જ જોઈશું.

ઈ. સ. ૧૮૫૬માં ઓટ્ટાવાવેક્રિયા (એ કાળમાં ઓસ્ટ્રિયા)ના ફ્રીબર્ગ ગામમાં એક યહૂદી કુટુંબમાં ફ્રોઇડનો જન્મ થયો હતો. પણ ચાર વરસની ઉમ્મર પછી તે ઓસ્ટ્રિયાના મુખ્ય શહેર વિયેનામાં જ મોટો થયો. અને જિન્દગીનું છેલ્લું એક વર્ષ આદ કરતાં બાકીનાં બધાં વર્ષો તેણે વિયેનામાં જ ગાળ્યાં હતાં. ગઈ સાલ હિટલરની ‘આર્યભાવના’એ ફ્રોઇડને પણ ન છોડ્યો. ૮૦ વર્ષની વૃદ્ધાવસ્થાએ ફ્રોઇડને તેનું વતન છોડવાની ફરજ પડી. અને તેની મૃત્યુ-પથારી લંડનમાં થઈ. ફ્રોઇડે તો પોતાની લાક્ષણિક ઢબે આ બનાવને હસી કાઢ્યો: “નાઝી લોકોએ કહ્યું કે આ તમારું વિચિત્ર શાસ્ત્ર અમારી આર્યભાવનાના શાસ્ત્રમાં બંધાયેલું નથી. અને એ વાત તદ્દન સાચી છે.”

ફ્રોઇડના પિતાની આર્થિક સ્થિતિ કંઈ સારી નહોતી. પણ તેમણે પોતાના પુત્રને પોતાને પસંદ હોય તે જાતનો અભ્યાસ કરવાની છૂટ આપી હતી. ફ્રોઇડ તેની વિદ્યાર્થીઅવસ્થામાં વર્ગમાં સૌથી પહેલો રહેતો. એટલે સુધી કે તેના અધ્યાપકો તેની પરીક્ષા પણ ભાગ્યે જ લેતા. તેને દાકતરી ધંધામાં બહુ રસ નહોતો. પણ મનુષ્ય અને કુદરતના સંબંધો વિશે વાંચવાનું, જાણવાનું તેને ખૂબ ગમતું. ગેટું ‘કુદરત’ પરનું પુસ્તક તેનું પ્રિય પુસ્તક હતું. ડાર્વિનના સિદ્ધાંતોએ તેને ખૂબ જ આકર્ષ્યો. પણ આખરે તેણે દાકતરનો ધંધો જ સ્વીકાર્યો. તે કાળે પણ જર્મનીમાં, ઓસ્ટ્રિયામાં બધે યહૂદીઓ તરફનો તિરસ્કાર ધણો ભેરમાં હતો. એ જાત ‘શાપિત’ ગણવામાં આવતી. ફ્રોઇડને પણ આ અપમાનનો અનુભવ તેના જીવનના પ્રવેશકાળ દરમિયાન સારી રીતે થયેલો. તેણે પોતાના

મનને આ અપમાન સામે ટક્કા માટે મજબૂત બનાવ્યું. અને એ જ શક્તિ લવિધ્યાના વર્ણમાં તેને ખૂબ જ કામ આવી. તેની વૈજ્ઞાનિક શોધો જેમ જેમ એક પછી એક બહાર આવતી ગઈ, અને એમાંય તેની જગજગતીસીએ ચરેલી “ જાતીયતા ”ને લગતી શોધો બ્યારે બહાર આવી ત્યારે તેની સામે ચારેય દોરથી જે મારો આવ્યો, તેમાં તે સ્થિરપણે પોતાના પ્રયોગોને વળગી રહીને કામ આગળ ધપાવે ગયો.

જો કાળમાં ફેટલાક ડોક્ટરોએ માનસિક વ્યાધિવાળા દરદીઓ તરફ ખાસ ધ્યાન આપવા માંડ્યું હતું. અને તેના ઉપર પ્રયોગો પણ શરૂ થયા હતા. સામાન્ય રીતે તો માનસિક વ્યાધિઓ એ શરીરની અંદરના કોઈ અવયવની, ખાસ કરીને મગજના તંતુઓની, કોઈ પણ અવ્યવસ્થાને જ આભારી છે એવી માન્યતા વિદ્વાનોમાં દૃઢપણે ફેલાયેલી હતી. અને તેના ઉપચારો પણ શરીરના રોગોના ઉપચારોની પદ્ધતિએ જ થયા હતા. માનસિક વ્યાધિવાળો રોગી ઉચ્ચેચેલી સ્થિતિમાં હોય તેને થેનની દવા આપવામાં આવતી અને મૂઢ હાલતમાં લાગે તો તેને ‘ટોનિક’ દવાઓ આપવામાં આવતી. આ ઉપરાંત ‘સ્નાનોપચાર,’ ‘વિજળીના ઉપચારો’ અને આવા ઉપચારોથી દરદીને સામે કરવાનો પ્રયત્ન થતો. પણ પરિણામે દરદીને થોડો વખત સહન આપવા સિવાય કંઈ ચર્ચ શકતું નહિ.

ક્રોધક વિધેનાની એક દોષિ-
ત્વમાં દાખલ થયો. ત્યાં માનસિક
વ્યાધિવાળા દરદીઓમાં તેને રસ
પડ્યા લાગ્યો. તે વખતે સાક્ષતા
ઉપચારોની નિષ્ફળતા તેણે જોઈ.
તે વખતે પેરિસમાં ચાર્લ્સ નામનો
એક ડૉક્ટર 'હિપ્નોટીઝમ' ના
પ્રયોગો દ્વારા માનસિક વ્યાધિના
દરદીઓને સાજા કરવાના પ્રયોગો
કરતો હતો. ક્રોધક તરત જ તેની
પાસે દોડી ગયો. એક વર્ષ તેણે
તેના શિષ્ય તરીકે તેના પ્રયોગોનો

ଡଃ. ସ୍ଥିରମ'ର ଶୈଳି

અભ્યાસ કર્યો. તેમાં તેને થોડી ધણી શ્રદ્ધા પણ બેઠી. પણ એથી વધારે તો તેને દરદીની, માનસિક ક્રિયા-પ્રક્રિયા કંઈ રીતે વ્યક્ત થાય છે, તેનું જ્ઞાન ધણું મજબૂત, તેણે પાછા વિચેના આવીને ચાર્કોટની ઢબે માનસિક દરદીઓ ઉપર પ્રયોગ કરવા માંડયા. તેના સાથી ડોક્ટરોએ તેના પર કંઈ ધ્યાન આપ્યું નહીં, એટલું જ નહિ પણ તેને નિરાશ કર્યો. તે દરમિયાન ડૉ. બ્રૂઅર કરીને

સ્વતંત્રપણે પોતાના દ્વાષ્ણાનામાં માનસિક દરદીઓને સાળ કરવાનો પ્રયોગ કરી રહ્યો હતો. ક્રોધ તેને મળ્યો. ઉમ્મરમાં ક્રોધ નાનો હોવા છતાં બંને વચ્ચે મૈત્રીની ગાંઠ બંધાઈ. બંનેએ સાથે મળીને હિંદીરિયા વગેરે દરદોને સાળ કરના માટેના પ્રયોગો કર્યાં. તેમાં તેમણે હિંમોદીક્રમનો ખૂબ જ ઉપયોગ કર્યો. પણ તે. ઉપરાંત તેમણે દરદીની મૂર્છિત અવસ્થા દુરગિયાન તેના મનની વાતો તેના મોટેથી કઢાવાના પ્રયોગો કર્યાં. અને તેમાં તેઓ ધણે અંશે સફળ થયા. આ રીતે દરદીના યુગમાંથી જે વાતો નીકળતી, તેમાંથી એક એ વસ્તુઓ એવી હાથ લાગી કે તેમાંથી જ આ માનસપ્રકરણજાતોના પાપો નંખાયો. એક તો દરદીના દરદના મૂળ એટલાં જાણાં છે, કે તેનાં કારણો દરદી બહારથી બહારનો નથી. છતાં દરદી તે કારણો જોઈ જોઈ જાય છે. અને તે કારણો એવાં છે કે દરદીથી તે ભૂલી જવાયાં છે. ભૂલી જવાયાં કારણ એ છે કે તે કારણો અમુક રીતે દુઃખદ, નીતિના ધોરણથી વિરુદ્ધ, સંમતનકારક એવાં હોય

છે. હિન્દોદીક્રમની અવસ્થામાંથી છૂટ્યા પછી દરદી પોતાની મૂર્છિત અવસ્થામાં જે બોલ્યા હોય તે પાછું ભૂલી જાય છે. એજ વસ્તુએ આ બંને ડોક્ટરોનું ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું એટલું જ નહિ પણ આ બંધા રોગોના મૂળમાં મોટે ભાગે કોઈને કોઈ જાતની 'જાતીય' વૃત્તિને લગતા આધાતો જ બહાર આવ્યા હતા. ખૂબરે આ વસ્તુ ઉપર ફોઈડનું પહેલવહેલું ધ્યાન ખેંચ્યું પણ તે વખતે ફોઈડને ખ્યાલ પણ નહોતો કે આ વસ્તુ તેની આગળની શોધોમાં આટલો મહત્વનો ભાગ ભજવશે. 'ધણખરા માનસિક વ્યાધિઓના મૂળમાં એક યા બીજી રીતે જાતીયતાની વિકૃતિ રહેલી છે. એ વસ્તુ તે વખતના આર્કેટ, ખૂબર, અને કોબેક એ ત્રણેય ડોક્ટરોએ સ્વતંત્ર રીતે પોતપોતાના દરદીઓમાંથી જોઈ હતી; પણ તે શોધનો અપયશ સહન કરવાનું તો ફોઈડને જ માયે હતું કારણકે આ બંધા ડોક્ટરોએ એક યા બીજો કારણે પોતાના પ્રયોગો છોડી દીધા; બ્યારે ફોઈડે માનસિક વ્યાધિનો પોતાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો.

આ કામ દરમિયાન ફોઈડ ઘણીવાર નિરાશ થઈ જતો. તેના મિત્રો તેને આવી જાતની આધાતકારક શોધો જાહેરમાં મૂકવા માટે ઠપકો આપતા હતા અને કેટલાક તો તેનાથી વિખૂટા પણ પડી ગયા. ફોઈડની આસપાસ એક 'અસ્પૃશ્યતાનું વર્તુલ' થઈ ગયું. તેની સામે કટાક્ષભરી નજરે બંધા જોવા લાગ્યા. ફોઈડ એકલો પડી ગયો. તેને ઘડીક તો થયું કે હું આ કામ પડતું મૂકું. પણ તે કહે છે "પણ હું એમ પડતું મૂકું તો કહું પણ શું? બીજા કોઈ કામમાં મને રસ નહોતો. તેમ બીજું કંઈ કરી શકું એમ પણ નહોતું. પણ મેં વિચાર્યું કે યશ ન મળે એટલે છોડી દેવું એ બરાબર નથી. અલગત મારે આ વિરોધોનાં કારણો તપાસીને મારી બૂલ લાગે ત્યાં સુધારવા માટે તૈયાર રહેવું જોઈએ." અને તે બરાબર વૈજ્ઞાનિક રીતે, ખુલ્લા દિલે, પોતાના પ્રયોગોને કોઈ પણ વખતે ફરી તપાસવા માટે તૈયાર રહેતો. અને એટલે જ તેના પર એવો પણ આક્ષેપ છે કે 'ફોઈડે પોતાની ઉત્તરાવસ્થામાં પોતાના પહેલાનાં વિચારો ને સિદ્ધાંતો છોડી દીધા છે, આખરે તેની સુધધુ ટેકાણે આવી છે, અને પેલા અશ્લીલ સિદ્ધાંતોને તેણે પાછા ધકેલી દીધા છે.' પણ કોઈ તટસ્થ અભ્યાસી તેના પુસ્તકોનો ઐતિહાસિક ક્રમે અભ્યાસ કરશે, તો તેને માલૂમ પડશે કે સળંગસત્ર વૈજ્ઞાનિક દબે તેણે પોતાની શોધો એક પછી એક રજૂ કરી છે, સુધારાવધારા કર્યા છે; પણ કોઈ પણ અદનામાં અદના માણસની અને તેના વિરોધીઓની શોધોને પણ તેણે જરૂર પડે ત્યાં આવકારી છે.

x

આ નિરાશાજનક વાતાવરણમાં સૌથી વધારે આશ્વાસનજનક શોધ તેણે કરી હોય તો તે સ્વપ્ન સંબંધીની હતી. ફોઈડના જીવનનાં બધાં કાર્યો કદાચ ભુલાઈ જશે; પણ સ્વપ્ન એ શું છે, તે સંબંધે એણે જે પ્રકાશ પાડ્યો છે તે માનસશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં એક અપૂર્વ શોધ તરીકે અમર રહેશે. સ્વપ્ન એ પણ મનુષ્યની વિચારધિયાનો એક પ્રકાર છે અને તેમાં મનુષ્ય પોતાની અદૃષ્ટ એવી ઇચ્છાઓની જાતમનની ગેરહાજરીનો લાભ લઈને કાલ્પનિક રીતે પોષવાનો પ્રયત્ન કરે છે, એ વસ્તુ પહેલવહેલી વૈજ્ઞાનિક રીતે બહાર પાડનાર ફોઈડ જ છે. ફોઈડ પોતે જ કહે છે કે 'સ્વપ્નનો અર્થ' એ પરની મારી શોધોનું પરિણામ ૧૮૯૬ માં તૈયાર કરેલું, પણ પુસ્તકાકારે છેક ૧૯૦૦ માં બહાર પાડ્યું. આ પુસ્તક એ મારા જીવનના અત્યાર સુધીનું એક મહાનમાં મહાન કાર્ય ગણ્યું. આવી તીવ્ર વેધક દૃષ્ટિ માણસના જીવનમાં કોઈ ધન્ય પળે જ આવી જાય છે. (Insight Buch

as this falls to one's lot but once in a life-time) નેણે આ સ્વપ્ન કપરના પ્રયોગો પહેલવહેલાં પોતાના જ ઉપર કર્યા અને એમાંથી જ તેને નવો ને નવો પ્રકાશ મળવા લાગ્યો. ક્રોઈડે કહ્યું છે કે જે આ શાસ્ત્રમાં ખરેખર આગળ ધપવા ઇચ્છે છે, તેણે પહેલાં તો આત્મનિરીક્ષણ ઉપર જ લાગવું જોઈએ.

આ 'સ્વપ્નશાસ્ત્ર' માંથી અને નવી નવી વસ્તુઓ એક પછી એક બહાર આવવા લાગી. અને ક્રોઈડની સામે ઘણા વિરોધો હોવા છતાં તેની અંદરનો રસ વિકાસોમાં વધવા લાગ્યો, અને ન છૂટકે સ્વીકારવી પડે એવી શોધોએ માનસશાસ્ત્રીઓને ચમકાવ્યા, મૂંઝવ્યા, અને કેટલાય માનસશાસ્ત્રીઓ ક્રોઈડની શોધો પર મુગ્ધ થયા. છતાં ક્રોઈડ તરફની અસ્પૃશ્યતાની નજર તેના જ દેશમાં આડુ હતી. ક્રોઈડ એક દાખલો ટાંકે છે, "મારી પ્રયોગશાળામાં કેટલાક જુવાનીયાઓ ચર્ચા કરવા અને મારી પાસેથી જાણવા આવતા હતા એક જુવાન ડોક્ટર મારા ઉપચારની રીતોને અભ્યાસ કરવા આવવા લાગ્યો. થોડા દિવસો પછી તે મને કહેવા લાગ્યો : મેં એક પુસ્તક તમારા સિદ્ધાંતોનું ખંડન કરતું લખ્યું છે. પણ જો તમારી રીતોનો મેં આ રીતે અભ્યાસ કર્યો હોત તો હું એ પુસ્તક ઘણી જુદી રીતે જ લખત! પણ મને નવાઈ તો ત્યારે લાગી કે બ્યારે એ પુસ્તક જે રીતે લખાયું હતું, તે જ રીતે બહાર પડ્યું. તે પુસ્તક બપવા અપાઈ ગયું હતું. અને હવે તેમાં ફેરફાર કરવાની હિંમત તે લેખકમાં ન હતી।

ક્રોઈડની પ્રતિજ્ઞા ધીરે ધીરે જામવા લાગી. અલગત તેના કેટલાય સિદ્ધાંતોનો વિરોધ બધી બાબતોથી થતો હતો. પણ માનસ-પૃથક્કરણશાસ્ત્રના તેના કેટલાક મૂળભૂત સિદ્ધાંતોની ના કાઢી પાડી શકાય એમ નહોતું.

[૨]

કેળવણીના શાસ્ત્રને જે કોઈ શાસ્ત્ર સાથે વધારેમાં વધારે ગાઢ સંબંધ હોય તો તે માનસશાસ્ત્ર સાથે છે. વળી ક્રોઈડે કરેલી માનસશાસ્ત્રની શોધોએ જે કોઈ શાસ્ત્રને વધારેમાં વધારે મદદ કરી હોય તો તે કેળવણીશાસ્ત્રને છે. વળી આપણે ક્રોઈડના માનસ-પૃથક્કરણ શાસ્ત્રને બધી બાબતોથી નિહાળવાનું આ નાનકડાં લેખમાં શક્ય નથી, એટલે અહીં કેળવણીના શાસ્ત્રને લાગુ પડે તેવા જ તેના કેટલાક સિદ્ધાંતોને ટૂંકમાં તપાસીશું. આમ તો ઘણા કાળથી માનસશાસ્ત્રે બાળકોની કેળવણી તથા શિક્ષણમાં ધરમૂળના ફેરફારો કરવા માટે સમાજના શિક્ષકવર્ગને પ્રેર્યા હતા. બાળક એ કેળવણીના તંત્રના મધ્યમાં છે, એ વાત ઘણા વખતથી કેટલાય શિક્ષણશાસ્ત્રીઓએ પોક્કરી હતી. પણ બાળમાનસનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગોથી આપવાના પ્રયત્નો હજુ બહુ થયા નહોતા. તે પ્રયોગો જેમ જેમ થતા ગયા તેમ તેમ બાલ-માનસ એ એક સ્વતંત્ર અભ્યાસનો વિષય થાય એટલી ગહનતા તથા જટિલતા તેમાં જણાવા લાગી. પણ તેમાં માનસ-પૃથક્કરણ શાસ્ત્રે કંઈક નવો જ પ્રકાશ પાડ્યો. અને બાળકો સાથે વ્યવહારમાં દૃષ્ટિપરિવર્તન કરાવ્યું.

માનસિક વ્યાધિઓના દરદરોની અંદર પડેલાં તેનાં કારણો તપાસતાં તપાસતાં એ ચાર સત્યો ક્રોઈડને હાથ લાગ્યાં. એક તો આ કારણો એવાં છે કે દરદી તે કારણોને મનની ગાત ભૂમિકા સુધી લાવી શકતો નથી પણ તેનાં મૂળ અગાત ભૂમિકામાં તો પડ્યાં જ હોય છે.

ખીજું સત્ય જોને એ હાથ લાગ્યું કે માણસના જીવનની કોઈ પણ ક્રિયા અર્થહીન નથી. તેનો અર્થ આપણને સમજવામાં મુશ્કેલી પડે છે. પણ જો ધીરજથી તે અર્થ શોધવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો તે અવસ્થા મળી આવે છે. ઘણીવાર માણસ પોતે જ તે શોધી શકે છે. પણ તે ક્રિયા માનસિક વ્યાધિની અવસ્થાએ પહોંચી હોય તો તેને માનસ-પૃથક્કરણની ખાસ વિધિથી શોધી કાઢી શકાય છે. આ શોધમાં એક મહત્ત્વની બાબત એ હાથ લાગી કે માણસના કેટલાંય અર્થહીન કાર્યો, માનસિક દૈર્ઘ્ય, સ્વપ્નો અને જીવનમાં થતાં એકાએક પરિવર્તનોનાં મૂળમાં બાસ્ત્યાવસ્થાના કેટલાક સૂક્ષ્મ છતાં બળવાન સંસ્કારો બહુ મોટો ભાગ ભજવે છે.

ત્રીજું સત્ય તેને એ હાથ લાગ્યું કે મનુષ્યના જીવનમાં દેખાતી કેટલીય વિચિત્રતાઓ, વિષમ ધારણતા કે વિકૃતિઓના મૂળમાં 'નતીય વૃત્તિ' બહુ જ મોટો ભાગ ભજવે છે. નતીય વૃત્તિ એ મનુષ્યની પ્રબળમાં પ્રબળ વૃત્તિ છે, અને મનુષ્યના જીવનના ઘડતરનો આધાર આ વૃત્તિને મળેલા વલણ ઉપર છે.

આ ત્રણ સત્યોની અંદર આપણે ફોંછડના ઘણા ખરા સિદ્ધાંતોને સમાવી શકીએ.

માણસના મનને ફોંછડ ત્રણ વિભાગોમાં આવેલું ગણે છે. એક તો બહારની વાસ્તવિક દુનિયા સાથે સીધા સંબંધ ધરાવતું જ્ઞાત મન; બીજું બહુ જ ઓછી મહેનતે સ્મરણ પૂર, એટલે કે જ્ઞાત મન પર લાવી શકાય તેવા સંસ્કારોથી ભરેલું અર્ધજ્ઞાન મન; અને ત્રીજું, કેટલાય ભૂલી જવાએલા, દમન કરાએલા અને છતાં અંદર રહ્યો રહ્યા માણસના જ્ઞાત મનની ક્રિયાઓ ઉપર પોતામાં રહેલી પ્રેરક શક્તિથી હલાવી મૂકતા, દોરતા છતાં જ્ઞાત મનની નજર ચૂકાવીને કામ કરતા એવા સંસ્કારોનો સમૂહ જ્યાં ભર્યો છે, તેવું અજ્ઞાત મન, માણસના ચિત્તતંત્રનો બહુ જ મોટો ભાગ આ અજ્ઞાત મન શેકે છે. આ વસ્તુને સમજાવવા માટે સમુદ્રોમાં તરતા બરફના પહાડો [Ice-berg] નું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. જેમ હિમ-ગિરિનો ફક્ત ભાગ પાણીની અંદર રહે છે અને ફક્ત ફક્ત ભાગ જ સમુદ્રની સપાટી ઉપર દેખાય છે, તેમ જ માણસના મનમાં અજ્ઞાત પડેલી કેટલીય વાસનાઓ મનનો મોટો ભાગ રોકીને પડી છે. મનુષ્ય કોઈ પણ વાત બૂંલતો જ નથી. બાળક જન્મે છે, ત્યારથી માંડીને તેના અજ્ઞાત મનમાં અનેક સ્મૃતિઓ, વિસ્મૃતિઓ ભરાતી જાય છે. પણ કોઈ પણ સ્મૃતિ મરી જતી નથી. તે અજ્ઞાત મનમાં પડી હોય છે. આમ થવાનું કારણ ફોંછડ બહુ જ સાદી રીતે સમજાવે છે.

માણસમાં જન્મથી જ કેટલીક પ્રબળ વાસનાઓ હોય છે. તે વાસનાઓનો પ્રેર્યો જ તે બુદ્ધિથી ન સમજવા છતાં તેના જીવનને ઉપયોગી એવી ક્રિયાઓ કરતો હોય છે. અને એ વાસનાઓ પોતાની વૃત્તિ માટે સતત મથ્યા કરતી હોય છે. આ વાસનાઓમાં પ્રેમવૃત્તિ અને સ્વભાન વૃત્તિ અતિ પ્રબળ છે. બાળકની ક્રિયાઓનો જો સૂક્ષ્મપણે અભ્યાસ કરીશું તો આ બંને વાસનાઓને સંતોષવાનો તેનો પ્રયત્ન બહુ જ સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાશે. એમ પણ બને છે કે બાળક જે પરિસ્થિતિમાં હોય છે, તે પરિસ્થિતિમાં તે તેની બધી વાસનાઓ કે સાહજિક વૃત્તિઓ [Instincts] ને સંતોષી શકતું જ નથી. તેને પરિસ્થિતિ એટલે કે માથાપ, ભાંડુઓ કે ઘરના બીજા માણસો તેમ કરતાં અટકાવે છે. કારણ કે તે સિવાય તે પરિસ્થિતિમાં બંધ બેસતું થઈ શકતું જ નથી. આને પરિણામે બાળક તેની કેટલીય વાસનાઓને દાખી દે છે. તે દમનની દિયાની સાથે જ તે વાસના અજ્ઞાત મનના ઉંડાણમાં

ચાલી જાય છે. તેમ ન બને તો તેની સ્મૃતિ તેને વધારે ને વધારે હેરાન કર્યા કરે. પણ એમ છતાં તે સ્મૃતિ કોઈ પણ રીતે બહાર આવવા માટે પ્રયત્ન તો કરે જ છે. એક યા બીજે રસ્તે તે અચાત મન વાસનાની તૃપ્તિનો માર્ગ શોધી કાઢે છે. સ્વપ્નો, સૌજની સામાન્ય બોલવાચાલવાની બુદ્ધિ, જીવનનું ઉત્પત્તિકરણ કે ગાંડપણ આમાંથી કોઈ એકાદ માર્ગ આ બધી વાસનાઓ પોતાની તૃપ્તિ શોધી લે છે. એમાંના કેટલાક માર્ગો આછાવચ્ચ પ્રમાણમાં નિર્દોષ હોય છે. કેટલાક સમાજને ઉપયોગી હોય છે, બ્યારે કેટલાક માર્ગો, માણસને પોતાને અને પરિણામે સમાજને નુકસાનકર્તા થઈ પડે છે. એટલે જ આ વાસનાઓની ક્રિયાઓનો શુદ્ધ વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ એ બાળકના ધડતરમાં અને પરિણામે સમાજના ધડતરમાં એક મોટો ભાગ ભજવે છે. ચિત્તની આંટીઘૂંટી ભરી રચના ને ક્રિયાના જ્ઞાનને અભાવે જ આપણે બાળકના આ વાસનાદેહનું પોપણ કે યોગ્ય નિયમન કરી શકતા નથી. અને કેવળ અજ્ઞાનને કારણે જ સદેહનું છતાં દુઃખ ઊભું કરીએ છીએ. બાળકની ક્રિયાઓને સમજવા કંઈ ક્રિયામાં બાળકની સાહજિક વૃત્તિ કયા સ્વરૂપે પ્રગટ થવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે સમજવું એ કોઈ પણ જવાબદાર માયાપ કે શિક્ષકને માટે અનિવાર્ય વસ્તુ છે. આથી વૈજ્ઞાનિક સમાજ એ કલ્પનામાંથી કે સાચાં ઉત્પન્ન થયેલાં સમાજનાં અનેક દુઃખોનું નિવારણ છે.

‘જાતીયવૃત્તિ’નું જીવનમાં ધણું બધું મહત્વ છે, એ વાતે સમાજના કેટલાક ધુરંધરોને કેમ અમકાવી મૂક્યા છે, એ પણ એક મોટો કાપડો છે. ફોઈડે તો જે વસ્તુ અત્યાર સુધીમાં કેટલાક તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ, સાહિત્યકારોએ તથા નીતિ-શાસ્ત્રીઓએ પોકારી પોકારીને કહી છે તેજ વસ્તુને વૈજ્ઞાનિક રીતે રજૂ કરી છે. હુનિયા ભરનું સાહિત્ય જુઓ. તેમાંના કેટલો મોટો ભાગ ‘પ્રેમ’ના તત્ત્વની આસપાસ ઘુંચાએલો છે? કોઈ પણ મોટા સાહિત્યકારનો અંધ પ્રેમના પ્રકતી ચર્ચા કર્યા વગર નહિ જ રહ્યો હોય કહો કે તે પ્રશ્ન જ તેના કેન્દ્રમાં હશે. ઈલિયડ કે મહાભારત, રોકસપીયર કે કાલિદાસનાં પુસ્તકો, અત્યારની નવલકથાઓ, કાવ્યો કે નાટકો તેમાં પ્રેમ એ શું છે, તેનો જ જુદા જુદા દૃષ્ટિબિન્દુથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

અને વળી એમ માનવામાં આવે છે કે ફોઈડે આ ‘જાતીય વૃત્તિ’ને બંને તેટલી છૂટી મૂકી દેવી, એવું નીતિશાસ્ત્ર ઊભું કર્યું છે. આથી વધારે મોટું જુદાણું બીજું હોઈ જ ન શકે. પણ અત્યારે તેના પક્ષકાર થઈને ચર્ચા કરવી એ અરથાને છે. ફક્ત અહીં તો એટલું જ કહીશ કે આ ‘જાતીય વૃત્તિ’ અતિ પ્રયજ છે. તે મનુષ્યના જીવન સાથે જડાયેલી છે. તેની ઉપેક્ષા કર્યે નહિ આવે. તેનું દમન કર્યે પણ નહિ આવે, તે શક્તિનો યોગ્ય અને હિતકારક ઉપયોગ કરવો હોય તો એ વૃત્તિના આવિષ્કરણોનો વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ કરવો એ જરૂરનું છે અને તે વૃત્તિ પોતે ખરાબ નથી, પણ દમનને કારણે જ ઊભું થતું તેનું વિકૃતિકરણ એ નુકસાનકારક છે. દમન એ જીવનના કોઈ પણ કાર્યમાં નુકસાનકારક છે. પણ સંયમન, જીવનની દરેક વૃત્તિનું સમધારણ, સંતોષકારક સંયમન, એજ સુખની ચાવી છે. અને આ જ કારણે ફોઈડે આ વૃત્તિનું સદ્દમમાં સદ્દમ પૃથકરણ કર્યું છે. સમાજના ‘નીતિ-વાહકો’ની દૃષ્ટિએ ગણ્યાતી ગંદકી તેણે ફેંદી છે, ચૂંથી છે અને એક લેખક કહ્યું છે તેમ ‘સંસ્કૃતિનું સુલાય સારી રીતે કેમ ખીલે, તેની ઝંખનામાં તેણે આ વૃત્તિઓનું ખાતર વીંધ્યું છે અને તેમાં ક્યાં ક્યાં તરવો છે તેને પ્રયોગોથી હસ્તામલક વસ્તુ પેરે જગત પાસે રજૂ કર્યા છે.’

એમાંથી જ આપોઆપ એક વસ્તુ એ 'નીકળે છે કે જો વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી આપણને બધું જ્ઞાન થઈ જતું હોય તો પછી વિજ્ઞાન એ જ ધર્મ છે. ફ્રોઇડ ધર્મ-અત્યારની ધાર્મિક માન્યતાઓની સામે સંજ્ઞા પ્રહારો કર્યા છે. એ વાત સાચી. આપણે અત્યારે તેની વિગતમાં નહિ જતરીએ. પણ એક વાત તેમાંથી એ દ્વિતિ થાય છે કે ફ્રોઇડ એમ માને છે કે જગત કુદરતનાં સ્વૂલ દૃશ્ય પદાર્થોમાં કાર્યકારણનો નિયમ [Determinism] લાગુ પડે છે તે જ વાત ચિત્ત-ચેતનની ક્રિયાઓને લાગુ પડે છે. મનુષ્યની કોઈ પણ ક્રિયા નિષ્કારણ, અહેતુક હોતી જ નથી અને એમ કરીને તેણે ભૌતિકવાદના સિદ્ધાંતને વધારે મજબૂત બનાવ્યો છે. તે કહે છે : 'જગતના કેટલાય કોણકો હજી અણઉકળ્યા છે. તેને માટે ધર્મોએ આપેલા કેટલાય ખુલાસાઓ વિજ્ઞાન માની શકતું જ નથી. અલગત તે ખુલાસાઓની જેમ સાબિતી નથી, તેમ તેના ખડનના પુરાવાઓ પણ નથી. આપણું જ્ઞાન હજી એટલું બધું પરિમિત છે કે હજી તેઓ આપણા માટે અગમ્ય જ રહ્યાં છે. આ સ્પષ્ટિ પોતાનાં રહસ્યો બહુ જ ધીમે ધીમે આપણી જિજ્ઞાસા પાસે ખુલ્લાં કરે છે. હજી ઘણાં પ્રશ્નોનો જવાબ વિજ્ઞાન પાસે નથી. પણ એ પ્રશ્નોનો જવાબ વિજ્ઞાનજ આપેરે આપી શકશે, એમાં શંકા નથી.

આ ફ્રોઇડની તત્ત્વદષ્ટિ છે. અલગત તેની સામે એવો જ પ્રયોગ પક્ષ છે. પણ ભૌતિક તત્ત્વદષ્ટિ એ કેવળ દુષ્ટ હોય છે, એટલું કહી દેવાથી પતતું નથી.

x.

આપણે અહીં તો ફ્રોઇડના વિજ્ઞાનના કેટલાક મુખ્ય સિદ્ધાંતોને જોયા. આ સિદ્ધાંતો તેના જીવનની ૫૦ વરસની તપસ્યામાંથી બહાર આવેલા છે. ફ્રોઇડ લગભગ પોતાની ૫૦ વરસની ઉંમરે જગતમાં જાણીતો થયો એમ કહીએ તો ખોટું નહિ. લગભગ ૪૫ વરસની ઉંમરે ૧૯૦૦ માં તેણે સ્વપ્ન ઉપનું તેનું મોટું પુસ્તક બહાર પાડ્યું અને અંગ્રેજીમાં તો છેક ૧૯૦૫માં એટલે કે તેની ૫૭ વર્ષની ઉંમરે બહાર આવ્યું. આ પછી પણ તેનું કામ તો અખડપણે ચાલ્યાં કર્યું હતું. માનસિક વ્યાધિઓના દરદીઓને free associationની પદ્ધતિથી સાજા કરવા માટે કેટલી ધીરજ, કેટલો વખત જોઈએ, તેનો વિચાર કરીએ ત્યારે જ આપણને ખ્યાલ આવે કે ફ્રોઇડ પોતાના કામની પાછળ આખી જિન્દગી ખરચી નાખી છે. અને એમાંય સૌથી વધારે મહત્ત્વની વાત તો એ કે ફ્રોઇડ ઠેક સુધી ખરા અર્થમાં વૈજ્ઞાનિક જ રહ્યો. તેના શિષ્યો માં ઘણીવાર અધમતાનુસારીપણું દેખાય છે. પણ ફ્રોઇડ હમેશાં ખુલ્લા દિલનો ન્હોતો. જીવનમાં માણસની મહત્તા એમાં જ રહેલી છે. શુદ્ધ વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ એ જ સાચા અર્થમાં પવિત્ર દષ્ટિ છે, એનું ઉદાહરણ ફ્રોઇડનું જીવન છે. એક આવી 'ગંદકી સુચનાર'નું જીવન, એક પરમ સંત, ઋષિ જેવું પવિત્ર દેખાય છે. તેના પુસ્તકોમાં ક્યાંય ગંદકી પ્રત્યેની જેમ સ્પર્ગ નહિ મળે, તેમ ગંદકી પ્રત્યેનો વિકૃત રસ નહિ મળે. આ જાતની તટસ્થતા હલ બ છે અને નથી જ ફ્રોઇડ એ જગત ॥ સંસ્કૃતિની પ્રગતિનો એક મશાલધારી જ રહેવાનો છે.

આપના સમારંભમાં બાળ લેવાની આપે મને જે તક આપી તે માટે હું પ્રથમ તો આપનો હાર્દિક આભાર માનું છું. શિક્ષકોના આત્મા આસેધિસરના સમારંભોમાં હાજરી આપતાં મને હમેશાં આનંદ થાય છે કેમકે હું એમ માનું છું કે આપણી શિક્ષણપદ્ધતિમાં આપણે જે ગહા પરિવર્તનની આશા સેવી રહ્યા છીએ તે વિપ્લવન મુખ્યત્વે કરીને શિક્ષકસમાજના પ્રયત્નો જ ઉદ્ભવવાનું છે અને તેમના સહકારથી જ સફળ થવાનું છે. આના સમારંભોમાં સામાન્યતઃ શિક્ષકોની લઘુમતી જ રહે છે એટલે આજે બેગા મળેલા શિક્ષકોની હાજરીથી આપણે નારીપાસ થવાની જરૂર નથી. રૂઢિચુસ્તતા અને ઉદાગીનતાના યથે આપણી આસપાસ એટલાં વર્ષોથી ગતર્યાં છે કે એની પાર આપના શિક્ષકસમુદાયને લઈ જતાં આપણને અપાર પરિશ્રમ પડે ને ઘણો સમય લાગે. છતાં આવી સમજૂતી ને કતવ્યપરાયણ લઘુમતી જ અતિ મહત્ત્વનું પ્રાંભિક કાર્ય કરી શકે એમાં શક નથી.

ઉપર જણાવેલી રૂઢિચુસ્તતા કેટલી વ્યાપક બની છે તેનો આપણે ખ્યાલ કરીએ. આજે આપણે જે શાળાઓ મોટે ભાગે જોઈએ છીએ તેમાં અને સૈદ્ધ પહેલાં પાશ્વિમાત્ર ધોરણે સ્થપાએલી શાળાઓમાં બાળે જ મોટો તફાવત હશે અને એ શાળાઓ પણ સોનીની અડીમાં તૈયાર કરેલી ચીજોની માફક જ્યાં જુઓ ત્યાં શું એકસરખી નથી લાગતી! સરત કે અમદાવાદ, મુંબઈ કે પૂના, સોલાપુર, જળગાંવ કે ધારવાડ અથવા ખીખ કોઈ નાના યા મોટા શહેર કે કચ્છામાંની માધ્યમિક શાળાઓમાં કરો તફાવત માલૂમ પડે છે? અને જેમ શાળાઓ એકસરખી છે તેમ તેનો અભ્યાસક્રમ એકસરખો છે ને તેનો વહીવટ એકધારો છે. સરકારી ખાતાંખાતા વહીવટમાં અને તેમ ખાતાના ઉપરી અધિકારીની ઇજ્જતનાર નીચેના અમલદારો શાળાના સંચાલકો પાસે શાળાનો વહીવટ કરાવે છે; ને શાળાના સંચાલકો પાસે સ્વતંત્ર વિચારો કે યોજના હોય તો પણ સરકારી મદદ મેળવવાના અનિવાર્ય લોભમાં એ બધાને કોરે મૂકી સરકારી ધરોહમાં તેઓ જીતરી પડે છે.

આમ શાળાઓ બ્યારે સરકારી કેળવણી ખાતાના સખત અંકુશ નીચે હોય છે ત્યારે મુખ્ય શિક્ષક વહીવટ સમિતિના બિનકેળવણીકાર સભ્યોના, શિક્ષકો મુખ્ય શિક્ષકના, અને વિદ્યાર્થીઓ શાળાના સઘળા અધિકારીઓના સકળમાં સપડાએલાં હોય છે. જે વિદ્યા મુક્તિ-સ્વતંત્રતા અપાવવા માટે યોજાય છે તે વિદ્યાના ધામમાં કોઈને સ્વતંત્રતાનો છાંટોય મળતો નથી. અભ્યાસક્રમ, પાઠ્ય-પુસ્તકો, સમયપત્રકો ને પરીક્ષાનાં અગ્રહ બંધનો વગેરે જગ્યાએ રહીને શિક્ષકો તેમજ વિદ્યાર્થીઓને પોતાનો માર્ગ કાપવાનો હોય છે. એમનાં વિચાર, વાણી ને વર્તન ઉપર ન સમગ્રજ એવો ભાર અંકુશ મુકાએલો હોય છે. સ્વચ્છૃતિથી કામ કરવાની રતિ કે જ્યાંબહારની વૃત્તિથી વિદ્યાર્થીઓ કે શિક્ષકો શાળાની પ્રવૃત્તિ હોંસમેર ને વધારે સફળતાથી આગળ ધપાવી શકે છે એવો વિશ્વાસ બહુ ઓછા ઉપરી અધિકારીઓમાં નજરે પડે છે. પરિણામે ભરવાડ પોતાનાં ઘેરાંને કોરે તેમ તેમની

ધૃષ્ટા કે વૃત્તિની દરકાર કર્યા સિવાય શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓને દોરે છે. ટૂંકમાં, મોટા ભાગની શાળાઓનું સમગ્ર વાતાવરણ વિદ્યાર્થીઓ તેમજ શિક્ષકોને પણ ભારે મુંઝામણ ઉપજાવનારું હોય છે.

આવી શાળાઓમાં કેવું ને કેટલું પુસ્તકીયા જ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓના ગગનમાં ફાંસવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે તે આજના શિક્ષકસમુદાયને સમજાવવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. વિદ્યાર્થીના શારીરિક વિકાસની અવગણના કરવામાં આવી હોય છે એટલું જ નહીં પરંતુ તેમને શારીરિક પરિશ્રમ પ્રત્યે ધૂણાની નજરથી જોતા કરવામાં આવ્યા હોય છે. શાળાંતે બ્યારે સંજોગવશાત કોઈને વ્યવસાયની શોધમાં નીકળવું પડે છે ત્યારે તેને શારીરિક પરિશ્રમ ઉઠાવવો પડે એવો ધંધો કે નોકરી સ્વીકારતાં સંકોચ થાય છે. એક સહેલી તરીકે પોતાની શી ફરજો ને જવાબદારી છે તે એને ભાગ્યે જ સમજાવવામાં આવ્યું હોય છે. પોતાના દેશ પ્રત્યે પોતાનો ધર્મ જાગૃતવાની તાલીમ પણ તેને પૂરી મળી હોતી નથી. પરિશ્રમે આપણા દેશનું ભાવિ જન્મના પર અવલંબે છે તે યુવકોમાંના મોટા ભાગ માયક્રોગ્લાં શરીર ને નિસ્તેજ આંખો લઈને હતાશ ભાવે કોઈ કારકુનીની શોધમાં આમ તેમ ભટકતા ને પોતાની નિરાધારતાનું અને આપણી શરમનું પ્રદર્શન કરતા આપણને ઢેરઢેર મળી રહે છે.

કદાચ આપ કહેશો કે આ તો આપણી પરિસ્થિતિનું અત્યંત ઘેરું ને નિરાશાભર્યું ચિત્ર છે. એમાં જો અતિશયોક્તિનો અંશ હશે તો તેના કરતાં સત્યાંશ વિશેષ છે એમાં મને શંકા નથી. કેટલીક શાળાઓ અપવાદ રૂપે હશે, કેટલાક શિક્ષકો આદર્શ શિક્ષકો હશે. અને વિદ્યાર્થીઓનો કેટલોક ભાગ શાળાના પ્રેરણાશૂન્ય વાતાવરણમાં રહેવા છતાં સદ્ભાગ્યે ને સંજોગવશાત યોગ્ય પ્રગતિ કરતા હશે એ મને કબૂલ છે. પરંતુ મોટે ભાગે પરિસ્થિતિ આશાસ્પદ કે ઉત્સાહપ્રેરક નથી એ વાત ચોક્કસ છે.

બ્યારે આપણે ત્યાં આજે આ સ્થિતિ છે ત્યારે પશ્ચિમના અને પૂર્વના પ્રગતિશીલ દેશો તો આની વિષમ પરિસ્થિતિ બર્ષો પહેલાં વટાવી ગયા છે. એમણે પોતાની શાળાઓને ઉપરના બહારના અંકુશોમાંથી મુક્ત કરી છે; એમણે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને વધારે સ્વતંત્રતા આપવાની, તેમને પોતાનો વ્યક્તિગત પણ સર્વદેશીય વિકાસ સાધવા દેવાની આવશ્યકતા સ્વીકારી છે. આમ પ્રગતિમાન દેશોના શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં નવો યુગ ક્યારેનો ચ શરૂ થઈ ગયો છે. શિક્ષણના આ નૂતન આદર્શને આપણે નૂતન શિક્ષણ [New Education] તરીકે ઓળખીએ છીએ. આશો આપણે એની આછીપાતળી ઝાંખી કરવાનો પ્રયાસ કરીએ.

x

પ્રથમ નોંધવાલાયક બાબત એ છે કે નૂતન કેળવણીકારે વિદ્યાર્થી પ્રત્યેનું પુરાણું દૃષ્ટિબિંદુ બદલ્યું છે. એણે વિદ્યાર્થીને ઓળખવાનો શાસ્ત્રીય પ્રયાસ કર્યો છે; એના ન સમગ્રય એવા વર્તનનું, એની વૃત્તિઓનું રહસ્ય સમજવા એણે પ્રયત્ન કર્યો છે; એના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વનો સ્વીકાર કરીને એના પ્રત્યે માનભર્યું વર્તન રાખવા પોતાની તૈયારી બતાવી છે; કુદરતી વાતાવરણમાં રહીને એ પોતાનો સર્વદેશીય વિકાસ સાધી શકશે એવો વિશ્વાસ મૂકીને તેણે તેને સ્વતંત્રતા આપવાનો નિર્ધાર કર્યો છે; અને આ માટેની જવાબદારી થોડે ઘણે અંશે તેના શિર પર લાદી છે.

આમ નૂતન કેળવણીકાર કે શિક્ષકને મન શાળા અને તેની સઘળી પ્રવૃત્તિઓ વિદ્યાર્થીઓને માટે છે; પોતાનું કર્તવ્ય ઇકતરની સચ્ચાનુસાર ખાલી સીસીમાં દવા બરતા કોમ્પાઉન્ડ-જેનું નહીં

પરંતુ પોતાના હાથમાં સેંપાએલાં બાળકોને સ્વપ્રત્યક્ષી આગળ ધપતાં જોઈ સતોત માનતા અને જરૂર પડે ત્યારે તેમને માર્ગદર્શન કરાવતા કે પ્રોત્સાહન આપતા શુભેચ્છકના જેવું છે એવી તેમની પ્રતીતિ થએલી હોય છે. શાળામાં શિક્ષા, બધા કે કાલચના અશુદ્ધ વાતાવરણને બદલે શુદ્ધ અને સાસ્ત્રિક પ્રેમનું અને પરસ્પર વિશ્વાસનું વાતાવરણ જમાવવા તે પ્રયત્ન કરે છે ને વિનાશીઆ તેમનાં તેને ઉમંગોર સાથે આપે છે. આમ વિષયનું, અભ્યાસક્રમનું કે શિક્ષકનું મહત્ત્વ જોણું થાય છે ને શાળાની સઘળી પ્રગતિ બાળકેન્દ્રી બને છે.

સાથે સાથે શિક્ષણનો હેતુ પણ વધારે સ્પષ્ટ ને બાળહિતકારી બને છે. જે જીવન બાળકને બિવિધમાં જીવવનું છે તેનો પરિચય કરાવવાની જરૂરિયાત નૂતન કેળવણીકાર સર્વાંશે સ્વીકારે છે અને તે મુજબ એના અભ્યાસક્રમની પુનર્ધારના કરે છે. લોકશાસના જમાનામાં એક શહેરીના શા શા હકો છે, એની શી શી ફરજો છે, એની કેટકેટલી જવાબગીરીઓ છે એ શીખવાની એને તક આપવામાં આવે છે. ટૂંકમાં, એક વ્યક્તિ તરીકે તેમજ સમાજના એક અંગ તરીકેનું જીવન યોગ્ય રીતે જીવવાની તાલીમ તેને આપવામાં આવે છે. સ્વદેશપ્રેમ, વિશ્વશાંતિ, ને માનવસેવાની જાવના જાગૃત કરવા અને પોષક માર્ગે નૂતન કેળવણીકાર શાળાનો ઉપયોગ કરે છે. વિદ્યાર્થીને સમજીજીવન માટે તૈયાર કરવામાં આવે તે હેતુથી શાળામાં સહકાર ને સેવાના અવસરો તેની સમક્ષ ખસા કરવામાં આવે છે. આમ નૂતન શિક્ષક શિક્ષણને જીવન સાથે સુસંગત બનાવવા માહે છે.

x

આપ સ્વાભાવિક રીતે કહેશો કે આમાંની ધણી વાતો પ્રાચીન કેળવણીના ઇતિહાસમાંથી મળી આવશે. એમાં નવું શું છે? વ્યક્તિગત અભ્યાસ ને વિકાસનો સિદ્ધાંત આર્યવર્તના કેળવણીકારોએ ક્યાં નહોતો સ્વીકાર્યો? ક્રાંતિના સમર્થ વિપ્લવવાદી વિચારક રસોએ બાળકના વ્યક્તિત્વનું સન્માન કરવાનો અને એને કુદરતને જોળે ધરવાનો પોકાર અદારમી સદીમાં ક્યાં નહોતો કર્યો? સ્વિટ્ઝર્લેન્ડની પોતાની નાનાકડી પણ જગવિખ્યાત સંસ્થામાં ફેરફારોએ પોતાનાં બાળકોને સમજીજીવન અને સ્વાધ્યાયના મુંદર પાંદો ક્યાં નહોતા શીખવ્યા?

રસોએ એક સ્થળે લખ્યું છે :

તમારા વિદ્યાર્થીઓને કુદરતી ધટનાઓનું નિરીક્ષણ કરવા દો. એમાંથી એમની જિત્તાસા પ્રબળ થતી તમને બહુાયો. પરંતુ એ જિત્તાસા પરિપક્વ થાય તે હેતુથી એને તૃપ્ત કરવાની હતાજી કરશો ના. એની સમક્ષ અમુક પ્રશ્નો રજૂ કરો અને એનું નિરાકરણ કરવાનો એને પ્રયત્ન કરવા દો. એ ને કઈ બળે તે તમે કહ્યું છે એટલા માટે નહીં પણ એ પોતાની મેળે શોધે છે એટલા ખાતર બળે એવા આગ્રહ રાખો. જિજ્ઞાસના સિદ્ધાંતો એને શીખવવાને બદલે એને સ્વપ્રયત્ને શોધી કાઢવા દો. એ તમે દક્ષીણને બદલે તમારા પ્રમાણની સત્તા એના મન પર જમાવવાનો પ્રયાસ કરશો તો એ વિચાર કરતો, દક્ષીણ કરતો અટકી જશે. એ માત્ર બીજા હોદ્દાના અભિપ્રાયનું સાધન બની રહેશે. ‘...’ તમારા શિક્ષણનું નેટનું કાગ પ્રયોગદ્વારા-પ્રવૃત્તિદાર થઈ શકતું હોય તે સઘળું તેવી રીતે કરો; અર્થાત્ તે અસક્ય ન લાગે ત્યારે રાખેનો ન છૂટકે ઉપયોગ કરો.’

સ્વતંત્રપણે વિચાર કરવાની શક્તિ દરાર્ધ ગએલી છે એવા અસંખ્ય યુવાનોને આજે આપણે જોઈએ છીએ અને શીખવીશીખવીને પોતાનો ધાંટો ખેસી ગયો એવી રેન્ડિંદી ફરિયાદ કરતા શિક્ષકોને સાંભળીએ છીએ ત્યારે રસોની શિખામણ કેટલી વાસ્તવિક હતી તે આપણને સમજાય છે.

રસોની જેમ પેસ્ટલોઝીએ પણ શિક્ષકોને સુંદર માર્ગદર્શન કરાવ્યું છે :

‘શિક્ષક શિક્ષક તરીકે વિદ્યાર્થીના કાર્યમાં કદી અંતરાય નાખવો નહીં કે તેના પર પોતાની લાગવગ પહોંચાડવાનો પ્રયત્ન કરવો નહીં. તેણે વિદ્યાર્થીની નૈસર્ગિક વૃત્તિઓના દેવત્ર આવિર્ભાવ પ્રત્યે માનની લાગણીથી જોડું જોઈએ. પોતાના આદ્ધા કે કર્તવ્યને લીધે નહીં પરંતુ વિદ્યાર્થીઓના વિશ્વાસ ને પ્રેમ જોડે દરજ્જે મેળવવાની તેણે લાચકાત મેળવી હોય અને તે પ્રાપ્ત કર્યા હોય તેના પર જ વિદ્યાર્થીઓમાં તેના રચાવનો આધાર છે.’

દશકાઓ પહેલાં શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓના પરસ્પરના સંબંધ વિષે ઉચ્ચારાએલા આ વિચારો શું આપણને અદ્યતન વિચારસરણીનું સ્મરણ નથી કરાવતા? સાચે જ વર્ષો પૂર્વે થઈ ગએલા આ વિચારો કેળવણીકારો નૂતન કેળવણીકારોના પુરોગામીઓ હતા. એમણે વૈજ્ઞાનિક અખતરાઓની મદદથી નહીં પરંતુ આંતરપ્રેરણાથી આ વિચારો દર્શાવ્યા હશે; એમના વિચાર ને વ્યવહારમાં સાચે જ નહીં હશે; છતાં આજે જે સિદ્ધાંતોના પાયા પર કેળવણીની ધમારત ચાલુવા આપણે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ તે સિદ્ધાંતોનું સમર્થન કરવાનું માન નિઃશંક એમને ભાગે જ જાય છે.

અને સ્વયંસ્ફુરણાથી મહાન પરિવર્તન આણવાની શક્તિ ધરાવનાર કે કોઈ મહાન સિદ્ધાંતનું પ્રતોષાદન કરનાર વ્યક્તિઓના દાખલા જગતમાં અવરનવર ક્યાં નથી જોવા મળતા? મહાત્મા ગાંધી પોતે કેળવણીકાર નથી, કેળવણીના શાસ્ત્રનો એમણે ખાસ અભ્યાસ નથી કર્યો; છતાં એમની સમગ્ર જીવનદૃષ્ટિ જ એટલી બધી સૂક્ષ્મ ને વ્યાપક છે કે એમણે સૂચવેલી નૂતન કેળવણી પદ્ધતિમાં સાચી કેળવણીનાં મહાન તત્ત્વોનો સમાવેશ સુદર રીતે થઈ જાય છે. વર્ષો યોજનાને પણ આપણે આંતરપ્રેરણા દ્વારા મળેલી એક આણુમોલી ભેટ ગણીને જ અપનાવી લેવી જોઈએ.

પરંતુ આપણા જમાનામાં નૂતન કેળવણીનો ધ્વજ પ્રથમ દરકાવનાર ડૉ. મોન્ટેસોરી જ લેખાશે. રસો અને પેસ્ટલોઝીનો ઉપદેશ વ્યવહારમાં ઉતારી ન શકાવાથી નિરર્થક ગયો. વર્ષો સુધી બાળપ્રવૃત્તિ ને બાળસ્વભાવનું નિરીક્ષણ કરીને ડૉ. મોન્ટેસોરીએ બાળપ્રાંત બંધનમુક્ત કરવાની હિમાયત કરી. બાળકેળવણીનું નવીન શાસ્ત્ર તેમણે વિકસાવ્યું; એને લોકપ્રિય બનાવવા જરૂરી સાહિત્ય સર્જ્યું અને સિદ્ધાંતોની યોગ્યતા પુરવાર કરવાને નવાન દબની બાળસંસ્થાઓ સ્થાપી. બાળક પર થતું હરેક પ્રકારનું દમન દૂર કરીને અને પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેમ [અલગત બીજાને હાનિકારક ન થઈ પડે એવી રીતે] વતવા દેવાની ઝોને છૂટ આપીને, બાળકના વ્યક્તિત્વને સન્માનવાની તત્પરતા બતાવીને બાળકો માટે મેડમ મોન્ટેસોરીએ સુવર્ણચુગતું સર્જન કર્યું છે. એમ કહેવામાં ભાગ્યે જ કંઈ અતિશયોક્તિ લેખાશે. સઘે સાથે માબાપોને પોતાનાં બાળકો પ્રત્યેનો દૃષ્ટિકોણ બદલવાનો તથા તેમની સાથે માનભર્યો વર્તી રાખવાનો આગ્રહ કરીને મેડમ મોન્ટેસોરીએ બાલજગતની અનુપમ સેવા કરી છે.

ડૉ. મોન્ટેસોરીએ પ્રતિપાદન કરેલા નૂતન કેળવણીના સિદ્ધાંતોને કેળવણીના ક્ષેત્રમાં કામ કરતાં પ્રયોગપ્રિય ભાઈબહેનોએ અપનાવી લીધા છે. પોતપોતાની રીતે જુદી જુદી વયનાં બાળકોની કેળવણીમાં આ સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ કરવાના અનેક અખતરાઓ યુરોપ-અમેરિકાના કેળવણીકારોએ કર્યા છે. એ બધાની વિગતમાં આપણે નહીં ઊતરી શકીએ, છતાં એનો ઉલ્લેખ હું ટૂંકમાં કરીશ.

મિસ પાર્કહર્સ્ટ નામનાં એક અમેરિકન બાઈએ ડૉ. મોન્ટેસોરી પાસેથી જ તાલીમ મેળવીને નાનાં બાળકોની કેળવણી માટેની તેમની પદ્ધતિને માધ્યમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓની જરૂરિયાતને અનુરૂપ બનાવવાનું બીડું ઝડપ્યું. વર્ગશિક્ષણ, સમવયવક, પરીક્ષા-એ બધાંને બદલે તેમણે પોતાની સંસ્થામાં જુદા જુદા વિષયો માટે અલગ ખંડોમાં પ્રયોગમંદિરો બોલ્યાં, એ વિષયોના અભ્યાસ માટે જરૂરી સાહિત્ય ને સાધનો તેમાં રાખ્યાં, અને વિદ્યાર્થીઓને મુક્ત સમયમાં પૂરું કરવાને સોંપાએલું કામ પોતાની હાથગામી આવે ત્યારે ને તેટલું, પોતાની ઝડપે પૂરું કરવાની સ્વતંત્રતા આપી. વિદ્યાર્થીઓની મુશ્કેલીઓનો તેમના કહેવાથી તોડ કાઢવાને, તેમને યોગ્ય માર્ગદર્શન કરાવવાને શિક્ષક પોતપોતાના પ્રયોગમંદિરમાં હાજર રહે એવો પ્રયત્ન થયો. સમૂહમત સ્થનાઓ કે સમજૂતી આપવાનું સંમેલનો યોજવાની શિક્ષકોને છૂટ આપવામાં આવી. વિદ્યાર્થીના કામની નિયમિત નોંધ રાખવાની નોંધવાઈ થઈ ને તેને આધારે વર્ષાંતે ઉપરના ધોરણમાં ગણવાવાનું નક્કી થયું. સ્વાધ્યાય, સ્વાતંત્ર્ય અને જવાબદારીનાં સુંદર તત્ત્વો પર રચાયેલી આ પદ્ધતિ ડોશ્ટન પદ્ધતિ તરીકે જગતમાં વિખ્યાત થઈ છે. દુનિયાના અનેક દેશોએ જોજાવતા ફેરફારો સાથે ડોશ્ટન યોજનાના સફળતાપૂર્વક અખતરા કર્યા છે.

આ જ પ્રમણે વિદ્યાર્થીના દૃષ્ટિબિન્દુને કેન્દ્રમાં રાખીને યોજાઈ પદ્ધતિ યોજવામાં આવી છે. નિષ્ક્રિયતાને બદલે ક્રિયા-પ્રવૃત્તિ, એ આ યોજનાનું મુખ્ય રહસ્ય છે. છૂટીછવાઈ ને જીવન સાથે અસંગત લાગતી બાબતોનું શિક્ષણ આપવાને બદલે જે બાબતો વિષે જ્ઞાન મેળવવાની આવશ્યકતા વિદ્યાર્થી પોતે રાગી શકે અને જેનું મન મેળવવા તે પોતે યત્ન કરવા પ્રેરાય એવી પ્રવૃત્તિઓ યોજાને વિદ્યાર્થીના સગવડપૂર્વક વિકાસ સાધવાની આ યોજના હિમાયત કરે છે. હિન્દમાં જેમણે પંચાંગ પ્રાંતમાં મોઘાની આમશિક્ષક તાલીમશાળાનું કામ જોયું છે તેમને આ યોજનાની સફળતાનો સારો ખ્યાલ આવશે.

વિદ્યાર્થીઓ પોતાના અભ્યાસમાં સ્વેચ્છાથી, રસપૂર્વક, હેતુપૂર્વક રચાપચ્યા રહે એ હેતુથી બીજી અનેક યોજનાઓ અસ્તિત્વમાં આવી છે. મિ. કાલ્ડવેલ ફ્રેકે 'The Play Way' નામના પુસ્તકમાં દરેક વિષયના શિક્ષણમાં રમતનું તત્ત્વ ઉપયોગમાં લઈને વિદ્યાર્થીઓનું કાર્ય કેટલું રસિક બનાવી શકાય તેનો ખ્યાલ આપ્યો છે. આ જ પ્રમણે શિક્ષકની કેબરેષ હેઠળ દરેક વિદ્યાર્થી પોતાની મેળે પોતાનો અભ્યાસ કરે, હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓ પોતાથી ધીમા આવતા વિદ્યાર્થીઓને તેમના અભ્યાસમાં મદદ કરે, વિદ્યાર્થીઓ વ્યક્તિગત રીતે કે સમૂહમાં પરસ્પર સહકારથી પોતાની મુશ્કેલીઓ દૂર કરી પોતાના અભ્યાસમાં સ્વાવલંબી થાય એવી અનેક યોજનાઓના અખતરાઓ જુદે જુદે સ્થળે થઈ રહ્યા છે. પ્રજાસત્તાક તંત્રમાં એક શહેરી તરીકે જે જાતની તાલીમ વિદ્યાર્થીઓને જરૂરી હોય તે આપવાને શાળામાં વિદ્યાર્થીનું સ્વરાજ્ય સ્થાપવાની હિમાયત પણ જુદે જુદે સ્વરૂપે જુદા જુદા દેશોમાં થાય છે. બાળકોની પ્રવૃત્તિક્ષાર, રમતગમતોદ્ધાર, છાત્રલયોદ્ધાર વિદ્યાર્થીઓમાં સહકાર, સ્વાવલંબન, સમાજસેવા, વગેરે શુભો ખીલવવાનો પ્રયત્ન થાય છે.

અને મહાત્મા ગાંધીજીએ આપણી શિક્ષણપદ્ધતિની જે કલ્પના કરી છે તેમાંય વિદ્યાર્થીને જ કેન્દ્રમાં રાખવામાં આવ્યો છે. એ યોજના મુજબ દરેક વિદ્યાર્થી માત્ર એકાદ ઉદ્યોગમાં પારંગત થશે કે તે દ્વારા પોતાની કેળવણીનું અર્થ વેડી લેશે એટલું જ નહીં પરંતુ ઉદ્યોગના એ શિક્ષણ

દરમિયાન એને જે જે વિષયના જ્ઞાનની જરૂર પડશે તે પદ્ધતિસર મેળવતો થશે, શહેરી તરીકે પોતાની વ્યક્તિગત ને સમૂહગત ફરતોતો ચોક્કસ ખ્યાલ મેળવીને અમુક ટેવો પાડતો જશે, ને તેને પરિણામે તે સુશિક્ષિત થશે, તેમજ કોઈપણ જાતની શરમ વિના, સ્વમાન ને સંતોષની ઊંડી લાગણીઓ સહિત પોતાનો 'સ્વતંત્ર વ્યવસાય' ખેડશે. ટૂંકમાં, ઇવન સાથે સંકળાઓવી વસ્તુઓનું એ વિવેકપૂર્વક જ્ઞાન મેળવશે, કોઈની તાબેદારી સ્વીકાર્યા વિના પોતાના કુટુંબનું બરણપોષણ સ્વતંત્રપણે ને આસાનીથી કરવાની તાકાત તે મેળવશે તે સમાજમાં ઉપયોગી થઈ પડવાને તે તૈયાર રહેશે. આ કદપના બ્યારે આપણે વાસ્તવમાં ઉતારી શકીશું ત્યારે આપણાં બાળકો ને યુવકો પ્રત્યે સૈદ્ધાંતિકી કરેલું અક્ષમ્ય પાપ આપણે ધોઈ શકીશું; ત્યારે જ આપણે આપણી પુણ્યભૂમિમાં નૂતન કેળવણીનાં મણાં માંડી શકીશું.

×

આપ કદાચ કહેશો કે આ તો મોટી મોટી વાતો છે. કેળવણીની પુનર્ધટના કરવાનું કામ સામાન્ય શિક્ષકોનું નહીં પરંતુ દેશનેતાઓ, સમર્થ વિચારકો ને અનુભવી કેળવણીકારોનું છે. આમ હોય તો પણ દરેક શિક્ષક પોતપોતાની મર્યાદામાં રહીને, હાલના બંધનયુક્ત વાતાવરણમાં પણ નૂતન કેળવણીની મશાલ લઈને પોતાનો માર્ગ ઉઘાળી શકે છે. સમયપત્રકો, જડ અભ્યાસક્રમો ને કિસ્મતના ખેત્ર જેવી પરીક્ષાઓનાં બંધનો માથે હોવા છતાં પણ તે પોતાના લર્ગમાં શાંતિપૂર્વક નૂતન કેળવણીના આદેશોને અમલ કરી શકે છે. આને માટે તેને નૂતન કેળવણીના સિદ્ધાંતોમાં બપોર થ્રદા હોવી જોઈએ ને પોતાનું કાર્ય યથાર્થિત રીતે અદા કરવાની તૃમ્ના હોવી જોઈએ. જો એ હોય તો પ્રત્યેક શિક્ષક આટલું તો જરૂર કરી શકે :

૧. પોતાના વિદ્યાર્થીઓને ઝોળખવાનો પ્રયત્ન એ જરૂર કરી શકે છે. બુદ્ધિમાનરાજાંની મદદથી તે પોતાના વિદ્યાર્થીઓનું ચોખ્ખું વર્ગીકરણ કરી તે દરેક સમૂહને લાયક કામ સોંપી તેમનો સ્વાભાવિક વિકાસ સાધવામાં સફળતા મેળવી શકે છે. વળી ડૉ. ફ્રોઈડના માનસપૃથક્કરણ-શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીને તે પોતાનાં બાળકોને ઝોળખવાની, એમની ખાસિયતો જાણવાની, એમની 'પસંદગી-નાપસંદગી' સમજવાની, એમની પ્રવૃત્તિ કે નિષ્ક્રિયતાનું રહસ્ય ખામવાની ચંદુ લાપકાત તે મેળવી શકે છે.

૨. વિદ્યાર્થીને તેના સાચા સ્વરૂપમાં પિછાન્યા પછી તેને માટે આપોઆપ સમભાવ ઉત્પન્ન થશે. એ સમભાવ સાચા પ્રેમને જન્મ આપશે ને પરિણામે શિક્ષકવિદ્યાર્થીના અભ્યારના કંટુપિત સંબંધમાં મોટું પરિવર્તન થશે. બેડ પરસ્પરને સારી રીતે ઝોળખશે, પરસ્પરનો વિશ્વાસ કરતા થશે, અરસપરસ માનની લગણીથી વર્તશે. સન્ન, ધમકી, દંડ, લાઘ્ય, ભય વગેરે શસ્ત્રોના ઉપયોગ વડે વિદ્યાર્થીઓને વશ રાખવાની શિક્ષકને જરૂર નહીં રહે. તેની પાસે પ્રેમ ને સહાનુભૂતિનાં અમોઘ શસ્ત્રો આવી જવાથી તે આપોઆપ વિદ્યાર્થી તરફ વધારે વિશ્વાસ રાખતો થશે ને તેને વધારે સ્વતંત્રતા આપશે.

૩. જે વિષયો શીખવવાનું શિક્ષકને સોંપાયું હોય તેનું આયોજન તે એવી રીતે કરી શકે છે કે જેથી વિદ્યાર્થી શિક્ષણના કામમાં નિષ્ક્રિય રહેવાને બદલે સક્રિય ભાગ લેતો થાય, વિદ્યાર્થી અને ત્યાં સુધી પોતાની મેળે જ અભ્યાસ કરે ને માત્ર જરૂર પડે ત્યારે જ શિક્ષકનું માર્ગદર્શન

સ્વીકારે. વળી વિદ્યાર્થીને તેના અભ્યાસમાં રસ પડે તેવી તરકીબો શિક્ષકે હૃદયેષ યોજવા કરવી જોઈએ. સાહિત્ય, ઇતિહાસ ભૂગોળ, વિજ્ઞાન ને ગણિત એ દરેક વિષયનું શિક્ષણ રસિક બનાવવા માટે અનેક રીતો શિક્ષણશાસ્ત્રનાં પુસ્તકોમાં જોવા મળે છે. દરેક શિક્ષક પોતાના સંજોગોનુસાર એમાં ફેરફાર કરી જે એનો ઉપયોગ કરે તો શિક્ષણ રસિક ને સચોટ થાય એટલું જ નહીં પણ વિદ્યાર્થીઓ સ્વાધ્યાયથી એ વિષયમાં જિજ્ઞાસાપૂર્વક વધારે ઊંડા ઊતરવાનો પ્રયત્ન પણ કરે.

મેં ઉપર કહ્યું તેમ નૂતન કેળવણીનાં મૂળ તત્ત્વોમાં જે શિક્ષકને જ્ઞા હોય તે આ બધું કાઢીને પણ અંતરાય વિના અવસ્ય કરી શકે. આપણે આપણા ઝોઝા પગાર, શાળાસંચાલકોના અયોગ્ય વર્તણૂક, આપણી કમનસીબી, વગેરેની વાતો કરીએ ને તેના ઉકેલ માટે સગડન કરીએ તેની સાથે સાથે આપણા પવિત્ર કાર્ય માટે વધારે અભ્યાસ કરીને વધારે લાયકાત મેળવવાનો પ્રયાસ પણ કેમ ન કરીએ? આપણે જે આપણું કાર્ય વધારે સમજપૂર્વક ને સમભાવથી કરતા હોઈશું, આપણા પૈમાનિક પ્રમાણથી જે આપણે સ્વતંત્ર, સ્વાવલંબી ને સ્વદેશપ્રેમી શહેરીઓ ઉત્પન્ન કરીશું તો સૈદ્ધાંતિકી યુમાવેશું આપણું મરતું સ્થાન આપણે જરૂર પાછું મેળવી શકીશું ને આપણી આર્થિક ને સામાજિક રીતિમાં સુધારવાની આપણે સૌને ફરજ પાડી શકીશું. નૂતન કેળવણીના સમગ્ર ઉપાસક બનીને જે આપણા કાર્યમાં આપણે તેના આદેશને અપનાવી લઈએ તો આપણે આપણી પોતાની તેમજ આપણા દેશની ને આપણા વિદ્યાર્થીઓની અમૂલ્ય સેવા કરી લેખારી.

મુંબઈ ઇલાકા, વડોદરા અને બીજાં રાજ્યોનાં કેળવણીખાતાંએ
શાળાઓ તથા પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર કરેલું

નૂતન શિક્ષણ

તથા

‘છાત્રાલય અને માળાપ’

— બૃહદ્ ગૂજરાતના શિક્ષકોનું સુખપત્ર —

હર માસની પહેલી તારીખે નિયમિત રીતે પ્રગટ થાય છે.
જે તમે ગ્રાહક ન હો તો આજે જ નમૂનાનો અંક મંગાવો.

• વાર્ષિક લઘાનમ •

• પત્રવ્યવહારનું સરનામું •

દિવસો — રૂપિયા ૫

બ્યવસ્થાપક

અક્ષરેશભાઈ — રૂપિયા ૩૫

નૂતનશિક્ષણ કાર્યાલય

પરદેશમાં — પાંચ શિલિંગ

દેસાઈપોળ • સુરત

શરદકુમાર

—શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદી

શરદને એના કાકા અહીં મૂકવા આવ્યા હતા. એના કાકા અને હું બાળપણના દોસ્તો છીએ. પોતે એક મોટી બેંકમાં મેનેજર છે અને એમના મોટા ભાઈ વેપાર કરે છે. પોતાને કશું બાળક નહિ હોવાથી શરદને પોતાને ત્યાં જ એમણે મોટા કર્યો અને કેળવણી આપી. બધી રીતે શરદ સફળની છોકરો હતો. પરંતુ એનામાં એક મોટી ખોડ હતી. ઘરની કે બહારની કોઈ પણ કામતી વસ્તુને કુતૂહલથી પ્રેરાઈ જોયા વિના રહી શકતો નહિ. મન ઉપર એટલો સંયમ હોય એને કારણે કે પછી કુતૂહલવૃત્તિ વિશેષ માગણી કરતી હોય એને કારણે એવી કેટલીયે કામતી વસ્તુઓને એ તોડફોડી નાખતો ત્યારે જ એને આનંદ થતો. ઘરનાં નવાં ફર્નિચરને બગાડ્યા વિના શરદ રહી શકે નહિ. નાનું યા મોટું ઘડિયાળ ઘરમાં લાવ્યા હોય તો તેને કોઈ નંદેએ તેમ ઉઘાડીને જોયા વિના શરદ ન રહી શકે. ઘરનું આમોદિત જોયે પાંચમે દિવસે બગડ્યું જ હોય અને તે પણ શરદના કારણે જ. કોઈ મહેમાન આવે ત્યારે જમવા માટે બહાર કાઢેલા ચાંદીના ચાળીવાટકાને શરદ પછાડવાનો જ. એની આ બધી ટેવોથી મારા મિત્ર વિનાયકરાવ ઘણા જ મૂંઝાયા. શરદ ત્રીજી અંગ્રેજી બણતો હતો. પોતાના વર્ગમાં ઊંચે નંબરે રહેતો હતો. પરંતુ તેના સ્વભાવની વિચિત્રતાથી કુટુંબજીવન વિનાયકરાવ એને માટે કંઈક રસ્તો શોધ્યા જ કરતા હતા. એક દિવસ એકાએક મુંબઈમાં તેઓ મને મળી ગયા. તેમણે પોતાની મૂંઝવણ મને કહી. શરદને મારી પાસે રાખીને એનો ઉપાય કરવાની મેં હા કહી અને એ રીતે શરદ મારી પાસે આવ્યો.

શરદની ઉંમર બાર વર્ષની છે. એના સ્વભાવની વિચિત્રતાઓ એક નહિ પણ અનેક છે. એને મનગમતી સોખમ હોય ત્યારે એ બહુ બોલ્યા કરે છે અને મનગમતી સોખમ ન હોય ત્યારે તદ્દન મૂંગો પણ રહે છે. અભ્યાસમાં કદી સિથિલ નથી. એના સંબંધે કશી ફરિયાદ નથી. પરંતુ એનું કાંડા ઘડિયાળ દર મહિને બગાડેલું જ હોય છે અને એની ફાફ્ટન પેન તૂટી ગઈ હોય છે. પહેલાં ત્રણ મહિના સુધી અભ્યાસ સિવાય શરદની સાથે મેં કશી જ વાત કરી નહિ. એ કાળ દરમિયાન પણ પ્રસંગ પડ્યે એના કામની હું કદર કરતો અને એની બૂલો હોય ત્યાં કદી એને વડતો નહિ. ત્રણ મહિનાની આખરે હું જોને વિશ્વાસ સંપાદન કર્યો કહી શકું તેવી જાતનો સંબંધ મારી અને એની વચ્ચે બંધાયો. પછી પોતાના મનની નાનીમોટી વાતો કહેવા જેટલી હિંમત એનામાં આવી અને અભ્યાસ ઉપરાંત બીજી કેટલીયે બાબતો પરત્વે એ મને પ્રશ્ન પૂછવા લાગ્યો.

પૂર્ણિમાની રાત હતી અને હું થોડા મોટા વિદ્યાર્થીઓ સાથે શહેરની બહાર ફરવા નીકળી ગયો હતો. વિવિધ 'બકારની વાતો' કરતા કરતા અમે ઘણું દૂર નીકળી ગયા અને પછી તો મનુષ્ય-સ્વભાવ અનુસાર મોટા ટોળામાંથી નાની નાની ટુકડીઓ બની ગઈ. શહેર બહારના મોટા બગીચામાં સુંદર ખીલેલી ચાંદનીમાં અમે બધા ફરી રહ્યા હતા. એકાએક જ હું અને શરદ એકલા પડી ગયા. થોડીએક ક્ષણ મૌન રહ્યું હશે. પછી તુરંત જ એણે મને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે મારે ત્યાં તાજું જ ખરીદ્યું ઘડિયાળ ખીમ ઘડિયાળો કરનાં કંઈક જુદું છે માટે એને ખોલીને જોઈ શકાય કે નહિ.

એના પ્રશ્ન ઉપરથી મેં પણ નાના મોટા પ્રશ્નો થોડા કાઢ્યા અને વૈજ્ઞાનિક રીતે એ જાણવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે એની આવી નિરાસાઓ પાછળ કયું રહસ્ય છુપાયેલું છે.

આ પ્રસંગ બન્યા પછી મેં અનેક તકો બિબી કરી અને મને જે કંઈ સમજાતું હતું તે રીતે એના મનને સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એની ઝીણીમોટી વિગતોમાં બિતર્યા વિના શરદના આવા સ્વભાવનાં, જે મોટાં કારણો મને દ્વંદ્વ લાગ્યાં તે અહીં નોંધીશું.

શરદને નાનપણથી જ ધનાઢ્ય કુટુંબમાં રહેવાનો અવકાશ મળ્યો હતો. એના ઘરમાં અનેક પ્રકારની નવી નવી ચીજો આવ્યા જ કરતી. એનાં કાપડોના સ્વભાવ આ બધી ચીજોને ખૂબ કાળજીપૂર્વક સાચવી રાખવાનો હતો. બાળકના અભાવે શરદ કાપડોને ઘણો વહાણો હતો પરંતુ એની મોંઘી ચીજો શરદ ઉપર બિભવ માટે કારણભૂત બનતી. નાનો શરદ શરદને બેસી રહેતો. ઘણીયે વખત કાપડો સંબંધેની ફરિયાદો કાકા પાસે લઈ જતો અને એવી ફરિયાદોથી ખીમચેલી કાપડો શરદ ઉપર બેવડી ચિડાતી. શરદનું વ્યક્તિત્વ આને પરિણામે પુષ્કળ ધવાતું અને કાપડો ઉપરની ચીડ ક્રીમતીમાંન્ક્રીમતી વસ્તુઓ ઉપર કાઢતાં શરદને સંકેત ન થતો. કાપડોને માર મારવાની ઇચ્છા દામ-વાસણો ફેડીને સંતોષાતી; કાપડોને વઢવાની ઇચ્છા પોતાની ક્રીમતી ચીજ-વસ્તુઓને તોડી ફેડી નાખવામાં વ્યક્ત થતી. શરદનું આ કામ અટક્યા વિના આગળ ચાલતું અને એ દશ વર્ષનો થયો ત્યારે તો ખાળી ન શકાય તેટલા વેગથી એ પ્રવૃત્તિઓ આગળ ધપતી.

શરદના કાકાને કંઈ સંતાન હતું નહિ. આ વાંઝિયાપણું કાકાને બારે સાલતું. કાકા ઘેર ન હોય ત્યારે નવરાં પહેલાં કાપડો પહેાણણોની સાથે અનેક પ્રકારની ચર્ચાઓ કરતાં. કેટલીયે વખત આ બધું શરદની હાજરીમાં બનતું. કાકાની ચર્ચાઓ સંતાનની આસપાસ ઘણી વખત કેન્દ્રિત થતી. એ સ્વાભાવિક હતું કે અંતરને મૂંઝવી રહેલું વાંઝિયાપણું અર્ધશિક્ષિત હિંદુ સ્ત્રીમાં અનેક પ્રકારના વહેમોનું પોષક બનતું. કાકા દોરા ધાગા કરાવતાં, પાંદપૂમ્મઓ કરાવતાં અને પોતાને પેટે પ્રકારના વહેમોનું પોષક બનતું. કાકા દોરા ધાગા કરાવતાં, પાંદપૂમ્મઓ કરાવતાં અને પોતાને પેટે બાળક આવતરે તેટલા સારુ અનેક પ્રકારની ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરાવતાં. આ બધી પ્રવૃત્તિઓના કેન્દ્રમાં કોઈ એક બાળકનો અવતાર રહેલો છે એ વાત નાનકડો શરદ સમજી શકતો નહિ. શરદને તો ચાર મોટા ભાઈઓ હતા અને ચાર મોટી બહેનો પણ હતી. પોતાની માતાએ આવું કશું કર્યું હોય એવું એણે જોયું ન હતું. કાકાની પ્રવૃત્તિઓએ એને આથી નિરાસુ બનાવ્યો હતો. કાકાને કેમ બાળક નથી તેનો વિચાર ઘરની જ પ્રવૃત્તિઓએ એના મનમાં પ્રવેશાવ્યો હતો. એક દિવસ તો કેમ બાળક નથી તેનો વિચાર ઘરની જ પ્રવૃત્તિઓએ એના મનમાં પ્રવેશાવ્યો હતો. એક દિવસ તો હિંમત કરીને એણે કાકાને પણ પૂછેલું કે તમે આટલાં વાનાં કરો છો છતાં તમને બાળક હિંમત કરીને એણે કાકાને પણ પૂછેલું કે તમે આટલાં વાનાં કરો છો છતાં તમને બાળક કેમ નથી મળતું. ઉત્તરમાં કાકાએ પોતાના ભાગ્યને દોષ દીધો અને તે રડ્યાં. શરદને આનાથી કરો જ સંતોષ થયો નહિ. વળી એક દિવસ એણે હિંમત કરી અને છાકરાં કેમ થતાં હશે તેવા પ્રશ્ન કાકાને પૂછ્યો. કાકા પ્રશ્ન સાંભળીને મૂંઝાયા અને વાતને રાણીરાણી નાખીને નિરાસા દેવાની દીધી. શરદની નિરાસાએ વધારે ઉઝ સ્વરૂપ પકડ્યું. અને બાળક ક્યાંથી આવતાં હશે એજ પ્રશ્ન એના પિતાને પૂછ્યો. પિતા તો વેપારી માણસ હતા. એણે તો જવાબમાં તમારો લગાવ્યો અને શરદ બગડી ગયો છે માટે કડક ધ્યાન રાખવાની સૂચના પોતાના ભાઈને કરી.

મારી શોધમાંથી મને મળેલાં આ એ મુખ્ય કારણો હતાં. એ કારણોને દૂર કરવાનું કામ અધુરું ન હતું. અમારા છાત્રાલયમાં અને અમારી શાળામાં જેટલી ક્રીમતી વસ્તુઓ હતી તે

બધીની જવાબદારી મેં શરદને સોંપી. શરદ યોડાક વખત અકળાયો. પોતાને સોંપેલી વસ્તુઓ કાળજીપૂર્વક સચવાવી જોઈએ. એવા ખ્યાલે એને ભારે મૂંઝવ્યો. જવાબદારી પાછી સોંપી દેવા માટે એણે યોડાએક પ્રયત્નો કર્યા. મેં માન્યું નહિ ત્યારે યોડીએક વસ્તુઓ ફેડી પણ કાઢી. તેમ છતાં મેં એને મથક આપી નહિ. આખરે થાકીને એ જવાબદારી પોતાને ગળે એણે સ્વીકારી. આજે તો શરદની તોડવા ફેડવાની વૃત્તિ ક્રિયાત્મક માર્ગે વળી છે અને કાગળ માટી કે લાકડાની ફેટલીયે એને બનાવવા તરફ ઢલ્યો છે.

ત્રીજી વૃત્તિની જિજ્ઞાસા સંતોષવાનું કામ પણ બહુ ભારે ન હતું. મેં પોતે જ એક દિવસ એકાંત શોધીને શરીરની સામાન્ય રચના સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. મેં ધાર્યું હતું તે પ્રમાણે બીજે કે ત્રીજે દિવસે જ બાળકના અવતરવાનો પ્રશ્ન એણે પૂછ્યો અને મારો માર્ગ સરળ બન્યો. સ્ત્રી-પુરુષની શરીર રચનાનો વૈજ્ઞાનિક ખ્યાલ આપવાની શરૂઆત કરું તે પહેલાં જ એના પ્રશ્નનો તાત્કાલિક છતાં સાચો જવાબ આપતાં મેં કહ્યું કે તમામ બાળકો માતાના પેટમાંથી બહાર આવે છે. ઘણુંબધું લાંબા વખતની ભૂખ એકાએક જાણે કે સંતોષાઈ ગઈ હોય તેમ એના મનને ભારે મોટો કરાર વળ્યો અને યોડાક વખત સુધી તો વિજ્ઞાન સમજવાની પણ દરકાર ન કરી. અલબત્ત, વખત જતાં વિજ્ઞાન પણ એને સમજાયું અને એની જિજ્ઞાસા સર્વાંશે તૃપ્ત બની આગ્રાઅવળા માર્ગનું શરણ લેતી બંધ થઈ.

શરદના સ્વભાવની વિચિત્રતાઓ આજે અલોપ થઈ ગઈ છે અને એક અભ્યાસી વિદ્યાર્થી તરીકે પોતાનું કામ આગળ ધપાવે જાય છે.

— નૂતનશિક્ષણની જૂની ફાઇલો —

જેની એક પણ નકલ સિલકમાં નથી એવા એક-એ એકો સિવાય છેલ્લાં ચાર વર્ષના નૂતનશિક્ષણના એકોની સાલવાર પાછી બાંધેલી ફાઇલો અને તૈયાર કરાવી છે. જે કોઈ સંસ્થાં અથવા વ્યક્તિને તે જોઈતી હોય તેમને નીચેની કિંમતે તે પહેંચતી કરવામાં આવશે.

ચારે વર્ષની ફાઇલો	કિંમત રૂ. ૭
કોઈ પણ એક વર્ષની ફાઇલ	કિંમત રૂ. બે
કોઈ પણ છૂટક અંક [સિલકમાં હશે તો]	કિંમત આના ત્રણ

• વ્યવસ્થાપક •

નૂતનશિક્ષણ કાર્યાલય

દેસાઈપોળ • સુરત

શિક્ષણ અને રાજકારણ — ૨. હિંમતલાલ મર્ચંટ

શિક્ષણ અને રાજકારણને ખૂબ ધનિષ્ઠ સંબંધ છે એ તો જ્યારે આપણે ખીન્ન દેશોનું શિક્ષણ જોઈએ છીએ ત્યારે જ સમજાય છે. આપણા દેશમાં તો કાણ જાણે કેમ શિક્ષણસંસ્થાઓમાં રાજકારણ તરફ અનાસક્ત વૃત્તિ સેવકોમાં આવતી હોય છે, અને તે એટલે સુધી કે શિક્ષક રાજકારણ વિષે શબ્દ સરખો યે બોલતાં અચકાય છે—રખેને તેના પર રાજકારણમાં રસ લેતો હોવાની મહોર લાગી જાય! રાજકારણથી આમ પ્રયત્નપૂર્વક પ્રતિબુદ્ધ રહેતો હોવાને કારણે શિક્ષક પણ રાજકારણમાં મોડું મોડું બની જાય છે અને એનું કાર્ય પાઠ્યપુસ્તકોમાં અમુક વિષયો આપ્યા હોય તે રીતે અને પરીક્ષામાં પુઝાતા હોય તે રીતે શીખવનારું એક યંત્ર બનવા સિવાય કશું જ નથી રહેતું.

પરંતુ છેલ્લાં થોડાં વર્ષોથી આ સ્થિતિમાં કંઈક પરિવર્તન જાણ્યું છે. શિક્ષકો તો એની એ અનાસક્ત દશામાં જાણ્યું અજાણ્યું પડ્યા રહેતા હોય તો પણ વિદ્યાર્થી પોતે જ રાજકારણમાં રસ લેતો થયો છે. શાળામાં અપૂર્ણ રહેતા એ અંગેને બહારના વાતાવરણથી—શાળાથી પૂર્ણ કરવા મથી રહેતો હોય છે. અને પોતે પણ રાજકારણથી અનભિરુ નથી એમ સિદ્ધ કરવા જાણે કે એ પ્રયત્નવાન બન્યો છે.

પરંતુ જેને આપણે શિક્ષણમાં રાજકારણ કહી શકીએ એવી સ્થિતિ તો આપણી કોલેજો સિવાય હજી અસ્પૃશ્ય જ રહેલી છે. અને કોલેજમાં પણ વિદ્યાર્થીઓએ કેવી રીતે શીખે છે તે તો આપણે જાણીએ જ છીએ, અને વિદ્યાર્થીઓમાંના કેટલા ટકા રાજકારણ શીખે છે તે જોતાં તો આપણા આજના શિક્ષણમાં જે થોડું ઘણું રાજકારણ ભળેલું જણાય છે એ પણ સાવ નહિ જોતું જ લાગશે.

શિક્ષણનો મૂળભૂત સિદ્ધાંત આપણને કહેશે કે શિક્ષણ બાળકના જીવનવિકાસ અર્થે, તેને બાળ સંપૂર્ણ નાગરિક બનાવવા અર્થે જ હોઈ શકે. એમાં એનું પ્રત્યેક અંગ ઉપાંગ ખીલતું હોય. બલિષ્ઠમાં એના નાગરિકત્વને જરૂર પડતી તમામ ક્ષાઓ કે વિશાલો એને હસ્તગત હોય. એમાં નેટલી અપૂર્ણતા તોટતું એના શિક્ષણમાં પાંગળાપણું. સદ્ભાવે આ વિચાર શિક્ષણમાં આગળ વધતો જાય છે. જો કે હજી તો એ એના ઉપકાળમાં જ છે એમ કહી શકાય. શિક્ષણનું આ લક્ષ્યજિંદ સ્વીકાર્યા પછી શિક્ષણમાં રાજકારણની અગત્ય સમજાવવા પર ભાર મૂકવો નહિ પડે.

તો પછી એ રાજકારણનું શિક્ષણ કયા પ્રકારે હોઈ શકે તેનો વિચાર આવશ્યક છે. રાજકારણનું શિક્ષણ કેવા પ્રકારનું હોતું જોઈએ એ સંબંધમાં ત્રણ મુખ્ય વાદો અત્યારે પ્રચલિત છે. પહેલો વાદ જે પ્લેટોના સિદ્ધાંતોને ધણે અંશે મળતો છે તે વિદ્યાર્થીને ‘આદર્શ નાગરિક’ બનાવવાનો છે. એના આદર્શ નાગરિકત્વ આગળ એની તમામ વૃત્તિઓને ગોણે ગણવામાં આવે. અને અત્યારે જે પદ્ધતિએ રાજતંત્ર ચાલતું હોય તેમાં બરાબર ગોઠવાઈ જઈ શકે એ એના આદર્શ વ્યક્તિને, એમાં કેવળ ગોણમાત્ર ગણવામાં આવે. રાજતંત્રને એક સિદ્ધિ લેખવામાં આવે અને એ રીતે વિદ્યાર્થીનો વિકાસક્રમ યોગ્ય. જર્મની અથવા એવા સરમુખત્યારીવાળા દેશોમાં વિદ્યાર્થીઓને આ જ પ્રકારે રાજકારણથી રંગવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓ મોટે ભાગે લશ્કરી તાલીમમાં

અંતરેલા રહે છે. આનું પરિણામ એ આવે છે કે જે સમયે વિદ્યાર્થીઓની જ્ઞાનતૃપ્તિ સંતોષાવી જોઈએ તે સમયે તેને લગાવક ક્વાલિટીમાં અથવા તો રાજકીય બાપણો સાંબળવામાં રોકાયેલા રહેવું પડે છે, અને જે બાપણો પણ મોટે ભાગે તાત્વિક હોવાને બદલે પ્રચારાત્મક જ હોય છે. વિદ્યાર્થીઓને બીજાને ગેરલાભ જે આ પદ્ધતિમાં મળે છે તે એ છે કે વિદ્યાર્થીઓને સારી હકીકતોથી વંચિત રહેવું પડે છે. રાજતંત્રના સિદ્ધાંતોને અતુકૂળ એવી હકીકતો જ તેમની પાસે મૂકવામાં આવે છે, જે ઘણી વાર જૂઠી અથવા તો મુશ્કેલી હોય છે. આથી વિદ્યાર્થીનું માનસ કૂપમંડુક જેવું જ થઈ જાય છે અને જે દૃષ્ટિએ એને વિચાર કરવાનું આપવામાં આવે છે તે સિવાયની દૃષ્ટિથી વસ્તુને તે જોઈ શકતો જ નથી. એનું હકીકતોનું જ્ઞાન સાવ પાંગળું બને છે એ કહેવાની ભાગ્યેજ જરૂર હોય.

વિદ્યાર્થીઓને શીખવવામાં આવતી વસ્તુમાં 'આમ કેમ' એમ પૂછવાનો અધિકાર ભાગ્યે જ હોય છે જેથી તેની તુલનાત્મક શક્તિ તો સુપ્રત્ત જ રહે છે.

જરા વિચાર કરી જોઈશું તો જણાશે કે આવું શિક્ષણ પ્રજાતંત્રવાદને નહિ પોસાય. કારણ કે એમાં 'આદર્શ' નાગરિકિત્વની ધૂનમાં વ્યક્તિના વિકાસનો ભોગ તો સંભવે જ નહિ, અને પ્રજાતંત્રવાદની એક જરૂરિયાત આ કે દરેક મતદાર સમજીને એનો મત આપે અને વસ્તુ પર સ્વતંત્ર રીતે સમીક્ષા કરી શકતો હોય, એ તત્ત્વ તો એમાં જળવાઈ જ ન શકે. પ્રજાતંત્રવાદનો નાગરિક તો મતોના વાદોમાં રંગાયા સિવાય સ્વતંત્રપણે પોતાનો માર્ગ પસંદ કરી શકતો હોય. આ પ્રકારના શિક્ષણમાં એવું ક્યાંથી બની શકે ?

રાજકારણના શિક્ષણના સંબંધમાં બીજાને અગત્યનો વાદ એ છે કે વિદ્યાર્થીઓ પર કોઈપણ વાદના સિદ્ધાંતો લાદવાને બદલે તેને છૂટો મૂકી દેવો. અને વિદ્યાર્થીને જે રાજકીય સિદ્ધાંતો પસંદ આવે તે તેને પોતાની મેળે જ પસંદ કરી લેવા દેવા. વિદ્યાર્થી કોઈપણ રાજકીય રંગમાં લાગણીવશ થઈ રંગાયેલો નહિ હોય તેથી એ જે વાદ પસંદ કરશે એની પાછળ કાર્યકારણનું બળ રહેકું હશે, એની તુલના શક્તિને યથોચિત કાર્ય મળ્યું હશે અને એથી એ ક્યાંય પણ સમજ્યા વિના, માત્ર લાગણીથી નહિ ધસડાય. પરંતુ આમ થવું લગભગ અશક્ય છે. જે શિક્ષક એને ઇતિહાસ શીખવવા બેસવાનો છે તેની પાસે અમુક રાજકીય દૃષ્ટિ તો હશે જ અને જાણ-અજાણમાં પણ એના પર એ દૃષ્ટિની અસર થયા વિના નહિ રહે. આ ઉપરાંત એને મોટે જો પાઠ્યપુસ્તકો હશે તે તૈયાર કરનાર પણ એને પોતાના રાજકીય રંગોમાં ધસડયા વિના નહિ રહે. દલીલ ખાતર ધડીબર આપણે એમ કહીએ કે શિક્ષક વિદ્યાર્થીને એના પોતાના રાજકીય પ્રવાહમાં ન ધસડે. પણ વ્યવહારમાં એમ નહિ બની શકે. અત્યારે પ્રચલિત જુદા જુદા રાજકીય સિદ્ધાંતોની ચર્ચા વખતે શિક્ષકે કોઈ એક વાદ તરફ વળનું હેતુ જ પડશે. તેમ નહિ યાય તો શિક્ષકની તમામ વાત સાવ નીરસ થઈ પડશે અને જે સમયે વિદ્યાર્થી પોતે કોઈ એક વાદ પસંદગીની ગડમથલમાં પડ્યો હોય તે વખતે શિક્ષક જો સાવ તટસ્થ વૃત્તિ રાખીને માત્ર સિદ્ધાંતોની ચર્ચા કરી બેસી રહે તો વિદ્યાર્થી જે પ્રોત્સાહન માગતો હોય તે તેને ન જ મળે અને પરિણામે તે હતાશ પણ થઈ જાય. જે દુનિયા પર કદાચ એક જ વાદ, અને તે પ્રજાતંત્રવાદ, ફેનીકૃત યાય તો જ આ વસ્તુ શક્ય બને. કારણ કે વિદ્યાર્થીને આમ સ્વતંત્ર રાજકીય વિચારો ઘડવા દેવા છૂટો મૂકી દેવાનું તો માત્ર એ જ વાદ સાંખી શકે. પણ 'વહ દિન કહાસે ?'

રાજકીય શિક્ષણનો ત્રીજો માર્ગ વધુ શક્ય છે. તેને આપણે મધ્યમ માર્ગ અથવા સમન્વય પદ્ધતિ કહી શકીએ. વિદ્યાર્થીઓને પણ રાજકીય રંગે ન રંગવા અને તેમ છતાં એમના મનને

કેવળ ખાસી પણ ન રાખવું. કેટલાક સિદ્ધાંતો તો એવા છે કે જેમાં વિદ્યાર્થીએ પોતાનું સ્થાન ક્યાં છે એ સમજી લેવું જ નોઈએ. આજની રાજકીય અવસ્થામાં વિદ્યાર્થી ક્યાં બિભો છે અને તેને ક્યાં જવું છે એની સ્પષ્ટ સ્પર્શના તો એની પાસે આવી જતી નોઈએ. પોતાની માન્યતાઓ તેણે પોતાની પાસેના હકીકતપૂર્ણ જ્ઞાનથી જ બાંધેલી હોય, નહિ કે અમુક નેતાઓ કે કોઈ કહે છે માટે એ એમ માનતો હોય. જગત પર બંધિયમાં શોષણ રહિત પ્રગતિવાદની આપણે કલ્પના કરના હોઈએ તો એ સમાજના નાગરિકને એટલે કે આજના વિદ્યાર્થીને વિચારદશિ રહેતો આપણે નહિ સાંખી શકીએ. માથુસના સ્વતંત્ર પિદ્ધાસને રોકતા તમામ રાજકીય ચતુર્તાતરેની જાળમાં એને નહિ સડોવીએ. વિશાળ જ્ઞાન પર નિર્ભર રહેલી એક ચોક્કસ દૃષ્ટિવાળો જ એ થવો નોઈશે.

આમ થવા માટે એને આપણે કેટલું ‘બધું’ રાજકીય શિક્ષણ આપવું નોઈશે? આજે જે યોગ્ય શિક્ષણ આપીને એને ‘રાજકારણનું શિક્ષણ’ આપીએ છીએ એમ આપણે સરસો સતોષ લઈએ છીએ તે તે વખતે કેટલો અપૂર્ણ અને ઉપરછલ્લો લાગશે?

આ દૃષ્ટિએ જોતાં શિક્ષણને અને રાજકારણને કેટલો ધનિષ્ઠ સંબંધ છે? અને તો પછી રાજકારણના શિક્ષણ વિના વિદ્યાર્થીનું એક મહાન અંગ આપણે પાંગળું રહેવા દઈએ છીએ એમ આપણને નથી લાગતું?*

• સૂચિત

શિક્ષકો અને કેળવણીકારો રાષ્ટ્રના ધડવૈયા છે.

એટલે

સહ્દર સ્વદેશી વીમા કંપની

“ઈન્ડિયન ગ્લોબ્લ” માં જ

તમારો જિંદગીનો વીમો ઉતરાવો.

: વધુ વિગત માટે લખો :

ઉદાર શરતોએ એજન્સીઓ

આપવાની છે.

ધ ઈન્ડિયન ગ્લોબ્લ ઇન્શ્યુરન્સ કં. લી.

કલ્કત્તા બજાર, સુરત

આ ઉપરાંત બીજાં દરેક ભત્રાનું કામ [જેલું કે આગ, મોદર, તથા હરિયાઈ જોખમ] પણ લેવાય છે.

સામાજિક સેવા

[૧]

અમેરિકાની ગ્રામશાળા

ધૂળી કે ગામડી નિશાળોને અર્થ એ નથી કે છોકરાઓ ધૂળમાં બેસે છે. પણ જ્યાં પદ્ધતિસર, ક્રમાનુસાર, ધોરણવાર વર્ગો નથી લેવામાં આવતા. હોશિયાર છોકરાઓને આગળ ને આગળ શીખવવામાં આવે પણ ધોરણ જેવું કશું નહિ. આપણે ત્યાં ગામડી નિશાળો કે જે ખાનગી રીતે શિક્ષકો ચલાવતા તેમાં પણ આ પ્રમાણે બનતું હતું. શિક્ષક હોશિયાર વિદ્યાર્થીને આગળ ને આગળ શીખવે પણ હોશિયાર વિદ્યાર્થી બધા ભેગા જ બેસીને ભણે, ધોરણ કે વર્ગ જેવું કશું નહિ. તે પ્રમાણે અહીંની ગ્રામશાળામાં પણ છે. લગભગ ૭૫ ટકા ગ્રામશાળાઓ (૧૯૩૦ ની ગણતરી પ્રમાણે ૧૪૩,૪૪૫ સંખ્યા) આપણી ગામડી શાળાઓના જેવી છે. કુલ નિશાળોના લગભગ ૬૦ ટકા જેટલી નિશાળો ગ્રામશાળાઓ છે અને આના ૭૫ ટકા ધૂળી નિશાળો છે. ધૂળી નિશાળ એટલે એક શિક્ષક અને એક ઝોરડી. પાંચથી વીસ વર્ષ સુધીના છોકરાઓ માટે ફરજિયાત શિક્ષણ છે. અમેરિકાનાં ગામડાંમાં આવેલી કે શહેરમાં આવેલી નિશાળો કરતાં આ ગ્રામશાળાઓની સ્થિતિ જુદી છે. ગામડાંમાં આવેલી નિશાળને વસ્તીના પ્રમાણમાં પૂરતા નિશાળીઆઓ મળી રહે, અને શહેરમાં વધુ પડતા છોકરા હોવાથી એક કરતાં વધુ નિશાળો સારી રીતે ચલાવી શકાય. પણ ગ્રામશાળાઓ સારી રીતે ચલાવવી મુશ્કેલ છે. જ્યાં સો સો એકરોનાં મોટાં ફાર્મ આવેલાં છે ત્યાં આછીપાતળી વસ્તીને લીધે, ઓછાં છોકરાને લીધે, નિશાળનું ક્ષેત્ર વધુ લાંબાવડું પડે છે અને દૂર દૂરથી છોકરાઓને નિશાળમાં લાવવા પડે છે. આ પ્રશ્ન જેટલો અમેરિકાને લાગુ પડે છે તેટલો જ આપણને પણ મૂંઝવશે. કારણકે આપણાં ગામડાં નાનાં હોવાથી ગામડે ગામડે નિશાળ ચલાવી શકારો નહિ અને એટલે કેટલાંક ગામડાંના જગ્યામાં એકાદ અનુકૂળ જગ્યાએ આપણી પણ ગ્રામશાળાઓ આવવાની. અને (૧) નિશાળ ચલાવવા માટે પૂરતા નિશાળીઆઓની સંખ્યા; (૨) કેટલે દૂરથી નિશાળમાં નાનાં બાળકોને આણી શકાય તે; અને (૩) છોકરાઓને દૂરથી આણવાનાં સાધનો જેવાં કે સારા રસ્તા અને મોટરબસો-આ ત્રણ પક્ષો આપણે માટે ગ્રામશિક્ષણના વિકાસ દરમિયાન જરૂર ઉપરિચિત થવાના. (૪) ચોથો પક્ષ આ અમેરિકાની ગ્રામશાળાઓ એટલે ફાર્મ-કુટુંબના છોકરા ઉપર નબતી નિશાળ. અમેરિકામાં શહેરોમાં લગભગ છ મહિના (૧૮૩ દિવસ) આ પ્રાથમિક શાળાઓ કામ કરે છે અને ગ્રામશાળાઓ લગભગ પાંચ મહિના (૧૫૬ દિવસ) કામ કરે છે. ગ્રામશાળાઓમાં સાધારણ રીતે ૫૦ ટકાથી યોગ્ય વધુ છોકરાઓ હાજર રહે છે. આટલી ઓછી હાજરીસંખ્યા હોવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે જે છોકરા ખેતરમાં કામ કરી શકે એવા હોય છે તે છોકરા જે કેમ્પિયુ બનતું ખેતરકામ મળી આવે તો તે કામ કરવા જરૂર જવાના જ. આપણે ત્યાં પણ જ્યાં ગામડાંમાં નિશાળો ચાલે છે ત્યાં પણ આ

વસ્તુસ્થિતિ છે. “આજે તો જન અભ્યાસ, ભેંસ ચારવા જન”; “જા, અભ્યાસ મનુષ્યો પર દેખાશે રાષ્ટ્રના જન.” આમનિશાળમાં આવતા છોકરાને તેમનાં માતાપિતા ધંધામાંથી તદ્દન આળખાં કરી શકાય નહિ. પ્રાથમિક ફરજિયાત શિક્ષણમાં, નિશાળાને સારી રીતે ચલાવવામાં આ ધંધાવિષયક પ્રશ્ન આપણી આગશાળાઓમાં જરૂર આવવનો. આ બધી વસ્તુઓ તો નિશાળાને સફળતાથી ચલાવવાની કાર્યપ્રણાલિ, નહતી મુશ્કેલીઓ અને તેનો ઉદ્દેશ—આમ જાણ વસ્તુઓ સાથે સંકળાયેલા હોવાથી ન્યારે એ પ્રશ્ન ઊભા થાય ત્યારે આપણે સહેલાઈથી વચલી શકીએ. પણ મુખ્ય વસ્તુ તો શિક્ષણનું ધ્યેય અને શિક્ષણપ્રણાલિ છે. માટે આ વસ્તુઓ ઉપર આપણે દૃષ્ટિ આપીએ.

એકાદ ડોક્ટર પોતાનું પ્રાથમિક, સેકન્ડરી અને કોલેજનું શિક્ષણ પૂરું કરી બારથી પંદર વરસ ગાળી પેતાના ધંધામાં નિષ્ણુત થાય ત્યારે આપણે તેને જવાબદારીનું કામ સોંપીએ છીએ; કે એકાદ ઈજનેર કેટલાય વરસો સુધી પોતાના વિષયનો અભ્યાસ કરે ત્યારે તેને દેશની ઈજનેરી રચનામાં કામની જવાબદારી સોંપીએ છીએ; કે એકાદ વકીલ કેટલાં વે વર્ષો સુધી કાયદાનો અભ્યાસ કરે અને ત્યારબાદ કાયદાના ક્ષેત્રમાં કામ કરે ત્યારે તેને રાષ્ટ્રના કાયદાવિષયક પ્રશ્નોની જવાબદારી સોંપવામાં ફાવે છે. પણ વિચિત્ર તો એ છે કે રાષ્ટ્રધડતર અને રાષ્ટ્રચલુતરનો આ મૂળ પાયો નાનાં બાળકો—ચોટું બહેણા, થોડા પગારવાળા શિક્ષકોના હાથમાં છે. તેને કેટલી મહાન જવાબદારી સોંપવામાં આવી છે તેનું બાક નથી તેને, કે નથી સોંપનારને. અમેરિકામાં આ વસ્તુ પરંતુ જવાબદારી કે નમૃતિ હેઠળ થોડાં વર્ષોથી આવવા પામી છે. બાળશિક્ષણનો પ્રશ્ન એ રાષ્ટ્રધડતર, રાષ્ટ્રવિકાસ કે રાષ્ટ્રોન્નતિનો પ્રશ્ન છે. સમાજસાક્ષીની દૃષ્ટિએ જોવા જતાં બાળક એ કુશારતા ધરતી કામી માટી જેવું છે અને તેમાંથી મારીના ચુલુરપ પ્રમાણે ધાર્યાં ઘાટ ઘડી શકાય. પણ આ ઉપમા અને નથી ગમતી. હું બાળકને આજીવિકર્યા કમળજળની ઉપમા આપીશ, અને કમળજળને વિકસાવનાર કે ઉધાડનાર સૂર્યકિરણોને શિક્ષણપ્રણાલિની ઉપમા આપીશ. શિક્ષણપ્રણાલિમાં શિક્ષણનો આત્મા સમાજોએ છે, એટલે કે શિક્ષણપ્રણાલિ એ એક યાંત્રિક વસ્તુ નથી પણ જીવંત વસ્તુ છે, જે કે પ્રણાલિ પ્રણાલિમાં ફેર છે. એકાદ પ્રણાલિ યાંત્રિક પણ હોય. આપણી યાત્રુ આખીયે શિક્ષણપદ્ધતિ નરહમ યાંત્રિક છે. શિક્ષણપ્રણાલિ કયા ધ્યેયથી રચવામાં આવી છે તે ધ્યેય ઉપર વ્યક્તિવિકાસ, સમાજવિકાસ કે રાષ્ટ્રવિકાસનો આધાર રાખે છે. અમેરિકાની શિક્ષણપ્રણાલિ કયા ધ્યેય ઉપર, કયા સિદ્ધાંત ઉપર રચાયેલી છે તેનો વિચાર કરીએ.

દરેક બાળકમાં વ્યક્તિત્વ [personality] સમાજોનું છે. એક બાળકનું વ્યક્તિત્વ બીજા બાળકના વ્યક્તિત્વથી ભલે જુદું હોય, અને હોય છે; પણ શિક્ષણનું મુખ્ય કર્તવ્ય તો બાળકમાં સહેલા આ ગૂઢ વ્યક્તિત્વને નમૃત કરી, થોડા દિશાએ દેરી, રાષ્ટ્રધડતરમાં તેનો ઉપયોગ કરવાનું છે. બાળકો ભવિષ્યના નાગરિકો છે તેનો અર્થ આ. વ્યક્તિવિકાસની દૃષ્ટિએ જોવા જતાં, આમશિક્ષણના બે અંગ છે : (૧) શારીરિક વિકાસ; અને (૨) માનસિક વિકાસ. ખરું શિક્ષણ આ બંને વસ્તુઓને સાંગોપાંગ વિકસાવે તે છે. બાળકમાં સહેલું ગૂઢ વ્યક્તિત્વ ને શિક્ષણ વિકસાવે—ખાસે તે શિક્ષણ ખરું શિક્ષણ છે. બાળકશિક્ષણના વિષયમાં અમેરિકા એ વસ્તુઓનો સમાવેશ કરે છે : (૧) આત્મવિકાસ (self-expression), અને (૨) જાતદોરવણી (self-guidance). જેમ વર્તુલનો વિકાસ કે વિસ્તાર તેના કેન્દ્રમાંથી થાય છે તે જ પ્રમાણે બાળકનો વિકાસ પણ આંદરથી જ થવો જોઈએ. એટલા માટે બાળકને શિક્ષણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી

કાચી માટી તરીકે નથી ગણવામાં આવતાં. કાચી માટીના ઘડવામાં આવતા ઘાટ એ બહારની દોરવણી છે—બહારથી કરવામાં આવતો વિકાસ છે. વસ્તુસ્થિતિ, પરિસ્થિતિ અને સંયોગો કે વાતાવરણ એટલાં બધાં અનુકૂળ બનાવવાં જોઈએ કે બાળકનું મુખ કે અણુવિકસ્યું વ્યક્તિત્વ, આંતરિક રીતે, અંદરના બળથી, બાળકની જ્ઞાનચુદ્ધિના વિકાસ સાથે વિકસવા પામે. આ વસ્તુ કેટલે અંશે 'સામુદાયિક રીતે' સાધી શકાય એ પ્રશ્ન જુદો છે. પણ શિક્ષણશાસ્ત્રના આ આત્મવિકાસ (self-expression) અને જાતદોરવણી (self-guidance) ના સિદ્ધાંતમાં બાળવિકાસની દૃષ્ટિએ જોવા જતાં, વ્યક્તિઘડતરની દૃષ્ટિએ જોવાં જતાં, એક સત્ય સમાજેલું છે તે તો આપણે જરૂર સ્વીકારવું પડે. શિક્ષકો બાળકોના આ આત્મવિકાસના નેતા છે. નિયંતા નથી. નિયંતા તો બાળક પોતે જ છે; પણ શિક્ષકનું કર્તવ્ય તો એ છે કે બાળકમાં કેવા પ્રકારનું વ્યક્તિત્વ સમાજેલું છે તે જાણવું, અને તે જાણ્યા પછી તે વ્યક્તિત્વનો સારમાં સારો વિકાસ કેવી રીતે થાય તેને માટે પ્રયાસ કરી તે વ્યક્તિવિકાસનું નેતૃત્વ સ્વીકારવું. આ શિક્ષકનું કર્તવ્ય છે. અમેરિકાનું આધુનિક આમશિક્ષણ આ સિદ્ધાંત ઉપર રચવામાં આવ્યું છે.

['પ્રસ્થાન' ના શ્રાવણ ૧૯૬૫ ના અંકમાં પ્રગટ થયેલ શ્રી. નગીનભાઈ માધવ-ભાઈ પટેલના 'અમેરિકાનું આમશિક્ષણ' નામના માહિતીપૂર્ણ લેખમાંથી]

[૨]

સેગાંવની શાળા

સેગાંવમાં વર્ષોથી લોકલ બોર્ડની શાળા ચાલતી હતી. નિશાળમાં બાળકો બહુતાં હતાં, તેમને કંઈક લખતાં, વાંચતાં ને ગણતાં શીખવાતું હતું. પણ તેમના શરીર પર વસ્ત્ર નહોતાં આવી શકતાં, તેમના પેટનો ખાડો પુરાઈને પેટ બેસું નહોતું તરી શકતું, તેમના શરીર પરની ગંદકી દૂર નહોતી થતી. ને તેઓ જે કંઈક બહુતાં તે બૂલી જતાં હતાં.

પણ મહાત્માજીએ અંતાવેલી નવી કેળવણીની યોજનાને અનુસરીને સાતેક માસથી એક શાળા ત્યાં કાઢી છે. એમાં સાતથી નવ વર્ષની ઉંમરનાં ૪૨ બાળકો છે. તેઓ બ્યારે નિશાળમાં આવ્યાં ત્યારે તેમાંથી બે બહુને જ દૂધ શી ચીજ છે તેની ખબર હતી. બીજાંએ તો દૂધ જોયું પણ નહોતું. સેગાંવ હિંદુસ્તાનનાં ગરીબમાં ગરીબ ને ગંદામાં ગંદાં ગામો પૈકી એક છે.

એ બાળકો સવારે સાત વાગ્યે આવે છે કે તરત શિક્ષક તેમને દૂધ પર લઈ જાય છે. ત્યાં તેઓ હાથ, પગ, મોં ધોઈ કરી સાફ થઈ જાય છે. આજે એ બાળકોનાં શરીર તદ્દન સ્વચ્છ રહે છે. એમણે ચાર માસ કાંતું તેમાંથી એમણે એટલી કમાણી કરી છે કે આજે દરેક બાળકને સવારમાં શાળામાં જ દૂધ પીવાનું ગળી શકે છે. જેમને દૂધ શું છે તેની ખબર નહોતી તેમને આજે દરેકે જ સવારમાં દૂધ મળે છે. પછી તેઓ કાંતે છે, ને કાંતી રહ્યા પછી થોડાક હિસાબ ગણે છે. પછી પાછા બપોરે તેઓ નિશાળે આવે છે, ત્યારે તેઓ કાંતે છે. પછી તેમને થૂલીતો નાસ્તો મળે છે. આ નાસ્તો પણ નેઓ કાંતે છે તેમાંથી આપવામાં આવે છે. ત્યાર બાદ તેઓ કંઈક લખે વાંચે છે; પછી રમે છે ને બાગકામ કરે છે. આજે સાત માસને અંતે આ બાળકો પોતાની જ કમાણીમાંથી બે ટંક નાસ્તો ને વસ્ત્ર મેળવી શક્યાં છે. વળી તેમણે જાતમહેનતે શાકભાજીની વાડી કરી છે. શાક શું ને ફળ શું તેનો તેમને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો. હવે આ વાડીમાંથી તેઓ ટમેટાં જેવાં શાક અને પપૈયાં, કેળાં જેવાં ફળ મેળવી શકશે. ઉપરાંત તેઓ આટલાં સમયમાં લખતાં, વાંચતાં ને ગણતાં તો શીખી શક્યાં છે.

સેગાંવની શાળાનાં આ બાળકોને એ ટંકનો નાસ્તો, પહેરવા માટે ખાદ્યનો ગણવેશ અને શાકભાજી તથા ફળ કોણે આપ્યાં? કોઈ સખાવતે આપ્યાં કે સરકારે આપ્યાં? નાં, એ કોઈએ નથી આપ્યાં. એ બાળકો પાસે જે બાહુબળ હતું તે બાહુબળે તેમને તે આપ્યાં છે. મહેનત બે પ્રકારની છે; એક ઉત્પાદક અને બીજી અનુત્પાદક. અનુત્પાદક મહેનત કરવામાં વાંધો નથી હોતો, પણ ઉત્પાદક મહેનત કરવાની વાત કરીએ છીએ ત્યારે ભક્ષાભક્ષાને વાંધો આવે છે. સેગાંવનાં બાળકો નિશ્ચયે આપ્યાં ત્યાર પહેલાં રખડતાં રજળતાં હશે ને શક્તિઓને એ રીતે વેડી દેતાં હશે. તેમની એ શક્તિનો ઉત્પાદક કામમાં ઉપયોગ કરાયો કે તેમાંથી કેવાં સુંદર ફળ ઊપજ્યાં!

દેશમાં સેગાંવ જેવાં ગામો તો સાત લાખ છે. એ બધાં ગામોમાં નાનાં બાળકોને દૂધ, શાકભાજી, ફળ અને વસ્ત્ર આપણે શી રીતે આપી શકીએ? સરકાર આપી શકશે? સખાવતો આપી શકશે? આપણી ગરીબાઈ તો એટલી બધી છે કે અત્યારે તો તેમ કરવાનું ગજુ નથી સરકારનું કે નથી સખાવતોનું. દેશના આ ભાગે ધનને શરીરે સુદૃઢ અને નીરોગી બનાવવું હોય તથા તેને ભણાવી ગણુવીને તૈયાર કરવું હોય, તો મહાત્માજીએ બતાવેલા માર્ગ સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ દેખાતો નથી. મહાત્માજીની નથી યોજનાનું હાર્દ શું છે તે સેગાંવે પ્રકટ કર્યું છે.

[નવજીવન પ્રકાશનમંદિરે તાન્ત્રિકમાં પ્રગટ કરેલ 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'ના પ્રથમ અંકમાંથી > હિન્દુસ્તાની ભાષામાં સંપાદના મંત્રી શ્રી. આચંનાયકમ્ના એક પ્રવચનમાંથી]

[૩]

"Those, who have garnered for good their stock-in-trade as school masters and shut their minds against the growing harvest of truth, can only reproduce their lessons as gramophone records, repeating with dull accuracy stale passages from second-hand stores. They burden the minds but seldom nourish it. Teachers should be ideal comrades of those whom they teach; and through the course of teaching their own minds should be stirred in sympathy with the stirrings of the young minds."

• Indian Journal of Education. •

—Dr. Rabindra Nath Tagore

[૪]

વાંચવાલાયક કેટલાક લેખો

૧. ઉદ્યોગ-કેળવણીનું સાધન-રા. લાક્ષ્મીદેસાઈ- 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય' ઓક્ટોબર ૧૯૩૯
૨. જાપાનની કેળવણીમાં શિક્ષકનું સ્થાન- 'નવશિક્ષા' [ઇડર] —શ્રી. પંડરીનાથ ધનામદાર
૩. બહોં કે જાનને યોગ્ય વાતો. —'બાલહિત' (ઉદયપુર) સિતમ્બર.
૪. રાજનીતિ ચનામ મોન્ટેસોરી પદ્ધતિ—સ્વ. ગિરુમાઈ- 'હિન્દી શિક્ષણપત્રિકા'—મે ૧૯૩૯.
૫. The Technique of History teaching in India.—By Prof. S. V. Pantambekar 'Indian Journal of Education' (Cawnpore) September 1939
૬. Objectives in Teaching Geometry —'Indian Journal of Education' (Cawnpore) September 1939.

પ્રાણવાયુ [ઓકસીજન]

[એક નમૂનાનો પાઠ*]

શ્રી. ઠાકોરલાલ શ્રીપતરાય ઠાકોર

ધોરણ : સાતમું

સમય : પ્રથમ મિનિટના બે સમય સાથે

વિષય : રસાયનશાસ્ત્ર

સાધનો : પકડતું સ્ટેન્ડ, સ્પીરીટનો દીવો, એક ડિલિવરી ટ્યુબ, કસનળી, વિભાજન નળી (delivery-tube), જલપાત્ર, વાયુપાત્રો, હૃદિયા-કાચ, ગંધક, ફેસ્ફરસ, મીથુઅત્તી, પળી (deflagrating spoons).

આપેલા પદાર્થો : પોટાશ્યમ ક્લોરેટ, મેન્ગેનીઝ ડાયઑક્સાઇડ, ફેસ્ફરસ, (લાલ), ગંધક, મેન્ગેશ્યમ, મીથુઅત્તી

પ્રારંભિક : આજે આપણે પ્રાણવાયુ, તેના ગુણો, તેની જતાવટ વગેરેની ચર્ચા કરીશું.

(૧) પ્રાણવાયુનું અસ્તિત્વ :

સવાલો : તમે પ્રાણવાયુ સંબંધી કાંઈ પણ સાંભળ્યું છે ? (હા)

શું સાંભળ્યું છે ? (તે એક વાયુ છે.)

એ વાયુ ક્યાં છે ? (હવામાં)

હવામાં હોય તો મને જતાવશો ? (જતાવી શકાતો નથી.)

આ માટે તમે મને જતાવી શકતા નથી ? (રંગ વિનાનો છે.)

હવા રંગ વિનાની છે; હવા જતાવી શકશો ? (હા; પવન આવતાથી અનુભવ થાય છે.)

રંગ વિનાની હવા જતાવી શકો તો પ્રાણવાયુ કેમ જતાવી ન શકો ? (પ્રાણવાયુ હવામાં મળી ગયેલો છે.) તમારે પૈસા જોઈતા હોય તો કોની પાસે જાઓ ? (જેની પાસે પૈસા હોય તેની પાસે.)

(૨) પ્રાણવાયુ જતાવવાની ક્રિયા :

પોટાશ્યમ ક્લોરેટ, પોટાશ્યમ પર્મેન્ગેનેટ, રેડ લેડ, મર્ક્યુરી ઓક્સાઇડ જેવા પદાર્થો જેમાં પ્રાણવાયુ હોય તે જતાવો.

તમારે પ્રાણવાયુ તૈયાર કરવો હોય તો કોની પાસે જાઓ ? (જેમાં પ્રાણવાયુ હોય તેવા પદાર્થ પાસે) ગળવામાં પૈસા હોય તો ગળવું પોતાની મેળે પૈસા આપી દેશે ? (ના)

પૈસા કાઢી લેવાનો પ્રયત્ન ભૌતિક (physical) પ્રયત્ન છે બ્યારે આ પદાર્થોમાંથી પ્રાણવાયુ મેળવવાનો પ્રયત્ન રસાયણિક (chemical) છે તે શિક્ષકે સમજાવવું.

પ્રારંભિક પ્રયોગ :

(૧) એક કસનળીમાં પોટાશ્યમ ક્લોરેટ લો અને તેને ગરમી આપો. પોટા. ક્લોરેટ પીગળવા માંડે એટલે તેમાં બળતી દીવાસળી મૂકો અને નળીને હલાવો. દીવાસળી ધણી જ્વલંત રીતે બળે છે તે જતાવો.

(૨) એક કસનળીમાં પોટા. ક્લોરેટ સાથે મેન્ગેનીઝ ડાયઑક્સાઇડ લો અને ઉપર પ્રમાણે પ્રયોગ કરો. પ્રાણવાયુ જલદીથી છૂટો પડે છે તે જતાવો.

(૩) એક કસનળીમાં પોટા. પર્મેન્ગેનેટ લો અને તેને ગરમી આપો. તરતજ અવાજ થાય છે તે સંભળાવો. પછી બળતી દીવાસળી કસનળી ઉપર ધરી નાંખો. જ્વલંત રીતે બળે છે તે જતાવો.

(૪) ઉપરનો પ્રયોગ ચર્ચ રહ્યા પછી નળીને ફરીથી તપાવો. એમાં બળતી દીવાસળી જ્વલંત રીતે બળતી નથી.

વ્યવસ્થિત પ્રયોગ

હવે આપણે વધુ પ્રમાણમાં પ્રાણવાયુ તૈયાર કરીશું.

પ્રયોગ સાધનો બરાબર રીતે ગોઠવો. દરેક સાધનનાં નામ આપો. નળીમાં પદાર્થ ઘેળો નથી પણ કાળો છે એ તરફ વિદ્યાર્થીનું લક્ષ હોરો. પદાર્થ એક ટેકાણે જગા કરેલો નથી પરંતુ પાથરેલો છે તે તરફ લક્ષ હોરો. પાણીના વાસણની રચના જતાવો અને તેમાં પાણી ભરેલા ત્રણ ચાર વાયુપાત્રો ભરીને ઊંધાં મૂકી રાખો. પછી રચરની નળી કસનળીથી છૂટી પાડી મોંથી ફૂંક ભરી હવાના પરપોટા કેવી રીતે પાણીમાં ચડે છે અને પાણીને કેવી રીતે સ્થાનાંતર કરે છે તે જતાવો. પછી કસનળી સાથે રચરની નળી જોડી નળીને ધીમે ધીમે ગરમી આપો જેથી

તો પૈસા લેવા શું કરવું પડશે ? (પ્રયત્ન)
આ બધા પદાર્થોમાંથી પ્રાણવાયુ મેળવવા શું કરવું પડશે ? (પ્રયત્ન)

સવાલ : દીવાસળી હવામાં કેવી રીતે બળે છે ? (શાંત રીતે)

દીવાસળી પ્રાણવાયુમાં કેવી રીતે બળે છે ? (જ્વલંત રીતે)

સવાલ : હવે દીવાસળી કેમ જ્વલંત રીતે બળતી નથી ? (નળીમાં રહેલા પદાર્થમાં પ્રાણવાયુ નથી.)

સવાલ : આ નળીને કસનળી કેમ કહેવામાં આવે છે ? (એ નળીમાં પદાર્થોની પરીક્ષા ચર્ચાકે છે.)

આ નળીને વિભોચન નળી કેમ કહેવામાં આવે છે ? (એમાંથી પ્રાણવાયુ બહાર નીકળે છે માટે)

આ સાધનને વાયુ-પાત્ર કેમ કહેવામાં આવે છે ? (એમાં વાયુ એકઠો કરવામાં આવે છે માટે.)

નળીને આપણે સજાગ ગરમી કેમ આપીએ છીએ ? (નળી તૂટી ન જાય; પ્રાણવાયુ સરખી રીતે મળે માટે.)

શરૂઆતના પરપોટા શેના છે ? (હવાના)

હવાના પરપોટા ક્યાંથી આવે છે ? (કસનળીની હવા ગરમ થતાં કદમાં વધે છે અને બહાર નીકળે.)

પ્રાણવાયુ [ઓક્સીજન]

[એક નમૂનાનો પાઠ#]

શ્રી. ઠાકોરલાલ શ્રીપતરાય ઠાકોર

ધોરણ : સાતમું

સમય : પચાસ મિનિટના બે સમય સાથે

વિષય : રસાયનશાસ્ત્ર

સાધનો : પકડતું સ્ટેન્ડ, સ્પીરીટનો દીવો, એક ડિલિવરી ટ્યુબ, કસનળી, વિભોજન નળી (delivery-tube), જલપાન, વાયુપાત્રો, દૂધિયા-કાચ, ગંધક, ફોસ્ફરસ, મીણખતી, ખળી (deflagrating spoons).

આપેલા પદાર્થો : પોટાશ્યમ ક્લોરેટ, મેન્ગેનીઝ ડાયઑક્સાઇડ, ફોસ્ફરસ, (લાલ), ગંધક મેન્ગેશ્યમ, મીણખતી

પ્રારંભિક : આજે આપણે પ્રાણવાયુ, તેના ગુણો, તેની બનાવટ વગેરેની ચર્ચા કરીશું.

(૧) પ્રાણવાયુનું અસ્તિત્વ :

સવાલો : તમે પ્રાણવાયુ સાંબંધી કંઈ પણ સાંભળ્યું છે ? (હા)

શું સાંભળ્યું છે ? (તે એક વાયુ છે.)

એ વાયુ ક્યાં છે ? (હવામાં)

હવામાં હોય તો મને બતાવસો ? (બતાવી શકાતો નથી.)

હા માટે તમે મને બતાવી શકતા નથી ? (રંગ વિનાનો છે.)

હવા રંગ વિનાની છે; હવા બતાવી શકસો ? (હા; પવન આવવાથી અનુભવ થાય છે.)

રંગ વિનાની હવા બતાવી શકે તો પ્રાણવાયુ કેમ બતાવી ન શકે ? (પ્રાણવાયુ હવામાં મળી ગયેલો છે.) તમારે પૈસા જોઈતા હોય તો કોની પાસે જાઓ ? (જેની પાસે પૈસા હોય તેની પાસે).

(૨) પ્રાણવાયુ બનાવવાની ક્રિયા :

પોટાશ્યમ ક્લોરેટ, પોટાશ્યમ પર્મેન્ગેનેટ, રેડ લેડ, મર્ક્યુરી ઓક્સાઇડ જેવા પદાર્થો જેમાં પ્રાણવાયુ હોય તે બતાવો.

તમારે પ્રાણવાયુ તૈયાર કરવો હોય તો કોની પાસે જાઓ ? (જેમાં પ્રાણવાયુ હોય તેવા પદાર્થ પાસે) ગળવામાં પૈસા હોય તો ગળવું પોતાની મેળે પૈસા આપી દેસો ? (ના)

પૈસા કાઢી લેવાનો પ્રયત્ન ભૌતિક (physical) પ્રયત્ન છે ત્યારે આ પદાર્થોમાંથી પ્રાણવાયુ મેળવવાનો પ્રયત્ન રસાયણિક (chemical) છે તે શિક્ષકે સમજાવવું.

પ્રારંભિક પ્રયોગ :

(૧) એક કસનળીમાં પોટાશ્યમ ક્લોરેટ લો અને તેને ગરમી આપો. પોટા. ક્લોરેટ પીગળવા માટે એટલે તેમાં બળતી દીવાસળી મૂકો અને નળીને ઢાંકાવો. દીવાસળી ઘણી જલ્દત રીતે બળે છે તે બતાવો.

(૨) એક કસનળીમાં પોટા. ક્લોરેટ સાથે મેન્ગેનીઝ ડાયઑક્સાઇડ લો અને ઉપર પ્રમાણે પ્રયોગ કરો. પ્રાણવાયુ જલદીથી છૂટો પડે છે તે બતાવો.

(૩) એક કસનળીમાં પોટા. પર્મેન્ગેનેટ લો અને તેને ગરમી આપો. તરત અવાજ થાય છે તે સંભળાવો. પછી બળતી દીવાસળી કસનળી ઉપર ધરી નાંખો. જલ્દત રીતે બળે છે તે બતાવો.

(૪) ઉપરનો પ્રયોગ ચર્ચ રહ્યા પછી નળીને ફરીથી તપાવો. એમાં બળતી દીવાસળી જલ્દત રીતે બળતી નથી.

વ્યવસ્થિત પ્રયોગ

હવે આપણે વધુ પ્રમાણમાં પ્રાણવાયુ તૈયાર કરીશું.

પ્રયોગ-સાધનો બરાબર રીતે ગોઠવો. દરેક સાધનનાં નામ આપો. નળીમાં પદાર્થ ઘોળો નથી પણ કાળો છે એ તરફ વિચાર્યું લક્ષ દોરો. પદાર્થ એક દેકાણે જમા કરેલો નથી પરંતુ પાથરેલો છે તે તરફ લક્ષ દોરો. પાણીના વાસણની રચના બતાવો અને તેમાં પાણી ભરેલા ત્રણ ચાર વાયુપાત્રો ભરીને ઊંધાં મૂકી રાખો. પછી રત્નરત્ન નળી કસનળીથી છૂટી પાડી મોંથી ફૂંક મારી હવાના પરપોટા કેવી રીતે પાણીમાં ચડે છે અને પાણીને કેવી રીતે રચનાંતર કરે છે તે બતાવો. પછી કસનળી સાથે રત્નરત્ન નળી જોડી નળીને ધીમે ધીમે ગરમી આપો જેથી

તો પૈસા લેવા શું કરવું પડશે ? (પ્રયત્ન)
આ બધા પદાર્થોમાંથી પ્રાણવાયુ મેળવવા શું કરવું પડશે ? (પ્રયત્ન)

સવાલ : દીવાસળી હવામાં કેવી રીતે બળે છે ?
(શાંત રીતે)
દીવાસળી પ્રાણવાયુમાં કેવી રીતે બળે છે ?
(જલ્દત રીતે)

સવાલ : હવે દીવાસળી કેમ જલ્દત રીતે બળતી નથી ? (નળીમાં રહેલા પદાર્થમાં પ્રાણવાયુ નથી.)

સવાલ : આ નળીને કસનળી કેમ કહેવામાં આવે છે ? (એ નળીમાં પદાર્થોની પરીક્ષા ચર્ચાકે છે.)

આ નળીને વિભોક્ત નળી કેમ કહેવામાં આવે છે ? (એમાંથી પ્રાણવાયુ બહાર નીકળે છે માટે)

આ સાધનને વાયુ-પાત્ર કેમ કહેવામાં આવે છે ? (એમાં વાયુ એકઠો કરવામાં આવે છે માટે.)

નળીને આપણે સળંગ ગરમી કેમ આપીએ છીએ ? (નળી તૂટી ન જાય; પ્રાણવાયુ સરખી રીતે મળે માટે.)

સરઆતના પરપોટા શેના છે ? (હવાના)

હવાના પરપોટા ક્યાંથી આવે છે ? (કસનળીની હવા ગરમ થતાં કંદમાં વધે છે અને બહાર નીકળે છે.)

નળી સળંગ ગરમ થાય. વાયુપાત્રમાં પરપોટા ચઢે છે, પછી પાણી નીચે ઊતરે છે. શરૂઆતના પરપોટાથી ભરાયેલું વાયુપાત્ર અલગ કરી દો. નળીને વિશેષ તપાવો. પરપોટા જલદી આવે છે તે તરફ લક્ષ દોરો. જ્યારે જલું પાણી વાયુપાત્રમાંથી જતું રહે ત્યારે વાયુપાત્ર ઉઠાવી લો. તેના ઉપર દુધિયો કાચ ઢાંકી, ચત્તો ટેબલ ઉપર મૂકો. બીજું વાયુપાત્ર ભરાવા મૂકો. આવી રીતે ત્રણચાર વાયુપાત્રો વાયુથી ભરી દો. આવી રીતે વાયુપાત્રો ભરાઈ જાય પછી રબરની નળી છોડી દો અને સ્પીરીટનો દીવો પછી દૂર કરો. વાયુપાત્રમાં પરપોટા કેટલીક વાર બહુ ઝડપથી આવે છે; નળીમાં કેટલીક વાર તણુખા દેખાય છે. વાયુ પાત્રોમાં કાઈ વાર ઘોળો પદાર્થ આપી ગવેસો જણાય છે એ તરફ લક્ષ દોરો. પ્રયોગનું ચિત્ર દોરો.

(૩) પ્રાણવાયુના ગુણની પરীક્ષા:

પળીમાં મીણુ મૂકી મીણુખત્તી બરાબર ચોંટાડો અને બળતી મીણુખત્તી એક વાયુપાત્રમાં ધરી વાયુપાત્ર ઢાંકી દો. મીણુખત્તી સુંદર પ્રકાશથી બળે છે તે તરફ લક્ષ દોરો. થોડો વખત પછી મીણુખત્તી ઓલવાઈ જાય છે. પછી તેમાં થોડું પાણી રેડી વાયુપાત્ર સખત હલાવો. આ પાણીમાં નીસો લીટમસ મૂકો. (લીલી ભાજના રસમાંથી લીટમસ તૈયાર થાય છે તે સમજાવો.) તે મંદ રીતે લાલ થાય છે તે જતાવો.

પળીમાં ગંધક મૂકી ચેતાવો. ગંધક બળે છે ત્યારે તેનો પ્રકાશ બહુ જ ઝાંખો હોય છે તે જતાવો. આ બળતા ગંધકને વાયુપાત્રમાં બાળો અને વાયુપાત્ર ઢાંકી દો. જ્વલંત પ્રકાશથી ગંધક બળે છે તે જતાવો. પછી ઉપર પ્રમાણે પાણી નાંખી વાયુનું દ્રાવણ કરી નીસો લીટમસ મૂકો. તે લાલ થાય છે તે જતાવો.

લાલ ફોસ્ફરસ લઈ ઉપર પ્રમાણે પ્રયોગ કરો. બહુ જ જ્વલંત પ્રકાશથી બળે છે અને તેમાંથી ઘોળા ધૂમાડા ઉત્પન્ન થાય છે તે જતાવો. પછી તેમાં પાણી નાંખો. ધૂમાડા સમી જાય છે. તેમાં નીસો લીટમસ મૂકો. તે લાલ થાય છે તે જતાવો.

એ પરપોટા આપણે નકામા કેમ ગણીએ છીએ ? (આપણને પ્રાણવાયુ એકઠો કરવો છે, હવા નહીં.)

તો નળી ગરમ થતાં પ્રાણવાયુ કેમ પોટાસમ ક્ષોરેટમાંથી મુક્ત થતો નથી ? (આ પદાર્થમાંથી પ્રાણવાયુ મુક્ત કરવા માટે વિશેષ ગરમીની જરૂર છે.)

ખેતરોમાં તાર લેા. તે જ્વલંત રીતે હવામાં બળે છે. પણ પ્રાણવાયુમાં તેથી વિશેષ જ્વલંત રીતે બળે છે અને ઘોળા પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે. લાલ લીટમસને પાણીમાં ભીનો કરી આ પદાર્થ ઉપર ઘરો. લાલ લીટમસ નીલો થાય છે તે બતાવેા.

પ્રાણવાયુ દહનપોષક છે તે સમજાવેા.

સવાલો : હવામાં મીથુનત્તી, ગંધક વગેરે કેવી રીતે બળે છે ? (શાંત રીતે)

પ્રાણવાયુમાં એ પદાર્થો કેવી રીતે બળે છે ? (જ્વલંત રીતે)

મીથુનત્તી, ગંધક અને ફોસ્ફરસમાંથી ઉત્પન્ન થતા પદાર્થોનું પાણીમાં દ્રાવણ થતાં નીલા લીટમસ ઉપર કેવી અસર કરે છે ? (નીલા લીટમસને લાલ કરે છે.)

આ પદાર્થો તેથી કેવી કાઠિના ગણાય ? (સરળી કાઠિના)

આ પદાર્થોને તેજગ્ય કહેવામાં આવે છે તે સમજાવેા. તે બદાયર સમજાવવા માટે હાઈડ્રોજેનરીક, સલ્ફ્યુરીક, નાઇટ્રીક ઑક્સીડના મંદ દ્રાવણો લઈ તેમાં નીલા લીટમસ મૂકો. તે લાલ થશે. તેજગ્યનો ગુણ નીલા લીટમસને લાલ કરવાનો છે એ બદાયર સમજાવેા. હવે મીથુનત્તી, ગંધક અને ફોસ્ફરસમાંથી તેજગ્ય કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તે સમજાવેા. સમીકરણોનો ઉપયોગ જણાવેા.

કાર્બન (મીથુનત્તીના) + પ્રાણવાયુ ઉત્પન્ન કરે છે કાર્બોનીક ઑક્સીડ ગેસ

$$C + O_2 = CO_2$$

કાર્બોનીક ઑક્સીડ ગેસ પાણીમાં દ્રાવણ થતાં ઉત્પન્ન કરે છે કાર્બોનીક ઑક્સીડ

$$C_2O + H_2O = H_2CO_3$$

ગંધક + પ્રાણવાયુ ઉત્પન્ન કરે છે સલ્ફર ડાયઓક્સાઇડ

$$S + O_2 = SO_2$$

સલ્ફર ડાયઓક્સાઇડ પાણીમાં દ્રાવણ થતાં ઉત્પન્ન કરે છે સલ્ફ્યુરસ ઑક્સીડ

$$SO_2 + H_2O = H_2SO_3$$

ફોસ્ફરસ + પ્રાણવાયુ ઉત્પન્ન કરે છે ફોસ્ફરસ પેન્ટાક્સાઇડ

$$P_4 + O_2 = P_2O_5$$

ફોસ્ફરસ પેન્ટાક્સાઇડ પાણીમાં દ્રાવણ થતાં ઉત્પન્ન કરે છે ફોસ્ફોરીક ઑક્સીડ

$$P_2O_5 + H_2O = HPO_3$$

કાર્બન, ગંધક અને ફોસ્ફરસ બિનધાતુઓ છે તે સમજાવેા.

૧૫૮

પ્રાણવાયુના બે ભાગ જમાં હોય તેને ડાઇ (=૨) ઓક્સાઇડ, ત્રણ હોય તો ટ્રાઇ (=૩), અને પાંચ ભાગ હોય તો પેન્ટા (=૫) ઓક્સાઇડ કહેવામાં આવે છે તે સમજાવો. ગિન ધાતુમાંથી ઉત્પન્ન થતા ઓક્સાઇડ તેજા ઉત્પન્ન કરે છે માટે આ ઓક્સાઇડને તેજાજનક ઓક્સાઇડ કહેવામાં આવે છે તે સમજાવો. પ્રાણવાયુ બિનધાતુ સાથે તેજાજનક ઓક્સાઇડ ઉત્પન્ન કરે છે તે સમજાવો.

મેગ્નેશિયમ ધાતુ છે તે સમજાવો. તાંબુ, પીત્તળ, મેગ્નેશિયમ, વગેરે ધાતુઓને અમુક પ્રકાર હોય છે, અમુક રણકો હોય છે, અમુક શક્તિ (Tensile Strength) હોય છે એ સમજાવો. બિન ધાતુઓમાં પ્રકાર, રણકો, શક્તિ વગેરે સામાન્ય રીતે હોતાં નથી; પણ ઊંચાં જરડ હોય છે તે સમજાવો.

મેગ્નેશિયમ + પ્રાણવાયુ ઉત્પન્ન કરે છે મેગ્ની. ઓક્સાઇડ

$Mg + O_2 = MgO$

મેગ્ની. ઓક્સાઇડ પાણીમાં દ્રાવણ થતાં ઉત્પન્ન કરે છે મેગ્ની. હાઇડ્રોક્સાઇડ

મેગ્ની. હાઇડ્રોક્સાઇડને બેઇઝ કહેવામાં આવે છે તે સમજાવો. કોસ્ટિક સોડા, કોસ્ટિક પોટાશ, ચૂનો, વગેરે બેઇઝ બનાવે અને તેમાં લાલ લીટમસ નીલ થાય છે તે બતાવો. મેગ્ની. ઓક્સાઇડ બેઇઝ ઉત્પન્ન કરે છે માટે તેને બેઇઝજનક ઓક્સાઇડ કહેવામાં આવે છે. પ્રાણવાયુ કેટલીક ધાતુઓ સાથે બેઇઝજનક ઓક્સાઇડ ઉત્પન્ન કરે છે તે પુરવાર કરો. એક વાયુપાત્રમાં લાલ અને નીલો લીટમસ નાંખો. આ વાયુ લીટમસ પેપર તરફ તરફ છે તે પુરવાર કરો.

સવાલ: ગંધક, કાર્બન, ફોસ્ફરસ પ્રાણવાયુમાં બળે છે ત્યારે કેવો વિકાર થાય છે? (રસાયનવિકાર)

એ રસાયનવિકાર થવાથી કયા પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે? (ઓક્સાઇડ)

આ પદાર્થોને ઓક્સાઇડ કેમ કહેવામાં આવતા હશે? (પ્રાણવાયુ = ઓક્સીજનમાંથી. તેવાર થાય છે માટે.)

મેગ્ની. હાઇડ્રોક્સાઇડ

સવાલ: મેગ્નીસિયમ પ્રાણવાયુ સાથે રસાયનવિકાર થતાં શું ઉત્પન્ન મેળે થાય છે? (ઓક્સાઇડ) આ ઓક્સાઇડનું નામ શું? (મેગ્નીસિયમ ઓક્સાઇડ) આ ઓક્સાઇડની લાલ લીટમસ ઉપર કેવી અસર થાય છે? (લાલ લીટમસ નીલો થાય છે.) આ ઓક્સાઇડમાં આપણે પાણી કેમ નાખતાં નથી? (બહુ દ્રાવ્ય નથી.)

સવાલ: આ વાયુની લીટમસ પેપર ઉપર કેવી અસર થાય છે? (બીલકુલ નહીં.)

સવાલ: આ વાયુને રંગ છે? (ના) આ વાયુને ગંધ છે? (ના) આ વાયુનું પાણીમાં દ્રાવણ સારી રીતે થાય છે? (ના) એ તમે કેવી રીતે કહી શકો? (બે સારું દ્રાવણ થાય તો પાણીમાંથી પસાર કરી એકઠો કરી શકાય નહીં.)

આ વાયુ પાણીને સ્થાનાંતર તરીકે કેમ ભરવામાં આવતો હશે? ખાલી વાયુપાત્રોમાં એકડો કરવામાં કેમ નથી આવતો? (ખાલી વાયુપાત્રોમાં એકડો કરી શકાય; પણ તેમ થતાં હવા સાથે મિશ્રિત રહે. પાણીમાંથી પસાર કરતાં ચોખ્ખો બળી શકે.)

પાણી કરતાં હલકો હોવા છતાં પાણીને કેમ સ્થાનાંતર કરી શકે છે? (દબાણથી આવે છે એટલે પાણીમાંથી પસાર થઈ ઉપર ચઢે છે અને પછી પાણી ઉપર દબાણ કરે છે. પાણીતેથી જાનરે છે.)

હવે કસનળીમાં કયા પદાર્થો રહે છે? (મેગ્નેશિયમ ડાયઑક્સાઇડ અને પોટા ક્લોરાઇડ)

પોટાક્ષયમ ક્લોરાઇડ કેમ રહેતો નથી? (તેના ઉપર રસાયનવિકાર થતાં તેમાંથી નવો પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે.)

રશ્મિની નળી આપણે પહેલી કેમ છોડી દીધી છે? (સ્પીરીટનો દીવો જો પહેલાં ખસેડીએ તો નળીમાં હવાનું દબાણ બાંધું થાય અને તેમ થતાં વાયુપાત્રનું પાણી નળીમાં ચઢી જાય.)

(૪) ઉપસંહાર:

પ્રાચુવાયુના ગુણોની નોંધ નીચે પ્રમાણે કરો.

— પાટિયા ઉપરની નોંધ —

(૧) પ્રાચુવાયુનું અસ્તિત્વ :

હવામાં સ્વતંત્ર અવસ્થામાં પોટાક્ષયમ ક્લોરાઇડ, પોટાક્ષયમ પર્મેન્ગેનેટ, રેડલેડ, મર્ક્યુરી ઓક્સાઇડ વગેરેમાં સંયુક્ત રૂપે.

(૨) તૈયાર કરવાની રીત :

પોટાક્ષયમ ક્લોરાઇડને ગરમ કરવાથી

(૩) ગુણો :

(૧) રંગ અને ગંધ વિનાનો વાયુ

(૨) પાણીમાં અણુ અણુ દ્રાવ્ય

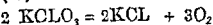
(૩) જ્વલંત રીતે જ્વલનપ્રેરક

(૪) ધાતુઓ સાથે બેઝિક્કાનક ઓક્સાઇડ ઉત્પન્ન કરે.

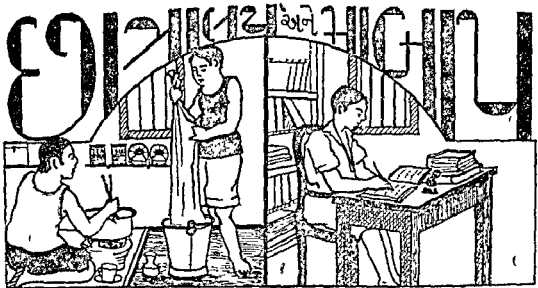
(૫) બિનધાતુઓ સાથે તેજાગ્નનક ઓક્સાઇડ ઉત્પન્ન કરે.

(૬) લીટમસ તરફ જાતે તટસ્થ.

(૪) સમીકરણ :

પોટાક્ષયમ = પોટાક્ષયમ + ઓકસિજન ક્લોરાઇડ ક્લોરાઇડ

[૧]

માખાપો સાથે વાતચીત

વાતચીત પહેલી

આજે આપ સૌને અહીં જોવાન્યા છે તેમાં આપણાં સૌનાં બાળકોના હિતનો પ્રશ્ન વેચારવાનો મુખ્ય આશય છે. આપ સૌનાં બાળકો અહીં બાલમંદિરમાં ભણવા આવે છે. અમે તો શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ એમનો ઇન્દ્રિયવિકાસ સાધવાના પ્રયત્ન કરીએ છીએ તેમ જ બાલમાનસવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ ભાષા, ગણિત જેવા વિષયો શીખવવાના પ્રયોગો કરીએ છીએ. અમારા ઉપર આપને સૌને વિશ્વાસ છે તેમ જ અમારા કામ સંબંધમાં આપને સૌને સંતોષ છે તે ખાતર હું આપનો ઉપકાર જરૂર માનું છું, પરંતુ અમને એટલાથી સંતોષ નથી. અમારે કેવળ આપની કદર નથી જોઈતી; પરંતુ આપનો સક્રિય સહકાર જોઈએ છે. આપનાં બાળકોના સંબંધમાં આવેલ સહકાર કેવી રીતે આપવો તે આપ સૌ મને જરૂર પૂછશે. મારે પણ એનો જ ઉત્તર આપવાનો છે અને એ ઉત્તરમાં એવી સૂચનાઓ કરવાની છે કે જે અમારા કામમાં ઉપકારક નીવડે. માખાપોના સહકાર મેળવવા માટે અમારા જેવા શિક્ષકો ખૂબો તો ઘણી પાડે છે. આપનાં જેવાં જનશ્રુત માતાપિતાઓ તેવો સહકાર આપવા હમેશાં તૈયાર પણ હોય છે. પરંતુ એ સહકાર માટે વ્યવહારુ બાબતો નક્કી થઈ જાય તો આજનાં કુટુંબો અને આજનાં બાળકો વધારે સફળતાથી કામ કરી શકે.

પહેલી વાત આપનાં બાળકોથી અનેક રીતે આપને થતી મૂંઝવણોની છે. આપનું બાળક ઘરમાં નાનીમોટી એવી કેટલીયે ક્રિયાઓ કરતું હશે કે જેને પરિણામે માતાપિતાની મૂંઝવણો હમેશાં વધતી રહે. બાળક કહ્યું ન કરે અથવા તો બાળક તોડફોડી નાંખે. અથવા તો બાળક કનિયા જ કરે, તેવા પ્રસંગોએ માતાપિતાઓની મૂંઝવણ સહેલાઈથી ઊકલી ન શકે તેવી હોય છે. તેમાં યે માનો પ્રશ્ન વધારે આકરે અને છે. પિતા બાળકને રડતું મૂકીને પોતાના કામ ઉપર જઈ શકે છે. બાળકના ઉછેરનો ભાર માતા ઉપર છોડીને પિતા નિશ્ચિંત બની જાય છે. વળી માનસશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ સત્તાના પ્રતિક સરીખો પિતા બાળકને ઇશ્વારા માનથી પણ દબાવી શકે છે. માતાની સ્થિતિ

જુદી હોય છે. મા પ્રેમમૂર્તિ છે અને બાળકના આધાસન તથા લાડનું સ્થાન છે. માતાની ધમકી કે માતાનો રોષ બાળકને શાન્ત નથી કરી શકતાં. ઊંઘણાં માતાની ધમકી બાળકને વધારે અશાન્ત બનાવે છે. આવા પ્રસંગો માતાને માટે બારે વિકટ હોય છે.

માતા શું કરે છે ?

• માતા બાળકને એના પિતા આવે ત્યારે સોંપી દેવાની ધમકી આપે છે અથવા તો પોતાની ધમકીથી વધારે તોફાને ચડના બાળકને શારીરિક સજા કરીને ધરમાંથી બહાર કાઢી મૂકે છે. બહાર કાઢી મૂકેલું અથવા તો રીસાઈને બહાર ભાગી ગયેલું બાળક હવેથી તોફાનમસ્તી નહિ કરે એવો ભ્રમ આજની તમામ માતાઓ સેવે છે. રોજ રોજ નિષ્ફળતા મળતી હોવા છતાં બાળક સાથેના પોતાના વર્તાવમાં ૩૬ થઈ ગયેલો માર્ગ માતા કે પિતા કોઈ પણ છાડી શકતાં નથી. પિતા શિક્ષક ઉપર આધાર રાખવાના દસ્તાવેજો શોધે છે ખરા પરંતુ ત્યાંયે તે ધમકીઓ અને સજાઓ શિક્ષક તરફથી વપરાવાં જોઈએ તેવો દૂષો યા બહાર આગ્રહ સેવતા હોય છે. માતાને તો નિયત કરેલા ધોરી માર્ગનું જ શરણ લેવું પડે છે અને આમ આપણાં સૌનાં બાળકોનો ઉછેર ધાકધમકીઓ અને શારીરિક સજાઓના માર્ગે ચાલી રહેલો હોય છે.

આપ સૌ જાણો છો કે અમે ધાકધમકી કે સજાઓમાં માનતા નથી. વળી અમે એમ પણ માનીએ છીએ કે દરેક માળાપ અમારા જેવી જ માન્યતા સેવે. અમારી આ માન્યતા ધાકધમકીઓને કેવળ વિરોધ કરવા માટે નથી પરંતુ જીવનશાસ્ત્ર અને માનસશાસ્ત્રના પ્રયોગસિદ્ધ અટલ સિદ્ધાંતોના અમારા અનુભવ અને જ્ઞાનમાંથી એ બુધ્ધાઈ છે. આ ઉપરથી આપ સમજી શકશો કે અમારી આ માન્યતા જીવનની કોઈ ક્ષણિક નીતિ નથી પરંતુ જીવનભર માટે સ્વીકૃત કરેલો સિદ્ધાંત છે. અમારી મુરાદ એવી છે કે જે શાસ્ત્રીય માન્યતાઓ અમે ધરાવીએ છીએ તે જ માન્યતાઓ આપ સૌની પણ થાય અને તે પણ કોઈ ક્ષણિક નીતિ સ્વરૂપે નહિ પરંતુ જીવનના અચલ નિયમ તરીકે.

અમારે ત્યાં આપ સૌનાં બાળકો સર્જનાત્મક ક્રિયાઓ કરવા અને ભણવા આવે છે. એમની એ ક્રિયાઓનું અવલોકન અમારી પેઢે આપ પણ કરતા રહો તો મેં ઉપર કહ્યું તેમ આપની માન્યતા પણ અમારી માફક જ દૃઢ સ્વરૂપ પકડે. અમને આપનો સહકાર જોઈએ છે. તે બાળકો પરચેના આપના આવા બદલાઈ જનારા સ્વભાવ પરત્વે અમારી માફક આપની પણ એ ખાતરી થઈ જાય છે કે ધાકધમકી અને સજાનો માર્ગ જોરો છે અને નિષ્ફળ નિવડેલો છે. બાળકની કેળવણી સાડુ આપણે હવે તો બીજા માર્ગોનું શરણ લેવાનું છે. એ બુધ્ધાઈ માર્ગોમાં આપ સૌનો સહકાર અમે હંમેશાં માગ્યા જ કરશું. આજે તો બાળકોને ભય અને સજાઓમાંથી આપ સૌનો સહકાર અમે હંમેશાં માગ્યા જ કરશું. ઉગારી લો તો પણ આપનાં બાળકોની કેળવણીમાં અમને બારે સહકાર મળ્યો એમ ગણશું.

અને ભય કે સજાઓનો માર્ગ બંધ કરો ત્યારે આપને પ્રેમનો માર્ગ અખસાર કરવાનો રહે છે. પણ એ પ્રેમનો માર્ગ શું છે તે આપે યોગ્ય રીતે સમજી લેવું જોઈએ. માતૃપિતાને પોતાના બાળક ઉપર પ્રેમ નથી એમ તો આપણે કોઈ કંઈ શકીએ જ નહિ. સાચી વાત એ છે કે માતૃપિતાનો પ્રેમ જડ અને અધોગત છે. જે પ્રેમ શુદ્ધ હૃદયમાંથી અને વૈજ્ઞાનિક સમજણોથી પેદા થાય છે તે જ પ્રેમ સાચો છે. એટલે પ્રેમનો ઉદ્ભવ બસે કેવળ હૃદયમાંથી થતો હોય પરંતુ

એને જ્ઞાનનું પીઠબળ મળતું જોઈએ. એ ન મળે તો પ્રેમ આધિજો રહે. હૃદય અને બુદ્ધિના સહકારથી જન્મેલો પ્રેમ બાળક સાથેનો આપણો આજનો વર્તાવ સદંતર બદલી નાખશે. એટલે આપ સૌને મારી પ્રાર્થના છે કે આલો પ્રેમ આપનામાં જન્યુત કરવા સારુ આપે પણ બાળકોના મનનું વિજ્ઞાન જરૂર જોઈએ જાણી લેવું જોઈશે.

જ્ઞાનની બુદ્ધિ ઉપર ઊભો રહેતો પ્રેમ હમેશાં ધીરજની અપેક્ષા રાખે છે. આ ધીરજ શાસ્ત્રના અર્થમાં બોલીએ તો ઉપર કહ્યું તે પ્રકારના અવલોકન મટે એક અનિવાર્ય સંધન છે. બાળકને એના વિવિધ સ્વરૂપમાં અવલોકન હોય તો આપણી પાસે અખૂટ ધીરજ જોઈશે. ઘરમાં કે ઘર બહાર આપનું બાળક જે કોઈ પ્રકારનું વર્તન કરે તે વર્તન માટે ઉતાવળિયા અભિપ્રાયો બાંધી દેવા તે આપણી મોટામાં મોટી ખૂલ છે. આપણે માળાપો આવા ઉતાવળિયા અભિપ્રાયો બાંધવામાં ભારે રીઝા થઈ ગયા છીએ. આવા અભિપ્રાયોમાંથી એકસ મતો બંધાવા લાગે છે અને પછી આપણામાં મતાગ્રહો જન્મે છે. આવા મતાગ્રહો સેવનારાં આપણે એમ માનતાં થઈ જઈએ છીએ કે આપણા મતે જે કંઈ સારું અને જે કંઈ સાચું તે બાળકોના મતે પણ સારું અને સાચું જ હોવું જોઈએ. બાળકોને તો ઉમ્મરના કારણે કોઈ અભિપ્રાયો કે મતો નથી હોતા. તેઓ પોતાના સ્વતંત્ર મતો બાંધે તે પહેલાં જ આપણા મતો એના ઉપર લાદવામાં આવે છે અને આપણા મતો એ જ એમના મતો થઈ જાય છે. આ પરિસ્થિતિ ભારે અનિષ્ટ ઉપજાવનારી છે. એમાંથી બચી જવું હોય તો આપણી પાસે અખૂટ ધીરજ જોઈશે. ધીરજ ઉતાવળિયા અનુમાનો નહિ કરાવે. એ જ અભિપ્રાયો બાંધવામાં પણ વિજ્ઞાનનું શરણ જ લેવડાવરો.

બાળકને સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ છે એ વાત મારે આપને કોઈ સારા પ્રસંગે વિસ્તારથી કહેવી છે. જેવું વ્યક્તિત્વ આપણને મોટરોને છે તેવું જ બાળકોને પણ છે. પરંતુ એ વિષય જ બીજા પ્રસંગ માટે રાખીને આજે આપને બાળકનું સ્વમાન સાચવવાની અને તેમને અપમાનિત નહિ કરવાની વાત કહીશ. સામાન્ય રીતે આપણાં કુટુંબોમાં માતૃપિતાની રોજની ટેવ વાતવાતમાં બાળકો જ અપમાનિત કરવાની હોય છે. આપણને ગમતું હોય છે ત્યાં સુધી બાળકના તમામ વ્યવહારો આપણને પ્રિય લાગે છે. પરંતુ આપણે કંટાળી જઈએ કે તુરત જ અથવા તો આપણા વ્યવહારમાં વિક્ષેપ પડતો જણાય કે તુરત જ આપણે બાળકને હડસેલીને આધું ટેલીએ છીએ. આમાં બાળકનું ભારે મોટું અપમાન રહેલું છે. બાળક છેક જ નાની ઉંમરનું હોય ત્યારે એને અપમાનની કશી ગતાગત નથી હોતી એટલે તરછોડાય છે ત્યારે વિરોધ મારે થોડુંએક રડી લઈને એ શાંત થઈ જાય છે પરંતુ જેમજેમ ઉંમર વધતી જાય છે અને દુનિયાના અનુભવોથી રંગાતું જાય છે કે તુરત જ માતૃપિતાના તરછોડામાં પણ પોતાનું અપમાન જોવા લાગે છે. અપમાનનું જ્ઞાન થવા લાગ્યું કે તુરત જ એવા અપમાનના વિરોધમાં માળાપોની ક્રિયાની સામે નાનીમોટી પ્રતિક્રિયાઓ પેદા થાય છે અને માળાપ તથા બાળક વચ્ચે સનાતન ઝગડાઓ ચાલ્યા કરે છે. આ વિષયમાં આથી વિશેષ જાંડા આપને આજે હું નહિ લઈ જાઉં પરંતુ એટલી જ વિનંતિ કરીને સંતોષ માનીશ કે આપનાં બાળકનું કદી પણ જરા જોડાં અપમાન કરશો નહિ. આજનું બાળક આવતી કાલનો મહાપુરુષ છે એમ જો આપણે માનતાં હોઈએ તો તેનું અપમાન કરીને નહિ પરંતુ સંપૂર્ણ અંશે તેનું માન જાળવીને તેના વિકાસમાં આપણે તેને મદદ કરી શકીએ.

અને બાળકનું સ્વમાન સાચવવા માટે આપણી પાસેથી રોજના વ્યવહારમાં કંટલીએ નાની મોટી અપેક્ષાઓ વિજ્ઞાન રાખે છે. બાળક વ્યક્તિત્વવાળો આવતી કાલનો સમર્થ મનુષ્ય છે તો

આપણું ધરેમાં તેને યોગ્ય એવો સ્થૂળ અને સક્ષમ સત્કાર પણ તેનો થવો ઘટે છે. હું આપને એમ પણ પ્રેરણા કે આપનાં પોતાનાં ધરેમાં મોરેમાંઓ માટે ને વ્યવસ્થા અને સગવડો હોય છે તેવી જ વ્યવસ્થા અને સગવડો આપનાં બાળકો માટે હોય છે ખરી? બાળક માટે ટેબલપુરશી કે બાળક માટે કપાટ, બાળક માટે શેતરંજ કે બાળક માટે પાણિયાનું એવી બધી વાતો કદાચ હજી પણ આપને હસવા જેવી દેખાશે પરંતુ ને અર્થમાં બાળકના સ્વભાવની વાતો આપણે વિચારી તે અર્થમાં તો આવી સ્થૂળ સગવડો પણ બાળકોનો અધિકાર અને આપણી દ્રવ્ય ગણવામાં નોંધાયે. આજથી જ આ વિચાર આપનાં મનમાં શરૂ થઈ જાય અને આવતી કાલથી જ એનો વ્યવહાર શરૂ થઈ જાય તો હું મારી જીતને ધન્ય માનીશ.

• હરભાઈ ત્રિવેદી •

એક પત્રમાંથી

[३]

આ સાથેના પત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણેના ક્રીસ્ટમાંથી ધણા છાત્રાલયમાં બનતા હશે. આવા પ્રસંગોના ઉદ્દેશ્યે એકધારા નથી લાવી શકાતા. વિદ્યાર્થીના અસ્થિગત સ્વભાવ અને ઉછેર પ્રમાણે તેના ઉપાયો બદલાતા રહે છે. આ પત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે શુદ્ધપતિમાર્ગને વિદ્યાર્થી તરફ ને દિગ્ગિજ્ઞ સમજી છે તે પ્રસંગનીય ગણાય. પરંતુ તેના ઉદ્દેશ માટે જાણ્ય વધારે જાડા લેતરવાની જરૂર રહે છે, જુદી જુદી રીતે કેમ વર્તી શકાય અને ઉદ્દેશ લાવી શકાય તે સંબંધમાં આવતા અંકમાં લખવામાં આવશે.

તંત્રીઓ

ચિ .....ને સિનેમાની લાત એટલી બધી લાગી કે પંજી તો એ રાત્રે દિવાલ કૂદીને સિનેમામાં જવા લાગ્યો. સામાન્યતઃ હું કદિ કાઠને સિનેમામાં જવાની ના પાડતો નથી. ઊલટું એમ કહી શકાય કે મારી પાસે સિનેમાની રમ લેવી એટલે પોતે સિનેમામાં જાય છે એમ મને કહેતા જોતું એમ થઈ પડ્યું હતું. મારી પાસે સિનેમાની રમ લેવા આવનારને ફિલ્મનું વસ્તુ જોઈ હું યોગ્ય માર્ગદર્શન કરતો એ ખરું; પણ સાથે સાથે એમ પણ કહી શકાય કે મારા ગૃહપતિ તરીકેના અધિકારની કચ્છે એ કાઠને સિનેમામાં જતો રોક્યો નથી. જે રોક્યો હશે તે તો મારી સમજવડથી. અમુક સિનેમામાં ન જવાનાં કારણો એને ગળે ઉતરાવવાથી.

આ બધું છતાં ચિ.....ને દિવાલ ફટીને કેમ નહું પડતું હશે તેના ઉકેલ હું તો આમ કહું છું. ગૃહપતિ તરીકે મારામાં એણે આશોપેલો ખોટો ભય, એની સાથે એના આમળના સંસ્કારો જેમાં સિનેમા વિશે ખોટા ખ્યાલો જ ઊભા કરવામાં આવ્યા હશે તે હોઈ શકે છે.

પણ ચિ.....ના સંબંધમાં હું આટલાં કારણો વિચારી બેસી રહી શકું તેમ તો હવું જ નહિ. મેં મારી રીતે ઉપાયો કરવા માંડ્યા. ચિ.....ને મારી પાસે બોલાવ્યો. સામેથી જ મેં કહ્યું 'કેમ.....આને આપણે સિનેમામાં જશું?.....થીએટરમાં સારી ફિટ્મ આવી છે.' હું એની વાત જાણી ગયો હોઈશ એમ એને એક્સ લાખું હશે એમ એના તરત પડી ગયેલા ચહેરા પરથી હું કદી શકું છું. મારા મૂલ્યનના જવાબમાં એ કાંઈ ન બોલ્યો મેં કહ્યું, 'જશું ને?'

— ઓકટોબરની રોજનીશી —

તા. ૬—મુંબઈ સરકારે માધ્યમિક શિક્ષકો માટે પ્રોવીડન્ટ ફંડની યોજના નક્કી કરી છે. એ યોજના પ્રમાણે શિક્ષકે ચોતાના પગારના દર એક રૂપિયે એક આનો ભરવાનો છે. શાળા તરફથી રૂપિયે બે પૈસા ભરાશે અને બ્યારે શિક્ષક નિવૃત્ત થાય ત્યારે શિક્ષકને નામે જમા થયેલી રકમનો ત્રીજો ભાગ સરકાર આપશે, આને માટે પોસ્ટ ઓફિસ સેવિંગ્સ બેન્કમાં દરેક શિક્ષકના નામનું સ્વતંત્ર ખાતું ખોલવામાં આવશે. આ ફંડનું નામ “બોમ્બે સેકન્ડરી સ્કૂલ્સ ટીચર્સ પ્રોવીડન્ટ ફંડ” રહેશે. ગ્રાંટ લેતી તેમ જ સરકારે માન્ય કરેલી બધી શાળાઓએ આ યોજના સ્વીકારવી પડશે.

ઓરિસા પ્રાંતના કટક શહેરમાં નિરક્ષરતાનિવારણ દિન ઉજવાયો. બપોરે સરકારી કચેરી આગળથી મોટું સરઘસ નીકળ્યું હતું. સરઘસને મોખરે કેળવણીપ્રધાન તેમજ કેળવણી ખાતાના મોટા અમલદારો હતા. સરઘસ એક માઈલ લાંબું હતું. એ સરઘસ શહેરના મુખ્ય સ્થાનોમાં ફરી સમાના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયું હતું. સભામાં કેળવણીપ્રધાન શ્રી. દુબેએ નિરક્ષરતાનિવારણના કાર્યમાં બહેર જનતાને સહકાર માટે દર્દબરી વિનંતી કરી હતી. વળી તેમણે જણાવ્યું કે શાળાઓ અને કોલેજો ગરીબ ખેડૂતોના પૈસે નબે છે; માટે દરેક વિદ્યાર્થીઓની ફરજ છે કે એ ગરીબ માણસોને કેળવવામાં તેમણે મદદ કરવી જોઈએ. સમાવિસર્જન થતાં વિદ્યાર્થીઓની ટુકડીઓ જુદા જુદા ગામોમાં શિક્ષણ આપવા ગઈ હતી.

તા. ૭—થાણા માધ્યમિક શિક્ષક સંઘ તરફથી યેજવામાં આવેલા ખીખ કેળવણી સપ્તાહની ઉદ્ઘાટનક્રિયા દહાણ ખાતે મુંબઈ વિદ્યાપીઠના ઉપકુલપતિ શ્રી. આર. પી. મસાણીએ કરી. તેમના માંગલિક પ્રવચન દરમિયાન તેમણે જણાવ્યું કે દરેક બાળકને પૂરતી કેળવણી તથા નાગરિકતાની તાલીમ મળવી જોઈએ. જગતના પુનર્વિધાનમાં શિક્ષકોનો ફાળો અમૂલ્ય છે, એ બાબત ઉપર ખાસ ભાર મૂકી તેમણે કહ્યું કે રાષ્ટ્રોત્થતિ સાધી શકાય એ રીતે શિક્ષકો કામ કરશે તો માનવજાતની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ પ્રકારની સેવા તેઓ કરશે. તેમણે આગળ બોલતાં જણાવ્યું કે અભ્યાસક્રમમાં ઔદ્યોગિક કેળવણીને અગત્યનું સ્થાન મળવું જોઈએ અને રેડિયો અને ચલચિત્રોનો પણ શિક્ષણમાં છૂટથી ઉપયોગ થવો જોઈએ.

આંધ્ર વિદ્યાપીઠના વાર્ષિક પદવીદાન સમારંભ પ્રસંગે લાપણ કરતાં સર નીલરત્ન સરકારે કહ્યું કે દુનિયાના આગળ પડતા પ્રગતિશીલ દેશો સાથે હિંદ જો સમાન દરજ્જે મેળવવા ઇચ્છતું હોય તો ઓછામાં ઓછા સમયમાં આપણે કેળવણીના ક્ષેત્રમાં ખૂબ જ પ્રગતિ કરવી પડશે. એ દેશોની સરખામણીમાં આપણો દેશ કેળવણીમાં ઘણો જ પાછળ છે; અને એ અસમાનતા દર ૧ થાય ત્યાં સુધી તે દેશો સાથે સમાન દરજ્જાની વાત કરવી નિરર્થક છે. આ દિશામાં પ્રાંતિક સરકારો સુંદર કાર્ય કરી શકે.

તા. ૮—બનારસ હિંદુ વિદ્યાપીઠના ઉપકુલપતિપદ પરથી પંડિત મહનમોદન માલવીયાજી નિવૃત્ત થતા હોવાથી વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓ તેમજ આચાર્યોએ તેમને માનપત્ર આપ્યું. એ વિદ્યાપીઠના નવા સુંદાયકા ઉપકુલપતિ સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન પ્રમુખપદે હતા. એમને આપાયકા માનપત્રમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે બનારસ હિંદુ વિદ્યાપીઠનું સર્જન એ વીસમી સદીના મહાન કાર્યોમાંનું એક અગત્યનું કાર્ય છે, અને એ સંસ્થા પંડિતજીની શિક્ષણ માટેની ધગશ તથા એમની વિચક્ષણ અને અન્નેડ કાર્યશક્તિના પ્રતીક સમાન છે. માલવીયાજી ઉત્તર આપતાં કહ્યું કે વિદ્યાપીઠની સેવા તો ઘણા લોકોએ કરી હતી અને હજુ પણ કરી રહ્યા છે. હિંદુ વિદ્યાપીઠ ભવિષ્યમાં સારી પ્રગતિ સાધી શકે અને એ સંસ્થા મારફત સમસ્ત ભારતવર્ષમાં સત્ય, અહિંસા અને પ્રેમની જાવના પ્રસારે એવી આશા એમણે વ્યક્ત કરી હતી.

તા. ૮—હિંદી સંસ્કૃતિની જુદી જુદી શાખાઓ પર વર્ષ દરમિયાન સંખ્યાબંધ વ્યાખ્યાનો ગોઠવવાની યોજના ઉપર વિચારણા કરવા માટે અસાહાયક વિદ્યાપીઠના ઉપકુલપતિએ એક સભા બોલાવી.

તા. ૧૦—હિંદના હાઇ કમિશ્નરે કેળવણીખાતાનો ૧૯૩૭-૩૮ નો હેવાલ બહાર પડ્યો છે. એ ક્ષિત્રમાં એ વર્ષ દરમિયાન ૧૫૬૬ હિંદી વિદ્યાર્થીઓ જુદી જુદી વિદ્યાપીઠોમાં અભ્યાસ કરતા હતા, જ્યારે આગલા વર્ષમાં ૧૪૭૭ વિદ્યાર્થીઓ હતા. હિંદી શ્રીઓએ પણ એ વર્ષમાં વધારે સંખ્યામાં જુદી જુદી વિદ્યાપીઠોના લાભ લીધો હતો. દાકતરી શિક્ષણ મેળવવા આવેલા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધારેમાં વધારે હતી. એ હેવાલમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ઘણા વિદ્યાર્થીઓ એક્સ હેતુ વગર ઈંગ્લંડ આવે છે; પરિણામે ઘણાને નિરાશ થઈ પાછા ફરવું પડે છે.

તા. ૧૧—મુંબઈ ઇલાકાના કેળવણીખાતાના ઉત્તર વિભાગના નિરીક્ષક શ્રી. રામચંદ્ર અને દક્ષિણ વિભાગના નિરીક્ષક રા. સા. બ્રુપતરાય શાસ્ત્રી આવતા માસથી નિવૃત્ત થશે. તેમની જગ્યાએ ઉત્તર વિભાગમાં વર્ષા કેળવણીના ખાસ અમલદાર શ્રી. લાલભાઈ દેસાઈ તથા દક્ષિણ વિભાગમાં શ્રી. એસ. આર. તાવડેની નિમણૂક થઈ છે.

તા. ૧૫—ગૂજરાત સંશોધન મંડળના કેળવણી વિભાગની એક સભા મુંબઈની બાટીયા હાઈસ્કૂલમાં શ્રીમતી હંસાબેન મહેતાના પ્રમુખપદે મળી હતી. મંડળે નવા વર્ષ દરમિયાન નીચેની પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવાનું નક્કી કર્યું હતું. (૧) નૂતન શિક્ષણ તથા માનસશાસ્ત્ર પર વ્યાખ્યાનો ગોઠવવાં (૨) ગૂજરાતી જાળકોની શારીરિક પ્રગતિના આંકડા એકઠા કરવા (૩) જુદા જુદા વિષયોના તેમજ જાળકો માટેનાં પુસ્તકોની યાદી તૈયાર કરવી. નવા વર્ષના હોદ્દાદારોની પણ વરણી થઈ હતી. પ્રમુખ તરીકે શ્રીમતી હંસાબેન મહેતા, ચેરમેનપદે એમી. ફ્રાન્સિસ અને માનદ મંત્રીઓ તરીકે શ્રી. જી. દ. ત્રિવેદી અને શ્રી. મનુભાઈ વેદ સુંદાયકા હતા.

તા. ૧૫—બિહાર સરકારે માધ્યમિક શાળાઓમાં મેટ્રિક્યુલેશન વર્ગ સુધી બધું શિક્ષણ હિંદુસ્તાની દ્વારા આપવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. જુદા જુદા વિષયોની પરીક્ષા પણ હિંદુસ્તાનીમાં જ લેવાશે. આ દશમી અંગ્રેજીના અભ્યાસને બેતરતું સ્થાન મળશે અને એ વિષય માટે સમય પણ ઓછો આપવામાં આવશે. આથી 'એઝીક ઈંગ્લીશ' દાખલ કરવાનો બિહારની સરકાર વિચાર કરે છે, અને એ સંબંધમાં સરકારને સલાહ આપવા સરકારે નિબંધિતોની એક સમિતિ નીમી છે.

તા. ૧૬—સિંધ પ્રાંતના ૧૯૩૭-૩૮ ની સાલના કેળવણીને લગતા હેવાલમાં જણાવવામાં આવે છે કે એ વર્ષમાં કેળવણી સમિતિ અને શારીરિક તાલીમ સમિતિ નીમવામાં આવી હતી.

તથા કોલેજના પહેલા બે વર્ષમાં દરજિયાત શારીરિક શિક્ષણની યોજના અમલમાં મૂકવામાં આવી હતી. કુલ ખર્ચ ૬૪,૦૮,૫૩૧ રૂપિયા થયો હતો. આ ખર્ચ અગાઉના વર્ષ કરતાં ૩૯ ટકા વધારે હતો.

તા. ૧૭—મુખ્ય ઇલાકાના ત્રણ વિભાગોમાં એક એક શાળામાં કલા અને હસ્તઉદ્યોગનું શિક્ષણ દાખલ કરવાના પ્રશ્ન ઉપર મુખ્ય સરકાર વિચાર ચલાવી રહી છે. આ અંગેની જરૂરી વિગતો સરકારના કેળવણીખાતાએ એકત્ર કરવા માંડી છે. વધુમાં એવી ખબર મળે છે કે જે સરકાર તરફથી આ યોજના અમલમાં મૂકવાનો છેવટનો નિર્ણય થાય તો ઉત્તર વિભાગની એક શાળા તરીકે સરતની કોઈ શાળાને પસંદગી મળવાનો વિશેષ સંભવ છે.

તા. ૧૮—સરતની સાર્વજનિક એજ્યુકેશન સોસાયટીના આજીવન સ્વયંસેવક અને સાર્વજનિક હાઈસ્કૂલના મુખ્ય શિક્ષક શ્રી. ધિજરત્નલાલ અક્કડ આવતા માસમાં નિવૃત્ત થવા પહેલાંની બે વર્ષની રજા ઉપર જશે. તેમની જગ્યાએ સોસાયટીની જૈન હાઈસ્કૂલના મુખ્ય શિક્ષક શ્રી. જનાર્દન જોગજેકર નિભાયા છે. શ્રી. જોગજેકરને સ્થાને સાર્વજનિક હાઈસ્કૂલના મુખ્ય મદદનીશ શિક્ષક શ્રી. ચન્દ્રવદન શાહ નિભાયા છે.

તા. ૧૯—દક્ષિણમૂર્તિ ભવનવાળા શ્રી. નાનાભાઈ ભટ્ટ ભાવનગર રાજ્યના કેળવણીખાતાનું સુકાન સંભાળી લેશે. એને લગતો હુકમ બેચાર દિવસમાં નીકળવા વડી છે.

તા. ૨૦—નાગપુરના સેવાસદનના વાર્ષિક સંમેલનના પ્રમુખસ્થાનેથી બોલતાં મધ્ય પ્રાંતના કેળવણીપ્રધાન શ્રી. એસ. વી. ગોખલેએ જણાવ્યું હતું કે બાળકો અને બાલિકાઓની કેળવણી લગભગ સરખી જ હોવી જોઈએ. વધુમ તેમણે કહ્યું કે દેશની સામાજિક અને રાજકીય પ્રગતિ સાથે કેળવણીમાં પણ ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ થવી જોઈએ; એટલું જ નહિ પણ દુનિયામાં પ્રવર્તી રહેલા કેળવણી વિષયક નૂતન વિચારોને પણ હિંદે અપનાવવા જોઈએ.

તા. ૨૧—અમદાવાદ માધ્યમિક શિક્ષક સંઘ તરફથી એસ. ટી. સી. ની પરીક્ષામાં બેસનાર શિક્ષકોના લાભાર્થે તા. ૧૬ મીથી તા. ૨૦ મી સુધી કથિત પાઠો (Model Lessons)ના વર્ગો ટ્યુટોરિયલ હાઈસ્કૂલમાં રાખવામાં આવ્યા હતા. આ વર્ગોનો લાભ ૧૫૦ ઉપરાંત શિક્ષકોએ લીધો હતો; અને અંગ્રેજી, ગુજરાતી, સંસ્કૃત, ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને વિજ્ઞાનના વિષયો પર પાઠો આપવામાં આવ્યા હતા. તે ઉપરાંત જુદા જુદા વિષયો પર રસમય ચર્ચા પણ થઈ હતી. વર્ગોની શરૂઆત કરતાં શ્રી. પ્રાણુલાલ દેસાઈએ પ્રાથમિક વિવેચન કર્યું હતું અને શિક્ષકોના કાયદેસરના ઉલ્લેખ કરી તેમાં રસ લઈ તે કાર્યક્ષેત્રમાં નિપુણતા મેળવવા પ્રયાસ કરવા આદેશ આપ્યો હતો.

તા. ૨૨—કરાંચીના જાણીતા પ્રો. મલકાનીએ ગામડાંઓમાં વાચનાલયો સ્થાપવા માટે રૂ. ૧૦,૦૦૦ ખર્ચ કરવા નક્કી કર્યું છે.

તા. ૨૩—અહમદનગર મ્યુનિસિપાલિટીએ વડા પ્રધાન શ્રી. ખેરને માનપત્ર આપતાં મહારાષ્ટ્રને માટે જુદી વિદ્યાપીઠની જરૂરિયાત તરફ તેમનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું અને જુદાં જુદાં ગામોમાં વાચનાલયો જલદી ખોલાવી અપાવવા વિનંતિ કરી હતી. ઉત્તર વાળતાં વડા પ્રધાને કહ્યું કે મહારાષ્ટ્ર માટે જુદી વિદ્યાપીઠ સ્થાપવાની ચળવળને એમણે હમેશાં ટેકો આપ્યો છે; પણ મુશ્કેલી એ કે મહારાષ્ટ્રને જુદી વિદ્યાપીઠ મળે તો ક્યારેક પણ વિદ્યાપીઠની માગણી કરશે. વાચનાલયો સંબંધી એમણે કહ્યું કે દરેક જિલ્લાના મુખ્ય શહેરમાં અથવા વધારે શહેરોમાં મધ્યસ્થ વાચનાલયો હોવાં જોઈએ, જ્યાંથી ગામડાંઓને પુસ્તકો પૂરાં પાડવામાં આવે. એ દિશામાં અસારે પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે.

ખેડા જિલ્લા માધ્યમિક શિક્ષક સંઘ—સંઘના આશ્રય નીચે ખેડા જિલ્લાના માધ્યમિક શિક્ષકોનું એક સંમેલન ખોરસદની ધી એડવર્ડ મેમેરિયલ હાઈસ્કૂલમાં તા. ૧ લીએ ખરાયું હતું. પ્રમુખસ્થાને વડોદરા ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપલ શ્રી. ડી. કે. એન. મેનન હતા. જિલ્લાના તેમજ વડોદરા રાજ્યના કેટલાક ગાયોના લગભગ સૌ શિક્ષકો હાજર હતા. શિક્ષક અને શિક્ષણને લગતા વિષયો પર સચિ અને વિદ્યાર્થીઓ વ્યાખ્યાનો અને ચર્ચા થયાં હતાં. ખોરસદ હાઈસ્કૂલની વ્યવસ્થાપક પ્રમિતિના અધ્યક્ષ શ્રી. ધનાભાઈ ખટ્ટલાના તેમની શાળાના શિક્ષકો પ્રત્યેના સહાનુભૂતિ ભર્યા વર્તનથી પ્રમિતિએ ઉપાદેશ વગેરેની ગોઠવણ કરી હતી અને સંમેલનને સફળતા અપાવી હતી. કાર્યક્રમના અંતમાં શાળાના વિદ્યાર્થીઓએ શાળાના વિશાળ યોગાનમાં ગણવેશમાં સમૂહકવાચક કરી બતાવી હતી.

પ્રમુખસ્થાનેથી શ્રી. મેનને કેળવણીના ક્ષેત્રમાં ચતા અગત્યના ફેરફારો તથા અખતરાઓ પ્રત્યે ખેદરકાર ન રહેવા અને તે સર્વનો કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ કરવા શિક્ષકોને હાકલ કરી હતી. આગળ ખેલતાં તેમણે જણાવ્યું કે ગાંધીજી એક અનોડ અને સમર્થ કેળવણીકાર છે અને વર્ધા યોજના દેશના હિતમાં પગ માંડતી એક જ યોજના છે.

— શિક્ષણ સંસ્થાઓના સમાચાર —

હિંદી પ્રચારક મંડળ, સૂરત:—રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર સમિતિ, વર્ધા તરફથી ૯ અને ૧૦મા સપ્ટેમ્બરે લેવાયેલી રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર પરીક્ષાઓમાં મંડળ તરફથી ચાલતાં વિદ્યામંદિરો અને અધ્યાપન મંદિરોના આ વર્ષના પરિણામો ધણા જ આનંદજનક છે. દરેક શ્રેણીવાર નીચે મુજબ પરિણામ છે:—

પરીક્ષાઓ	કુલ ખેડાં	પાસ—થયાં		કુલ પાસ
		ભાઈ	બેન	
રાષ્ટ્રભાષા પ્રારંભિક	૪૨	૧૪	૨	૧૬
„ પ્રવેશ	૨૨૨	૧૩૭	૪૮	૧૮૫
„ પરિચય	૧૬૬	૯૧	૧૮	૧૦૯
„ કોવિદ	૫૦	૩૩	૪	૩૭
કુલ	૪૮૦	૨૭૫	૭૨	૩૪૭

રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર પરીક્ષાઓની છેલ્લી પરીક્ષા ‘રાષ્ટ્રભાષા કોવિદ’માં આખા હિંદના કેન્દ્રોમાં સૌથી વધારે વિદ્યાર્થીઓ (૫૦) સૂરત કેન્દ્રમાં ખેડા હતા. આમાંથી ૩૭ પસાર થયા છે. એ સિવાય હિંદભરમાં કોવિદમાં ચાર ભાઈઓ પ્રથમ શ્રેણીમાં આવ્યા છે તે પૈકી બે સૂરત કેન્દ્રના છે. વંળી રાષ્ટ્રભાષા પ્રચારની વિવિધ પરીક્ષાઓમાં હિંદનાં કેન્દ્રોમાં ખેસનારા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં સૂરતનો નંબર

ત્રીજો આવે છે. આ બધી બાબતો ધ્યાનમાં લેતાં હિંદી પ્રચારક મંડળને તેની પ્રગતિ અને સંગીન કાર્ય માટે અભિનંદન થટે છે.

ધી દિવાનજી ધનજીશા હાઈસ્કૂલ, ઝઘડીયા, રાજપીપલા સ્ટેટ:—શાળાના મેટ્રિક્યુલેશન વર્ગની ઉદ્ઘાટનક્રિયા અને શાળાને ‘ધી દિવાન ધનજીશા હાઈસ્કૂલ’ નામ આપવાની ક્રિયા ગયા માસની છેલ્લી તારીખે રાજપીપળા રાજ્યના દિવાન સાહેબે કરી. શરૂઆતમાં ગરબા તેમજ નાટ્યપ્રયોગોનો આકર્ષક કાર્યક્રમ રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. પછી ડૉ. ગાંધીના સ્વાગત બાપણુ આદ્ય નૂતન કેળવણી-મંડળના મંત્રીએ મંડળનો હેવાલ અને શાળાના પ્રિન્સિપલે શાળાની પ્રગતિનો હેવાલ રજૂ કર્યો હતા. હેવાલોમાં શાળાની જરૂરિયાતો અને સર્વદેશીય પ્રગતિનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો.

મેટ્રિક્યુલેશન વર્ગ ખુલ્લો જાહેર કરતાં અને શાળાને ચોર્ટીના પિતાનું નામ આપતાં દિવાન સાહેબે આનંદ વ્યક્ત કર્યો હતો; અને નૂતન કેળવણી મંડળના અને શાળાના સંચાલકોનું સંગીન કાર્ય, તેમની કાર્યદક્ષતા અને ઉત્સાહની તેમણે મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી હતી. અંતમાં એ શાળાની હજુએ વધુ અને ઝડપી પ્રગતિ થશે એવી આશા એમણે પ્રદર્શિત કરી હતી.

— મુંબઈ પ્રાંત માધ્યમિક શિક્ષક પરિષદ, પૂના —

તા. ૪-૭ નવેમ્બર ૧૯૩૯ દરમિયાન મુંબઈ પ્રાંત માધ્યમિક શિક્ષક પરિષદનું વાર્ષિક અધિવેશન પૂનાના નૂતન મરાઠી વિદ્યાલયમાં મુંબઈ વિદ્યાપીઠના ઉપકુલપતિ શ્રી. રસ્તમ પી. મસાણીના અધ્યક્ષપણા હેઠળ મળ્યો. એના કાર્યક્રમની વિગત ટૂંકમાં નીચે મુજબ છે :

તા. ૪ : સોજી — પ્રદર્શનની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા

રાતે — મનોરંજક કાર્યક્રમ

તા. ૫ : સવારે — સ્વાગત ને પ્રમુખનું વ્યાખ્યાન

બપોરે — વિવાદ : 'Should teachers take part in Politics ?

સાંજે — સમહકવાયત

મિત્રબાની

રાતે — મનોરંજક કાર્યક્રમ

તા. ૬ : સવારે — ચર્ચા : Some special features, in our schools.

વ્યાખ્યાન : Secondary Education and the University.

બપોરે — વ્યાખ્યાન : Physical Education in the Bombay

Province: By Principal P. M. Joseph.

Basic English: By Mr. A. Myers.

કેળવણી વિષયક નિબંધો એને તે ઉપરની ચર્ચા

રાતે — મનોરંજક કાર્યક્રમ

તા. ૭ : સવારે — દર્શવો

માંજે — વ્યાખ્યાન : Assessment of Grants By Prof.

M. R. Paranjpe.

બહારગામથી આવનાર શિક્ષકો માટેનો ઉનારો નૂતન મરાઠી વિદ્યાલયની હાઈસ્કૂલ [૨૧, બુધવાર પેઠ, પૂના] ના ભવ્ય મકાનમાં રાખવામાં આવ્યો છે. જમવાની તેમજ બીજી બધી સવડો સારી રીતે માન્યવાનો પ્રયત્ન થયો છે. ગુજરાતના શિક્ષકો મોટી સંખ્યામાં આ પરિષદમાં હાજરી આપશે એવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

PHILIPS' CHALLENGE TERRESTRIAL GLOBES

Supplied only in political colouring.

Equally as accurate and informative as the better globes. Produced by a new process which enables them to be supplied at great reduced prices.

6 inches Diameter

Mounted on wire stand

Rs. 4/-

Mounted on wooden stand, with inclined axis

Rs. 1/12

8 inches Diameter

Mounted with tilted axis on wooden stand

Rs. 8/-

12 inches Diameter

Mounted on zinc-alloy base with metal half-meridian

Rs. 17/-

The GLOBE is the only correct representation of the Earth. However ingenious the projection, no flat map can compare with the Globe, which invariably has to be consulted for the correction of misconceptions.

Educational experts declare unanimously that no instruction in Geography can be really satisfactory which does not involve frequent reference to the Globe.

Philips' Wall Maps

COMPARATIVE WALL ATLASES. Eleven sets, each consisting of eight Maps—Physical, Political, Climate—Winter, Climate—Summer, Temperature—January, Temperature—June, Commercial Development, Density of Population. Size of each Map 43" by 33".

Single maps mounted on cloth and varnished, with rollers

5s. 6d. net each

Single Maps, mounted on cloth, dissected to fold with metal eyelets for hanging

7s. 6d. " "

Set of 8 Maps mounted on cloth to fold, dissected and eyeletted, in thumb-case, with Handbook

50s.

Set of 8 Maps mounted on cloth as a wall atlas, on one roller, with Handbook

32s.

Handbooks separately 1s. net each.

COMPARATIVE SERIES OF LARGE SCHOOL ROOM MAPS

(Physical) Mounted on cloth, rollers, and varnished

17s. 6d. &

Approximate size of each Map 75" by 55"

21s. 6d. each

POLITICAL LARGE SCHOOL ROOM MAPS. Approximate size of each Map 65" by 50". Mounted on cloth and varnished, with rollers

17s. each

POLITICAL SMALLER SCHOOL ROOM MAPS, 33" by 33"

Mounted on cloth and varnished, with rollers

5s. 6d. each

Messrs. Longmans issue an illustrated Select List of Messrs. Philips' Globes, Apparatus, Wall Maps and Atlases, also Messrs. Philips' Catalogue of Wall Pictures which will be sent, post free, on application.

ALL PRICES ARE SUBJECT TO ALTERATION WITHOUT NOTICE.

SOLE AGENTS FOR INDIA

LONGMANS, GREEN & CO. LTD.

BOMBAY

CALCUTTA

MADRAS